1818 Tm.

100

120
5

120
५

Bhavaprakash

(A)

अथ

"। भावप्रकाशः।"

मिश्र भावविरचितः।

(उत्तरखण्डः)

(वैद्यशास्त्रम्)

120
5

अथ

"भावप्रकाशः।"

मिश्र भाव विरचितः।

(उत्तरखण्डः)

श्रीगणेशायनमः अथनानाप्रकारेणनाडीपरीक्षामाह पुंसोदक्षिणहस्तस्यस्त्रियोवामकरस्यतु
अङ्गुष्ठमूलगांनाडीपरीक्षेत्भिषग्वरः १ अङ्गुलीभिस्तुतिसृभिर्नाडीमवहितःस्पृशेत् तच्चेष्टयासु
खंदुःखंजानीयात्कुशलोभिषक् २ सद्यःस्नातस्यभुक्तस्यक्षुत्तृष्णातपशीलिनः व्यायामश्रांतदेह
स्यसम्यग्नाडीनबुध्यते ३ वाताधिकेभवेन्नाडीसंव्यक्तातर्जनीतले पित्तेव्यक्तामध्यमायांतृतीयां
गुलिकाकफे ४ तर्जनीमध्यमामध्येवातपित्ताधिकेस्फुटा अनामिकायांतर्जन्यांव्यक्तावातक
फेभवेत् ५ मध्यमानामिकामध्येस्फुटापित्तकफाधिके अंगुलीत्रितयेपिव्याप्तव्यक्तासान्निपा
तिकः ६ वातात्वक्रगतिर्नाडीपित्तादुत्प्लुत्यगामिनी कफान्मंदगतिर्ज्ञेयासन्निपातादतिद्रुता
७ वक्रमुत्प्लुत्यचलतिधमनीवातपित्ततः वहेद्वक्रंचमन्दंचवातश्लेष्माधिकत्वतः ८ उत्प्लुत्य
मंदंचलतिनाडीपित्तकफाधिके कामक्रोधाद्वेगवहाक्षीणाचिंताभयाप्लुता स्थित्वास्थित्वाचलतिया १
हंतिस्थानच्युतातथा अतिक्षीणाचशीताचप्राणान्हन्तिनसंशयः ९ ज्वरकोपेनधमनीसोष्णावेग १

वतीभवेत् मंदाग्नेः क्षीणधातोश्चसैवमन्दतरामता ११ चपलाक्षुधितस्यस्यात्तृप्तस्यवहतिस्थिरा सु
खिनोऽपिस्थिराज्ञेयातथाबलवतीमता १२ इतिनाडीपरीक्षा अथमूत्रपरीक्षा वातेनपाण्डुरंमूत्रं
रक्तंनीलंचपित्ततः रक्तमेवभवेद्रक्ताद्धवलंफेनिलंकफात् १३ अथशरीरस्पर्शोत्योष्णत्वाक्षिणार्थं
स्पर्शनंकार्य्यम् अथजिह्वापरीक्षामाह तत्रजिह्वालक्षणं शाकपत्रप्रभारूक्षास्फुटितारसनानिला
त् रक्तश्यामाभवेत्पित्ताल्लिप्तार्द्राधवलाकफात् १४ परिदग्धाखरस्पर्शाकृष्णादोषत्रयेऽधिके सैवदो
षद्वयाधिक्येदोषद्वितयलक्षणा १५ अथज्वराधिकारः यतःसमस्तरोगाणांज्वरोराजेतिविश्रुतः
अतोज्वराधिकारोऽत्रप्रथमंलिख्यतेमया १६ तत्रज्वरस्यप्रथमामुत्पत्तिमाहसुश्रुतः दक्षापमान
संक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससंभवः ज्वरोऽष्टधापृथग्द्वंद्वसंघातागंतुजःस्मृतः १७ अस्यायमर्थः दक्षक
र्तृकोयोऽपमानस्तेनसंक्रुद्धोयोरुद्रस्तस्ययोनिःश्वासस्तस्मात्संभवःउत्पत्तिर्यस्यसज्वरः क्रुद्धरुद्रनिः
श्वाससंभूतत्वेनज्वरःस्वभावात्पैत्तिकइतिबुध्यते यतउक्तंचरकेण क्रोधात्पित्तंप्रकुप्यतीत्यादि

तेनसर्वज्वरेषुपित्तोपशमकारिणीचिकित्साकर्त्तव्या अतएववाग्भटः ऊष्मापित्तादृतेनास्तिज्वरोनास्त्यू
ष्मणाविना तस्मात्पित्तविरुद्धानित्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकमिति १९ रुद्रसंभूतत्वेनदेवतात्मकत्वात्पूजा
दित्वंचोपदर्शितं अतएवविदेहः ज्वरस्संपूजनेनापिसहसैवोपशाम्यतीति महर्षिरप्यस्योक्तःसुश्रुते
न रुद्रकोपाग्निसंभूतःसर्वभूतप्रतापनः त्रिपादस्त्रिप्रहरणस्त्रिशिराःसुमहोदरः वैयाघ्रचर्मवसन
:कपिलोज्वलविग्रहः पिंगेक्षणोह्रस्वजंघोबीभत्सोबलवानयं २० पुरुषोलोकनाशार्थमसौज्वर
इतिस्मृतः तैस्तैर्नामभिरन्येषांसत्वानांपरिकीर्तितः उन्मादोनिधनैश्चैवप्रायोविशतिदेहिनां अते
देवमनुष्याभ्यांनान्योविषहतेहितं २२ तस्यज्वरस्यसंख्यारूपांसंप्राप्तिमाह ज्वरोऽष्टधेति अष्टत्वंवि
वृणोति एवमिति वातिकः १ पैत्तिकः २ श्लैष्मिकश्चेतित्रयः ३ द्वंद्वजाश्चत्रयः वातपैत्तिकः ४ वातश्ले
ष्मिकः ५ पित्तश्लेष्मिकश्चेतिद्विसंघातजः ७ सान्निपातिकः ८ एकद्युल्वणैर्षट्स्युर्हीनमध्याधिकैश्च
षट् समस्तैश्चैकोविकारास्तेसंनिपातास्त्रयोदश १३ इतिचरके त्रयोदशसन्निपाताउक्तास्तेयथा वा

तोल्वणः १ पित्तोल्वणः २ कफोल्वणः ३ वातपित्तोल्वणः ४ वातकफोल्वणः ५ पित्तकफोल्वणः ६ एवं षट्
अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफः १ अधिकवातो मध्यकफो हीनपित्तः २ अधिकपित्तो मध्यवातो हीन
कफः ३ अधिकपित्तो मध्यकफो हीनवातः ४ अधिककफो मध्यवातो हीनपित्तः ५ अधिककफो मध्य
पित्तो हीनवातश्चेति ६ षट्सुः समुल्वणः एकः १ एवं त्रयोदश १३ अत्र तु त्रिदोषजत्वेन सामान्यसान्नि
पातिकः एकः एवं गणितः आगंतुजा इति अत्रागन्तुजशब्देनाभिघातादयो हेतवः उच्यंते उक्तविद्या
धयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् आगंतुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवंति तथाप्या
गन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुजोप्येक एव गणितः नन्वागन्तुजेपि ज्वरे वातादिलक्षणदर्शनादागन्तुजस्य क
थं दोषजाद्भिन्नः उच्यते उत्तरकालदोषोत्पत्तेः तथा च चरके आगंतुर्हि व्यथापूर्वो जायते पश्चान्निजै
र्दोषैरनुबध्यत इति अथ ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह मिथ्याहारविहाराभ्यां
दोषा ह्यामाशयाश्रयाः बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः २४ मिथ्याहारविहाराभ्यां अनुचि

ताहारचेष्टाभ्यांहेतुभूताभ्यांदोषाःवातपित्तकफाः आमाशयाश्रयाःआमाशयंगताःरसानुगाःरसदूषकाः
बहिर्निरस्यकोष्ठाग्निं कोष्ठगताग्नेरूष्माणं नतुसमस्तमग्निं तदादोषपाकासंभवःस्यात् बहिःप्रक्षिप्यज्व
रदाःस्युःज्वरकारिणोभवेयुरित्यर्थः अथज्वरस्यसामान्यंविशिष्टंचपूर्वरूपमाह श्रमोरतिर्विवर्णत्वंवै
रस्यंनयनाप्लवः इच्छाद्वेषौमुहुश्चापिशीतवातातपादिषु २५ जृंभांगमर्दोगुरुतारोमहर्षोऽरुचिस्तमः
अप्रहर्षश्चशीतंचभवत्युत्पत्स्यतिज्वरे २६ सामान्यतोविशेषात्तुजृंभात्यर्थंसमीरणात् पित्तान्नयनयोर्दाहः
कफान्नान्नाभिनंदनं २७ श्रमोव्यापारंविनैव अरतिःस्वस्थचित्तत्वंविवर्णत्वंम्लानगात्रता वैरस्यंमु
खस्याप्रकृतिरसता नयनाप्लवःनयनयोरश्रुपूर्णत्वं शीतवातातपादिषुमुहुरिच्छाद्वेषौ आदिशब्दा
ज्वलनजलेच यतश्चरके ज्वलनातपवाय्वंबुभक्तिद्वेषावनियताविति शयनासनादिष्वित्यन्ये
अंगमर्दोऽंगमोटनं गुरुत्वगात्रस्य रोमहर्षोरोमांचः अरुचिर्भोज्येतमः तमोमग्नस्येवाज्ञानं अप्रहर्षः
हर्षाभावः शीतंशीतलगात्रता चकारात्कालवृद्धितोपदेशोद्वेषादयोऽपिभवंति तृतीयश्लोकस्यसामान्य

तःइतिपूर्वश्लोकाभ्यांसंबंधनीयंतेनसामान्यतोज्वरेउत्पत्स्यति भविष्यतिश्रमादयःपूर्वमेवभवंतीत्यर्थः
उत्पत्स्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपिस्त्रात्तुआर्षत्वात् विशेषात्तुउच्यते समीरणज्वरेउत्पत्स्यतिअत्यर्थमति
शयेनजृंभाचभवति पित्तज्वरेउत्पत्स्यतिअत्यर्थंनयनयोर्दाहोभवति कफज्वरेउत्पत्स्यतिअत्यर्थंभ
अन्नाभिनंदनं अन्नेकांक्षाभवति जृंभादयोपिश्रमादिपूर्वंभवंति यतःसामान्यधर्माक्रांतोविशि
ष्टधर्मोभवति द्वंद्वजंपूर्वरूपमाह रूपैरन्यतराभ्यांतुसंसृष्टैर्द्वंद्वजंविदुः अन्यतराभ्यां जृंभानेत्रदा।
हाभ्यां जृंभाभारुचिभ्यां नेत्रदाहाभारुचिभ्यांवासंसृष्टैःरूपैःश्रमादिभिः द्वंद्वजंद्विदोषजंपूर्वरूपंवि
दुःजानीयुः त्रिदोषजंपूर्वरूपमाह सर्वलिंगसमावापःसर्वदोषप्रकोपजे सर्वरूपेसर्वलिंगसमावा
पः अतिशयिताजृंभानेत्रदाहाभारुचिसहितानांश्रमादीनांसमावायोभवति अथज्वरस्यसमान्य
लक्षणमाह स्वेदावरोधःसंतापःसर्वांगग्रहणंतथा युगपद्यत्ररोगेतुसज्वरःपरिकीर्तितः स्वेदाव
रोधः प्रस्वेदानिर्गमनंतुपित्तज्वरेस्वेदनिर्गमादेतल्लक्षणंव्यभिचरति तन्न उत्सर्गापवादभावादितिज्ञे

मा·वै·
४

उटकार्त्तिककुराडादयः अन्येतु स्विद्यतेउत्स्विद्यतेअनेनेतिस्वेदोऽग्निस्तस्यावरोधोदोषैराच्छन्नता संतापः।
तापइतिवक्तव्ये संतापाभिधानंदेहेंद्रियमनसांसंतापबोधनार्थं यतउक्तंचरकेणज्वरविशेषणं देहे
न्द्रियमनस्तापीति तत्रदेहसंतापोदेहोष्णता इंद्रियसंतापःइंद्रियवैकृत्यं यतउक्तं इंद्रियाणांचवैकृ
त्यंयत्रसंतापलक्षणं वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनःसंतापलक्षणमिति सर्वांगग्रहणं सर्वेषामंगानांवेदन
याग्रहणं सर्वाण्यंगानिस्तंभेनगृहीतानीवभवंति युगपदिति मिलितमेतल्लक्षणं प्रत्येकशोव्य।
भिचारात् यथास्वेदावरोधःकुष्ठस्यपूर्वरूपे तथासंतापोदाहव्याधौ तथासर्वांगग्रहणं सर्वरोगाख्ये
वातव्याधौ प्रस्वेदानिर्गमपदेकारणमाह रुणद्धिचाप्यपांधातून्यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः भवत्यत्युष्ण।
गात्रश्चस्विद्यतेनचसर्वशः यस्माज्ज्वरःअपांधातून्रुणद्धितस्माद्धेतोर्ज्वरातुरोऽत्युष्णगात्रोभवतिसर्व।
शःस्विद्यतेचन अथसामान्यतोज्वरस्यचिकित्सामाह असंज्ञायंयत्रदोषानविवेक्तुंनैवशक्नुयात् साधा
रणंक्रियांतत्रविदधीतचिकित्सकः सामान्यतोज्वरीपूर्वंनिवातेनिलयेवसेत् निवातमायुषोवृद्धिमारोग्यं। ४

दोषवर्द्धात्तिऋन्नपाकानि १

मा॰ प्र॰ सज्वरोज्वरमुक्तोवाविदाहीनिगुरूणिच असात्म्यान्यन्नपानानिविरुद्धाध्यसनानिच व्यायाममतिचेष्टांच्वा
५ व्यंगस्नानंचवर्जयेत् तेनज्वरःसमंयातिशांतश्चनपुनर्भवेत् ज्वरीलंघनंकुर्य्यादित्याहचरकोवामदस्य
आमाशयस्थोहत्वाग्निंसामोमार्गान्पिधापयत् विदधातिज्वरंदोषस्तस्माल्लंघनमाचरेत् अस्यायमर्थः
यतोहेतोरामाशयस्थोदोषोवातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निंहत्वाआच्छाद्य सामःअपक्काहाररसा
रसहितः मार्गंरसमार्गंपिधापयेत् अत्रार्षत्वाद्देहेतावधिकर्त्तरिणिचतेनपिदधदित्यर्थः ज्वरंकरोति त
स्माद्धेतोःज्वरीलंघनमाचरेदित्यर्थः त्रिविधंत्रिविधादोषेतत्समीक्ष्यप्रयोजयेत् दोषेऽल्पेलंघनंपथ्यं
मध्येलंघनपाचनं प्रभूतेशोधनंतद्धिमूलादुन्मूलयेन्मलान् चरकश्च तरुणंचज्वरंपूर्वंलंघनेनहृष्यंनये
लिंगाभावपूर्वं त् आमदोषमलिंगांक्तालंघयेत्यथाविधि अन्यच ज्वरादौलंघनंकुर्य्याज्ज्वरमध्येतुपाचनं ज्वरांतेरेच
नंदद्यात्कोष्णभुक्तेयथाबलं दोषशेषस्यपाकार्थमग्नेःसंधुक्षणायच लंघितंचापिदोषंचयवागूपानमा
चरेत् शालिषष्टिकमुद्गानांयूषंवासरसंतमाहरेत् पंचकोलेनसंसिद्धायवागूर्मध्यलंघने अतिलंघि ५

स्था १

तंचतंदृष्ट्वातस्यसंतर्पणंहितं द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैःसपरूषकैः तर्पणार्हस्यकर्तव्यंतर्पणंज्वर
शांतये अत्रलंघनशब्देनानशनमुच्यते अतएवाहसुश्रुतः आनद्धःस्तिमितैर्दोषैर्यावंतंकालमातुरः
तावत्वनशनंकुर्य्यात्ततःसंसर्गमाचरेत् आनद्धःस्तिमितैर्दोषैःनिश्चलैःदोषैःसंबद्धः संसर्गश्चौषध
धान्नादिप्रसंगं यत्तुचरकःप्राह चतुःप्रकारासंशुद्धिःपिपासामारुतातपौ पाचनान्युपवासश्चव्या
यामश्चेतिलंघनं चतुःप्रकारासंशुद्धिः वमनविरेचन निरूहनवस्ति शिरोविरेचनानि नत्वनुवा
सनंतस्यबृंहणत्वात् अत्रलंघनंकर्षणमित्यर्थः तथाचसुश्रुतः शरीरलाघवकरंयत्किंचित्कर्मवा
पुनः तल्लंघनमितिज्ञेयंबृंहणंतुपृथग्विधं बृंहणंतुपृथग्विधं लंघनात्कर्षणादन्यतशरीरपोषकर
मित्यर्थः ननुआनद्धःस्तिमितैर्दोषैरित्यादिपूर्वोक्तसुश्रुतवचनात्सामान्यतोज्वरिणांयथानशना
रूपंलंघनंक्रियतेतथाचतुःप्रकारसंशुद्धिःइत्यादिचरकवचनाद्वमनादिरूपंलंघनंसर्वैर्ज्वरिभिः
कथंनक्रियते तत्रोच्यते वमनादिकमवस्थाविशेषेषुक्रियतेनतुसर्वज्वरेषु तथाचसुश्रुतःसो

क्लेशेऽवलिनेदेयं वमनं श्लैष्मिकज्वरे पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः अशिथिलाशये प्रशिथिलाशयेऽत्र अप्रोपस
र्गादिपरीत्येन गूढाशय इत्यर्थः मरुजेऽनिलजे कार्य्यः सोदावर्त्ते निरूहणं कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्ध
विरेचनं अपिच सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च नकार्य्यः यतआहहारीतः तृष्णागरीयसी घोरासद्यः
प्राणविनाशिनी तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणं अतोऽवस्थाविशेषएव पिपासासहनं ज्वरे
निर्मारुतसेवनं च नकार्य्यं सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनमप्यव
स्थाविशेषएव युक्तं आतपसेवनं चावस्थाविशेषेणैव संगृहीतं लंघनांबुयवागूभिर्यदादोषोनपच्यते
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशकैः ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः कषायैः समुपाचरेत् इत्यत्र लंघनपाच
नयोः स्फुट एवभेदः आयामोऽपि नकार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तना
दिरूपः सोपिकर्त्तव्यः तस्माच्चतुः प्रकारासंशुद्धिरित्यादि श्लोके लंघनपदं कर्षणपर्य्यायमिति निर्णी
तं अतस्तं नरूपस्य लंघनस्य फलमाह लंघनेनक्षयंनीते दोषे संधुक्षितेऽनले विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुचै ६

कुरुतेयतः व्यजनस्यानिलं तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः तालवृंतभवोवातस्त्रिदोषशमनोमतः वंशव्य
जनजः सोष्णरक्तपित्तप्रकोपनः चामरोवस्त्रसंभूतोमयूरोवेत्रजस्तथा एतद्दोषजितावाताः स्निग्धाहृद्या
सुपूजिताः नवज्वरीभवेन्नूनं लघुस्तम्भवसनावृतः यथर्त्तुपक्वं पानीयं पिबेत्किंचिन्निवारयन् विनापिभे
षजैर्व्याधिः पथ्यादेवनिवर्त्तते नतुपथ्यविहीनस्यभेषजानांशतैरपि ततोज्वरेवर्ज्जनीयान्याहसुश्रु
तः परिषेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च दिवास्वप्नं व्यवायं च व्यायामं शिशिरं जलं क्रोधप्रवात
भोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी परिषेकः स्नानादिः प्रदेहोऽनुलेपनाभ्यंगादिः स्नेहान् स्नेहपानान् निषि
द्धानिषेवेदोषमाह शोषंछर्दिंमदंमूर्च्छांभ्रमंतृष्णामरोचकं प्राप्नोत्युपद्रवानेतान्परिषेकादिसेवनात्
आदिशब्देनप्रदेहाद्योगृह्यन्ते हारीतेनप्रत्येकं दूषणमुक्तं आयम्यक्षुवरते सद्योव्यवायात्तं नमूर्च्छ
नं भ्रमतिश्च स्नेहपानान्मूर्च्छाछर्दिर्मदोऽरुचिः गुर्वन्नभोजनात्स्वप्नाद्विष्टंभोदोषकोपनं अग्निसादः ख
रत्वं च स्रोतसां चाप्रवर्त्तनं भ्रमतिरिति व्यवायादित्यत्रसंबध्यते स्वप्नात् दिवास्वापात् अन्यच्चवर्ज्जयेत्

मा॰प्र॰ ग्लानिः क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासयोः सह युगपदुदये अंतरात्मनि मनसि एतानि लक्षणानि मि-
७ लितान्येव सम्यक्कृतं लंघनं बोधयंति न तु प्रत्येकं हीनस्य लंघनस्य लक्षणमाह कफोत्क्लेशः सहृ-
ल्लासः ष्ठीवनं च मुहुर्मुहुः कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तंद्रास्यादीनलंघने कफोत्क्लेशः कफस्य वमना-
योपस्थितिः हृल्लासः हृदयात्कंठदेशनिर्गमः अतिशयितस्य लंघनस्य लक्षणमाह पर्वभेदोंगम-
र्दश्च कासः शोषो मुखस्य च क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः मनसस्संभ्रमोऽभीक्ष्णम्
ऊर्ध्ववातस्तमो हृदि देहाग्निबलहानिश्च लंघनेतिकृते भवेत् दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः स्वविषयग्रहणा-
सामर्थ्यं मनसः संभ्रमः भ्रांतिः ऊर्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यं हृदि तमः अंधकारप्रविष्टस्येव ज्ञानं बलं र-
क्षन्लंघनं कारयेदित्याह बलाविरोधिना चैनं लंघनेनोपपादयेत् बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रिया-
क्रमः अयमर्थः एवं ज्वरिणं बलाविरोधिना नात्यतिबलक्षयकारिणा लंघनेनोपपादयेत् उपचारये-
त् कुत इति चेत्तत्राह अयमर्थः यस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमि ७

त्यर्थः केषांचिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः तद्विमारुतबलात्क्षुन्मुखशोषश्रमान्वितैः न कार्य्यं गुर्विणी-
बालवृद्धदुर्बलभीरुभिः तृष्णयाध्वश्रमक्रोधकामशोकं चिरज्वरे तत्रानशनं लक्षणमारुतयुक्तेन ज्व-
रिणा न कार्य्यं मारुतोऽत्र निरामो बोधव्यः सामे तु मारुते लंघनं कार्य्यमेव यत हारीततंत्रांतरे अवश्य-
मेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे लंघनं ह्यामया कार्यं न तद्वद्यथा कफे तदुक्तं आमया कार्श्ये अत ए-
वोक्तं कफपित्तेन्द्वे धातून्सहते लंघनं बहु आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणं आमस्य लक्षणमा-
ह आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् आमसंज्ञः स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः तंत्रांतरे
आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसंचयं प्रथमं दोषदुष्टं वा केचिदामं प्रचक्षते अन्यच्च अविपक्वम-
संसक्तं दुर्गंधिं बहुपिच्छिलं सदनं सर्वगात्राणामाममित्यभिशब्दितः तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च ता-
दृशाः तदुद्भवाश्चामयाश्च सामा इति बुधैः स्मृतः अत्र सामवातस्य लक्षणमाह वायुः सामो विबंधाग्नि-
सादतंद्रांत्रकूजनैः वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोंगानि पीडयेत् विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपि-

तोऽन्यत्रां स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघसूर्योदये निशि क्वचिद्वेत्युगपत् वायुरामश्चैककालं विचरेत् कुपितः।
सामो वायुः सर्वत्रामतिशयेन गच्छत्यंगानीत्यर्थः तस्यैव निरामलक्षणमाह निरामो विशदो रूक्षो निर्वि
बंधोऽल्पवेदनः विपरीतगुणैः शांतिं स्निग्धैर्यातिविशेषतः अथ पित्तस्य प्रसंगात् सामस्य लक्षणमाह
दुर्गंधं सामं भवेद्रक्तं दुर्गंधं हरितं गुरु अम्लिकाकण्ठहृद्दाहकरं स्यात्तथास्थिरं अम्लिका अविल।
चुकी इति लोके तस्य निरामस्य लक्षणमाह निरामं पीतमाताम्रमस्थूलं कटुकं शरं दुर्गंधि रुचिकृद्व।
न्हिबलवर्द्धनमीरितं अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह आविलस्तंतुलः स्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते
सामो बलासो दुर्गंधिः क्षुदुद्गारविघातकृत् स्त्यानः संहतः तस्य निरामस्य लक्षणमाह श्लेष्मा निरामो
निर्गंधो फेनवानच्छस्त्यानपि भवेत्स पिंडितः पांडुरश्च वैरस्यनाशकृत् अथ सामस्य व्याधेः लक्षण।
माह आलस्यं तंद्रा हृदयाविशुद्धिर्दोषप्रवृत्त्याविलमूत्रतार्तिः गुरूदरत्वारुचिसुतता निरामान्वितं व्या
धिमुदाहरंति आमं जयेल्लंघनकोलपेयालध्वन्नसर्पोदनतिक्तयूषैः विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च संशो।

धास्योपजायते लंघनेन अनशनेन दोषेऽप्रवृद्धे क्षयं नीते अत आह आहारं पचति शिखी दोषानाहारव
र्जितः पचतीति संक्षुधिते अनले आच्छादकदोषे क्षीणे अग्नौ प्रदीप्ते यथोक्तसंप्राप्तिसामग्रीविघटनेन वि
ज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वं क्षुत् बुभुक्षा च जायत इत्यर्थः अन्यच्चाह सुश्रुतः अनवस्थितदो
षाग्नेर्लंघनं दोषपाचनं ज्वरघ्नं दीपनं कांक्षारुचिलाघवकारणं अनवस्थितदोषाग्नेः अनवस्थितः।
स्वस्थानाद्वितः ततो गतो दोषोऽग्निश्च यस्य तस्य च रिणः कांक्षा अन्नाभिलाषः रुचिः लंघनेन मुखशो
षादिनाशे मुखस्य यत्प्रकृतत्वं सैव रुचिः शोभा रुचिस्त्विद्दीप्तिशोभायामभिषंगाभिलाषयोरिति मेदि।
नीकारः सम्यक्कृतस्य लंघनस्य लक्षणमाह वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे हृदयोद्गारक
ण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये कृतं लंघनमादेश्यं निर्व्यथे चांत
रात्मनि हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्गारशुद्धिः सधूमाम्लोद्गाराभावः कंठस्य शुद्धिः कफाद्यलि
प्तत्वं आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वं तंद्राक्लमे तन्द्रा च क्लमश्च तस्मिन् तंद्रा निद्रावत् क्लमोऽत्र।

धनेस्त्वर्द्धमधस्तथैव तद्धिमास्तत्र तृष्णास्तुदित्याद्धिश्लोके तृष्णापि निरामैव विवक्षिता तेन निरामतृष्णान्वितेन लं
घनं न कार्य्यं सामे यां तु तृष्णायां लंघनकार्य्यमेव तथा मुखशोषभ्रमावपि निरामयावेव विवक्षितौ सामा
योस्तु तयोर्ल्लंघनकार्य्यमेव गुर्व्विणी बालवृद्धादिभिरपी निरामैरेव लंघनं न कार्य्यं सामैः पुनस्तैरपि लं
घनं कार्य्यमेव क्षयो धातुक्षयो राजयक्ष्मा वातजे ज्वरे लंघनं न कार्य्यं ज्वरी लंघनेऽपि जलं पिबेदित्याह
सुश्रुतः तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुंचति अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वर्ज्जयेत् हारीते
च तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणं आवस्यं पेयमपि
जलं ज्वरी किंचिद्वारयन्पिबेत् अतश्चाह सुश्रुतः एव जीवनं जीविनां जीवो जगत्सर्व्वं तु तन्मयं अतोऽत्यन्त
वयासुत्तो न क्वचिद्वारि वारयेत् जीवनं जलं किंचित्तु वारयेदेव न तथा ज्वरे नेत्रामये कोष्ठे मंदेऽग्नावुदरे
तथा अरोचके प्रतिस्याये प्रशोके श्वयथौ क्षये व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मंदमाचरेत् प्रसेके मुखप्रसेके
मन्दं समाचरे तत्र अल्पं पिबेत् यतश्चाह अतियोगे न सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितं प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं च

रितस्यविशेषतः तप्तजलंज्वरीपिबेत् शीतलंनपिबेदित्याहसुश्रुतः नवज्वरेप्रतिश्यायेपार्श्वशूलेगलग्रहे स
द्यःशुद्धौतथाध्मानेव्याधौवातकफोद्भवे अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकाशेषुविद्रधौहिक्कायांस्नेहपानेचशीतां
वारिविवर्ज्जयेत् अल्पशएव सेव्यमानेनशीतेनज्वरस्तोयेनवर्द्धते अत्रशीतंजलमपक्वथितंनिषिद्धं त
थासतिक्वथितंग्राह्यमायातं तत्रक्वथितस्यविधिर्गुणाश्च क्वाथ्यमानंतुनिर्वेगंनिःफेनंनिर्मलंचयत् तत्तो
यंक्वथितंज्ञेयंदोषघ्नंपाचनंलघु निर्वेगंशान्तैः क्वथितस्यविषयानाहसुश्रुतः वातश्लेष्मज्वरार्त्तायहि
तंसुतप्यतेजलं दीपनंस्यात्कफच्छर्दिवातपित्तानुलोमनं तद्धिमार्द्दवकृद्दोषस्रोतसांशीतमन्यथावाग्भ
टश्च तप्तायांप्रातमुष्णांवुपिबेद्वातकफज्वरे तत्कफंविलयंनीत्वातृष्णामाशुनिवर्त्तयेत् उदीर्य्यचाग्निं
स्रोतांसिमृदुकृत्यविशोधयेत् वातपित्तकफस्वेदसकृन्मूत्राणिसारयेत् अथोष्णोदकस्यलक्षणगुणा
श्च क्वाथ्यमानंतुनिर्वेगंनिष्फेनंनिर्मलंतथा अर्द्धावशिष्टंयत्तोयंतदुष्णोदकमुच्यते ज्वरकाशकफश्वा
सवातपित्तामभेदसां नाशनंवस्तिसंशोधिपथ्यमुष्णोदकंतथा अथचतुर्भेदेनजलस्यपाकभेदः त्रिपा

भा॰प्र॰ १०

ज्ञेयंहंसोदकंनाम स्निग्धंदोषत्रयापहं अनभिष्यंदि निर्दोषमांतरिक्षजलोपमं बल्यंरसायनंमेध्यंशीतलंल
घुसुधासमं अन्यच्च शरद्यगस्त्योदयात्खिलंसलिलंहितम् तथासुश्रुतः कार्तिकेमार्गशीर्षेचपयोमात्रं
प्रशस्यते यच्चर्तुपक्वमपिजलंरोगविशेषेशीतलंपिबेदित्याहसुश्रुतः दाहातीसारपित्तास्रमूर्छामद्य
विषार्तिषु मूत्रकृच्छ्रेपांडुरोगेतृष्णाछर्दिभ्रमेषुच मद्यपानात्समुद्भूतेरोगेपित्तोत्थितेतथा सन्निपातसमुत्थे
चशृतंशीतंप्रशस्यते क्वथितस्यजलस्यशीतलीकरणविशेषगुणविशेषमाहसुश्रुतः शृतामुत्त्रिदो
षघ्नंयदजस्रवाष्पशीतलं अरूक्षमनभिष्यंदिकुमितरूहल्लासकृल्लघु धारापातेनविष्टंभोदुर्जरंपवना
नाहतं अंतर्वाष्पशीतलंपिहितमेवशीतलं दिवाशृतंपयोरात्रौगुरुतामधिगच्छति रात्रौशृतंदि
वापीतिगुरुत्वमधिगच्छति तच्चपर्युषितंवह्निगुणेनहत्रिदोषकृत् गुर्वम्लपाकंविष्टंभिसर्वरोगे
षुनिंदितं शृतंशीतंपुनस्तप्तमतोयंविषसमंभवेत् निर्यूहोपितथाशीतःपुनस्तप्तोविषोपमः नारि
केलोदकस्यलक्षणमन्यदाह अष्टमेनांशशेषेणचतुर्थेनार्धकेनवा अथवाक्वथितेनैवासि १०

द्धमुष्णोदकंवदेत् तस्यगुणाः श्लेष्मानिलाममेदोघ्नंदीपनंबस्तिशोधनं श्वासकासज्वरहरंपीतमु
ष्णोदकंनिशि अन्यच्च भिनत्तिश्लेष्मसंघातंमारुतंचापकर्षति अजीर्णंजरयत्याशुपीतमुष्णोदकंनि
शि तथाचोष्णोदकंचतप्तमेवपिबेदित्याह उष्णंतदग्निजननंलघ्वच्छंबस्तिशोधनं पार्श्वरुक्पीनसाध्मा
नहिक्कानिलकफापहं शस्तंतृट्श्वासशूलेषुसद्यःशुद्धौनवज्वरे विषयविशेषेत्वाममेवजलंशीत
लंपिबेदित्याहसुश्रुतः मूर्छापित्तोष्णदाहेषुविषेरक्तेमदात्यये भ्रमश्रमपरीतेषुतमकेवमथौत
था धूमोद्गारेविदग्धेऽन्नेशोषेषुमुखकंठयोः ऊर्ध्वगेरक्तपित्तेचशीतमंभःप्रशस्यते शीतमंभः
आममेवनतुक्वथितं तच्चशीतंदाहादिषुयदुक्तंतत्सज्वरेषु विज्वरेषुतुदाहादिष्वामंशीतंप्रश
स्यतेइतिभेदः आमादिजलानांजठराग्निनापाककालमाह आमंजलंपाकमुपैतियामंपक्वंपुनः
शीतलमर्धयामं पक्वंकदुष्णंचततोऽर्धकालंकालात्त्रयःपीतजलस्यपाके पित्तमद्यविषोत्थेषुते
ष्णकेःशृतशीतलं जलंहितमितिविशेषः तिक्तानिवकुलानितैस्योनिर्धार्य्यपोगमाहसुश्रुतःसु

भा.प्र. स्तापर्पटकोदीच्यछत्राम्भोशीरचंदनैः शृतंशीतंजलंदद्यात्तृड्दाहज्वरशांतये छत्रात्रधान्यकं प

११ तत्राहधन्वंतरिःनिघंटे कुस्तुंबुरुःस्वर्णकारःछत्राधान्यंवितुन्नकमित्यादि तद्गुणश्च धान्यकंदीप

नंरूक्षंपाचनंस्वादुपाकिच दोषत्रयतृषादाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि चक्रदत्तवंगसेनवृंदा

पृ१४ दयस्त्वत्रास्थानेनागरंपठंति तद्यथा मुस्तापर्पटकोशीरचंदनोदीच्यनागरैरिति नागरंकटुकम

पिनाग्निजनकं मधुरपाकित्वादितितेषामभिप्रायः नागरंनागरमुस्तकमितिकेचित् क्वचिदे

कदेशेनसमुदायोवाच्यतेयथाभीमोभीमसेनइति त्रिशतीतुनागरस्थानेपद्मकं एतस्यप्रक्रिया

चंदनैरित्यत्रसहार्थेतृतीयातेनमुस्तादिभिःषड्भिरामैरेवचूर्णितैः सहितंजलं शृतंजलमेवकेवलंपथ

र्युषितंपश्चाच्छीतलीकृतं तद्यथा तथाचवंगसेनः यदाप्सुशृतशीतासुषडंगादिप्रयोज्यते कर्षमा

त्रंततोद्रव्यंग्राह्यंप्रस्थार्धिकेंभसि अस्यायमर्थः यतोहेतोःअप्सुजलेषु शृतशीतासुकेवलास्वेव प

र्युषितासुशीतासुतासुशीतलीकृतासुषडंगादिद्रव्यंप्रयोज्यते आममेवसंक्षुद्यजलेस्थाप्यते ततः ११

पृ३

दशेषंशालिलंग्रीष्मेशरदिशस्यते अर्धशेषंतुशिशिरेतथावर्षावसंतयोः अन्येतु निदाघेत्वर्धपादोनंपा

दहीनंतुशारदं शिशिरेचवसंतेचहिमेचार्धावशेषितः अष्टमांशावशेषेणवारिवर्षासुशस्यते इतिकेचि

द्बुधाःप्राकृतैर्जुष्टागमदर्शनात् केचित्तु वसुष्वंगेषुबाणेषु५वेदेषु४त्रिषु३पक्षयोः२ एकभागावशेषस्या

दंबुवर्षादिषुक्रमात् अत्रदोषाणांयथोल्बणताहीनतावातथाव्यवस्थाकल्पनीया तत्पादहीनंपित्त

५५ घ्नमर्धहीनंतुवातनुत् त्रिपादहीनंश्लैष्मघ्नंसंग्राह्यग्निप्रदंलघु त्रिपादहीनस्यतंत्रांतरेरोग्यांबुसंज्ञातस्य

लक्षणंगुणाश्च पादशेषंतुयत्तोयमारोग्यांबुतदुच्यते आरोग्यांबुसदापथ्यंकासश्वासकफापहं सद्यो

ज्वरहरंग्राहिदीपनंपाचनंलघु अनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहं अथऋतुभेदस्यजलस्य

ग्रहणोपदेशभेदः हेमंतेशिशिरेचांबुशारसंवातडागजं वसंतग्रीष्मयोःकौप्यंवाप्यंवानैर्झरंहितं

नदेयंवारिनादेयंवसंतग्रीष्मयोःबुधैः विषवत्यत्रपुष्पादिकुहनिर्झरयोगतः औद्भिदंवांतरिक्षं

वाकौपंवाप्रावृषिस्मृतं शारदंशरदिनादेयंनीरमंबुदकंपरं दिवारविकरैरुष्णंशीतंशीतकरैर्निशि

अत्रश्रीपर्णीपरूषकयोर्फलियाहे मधूकस्यतुपुष्पं अन्येच हन्यात्सयष्टीमधुकंतथैवोत्पलपूर्वकं पानंशृतं
हिमंकिंवासोत्पलंशर्करायुतं हन्यात्पित्तज्वरमितिविशेषः उत्पलमत्रकमलं इत्यादि दिवास्वापंनकुर्वीत
यतोऽसौस्यात्कफावहं ग्रीष्मवर्ज्येषुकालेषुदिवास्वापोनिषिध्यते उचितोहिदिवास्वप्नोनित्यंयेषांशरीरि
णां वातादयःतुप्रकुप्यंतितेषामस्वपतांदिवा येषांदिवास्वप्नउचितस्तानाहव्यायामप्रदाध्ववाहनरता
नलकातानतीसारिणः श्वासवतस्तृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् क्षीणानक्षीणकफान्शिशून्म
दहतान्वृद्धान्रसाजीर्णिनोरात्रौजागरितान्निरन्नान्कामंदिवास्वापयेत् अथवातिकादिज्वराणां
पाकावधिमाह वातिकःसप्तरात्रेणदशरात्रेणतुपैत्तिकः श्लैष्मिकःद्वादशाहेनज्वरःपाकमुपैतिहि
रसस्यामत्वावधिमतिक्रम्यापिज्वरस्तिष्ठति अतआहसुश्रुतः बहुदोषस्यमंदाग्नेःसप्तरात्रात्परंज्व
रे लंघनांबुयवागूभिर्यदादोषोनपच्यते तदातंमुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः कषायैःपाचनैःहृद्यै
र्ज्वरघ्नैस्समुपाचरेत् ज्वरस्यतारुण्यमध्यस्थताजीर्णताविधिः आसप्तरात्रात्तारुण्यंज्वरमाहुर्मनीषिणः १२

द्वादशाहमतिःमाप्यमध्यंजीर्णंततःपरं आसप्तरात्रादिति अत्राङ्मर्यादायां रात्रिशब्दोदिवसस्योपलक्षकः
तेनसप्तमदिवसादर्वाग्ज्वरस्तरुणइत्यर्थः तथाचोक्तंतंत्रांतरे ज्वरोत्पत्तितेषडहेजीर्णइत्युच्यतेबुधैरिति
दशरात्रात्परंजीर्णमाहुरन्येमनीषिणः अतएवजातूकर्णः जीर्णस्त्रयोदशोदिवसेइति अथज्वरेभेषज
प्रयोगाख्यसमयः वातिकेसप्तरात्रेणदशरात्रेणतुपैत्तिके श्लैष्मिकेद्वादशाहेनज्वरेयुंजीतभेषजं सप्तरात्र
इत्यत्ररात्रिशब्दोदिवसस्योपलक्षकः अतएवोक्तं पाययेद्दातुरंसाममौषधंसप्तमेदिने सप्तमेनाथ
वाष्टम्यां निरामंतमुपाचरेत्इति शार्ङ्गधरेणाप्युक्तं गुडूचीपिप्पलीमूलंनागरैःपाचनंशृतं वातज्वरे
तथापेयंकालिङ्गःसप्तमेहनीति हारीतेनाप्युक्तं एतांक्रियांप्रयुंजीतषड्रात्रंसप्तमेहनि पिबेत्कषाय
संयोगात्पेयांज्वरविनाशिनी एतांक्रियांलंघनादिरूपां कषायसंयोगात्कषायेणसाधितांपेयामित्य
र्थः खरनादेनाप्युक्तं इतिषड्रात्रिकःप्रोक्तोनवज्वरहरोविधिः ततःपरंपाचनीयंशमनीयंज्वरे
हितं ततःपरंसप्तमेहनिइत्यर्थः वाग्भटश्च सप्ताहादौषधंकेचिदाहुरन्येदशाहतः लेह्यंनेनोज्झे

भा·प्र· तं केचिद्देयमामोत्वणेन तु सप्ताहात्सप्ताहमारभ्येत्यर्थः अत्र ल्यब्लोपे कर्म्मणि पंचमी अतएव सु-
१३ श्रुतः दशरात्रात्परं सर्वैर्दातव्यमिति निश्चितमिति अतएव दशरात्रेणक्षादशाहेनेति लंघनवतामति
तेनेत्यर्थः अतएव सुश्रुतः ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितं पाचनं शमनीयं वा कषायं पाय-
येक्षितं अस्यायमर्थः ज्वरितं षडहे लंघनेनातीते सप्तमेऽहनि भोजितं लघ्वन्नं अष्टमे दिने कषायं पा-
ययेदित्यर्थः तथा च सुश्रुतः सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यंते देयमौषधमिति सप्तरात्रात्परमष्टमेऽहनीत्यर्थ
ः केचिच्चरकादयः चरकोतोपि सप्तरात्रेण पच्यंते सप्तधातुगतामलाः निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरप्रायो
ष्टमे दिने एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्विकल्पः तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेशकालोचि-
तं कुर्य्यात् भेषजमन्नं च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुतः पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते अ-
चिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकतः इति अस्यायमर्थः अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृ-
ष्ट्वा भैषज्यं देयमित्यर्थः दोषपाकस्य लक्षणमाह सुश्रुतः मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च पक्वं दो- १३

प्रक्षेप्यस्त्वात् कर्षमात्रद्रव्यं समुदितं षडंगादिप्रास्थिकेऽम्भसि पचेदर्द्धमात्रे क्वथितं शीतले जले देयं
ग्राहयेत् अतएव षडंगमभिधाय षडंगपानीयमिति वंगसेनादिभिरुक्तं अस्मिन्पक्षे चंदनं श्वेतं ग्राह्यं
मधुरक्तं तत्कषायपलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तं अतआह कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचंदनमिति
षडंगपानीयमिदं षडंगादेः पाने तु विधातव्ये प्रक्रियां भिन्नामाह वंगसेनः कर्षमात्रमिह द्रव्यं ग्राह-
येत् प्रास्थिकेऽम्भसि अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ आदिशब्देन यूषयवागूविलेपीनां ग्र-
हणं ते पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह चतुःसंकद्रव्यपलं प्रसाध्यं चतुःषष्टिपले जले अर्द्धशि-
ष्टं तु तद्देयं पाने पेयादिसंविधौ पानप्रयोगं च षडंगमुक्तवान् अस्मिन्पक्षे चंदनं रक्तं ग्राह्यं कषाय-
लेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचंदनमिति वचनात् तथा रक्तचंदनस्य गुणाः मधुरक्तं हिमं स्वादु छर्दितृ-
ष्णास्रपित्तजित् तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहं षडंगादिः प्रयुज्यते इत्यादिशब्देन वक्ष्यमाणयो-
गाः उच्यंते ते यथा श्रीपर्णीचंदनोशीरपरूषकमधूकजं पानं पित्तज्वरं हन्यात् सखारिवाद्यं सशर्करं

षंविजानीयात् ज्वरेदेयंतदौषधमिति ज्वरेमृदौस्वल्पीभूते मलेषुवातपित्तकफमूत्रपुरीषेषुप्रबलेषुस्वमा
र्गसंचारिषु पक्वंनिरामं दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषांपाकलक्षणं दोषाणांदुष्टवातपित्तकफानांप्र
कृतिः ज्वरस्यतदुपद्रवाणांचोत्पादनंतस्य वैकृत्यंवैपरीत्यं तस्माद्दोषपाकज्ञानंएकेषांग्रंथे ।
क्षुत्क्षामतालघुत्वंचगात्राणांज्वरमार्दवं दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणं दोषप्रकृतिःदोषा
णांस्वमार्गसंचारः ज्ञेयःपंचविधःकालोभैषज्यग्रहणेनृणां तत्रा भुक्तेप्रभातंस्यात्कषायेषुविशे
षतः मुख्यभैषजसंबंधोनिषिद्धस्तरुणेज्वरे तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषःतत्रभेषजं मुख्यभेष
जंकाथःतस्यसंबंधपानं अतआह नकषायंप्रयुंजीतनराणांतरुणेज्वरे कषायेनाकुलीभूतादो
षाजेतुंसुदुस्तराः आकुलीभूताःप्रदुष्टाःस्वमार्गंपरित्यज्यइतस्ततोगताः तत्रकषायशब्देनका
थोगृह्यते अतःस्यकाथस्यपर्य्यायाः शृतंकाथंकषायश्चनिर्यूहःसनिगद्यते इति तोयपेयादि
संस्कारैर्निर्दोषस्तत्रभेषजमिति तत्रतरुणेज्वरेभेषजंमुख्यंभेषजंकाथस्तत्पंतोयपेयादिसंस्कारैर्नि

भा॰प्र॰ दीर्घं अतआह नतुकल्पममुद्दिश्यपकषायः प्रतिषिध्यते इति कल्पनंतोयपेयायवाग्वादिकं नतु
१४ स्वरसश्चतथैकल्कः क्वाथश्चहिमफाण्टकौ ज्ञेयाः कषायाः पंचैतेलघवः स्युर्यथोत्तरमितिवचनात्स्व
रसादयोपिकथंननिषिध्यंते तत्र यः कषायः कषायः स्यात्सवर्ज्यस्तरुणज्वरे इति यः कषायः कषा
यः स्यात्चतुर्थभागावशेषकरणे नाष्टमभागावशेषकरणेवाकषायवर्णः कषायरसश्चस्यात् सः
कः क्वाथः सः तरुणज्वरेनिषिद्धः क्वाथवाचकस्यकषायस्यलक्षणमाह पादशिष्टःकषायः स्याद्वः
षोडशगुणांभसा क्वथितोऽतः षडंगादिर्ननिषिद्धोनवज्वरे अयमर्थः यः क्वाथश्चस्यात्षोडशगुणेनां
भसाक्वथितः पक्कः अथपादशिष्टः चतुर्थभागावशेषः सकषायः स्यात् अतः षडंगादिस्तरुणज्वरेन।
निषिद्धः अपाकादर्द्धपाकत्वोक्तलक्षणभावेकषायत्वाभावात् तरुणज्वरेकषायस्यदोषमाह दो
षास्त्वाकषायेणस्तंभितास्तरुणज्वरे स्तभ्यंतेनविपच्यंतेकुर्वंतिविषमज्वरे कषायेणस्तंभितायस्त्व।
येनिवारिताः यतआहकषायरसगुणान् कषायः स्तंभनः शीतोरूक्षः पित्तकफापहः इत्यादिस्त १४

चेदामं रसं च यत् यदपक्वान्पचेद्दोषांस्तत्क्रियापाचनमुच्यते न शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि समी
करोति संक्रुद्धांस्तत्संशमनमुच्यते त– पाचनमुच्यते नोर्ध्वंऽधोमार्गाभ्यां पातयति नोदीरयति नवर्द्धय
ति: तयोः संप्रदानं कालं चाह पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं तमुपाच
रेत् अन्यच्च कुर्याच्चैवाल्पदोषं च समनीयैरुपाचरेत् ननु लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोच
कः तंद्रालस्यो विपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धताबलवान्ज्वरः आमज्व
रस्य लिंगानि न दद्यात्तत्र भेषजं भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरं भूयो जनयति ज्वरं भूयः वाहु
ल्येन अन्यच्च पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ससुप्तं कृष्णसर्पं तु कराग्रेण परामृशेत् इति व
चनादामज्वरे भेषजनिषेधात्कथं सामज्वरे पाचनं देयं उच्यते निरुपद्रवे सामज्वरे पाचनं देयं सो
पद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धं तथा च वाग्भटः सप्ताहात्परतोऽपि सामे स्यात्पाचनं ज्वरे निरामे शमनं स्त
ब्धे सामे नौषधमाचरेत् अथ निरुपद्रवे स्तब्धे सोपद्रवे अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः १५

नागरं देवकाष्ठं च ध्यामकं बृहतीद्वयं दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहं ध्यामकं रोहिषं तद्दलाक्ते उशीरं
दद्यात् बृहतीद्वयं बृहत्फला सूक्ष्मफला बृहती क्षुद्रा बृहती चेति कंटकारीद्वयं च दद्यात् कंटकारीद्वयं शुं
ठी ध्यामकं सुरदारु चेति शार्ङ्गधरेणोक्तत्वात् नागरादिक्वाथः सर्वज्वरेषु अथ सामान्यतः संशमनी
यान्याह सुश्रुतः अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता
वृश्चीवबिल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च पचेत्क्षीरावशेषं तत्तत्पेयं सर्वज्वरापहं वृश्चीवः श्वेतपुन
र्नवा वर्षाभू रक्तपुनर्नवा तथा च मदनपालः पुनर्नवा श्वेतमूलो वृश्चीवो दीर्घपत्रकः पुनर्नवा
परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः पाकप्रकारमाह क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात्क्षीरान्नीरं चतुर्गुणं क्षीरावशे
षं पातव्यं क्षीरपाकेष्वयं विधिः द्रव्यात्पलपरिमिताद् अन्यच्च उदकाद्द्विगुणं क्षीरं शिशिरापासार
मेव च तत्क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्वज्वरापहं गुडूचीधान्यकारिष्टपद्मकं रक्तचंदनं एषां क्वाथः
सुप्रसिद्धः सर्वज्वरहरः स्मृतः दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाच्छर्द्यरुचिं हरेत् गुडूच्यादिक्वाथ इति संशो

धनंतरुणज्वरिणोनिषिद्धंतदाहसुश्रुतः छर्दिमूर्छामदंमोहंश्रमंतृष्णांविषमज्वरान् संशोधनस्यपानेनप्रा
प्नोतितरुणज्वरी संशोधनस्यलक्षणमाह स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधोवादोषसंचयं संशोधनंतदेवस्या
देवदालीफलंयथा निषिद्धमपिसंशोधनमवस्थाविशेषेदेयं यत आह रोगेशोधनसाध्येवुयंविद्या
द्दोषदुर्वलं तंसमीक्ष्यनिषकुर्य्याद्दोषप्रत्यावर्तनंमृदुशोधनसाध्यानरोगानाह सद्योज्वरेविषेजीर्णेमंदेग्ना
वरुचौतथा स्तन्यरोगेचहृद्रोगेकाशेस्वासेचवामयेत् जीर्णज्वरगरच्छर्दिगुल्मप्लीहोदरेषुच शूले॰
शोथेमूत्रवघातेकृमिरोगेविरेचयेत् दोषदुर्वलं दोषैरुपचितैर्दुर्वलंनतूपवासादिकृतं अतएवस
मीक्ष्येति अन्यच्च वलेदोषेमृदौकोष्टेनपेक्षेतवलंनृणां अव्यापदुर्वलस्यापिशोधनंहितदाभवेत्
कुतोवलंनोपेक्षणीयमित्याशंकायामाह तदातस्यामवस्थायांशोधनं दुर्वलस्यापि दोषदुर्वलस्या
पिअव्यापत्तर्भवेत् छर्द्यादिव्याधिकृन्नभवतीत्यर्थः वलवतःपुरुषस्यस्वस्थानस्थितस्यशोधना
विधानेदोषमाहसुश्रुतः पक्वोऽप्यनिर्हृतोदोषोदेहेतिष्ठन्महात्ययं विषमंवाज्वरंकुर्य्याद्वलव्यापद १६

न्यंतेआध्मानंकुर्वंतिनविपच्यंतेसुखेननविपच्यंते दुःखंदत्वाविलंवेनविपच्यंतेइतियावत् अन्यच्च न
च्यवंतेनपच्यंतेकषायैःस्तंभितामलाः तिर्य्यग्विमार्गगास्तेचघोरंकुर्युर्नवज्वरे अनुपस्थितदोषाणां
वमनंतरुणज्वरे हृद्रोगंस्वासमानाहंमोहंचकुरुतेभृशं अयमर्थः कफादिदोषोपस्थितोस्वयमे
वचेद्भवतिवमनंनतद्दोषाय अनुपस्थितदोषाणांतुतरुणज्वरेवमनंयत्नकृतंहृद्रोगादीन्करोती
त्यर्थः एतेनवचनेनतरुणज्वरेयत्नकृतंवमनंनिषिद्धं अवस्थाविशेषेतदपिकर्तव्यमित्याह सद्यो
भुक्तस्यवाजातेज्वरेसंतर्प्पणोत्थिते वमनंवमनार्हस्यशस्तमित्याहवाग्भटः वमनंवेतिविकल्पो॰
लंघनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेनगर्भिण्य तिकृशातिवृद्धादिनिरासः वाग्भटोत्रवृद्धवाग्भटः वमि
तंलंघयेत्प्राज्ञोलंघितंनतुवामयेत् वमनंश्लेष्मवाहुल्यात्कृत्याल्लंघनकर्षितं नकार्य्यंगुर्विणीवालवृ
द्धदुर्वलभीरुभिः अनशनमितिशेषः अनेनवचनेनगुर्विण्यादीनांअनशननिषेधात् ज्वरेसामे॰
पाचनं निरामेशमनं पथ्यान्नमंडादिकंचदद्यात् पाचनसमनयोर्लक्षणमाह यत्पचत्याममाहारंप

कर्प्पूरोमुस्तंत्रायमानाचवालकं निंवंपुष्करमूलंचमधुयष्टीचवत्सकः यवानीन्द्रयवोभार्गीशिग्रुवीजंसुराष्ट्र
जी वचात्वक्पद्मकोशीरंचंदनातिविषावलाशालिपर्णीपृश्निपर्णीविडंगंतगरंतथा चित्रकंदेवकाष्ठंचचव्यं
पत्रंपटोलकं जीवकर्षभकौचैवलवंगंवंशलोचनापुण्डरीकंचकाकोलीपत्रकंजातिपत्रकं तालीसपत्रमे
तानिसमभागानिचूर्णयेत् अर्द्धंसर्वचूर्णस्यकिरातंप्रक्षिपेत्सुधीः एतत्सुदर्शनंनामचूर्णंदोषत्रयापहं
ज्वरांश्चनिखिलान्हन्यान्नात्रकार्य्याविचारणा पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्चधातुस्थान्विषमांस्तथा सन्निपातोद्भवां
श्चापिमानसानपिनाशयेत् शीतादीनपिदाहादीन्मोहंतंद्रांभ्रमंतृषां कासंश्वासंचपांडुंचहृद्रोगंकामला
मपित्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलंचनाशयेत् शीतांबुनापिवेदेतत्सर्वज्वरनिवृत्तये सुदर्शनंयथाचक्रं
दानवानांविनाशनं तद्वज्ज्वराणांसर्वेषांचूर्णमेतत्प्रणाशनं पुष्करमूलालाभेकुष्ठमपिदद्यात् भार्ग्यभा
वेकंटकारीमूलं सौराष्ट्र्यभावेस्फटिकांदद्यात् तगरालाभेकुष्ठंदद्यात् जीवकर्षभयोरलाभेविदारी
कंदस्यभागद्वयंदद्यात् पुंडरीकंश्वेतकमलं काकोल्यलाभेऽश्वगंधामूलंदद्यात् तालीसपत्रकाला १७

भेस्वर्णतालीप्रदीयते इति अथवाकंटकारीजयदेया इतिसुदर्शनंचूर्णम् शटीनिंवाकृयंदारुशुंठी
पुष्करमूलकं एलागुडूचीकटुकापर्प्पटश्चयवासकः भार्गीकिराततिक्तंचदशमूलीतथैवच क्वाथमे
तत्पिवेत्सूक्ष्मसिंधुचूर्णयुतन्नरः ज्वरान्सर्वान्निहंतिनात्रकार्य्याविचारणा अमृतंममेतिहारी धातकीत्रि
रताद्द्दारकानांपृथग्भवेत् पलद्वयंकणाशुंठीगुडूचीगोक्षुरोदरी सहदेवीविडंगंचप्रत्येकंपलसंमि
तं मधुनावटिकांकृत्वाखादेज्ज्वरमपोहति कासंश्वासमलस्तंभंवह्निमांद्यंनियच्छति लाक्षादशाह्वाह्वश्च
स्णाघद्दास्सचंदनंलोहितचंदनंच त्वक्पत्रकंवारिमुरासमुस्ताप्रत्येकमेतानिपलोन्मितानि किराततिं
क्तत्रिवृतसतिक्तामृताकणापर्प्पटकंटकार्य्यः विडंगविश्वामलकान्निचैववासारसावीरणसिंदुवाराः ए
तानिदेयानिपृथक्पलार्द्धमानानिसर्वाणिचभैषजानि कल्कानमीषांविदधीतगव्यदुग्धेनवैसार्द्धतुला
मितेन तैलंतिलानांखुतुलाप्रमाणंतेनैवकल्केनशनैःपचेच्च हन्याज्ज्वरांस्तैलमिदंसमस्तान्कुर्य्याद्वलं
वीर्य्यमतीवपुष्टिं विमर्द्दनाद्दाशुपरिश्रमंभ्रमंशामंनयेत्संजनयेत्द्युतिंतनोः तथाप्यथामस्थिसमुद्भवा

मपिप्रहृत्यनिद्रांसमुपार्जयेत्सुखं अरुणामंजिष्ठा वारिवालं रसारास्ना लाक्षादितैलम् लाक्षारससमंतैलंतैला
म्मस्तुचतुर्गुणं अश्वगंधानिशादारुकौंतीकुष्ठद्वचंदनैः समूर्वारोहिणीरास्नाशताक्कामधुकैःसमैः सिद्धंलाक्षादि
कंनामतैलमभ्यंजनादिना सर्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् यक्षरक्षःसमूतघ्नंगर्भिणीनांचशस्यते म
स्तुदधिजलम् कौंतीरेणुका चंदनमत्रश्वेतमेवनतुरक्तं रोहिणीकटुकी लाक्षादितैलं लाक्षाहरिद्रामंजिष्ठा
फेनिलंमधुकंवला लामज्जकंचंदनंचचंपकंनीलमुत्पलं प्रत्येकमेषांपलमुष्टीःपक्कातोयेचतुर्गुणे चतुर्भा
गावशेषेतुगर्भेचैतत्समावपेत् रेणुकापद्मकंचैववाजिगंधातथैवच श्वेतसंचोरकंकुष्ठंदेवदारुनखत्वचं श
तपुष्पापुंडरीकंमांसीमधुकमेवच एभिरर्द्धमितैःकल्कैःकषायेणैवपेषितैः मस्तुशुक्तारनालानामाढकाढ
कमावपेत् क्षीराढकसमायुक्तंतैलंप्रस्थंविपाचयेत् अभ्यंगात्तैलमेतद्धिशीघ्रंदाहमपोहति तथावातोर्ध्वं
चापिपित्तश्लेष्मलवंज्वरं सप्रलापंसतर्षंचतालुशोषभ्रमान्वितं ग्रहोपसृष्टयेबालारक्षःसंदूषितश्चये तेषां
कष्टंप्रशमयेत्तैलंलाक्षादिकंमहत् फेनिलं वदरं लामज्जकमुशीरवल्लीतज्जवितृणविशेषः लामज्जकंपद्मा १८

मेवच पक्कोलंघनतिक्ताम्बुपानपेयादिभिर्मत अनिर्हृतःअधोमार्गेणानुत्सृष्टः महात्ययंविषमज्वरंचा
तुर्थकं तस्यैवमहात्ययत्वादितिगदाधरः गंभीरमितिकार्त्तिकः महात्ययंमहाकष्टंवा बलव्यापदंच
क्षयं संशोधनमाह आरग्वधग्रंथिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिःक्वथितःकषायः सामेसशूलेक
फवातपित्तज्वरेहितोरेचनपाचनश्च आरग्वधधनवहेरा अन्यच्च पथ्यारग्वधतिक्तात्रिवृद्धामल
कैःसृतंतोयं पाचनसारकमुक्तंमुनिभिर्जीर्णज्वरेसामे आरोग्यपंचकक्वथं अनंतावालकंमुस्तंना
गरंकटुरोहिणीं पिबासुखांबुनाकल्कंपाययेदक्षसंमितं कल्कःस्वल्पेनकालेनहन्यात्सर्वज्वरा
नयं विदध्यात्कोष्टसंशुद्धिंदीपयेच्चहुताशनं अनंतासारिवा सारिवादिकल्कः शोधनंसंशमनंचये
षांनिषिद्धंतानाह पीतांबुर्लंघनक्षीणोऽजीर्णभुक्तंपिपासितः नपिबेद्दोषघ्नंजंतुःसंशोधनमथेत
रत् पीतांबुःपीततिक्तकांबुः भुक्तःभुक्तवानित्यर्थः अत्राध्यवसितादित्वात्कर्त्तरिक्तप्रत्ययः इतर
त् संसामनं त्रिफलारजनीयुग्मंकंटकारीयुगंसटी त्रिकटुग्रंथिकंमूर्वागुडूचीधन्वयासकः कटु

मुद्रफेनं हिंगुलं गंधं परिमर्द्दयामं नवज्वरे वल्लयुगं त्रिपुरत्र मार्द्रनिसायं ज्वरधूमकेतुः प्रक्रिया पारा
शुध गंधक हिंगूर समुद्रफेन समभाग सर्वेयाममेकं आर्द्रकरसेन संमर्द्य रक्तिकाषट्कमितमार्द्रकरसे
न दिनत्रयं नवज्वरी भक्षयेत् दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत ज्वरधूमकेतुः रसेंद्रचिंतामणौ शुद्धः सूतो विषो
गंधः प्रत्येकं शाणसंमितः धूर्तबीजं त्रिशाणं स्यात्सर्वेभ्यो द्विगुणं भवेत् हेमाह्वा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं
प्रयत्नतः जंबीरजीरकैर्देयं चूर्णं गुंजाद्वयोन्मितं आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हंति त्रिदोषजं एकाहिकं
द्व्याहिकं च त्र्याहिकं च चतुर्थकं विषमं च ज्वरं हन्यान्नवं जीर्णं च सर्वथा महाज्वरांकुशो नाम्ना रसोऽयं
सर्वसंमतः प्रक्रिया पारा गंधक विष प्रत्येकं टंक १ धतूरबीज टंक ३ चोक टंक १२ सर्वेषां चूर्णं
मतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यं महाज्वरांकुशः सर्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे एको भागो रसस्यार्द्धो द्वौ लेयं पिप्पली शिवा
आकारकरभो गंधः कटुतैलेन शोधितः फलानि चेंद्रवारुण्याश्चतुर्भागमितान्यमी एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णं
मिंद्रवारुणिकारसैः माषोन्मितां वटीं कृत्वा दद्यात्सद्यो ज्वरे बुधः छिन्नारसानुपाने [illegible] नवज्वरघ्नी १८

वटिका मता आकारकरभः अकरकरहा इति लोके चतुर्भागमिता अमी शेलेयादयः षट् समुदिता
भागचतुष्टयमिताः ज्वरघ्नीवटिका शार्ङ्गधरे रसं गंधं च दरदं जैपालं क्रमवर्द्धितं दंतीरसेन संपिष्य
वटी गुंजामिता कृता प्रभाते सितयार्द्रमरिचताम्रीतवारिणा एकेन दिवसेनेषा नवज्वरहरी भवेत्
ज्वरघ्नी वटी रसरत्नप्रदीपे रसो गंधो विषं शुंठी पिप्पली मरिचानि च पथ्याबिभीतके धात्री दंतीबीजं
च शोधितं चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् वटीं माषनिभां कुर्यात् भक्षयेन्नूतनेज्वरे नव
ज्वरहरी वटी इति नवज्वरे रसाः अथ सामान्यज्वरे रसाः शुद्धं सूतं विषं गंधं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समं चू
र्णं द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुंजाद्वयोन्मितं आर्द्रकस्य रसैः किं वा जंबीरस्य रसैर्युतं महाज्वरांकुशो नाम्ना
सर्वज्वरविनाशनः एकाहिकं द्व्याहिकं च त्र्याहिकं च चतुर्थकं विषमं च त्रिदोषं वा ज्वरं हंति न संश
यः प्रक्रिया शुद्धपारा विष गंधक प्रत्येकं टंक धतूरबीज टंक ३ सोंठ ४ पीपरि टंक ४ मरिच टंक ४ स
र्वेषामतिसूक्ष्मचूर्णं कर्त्तव्यं महाज्वरांकुशः सर्वज्वरेषु सर्वरसग्रंथेषु सूतं गंधं विषं चैव टंकणं च

मा·प्र· मनःशिला एतानि टंकमात्राणि मरिचं त्वष्टटंककं कटुत्रयं टंकषट्कं षल्वे क्षिप्त्वा विचूर्णयेत् रसः श्वा
२० सकुठारोयं श्वाससर्वज्वरापहः श्वासकुठारो रसः श्वासे सर्वज्वरे रसरत्नाकरे दारुमूखं शिखिग्रीवां
रसकं च पृथक् पृथक् टंकत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः मर्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमात्र
या मरिचैरेकविंशत्या सत्तमिस्तुलसीदलैः खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करं तरुणं विषमं जीर्णं
हन्यात्सर्वज्वरं ध्रुवं दारुमूषा दारुमूसि शिखिग्रीवा तूति पारसकं षपरिआ प्रत्येकं टंक २ धत्तू
रपत्ररसेन मर्दयेत् सर्वज्वरे ज्वरांकुशः नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रं च टंकणं मरिचं सार्द्धकर्षं
स्यात्तावद्दग्धवराटकं विषं कर्षचतुर्थांशं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् रसोऽकृताशानीनाम्ना रसाद्यो गुंजा
मितो ज्वरे ऊतासनो रसो ज्वरे शुद्धं जैपालं टंकं च कट्टीटंकद्वयोन्मितं गैरिकं टंकमेकं च कुकन्या
नीरेण मर्दयेत् कलायसदृशी कार्य्या वटिका तां च भक्षयेत् शीतलेन जलेनैषा वटी जीर्णज्वरापः(
हा इति जीर्णज्वरघ्नी वटी क्षिप्ता गतालेन हतं तं च ताम्रं रसश्च गंधश्च समानमायुः विषं समं च द्विगुणं च ता २०

नस्या कुशीरं दीयते तद्वा चंपकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकमिति पाठः नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं(
यमिष्यसमाषयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः चोरकं ग्रंथिपर्णस्य नेदो ग्रंटिकरइति नेपालदेशे भवति तदलाभे(
ग्रंथिपर्णादेयं पुंडरीकं श्वेतकमलं शुक्लं संधानभेदः दधिमधुकांजिकं स्वकांचि मगाः स्युर्द्विगुणा
यथोत्तरमेतेत्रीणि दिवानिच धान्यसमूहे स्थापितमेतदिति हि शुक्लं आरनालमपि संधानभेदः महा
लाक्षादितैलं अथ नवज्वरे रसाः सूतगंधकं टंकणः सोषणश्चसर्वैस्तुल्या शार्करामत्स्यपित्तैः भूयो
भूयो मर्दयेत्त्रिरात्रं वल्लो देयः शृंगवेरद्रवेण तापे शीतं वीजनेस्तक्रभक्तं दंताकायं पथ्यमेतस्य
दिष्टं अन्हैवोग्रं हंति सद्योज्वरं तु पित्ताधिक्ये मूर्छितोयं च दद्यात् अस्य प्रक्रिया शरा शुद्ध भाग १
गंधक १ सुहागा १ मरिच १ शार्कराभा ४ रोहू मत्स्यका पित्त भा· ३ प्रतिदिन सर्वे दिनत्रयं मर्दयेत्
रसमिमं रक्तिकात्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात् ओदनं तक्रं हंताकफलं भोक्तुं दद्यात् व्यजना(
द्यैः शीतलमुपचारं कुर्य्यात् उदकमंजरीरसो नवज्वरेषु सर्वेषु रसरत्नप्रदीपे दद्यात्समं सूतस्

मृंत्रिशतरात्रे २१ एदिवाकरांशो विमर्द्यरिष्टस्वरसेनचूर्णं गुंजैकमद्य सितयासमेतं ज्वरांकुशोऽयं इविषुं
दरात्मोज्वरान्निहंत्यष्टविधान्समस्तान् प्रक्रिया पारा गंधक विष प्रत्येकं टंक १ द्विगुण तालहतंता
म्रं टंक २ रोहूमत्स्यकोपित्तासव एकत्र षद्धकरैज वचूर्णहाइ कै मिलि जाई त वनीवकेपत्रकोरसते
हिमासावना २१ घामेमादेचमात्रा रत्ती एक १ अनोपान सपेदजा कराररतीर ज्वरेरविमुन्द एरख्योरसः
शुद्धंसूतं तथा गंधं खल्वेतावद्विमर्दयेत् सूतंनद्दत्रपतेयावत्किंचुकज्जलवज्रवेत् एषाकज्जलिका
स्यातांहणीवीर्यवर्द्धिनी नानानुपानयोगेनसर्वव्याधिविनाशिनी कज्जलिकाविधानं तद्गुण
श्चरसरत्नप्रदीपे जयापत्ररसेनाथवर्द्धमानरसेनच भृंगराजरसेनापि काकमाच्यारसेनच रसंसं
शोध्ययत्नेनतत्समंशोधयेद्बलि भृंगराजरसैः पिष्ट्वाशोषयेदर्करश्मिभिः सप्तधावात्रिधावापिप
श्चाच्चूर्णंतुकारयेत् चूर्णयित्वासमंतेनरसेनसहमर्दयेत् नष्टसूतंयदाचूर्णंभवेत्कज्जलसंनिभं
निर्धूमेवदरांगारेद्रवीकुर्य्यात्प्रयत्नतः तत्रतंमहिषीविष्टास्थापितेकदलीदले निःक्षिप्यतदुप

ऐरंडपत्रं दत्वा प्रपीडयेत् शीतलां तां ततः पत्रात्समुद्धृत्य विचूर्णयेत् एवं सिद्धा भवेद्व्याधिघातिनी र
सपर्पटी ज्वरादिव्याधिनिर्मुक्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः चकार कृपया युक्तः सुधावद्रसपर्पटीं रक्तिका
संमितां तावद्भृष्टजीरकसंयुतां गुंजार्द्धभृष्टहिंग्वाक्तां भक्षयेद्रसपर्पटीं रोगानुरूपभैषज्यैरर्पितां भक्ष
येद्बुधः पिबेत्तदनुपानीयं शीतलं चुलुकत्रयं प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् नाधिकां
दशगुंजातो भक्षयेत्तां कदाचन एकादश्यादिनारंभात्तास्तथैवापकर्षयेत् एवमेतां समश्नीयान्नरो वि
शतिवासरान् शिवं गुरुं तथा विप्रान्पूजयित्वा प्रणम्य च श्रद्धया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ज्व
रांश्च ग्रहणीं चापि तथातीसारमेव च कामलां पांडुरोगं च शूलं प्लीहजलोदरं एवमादीनामयान्हत्वा दृ
ढः पुष्टश्च वीर्यवान् जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्जितः रसपर्पटी अथ ज्वरिणोन्नदानसम
यः तत्र चरकः क्षुत्संभवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः
अन्यच्च आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा भवेत्काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः वृन्द

निःसंशयं हंत्यचिरात्स रोगान् ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः विपक्वदोषैः पक्ववातः कृतलंघनादिः आ
दिग्रहणात् कृतपक्वजलपाननिर्वातगृहवासगुरूष्णवसनधारणादिः भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणं
अतएव चरकः ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितं पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेज्ज्वरितमिति
ज्वरितं वातज्वरिणं षडहेऽतीते इत्युपलक्षणं पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते।
लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं शमनीयं कषायं पाययेत् पुनः स एव सर्वज्वरेषु ज्वरितं दिनांते भोजयेत्
लघु दिनांते अन्नग्रहणेऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये उक्तं
च वाग्भटेन वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽतमध्यादिगाः क्रमात् इति ते वातपित्तश्लेष्माणः पित्तकालेऽपि म
ध्याह्नादर्वाक् यतआह याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लंघयेत् याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मा
द्बलक्षय इति एतत्त्वस्यपरमितिचेन्न यतआह श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा वेगा
पायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनं तदापि तत्प्राधान्यसमये अन्यथा उक्तसमयादन्यदा वेगापाये २२

जठराग्निवेगनाशे ततभोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः अथ विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशे
षमाह चरकः सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनं सर्वज्व
रेषु सर्वविषमज्वरेषु वेगापाये ज्वरवेगापाये भोजयेत् अन्यथा ज्वरवेगापायं विना तद्भोजनं ज्वरवे
गाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः अथान्नग्रहणाय स्थानमाह आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विज
ने विधेया इति अत्यबलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपवेशनप्रकारमाह सुश्रुतः ज्वरे प्रमेहे भवति स्व
ल्पेऽपि विविक्तेः शिशिसं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् निषण्णं यथा स्थानस्थितमेव न तु
स्थानांतरं नीतं अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कर्त्तव्य इत्याह यथादोषोचितैर्द्रव्यैः क
र्त्तव्यः कवलग्रहः अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् भृष्टजीरकचूर्णेन सिंधुजन्मयुतेन च
जिह्वां दंतान् मुखस्यांतर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत् मुखे मलं विगंधित्वं विरसत्वं च नश्यति मनः प्रसन्नं भ
वति भोजने तिरुचिर्भवेत् ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् अन्नकाले ह्यभुंजानः क्षीय

मा·प्र·
२३

तेम्रियतेपिच अयमर्थः यद्यप्यस्यज्वरितस्यहितेभक्ष्येअरुचिर्भवेत् तथापिज्वरितोहितमेवाश्नी
यात्इतिनियमः यतआहसुश्रुतः गुर्वभिष्यंद्यकालेचज्वरीनाद्यात्कथंचन ननुतस्यहितंदुःखमा
युषेवासुखायच अन्नद्वेष्टिमितैर्दोषैर्यावंतंकालमातुरः तावत्कालंसलब्ध्वान्नमश्नीयात्सुविरिक्त
वत् आनद्धःस्तिमितैर्दोषैः अपक्वैर्दोषैर्व्याप्तः ननुहितेवस्तुनिकथमरुचिःस्यादित्याह सांतत्या
निरंतरत्वात्क्षमावाच्चपथ्यंद्वेष्यत्वमागतमिति सांतत्यात् एकस्यैवभक्ष्यस्यसर्वदोपयोगात्क्षा
क्षमावाच्चभक्ष्यांतरादपिविरक्तत्वात् अतः पथ्यमप्रियंस्यात्तथापितदेवपथ्यंकल्पनाविधिभिस्तैस्तैःप्रि
यत्वंगमयेत्पुनरिति अथचज्वरितोन्नकालेअश्नीयादेवेतिद्वितीयोनियमः कुतइतिचेत्म्रियतेहेतोः
अभुंजानःक्षीयतेपक्वधातुर्भवतिततः। म्रियतेपिचज्वरितायहितान्यन्नादीन्याह रक्तशाल्यादयः।
शस्ताःपुराणाःषष्टिकैःसह यवान्नौदनलाजार्थ्येज्वरितानांज्वरापहाः तत्ररक्तशालिगुणाः रक्त
शालिर्वरस्तेषांबल्योवर्ण्यस्त्रिदोषजित् चक्षुष्योमूत्रलःस्वर्यःशुक्रलःतृड्ज्वरापहः विषव्रण २३

कालमाह ज्वरस्यपाकावस्थान्नदानकालः ज्वरस्यपाककालश्च वातिकःसप्तरात्रेणदशरात्रेणपै
त्तिकः कफजोद्वादशाहेनज्वरःपाकमुपैतिहि ज्वरस्यपाकउपशमः ज्वरपाकेनैवरसपाकोदो
षपाकोपिकथितः यतोदोषपाकंविनाज्वरपाकोनभवति रसपाकंविनादोषपाकश्चनभवति
ननुयथापैत्तिकोज्वरोदशाहोरात्रेणपाकंयाति एकादशेदिनेन्नंदीयते तथाकफजोज्वरोद्वाद
शाहोरात्रेणपाकंयाति त्रयोदशेदिवसेन्नंदीयते यथावातिकोपिज्वरःसप्ताहोरात्रेणपाकं
याति अष्टमेदिवसेअन्नंकथंनदीयते कथंसप्तमेदिवसेन्नंदीयतेइति उच्यते कफपित्ते
द्रवेधात्सहेतेलंघनंबहु आमत्वात्रूक्षमपिवायुर्नसहतेक्षणं इतिवचनात्सप्तमरसपाकोयाति
आहारलाभंविनावायुःक्षणमपिसोढुंनशक्नोतिसच आशुकारित्वात्क्षणाद्दाहपकादीन्वि
करान्संजनयति अतोवातिकेज्वरपाकदिनानामंतिमेसप्तमएवदिनेन्नंदीयते तथाचध
न्वंतरिः ज्वरंनिर्हृत्यषडहेप्यतीते विपक्वदोषःकृतलंघनादिः योन्नेष्वजंरवादतिवैद्यकल्पे।

कासश्वासकफानिलान् हंतिहिक्काश्मरीशुक्रदृशानाहान्सपीनसान् स्वेदसंग्राहकोमेदोज्वरकृमिहरःसरः
अथमकुष्ठगुणाः मकुष्ठोवातलोग्राहीकफपित्तहरोलघुः वांतिजितमधुरःपाकेकृमिकृज्वरनाशनः पटो
लपत्रंवार्त्ताकंकुलत्थंकारवेल्लकं कर्कोटकंपर्प्पटकंगोजिह्वांबालमूलकं पत्रंगुडूच्याःशाकार्थेज्वरि
तानांप्रदापयेत् तत्रपटोलफलगुणाः पटोलंपाचनंहृद्यंवृष्यंलघ्वग्निदीपनं स्निग्धोष्णंहंतिकासास्रज्व
रदोषत्रयकृमीन् पटोलपत्रगुणाः पटोलपत्रंपित्तघ्नंदीपनंपाचनंलघु स्निग्धंवृष्यंतथोष्णंचज्वरका
सकृमिप्रणुत् वार्त्ताकगुणाः वृंताकंस्वादुतीक्ष्णोष्णंकटुपाकमपित्तलं ज्वरवातबलासघ्नंदीपनंशुक्र
लंलघु तद्बालंकफपित्तघ्नंवृद्धंपित्तकरंगुरु वृंताकंपित्तलंकिंचिदंगारपरिपाचितं कफमेदोनिलामघ्न
मत्यर्थंलघुदीपनं करेलाकरेलीगुणाः कारवेल्लंहिमंभेदिलघुतिक्तमवातलं ज्वरपित्तकफास्रघ्नंपांडु
मेहकृमीन्हरेत् तद्गुणाकारवेल्लीस्याद्विशेषाद्दीपनीलघुः खेक्सागुणाः कर्कोटकफलंकुष्ठहृल्लासारु
चिनाशनं श्वासकासज्वरहरंदीपनंपाचनंलघु दवनपापरागुणाः पर्प्पटोहंतिपित्तास्रज्वरतृष्णाकफ २४

भ्रमान् संग्राहीशीतलस्तिक्तोदाहनुद्वातलोलघुः गोजिह्वागुणाः गोजिह्वाकुष्ठमेहास्रकृच्छ्रज्वरहरीलघुः
मूलकगुणाः मूलकंबालकंरुच्यंस्वर्य्यंलिंपाचनंलघु दोषत्रयज्वरश्वासनासाकंठाक्षिरोगनुत् महत्त
देवरूक्षोष्णंगुरुदोषत्रयप्रदं स्नेहसिद्धंतदेवस्याद्दोषत्रयविनाशनं अथगुडूचीपत्रगुणाः गुडूची
पत्रमाग्नेयंसर्वज्वरहरंलघु कषायंकटुतिक्तंचस्वादुपाकंरसायनं बल्यमुष्णंचसंग्राहीहन्याद्दोषत्र
यंतृषां दाहप्रमेहवातास्रकामलांकुष्ठपांडुताम् इतिगुडूचीपत्रशाकगुणाः लावान्कपिंजलानेणा
न्हरिणान्पृषतान्शशान् कुरंगान्कालपुच्छांश्चतथैवमृगमातृकान् मांसार्थेमांससात्म्यानांज्वरिता
नांप्रदापयेत् सारसक्रौंचशिखिनस्तथातित्तिरिकुक्कुटान् गुरूष्णत्वान्नशंसंतिकेचिदेवंव्यवस्थिताः
तित्तिरिस्तुकृष्णतित्तिरिः गौरतित्तिरिःकपिंजलपदेनपूर्वंगृहीतत्वात् ज्वरितानांप्रकोपंतुयदायातिस
मीरणः तदैतेपिहिताःस्युस्तेमात्राकालोपपादिताः कपिंजलइतिख्यातोलोकेषुगौरतित्तिरिः एणःकृ
ष्णमृगोमतः हरिणस्ताम्रवर्णःस्यात्पृषतश्चित्रबिंदुःस्यात् चीतलइतिलोके कुरंगस्ताम्रवर्णःस्याद्धरि

एणाकृतिकोमहान् कालपुच्छोमृगविशेषः स्वल्पःपृषतस्तेयः शशानोमृगमातृकः अथलावागुणाः लावा
विष्किरवर्गेस्युस्तेचतुर्धाबुधैर्मताः पांशुलोगौरकोन्यश्चपौंड्रकोदर्भरस्तथा लावावह्निकराःस्निग्धाज्वरघ्नाश्चहि
ताहिमाः पांशुलश्लेष्मलस्तेषांवीर्योष्णोऽनिलनाशनः गौरोलघुतरोरूक्षोवह्निकारीत्रिदोषजित् पौंड्रकःपि
त्तकृत्किंचिल्लघुर्वातकफापहः दर्भरोरक्तपित्तघ्नोहृद्यामयहरोहिमः अथतित्तिरिस्वरूपगुणाः तित्तिरिर्वर्णदो
ग्राहीहिक्कादोषत्रयापहः श्वासकासज्वरहरस्तस्माच्छ्रेष्ठोऽधिकोगुणैः कृष्णमृगगुणाः एणोऽनिलकफध्वंसी
किंचित्पित्तकरोलघुः उष्णोग्राहीरसेस्वादुर्वल्योज्वरहरःस्मृतः हरिणगुणाः हरिणःशीतलोबद्धविण्मू
त्रोदीपनोलघुः रसेपाकेचमधुरःसुगंधिःसन्निपातहा अथचीतरीगुणाः पृषतस्तुभवेत्स्वादुर्ग्राहकःशीत
लोलघुः दीपनोरोचनःश्वासज्वरदोषत्रयास्रजित् शशगुणाः शशःशीतोलघुर्ग्राहीरूक्षःस्वादुःसदाहि
तः वह्निकृत्कफपित्तघ्नोवातसाधारणःस्मृतः ज्वरातीसारशोषास्रश्वासनाशकरश्शशः कुरंगगुणाः
हरिणस्यगुणैस्तुल्यःकुरंगःकथितोबुधैः कालपुच्छगुणाः गुणैरेणसमःकालपुच्छोमुनिभिरीरितः अथ २५

श्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः तस्मादल्पांतरगुणाःशालयोमहदादयः रक्तशालिर्योमगधदेशेदाउदखा
नी इतिप्रसिद्धः अथषष्टिकानांगुणाः षष्टिकामधुराःशीतालघवोबद्धवर्चसः वातपित्तप्रशमनाःशा
लीनांसदृशागुणैः तत्रशावीगुणाः षष्टिकाप्रवरातेषांलघ्वीस्निग्धात्रिदोषजित् स्वाद्वीमृद्वीग्राहिणी
चवलदाज्वरहारिणी रक्तशालिगुणैस्तुल्याततःस्वल्पगुणाःपरे मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्था
न्समकुष्ठकान् यूषार्थेयूषसात्म्यानांज्वरितानांप्रदापयेत् तत्रमुद्गगुणाः मुद्गोरूक्षोलघुर्ग्राहीकफ
पित्तहरोहिमः स्वादुरल्पानिलोनेत्र्योज्वरहृद्घ्नस्तथा कृष्णमुद्गोमहामुद्गोगौरोहरितपीतको श्वे
तोरक्तश्चनिर्दिष्टालघवःपूर्वपूर्वतः सुश्रुतेनपुनःप्रोक्तःप्रधानोहरितोगुणैः हरितःप्रवरस्तेषांक
थितश्चरकादिभिः अथमसूरगुणाः मसूरोमधुरःपाकेसंग्राहीशीतलोलघुः कफपित्तास्रजिद्रूक्षोवा
तलोज्वरनाशनः अथचणकाः चणकःशीतलोरूक्षःपित्तरक्तकफापहः लघुःकषायोविष्टंभीवात
लोज्वरनाशनः अथकुलत्थगुणाः कुलत्थःकटुकःपाकेकषायःपित्तरक्तकृत् लघुर्विदाहीवीर्योष्णः

मृगमातृकगुणाः गुणैःशशेनसदृशोगदितोमृगमातृकः निंबूकंदाडिमंधात्रीफलमम्लंप्रकांक्षते प्रदद्याद।
म्लसात्म्यायकांजिकंवायुरातनं प्रसंगान्निंबुकस्यगुणाः निंबुकंकृमिसमूहनाशनंतीक्ष्णमम्लमुदरग्रहा
पहं वातपित्तकफशूलिनेहितंकष्टरुच्यरोचनंपरं त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानांविषविक्लवा।
नां मलग्रहेवद्धगुदेप्रदेयंविशूचिकायांमुनयोवदंति अथान्नसाधनप्रक्रियामाह तत्रमंडस्यलक्षणं
विधिर्गुणाश्च तंडुलानांसुसिक्तानांचतुर्दशगुणेजले रसःसिक्थैर्विरहितोमंडइत्यभिधीयते शुंठीसैंधव
संयुक्तोदीपनःपाचनश्चसः अन्नस्यसम्यक्सिद्धात्रज्ञेयामंडस्यसिक्तता पेयायूषयवागूनांविलेपीभक्त
योरपि मंडोग्राहीलघुःशीतोदीपनोधातुसाम्यकृत् ज्वरघ्नस्तर्प्पणोबल्यःपित्तश्लेष्मश्रमापहः अथपे
यायाविधिर्गुणाश्च चतुर्दशगुणेनीरेसिक्थाशाल्यादिभिःकृता द्रवाधिकास्वल्पसिक्थापेयाप्रोक्ताभिषा।
ग्वरैः सातिलघ्वीग्राहिणीचधातुपुष्टिविधायिनी तृड्ज्वरानिलदोर्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी स्वेदाग्नि।
जननीज्ञेयावातवर्चोनुलोमनी शुंठीसैंधवसंयुक्तादीपनीपाचनीचसा आमशूलहरीसत्यास्याविबंध

विनाग्निनी अथप्रमथ्यायाविधिर्गुणाश्च प्रमथ्याप्रोच्यतेद्रव्यपलात्कल्कीकृताच्छृतात तोयेऽष्टगुणितेतस्याः
पानमाहुःपलद्वयं द्रव्यंपाच्यद्रव्यंतस्याःपलद्वयशेषायाः गुणैःप्रमथ्यापेयावत्ततोलघ्वीविशेषतः अथयू
षस्यविधिर्गुणाश्च अष्टादशगुणेनीरेशिंबीधान्यशृतोरसः विरलाच्छोघनःकिंचित्पेयातोयूषउच्यते उक्तः
सएवनिर्यूहोस्तविरूच्चविशेषतः यूषस्यप्रकारांतरमाह कल्कद्रव्यंपलंशुंठीपिप्पलीचार्द्धकार्षिकी
वारिप्रस्थेनविपचेत्तद्द्रवोयूषउच्यते अथमर्थः यूषार्थंपलमितंतत्कल्कीकृतं शुंठीपिप्पलीचस
मुदितार्द्धकर्षमिताकल्कीकृता अनयमपिप्रस्थमितेनवारिणापचेत तद्द्रवोयूषः यूषोवल्योलघुः
पाकेस्वल्पःकराम्यःकफापहः अथमुद्गयूषविधिः वृंदटीकायांतत्रांतरे मुद्गानांक्षिपलंतोयेष्टगु
मष्टभागकोल्कितेपादस्थंमर्द्दितंपूतंदाडिमस्यपलेनतत युक्तंसैंधवविस्वार्कधान्यकैः।पादकार्षिकैः
कणाजीरकयोश्चूर्णैश्चाणेकेनावचूर्णितं संस्कृतोमुद्गयूषोऽयंपित्तश्लेष्महरोमतः अथमुद्गयूषगुणाः
मुद्गानांयुक्तमोयूषोदीपनःशीतलोलघुः वर्ण्योर्द्धजत्रुरुग्दाहकफपित्तज्वरास्त्रजित अथमुद्गामलकयू २६

षगुणाः मुद्गामलकयूषस्तुभेदीपित्तानिलापहः तृड्दाहघ्नामनःशीतोमूर्छाश्रममदापहः अथमसूर
यूषगुणाः मसूरयूषःसंग्राहीबृंहीस्वादुःप्रमेहनुत अथयवाग्वादिविधिर्गुणाश्च यवागूःषड्गुणेतो
येसंसिद्धाघनसिक्थिका पृथक्द्रवैस्तुविरलैःसंयुक्ताज्वरिणेहिता यवागूर्दीपनीलघ्वीतर्पणीब
स्तिशोधिनी श्रमघ्नानिहरीपथ्याज्वरस्यैवातिसारके अथविलेप्याविधिर्गुणाश्च चतुर्गुणेतुसं
सिद्धाविलेपीघनसिक्थिका पृथक्द्रवेणरहिताख्याताशिथिलभक्तिका संसिक्ताअतीवसि
क्ता विलेपीमिलहम्यीइतिलोके विलेपीदीपनीबल्याहृद्यासंग्राहिणीलघुः व्रणाक्षिरोगिणां
पथ्यातर्प्पणीतृड्ज्वरापहा अथभक्तस्यविधिर्गुणाश्च जलेचतुर्दशगुणेतंडुलानांचतुःपलं वि
पचेत्स्रावयेन्मण्डंतद्भक्तंमधुरंलघु चक्रदत्तस्तु अन्नंपंचगुणेतोयेयवागूःषड्गुणेपचेदिति
अत्रान्नंभक्तं तथाच भिस्सास्त्रीभक्तमंधोन्नमोदनोस्त्रीसदीदिविरित्यमरः भक्तंवन्हिकरंपथ्यंत
र्प्पणंमूत्रलंलघु सुधौतंप्रस्रुतंचोष्णंविशदंगुणवत्तरम् अधौतमस्रुतंशीतंगुर्वरुच्यंकफप्रदं

अत्युष्णंवलहृत्कंशीतंशुष्कंचदुर्जरं अतिक्लिन्नंग्लानिकरंदुर्जरंतंडुलान्वितं अतिक्लिन्नंसजलंयत्पर्युषि
तं भृष्टतंडुलजंस्वच्छंसुगंधिकफहृल्लघु वांतास्यापितमंदाग्निविरिक्तानांप्रशस्यते अथरसौदनविधिः वृंद
टीकायांतंत्रांतरे मांसलंसक्थिजंमांसंतथानस्थिचतैस्त्रिरैः चतुःपलोन्मितंसूक्ष्मंकल्पितंक्षालितंजले
पिप्पलीपिप्पलीमूलंशुंठीजीरकधान्यकैः द्विशाणैःसंयुतैस्तोयेकाथ्यमर्द्धाढकोन्मिते पादस्थितेज
लेतत्रदाडिमात्कुटितान्नयेत तंरसंमर्दितंसम्यकहिंगुसैंधवजीरकैः संयुक्तंधूपितंपथ्यंशुक्लानांशु
द्धिकांक्षिणाम अथरसौदनगुणाः रसौदनोगुरुर्हृष्योवल्योवातज्वरापहः केवलजलसाध्यान्मंडा
दीनभिधायौषधसाध्यानांप्रक्रियामाह साध्यंचतुष्पलंद्रव्यंचतुःषष्टिपलेंबुनि तत्काथेनार्द्धसि
द्धेनमंडपेयादिसाधयेत रक्तवैद्याःपलंद्रव्यंग्राहयंत्यावकेंभसि भेषजस्यातिवाहुल्यात्कदाचि
दरुचिर्भवेत यैरन्नैरौषधैर्यैश्चकृतामंडादयोवुधैः विचार्यतद्गुणानेतांस्तद्गुणानेवनिर्द्दिशेत
अथौषधसिद्धायाःपेयायागुणाः अन्नकालेहितापेयायथास्वंपाचनैःकृता दीपनीपाचनी

लघ्वीज्वरान्ननिज्वरापहा यथास्वंपाचनैःकृता यथादोषंपाचनैःकृता यथा पंचमूल्याःकषायं
तुपाचनंवातिकेज्वरे सद्योऽयंपैत्तिकेमुस्ताकटुकेंद्रयवैःकृतं पिप्पल्यादिकषायंतुपाचनंकफ
जेज्वरे लघुनापंचमूलेनपिप्पल्यासहधान्यया महत्यापंचमूल्याथव्याघ्रीकुःस्पर्शगोक्षुरैः
सिद्धानिनिमिषगन्नानिप्रयुंजीतयथाक्रमं वातपित्तेश्लेष्मपित्तेकफवातेत्रिदोषजे अयमर्थः वा
तपित्तेलघुनापंचमूलेनसिद्धान्यन्नानिनिमिषकप्रयुंजीत शालिपर्णीपृष्टिपर्णीकंटकारीद्वयंतथा
गोक्षुरःपंचमःप्रोक्तः पंचमूलमिदंलघु श्लेष्मपित्तेपिप्पल्यासहधान्यया कफवातेमहत्यापंच
मूल्या श्रीफलःसर्वतोभद्रापाटलागणिकारिका श्योनाकःपंचमःप्रोक्तःपंचमूलमिदंमहत
त्रिदोषजेव्याघ्रीकुःस्पर्शगोक्षुरैः पेयांवारक्तशालीनांवस्तिपार्श्वशिरोरुजिश्वदंष्ट्राकंटकारीभ्यां
सिद्धांज्वरहरींपिवेत विवद्धवर्चाःसयवांपिप्पल्यामलकैःशृतां सर्पिष्मतींपिवेत्पेयांज्वरीदोषा
नुलोमनीं कासीश्वासीचहिक्कीचपंचमूलीशृतांपिवेत यवोऽस्वान्नं अत्रपंचमूलीवृहतीलघ्वी.

चहिता तयासहतांपेयांपिबेदित्यर्थः पेयाभेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिकावातमूत्रपुरीषाणां
दोषाणांचानुलोमिका स्वेदनायचसोष्णत्वाद्द्रवत्वात्तृट्छ्रमायच आहारभावात्प्राणायसरत्वाल्ला
घवायच ज्वरघ्नीहेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तांपूर्वमाचरेत् हेतुसात्म्यत्वात् हेतवोवातपित्तकफास्ते
षांसात्म्यत्वात् यवकोलकुलत्थानांमुद्गमूलकत्र्यूषणयोः एकैकंमुष्टिमादायपचेदष्टगुणेज
ले पंचमुष्टिकइत्येषवातपित्तकफापहः शूलिप्रशस्यतेगुल्मेकासेश्वासेक्षयेज्वरे पंचमुष्टि
कयूषः रुद्धमूत्रपुरीषस्यगुदेवर्तिंनिधापयेत् पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधितां पा
ययेतयवागूंवामारुताद्यनुलोमनीं पेयायायवाग्वाश्चक्वचिदपवादमाह मद्यात्ययेमद्यनित्ये
ग्रीष्मेपित्तकफोत्थिते ऊर्ध्वगेरक्तपित्तेचयवागूर्नहिताज्वरे दाहछर्द्यर्दितंक्षामंनिरन्नंतृष्णया
न्वितं शर्करामधुसंयुक्तंपाययेल्लाजतर्प्पणं लाजतर्प्पणंलाजसक्तुरूपंतर्प्पणं तथाच दाहछ
र्द्दितंक्षामंनिरन्नंतृष्णयान्वितं घर्मार्त्तंमद्यपंचापितोयालोडितसक्तुकं शर्करामधुसंयुक्तंपायये २८

लाजतर्प्पणम् ज्वरापहैःफलरसैर्युक्तमन्नंहितंक्वचित् संतर्प्पणस्वरूपंचाहधन्वंतरिः द्राक्षादाम
खर्जूरमृदितांबुसशार्करं लाजाचूर्णसमध्वाज्यंसंतर्प्पणमुदाहृतं लाजचूर्णद्राक्षादिजलशार्कराम
ध्वाज्यसहितंतर्प्पणमुक्तमित्यर्थः लाजसक्तुगुणाश्चगुणाग्रंथे लाजानांसक्तवःक्षौद्रसितायुक्ताविशे
षतः छर्द्यतीसारतृड्दाहविषमूर्छाज्वरापहाः चरकश्च तत्रतर्प्पणमेवादौप्रदेयंलाजसक्तुभिः
ज्वरापहैःफलरसैर्युक्तंसमधुशार्करं ज्वरघ्नानिफलान्याहचरकएव द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रिया
लैःसपरूषकैः तर्प्पणार्हस्यदातव्यंतर्प्पणंज्वरशांतये प्रियालमत्रपक्वंफलंनतन्मज्जातिगुरुत्वा
त् तर्प्पणार्हस्यदाहछर्दितृषार्त्तस्यलंघितस्यक्षीणस्येत्यर्थः श्रमोपवासानिलजेहितोनित्यंरसौदनः
रसोऽत्रमांसरसःतेनसिक्तश्चौदनोरसौदनः अन्नेनव्यंजनमित्यनेनसमासः मुद्गयूषौदनश्चैवहि
तःकफसमुत्थिते सएवसितयायुक्तःशीतःपित्तज्वरेहितः सएवमुद्गयूषौदनएव रूक्षोल्पदो
षोयःक्षीणकफोजीर्णज्वरान्वितः विबंधामश्चदोषश्चस्रुहृतःपित्तानिलज्वरी पिपासार्त्तःसदाहश्चपय

भा·प्र· ससमुरवीर्भवेत् अन्यच्च अजाकुंधगुडूच्योयेतं पातव्यं ज्वरघ्नं तये जीर्णज्वरे कफे(णेक्षी)क्षीरं स्यादमृतोपमं
२९ तदेवतुपयःपीतंतरुणेहंतिमानवं तरुणेज्वरे अन्यच्च जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमं तदे
वतरुणे पीतं विषवद्धंति मानवं अथज्वरिणो नियमानाह नक्षिरद्यान्नपूर्वाह्णे नाभिष्यंदि कदाचन
नतीक्ष्णं नागुरुप्रायं भुंजीत तरुणज्वरी नजातु तर्प्पयेत्प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितं तेनसंशमितोप्यस्य
पुनरेव भवेज्ज्वरः अथज्वरविमुक्तेः पूर्वरूपमाह दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कंपविड्भेदसंज्ञताः कू
जनं चातिवेगं ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे विड्भितमलप्रवृत्तिः अथसंपदादित्वाज्ञावेक्विप् कूजनं कु
यनं अतिवेगं ध्यंगात्रस्य ज्वरमुक्तो नविष्पंत्यामेतल्लक्षणं भवति ननु दोषक्षयं विनान व्याधिनि
वृत्तिः क्षीणश्च दोषः कथमेवं विधं रूपं करिष्यति उच्यते कश्चित्क्षीणोपि विनाशकाले स्वब्रा
क्तिं दर्शयति यथा निर्वाणावस्थायां दीपो विशेषात्प्रज्वलति वाग्भटोप्याह धातून्प्रक्षोभयन्दो
षो मोक्षकाले विलीयते ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् स्विद्यन्नचेष्टत इति नचेष्टते अचेष्टश्वस्या २९

त त्रिदोषजेज्वरेह्येतदंतर्वेगेचधातुगे लक्षणंमोक्षकालेस्यादन्यस्मिन्स्वेददर्शनं एतद्व्याहादि
कंलक्षणंमोक्षकालेएतेष्वेवज्वरेषुस्यात् केषुत्रिदोषजेअंतर्वेगेधातुगेज्वरेअन्यस्मिन्स्वेदमा
त्रदर्शनंभवति अथज्वरमुक्तस्यलक्षणमाह देहोलघुर्व्यपगतक्लममोहतापःपाकोमुखेक
रणसौष्ठवमव्यथत्वं स्वेदःक्षवःप्रकृतियोगिमनोन्नलिप्साकंडूश्चमूर्ध्निविगतज्वरलक्षणानि
सुश्रुतोप्याह स्वेदोलघुत्वंशिरसःकंडूःपाकोमुखस्यच क्षवथुश्चान्नलिप्साचज्वरमुक्तस्यल
क्षणं अथज्वरमुक्तस्यनियमाः व्यायामंचव्यवायंचस्नानंचंक्रमणानिच ज्वरमुक्तोनसेवे
त यावन्नोवलवान्भवेत् अन्यच्च व्यायामंचव्यवायंचप्रवातंशिशिरंजलं ज्वरमुक्तोनसेवेत
यावन्नोवलवान्भवेत् अपिज्वरविमुक्तस्यस्नानंकुर्यात्पुनर्ज्वरं तस्माज्ज्वरविमुक्तोपिस्ना
नंविषमिवत्यजेत् यावन्नवलवर्णाग्निर्वपुषःप्रकृतिर्भवेत् तावज्ज्वरेणमुक्तो
पिवर्ज्जनीयानिवर्ज्जयेत् अथवातज्वराधिकारमाह तत्रवातज्वरस्यविप्रकृष्टसंनिकृष्टकारण

कथनपूर्विकांसंप्राप्तिमाह वातलाहारचेष्टाभ्यांवायुरामाशयाश्रयः बहिर्निरस्यकोष्ठाग्निंज्वरकृ
त्स्याद्रसानुगः अथतस्यपूर्वरूपमाह जृंभात्यर्थंसमीरणादिति समीरणज्वरे
उत्पत्स्यति अत्यर्थंजृंभास्यात् जृंभाचश्रमादिपूर्विकाभवति वातज्वरस्यलक्षणमाह वेपथुर्वि
षमोवेगःकंठोष्ठमुखशोषणं निद्रानाशःक्षवस्तंभोगात्राणांरौक्ष्यमेवच शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्र
वैरस्यंगाढविट्कता शूलाध्मानेजृंभणंचभवंत्यनिलजेज्वरे एतानिलक्षणानिप्रायोभावित्वेन
सुश्रुतेननिर्दिष्टानिच कारादन्यान्यपिचरकनिदानेउक्तानिबोद्धव्यानितान्येवश्लोकेनप्रद
र्श्यंते भवंतिविविधावातवेदनाःपादसुप्तता पिंडकोद्वेष्टनंकर्णास्वनोवक्त्रकषायता जंघास्र
दोरुस्तंभोविश्लेषःसंधिजानुनोः शुष्ककासोवमिर्लोमदंतहर्षःश्रमभ्रमो अरुणांमूत्रने
त्रादितद्रूपलोपोलकामिता विषमोवेगःशरीरोलतादिरूपोज्वरवेगोविषमोभवतीत्यर्थः
क्षवस्तंभःछिकायाःअभावः तथाचवाग्भटः हर्षोरोमांगदंतेषुवेपथुःक्षवथोर्ग्रहःभ्रमिरको २०

पिच्छवयूत्कारविनिग्रह इति शिरोहृद्गात्ररुक्गात्रपदे प्रयुक्तेऽशिरोहृच्छर्दप्रयोगस्तत्रतत्रविशेषे
णवेदनावोधनार्थः अथवातज्वरेचिकित्सा आमाशयस्थोहत्वाग्निंसामोमार्गान्पिधापयन् विदधा
तिज्वरंदोषस्तस्माल्लंघनमाचरेदिति क्वचनात्सामान्यतोज्वरिमात्रस्ययावदारोग्यदर्शनंलंघनाभिधा
ने वातज्वरिणोलंघनविधानेविशेषमाह चरकः ज्वरितंषडहेतीतेलध्वन्नंप्रतिभोजितं पाच
नंशमनीयंवाकषायंपाययेद्भिषक् सुश्रुतोप्याह वातिकेसप्तरात्रेणदशरात्रेणपैत्तिके श्लै
ष्मिकेद्वादशाहेनज्वरेयुंजीतभेषजमिति नन्वन्नंवैप्राणिनांप्राणाइतिश्रुतिः तदन्नंविनाप्राणे
भिः कथंस्यात्तव्यमित्याह दोषाणामेवसाशक्तिर्लंघनेयासहिष्णुता नहिदोषक्षयेकश्चित्सो
ढुंशक्नोतिलंघनंमिति भेषजमाह श्रीफलःसर्वतोभद्राकामहृतीचशोणकः तर्कारीगो
क्षुरः क्षुद्राबृहतीकलशीस्थिरा रास्नाकणाकणामूलंकुष्टंत्रुंवीकिरातकः मुस्तामृता
बलावालंद्राक्षायासः शताह्विका एषांक्वाथोनिहंत्येवप्रभंजनकृतंज्वरं सोपद्रवंचयोगोयंस

र्वयोगवरःस्मृतः श्रीफलोविल्वः सर्वतोभद्रागंभारी कामरूतीचपाटला श्योणकः सोनापाठीऽ
तिलोके तर्कारीगणिकारिकाकलसीपृष्टिपर्णि स्थिराशालिपर्णी वालंसुगंधवाला यासोयवासः
दशमूलादिकाथः सुश्रुतस्तु पंचमूलीकषायंतुपाचनंवातिकेज्वरे पंचमूलीचात्रबृहत्पंचमूली
अतएवत्रिशती श्रीपर्णितर्करीश्रीफलटिंटुकपाटलामूलैः पाचनमुचितंमारुतज्वरितज्वरहा
रिवारिणिकथितैः वातज्वरहारिवारिणिकथितैः बृहत्पंचमूलीकाथः किरातादामृतोदीच्यबृह
तीद्वयगोक्षुरैः त्रिपर्णिकलशीविश्वैःकाथोवातज्वरापहः उदीच्यंवालकं त्रिपर्णिशालिपर्णिक।
लशी पृष्टिपर्णी किरातादिःकाथः गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैःपाचनंश्रृतं वातज्वरेतथापेयंका।
लिंगंसप्तमेहनि कालिंगंसर्तोंद्रयवंस्मृतं त्रिशती विश्वामृताग्रंथिकसिद्धतोयंमरुज्वरःस्यातपि
वतःकृतोऽयं काथोऽयकुस्तुंबरुदेवदारुक्षुद्रौषधैःपाचनमत्रचारु औषधंशुंठीकाथः पाचन
मितिवेदाःप्रमाणमितिवत् पंचमूलीवलारास्नाकुलत्थैःसहपौष्करैः काथोहन्याच्छिरःकंपप

वैगेद्रं मरुज्ज्वरं पंचमूली विल्वादिः बृहत्पंचमूल्यादिः क्वाथः कणा रसोनामृतवल्ली विश्वा निदिग्धि
कासिंहकभूमिनिंबैः समुस्तकैः सचरितः कषायो हिताग्निनो हंति गदानिमांस्तु ज्वरं मरुद्दृष्टिसमुद्भ
वं तथा बलासजं चानलमंदतां च कंठावरोधं हृदयावरोधं स्वेदं च रोमांच हिमत्वमोहान् करैणादिः।
क्वाथः शुद्धं शांकरस्य शुक्रमतुलितं मारारिनारीरजस्तावत्तावदुमापतिस्फुटगलालंकारवस्तु।
स्मृतं तावत्येव मनःशिला च विमलाता वत्सथारंकणं त्र्युटी व्याद्रमिता कणा च मरिचं दिकपाल।
संख्यास्तकं विषादिवस्तु निशिलोपरि शिष्टाक्षिचूर्णयेद्वासर सिद्धो धयेच्च ततस्तु रवल्वेरसगंधकौ च तृ
र्णचितज्ञामस्युगं विमर्द्य कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः समीरणश्लेष्मगदान्हरते
माषास्य गुंजैका आर्द्रकेण समं भेषजं हितो हंति वातकफसंभवं ज्वरं श्वासकासमुखसेकवह्नि
ततावन्हिमांद्यविसूचीश्च नाशयेत् नस्येनाश्वेव हरति शिरोर्त्तिकफवातजां मेहं महांतमपि च प्रला
पं तत्वपुग्रहं कल्पतरुरसः सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वरांकुशः प्रदेयोत्र विषमहोषध।

मागधिकोषणा सुमणिस्क्र कमार्द्रकमर्दितं क्रमविवर्द्धितमुद्दलतिज्वरं त्रिपुरभैरव एषरसोवरः शुम
लिः मारितंताम्रंतस्यभागाः पंच रक्तकंहिंगुलं तस्यभागाःषट् मात्रास्यरक्तिकार्द्ध त्रिपुरभैरवरसो
ज्वरे वातश्लेष्मज्वरेस्वेदंजंघापार्श्वशिरःशूलिनि पीनसश्वासबाधिर्य्येकारयेत्तद्विधानवित् स्रोतसां
मार्द्दवंकृत्वानीत्वापावकमाश्रयं हत्वावातकफस्तंभंस्वेदोज्वरमपोहति सर्षपस्नस्थपटस्थित।
कांजिकसंसिक्तवालुकास्वेदः शमयतिवातकफामयमस्तकशूलांगभंगादीन् वालुकास्वेदः कं
पेशिरोहृदयगात्रव्यथायांजंभायांपादसुप्ततायां पिंडिकोद्वेष्टनेकस्त्रसादेहनुस्तंभेलोमहर्षेच मातु
लुंगफलकेसरोधृतःसिंधुजन्ममरिचान्वितोमुखे हंतिवातकफरोगमास्यगंशोषमाशुजडतामरु
रोचकं इतिकवलः कफशोषमुखशोषे अन्यच्च शर्कराद्राडिमाभ्यांचद्राक्षादाडिमयोस्तथा
कल्कंविधारयेदास्येशोषवैरस्यनाशनं द्राक्षामलकयोःकल्कंसघृतंवदनेक्षिपेत् तेनशुष्कमु
खस्यांतःकुर्वीतप्रतिसारणं जिह्वातालुगलांतस्थःसंशोषस्तेनशाम्यति सुरसंजायतेवक्त्रं रु। ३२

चिर्न्नवतिभोजने निद्रानाशस्य निदानमाह नावनं लंघनं चिंता व्यायामः शोकभीक्रुधः एभिरेव न
वेन्निद्रानाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् चिकित्सामाह भृष्टं तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् निद्रानाशे
तिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये गुडं पिप्पलिमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिहन् चिरादपि च संनष्टां निद्रां
प्राप्नोति मानवः वायसजंघामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्याश्च विधृतं निद्राजनकं स्नुकमूलं वा
शृतं सगुडं पीतमिति विशेषः मूलं तु काकमाच्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतं विदधाति नष्टनिद्रे
ण मासश्चैव सिद्धमिदं शीलयेन्मंदनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान्दधि अभ्यंगोद्वर्त्तनस्नानं मूर्द्धकर्णाक्षि
तर्प्पणं रसं मांसरसं कांताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता मनोनुकूला विषयाः कामं नि
द्रासुखप्रदाः रसेक्ष्वाके च सूपे च सर्प्पिर्यूषपयस्सु च निद्रां संजनयत्याशु पलांडुरूपयोजितः र
से मांसरसे ऐक्षवं पोतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वंति देहिनां
निद्रानाशे दारुहैमवती कुष्ठश्राताका हिंगुसैंधवैः लिंपेत्कोष्ठे रम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरं.

मा·प्र·
२२

हैमवतीश्वेतवचा दारुषट्कलेपः शूलाध्मानयोः कटुतैलं कणा हिंगुवचालशुनसाधितं उष्णं विनि
हितं हंति कर्णयोर्निःस्वनव्यथां तैलं कर्णध्वने कणासुगंधिवचयाधवान्याश्च समन्विता तांबूल
सहिता हंति शुष्ककासं मुखे धृता शुष्ककासे अथाम्लमाह अम्लोपवासानिलजे हितो नित्यं र
सोदनः मुद्गामलकयूषस्तु वह्निविक्षायदीपते रसो विहितमांसरसः पेपामास्कशालीनां वस्ति
पार्श्वशिरोरुजि श्वदंष्ट्राकंटकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत कासी श्वासी च हिक्की च पंचमूलीश्र
तां पिबेत पेयामिति त्रिदोषः इति वातज्वराधिकारः अथ पित्तज्वराधिकारः तत्र पित्तज्वरस्य
विप्रकृष्टसंनिकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्र
यं वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्यात्प्रसानुगं पित्तस्य पंगुत्वात्तेन कोष्ठाग्नेरूष्मा वह्निर्नेतुं न शक्य
ते यतआह पित्तं पंगु कफः पंगुः पंगवो मलधातवः वायुना यत्र नीयंते तत्र गच्छंति मेघवत
ततो त्र पित्तं वातसहायं बोधव्यं यतआह द्वयमेकरसं नास्ति न रोगो प्येकदोषजः एकस्तु कु २२

पित्तोदोषस्तत्रानपिकोपयेत् अथतस्यपूर्वरूपमाह पित्तान्नयनयोर्दाहइति पित्तज्वरेउ
त्पत्स्यतिनेत्रदाहःस्यात् सचदाहःश्रमादिपूर्वकोभवति पित्तज्वरस्यलक्षणमाह वेगस्ती
क्ष्णोतिसारश्चनिद्राल्पत्वंतथावमिः कण्ठौष्ठमुखनासानांपाकःस्वेदश्चजायते प्रलापो
वक्त्रकटुतामूर्छादाहोमदस्तृषा पीतविण्मूत्रनेत्रत्वंपैत्तिकेभ्रमएवच अतिसारःपित्त
स्यसरत्वात्स्वभावप्रवृत्तिर्नत्वतीसारएवतस्यज्वरोपद्रवत्वाद्वमिः यदापित्तंकफस्थानं
यातितदावोद्धव्या प्रलापोनर्थकंवचः मूर्छात्स्वपादेरज्ञानं मदःप्रागुक्तोधत्तूरलक्षण
दिवोन्मत्तता भ्रमश्चक्रारूढस्येवज्ञानं चकारात्कण्ठकोष्ठादयोवोद्धव्याः अथपित्तज्वरचिकि
त्सा आमाशयस्थोहत्वाग्निंसामोमार्गान्पिधापयन् विदधातिज्वरंदोषस्तस्माल्लंघनमाच(
रेत् इतिवचनात्सामान्यतोज्वरितमात्रस्ययावद्रोगपरिदर्शनंलंघनाभिधाने पित्तज्वरिणोलं
घनविधानेविशेषमाहसुश्रुतः पैत्तिकेदशरात्रेणज्वरेयुंजीतभेषजमितिवचनाद्दशरात्रेण(

लंघनवतामतीतेनेत्यर्थः किंतत्भेषजंतदाह तिक्तामुस्तायवैःपाठाकट्फलाभ्यांसहोदकं
पक्वंसशर्करंपीतंपाचनंपित्तकेज्वरे तिक्तादिक्वाथः पर्पटोवासकस्तिक्ताकैरातोधन्वया
सकः प्रियंगुश्चकृतःक्वाथएषांशर्करयायुतः पिपासादाहपित्तास्रयुक्तंपित्तज्वरंजयेत् पर्प
टादिक्वाथः द्राक्षाहरीतकीमुस्ताकटुकाकृतमालकः पर्पटश्चकृतःक्वाथएषांपित्तज्वरापहः
मुखशोषप्रलापांश्चदाहमूर्छाभ्रमप्रणुत् पिपासारक्तपित्तानांशमनोभेदनोमतः द्राक्षादिक्वा
थः पटोलयवधान्याकंमधुकंमधुसंयुतं हंतिपित्तज्वरंदाहंतृष्णांचातिप्रमाथिनी पटोलादिक्वा
थः गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलोवापिपर्पटः पित्तज्वरंहरेत्तूर्णंदाहशोषभ्रमान्वितं गुडूच्यादि
क्वाथः एकःपर्पटकःश्रेष्टःपित्तज्वरविनाशकः किंपुनर्यदियुज्येतचंदनोशीरवालकैः
ह्रीबेरचंदनोशीरघनपर्पटसाधितं दद्यात्सुशीतलंवारितृट्छर्दिज्वरदाहनुत् ह्रीबेरादिक्वा
थः भूनिंबातिविषालोध्रमुस्तकेंद्रयवामृता वालकंधान्यकंबिल्वंकषायोमाक्षिकान्वितः

विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् भूनिंबादिः क्वाथः द्राक्षाचंदनपद्मानि मुस्तातिक्ता
मृतापि च धात्रीवालमुशीरश्च लोध्रंइन्द्रयवपर्प्पटाः पद्मकंप्रियंगुश्च यवासोवासकस्तथा मधु
कंकुलकंचापिकिरातोधान्यकंतथा एषांक्वाथोनिहंत्येवज्वरंपित्तसमुत्थितं तृष्णांदाहंप्र
लापंचरक्तपित्तंभ्रमंक्लमं मूर्च्छांछर्दिंतथाशूलंमुखशोषमरोचकं कासंश्वासंचहृल्लासंनाशा
येन्नात्रसंशयः महाद्राक्षादिः क्वाथ ससितोनिशिपर्युषितःप्रातर्धान्याकतंडुलक्वाथःपीतः
शमयत्यचिराद्दृंतद्दाहंज्वरंपैत्तं धान्याकक्वाथः अमृताया हिमःप्रातःससितःपैत्तिकंज्वरं वा
सायास्वतथाकासरक्तपित्तज्वरान्जयेत् पलाशस्यवदर्यावानिंबस्यमडपल्लवैः अम्लपिष्टैः
प्रलेपोऽयंहन्याद्दाहयुतंज्वरं अत्रान्मसुतस्यगंभीरताम्रकांस्यादिपात्रेनिहितेचनाभौ शीतांबुधा
रावकुल्लापतंतीनिहंतिदाहंत्वरितंज्वरंच पर्यातैलघृतक्षौद्रैर्लिहिन्दाहज्वरापहं कासासक
पित्तवीसर्प्पश्वासान्हंतिवमीनपि तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्रनसमुच्चयस्तेनकेवलेनक्षौद्रेणापिलि

भा·प्र· ह्यात् कांजिकार्द्रपटेनावगुंठनं दाहनाशनं अथगोतक्रसंस्विन्नशीतलीकृतवाससा धात्र्यामल
२५ ककल्केनकवलोत्रहितोमहः पक्वदाडिमवीजैर्वाधान्यकल्केनवक्वचित् धान्यात्रधान्यकं इतिक
चलः अथान्नमाह दाहवम्यर्द्दितंत्वामंनिरन्नंतृष्णयान्वितं शर्करामधुसंयुक्तंपाययेल्लाजतर्प्प
णं लाजतर्प्पणंलाजसक्तुरूपंतर्प्पणं संतर्प्पणस्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायां मुद्गयूषो
दनोदेयः सितयापैत्तिकेज्वरे हर्म्येशुभ्राभ्रसंकाशेशशांककरशीतले मरुतोरकसंसिक्ते।
स्वप्यात्पित्तज्वरीनरः हारावलीचंदनशीतलानांसुगंधिपुष्पांवरभूषितानां नितंबिनीनांसुप
योधराणामालिंगनान्याशुहरंतिदाहं वाप्यःकमलहासिरायोजलपत्रगृहाःशुभाः नार्य्यश्चंद
नदिग्धांगोदाहदैन्यहरामताः इतिपित्तज्वराधिकारः कफज्वराधिकारोयतत्रकफज्वरस्य
विप्रकृष्टसंनिकृष्टकारणकथनपूर्विकांसंप्राप्तिमाह श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यांकफस्त्वामाशया
श्रयः वहिर्निरस्यकोष्ठाग्निंज्वरकृत्स्याद्रसानुगः कफस्यकोष्ठाग्नितेजसोवहिर्नयनेपंगुत्वाद् २५

ष्टांकायांजातायांपित्तस्यैवसिद्धान्तोबोधव्यः अथतस्यपूर्वरूपं कफात्वन्नानभिनंदनमिति कफज्वरेतत्य
द्यपति अन्नानभिलाषःस्यात्स्वश्रमादिपूर्वकोभवति अथकफज्वरस्यलक्षणमाह स्तैमित्यंस्तिमितोवे
गआलस्यंमधुरास्यता शुक्लमूत्रपुरीषत्वंस्तंभस्तृप्तिरथापिच गौरवंशीतमुत्क्लेदोरोमहर्षोतिनिद्रता
प्रतिश्यायोऽरुचिःकासः कफजेक्ष्णोश्चशुक्लता स्तैमित्यंअंगानामार्द्रपटावगुंठितत्वमिवस्तिमितो
वेगःज्वरस्यमंदोवेगः आलस्यंसमर्थस्यापिकर्मण्यनुत्साहःस्तंभःअंगानम्रता तृप्तिःअन्नाभिलाषे
सत्यपिभोजनासामर्थ्यं गौरवंगात्राणां शीतंल्याति उत्क्लेदःवमनोपस्थितिरिव अतिनिद्रतानिद्रा
धिक्यं प्रतिश्यायोनासारोगविशेषः अरुचिर्भोजनानिच्छा चकारात्पिडिकाःश्वेताःमुखप्रसेक
श्छर्दिस्तंद्राहृदयोपलेपश्चलान्निलाषोवन्हिमांद्यमिति प्रश्लोकःपिडकाःश्वेताश्छर्दिस्तंद्रेहलकामता कफे
नलिप्तंहृदयंभवेदग्नेश्चमंदता अथचिकित्सा आमाशयस्थोहत्वाग्निंसामोमार्गान्पिधापयन् वि
दधातिज्वरंदोषस्तस्माल्लंघनमाचरेदितिवचनात्सामान्यतोज्वरमात्रस्ययावदारोग्यदर्शनंलंघनानि

धाने श्लेष्मज्वरिणो लंघनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः श्लेष्मिको द्वादशाहेन ज्वरे युंजीत भेषजमिति द्वादशाहेन
लंघनवता भवतीति तेने त्यर्थः किं तद्भेषजं तदाह पिप्पल्यादिकषायं तु कफजे परिपाचनं पिप्पल्यादिगणमाह
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिका सर्षपो हिंगुभार्गी च पा
ठेंद्रयवजीरकाः महानिंबश्च मूर्वा च विषा तिक्ता विडंगकं पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः पिप्पल्यादिः क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः
प्लीहानं हंति हिक्कां च लानामपि शस्यते पिप्पलीं त्रिफलां वापि समभागां ज्वरी लिहन् मधुना सर्पिषा
चापि कासश्वासी सुखी भवेत् कट्फलं पौष्करं शृंगी कृष्णा तु मधुना सह श्वासकासज्वरं शीघ्रं लेहोऽयं कफ
नाशनः कट्फलं पौष्करं शृंगी यवानी कारवी तथा कटुत्रयं च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् आर्द्र
कस्वरसे लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी कासश्वासारुचिच्छर्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये अष्टांगावलेहः सिं
दुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे जंघयोश्च बले क्षीणे कर्णे वापि हितो पिबेत् यवानी पिप्पली वा २६

सातथाखास्वसवल्कलं एषांक्वाथोपिवेल्काशेश्वासेचकफजेज्वरे वासाद्युडामृताक्वाथः द्वौजेएज्वर
कासहृत् वासादिः मरिचंपिप्पलीमूलंनगारंकारवीकणा चित्रकंकट्फलंकुष्ठंसुसुगंधिवचाशि
वा कंटकारीजटाशृंगीयवानीपिचुमंदकः एषांक्वाथोहरत्येवज्वरंसोपद्रवंकफात् मरिचादिःवा
तज्वराधिकारोक्तः कल्पतरुरसोपि कफज्वरेदातव्यस्तस्यकफव्याधिहरत्वात् सिंधुत्रिकटु
राजीभिरार्द्रकेणाकफेहितः कवलइतिशेषः अथान्नमाहः मुद्गयूषोदनोदेयोज्वरेकफसमुत्थे
ते इतिकफज्वराधिकारः अथवातपित्तज्वराधिकारः तत्रद्वंद्वजस्यज्वरस्यविप्रकृष्टसंनिकृष्ट
कारणकथनपूर्विकांसंप्राप्तिमाह तत्रवातपित्तज्वरस्य वातपित्तकरैर्वातपित्तेआमाशयाश्रये
वहिर्निरस्यकोष्ठाग्निंरसगेज्वरकारिणौ स्यातामितिशेषः तस्यपूर्वरूपमाह प्राग्रूपेवातपित्तस्य
भवतोवातपित्तैके ज्वरइतिशेषः अथवातपित्तज्वरस्यलक्षणमाह तृष्णामूर्छाभ्रमोदाहोनिद्रा
नाशःशिरोरुजा कंठास्यशोषोवमथूरोमहर्षोरतिर्भ्रमः पर्वभेदश्चजृंभाचवातपित्तज्वराकृतिः

भा॰प्र॰ पर्वभेदः पर्वणि भिद्यंत इवेति संधिषु व्यथा। अथ चिकित्सा। वातपित्तज्वरे देयमौषधं पंचमेहनि किरा
५७ ततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं सटीं। निःक्वाथ्य सगुडं क्वाथं वातपित्तज्वरे पिबेत्। किरातादिः। गुडूचीपर्प
टोमुस्तं किरातो विश्वभेषजं वातपित्तज्वरे देयं पंचभद्रमिदं शुभं। पंचभद्रक्वाथः। त्रिफलाशाल्मलीरास्ना।
राजवृक्षाटरूषकैः शृतमंबु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरं। त्रिफलादिः। मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं।
चंदनोत्पलं काश्मरीफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरं। परूषकं मृणालं च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तं तु तत्पिबेत्। वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णां मूर्च्छामरोचिविभ्रमान्। शमयेद्रक्त
पित्तं च जीमूतमिव मारुतः। अत्र मधुकादिमृणालांतं समुदितं पलपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारि
णि षट्पलपरिमिते। मधुकादिर्हिमो दाहे। अथ पथ्यमाह। मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः।
महादाहे प्रदातव्यो यूषः श्रवणकसंभवः। दाडिमामलकसंभवो यूषः कफकृदिति वातपैत्तिके। कफपि
त्तहरा मुद्गाः कारवेल्लादयस्तथा। प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे। दत्वास्तु ज्वरविष्टंभशूलौ। ५७

दावर्त्तकारिणः इतिवातपित्तज्वराधिकारः अथवातकफज्वराधिकारः तत्रतस्यविप्रकृष्टसं॰
निकृष्टकारणकथनपूर्विकांसंप्राप्तिमाह वातश्लेष्मकरैर्वातकफावामाशयाश्रयौ वह्निर्निर॰
स्यकोष्ठाग्निरसगौज्वरकारिणौ पूर्वरूपमाह प्राग्रूपेवातकफयोःस्यातांवातकफज्वरे रूपमाह
स्तैमित्यंपर्वणांभेदोनिद्रागौरवमेवच शिरोग्रहःप्रतिश्यायःकासःस्वेदाप्रवर्त्तनं संतापोमध्यवेग
श्चवातश्लेष्मज्वराकृतिः स्वेदाप्रवर्त्तनं स्वेदस्यअसमंतात्भावेनप्रवृत्तिः तथाहहारीतः शिरोग्र
हःस्वेदभवश्चकासोज्वरस्यलिंगंकफवातजस्येति स्वेदभवःस्वेदोत्पत्तिः ननुस्वेदःपित्तस्यका॰
र्म अतएवपित्तज्वरे कंठौष्ठमुखनासानांपाकःस्वेदश्चजायते इतिउक्तंतस्मात्कथंवातकफज्व
रेस्वेदस्यातिप्रवृत्तिः उच्यते विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्नदोषइतिकार्त्तिकः प्रकृतिसम
समवायस्यविकृतिविषमसमवायस्यचायमर्थः प्रकृत्याहेतुभूतयासमःकारणानुरूपःसम
वायःकार्यकारणभावःसंबंधः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपंकार्यमितियावत् यथा.

भा॰प्र॰ प्रकृतेर्यथास्थितैः शुक्लैस्तंतुभिः समवायिकारणैरारब्धः पटः शुक्लः एवभवति यथाचप्रकृतेना
३८ केवलेनवातेनपित्तेनकफेनवाजनितोज्वरोवाताद्युचितैर्धर्मैर्विपर्ययः वेगाधिक्यस्तैमित्यादिर्नियु
क्तोभवति विकृतिविषमसमवायस्तुविकृत्याहेतुभूतयाविषमःकारणाननुरूपःसमवायः
यथा संजोगादिकृताभ्यांहरिद्राचूर्णाभ्यांहेतुभूताभ्यांविषमः कारणाननुरूपःलोहितोवर्णो
जायते तथायोगेनविकृताभ्यांवातश्लेष्मभ्यांहेतुभूताभ्यांविषमाकारणाननुरूपास्वेदस्यातिप्र
वृत्तिरितिसिद्धांतः अथवातकफज्वरस्यचिकित्सा वातश्लेष्मज्वरेदेयमौषधंनवमेहनि पिप्प
लीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः दीपनीयःस्मृतोवर्गोवातश्लेष्मज्वरापहः कोलमात्रोपयो
गित्वात्पंचकोलमिदंस्मृतम् तीक्ष्णोष्णंपाचनंश्रेष्ठंदीपनंकफवातनुत् गुल्मप्लीहोदरानाहशूल
घ्नंपित्तकोपनं पंचकोलं किरातब्दामृतवल्लीसिंहिकाकणाकणामूलरसोनसिंदुकैः कृतःक
षायोविनिहंतिसत्वरंज्वरंसमीरात्सकफात्समुत्थितं किरातादिःक्वाथः पिप्पल्यादिगणक्वाथं ३८

पिबेद्वातकफज्वरी नातःपरतरंकिंचिदस्मिन्भेषजमुत्तमम् अस्मिन्वातकफज्वरे पिप्पल्यादि
क्वाथः पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरं वचासातिविषाजाजीपाठावत्सकरेणुका कि
राततिक्तकोमूर्वासर्षपमरिचानिंब कटुफलंपुष्करंभार्ङ्गी विडंगंकर्कटाख्यं अर्कमूलंबृहत्से
हीश्रेयसीसदुरालभा दीप्यकंचाजमोदाचसुकनासासहिंगुका एतानिसमभागानिगणोद्वाविं
शकोमतः एषांक्वाथोनिपीतःस्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः हंतिवातंतथाशीतंप्रस्वेदमतिवेपथुं प्र
लापंचातिनिद्रांचरोमहर्षमरुचीस्तथा महावातेपतंत्रेचशून्यत्वेसर्वगात्रजे पिप्पल्यादिर्महान्क्वा
थोज्वरेसर्वत्रपूजितः अत्रश्रेयसीरास्नावातकफज्वरहरत्वात् बृहत्पिप्पल्यादिक्वाथः दशमू
लीरसःपीतःकणाम्भःकफवातजे ज्वरेविपाकेनिद्रायांपार्श्वरुक्श्वासकासके दशमूलीक्वा
थः पिप्पलीमिश्रःशृतंतोयंश्रमनिर्ण्ददीपनं वातश्लेष्मज्वरंहंतिसेवितंप्लीहनाशनं पिप्पली
क्वाथः सूतकंटंकणंभृष्टंगंधंशुद्धंसमंसमं द्विगुणंसूतकाद्देयंजैपालंतुषवर्जितं सैंधवंमरिचं

चिंचात्वक्क्षारः शर्कराऽपिच प्रत्येकमस्ततुल्यंस्याज्जंबीरैर्मर्दयेद्दिनं सूर्यशेखरनामायंरसोगुंजाद्व।
योन्मितः । भक्षितस्तप्ततोयेनवातश्लेष्मज्वरापहः सूर्यशेखररसः स्वेदोऽजमेभृष्टकुलत्थचूर्णेनिपा
तनंशस्तमितिब्रुवंति जीर्णशाकमोर्ल्लवणस्यभाजनंसंचूर्णितंस्वेदहरंसुधूलनात् मरिचंपिप्पलीशुं
ठीपथ्यालोध्रमथपौष्करं भूनिंबःकटुकाकुष्टंकच्चूरीलिंगिकासटी एतानिसमभागानिसूक्ष्मचूर्ण।
निकारयेत् एतदुद्धूलनंश्रेष्ठंस्रोतोवत्स्वेदनिर्गमे लिंगिकापंचगुरिश्राप्रतिलोके अत्रसटीगं
धपलाशी मरिचाद्युद्धूलनं भूनिंबकारवीतिक्ताकचाकटुफलकंरजः एषामुद्धूलनंश्रेष्ठंसततं।
स्वेदसंप्लवे भूनिंबाद्युद्धूलनं पूर्वोक्तोवालुकास्वेदोप्यत्रसमुचितः यत्प्रोक्तं पीनसःश्वासवाधि
र्यजंघापार्श्वास्थिशूलिनि वातश्लेष्मज्वरेस्वेदंकारयेत्तद्विधानवित् मातुलुंगफलकेशरोद्धृतः।
सिंधुजन्ममरिचान्वितोमुखे हंतिवातकफरोगमास्यगंशोषमाशुजडतामरोचकं इतिकवलः
अथान्नमाह महत्यापिचमल्पातंसम्यक्सिद्धंचिकित्सकः सप्तमेदिवसेदद्याज्ज्वरेवातवलास ३९

ज्ञे इतिवातकफज्वराधिकारः अथपित्तकफज्वराधिकारः तत्रतस्यविप्रकृष्टसंनिकृष्टकारण
कथनपूर्विकांसंप्राप्तिमाह पित्तश्लेष्मकरैःपित्तकफावामाशयाश्रयौ वह्निर्निरस्यकोष्ठाग्निंरस
गोज्वरकारिणौ पूर्वरूपमाह प्राग्रूपेपित्तकफयोःस्यात्तंपित्तकफज्वरे अथतस्यलक्षणमाह
लिप्ततिक्तास्यतातंद्रामोहःकासोरुचिस्तृषा मुहुर्दाहोमुहुःशीतंपित्तश्लेष्मज्वराकृतिः आस्य
तिक्तत्वंपित्तेनलिप्तत्वंकफेन तंद्राअर्द्धोन्मीलितनेत्रत्वं मोहोमूर्च्छा अथपित्तकफज्वराचि
कित्सा पित्तश्लेष्मज्वरेदेयमौषधंदशमेऽहनि गुडूचीनिंबधान्याकचंदनंकटुरोहिणी गुडूच्या
दिरयंक्वाथःपाचनोदीपनस्मृतः तृष्णादाहारुचिच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः गुडूच्यादिः अमृ
ताकटुकारिष्टःपटोलंघनचंदने नागरेंद्रयवंचैतदमृताष्टकमीरितं क्वथितंसकणाचूर्णंपित्त
श्लेष्मज्वरापहं हृल्लासारोचकच्छर्दितृष्णादाहनिवारणं अमृताष्टकं क्षुद्राधान्यकशुंठीभिर्गुडूची
मुस्तपद्मकैः रक्तचंदनभूनिंबपटोलवृषपौष्करैः कटुकेंद्रयवारिष्टभार्गीपर्प्पटकैःसमैः क्वा

भा॰प्र॰ थंप्रातर्निषेवेतसर्वशीतज्वरापहः इतिबृहत्क्षुद्रादिः क्षुद्राशुंठीगुडूचीनांकषायःपौष्करस्यच कफ
४० वाताधिकेयेयोज्वरेवापित्रिदोषजे कासश्वासज्वरहरःपार्श्वशूलनिवारणः इतिक्षुद्रादिः कंटकार्य्य
मृताभार्गीविश्वेंद्रयववासकं भूनिंबचंदनंमुस्तंपटोलंकटुरोहिणी विपाच्यपाययेत्क्वाथंपित्तश्ले
ष्मज्वरापहं दाहतृष्णारुचिछर्दिकासशूलनिवारणं कंटकार्य्यादिः नागरोशीरबिल्वाब्दधान्यमो
चरसांबुभिः कृतःक्वाथोभवेद्ग्राहीपित्तश्लेष्मज्वरापहः नागरादिः सशर्करामक्षमात्रांकटुकांचो
ष्णवारिणा पीत्वाज्वरंजयेज्जंतुःपित्तश्लेष्मसमुद्भवं अत्रकटुकायाद्वादशमाषाःशर्करायाश्चत्वारो
माषाएवंकर्ष इतिचक्रदत्तः वैद्यव्यवहारेतुकटुकाशर्करयोःसमभागयोरेककर्षः कटुकीकल्कः
सपत्रपुष्पवासायारसःक्षौद्रसितायुतः पित्तश्लेष्मज्वरंहंतिसास्रपित्तंसकामलं अत्रवासायार
सोर्द्धपलपरिमितोदेयः मधुसितयोःप्रत्येकंटंकःप्रक्षेप्तव्यः अथान्यमाह कषायःपरिपीतस्तु
शृंगवेरपटोलयोः पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकंडुहरोभवेत अन्यच्च पटोलधान्यपोर्यूषःपित्तश्ले॰ ४०

षज्वरापहः इति पित्तकफज्वराधिकारः अथ सन्निपातज्वराधिकारमाह तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्र
कृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह त्रिदोषजनकैर्वातपित्तश्लेष्मामगेहगाः वह्निर्नि
रस्य कोष्ठाग्निरसगा ज्वरकारिणः पूर्वरूपमाह प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे नृणां संनि
पातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरुजा सस्रावे कलुषे।
रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवावृतः तंद्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासो
ऽरुचिर्भ्रमः परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्तांगता परा ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः कृशत्वं नातिगा
त्राणां सततं कंठकूजनं कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनं मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्व
मुदरस्य च चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः लोचने सस्रावे सास्रुणी कलुषे अस्वच्छे
निर्भुग्ने निर्गते कुटिले वा कण्ठः शूकैरिव धान्याग्रैरिवावृतः जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव जायते अ

एवापरिदग्धास्कुलाहृष्यते स्रस्तंगता शिथिलगात्रता पराअतिशयिता ष्ठीवनमित्यादि कफसंयुक्त
स्यरक्तस्यपित्तस्यचष्ठीवनं शिरसोलोठनमितस्ततश्चालनं कूजत्वंनातिमात्राणांअतिशयितंका।
ग्रंपनव्याधिप्रभावात् सततंनिरंतरंकोठः वरटीदष्टसंस्थानः कोठइत्यभिधीयते अपावः कपिशोव
र्णः मूकत्वमवचनत्वं अल्पवचनत्वंवा स्रोतसांकर्णनासादीनां ननुवातादयःपरस्परविरुद्धगु
णास्तेषांसंभूयैकत्रकार्यारंभकत्वंनोपपद्यतेपरस्परोपघातात् दहनसलिलयोरिवतत्कथंवातपि
त्तकफामिलित्वाविकारोत्पादकाः अत्रसमाधानमुक्तंदृढवलेन विरुद्धैरपिनत्वेतेगुणैर्घ्नंतिपरस्प
रं दोषाःसहजसात्म्यत्वाद्विषंघोरमहीनिव गदाधरस्तुहेत्वंतरमुक्तवान् दैवाद्दोषस्वभावाद्वादो।
षाणांसान्निपातिके विरुद्धैश्च गुणैःकैश्चिन्नोपघातःपरस्परंइति ननुभिन्नचयप्रकोपकालानांवा
तपित्तकफानांयुगपदुत्थानाभावात्कथंसंभूयसन्निपातज्वरारंभकत्वमुपपद्यते उच्यते त्रिदोषज
नकनिदानवलेनयुगपदेषांप्रकोपादिविसिद्धांतः अथसामान्यसन्निपातज्वरस्यत्रयोदशविशेषा ४१

नाह एकोल्वणास्त्रयस्तेस्युर्द्व्युल्वणाश्चतथेतिषट् त्र्युल्वणश्चभवेदेकोविज्ञेयःसतुसप्तमः प्रवृद्धमध्य-
हीनैस्तुवातपित्तकफैश्चषट् सन्निपातज्वरस्यैवंस्युर्विशेषास्त्रयोदश तत्रप्रवृद्धवातोमध्यपित्तोहीन
कफः १ मध्यवातःप्रवृद्धपित्तोहीनकफः २ हीनवातःप्रवृद्धपित्तोमध्यकफः ३ प्रवृद्धवातोहीन-
पित्तोमध्यकफः ४ मध्यवातोहीनपित्तःप्रवृद्धकफः ५ हीनवातोमध्यपित्तःप्रवृद्धकफश्चेतिषट् ६
तेषांनामानिक्रमादाह विस्फारकश्चाशुकारीकंपनोबभ्रुसंज्ञकः शीघ्रकारीतथाभल्लुः सप्तमः
कूटपालकः संमोहकःपाकलश्चयाम्यःक्रकचइत्यपि ततःकर्कटकःप्रोक्तस्ततोवैदारिकाभि-
धः तंत्रांतरेविस्फारकस्थानेविस्फुरकेतिपाठः बभ्रुस्थानेविभुरितिपाठः विघ्रेतिकुत्रचापाठः भ
ल्लुरित्यत्रफल्गुवापाठः याम्यइत्यत्रसंग्रामइतिवापाठः कर्कटस्थानेकर्कोटकइतिवापाठः
तत्रवातोल्वणस्यलक्षणमाह श्वासःकासोभ्रमोमूर्छाप्रलापोमोहवेपथू पार्श्वस्यवेदनाजृंभाक
षायत्वंमुखस्यच वातोल्वणस्यलिंगानिसन्निपातस्यलक्षयेत् एषविस्फारकोनाम्नासन्निपातःसु-

भा॰प्र॰ दारुणः पित्तोल्बणमाह अतीसारोभ्रमोमूर्च्छामुखपाकस्तथैवच गात्रेचविंदवोरक्तादाहोतीवप्रजा
४२ यते पित्तोल्बणस्यलिंगानिसन्निपातस्यलक्षयेत् भिषग्भिःसन्निपातोऽयमाशुकारीप्रकीर्त्तितः कफो
ल्बणस्यलक्षणमाह जडतागद्गदावाणीरात्रौनिद्राभवत्यपि प्रस्तब्धेनयनेचैवमुखमाधुर्य्यमेवच क
फोल्बणस्यलिंगानिसन्निपातस्यलक्षयेत् मुनिभिःसन्निपातोऽयमुक्तःकंपनसंज्ञकः तत्रवातपि
त्तोल्बणस्यलक्षणमाह वातपित्ताधिकोयस्यसंन्निपातःप्रकुप्यति तस्यज्वरोमदस्तृष्णामुखशोषप्र
मीलके आध्मानारुचितंद्राश्वकासःश्वासोभ्रमःश्रमः मुनिभिर्वभ्रुनामायंसंनिपातश्चदाहृतः २ वा
तश्लेष्मोल्बणस्यलक्षणमाह वातश्लेष्माधिकोयस्यसन्निपातःप्रकुप्यति तस्यशीतज्वरोमूर्च्छाक्षुत्तृष्णापा
र्श्वनिग्रहः शूलमस्विद्यमानस्यहिक्काश्वासश्चजायते असाध्यःसन्निपातोयंशीघ्रकारीतिकथ्यते न
हिजीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः अथपित्तश्लेष्मोल्बणस्यलक्षणमाह पित्तश्लेष्माधिकोयस्यसं
न्निपातःप्रकुप्यति अंतर्दाहोवहिःशीतंतस्यतृष्णाप्रवर्द्धते तुद्यतेदक्षिणंपार्श्वमुरःशीर्षमलग्रहःथी ४२

वतिश्लेष्मपित्तंचरक्तंचात्करात्यश्चन्दयते विच्छेदश्वासहिक्काश्चवर्द्धतेसप्रमीलकाः ऋषिभिर्नन्दुनामायं
सन्निपातमुदाहृतः अथवातपित्तकफोल्वणस्यलक्षणमाह सर्वदोषोल्वणोयस्यसन्निपातःप्रकुप्य
ति अपाणामपिदोषाणांतस्यरूपाणिलक्षयेत् व्याधिर्न्योदारुणश्चैववज्रशस्त्राग्निसन्निभः केवलो
च्छासपरमःस्तब्धांगःस्तब्धलोचनः त्रिरात्रात्परमेतस्यजंतोर्हरतिजीवितं तदवस्थंवृतंदृष्ट्वामृत्योर्व्या
हरतेजनः धर्षितोराक्षसैर्नूनमवेलायांचरंतिये अन्यथाब्रुवतेकेचिद्यक्षिणाब्रह्मराक्षसैः पिशाचै
र्गुह्यकैश्चैवतथान्यैर्मस्तकेहतः कुलदेवार्चनाद्धीनोधर्षितःकुलदेवतैः नक्षत्रपीडामपरेगरकर्म्मे
तिचापरे सन्निपातमिमंप्राहुर्भिषजः कूटपालकं अथप्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्व
राणांलक्षणान्याह प्रवृद्धमध्यहीनैस्तुवातपित्तकफैस्त्रयः तेनरोगास्तएवोक्तायथादोषबला
श्रयाः प्रलापायाससंमोहकंपमूर्छारतिभ्रमाः एकपक्षाभिघातश्चत्वाप्येतद्विदोषतः एषस
म्मोहकोनाम्नासन्निपातःसुदारुणः तेनरोगास्तएवोक्ताः उक्ताएवतेरोगाव्यथावेपथुनिद्रानाशा

भा·प्र· विष्टंभादयो वातजाः दाहतृष्णोष्णतास्वेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमांद्योत्क नासिकामुखप्रसेकादयः
५२ कफजाः तत्रापि प्रलापादयः पक्षाघातश्च विशेषाद्भवंति ननु वातः प्रवृद्धस्सन् ज्वरं करिष्यति पित्तं तु म
ध्यं सममिति यावत् तत्कथं ज्वरं करिष्यति यतश्चाह धातवस्तन्मलादोषा नाशयंत्यसमाः तनुं सा
माः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय चेति उच्यते अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतोऽप्रकृतयो
र्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यं मध्यप्रकुपितमित्यर्थः ननु कफः क्षीणः स कथं ज्वरं करिष्यति
हीनशक्तिकत्वात् उच्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्वंत्येव यतश्चाह वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मंदवा
क्त्वं विसंज्ञता पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मंदः प्रभाक्षयः शिथिलास्संधयो मूर्छा रौक्ष्यं दाहः क
फक्षये स्यात् शंका सिद्धांतश्चापरस्त्वापि मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैस्त्रयः तेन रोगास्त एवोक्ता
यथा दोषबलाश्रयाः मोहप्रलापमूर्छास्युर्मन्यास्तंभः शिरोग्रहः कासश्वासो भ्रमस्तंद्रा संज्ञानाशो हृ
दिग्रहः स्वेप्योरक्तं विसृजति तंद्रास्यात्स्तब्धनेत्रता तत्राप्येते विशेषात्स्युर्मृत्युर्वाक् त्रिवासरात् निष ५२

न्निसन्निपातोयंकथितःपाकलाभिधः हीनप्रवृद्धमध्येस्तुवातपित्तकफैश्चयः तेनरोगास्तएवोक्तायथा
दोषवलाश्रयाः हृदयंदह्यतेत्यर्थंयकृत्प्लीहांत्रफुफ्फुसाः पच्यंतेत्यर्थमूर्ध्वाधःपूयशोणितनिर्गमः शीर्ण
दन्ताश्चमृत्युश्चतत्राप्येतद्विशेषः त्रिषुभिस्सन्निपातोऽयंयाम्यनामाप्रकीर्त्तितः प्रवृद्धमध्यहीनैस्तुवात
पित्तकफैश्चयः तेनरोगास्तएवोक्तायथादोषवलाश्रयाः प्रलापायाससंमोहकंपमूर्छारतिभ्रमाः
मन्यास्तंभेनमृत्युश्चतत्राप्येतद्विशेषतः उक्तःक्रकचनामायंसन्निपातोभिषग्वरैः मध्यहीनप्रवृद्धै
स्तुवातपित्तकफैश्चयः तेनरोगास्तएवोक्तायथादोषवलाश्रयाः अंतर्दाहोविशेषोत्रनचवक्तुंसश
क्यते स्कंमालक्ककेनेवलक्ष्यतेमुरडलं यत्नेनाकर्षितःश्लेष्माहृदयान्नप्रसिच्यते इषुणेवाहतंया
र्श्वंव्युद्यतेखद्यतेहृदि प्रमीलकश्वासहिक्कावर्द्धतेनुदिनंदिनं जिह्वादग्धाखरस्पर्शागलःशूकै
रिवावृतः विसर्गंनाभिजानातिकूजेच्चापिकपोतवत् अतीवश्लेष्मणापूर्णःशुष्कवक्त्रोष्ठतालु
कः तंद्रानिद्रातिपेतार्त्तोहतवाणिर्हतद्युतिः नचातिलभतेसातिंविपरीतानिचेच्छति आयम्यतेच

मा.प्र. वक्त्रशोषरक्तष्ठीवतिचाल्पशः एषकर्कटकोनामासन्निपातःसुदारुणः हीनमध्यप्रवृद्धेस्तुवातपित्तक
४४ फेष्वथः तेनरोगास्तएवोक्तायथादोषवलाश्रयाः अल्पशूलंकरीतोदोमध्योदाहोरुजाभ्रमः भृशं
क्लमःशिरोवक्त्रमन्याहृदयवायुजः प्रमीलकश्वासहिक्काकासजाड्यविसंज्ञताः प्रथमोत्पन्नमेत
तुसाध्यंतिकदाचन एतस्मिन्सन्निपातेतुकर्णमूलेसुदारुणा पिडकाजायतेजंतोर्ययाकृच्छ्रेण
जीवति सवैदारिकसंज्ञोयंसन्निपातःसुदारुणः त्रिरात्रात्परमेतस्यव्यर्थमौषधकल्पनं अथ
तंत्रांतरे वातोल्वणानांसन्निपातज्वरविशेषाणांत्रयोदशानांशीतांगादीनित्रयोदशनामांतरा
णिलक्षणांतराणिचाह शीतांगस्तिमिलोह्वक्त्रगएतेतंद्रीप्रलापीततोरक्तष्ठीवयिताचतत्रगणे
तःसंभुग्ननेत्रस्तथा साभिन्यासकजिह्वकश्चकथितःप्राक्संधिगोथांतकोरुग्दाहःसहचित्तविभ्र
मःहृद्ग्रहोकर्णककण्ठग्रहो तंद्रीतंद्रिकः प्रलापीप्रलापकः रक्तष्ठीवीरक्तष्ठीवयिता भुग्ननेत्रः अ
भिन्यासः कर्णग्रहःकर्णकः कण्ठग्रहःकंठकुब्जकः अथतेषांप्रत्येकंलक्षणानि हिमशी ४४

शिरश्शरीरः सन्निपातज्वरीयः श्वसनकसनहिक्कामोहकंपप्रलापैः क्लमवक्त्रकफतांतद्द्रहवस्थ्यंगपी।
डास्वरविकृतिनिरार्त्तः शीतगात्रः सशूकः १ तंद्रातिवृततस्तृषातिसरणंश्वासोऽधिकः कासरुक्संत
मातितनुर्गलेस्वपथुनासार्द्धचकण्ठःकफः सुश्रूषामारसनाल्कसः श्रवणपोर्मद्ध्यश्चदाहस्तथायत्र
स्यात्सहितंद्विकोनिगदितोदोषत्रयोत्थोज्वरः २ यत्रज्वरेनिखिलदोषनितांतरोषजातेप्रलापवक्तृ
तासहसोत्थितिश्च कंपव्यथापतनदाहविसंज्ञताःस्युःनाम्नाप्रलापकइतिप्रथितःपृथिव्यां ३
निष्ठीवोरुधिरस्यपक्वसदृशः कुलंतनौमंडलंलोहित्यंनयनेतृषाप्रचिवमिश्वासातिसारभ्रमाः आ
ध्मानंचविसंज्ञताचपतनंहिक्कांगपीडान्नशंरक्तष्ठीविनिसन्निपातजनितेलिंगंज्वरेजायते ४ भग्नां
नयनवक्रताश्वसनकासतंद्राभ्रमाःप्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा अतोनिखिलदो
षजेभवतियत्रलिंगंज्वरेपुरातनचिकित्सकैःसहभुग्ननेत्रोमतः ५ दोषास्तीव्रतराभवंतिब
लिनःसर्वेपियत्रज्वरेमोहोतीवविचेष्टताविकलताश्वासोभृशंमूकता दाहश्चिकणमाननं

चदहनोमंदोवलस्यक्षयःसोभिन्यासइतिप्रकीर्त्तितइहप्राज्ञैर्नैघण्टिःपुरा ६ त्रिदोषजनितेज्वरेभवेते
यत्रजिह्वाभृशंहताकठिनकंटकैस्तदनुमूकतामृता श्रुतिहतिर्वलहतिश्वसनकाससंततयःपु
रातनभिषग्वरास्तमिहजिह्वकंचक्षते ७ यथातिशयिताभवेत्स्वयथुसंयुताःसंधयःप्रनष्टकफता
मुखेविगतनिद्रताकासरुक समस्तमितिकीर्त्तितंभवतियत्रलक्ष्मज्वरेत्रिदोषजनितेवुधैःसहि
गद्यतेसंधिगः ८ यस्मिन्क्षणमेतदन्तिशीतकलेदोषैरुदीतेज्वरेजस्रंमूर्द्धविधूननंसकसनंसर्वांगपी
डाधिका हिक्काश्वासश्चदाहमोहसहितादेहेतिसंततताचैकल्पंचतृषाचवांसिमुनिभिःसंकीर्त्तितः
सोंतकः ९ दाहोधिकोभवतियत्रतृषाचतीव्राश्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडाः मन्याहनुग्रथ
नकण्ठरुजाश्रमश्चरुग्दाहसंज्ञउदितस्त्रिभवोज्वरोऽयं १० गायतिनृत्यतिहसतिप्रलपतिविकृतं
निरीक्षतेमुह्यते दाहव्यथाभयार्त्तोदोषत्रयचित्तविभ्रमज्वरवान ११ निःशेषदोषजनितज्वरतो
षजन्मास्यात्कर्णमूलविषयेश्वयथुर्व्यथाच कंठग्रहोवधिरताश्वसनप्रलापप्रस्वेदमोहदहना। ४५

निचकर्णकाख्ये १२ कंठःशूकशतावरुद्धवदतिश्वासःप्रलापोरुचिर्द्दाहोदेहरुजातृषापिचहनु।
स्तंभःशिरोर्त्तिस्तथामोहोवेपथुर्नासहेतिसकलंलिंगंत्रिदोषज्वरेयत्रस्यात्सहिकंठकुब्जउक्तः।
प्राज्ञैश्चिकित्स्योबुधैः १३ संधिगस्तेषुसाध्यःस्यात्तंद्रिकश्चित्तविभ्रमः कर्णकोभिकाकः कंठकुब्जः
पंचापिकष्टकाः रुग्दाहस्त्वतिकष्टेनसंसाध्यस्तेषुभाषितः रक्तष्ठीवीभुग्ननेत्रःशीतगात्रःप्रला।
पकः अभिन्यासोंतकश्चैतेषडसाध्याःप्रकीर्तिताः अथतंत्रांतरे वातोल्बणादीनांसन्निपातज्व
रविशेषाणांत्रयोदशानांकुंभीपाकादीनांकुंभीपाकादीनित्रयोदशनामांतराणिलक्षणांतराणि
चाह कुंभीपाकःप्रोर्णुनावःप्रलापीह्यंतर्दाहोदंडपातोंतकश्च एणीदाहश्चाथहारिद्रसंज्ञोभेदा
एतेसन्निपातज्वरस्य अजघोषभूतहासौयंत्रापीडश्चसंन्यासः संशोषीचविशेषास्तस्यैवोक्तास्त्र
योदशच अथैषांलक्षणानि घोणाविवरात्स्रवद्रक्तंशोणासितलोहितंसार्द्रं विलुठन्मस्तक
मनितःकुंभीपाकेनपीडितंविद्यात् १ उत्क्षिप्यपयःस्वमंगंक्षिपत्यधस्तान्नितांतमुच्छ्वसिति तां।

श्रोर्णेनावजुष्टं विचित्रकष्टं विजानीयात् २ स्वेदश्रमाङ्गमर्दाः कंपोद्वपुर्मथा करोवगात्रं चकुर्वतीदंष्ट्र
लापिजुष्टस्यजायतेलिंगं ३ अंतर्दाहः शैत्यमथबहिश्चयस्यापिसंततःश्वासः अंगमिवदग्धकल्पं सो
तर्दाहार्द्दितः कथितः ४ नक्तं दिनं न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढधीर्नजसः उत्थायदण्डपाते भ्रमातुरः
सर्वतोभ्रमति ५ नभसो गृह्णाति श्वाकाश्यात्किंचिन्महीतुं करौप्रसारयतीत्यर्थः संपूर्यते शरीरं ।
ग्रंथिभिरभितस्तथोदरं मरुता श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यां तकत्रस्य ६ परिधावती वगात्रे रु
कपात्रे भुजगपतंगहरिणगणः वेपथुमतः सदाहस्येणी दाहज्वरार्त्तस्य ७ रुकयात्रे पीडाभाजने
गात्रस्य विशेषणमेतत् यस्यातिपीतमंगं नयने सुतरां मलं ततोप्यधिकं दाहोतिशीततावहिरस्य
सद्दारिद्रकोज्ञेयः ८ छगलकशरीरगंधः स्कंधोरुजवान्निरुद्धगलरंध्रः अजघोषसन्निपाताद्दाता
म्रात्तः पुमान्भवति ९ शब्दादीनधिगच्छति नस्वान्विषयानपदिंद्रियग्रामः हसति प्रलपति पुरुषः
सज्ञेयोभूतहासार्त्तः १० येन मुहुर्ज्वरवेगाद्यंत्रेणेवावपीड्यते गात्रं रक्तं पीतं च वमेद्यंत्रापीडः सवि

ज्ञेयः ११ अतिसरति वमति रूजति गात्राण्यपन्नितच्छिरं नरः क्षिपति संन्याससन्निपाते प्रलपति भुग्ना
क्षिमण्डलो भवति १२ मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलोऽवलोमलोत समगति संज्ञोपिपिणिसितय
ट्टिकामंडलयुक्तो ज्वरे भवति १३ नारायणएवन्निषग्भेषजमेतेषु जान्हवीतोयं नैरुज्यहेतुरेको नि
त्यं मृत्युंजयो ध्येयः अथासाध्यसन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह सन्निपातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारु
णः शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते सुदारुणः मारकत्वात यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमु
च्यते कोपिजीववृंत्पजत इत्यर्थः सन्निपातज्वरान्कष्टानसाध्यान परे जगुः दोषे विरुद्धे नष्टेग्नौ स
र्वसंपूर्णलक्षणः सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोन्यथा दोषे पित्तकफे विरुद्धे अपक्के सर्व
संपूर्णलक्षणः सर्वाणि दाहशीतादीनि संपूर्णानि अन्यूनानि प्रोक्तानीति यावत लक्षणानि य
स्यसः ततोऽन्यथा दोषे पक्के अग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः अथ सामान्यतः स
न्निपातज्वरस्य चिकित्सा सन्निपातार्णवे मग्नं योभ्युद्धरति मानवं कस्तेन न कृतो धर्मः कांच प्र

ज्ञांनसोऽर्हति मृत्युनासहयोद्धव्यंसन्निपातचिकित्सता यश्चतत्रनवेजेतासजेतायमसंकुले श्लेष्मनिग्र
हमेवादौकुर्य्याद्व्याधौत्रिदोषजे निरस्तेश्लेष्मणिह्युत्रस्रोतसस्यद्वारितेषुच लाघवंजायतेसद्यस्तस्माच्चैवोप
शाम्यति भेडोप्याह सन्निपातज्वरेपूर्वंकुर्य्यादामकफापहं पश्चात्श्लेष्मणिसंक्षीणेशमयेत्पित्तमारु
ताविति ननुतंत्रांतरे प्रथमंपित्तस्यप्रतिक्रियाप्रोक्ता यथा शमयेत्पित्तमेवादौज्वरेषुसमवायिषु
दुर्न्निवारतरंतद्धिज्वरार्त्तेषुविशेषतइति अन्यत्रापि समवायेहिदोषाणांपूर्वंपित्तमुपाचरेत् ज्वरेचैवा
तिसारेचसर्वत्रान्यत्रमारुतमिति तथान्यत्रप्रथमंवायोःप्रतिक्रियाप्रोक्ता यथा वातस्यानुजयेत्पि
त्तंपित्तस्यानुजयेत्कफंइति तत्रव्यवस्थामाहतंत्रांतरे ज्वरेत्रिदोषजेसामेशमयेत्प्रथमंकफं जीर्णत्या
मेजयेत्पित्तंनिरामेत्वनिलंजयेदिति प्रथममितिस्यान्नत्रयेपिसंबाध्यते अन्येत्वितिसमादधते त्रया
णांवर्जयेत्पूर्वंतस्यःस्यात्फलवत्तरइति तथाच संसर्गेयोगरीयान्स्यादुपक्रम्यस्सवैभवेत् शेषदो
षाविरोधेनसंनिपातेतथैवचेति संसर्गेदोषद्वयसंसर्गेगरीयान्बलवत्तरः अंशांशंयत्रदोषाणांवे

वेकुंनैवशक्नुयात् क्रियांसाधारणींतत्रविदधीतचिकित्सकः लंघनंवालुकास्वेदोनस्यंनिष्ठीवनंतथा
अवलेहांजनंचैवप्राक्प्रयोज्यंत्रिदोषजे ज्वरइतिशेषः ननुक्रियायास्तुगुणालाभेक्रियामन्यांप्रयोज
येत् पूर्वस्यांशांतवेगायांनक्रियासंकरोहितइतिवचनात् क्रियासंकरस्यनिषिद्धत्वात्कथमत्रन
स्यष्ठीवनावलेहांजनानियुगपद्विधायंतइत्याशंकायामाह क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासांकर्य्य
मिष्यते भिन्नरूपतयैतास्तुनहिकुर्वंतिदूषणं तत्रलंघनस्यविधिमाह त्रिरात्रंपंचरात्रंवादशरात्रम
थापिवा लंघनंसन्निपातेषुकुर्य्याद्वारोग्यदर्शनात् लंघनेत्रिरात्रादिविकल्पउल्वणवाताद्यपेक्ष
या दोषाणांशीघ्रमध्यमंदशक्तिकत्वात् व्याधिस्वभावाच्च आरोग्यदर्शनादिति यावदारोगतादर्
शनंस्यात्तावद्वालंघनंकुर्य्यादितेनत्रिरात्राद्यवधेरनियतत्वंसूचितं अतएवसुश्रुतःप्राह सप्तमे
दिवसेप्राप्तेदशमेद्वादशेपिवा पुनर्घोरतरोभूत्वाप्रशमंयातिहंतिवा घोरतरइतिघोरःस्वभावादे
वतदाघोरतरोभूत्वेति हननप्रशमनयोःकारणमाह पित्तकफानिलवृध्यादशादिवसद्वादशाह

उदरस्याविष्टंभः गौरवं जा आलस्यं ४

भा॰प्र॰ सप्ताहात् हंति विमुंचत्यथवा त्रिदोषजो धातुमलपाकात् त्रिदोषजो ज्वर इति शेषः धातुमलपाकात्
४८ धातुपाकात् हंति मलपाकाद्विमुंचतीत्यर्थः धातुमलपाके प्राक्तनकर्मैव हेतुः तत्र यदि जीवनसं।
वर्द्धनकं कर्मास्ति तदा मलपाकोऽन्यथा धातुपाकः स च रसादिशुक्रांतधातूनां पाको बोधव्यः तत्र धा
तुपाकस्य लक्षणमाह निद्रानाशो हृदि स्तंभो विष्टंभो गौरवारुची अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाक
लक्षणं अन्यच्च सवाधमानो हृदि नाभिदेशे गात्रेषु वा पाकरुजायुतेषु पीडां ज्वरार्तोंगुलिनिष्पी
ड्नेत्स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः अथ अपरश्च नाभेरूर्ध्वं हृद्दोषस्तात्पीड्यते चेद्यथा भवेत् धा
तोः पाकं विजानीयादन्यथा तु मलस्य च मलपाकलक्षणमाह दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वर।
देहयोः इंद्रियाणां च वैमल्यं मलानां पाकलक्षणं दोषप्रकृतिवैकृत्यं दोषा वातादयस्तेषां प्रकृते
र्वेपथुदाहगौरवादिकरणं तस्या वैकृत्यं वैपरीत्यं वैमल्यं मलराहित्यं मलानां दोषाणां। अन्यच्च
स्पष्टत्वेंद्रियपंचकस्य पटुता वन्हेश्च यत्र क्रमाच्छ्लादिप्रशमो ज्वरस्य मृदुता तं दोषपाकं वदेत् हन्ना ४८

स्वस्वविषये सामार्थ्यं १

म्योरतिवेदनातिसरणंतीव्रोज्वरस्तृषामदः श्वासाधिक्यमरोचकोरतिरितिस्यात्पक्वातुपाकाकृतिः आ
मस्याधिक्येनसप्तमदिवसाद्यवध्यतिक्रमे परमावधिमाहहारीतः सप्तमीद्विगुणायावन्नवम्येकाद
शीतथा एषात्रिदोषमर्य्यादामोक्षायचवधायच नवम्येकादशीचागमनदिवसंविहायवोध्या
तेनागमनदिवसंनीत्वादशमीद्वादशीच अत्ररात्रिरित्यध्याह्रीयते सन्निपातज्वरीपूर्वंसम्यकलं
घनमाचरेत् शृतंशीतंपिबेत्तोयंसमयेभेषजंभवेत् सन्निपातेनतष्णंतंपार्श्वरुक्तालुशोषिणं यः
यापयेज्जलंशीतंसमृत्युर्न्नरविग्रहः शीतमत्रकथितं शृतशीतंतुविहितमेव इतिलंघनं अथवालुका
स्वेदः वातश्लेष्मकृतेस्वेदान्कारयेद्दूहनिर्मितान् स्निग्धस्वेदोनिषिद्धोत्रविनाकेवल वातजान् अ
त्रवालुकास्वेदःकर्त्तव्यस्तुगुणंपूर्वोक्तं खर्प्परस्थपटस्थितकांजिकसंसिक्तवालुकास्वेदः शमय
तिवातकफामयमस्तकस्त्रूलांगभंगादीन् स्रोतसांमार्द्दवंकृत्वानीत्वापावकमाशयं हत्वावातक
फस्तंभंस्वेदोज्वरमपोहति इतिवालुकास्वेदः अथनस्यं सैंधवंश्वेतमरिचंसर्षपाःकुष्टमेवच वस्त

मधुवासार मरिच

भा·प्र· मूत्रेणसंपिष्टंनस्यंतंद्रानिवारणं श्वेतमरिचंशिग्रुवीजं सैंधवादिनस्य मधूकसारसिंधूत्थवचोषण

४९ कणास्समाः श्लक्ष्णंपिष्ट्वांभसानस्यंदद्यात्संज्ञाप्रबोधनं मधूकसारादिनस्यं मातुलुंगार्द्रकरसंकोष्णंलि

सैंधवगोवरसाभव

लवणान्वितं अन्यद्वासिद्धविहितंनस्यंतीक्ष्णंप्रयोजयेत् तेनप्रभिद्यतेश्लेष्माप्रभिन्नश्चप्रसिच्यते शि

रोहृदयकंठास्यपार्श्वरुक्चोपशाम्यति मोहाभयेनमुग्धंवोधयितुंयाहशाःचाक्रः कल्पतरुनामधेयो

रसोनतास्त्कपरंकिंचित् इतिनस्यं अथनिष्ठीवनं जिह्वातालुगलक्लोममरुतपित्तेनचोत्थितः तदा पित्तस्या

स्वाच्चरेच्छोषंजिह्वायाःखरतांतथा स्फुरनंचतदाजिह्वांलेपयेन्मधुघिष्टया द्राक्षयासाज्ययातेन

जिह्वास्यात्सरसामृदुः आर्द्रकस्यरसोपेतंसैंधवंकटुकत्रयं आकरावाधारयेदास्येनिष्ठीवेच्चपुनः पु॰

तेनास्यहृदयक्लोममन्यापार्श्वशिरोगलात् लीनोप्याकृष्यतेश्लेष्मालाघवंचास्यजायते पर्वभेदोज्वरो

मूर्छानिद्राश्वासगलामयाः मुखाक्षिगौरवंजाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति सकृद्द्वित्रिचतुःकुर्याद्दृष्ट्वा

दोषबलाबलं एतद्धिपरमंप्राहुर्भेषजंसन्निपातिनां इतिकवलग्रहः सुकुंसूतंद्विधागंधंजेपालंहरि। ४९

सज्जीजवाक्षार। चित्रकं
मैनशिला

तालकं कुनटीकुष्ठकं हारोवेलाजाजीफलं विषं टंकणं सैंधवं चोकं त्र्यूषणं त्रिफलाग्निकं लवंगसम
भागं च गृहीत्वा क्षिप्त्वा खलेत् धत्तूरदलमूलस्वरसेन मर्दयेत्पुनः दिनमेकं कलायैकप्रमिता क्रियते
वटी निर्गुंड्यार्द्रकरसैर्मरिचैः पंचभिस्तथा दातव्येयमवाच्येषु संनिपातार्त्तजंतुषु वस्त्रवेष्टितदेहे
षु मंदाग्नौ विषमज्वरे एकाहिके द्व्याहिके च त्र्याहिके चातुरान्हिके नित्यं चाग्ंबुकेवालेर्वलाग्निवलेत।
या पर्णखंडेन वा देया वटिकेयं रसायनी इत्यवाच्यवाचिका वटी अथावलेहः कट्फलं पौष्क
रं शृंगी शोषं पासश्च कारवी श्लक्ष्णान्चूर्णिकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् एषावलेहिका हंति सन्नि
पातं सुदारुणं हिक्कां श्वासं च कासं च कंठरोगं च नाशयेत् एतद्ग्राह्यं कफोद्रेके चूर्णमा
र्द्रकजैः रसैः तंत्रांतरे चोक्तं त्र्यूषणं मधुना लिह्यादार्द्रकस्वरसेन च संमोहं दारुणं हन्यात्तंद्राका।
श्वासमन्वितमिति सर्वेषु सन्निपातेषु नद्योऽमबं वारयेत् शीतोपचारिक्तोऽकं स्यात् छीतं चात्र विरु
ध्यते अयमभिप्रायः सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं सर्वदा स्वेदो हितकृक्कः तत्राग्निसंवन्धाद्देह।

नरधात २ एतद्योग्या दि: ४

भो·प्र·

५०

स्योष्णतातिक्षैक्ष्ण्यवत्वेनमधुनोविरोधः उक्तंचसुश्रुतेन उष्णैर्विरुध्यतेसर्वंविषान्वयतयामधु उष्णार्त्तमु
ष्णैरुष्णंचतन्निहंतियथाविषमिति शीतोपचारिश्चेतोक्तमिति शीतेनोपचारोस्यास्तीतिशीतोपचारि
शीतस्यात्रसन्निपातेविरुध्यते अयमवलेहः प्रायेणोर्ध्वजत्रुजरोगहरत्वात्सायमुपयुज्यते यतउक्तं
चरकेण ऊर्ध्वजत्रुगदघ्नीयासासायमवलेहिका अधोरोगहरीयासाभोजनात्प्राक्प्रयुज्यते पौष्क
रंपुष्करमूलं तदलाभेकुष्ठंदेयं शृंगीकर्कटशृंगी व्योषत्रिकटु।या। सोपवासः केचिद्यासस्था
नेयवानींप्रक्षिपंति कारवीमगरेलइतिलोके अथधात्र्यवलेहिका स्विन्नमामलकंपिष्ट्वाद्राक्षया
द्वयासहमेलयेत् विश्वभेषजसंयुक्तंमधुनासहलेहयेत् तेनास्यनश्यतिश्वासः कासेमूर्छारु
चिस्तथा इत्यवलेहः अथांजनं शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैंधवैः अंजनंस्यात्प्रबोधाय
सरसोनशिलावचैः शिरीषबीजाद्यंजनं अथयोरजः श्वेतलोध्रमरिचंचांजनंतथा गोपित्तेनसमा
युक्तंतंद्रानाशनमुत्तमं गोपित्तंगोरोचना लोहचूर्णाद्यंजनं अंजनंसम्यगारक्तंमधुसिंधुशिलोषणैः ५०

लोहचूर्णो सुरमा

प्रमोहप्रेहिमवतिभाषितंभिषजांवरैः शिलःमनःशिला ऊषणंमरिचं इत्यंजनं सूतंविषंचमरिचं
तुत्थकंनवसादरं चूर्णितंस्वरसैर्मर्द्यधूर्त्तपत्ररसोनयोः संनिपातकृते मोहेमूर्द्ध्निलिंपेत्पदोपरिः
अस्थित्वयास्वनेनैवलेपंकुर्य्यात्पदोपरि पदंपच्छनाइतिलोके विल्वश्योनाकगंभारीपाटलाग
णिकारिका पाचनंवातकफहृत्पंचमूलमिदंमहत् शालिपर्णीपृष्ठिपर्णीवृहतीकंटकारिका
गोक्षुरोवातपित्तघ्नंकनीयंपंचमूलकं उभयंदशमूलंतत्पिप्पलीचूर्णसंयुतं सन्निपातज्वरंहं
तिहृत्कण्ठग्रहनाशनं तंद्रावातकफातंकश्वासपार्श्वार्त्तिकासनुत् महांतियानिमूलानिका
ष्ठगर्भाणिपानिच तेषांतुवल्कलंग्राह्यंह्रस्वमूलानिकृत्स्नशः अत्रविल्वादीनांपंचानांमूलानां
वल्कलंग्राह्यं दशमूलक्वाथः दशमूलीकषायस्तुसपौष्करकणान्वितः सन्निपातज्वरेदेयः
श्वासकाससमन्विते द्वादशांगःक्वाथः विरज्वरेवातकफोल्वणेवात्रिदोषजेवादशमूलमिश्रः
किराततिक्तादिगणप्रयोज्यःशुण्ठ्यपिनैवात्रिवृताविमिश्रः तद्यथा किराततिक्तकोमुस्तंगुडू

चीविश्वभेषजं किरातादिर्गणोह्येषचातुर्भद्रकमित्यपि चतुर्दशांगःक्वाथः दशमूलीसटीशृंगीपौष्क
रंसदुरालभं भार्गीकुटजवीजंचपटोलंकटुरोहिणी अष्टादशांगइत्येषसन्निपातज्वरापहः कासहृ
द्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः अष्टादशांगक्वाथः भूनिंवदारुदशमूलमहौषधाद्दतिक्तेंद्र
वीजधनिकेभकणाकषायः तंद्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासत्रिदोषजनितज्वरनाशनः
स्यात द्वितीयोष्टादशांगः एतस्यैवगुणाउक्तोवंगसेनेन अष्टादशांगइत्येषमृत्युकल्पंज्वरंजये
दिति अथसन्निपातज्वरेरसाः विषंत्रिकटुकंगंधंटंकणंमृतशुल्वकं धत्तूरस्यचवीजानि ताम्रं
हिंगुलंनवमंस्मृतं एतानिसमभागानिदिनैकंविजयाद्रवैः मर्द्दयेच्चणकाकाराःकर्त्तव्यावटिका
यसा भक्षणीयानुपातश्चोरविम्लकषायकः मृतसंजीवनीनाम्नासन्निपातज्वरेमता मृतसंजी
वनीरसरत्नप्रदीपे शुद्धसूतसमंगंधंसूतांशंमृतताम्रकं त्रिभिस्तुल्यैर्गवांक्षीरैर्मर्द्दयेदातपेतेखरे
मर्द्दयेद्दिनमेकंतुनिर्गुंडीशिग्रुजद्रवैः विधायगोलकंगोलमंधमूषागतंचरेत् त्रियामंवालुका ५१

यंत्रे ततः खल्वे विचूर्णयेत् अष्टमांसं विषं तत्र क्षिपेत्तेनापि मर्दयेत् त्रिनेत्राख्यो रसो ह्येष देयो गुं
जाद्वयोन्मितः पंचकोलकषायेण छागीदुग्धेन वा सह रसेनानेन भुक्तेन सन्निपातज्वरो महान्
संक्षयं व्रजति क्षिप्रं कर्त्तव्यो नात्र संशयः त्रिनेत्रो रसः संनिपातज्वरे रसरत्नप्रदीपे भस्मषोडशा
द्द निष्कं स्याद्दारदापोपलसंभवं मरिचं निष्कमात्रं च विषं निष्कं विचूर्णयेत् रसो भस्मेश्वरो
नाम्ना सन्निपातज्वरांतकृत् एक गुंजामितो भक्ष्य आर्द्रकस्य द्रवेण हि भस्मेश्वरो रसः रसेंद्रचि
तामणौ अमृतवराटकमरिचैर्द्धिरपंचपनवएभागयोजितैः रचिता वटिका मुद्गसमाना क
फत्रिदोषाग्निमांद्यहरी इति वटी द्वौ कर्षौ सूतकाद्ग्राह्यौ गंधकाद्द्वौ तथैव च यत्नतस्तु द्वयं मर्द्य
फरेंबु दिनं हंसपदीरसैः कल्कस्य वटिकां कृत्वा निःक्षिपेत्काचभाजने कर्षैकममृतं तत्र क्षिप्त्वाव
क्तं निरोधयेत् कूपिकायाः परौ नागो वालुकाभिश्च पूरयेत् सार्द्धयावदहोरात्रं तावत्तत्र पचेद्
सं दीपमात्रो नलो देयः स्वांगशीतं तमुद्धरेत् तोलार्द्धममृतं तत्र क्षिपेत्तावत्तथौषधं भक्षितो रक्ते

भा॰प्र॰ कामात्रोरसस्त्वग्निकुमारकः सन्निपातज्वरंहन्यात्कातंमंदाग्नितामपि शूलंसंग्रहणींगुल्मंक्षयंपाण्डुरो
५२ गंतथा श्वासकासादिकान्सर्वान्गदान्नेषविनाशयेत् अग्निकुमारोरसः संनिपातज्वरादिषु। गंधे रसेंद्रचिंतामणौ २
॰रिदं३ शोरंकमरिचंविषंधत्तूरजैर्द्रवैः दिनंसंमर्द्दितंशुष्कंपंचवक्त्रोरसोभवेत् आर्द्रकस्यद्रवेणैषदातव्यो
रक्तिकामितः सन्निपातज्वरंघोरंनाशयेन्नात्रसंशयः ईश्वराः पारदः टंकणः कणः पंचवक्त्रोरसेंद्रचिं
तामणौ अथशीतज्वरेरसाः सूतकंगंधकंचैवहरितालंमनःशिला एकनिष्कंद्विनिष्कंचचतु
र्निष्कंतथैवच पंचनिष्कंरसेष्कारवेल्याः कल्कंप्रकल्पयेत् ताम्रपत्राणितुल्यानितेनकल्के
नलेपयेत् सरावसंपुटेतानिकृत्वातेषामुपर्य्यपि दद्यात्तांपिष्टिकांपश्चात्पुटपाकेनपाचयेत् त
तः संचूर्ण्यदेयरसः शीतारिणभक्षितः पंचैकमात्रयाहंतिघोरंशीतज्वरंध्रुवं पाराटंक१ गंधकटंक
२हरितालटंक४मेनशिलटंक५।ताम्रटंक१२ शीतज्वरारिःरसः प्रदीपे पारदंगंधकंतुल्यंदरदं
चविषंसमं विषाद्द्विगुणंयोज्यंमरिचंविश्वभेषजं अभ्रगंधाथविजयाकासमर्दकविल्लकाःचतु ५२

कसौंदी१ कटैला१
वृश्चकमर्दक१

णंचिरसेरेतच्चूर्णंयत्नेनमर्द्दयेत् तुलस्यास्तुदलैः सार्द्धंभक्षितोरक्तिकामितः हंतिशीतज्वरंघोरं
नाम्नायंशीतकेशरी शीतगजकेशरीरसो रसप्रदीपे रसकंतालकंतुत्थंपारदंगंधटंकणं सर्व
मेतत्समंशुद्धंकारवेल्ल्याद्रवैर्द्दिनं मर्द्दयेत्तेनशुद्धस्यरसकादिसमस्यतु ताम्रस्यसंपुटस्यांतर्लिंपे
द्द्व्यंगुलोन्मितं तस्यचैवबालुकायंत्रेयवायावत्स्फुटंतितिहि शीतलंतद्विगृह्णीयात्ताम्रपात्रोदराद्वि
षक् शीतभंजीरसोमाषमात्रोमरिचसंयुतः भक्षितःपर्णखंडेननाशयेद्विषमज्वरान् शीतभंजी
रसः शीतज्वरादिविषमज्वरेषुरसेंद्रचिंतामणौ तालकंशुक्तिकाचूर्णंतुल्यंतत्रोभयोरपि नवमां
संतुथ्यकस्यान्मर्द्दयेत्कन्यकाद्रवैः तत्सर्वंशुष्कमुपलैर्वन्यैर्गजपुटेपचेत् शीतंतच्चूर्णयेद्दद्याद्गुंजा
मात्रासितायुता प्रभातेभक्षयेत्तेनयांतिशीतज्वराःक्षयं वांतिर्भवतिकस्यापिकस्यापिनभवेत्से पि
शीतभंजीरसःद्वितीयः तालकोदरदोद्भूतपारदोगंधकःशिला क्रमाद्भागार्द्धवर्द्धितंकारवेल्ल्यांबु
मर्द्दितं अनेनास्यप्रमाणेनताम्रपात्रींप्रलेपयेत् अधोमुखींदृढेभांडेतांनिरुध्याथपूरयेत् चुल्ल्यां।

भा·प्र· वालुकयाघस्त्रमग्निंप्रज्वालयेद्दृढं शीतंसंचूर्ण्यमाषोऽस्यनागवल्लीदलेस्थितं भक्षितोमरिचैःसा
पत्र र्द्धंसमस्तान्विषमज्वरान् शीतदाहादिकान्हंति पथ्यंशाल्योदनंपयः शीतभंजीरसस्तृतीयः
रत्नप्रदीपे कटुफलंत्रिफलादारुचंदनंसपरूषकं कटुकापद्मकोशीरंविपचेत्कर्षिकंजले
तद्दोषदाहतृष्णाघ्नंपानमात्रेयपूजितं दीर्घकालज्वरार्त्तानामेतत्स्यादमृतोपमं कर्षंकटफला
म्बुशीरंतानांसमुदितानांजलेप्रस्थमितेविपचेत् अर्द्धशेषं कटुफलादिपानंतृष्णायांदाहे
च सन्निपातेषुदाहार्त्तंपयःसिंचेच्छीतवारिणा आतुरःसकंपंजीवेन्निषांवासकंपंभवेत् एष
सन्निपातिदाहेशीतांबुसेकनिषेधोरुग्दाहादन्यत्रतत्रवाप्याद्यवगाहनस्योक्तत्वात् अथात्र
माह दुःस्पर्शगोक्षुरस्नुक्क्रासिद्धमाहारमर्प्पयेत् दोषशांतिबलार्थंत्रिदोषज्वरिणेभिषक्
दुःस्पर्शोयवासः आहारमुचितमन्ने लाजसक्तून्समश्नीयात्सैंधवेनसमन्वितान् तेचजी
र्णस्यविघ्नेनज्वरोजीवेत्तदाध्रुवं इतिकेचित् रक्तपित्तेहितंत्वेतत्पादाहज्वरेषुच लाजा

भा·प्र· चिकित्सितं पर्पटादिक्काथः किराततिक्तकंमुस्तंगुडूची विश्वभेषजं पाठोदीच्यंमृणालंचशृतंपि
५४ त्ताधिकेपिवेत् किरातादिसप्तकं कफोल्वणस्यचिकित्सा बृहत्योपौष्करंभार्गीसटीशृंगीदुरालभा
वत्सकस्यतुवीजानिपटोलंकटुरोहिणी बृहत्यादिर्गणःख्यातःसन्निपातेकफोत्तरे श्वासादिषुच
सर्वेषुहितःसोपद्रवेष्वपिबृहत्यादिक्काथः अथवातपित्तोल्वणसन्निपातज्वरस्यचिकित्सा वा
तपित्तहरंहृद्यंकनीयःपंचमूलकं तत्क्काथोमधुनाहंतिवातपित्तोल्वणंज्व[illegible]पंचमूलं
अथवातकफोल्वणसन्निपातचिकित्सा किराततिक्तकंमुस्तंगुडूची विश्वभेषजं चातुर्भद्रकमि
त्याहुर्वातश्लेष्मोल्वणेज्वरे चातुर्भद्रकक्काथः अथपित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातचिकित्सा पर्प्प
टक्कटूफलंकुष्ठमुशीरंचंदनंजलं नागरंमुस्तकंशृंगीपिप्पल्यैषंशृतंहितं तृष्णादाहाग्निमांद्ये
षुपित्तश्लेष्मोल्वणेज्वरे पर्प्पटादिःक्काथः अथवातपित्तकफोल्वणसन्निपातचिकित्सा नाग
रंधान्यकंभार्गीपद्मकंरक्तचंदनं पटोलंपिचुमंदश्चत्रिफलामधुकंवला शर्कराकटुकामुस्ता ५४

गजाह्वाव्याधिघातकः किराततिक्तममृतादशमूलीनिदिग्धिका योगराजोनिहंत्येषसन्निपातंत्रिको
ल्वणं सन्निपातसमुत्थानंमृत्युमप्यागतंजयेत् गजाह्वागजपिप्पली व्याधिघातःआरग्वधः निदिग्धि
का क्षुद्रगुणपार्थपृथकपठितायोगराजक्काथः अथप्रवृद्धमध्यहीनवाताद्विजनितसन्निपातज्वराणांष
णांतंत्राणचिकित्सामाह प्रवृद्धंकर्शयेद्दोषंक्षीणंसंवर्द्धयेद्भिषक् चिकित्सेयंविधातव्यादोषयोर्वृद्धि
हीनयोः अस्यायमर्थः प्रवृद्धंदोषंकर्शयेत् तत्क्षेणहेतुभिरौषधान्नविहारैःकृशीकृत्यसा
मीकुर्य्यात् क्षीणंदोषंतद्वृद्धिहेतुभिरौषधान्नविहारैर्वर्द्धयित्वासमीकुर्य्यादित्यर्थः प्रवृद्धस
मितेदोषेमध्यमःस्वयमेवहि शांतिंयातिशमंनीतेत्वनुवंध्येनुवंधवत् अस्यायमर्थः वर्षासुवा
युरनुवंध्यःसेव्यःप्रधानमितियावत् पित्तश्लेष्माणावनुवंधौवायोरनुचरौ शरदिपित्तमनुवंध्यं
वातकफौनुवंधौ वसंतेकफोनुवंध्योवातपित्तेअनुवंधौ तत्रयथानुवंध्येप्रशमंनीतेनुवंधः
स्वयमेवशांतिंयाति तथाप्रवृद्धेदोषेसमितेक्षासयित्वाशमीकृतेमध्यमोदोषःहिनिश्चयेनस्व

यमेवशांतिंयाति प्रकृतोभवतीत्यर्थः अथशीतांगादीनांत्रयोदशसन्निपातज्वराणांविशिष्टचि
कित्सा तत्रशीतांगस्यचिकित्सामाह भास्वन्मूलंजीरकंव्योषभार्गीव्याघ्रीशुंठीपुष्करंगोजलेन ।
सिद्धंसद्यःशीतगात्रार्तिमोहश्वासश्लेष्मोद्रेककासान्निहंति भास्वन्मूलमर्कमूलं काकोटिकाकं
दरजःकुलत्थरुक्षाक्वाकट्फलरुक्ष्ठजीरैः किराततिक्तानलकंदकुलांबुयष्ट्याविसक्तेनम
अयास्तं कर्कोटिकाकंदरषषसामूलरजःचूर्णः रसविषमस्विन्महेशप्रियफलमस्मैकरभू ।
चवुध्वर्वसुभिः८ भागोर्मितमुद्दूलनमिदममितस्वेदशैत्यहरं दशमूलांभसासिक्तोदशांगः प्रथि
तोगणःसार्द्रकस्वरसःपीतःसजयत्युद्धतंज्वरं अथतंद्रिकचिकित्सा क्षुद्रामृतानागरपौष्क
राणिकृतानि२ पीतानिशिवायुतानि शुंठीकणाभास्तिरसोषणानिनस्येनतंद्राविजयोल्वणाणे
मरिचकचपर्चंपर्चावचारुक्कमिहरनागरशार्वरीगवाच्यः छलागकजलकल्किताभितांतंन
सिनिहितानुतंद्रिकंजयंति कचंःवालकः पचंपचादारुहरिद्रारुकुध्कुष्टंकृमिहरःवीडं। ५५

नंसरूक्षवः शीतानवतत्रहिताभताः याचनोदीपनःसोलोलाजमंडोयतःस्मृतः दशमूलादिसिद्धा
सुसन्निपातज्वरेहितः सन्निपातज्वरीयस्तुकंपतेप्रलपत्यपि किंचिदेवनजानातिचिकित्सात।
स्यकथ्यते अभ्यंजयेत्पुराणेनसर्पिषापूर्वमेवतं वलारास्नागुडूच्याद्यैस्तैलैश्चपरिषेचयेत वार्त
कोवर्त्तकालावोवार्त्तीकिस्तित्तिरिःशशः कुलिंगश्चरसेनैषांतर्पयेत्तंयथानलं वार्तकः वटेराइति
लोके वर्त्तकावटइतिलोके वार्त्तीकोवातवटकइतिनिघंटुः वगेराइतिलोके कुलिंगोगरवारे।
आइतिलोके सन्निपातेचुधान्नयोभोजयेत्पिपिशितोदनं सकथंनिषजाख्यातुलनतेभनुजाधमः
अथवातोल्वणस्यसन्निपातज्वरस्यचिकित्सा पंचमूलीकषायंतुदद्याद्वातोत्तरेज्वरे भूयोलं
वासुखोष्णंवाहष्ट्वादोषवलावलं पंचमूलीचमहती प्रथमप्राप्तायास्त्यागेवचनाभावात् अथ
पित्तोल्वणसन्निपातज्वरस्यचिकित्सा परूषंनिंवत्रिफलदिवदारुसकट्फलं चंदनंपद्मकं
चैवतथाकटुकरोहिणी पृश्निपर्णीमृतंचैभिः कृषितंशीतलंजलं पित्तोत्तरेनृणामेतत्सन्निपाते

गः पार्वतीहरिद्रा गवाक्षीइन्द्रवारुणी नसिनाशिकायां तुरंगलालालवणोत्तमेंदुमनःशिलामागधि(
कामधूमि नियोजितान्यञ्जनानि श्लिष्टंद्राक्षकंतंद्रांसनिद्रांविनिवारयंति लवणोत्तमंसैन्धवं इन्दुःक
पूरः निद्रांअतिनिद्रांप्रलापकचिकित्सा सतगरवरतिक्तारेवतामोदतिक्तानलदतुरगगंधाना
रतीहारकूराः मलयजदशमूलीशंखपुष्पः सुपक्वाः प्रलपनमुपहन्युः पानतोनातिदूरात् वरति
क्तोत्रपर्प्पटोनतुमहानिंबः तस्यांतरानुरोधात् नलदंलामज्जकंतदलाभात्कुष्ठीरेयाह्वं भारतीब्रा
ह्मी वरंभीइतिलोके हारकूराद्राक्षा सांत्वनैरंजनैर्नस्यैस्तीक्ष्णैस्तिमिरसेवनैः सर्वतोविसतं
चित्तमस्यप्रकृतिमानयेत् अथस्फूर्त्तीविनाशचिकित्सा रोहिकधन्वयवासकवासापर्प्पटगंध
लताकटुकाभिः शर्करयासममेषकषायःस्फूर्त्तीविनाशंदितउपायः रोहिषंरोहिसइतिलो
के गंधलताप्रियंगुः पद्मकचंदनपर्प्पटमुस्ताजातिवराफणचंदनवारि शीतकनिंबयुतंप
रिपक्ववारिभिर्विदिहस्रोणितहारि शीतकंयष्टीमधुकः इहस्फूर्त्तीविनि मधुकमधूकपरू

भा॰प्र॰ षकषायश्चंदनपल्लवदारुसनाथः श्रीपर्णिफलशीतकषायःससितस्तद्धस्याद्स्त्रजयाय
५६ पल्लवंपत्रकं सनाथःसप्रधानः श्रीपर्णिखंभारी१ अथभुग्ननेत्रचिकित्सा तुरंगगंधालव
णोग्रगंधामधूकसारोषणमागधीभिः वस्त्रावबद्धंगुलिसुनान्विताभिर्नस्यंत्वसंभुग्नहशंकरो
ति अथाभिन्यासचिकित्सा शृंगीभार्ग्यभयाजाजीकणाभूनिंबपर्प्पटैः देवदारुवचाकुष्ठ्या
सकटुफलनागरैः मुस्तधान्यकतिक्तेंद्रयवपाठाहरेणुभिः हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पली
मूलचित्रकैः विशालारग्वधारिष्टशटीवाकुचिकाफलैः विडगरजनीदार्वीजवानीद्वयसं
युतैः समांशैर्विहितःक्वाथोहिंग्वार्द्रकरसान्वितः अभिन्यासज्वरंघोरंहंतितंद्रांचतत्क्षणात
प्रमोहंकर्णमूलंचसन्निपातांस्त्रयोदशः हिक्कांश्वासंचकासंचतथासर्वानुपद्रवान् शृंग्यादि
ःक्वाथः अथजिह्वकस्यचिकित्सा किराततिक्ताकुलकृत्तकुलिंजकट्फलाकटुतैलयुक्त
अम्लद्रवःसंशमयेज्जसज्ञादोषांस्तुतोदप्रारविर्यथार्द्रं आकुलकृततस्त्रकरकरहाइतिलोके ५६

कुलिंजं कुलिंजनइति लोके अम्लद्रवः वीजपूरादिरसः किरातादिः कवलः शालरपर्णीमालू
रमूलामयमधुप्लुता शंखूकपुष्पीसहितासेव्यावाचांविशुद्धये शालरपर्णीब्राह्मी मूलरमूलं
विल्वमूलं आमयकुष्टं शंचूकपुष्पीशंखपुष्पी शालरपर्णादिरवलेहः चुडानागरपुष्क
रामृतलताब्राह्मीवचासुब्रताभार्गीवासकयामृतोयसुरसाक्काथोजयेज्झिकक्कं विम्बावर्मवि
भावरीयुगवरावत्सादनीवारिदव्याघ्रीनिंबपटोलपुष्करजटास्गदारुनिर्वाकृतः पुष्करंपु
ष्करमूलं तथाचामरसिंहः मूलेपुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणिपौष्करे सुब्रतागंधपलाशी
काश्मीरेप्रसिद्धा सुरसातुलसी विम्बादिर्येगांतरवर्मपर्पटः विभावरीयुग्मंहरिद्राद्वयं
हरिद्रा दारुहरिद्राधरात्रिफल वत्सादिनीगुडूची व्याघ्रीकंटकारीरुक्कुष्टं अथसंधिगावि
कित्सा सटीसुरतरूत्तमाः स्थविरदारुरास्नाः समाः सनागरसुधान्विताः पिचुशतावरीसंयु
ताः मृदुज्वलनपाचिताः सहपुरेणसंधिग्रहव्यथाप्रहृतयेत्वयाशिशिरसेवनंमाकृथाः ३

न॰ मात्रिफलास्थविरदारुहस्तदारु सुधागुडूची पुरोगुग्गुलुः वचा कयचकञ्चुरात्पहस्वरामता
भंगुरासुराकघननागराऽतरुणएव्यरुरास्नापुराः हषातरुणभीरुनिःसहुलवंतिसंधिग्रहक्षयो
रुजडिमिल्कमश्रमणपद्वघातकुहः कवचःपर्प्पटः कञ्चुरायवासः भंगुरातिविषा सुराकंदे
वदारु श्रतरुणदारुस्कदारु पुरोगुग्गुलुःहषव्हहंती एरंडवत्पत्रविरया तदलाभेदंतीच।
ग्राह्या समानगुणत्वात् तरुणःएरंडः भीरुःशतावरी सुरदारुसटीसुधालतासुवहाःशुंवी
युताश्र्वताजले सपुराःशमयंतिसेविताःसततंसंधिगतंसदागार्ति सुवहारास्ना मुस्तैरंडप्राण।
दावाणदारुछिन्नारास्नाभीरुकर्चूरतिक्तं बासाविश्वापंचमूलीयुगार्ल्यंहन्याल्पन्यास्तंभसंधे
ग्रहार्त्तीः प्राणदाहरीतकी वाणःनीलपुष्पःसहचरःतिक्ताकटुका अर्थातके विधिःइहा।
पहायबतसुखवारिज्वरारियूषादिगदापहारि ज्वरछिदंजीवितदंच नित्यंमृत्युंजयंचेतसिविं
तयस्व इहश्रंतके श्रंतलंघनादिनियमं मृत्युंजयस्वरूपनिरूपणंयथा कर्प्पूरस्फुरावदात ५१

वपुषं सतयोगमुद्रायुषं त्राश्रुक्ष्णकंजनेषु भावुकयुषं भालस्फुरत्स्वचुषं संपूर्णामृतकुंभसंभृतक
रंत्रुश्राक्षमालाधरं पिंगोत्तुंगजटाकलापरुचिरं स्वंद्रार्द्धमौलिं स्तुहि। इति भिषग्भिरिह निर्णीतं सन्नि
पातेऽन्तकाभिधे भेषजं जान्हवीतोयं वैद्यो नारायणो हारः अथ रुग्दाहचिकित्सा उशीरश्चंदनो
दीच्यद्राक्षामलकपर्प्पटैः श्रृतं शीतं जलं दद्याद्दाहतृड्ज्वरशांतये षडंगपानीयं सशितो नि
शि पर्युषितः प्रातर्धान्याकतंडुलक्वाथः पीतः शमयत्यचिराद्दंतर्दाहं ज्वरं पैत्तं धान्याकतंडुलाः
कंडितधान्याकानि धान्याकक्वाथः प्रशमयति दाहमचिराद्दधियुक्तकर्कंधुपल्लवैर्लेपः लेपो
हिमकरमलयजनिंबदलैस्तक्रपिष्टैर्वा हिमकरः कर्प्पूरः तथा च घनसारश्चंद्रसंज्ञः स्या(
मरः उत्तानसुप्तस्य गंभीरताम्रकांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ शीतांबुधारा वक्रलापतंती निहंते
दाहं त्वरितं ज्वरस्य च शीतांभसानुशातशाम्य विलोडितेन गव्येन चंदनयुतेन घृतेन दिग्धः दाह
ज्वरी सकमलोत्पलमाल्यधारी क्षिप्रं विशेत्सलिलकोष्ठमनल्पकालं कांजिकार्द्रपटेनावगुं

भा· प्र·
५८

टनंदाहनाशनं अथगोतक्रसंखिन्नशीतलीकृतवाससा अथान्नमाह दाहवम्यर्द्दितंशामंति
रन्नंवल्लयान्वितं शर्करामधुसंयुक्तंपाययेल्लाजतर्प्पणं लाजसक्तुस्स्यंतर्प्पणं वाप्यकमलहा
सिन्योजलयंत्रगृहाःशुभाः नार्य्यश्चंदनदिग्धांग्योदाहदैन्यहरामताः मुक्तावलीचंदनशीतला
नांसुगंधपुष्पांवरभूषितानां नितंबिनीनांसुपयोधराणामालिंगनान्याशुहरंतिदाहं प्रल्हादं
चास्यविज्ञायताःस्त्रीरपनयेत्पुनः हितंचभोजयेदन्नंयेनाप्नोतिसुखंमहत् प्रल्हादंकामकृतं
हर्षं अथचित्तभ्रमचिकित्सा कणोषणोग्रालवणोत्तमानिकरंजवीजत्रपुणदाडिमलानि पथ्या
क्षासिद्धार्थकहिंगुगुणीयुतानिवस्तांबुविमिश्रितानि पिष्ट्वागुटीयंनयनेविधेयाप्रचेतनेतिप्र
चेतनेतिप्रथितान्वितार्या चित्तभ्रमापस्मृतिभूतदोषशिरोर्त्तिरोगभ्रमनाशहेतुः वस्तांबुछा
गमूत्रं कुंभोद्भवतरोरंभोगुडविश्वाकणान्वितं निहितंनसितन्नूनंचित्तभ्रमविनाशनं कुंभो
द्भवतरोरंभःअगस्तिवृक्षत्वग्वल्करसः मुराम्बुदजमेघाक्रमधूकमलयोद्भवैः मरुत्तरुम ५८

भा॰प्र॰ क्रियापूयजित्साव्रणत्वंगतंचकुर्यात्तच्चिकित्सा अयमर्थः अल्पंतंकर्णकं एकःप्रलेपः अस्तंना
५९ शंनयति तच्चिकित्साप्रसंगचिकित्सा निशाविशालामरुत्यमग्निमंथदा गुंदीमूलकृतप्रलेपः
प्रभाकरक्षीरयुतःप्रभावाद्यस्तःसमस्तोप्यथकर्णकघ्नः कुलथ्यःकटुफलंशुंठीकारवीचस
मांशकैः सुखोष्णैर्लेपनंकार्यंकर्णमूलेमुहुर्मुहुः गैरिकंकंटिनीशुंठीकटूफलैःसवचैःसमैः
उष्णैःकांजिकसंपिष्टैःप्रलेपःकर्णकप्रणुत् शिग्रुराजिकयोःपिष्ट्वाकर्णमूलंप्रलेपयेत् कर्ण
मूलभवःशोथस्तेनलेपेनशाम्यति अशिशिरजलपरिमृदितंमस्विकणाजीरसिंधुजंत्वरितं न
स्यविधिसेवितंननुकर्णकरुग्राशाक्रमतितं मार्गिजयायोष्करकंटकारीकटुत्रिकोग्राघन
कुंडलीभिः कुलीरशृंगीकटुकाभ्यासाभिःकृतःकषायःकिलकर्णकघ्नः कुंडलीगुडूचीकुली
रशृंगीकर्कटशृंगी दर्भमूलमत्स्यशाकलाचपलात्रिफलामहौषधकिरातयुतं मस्विंपरि
क्वथितमाशुबलाद्पहंतिकर्णकरुजःसकलाःचपलापिप्पली अथकराठकुब्जचिकित्सा ५९

फलत्रिकत्र्यूषणमुस्तकंड्कीकलिंगसिंहाननशार्वरीभिः क्वाथःकृतःकृंततिकएठकुब्जंकंठी
रवःकुंजरमात्रयुक्त सिंहाननोवासकः किरातकटुकाकणाकुटजकंटकारीसटीकलिंगकि
लिमालयाकटुककटूफलंभोधरैः विषामलकपुष्करानलकुलीरशृंगीवृषैर्महौषधसखैरयं
जयतिकएठकुब्जंगएः शठीकर्चूरः कलिंगःविभीतकः किलिमंदेवदारु कटुकंमस्विं
विषाअतिविषा वृषःवासकः वृषादिभिःकिंविशिष्टैः महौषधसखैः महौषधस्यसखिभि
ः तेनएतैःसहितेनमहौषधेनेत्यर्थः अथोल्वणवातादिप्रहृष्टमध्यक्षीणवातादिहेतुका
नांकुंभीपाकादिसन्निपातज्वराणांत्रयोदशानांचिकित्साभिधीयते साचतुल्यहेतुकार्नांवि
स्फुरकादीनांद्वयोः॥ह्यणानामिवविधातव्या इतिसन्निपातज्वराधिकारः अथागंतुकज्व
राधिकारमाह तत्रागंतुकज्वरस्यनिदानमाह' अभिघाताभिषंगाभ्यामभिचाराभिशापत
तः आगंतुर्जायतेदोषैर्यथास्वंतंविभावयेत् अभिघातःशस्त्रमुष्टिलगुडादिभिरभिहननं

अभिषंगः कामशोकभयक्रोधभूतादीनमावेशः अभिचारः कृत्याद्युत्पादनं अभिशापः ब्राह्मण
गुरुवृद्धसिद्धादिकृतःशापः तं आगंतुज्वरं यथास्वं यथादोषलक्षणं दोषैर्विभावयेत् विजानीया
त् अपराण्यपि निदानान्याह येभूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः रागद्वेषभयाद्याश्च तेस्यु
रागंतवो गदाः वाय्वग्न्यादिशब्देन भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादयः संगृह्यंते ते न रागादयः क्षतभंगा
द्यंता हेतवोप्यागंतुसंज्ञाः स्युः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् एतेन आगंतुजः स्मृत इत्यत्रा
प्यागंतुशब्दो हेतुवाची आगंतुर्जायते दोषैरित्यत्र व्याधिवाची अभिघाताभिषंगाभ्यामित्या
दिश्लोके दोषैर्यथास्वं विभावयेदिति वचनेनैवं प्रतीयते अभिघातादीनां विप्रकृष्टकारणत्वं
मिथ्याहारविहाराणामिव दोषाणां निकृष्टकारणत्वं तथासति क्षयापमानसंक्रुद्धस्कंदेत्या
दिश्लोके आगंतुज्वरस्याष्टमत्वविलापतो दोषजेष्वेव प्रवेशात् उच्यते आगंतुज्वरस्य दोषा आ
रंभका न किंतु पश्चादनुबंधिनः तथा च आगंतुज्वरस्य संप्राप्तीमाह चरकः आगंतुर्हि व्यथा ६०

धूमश्रेष्ठेः पुरपाणिजपांशुभिः लोहलामज्जकैलाभिर्धूपश्च तत्रमापहः ग्रहदोषहरः श्रीदःसोभा
ग्यकरा उत्तमः रसुराणकांगी मूर्द्धजो वालः मरुत्तरुः देवदारुः पुरः गुग्गुलुः पाणिजः नखः पांशुः
पर्पटकः लोहं अगरु लामज्जकं उशीरवत्तीतस्य वितृणविशेषः तद्दलाभेउशीरंग्राह्यं मक्षीका
मरदारु मत्स्यशकलामुस्तामलक्यामृता पथ्यारेवतरामसेनकरंजोराजीफलैः संयुता हन्युश्चे
तरुजोथदर्दुरदलाद्राक्षापटोलीपयः पथ्यापर्पटराजवृक्षकटुकाशंबूकपुष्पश्रुताः मक्षी
काद्राक्षा मत्स्यशकलाकटुकी आरेवतः आरग्वधः रामसेनः किरातः रजः पर्पटः राजी
फलं पटोलः अथयोगांतरमाह दर्दुरदलासाकपर्णि साध्व्यर्था ब्राह्मीमंजिष्ठाशोणक
स्य तथाप्यत्र ब्राह्मी ग्राह्या यतउक्तं ब्राह्मीमतिप्रदामेध्याज्वरहंत्रीरसायनीति ब्राह्मीव
स्तीतिलोके पयः वालकं राजवृक्षः आरग्वक्षः शंबूकपुष्पीशंखपुष्पी अथकर्णक
स्य चिकित्सा प्रलेपस्तमस्तं नयत्यल्पमेकः समुद्रिक्तशोथं चरक्तावसेकः विपक्वं चशास्त्र

मा॰ प्र॰ नानि यथा कामाद्भ्रमो रुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षय इति भयाच्च प्रलापः शोकाच्च भयेत्कोपाच्च वेप
६१ थुः भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः शोकाच्च चकारेण प्रलाप एवानुकृष्यते कोपाच्च कोपादपि वेपथु
र्भवति ननु वेपथुर्वातस्य कार्य्यं तत्कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः यतउक्तं क्रोधात्पित्तमिति उच्यते
एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेदिति वचनात्पित्तकोपितवातजन्य वेपथुः क्रोधाद्वायुर
पि भवति यतउक्तं विदेहेन क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपणाविति भूताभिषंगादु
द्वेगो हास्यं रोदनकंपने केचिद्भूताभिषंगोत्थं वदंति विषमज्वरं भूताभिषंगोत्थो विषमज्वरो भव
ति कदाचिदतिवेगवान् कदाचिच्छांतवेग इत्यर्थः अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते
तृष्णा चेति चकारेणाहारीतानुवादि वाग्भटोक्तं च बोधव्यं तद्यथा तत्राभिचारकैर्मंत्रैर्हूयेनाद
ति लोके दूषितस्पर्द्धयमानस्य तप्यते पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः सदाहमूर्च्छैर्ग्र
स्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति अथ तेषां चिकित्सामाह आगंतुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वीत लंघनं तथा ६१

च वाग्भटः शुद्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनं नेष्यत इति शेषः अन्यच्च लंघनं न हितं का
मशोकचिंताप्रहारजे भयभूतश्रमक्रोधलंघनैश्च कृते ज्वरे किंतु दीप्तान् पेतत्र दद्यान्मांसरसौद
नं अभिघातज्वरे युंज्यात् क्रियामुष्णविवर्जितां कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा अभि
घातज्वरो नश्येत्पानाभ्यंगेन सर्पिषः रक्तावसेकैर्मध्यैश्च तथा मांसरसौदनैः मेध्यैर्मधायैर्हितैः
वधबंधश्रमाध्वकर्मभ्रंशसमुद्भवान् ज्वरानुपचरेत्पूर्वं क्षीरमांसरसौदनैः वधः ताडनं क
र्णादिवेधो वा अंगः छेदभेदआदिकः भ्रंशो वृक्षादितः पतनं अध्वश्रांतेषु चाभ्यंगादिकानि
प्रांच कारयेत् औषधीगंधविषजौ विषपित्तप्रशमनैः जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगंधकृते
र्भिषक् सर्वगंधमाह चातुर्ज्जातककर्पूरकंकोलागुरुकुंकुमं लवंगसहितं चैव सर्वगं
धं विनिर्दिशेत् क्रोधजे पित्तजे काम्यैर्नार्य्यः सद्वाक्यमेव च आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशम
नेन च हर्षणैश्च शमं यांति कामशोकभयज्वराः कामेरणोमनोद्वेश्च पित्तभेश्चाणुपक्रमैः

सद्यःक्षेप्यसमंयातिज्वरःक्रोधसमुच्छितैः कामैः कामावेशैः मनोज्ञैःधिक्कारदिवचनैः । भयज
नकवचनैर्वक्तामात्क्रोधज्ज्वरोनश्येत्क्रोधात्कामज्वरस्तथा घातिताभ्यामुभाभ्यांचकामक्रोधज्व
रक्षयः घातिताभ्यामुभाभ्यांमनसिनिगृहीताभ्यांकामक्रोधाभ्यां भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बंधकवेशन
ताडनैः जयेद्भूताभिषंगोत्थंमनःशांत्यैश्चमानसमुताडनैरित्यस्यस्थानेकेचित्पूजनैरितिपठंति
सहदेवायामूलंविधिनाकंठेनिबद्धमपहरति एकाहिकंचतुर्थिकंद्विवसैर्भूतज्वरंपुंसां अभिचा
राभिशापोत्थोज्वरोहोमादिभिर्जयेत् दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडिजो इत्यागंतुज्वराधि
कारः अथविषमज्वराधिकारः तत्रविषमज्वरस्यनिदानकथनपूर्विकांसंप्राप्तिमाह दोषो
ल्पोहितसंभूतोज्वरोत्सृष्टस्यवापुनः धातुमन्यतमंप्राप्यकरोतिविषमज्वरं अपसृष्टःज्वरो
त्सृष्टस्य ज्वरेणात्यक्तस्यसन्निकृष्टंहेतुमाह दोषः अल्पःज्वरमुक्तस्याल्पोपिविप्रकृष्टंहेतुमा
ह अहितआहारविहारादितेनसंभूतःसंपूर्णोजातः अन्यतमंधातुंरसरक्तादिकंप्राप्यहृष्यपि ।

पूर्वेजायतेपश्चान्निजैर्दोषैस्तुबध्यतइति तत्रकस्यागंतोःकोवानिजोदोषइत्यपेक्षायामाह का
मशोकभयाद्वायुःक्रोधात्पित्तंत्रयोमलाः भूताभिषंगात्कुप्यंतिभूतसामान्यलक्षणाः कामशो
कभयजादागंतोःवायुःकुप्यति क्रोधात्क्रोधजादागंतोःपित्तंभूताभिषंगात् भूतावेशजादागं
तोस्त्रयोमलादोषाःकुप्यंतीत्यर्थःत्रयोमलाःकथंभूताःभूतसामान्यलक्षणाः भूतलक्षणस्य
सामान्यंलक्षणंयेषांतेतादृशाः अथागंतुज्वराणांहेतुभेदैर्लक्षणैर्भेदानाह श्यावास्यतावि
षकृतेतथातीसारएवच भक्तारुचिःपिपासाचतोदश्चसहमूर्छया श्यावःशुक्लानुविरुद्धःक
ष्णोवर्णःशाकवर्णोवाविषकृतेस्थावरजंगमविषलक्षणकृतेज्वरे अतीसारःस्थावरविषे ।
ऽपिच तस्याधोगामित्वात् तोदःशूच्याव्यधनेनेवव्यथा ओषधीगंधजेमूर्छाशिरोरुग्वमथु
स्तथा कामजेचित्तविभ्रंशस्तंद्रालस्यमभोजनं हृदयेवेदनाचास्यगात्रंचपरिशुष्यति काम
जे समीहितकांताद्यप्राप्तिनिमित्तकेज्वरे चकाराद्धात्मटोक्तान्यपिलक्षणानिबोद्धव्यानि

भा॰प्र॰ असंततस्य लक्षणमाह सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा संतत्या यो विसर्गी स्यात्संततः स
६२ निगद्यते विकल्पो वातिकादिभेदात् संतत्या नैरंतर्येण अविसर्गी अपरित्यागी ननु मुक्तानु
बंधित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणं तच्च न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते घटत एवेति न
दोषः यदुक्तं चरकेण विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः दुर्लभोपशमः कालं दीर्घम
प्यनुवर्त्तत इति यत्तु खरनादः ज्वराः पंच वये प्रोक्ताः पूर्वं संततकादयः चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेया
स्ते विषमज्वरा इति तद्विरेण त्यागाभिप्रायेण सततलक्षणमाह अहोरात्रे सततको द्वौ काला
वनुवर्त्तकौ द्वौ कालौ अहन्येककालं रात्रावेककालं यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोप
कालौ यदुक्तं वाग्भटेन वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् इति अन्येद्युष्कल
क्षणमाह अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वि
तीयं प्रथमकाले हृद्येव दोषस्य स्थितेः तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि ६२

चतुर्थकः तृतीयेऽह्नि त्यागागमनदिनं गृहीत्वा यदुक्तं दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत्स तृतीयकः दि
नद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात्स हि चतुर्थक इति अत्राह स्म सुश्रुतः कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करो
ति हि सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थकप्रलेपकान् अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात्स्थानं प्रपद्यते दो
षश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरं अयमर्थः आमाशयोरःकंठशिरःसंधयः पंच श्लेष्म
स्थानानि एषु तिष्ठन्दोषो यथासंख्यं सततादीन्करोति तत्रामाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ
कालौ अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात् हृदये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करो
ति एककालं नैकत्वादेकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ
एकस्मिन्काले हृदये तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशयमिति कंठे स्थितो दोषोऽहोरात्राद्धृदयमायाति
तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति व्याप्नोति एककालं न तु द्वौ का
लौ स्वभावात् एवं शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात्कंठमायाति ततः पुनरहोरात्राद्धृदयमायाति चतु

भा॰प्र॰ र्थेदिवसेऽस्थिमज्जानमागत्यस्वप्रकोपकालेचतुर्थकंज्वरंकरोति एककालंनतुद्वौकालौस्वभावादेव
६४ ननुदोषस्यागमनंक्रमेणनिजस्थानागमनक्रमात्कथंतृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनं उच्यते
दोषोहिप्रकोपसमयेवेगवत्तयालाघवात्स्वस्थानंतुवेगाद्दिनएवयाति यतआह दोषःप्रकोपका
लेहिवेगवत्त्वेनलाघवात् वेगवासरएवायंस्वस्थानमभिगच्छति संधिषुस्थितःप्रलेपंकरोति
संधयस्त्रयाणामाश्रयेपिसंतितेषुस्थितःप्रलेपकंसर्वदाकरोति निवृत्तःपुनरायातिविषमोनियतेदि
ने स्वभावकारणंतत्रमन्यंतेमुनिपुंगवाः स्वभावस्यकारणत्वेकफस्थानविभागानपेक्षश्चतु
र्थकादिविपर्ययाश्रयिज्वराःस्वस्वकालेभवंति अधिशेतेयथाभूमिंबीजंकालेप्ररोहति अधि
शेतेतथाधातूनदोषःकालेप्रकुप्यति सुश्रुतोप्याह सचापिविषमोदेहंनकदाचिद्विमुंचति ग्ला
निगौरवकार्श्येभ्यस्सयस्मान्नप्रमुच्यते वेगेतुसमतिक्रांतेमतोऽयमितिलक्ष्यते गौरवंशिरसोग्ला
निर्नातिश्रद्धाचभोजने माधुर्य्यंमुखवैरस्यंतिक्तत्वमथवापुनः वक्त्रस्यजायतेयस्मात्वेगेपिग ६४

त्वापुनःविषमज्वरंकरोति ज्वरोत्सृष्टस्यवेतिवाग्भटेनेतिबोध्यते प्रथमतोविषमज्वरोभवतियत
उक्तं आरंभाद्विषमोयस्त्वित्यादि कंधातुंदूषयित्वाकंविषमज्वरंकरोतीत्यपेक्षायामाह संततंर
सवहस्थःसततंरक्तधातुगः दोषःकुर्याज्ज्वरंपुंसांसोन्येद्युःपिशिताश्रितः मेदोगतस्तृतीयेन्हिअ
स्थिमज्जगतःपुनः कुर्याच्चातुर्थकंघोरमंतकंरोगसंकरं अंतकंअंतकमिवमारकत्वात् अ
थविषमज्वरस्यसामान्यलक्षणमाह यःस्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यांतथैवच वेगतश्चा
पिविषमोसज्वरोविषमःस्मृतः यस्त्वनियतात्कालात्स्यादित्यस्यायमर्थः यथावातिकोज्व
रःसप्तदिनानिपैत्तिकोदशदिनानिश्लैष्मिकोद्वादशदिनानिदोषाणांप्राबल्येवातिकश्चतुर्द
शदिनानिपैत्तिकोविंशतिदिनानिकफजश्चचतुर्विंशतिदिनानिस्यात् तथाविषमज्वरोनिय
तकालंव्याप्यनस्यादित्यर्थः शीतोष्णाभ्यांगुणाभ्यांस्यात वेगतश्चापिविषमोकदाचिदतिवे
गवान् कदाचिच्छांतवेगः विषमज्वरस्यभेदानाह संततःसततोन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौत

सतताद्दिपंचकादपरः चतुर्थकविपर्ययाख्योज्वरः सोपिविषमज्वरएवसकेधातुस्थ इत्यपेक्षायामाह अ
स्थीत्यादि तस्यचतुर्थिकविपर्ययस्यलक्षणमाह समध्येज्वरयत्यक्तोआद्यंतेचविमुंचति चतुर्थकवि
पर्ययइत्युपलक्षणं सततादिविपर्ययोपिवोध्यः यथा होरात्रेद्वौकालौमुंचति शेषंपूर्वमहोरात्र
तिष्टतीतिसततविपर्ययः अहोरात्रेएककालंमुंचतिशेषंसर्वमहोरात्रंतिष्टती तिअन्येद्युयतिआ
द्यावंतेचदि नमुंचतिइतितृतीयकविपर्ययः विपर्ययः मध्यएककालंज्वर एतेविषमज्वराउपल
क्षका अन्येरात्रिज्वरादयोपिविषमज्वराबोद्धव्याः यथा समौवातकफौयस्यक्षीणपित्तस्यदेहि
नः रात्रौप्रायोज्वरस्तस्यदिवाहीनकफस्यतु प्रायःवाकुल्येन संततादीनांशीतपूर्वत्वेदाहपूर्वत्वे
चहेतुरमाह त्वक्स्थोश्लेष्मानिलौशीतमादौजनयतोज्वरं तयोःप्रशांतयोः पित्तमंतेदाहंकरो
तिच शीतंशीतसहितं प्रशांतयोःप्रशांतवेगयोः अंतेअभ्यंतरे करोत्यादौतथापित्तंत्वक्स्थंदा
हमतीवच तस्मिन्प्रशांतेत्वितरौकुरुतःशीतमंततःअंततःहस्तपादादितः शीतदाहादिज्वरयो ६५

त्रिदोषजत्वमाह द्वावेतौदाहशीतादीज्वरौसंसर्गजौस्मृतौ दाहपूर्वस्तयोःकष्टःसुखसाध्यस्ततो
परः संसर्गजोसन्निपातिकौ कष्टःकष्टसाध्यः विषमज्वरस्यविशेषानाह विदग्धेन्नरसेदेहेश्ले
ष्मपित्तेव्यवस्थिते तेनार्द्धंशीतलंदेहेमर्द्धमुष्णंचजायते अन्नरसेविदग्धेआहारजेरसेदुष्टेदेहेश्ले
ष्मपित्तेचव्यवस्थिते दुष्टेस्थितेतेनहेतुनाशीतलंकफेनउष्णंपित्तेन अर्द्धत्वंचार्द्धनारीश्वरोका
रेणनरसिंहाकारेणवा कायेदुष्टंयदापित्तंश्लेष्माचांतेव्यवस्थितः तेनोष्णत्वंशरीरस्यशीतत्वंह
स्तपादयोः अंतेहस्तपादादौ कायेश्लेष्मायदादुष्टः पित्तंचांतेव्यवस्थितं शीतत्वंतेनगात्रस्यचो
ष्णत्वंहस्तपादयोः विषमज्वरविशेषस्यप्रलेपकस्यलक्षणमाह प्रलिपन्निवगात्राणिघर्मेण
गौरवेणच मंदज्वरविलेपीचसशीतःस्यात्प्रलेपकः गौरवेणउपलक्षितः मंदज्वरविलेपी
मंदवेगस्यज्वरस्यसदासंबंधोस्यास्तीतिमंदज्वरविलेपी अयंविषमज्वरः तथाचसुश्रुतः प्र
लेपकाख्योविषमःप्रायःश्लेष्मायशोषिणामिति अथविषमज्वराणांसामान्याचिकित्साज्व

राश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः यथोल्बणस्य दोषस्य तेषु कार्य्यं चिकित्सितं विषमेष्वपकर्त्तव्य
मूर्द्ध्वं चाधश्च शोधनं स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरं कालिंगकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी १ प
टोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी २ निंबः पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ३ किराततिक्तमम
ताचंदनं विश्वभेषजं ४ गुडूच्यामलकं मुस्तापमर्द्धश्लोकसमापनाः कषायाः शमयंत्याशु पंचपं
चविधं ज्वरं कालिंगकः इन्द्रयवः वत्सकः कुटजः चंदनमत्र रक्तं कषायाः पंचपंचविधं संततस्त
ततान्येद्युष्कतृतीयकचतुर्थकरूपं महाबलामूलमहौषधाभ्यां क्वाथो निहन्याद्विषमज्वरं हि
शीतं सकंपं परिदाहयुक्तं विनाशयेद्द्वित्रिदिनप्रयोगात् मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकंटकारि
क्वाथः पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हंति तिलतैललवणयुक्तं कल्कं लसुनस्य सेवि
तः प्रातः विषमज्वरमपहरते वातव्याधीनशेषांश्च कालाजाजी तु सगुडा विषमज्वरनाशिनी मधु
नाचाभ्यालीगहंत्याशु विषमज्वरान् कालाजाजी कलौंजी मगरेल इति लोके साच किंचिद्दृश्यगु ९९

ते सति तस्मात्तु नियतोऽप्युष्णः शरीरे विषमज्वर इति धात्वंतरेषु लीनत्वात्सौक्ष्म्यान्नैवोपलक्ष्यते द्विदो
षोल्बणस्य तृतीयस्य लक्षणमाह कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः वातपित्ताच्छिरो
ग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः वातकफात्मकः पृष्ठान
व्यथया पृष्ठं गृह्णातीत्यर्थः क्वचिल्लोपे पंचमी कफोल्बणस्य वातोल्बणस्य चतुर्थकस्य लक्ष
णमाह चातुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं ज्वरः जंघाभ्यां कफजः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः क
फजः कफोल्बणः तथा अनिलसंभवः वातोल्बणः संततादीनां त्रिदोषजत्वात् उक्तं च
रके प्रायशः सन्निपातेन पंचस्युर्विषमज्वरा इति प्रायशोग्रहणाद्द्वेकदोषजाः द्विदोषजाः
अपि भवंति इति जेज्जटः श्लैष्मिकः पूर्वं प्रथमं जंघाभ्यां व्यथया जंघे व्याप्य पश्चात्सकलं शरी
रं व्याप्नोति एवमुल्बणवातजः शिरसः पूर्वं व्यथया शिरसो व्याप्य पश्चात्सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः
विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविपर्ययः जनकः अन्यः सं

बृहद्दंती एरंडवत्पत्रविख्यातद्वलाभिर्दंतीच ग्राह्या समानगुणत्वात् पटोलेंद्रयवानंता पथ्यारिष्टाम
ताजलं क्वथितं तज्जलं पीतं ज्वरं सततकं जयेत् अनंता सारिवा अरिष्टो निंबः जलं वालकं द्राक्षाय
दोलनिंबाद्दशाक्वाक त्रिफलासतं जलं जंतुः पिबेच्छीघ्रमन्येद्युः ज्वरशांतये शक्राह्वः इंद्रयवः क
र्मसाधारणं स्यस्क्वातृतीयकचतुर्थकौ निघ्नजाप्रतिकर्त्तव्यौ विशेषोक्तिचिकित्सितैः उशीरं चंद
नं मुस्तं गुडूची धान्यनागरं अंभसा क्वाथितं पेयं शर्करामधुयोजितं ज्वरे तृतीयके पुंसा तृष्णादा
हसमन्विते अपामार्गजटाकट्यां लोहितैः सप्ततंतुभिः बद्धा वारेरवेस्तूर्णं ज्वरं हंति तृतीयकं
स्थिरातामलकीदारुशिवावृषमहौषधैः सितामधुयुतः क्वाथश्चातुर्थकहरः परः स्थिरा शालि
पर्णी तामलकी भूमिधात्री वृषो वासा अगस्तिपत्रस्वरसेन नस्यं भिहंति चातुर्थकमुग्रवीर्यं
शिरीषपुष्पस्य निशाद्वयस्य कल्केन वा तद्घृतसंयुतेन ततनस्यं ज्वरस्य वेगकालं च चिंतयन्
जप्यति बुधः तस्येष्टैरनुतैर्वापि विषयैर्नाशयेत्स्मृतिं संततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितं ६७

ज्वरं संभोजनैः पथ्यैः ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् सततादिविपर्य्ययाणं विषमज्वराणां चिकित्सा सततादी
नांइकर्त्तव्या शीताभिभूते पुरुषे कुर्य्याच्छीतहरीं क्रियां दाहाभिभूते तु विधिं विदध्याद्दाहनाश
नं आच्छादनैर्वह्नितरैः युरुभिः कंबलादिभिः तूलवत्या महाशीतं शीतास्त्विचरेणे हरेत् तूलवती
तुलाईइति लोके तं स्तनाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरोरुनितंबिनी युवती गाढमालिंगेत्तेन शीतं प्रशाम्य
ति क्रांतासंगमसंजाततृष्णा शीते निवारिते प्रह्लादं चास्य विज्ञाय पृथक्कां कारयेत्स्त्रियं ततोदा
हे तु संजाते पत्रैरेंडसंभवैः शीतलेर्द्धारितैर्देहे दाहं तस्यापनोदयेत् पिष्टा तालकतोलकैकम
मलं सदंकचूर्णसमं द्वाभ्यां तस्य नवांशकेन च शिखि ग्रीवं पुनर्मर्द्दयेत् कौमारीरसभावितं गजपु
टेशीतं ततोप्युद्धरेद्वातव्यं सितयाप्रभातसमये शीतज्वरघ्नं सकृत् मध्यान्हसमये पथ्यं शिखरि
णी शर्करं च शीतज्वरे मृतमेरवचूर्णं शुद्धं सूतं तथा ताम्रमायसं धातुमाक्षिकं सूतकाद्विगुणं गंधं
गंधाशालं समं भवेत् यद्यस्मिन्शुद्धिमायाति तस्मिंस्तत्विशोधयेत् शंकभस्म त्रिगुणं मर्द्दयेत्क

न्यकाद्रवैः दिनत्रयं दिने कंचुकारवेल्याद्यैस्तथा ततः सरावके रुध्वा सम्यग्गजपुरे पचेत् गुंजामात्रं दद्या
त्प्रातः सितया सह बुद्धिमान् पथ्यं चन्नार्कराद्युग्धमन्नं दद्याद्भिषग्वरः दाहपूर्वं शीतपूर्वं विषमं संततादि
कं नाशयेत्त्रिदिनेनायं रसः कल्पतरुः खलु इति कल्पतरुरसः शीतदाहादिविषमज्वरे तालकं तु
त्थिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोरपि नवमांशश्च तुत्थं स्यान्मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः तत्तु संशुष्कमुपलैर्वन्यैर्ग
जपुरे पचेत् शीतं तच्चूर्णयेच्चूर्णं गुंजामात्रं सितायुतं प्रभाते भक्षयेन्नित्यात्त्रिशीतज्वरखंडयं वांतिर्नव
तिकस्यापि कस्यापि न भवत्यपि एकेन दिवसेनैव शीतज्वरहरं परं मध्याह्ने ... पथ्यं शिखरिणी
भक्तं च शीतज्वरेऽमृतसैरवचूर्णं कायस्यानाकुलीतिक्ता वयस्यापुरुचोरकैः सहदेवीवचाकुष्ठैः
शीतघ्नैर्धूपलेपनैः एतैरेवौषधैः पिष्टैश्च वएक्षारसंयुतैः साम्लैर्विपाचितं तैलमभ्यंगाच्छीतनाश
नं कायस्या हरीतकी नाकुली रास्ना भेदः नाईति लोके वयस्या गुडूची पुरो गुग्गुलुः चोरकः (
भ्रष्टिरतदला भेगटिवन सहदेवी हहद्भला द्वारोयवक्षारः कायस्यादिधूपनं लेपनं तैलं च एरं ६८

डतुल्याकर्षमितान्भक्षणीया पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः द्रोणपुष्पीभवो वापि निहं
ति विषमज्वरान् अमृतायाः शतं चूर्णं वाससा परिशोधितं पृथक्षोडशभागाः स्युर्गुडमाक्षिक
सर्पिषां यथाग्निभक्षयेदेतन्नरो हितमिताशनः नास्य कश्चिद्भवेद्व्याधिर्न जरापलितं न च न ज्व
रविषमानेव मेहा नानिलरक्तकं न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनं मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगाद
स्य बुद्धिमान् जीवेद्वर्षशतं साग्रं यथैवादितिजास्तथा गुडूचीकल्पः अथान्नमाह तक्रमांसं पयो
मांसं दधिमांसमथापि वा माषमांसं च भुंजानो मुच्यते विषमज्वरात् अग्निवेशश्च सुरासमंडाया
नापभोजने चरणायुधाः तित्तिरा विष्किराः पथ्याः कुक्कुटा विषमज्वरे चरणायुधमाह कुक्कुटाः
कुक्कुटाः वनकुक्कुटाः विष्किराः वर्तिकालावविगिरचकोराद्याः अथ संततादीनां विशिष्टचि
कित्सा त्रायंतीकटुकानंतासारिवाभिः सृतं जलं संतताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये अनंता
दुरालभा पटोलाद्यृषा तिक्तासारिवाभिः शृतं जलं संतताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये वृषा

डस्यवु पत्राणि लिप्तभूमौ निधापयेत् दाहार्दितज्वरिणो देहे तानि पत्राणि धारयेत् तेन नस्यति दाहोस्य
ज्वरश्चैवोपशाम्यति दाहे शांते यदा शेषं तत्त्वयुक्त्या निवारयेत् जघनचक्रचलन्मणिमेखलास
रसचंदनचंद्रविलेपना वनलतेव ततं परिवेष्टयेत्प्रबलदाहनिपीडितमंगना चक्रुः कर्पूररःत
दंगसंगसंजातशैत्यैर्दाहे निवारिते प्रल्हादं चास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत्पुनः सुवर्चिकानागरकु
ष्टमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः सिद्धं हरेद्यद्गुणतक्रपक्वतैलं ज्वरं दाहसमन्वितं च षट्
तक्रतैलं रास्नानागरकुष्टचंदननिशायष्ट्याह्वकल्कबलालाक्षासैंधवसारिवामधुरसादेवदुरो
हीतकैः सोशीरांबुधिफेनरोहिषजलैस्तैलं पचेत्षड्गुणैस्तक्रैस्तच्छमयेज्ज्वरं हठतरं दाहादिशी
तादिकं चंदनमत्र श्वेतं मधुरसा मूर्वा रोहितकः मधुरोहितिद्रतिलोके रोहिषं रोहीसद्दतिव
णविशेषः छांटमध्यदेशभाषा जलं वालं महाषट्तक्रतैलं पद्मकोत्पलकल्हारमृणालवि
शपोष्करैः कुमुदोशीरमंजिष्ठापद्मगैरिककट्फलैः सारिवाद्वयलोध्राह्वह्रीरीखर्जूरमस्तु

केः धात्रीशतावरीयुक्तैः क्वाथे कल्के प्रयोजितैः लाक्षारसपयःशुक्रमस्तुभिःसहकांजिकैः पक्वं
तैलमिदं त्वच्यं दाहज्वरहरं परं लाक्षारसादिः पृथक्तैलचतुष्टैः पद्मकादितैलं प्रलेपके प्रयुंजीत
श्लेष्मज्वरहरीं क्रियां रुद्रजटागोशृंगं विडालविष्ठोरगस्य निर्मोकः मदनफलमृतकेशौवंशाखरु
द्रनिर्माल्यं घृतयवमयूरचंद्रकछगलकरोमा निसर्षपाः सवचाः हिंगुगजास्थिमरीचाः समभा
स्त्रागमूत्रसंपिष्टाः धूपनविधिनाशमयंत्येते सर्वज्वरान्नियतं ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविका
रानयं धूपः रुद्रजटाजटाधरी मृतकेशजटामांसी रुद्रनिर्माल्यं रुद्रनिर्माल्यपुष्पादि मयू
रचंद्रः मयूरपुच्छचंद्रकं माहेश्वरो धूपः सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरं पूजयेत्प्रयतः
शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् सोमं उमया सहितं सानुचरं नंद्यादिगणसहितं प्रयतः पवित्रः वि
ष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुं स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति सहस्रमूर्द्धानमि
ति सहस्रशीर्षेत्यादिवेदाभिहितनामसहस्रेण भारतोक्तेनेत्यर्थः ज्वरस्य देवत्वात्पूजा कार्य्या

यतश्चाह विदेहः तीर्थायतनदेवाग्निगुरुस्त्र्युपसर्प्पणैः श्रद्धयापूजनैश्चापिसहसासोम्पतिज्वरः ती
र्थेक्षिविजुषृजलं आयतनंदेवाधिष्ठितंपुरुषोत्तमक्षेत्रश्रीशैलादि इतिविषमज्वराधिकारः अ
थरसादिधातुगतज्वरमाह गुरुताहृदयोत्क्लेशः सदनंछर्द्यरोचकाः रसस्थेतुज्वरेलिंगंदैन्यंचा
स्योपजायते गुरुतागात्राणां हृदयस्यस्यदोषस्योपचितत्वाद्वमनमिव दैन्यंक्लीवत्विन्नतारस
धातुगते यद्यपिरसधातुंप्राप्यसंततश्चायंतथापिश्रनुक्रमधातुगतकथनार्थोऽयमत्रनिर्देशः
अथतस्यचिकित्सा रसस्थेतुज्वरेतस्मिन्कुर्याद्वमनलंघने अथरक्तगतज्वरमाह रक्तनिष्ठी
वनंदाहोमोहश्छर्दनविभ्रमो प्रलापःपिडिकातृष्णारक्तप्राप्तेज्वरेनृणां मोहोव्यग्रचित्तता अथ
तस्यचिकित्सा रोगसंशमनोलेपोरक्तमोक्षमसृग्गते मांसगतमाह पिंडिकोद्वेष्टनंतृष्णासृष्ट
मूत्रपुरीषता ऊष्मांतर्दाहविक्षेपौग्लानिःस्यान्मांसगेज्वरे अन्येऊष्मांतर्मोहविक्षेपाविति पठंति
तत्रऊष्मांतः विक्षेपःहस्तपादादिचालनं तस्यचिकित्सा तीक्ष्णांविरेकंचतथाकुर्यान्मांस

गतेज्वरे मेदोगतमाह भृशंस्वेदस्तृषामूर्छाप्रलापश्छर्दिरेवच दौर्गंध्यारोचकौग्लानिर्मेदस्थेचासहिष्णु
ता भृशंस्वेदःमेदोमलत्वात् तस्यचिकित्सा मेदस्थेमेदसःशोधनं अस्थिगतमाह भेदोस्थ्नांकूजनं
श्वासोविरेकश्छर्दिरेवच विक्षेपणंचगात्राणांविद्यादस्थिगतेज्वरे तस्यचिकित्सा अस्थिस्थेतुज्व
रेकुर्य्याद्वातनाशनकोविधिः वस्तिकर्म्मप्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोन्मर्द्दनंतथा मज्जगतमाहतमःप्र
वेशनंहिक्काकासंशैत्यंवमिस्तथा अन्तर्दाहोमहाश्वासोमर्म्मच्छेदश्चमज्जगे असाध्यत्वान्नात्रचिके
त्सा शुक्रगतमाह मरणंप्राप्नुयात्तत्रशुक्रस्थानंगतेज्वरे शेफसःस्तब्धतामोक्षःशुक्रस्यतुविशे
षतः अथजीर्णज्वराधिकारमाह तत्रजीर्णज्वरस्यसामान्यंलक्षणमाह योद्वादशेभ्योदिवसेभ्य
ऊर्द्ध्वंदोषत्रयेभ्योद्विगुणेभ्यऊर्द्ध्वंनृणांतनौतिष्ठतिमंदवेगोभिषग्भिरुक्तोज्वरएषजीर्णः जीर्ण
ज्वरस्यैवविशेषंवातबलासकमाह नित्यंमदज्वरोरूक्षःशूनःकृच्छ्रेणसिध्यति स्तब्धांगःश्ले
ष्मभूयिष्ठोनरोवातबलासको वातबलासकाख्योज्वरोऽस्यास्तीतिवातबलासकी नरइहकभ ७०

वेत् ज्वरनः शोथी श्लेष्मनृपिष्टोवकुलश्लेष्मकः अथजीर्णज्वरस्यसामान्याचिकित्सा जीर्ण
ज्वरीनरःकुर्य्यान्नोपचासंकदाचन लंघनात्सभवेत्क्षीणोज्वरःस्याच्चबलीयतः पुराणेपिज्वरे(
दोषायघपथ्येःपुनस्तथा लंघयेत्तत्रतंपश्चात्पूर्ववत्कारयेत्क्रियां तथापूर्ववत् निदिग्धिकाना
गरिकामृतानांक्वाथंपिवेन्मिश्रितपिप्पलीकं जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमांद्याहित
पीनसेषु हंत्यूर्ध्वजानयंप्रायःसार्पतेनोपयुज्यते कंटकार्य्यादिःक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः
क्वाथश्छिन्नोद्भवोद्भवः जीर्णज्वरकफध्वंसीपंचमूलकृतोथवा अमृतायाःकषायंवुशीतली
कृतमीरितं मधुपादयुतंपीतंजीर्णज्वरहरंपरं पिप्पलीमधुसंमिश्रंगुडूचीस्वरसंपियेत् जीर्णज्व
रकफप्लीहकासारोचकनाशनं जीर्णज्वरेऽग्निमांद्येचशस्यतेगुडपिप्पली कासाजीर्णारुचिः(
श्वासहृत्पांडुकृमिरोगनुत् द्विगुणःपिप्पलीचूर्णपिंडोत्रभिषजांमतः पिप्पलीमधुसंयुक्तामे
दःकफविनाशिनी श्वासकासज्वरहरीपांडुप्लीहोदरापहा आमलंचित्रकंपथ्यापिप्पलीसैंध

भा॰प्र॰ घंतथा चूर्णितोयंगणोज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः भेदीरुचिकरः श्लेष्मजेतादीपनपाचनः आमल
७१ क्यादिचूर्णं द्राक्षामृताशटीशृंगीमुस्तकंरक्तचंदनं नागरंकटुकीपाठाभूनिंबःसदुरालभः उशी
रंधान्यकंपद्मंवालकंकंटकारिका पुष्करंपिचुमंदश्चदशांगमिदंस्मृतं जीर्णज्वरारुचिश्वा २
सकासश्वयथुनाशनं द्राक्षादिरष्टादशांगक्वाथः त्रिरुध्वापंचरुध्वावासप्तरुध्वाथवाकणाः गु
डक्षीरेणसंपिष्टापिवेद्दशादिनानिहि तथैवयन्दूनयेदेताएवंविंशतिवासुरान पिवतांज्वरशां
तिः स्यात्पांडुरोगश्चशाम्यति कासःश्वासोऽग्निमांद्यंचकफाधिकंचतत्रपति त्रयादिवृद्धि
याकफदृष्टिःउग्धवृद्धिर्यथाग्निवृद्धिवर्धमानपिप्पली वातश्लेष्मज्वरोक्तासिन्क्रियावातव
लासके जीर्णज्वरेकफेक्षीणेदाहतृष्णासमन्विते पयःपीयूषश्राहशांतस्तत्रवेतुविषोपमं चंदना
द्यंहितत्तैलंशोषाविःकारकीर्तितं तथानारायणंतैलंजीर्णज्वरहरंपरं इतिजीर्णज्वराधिकारः
अथद्वंद्वजनितज्वरस्यचिकित्सा हरीतकीनिंवपत्रंनागरंसैंधवोनलः एषांचूर्णंसदाखादेत् ७१

भा॰प्र॰ स्वप्नदोषेषुज्वरःसाध्योनुपद्रवः ज्वरस्योपद्रवानाह श्वासोमूर्च्छारुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः
७२ हिक्काकासांगभेदश्चज्वरस्योपद्रवादश प्रसंगादुपद्रवाणांचिकित्सायाविशेषमाह संजातोपद्र
वोऽव्याधिस्त्याज्योनस्यात्चिकित्सकैः व्याधौसांतेप्रणश्यंतिसद्यःसर्वेप्युपद्रवाः अतोव्याधिं
जयेद्यत्नात्पूर्वंपश्चादुपद्रवान् भिषग्यःकुशलःसोत्रजयेत्पूर्वमुपद्रवं तेष्वपिप्रचुरेषुप्राक्तना
शयेदाशुकारिणं मूलव्याधिंजयेत्पूर्वंजेयोयोवाभवेद्बली अविरोधेनवाकुर्य्यादुभयोरपिचक्रि
यां तत्रज्वरेश्वासस्यचिकित्सा सिंहीव्याघ्रीताम्रमूलीपटोलीशृंगीपद्मापुष्करंरोहिणीच
साकंत्वंबुक्वाथशैलमल्पाश्ववीजंश्वासंहन्यात्सन्निपातेदशांगः सिंहीदीर्घाव्याघ्रीक्षुद्राकंटकारी
ताम्रमूलीदुरालभा पद्माभांर्गी रोहिणीकटुकी शैलमल्लीकोरैया दशांगोयोगः भार्गीनिंब
घनाभयामृतलताभूनिंबवासाविषात्रायंतीकटुकावचात्रिकटुकनृपोनाकशक्रकुभैः रा
स्नायासपटोलपाटलिशटीदार्वीविशालात्रिवृद्ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधान्यद्वदे ७२

वद्रुमैः क्वाथोऽयंखलुसन्निपातनिवहान्द्वात्रिंशतांपानतोदुर्द्धर्षान्निजतेजसाविजयतेसर्प्पान्गरुत्मानिव
किंचश्वासबलासकासगुदरुगहृद्रोगहिक्कामरुन्मन्यास्तंभगलाद्वर्द्धनर्दादानपि विषातीसशक्रद्रुमः
ककुभःदेवद्रुमदेवदारुक्षात्रिंशदंगक्वाथः मधुनाकणाकट्फलकर्कटशृंगीभवंचूर्णं श्वासामये
महोग्रेलीढ्वालोकःसुखीभवति वन्यापलाग्नितापित्तदात्रस्याग्रेणयंजरेदाहः अपहरतिश्वासम
यमसंशयंभाषितंमुनिभिः अथज्वरेमूर्च्छायाश्चिकित्सा आर्द्रकस्यरसेनैवंयंमूर्च्छायामाचरेन्न
रः अंजनंचप्रयुंजीतमधुसिंधुशिलोषणैः शीतांभसाभिषेकःसुरभिर्धूपःसुगंधिपुष्पैश्च म
दुतालवंतवातःकोमलकदलीदलस्पर्शः अथज्वरेऽरुचिचिकित्सा अरुचौतुशृंगवेररसकैःस
सिंधुजैःकवलः सिंधूत्थमातुलुंगीफलकेसरधारणंवक्त्रे अन्यच्च अम्लचोमातुलुंगस्यकेसरंसा
ज्यसैंधवं धात्रीद्राक्षासितानांवाकल्कमास्येषुधारयेत् अथज्वरेछर्दिचिकित्सा क्वाथोगुडूच्या
ःसमधुःसुशीतःपीतःप्रशांतिंवमनस्यकुर्य्यात् विरामहिक्कानांमधुनावलीढासर्वंदनाशार्का

भा·प्र· रयान्विताम्रा अथज्वरेतृष्णायाश्चिकित्सा दंतशठवीजपूरकदाडिमवदरैःसचुक्रकैर्वदनेलेपोज
७३ यतिपिपासामयरचितगुटीमुखांतस्था शीतंपयःक्षौद्रयुतंनिपीतमाकंठमाशुवमतस्तृष्णेच्छ तर्षप्र
कर्षप्रशमायवक्त्रेदद्याज्जलदक्षौद्रवटाग्रलाजान् अथज्वरेऽतीसारस्यचिकित्सा लंघनमेकंमुक्त्वा
नान्यदस्तीहभेषजंवलिनः समुदीर्णदोषनिचयंशमयतितत्पाचयत्यपिच वत्सादिनीवत्सक
वाह्वविश्वभरानिंवविषाःसविश्वाः ज्वरेतिसारंत्वरितंजयंति विश्वामृतावत्सकवारिवाहाःक्वा
थोदेयः विश्वभरानिंवोऽम्बुनिंवः पाठामृतापर्प्पटमुस्तविश्वाकिराततिक्तेंद्रयवान्विपाच्य पिवे।
न्नरस्तेवहवेनसर्वज्वरातिसारानपिवन्निवारान् अथज्वरेविड्ग्रहस्यचिकित्सा विड्ग्रहेवातजित्क
र्मकुर्य्याद्दत्वानुलोमनं मलंप्रवर्त्तयेदाशुतीक्ष्णाभिःफलवर्त्तिभिः पथ्याशवधतिक्तात्रिवृदाम
लकैःशृतंतोयं जीर्णज्वरेविबंधेदद्यादाश्वेवविड्ग्रहःशाम्येत् अथज्वरेहिक्काचिकित्सा नीरे।
णसिंधूत्थरजोतिसूक्ष्मंनस्येननूनंविनिहंतिहिक्कां शुंठींहित्वावासितयासमेवाधूपोयवाहिंगुस ७३

र्जलज्वरशांतये हरीतक्यादिचूर्णं अरुचिमनलमांद्यंपीनसं श्वासकासावुदरमुदकदोषानाशु
हन्यादशेषान् जनयतितनुकांतिंचित्तनेत्रप्रसादंपलपरिमितशुंठीहोदसिद्धः कषायः शुंठी।
क्वाथः विषभागद्वयंदग्धकपर्दः पंचभागकः मरिचंनवभागंचचूर्णंविश्वेणशोधयेत् आर्द्रकस्य
रसेनास्यकुर्य्यान्मुद्गनिभांवटी वारिणावटिकायुग्मंप्रातःसायंचभक्षयेत् अयंरसोज्वरेयोज्य।
स्तस्मिन्दुर्जलजेऽपिच अजीर्णध्मानविष्टंभशूलेषुश्वासकासयोः दुर्जलज्वरजेतारसः पटोल
मुस्तामृतवल्लिवासकंसनागरंधान्यकिराततिक्तकं कषायमेषांमधुनापिवेन्नरोनिवारयेद्दुर्ज
लदोषमुल्वणं पटोलाद्विक्वाथः किराततिक्तात्रिवृदंवुपिप्पलीविडंगविश्वाकटुरोहिणीरजः
निहंतिलीढंमधुनातिसत्वरंसुदुस्तरंदुर्जलदोषजंज्वरं किराततिक्तकादिचूर्णं भोजनादौनरै
र्भुक्तंशुंठीराजपमयोस्थितं कल्कंतुहरतेनित्यंनानादेशोद्भवंजलं महार्द्रकयवक्षारोपीत्वाचो
ष्णेनवारिणा नानादेशसमुद्भूतंवारिदोषमपोहति अथसाध्यस्यज्वरस्यलक्षणमाह वलवत्

मुक्तकस्य अथज्वरेकासस्यचिकित्सा कासेकणाकणामूलंकलिद्रुमफलंरजः सविश्वभेषजं
लिह्यान्मधुनावावृषाजःरजःपर्प्पटकं पुष्करमूलकटुत्रिकशृंगीकटुफलयासवचाचविकाग्निः
मधुलुलितानिरयंखलुलेहःकासरिपुःकफरोगहरश्च अथज्वरेदाहचिकित्सा दाहाधिकारलि
खितंदाहेकुर्य्याच्चिकित्सितं परंज्वराविमुक्तस्यन्मुख्योनाश्यपोज्वरोयतः अथसुखसाध्यस्यज्वरा
स्यलक्षणं संतापोप्यधिकोवाह्यस्तृष्णादीनांचमार्दवं वहिर्वेगस्यलिंगानिसुखसाध्यत्वमेवच त
ष्णादीत्यादिशब्देनांतर्दाहसंध्यस्थिव्यथाश्वासागृह्यंतेतेषांमार्दवमल्पता वहिर्वेगस्यज्वरस्य वर्षा
शरद्वसंतेषुवाताद्यैःप्राकृतःक्रमात प्राकृतःसुखसाध्यस्तुशरत्सुरभिसंभवः सुरभिर्वसंतः अ
थकष्टसाध्यज्वरस्यलक्षणमाह वैकृतोऽन्यःसदुःसाध्यःप्राकृतश्चानिलोद्भवः अन्यःप्राकृता
दन्यःवैकृतः वर्षादिषुज्वरंजनयतांवातादीनांचिकित्साविशेषार्थंप्रधान्यमप्रधान्यंचाह वर्षा
सुमारुतोदुष्टःपित्तश्लेष्मान्वितोज्वरं कुर्य्यात्पित्तंचशरदितस्यचानुवलःकफः कफोवसंतेत

मा·प्र· मदिवातपित्तंभवेदत तस्यपित्तज्वरस्यचिकित्सामाह तत्प्रकृत्याविसर्गाच्चतत्रनानशनाद्भयं तत्प
१५ कृत्यातस्यप्रकृत्यास्वभावेन यतउक्तं कफपित्तेद्रवेधातुसहेतेलंघनंमहदितिविसर्गाच्चशारदो
विसर्गकालत्वात्तच यतउक्तं वर्षाशरद्धेमंताविसर्गकालास्तत्रोपचितवलाःप्राणिनोभवंतिसोम
स्यवलवत्वादिति तत्रशरदिपित्तज्वरेऽनशनाद्भयंन कफोवसंतेतमपिवातपित्तंभवेदनुवसं
तेकफज्वरेपिकफप्रकृत्यालंघनाद्भयन्नभवति किंतुवसंतस्यादानकालत्वात्तं निःशंकंनकर्त्त
व्यं यतउक्तं शिशिरवसंतग्रीष्माःस्त्वादानकालास्तत्रापचितवलाःप्राणिनोभवंति सूर्यस्यवल
वत्वादिति एतेनेदमुक्तं वर्षासुवायुःप्रधानंपित्तश्लेष्माणावप्रधाने शरदिपित्तंप्रधानं कफो
प्रधानंवसंतेश्लेष्माप्रधानंवातपित्तेऽप्रधानं तत्रप्रधानस्यप्राधान्येनचिकित्साकर्त्तव्या सा
चाप्रधानानिविरुद्धाविधेया एवंद्वंद्वेकृतेष्वपिप्रधानस्यप्राधान्येनचिकित्साकर्त्तव्या तथाचोक्तं
संसर्गेयोगरीयांस्यादुपक्रमःसर्वेभवेत् शेषदोषाविरोधेनसन्निपातेतथैवचेति संसर्गे द्वे १५

प्रभेंद्रियनाशनः शीघ्रमिंद्रियनाशनः उत्पन्नमात्रएवचिकित्स्यमानोऽपींद्रियाणांचक्षुरादीनांशा।
क्तिंयोनाशयति अन्यच्चारिष्टमाह विसंज्ञस्ताम्यतेयस्तुशेतेनिपतितोपिवा शीतार्दितोंतरुष्णश्चज्व
रेणम्रियतेनरः विसंज्ञः विगतज्ञानः ताम्यतेनष्टहर्षः शेतेनिपतितोपिवा अत्रापिशब्दएवार्थः ने
पतितएवतिष्ठति नचोत्थातुंसमर्थः तथासनसंशेतएवशीतार्दितः बहिः अंतः उष्णः अंतर्दाहवा
न अन्यच्च योहृष्टरोमारक्ताक्षोहृदिसंघातशूलवान् वक्त्रेणचैवोच्छ्वसितिज्वरस्तंहंतिमानवं हृ
ष्टरोमारोमांचवान् हृदिसंघातशूलवान् संनिपातिकशूलवान् वक्त्रेणचैवोच्छ्वसितिनतुना
सिकयाकचित् अन्यच्च हिक्काश्वासतृषायुक्तंमूढंविभ्रांतलोचनं संततोच्छ्वसितंक्षीणंनरंक्ष।
पयतिज्वरः क्षपयतिसमापयतीत्यर्थः अन्यच्च हतप्रभेंद्रियंक्षाममरोचकनिपीडितं गंभीरती
क्ष्णवेगार्त्तंज्वरितंपरिवर्जयेत् हताप्रभादीप्तिर्येषां अथवा हताप्रभाप्रतिभाविषयग्रहणशक्ति
र्येषां तथाविधानींद्रियाणियस्यतं हतप्रभेंद्रियं क्षामंक्षीणं गंभीरंतीक्ष्णवेगार्त्तं गंभीरः उक्तलक्ष ७५

णः तीक्ष्णवेगः अतिदुःसहवेगः ताभ्यांआर्त्तंदुःखितं अन्यच्च मरणंप्राप्नुयात्तत्रयुक्तस्यानगतेज्वरेश्ले
ष्मसंस्तब्धतामोहः युक्तस्यतुविशेषतः व्याख्यातोयंश्लोकः विषमज्वरस्यारिष्टमाह आरंभाद्वि
षमोयस्यपस्यवादैर्घ्यरात्रिकः क्षीणस्यचातिरूक्षस्यगंभीरोयस्यहंतितं यस्य आरंभाद्विषमः प्र
थमोत्पत्तेरेवविषमः ननुज्वरोव्यष्टस्ययस्यदैर्घरात्रिकोवायस्यक्षीणस्यातिरूक्षस्यचगंभीरोभ।
वतितंविषमोदैर्घरात्रिकोगंभीरश्चहंतीत्यर्थः इतिज्वराधिकारः अथातीसाराधिकारः तत्राती
सारस्यविप्रकृष्टानिनिदानान्याह गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः विरुद्धाध्यशना
जीर्णैर्विषमैश्चापिभोजनैः स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्चमिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः शोकदुष्टांबुमद्यादिपानैः
सात्म्यर्तुपर्य्ययैः जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः नृणांभजत्यतीसारोलक्षणंतस्यव।
क्ष्यते गुरुमात्रयास्वभावेनसंस्कारेणच अतिशब्दः स्थूलांतैः संवध्यते स्थूलं असम्यक्पिष्टं
गोधूमादि विरुद्धंसंयुक्तक्षीरमत्स्यादि अध्यशनं अजीर्णेभुज्यते यत्तुतदध्यशनमुच्यते अजीर्णं

मा·प्र· आमंविदग्धंचवक्रस्तोकमकालेचक्रुर्कंयद्विषमंमतं भोजनैरितिगुर्वादिभिर्विषमांतैः सर्वैःसहसंवध्य
७६ ते स्नेहाद्यैः स्नेहपानस्वेदनविरेचनानुवासननिरूहांतैः अतियुक्तैः वारंवारंप्रयुक्तैः मिथ्यायुक्तैः
अविधिप्रयुक्तैश्चतैः विषैः विषाणिपत्रस्थावराणितेषामधोगत्वात् शोकोवंध्वादिवियोगजनिताम
नःपीडासात्म्यर्तुपर्ययैः सात्म्यविपरीतैरसात्म्यैः तथायस्मिन्नृतौयदुचितंतद्विपरीतैः जलाभिरम
णैः जलक्रीडादिभिर्वेगविघातैः मूत्रपुरीषाद्यवधारणैः कृमिदोषतः कृमिभिः पक्वाशयस्थैर्दु
ष्टैः एतानियथासंभवंवातादीनांदुष्टेः कारणानिवोद्धव्यानि नन्वेवंसतिस्वहेतुदुष्टेनवातादिनाअति
सारोभवत्येवतावन्मात्रंवाच्यंभवतिकिमर्थंगुर्वाद्यभिधानं उच्यते गुर्वादिहेतुदूषिताएववातादयोम्बा
ताद्योवाकुल्येनातीसारंजनयंति नतुलंघनभुक्तजीर्णतालघ्वन्नक्रोधतृषाक्षुधाभिहननदध्यव्याया
मयर्षाशरद्ग्रीष्मांतादिभिःकुपिताः अतोगुर्वादीन्युच्यंते एवमन्यत्रापिवोद्धव्यं तस्यैवपूर्वरूपमा
ह हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदोगात्रावसादानिलसंनिरोधाः विड्संगआध्मानमथाविपाकोभवि ७६

षद्यसंसर्गो गरीयान्प्रधानं अंतर्दाहोधिकातृष्णाप्रलापःश्वसनंभ्रमः संध्यस्थिशूलंमस्वेदो
दोषवर्चोविनिग्रहः अंतर्वेगस्यलिंगानिकष्टसाध्यत्वमेवच वर्चोविनिग्रहःपुरीषाप्रवृत्तिः सं
तापोल्पधिकोवाह्येतृष्णादीनांचमार्दवं वहिर्वेगस्यलिंगानिसुखसाध्यत्वमेवच अथासाध्यस्यज्व
रस्यलक्षणमाह ज्वरःक्षीणस्यशूनस्यगंभीरोदैर्घरात्रिकः असाध्योवलवान्यश्चकेशसीमंतकृ
ज्ज्वरः दैर्घरात्रिकःवहुरात्रानुवंधी केशसीमंतकृत् प्रभावात्केशेषुसीमंतंयःकरोति गंभीर
स्यलक्षणमाह गंभीरस्तुज्वरोज्ञेयोह्यंतर्दाहेनतृष्णया आनद्धत्वेनवात्यर्थंकासश्वासोद्गमेनच
आनद्धत्वेन निवद्धमलत्वेनसामान्यज्वरेपिकर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ज्वरस्यपूर्वं
ज्वरमध्यतोवाज्वरांततोवाश्रुतिमूलशोथः क्रमादसाध्यःखलुकृच्छ्रसाध्यः सुखेनसाध्योमुनि
भिःप्रदिष्टः अथारिष्टमाह तत्रारिष्टस्यलक्षणं रोगिणोमरणंयस्मादवश्यंभाविलक्ष्यते तल्लक्ष
णमरिष्टंस्यादरिष्टमप्यभिधीयते हेतुभिर्वहुभिर्जातोवलिभिर्वहुलक्षणः ज्वरःप्राणान्तकृद्यश्च शी

भा·प्र· चविशेषेणतत्तुपक्वंविनिर्दिशेत् नचसंग्राहकंदद्यात्पूर्वमामातिसारिणे अकालेसंग्रहीतोपिवि
७१ कारान्कुरुतेबहून् दंडकालसकाध्मानग्रहणीअर्शोभगंदरान् शोथपांड्वामयप्लीहगुल्ममेहोदर
ज्वरान् उंत्रस्यःस्थविरस्यश्चवातपित्तात्मकश्चयः क्षीणधातुबलस्यापिबहुदोषोतिविस्रुतः
आमोपिस्तंभनीयःस्यात्पाचनान्मरणंभवेत् लंघनमेकंमुक्त्वानचान्यदस्तीहभेषजंबलिनः
समुदीर्णदोषनिचयंतत्पाचयतेतथाशमयेत् ततलंघनंएवदोषघ्नः सहपिपासायांदोषपाका
र्थंषडंगविधिनार्द्धस्रुतंयोगचतुष्टयमाह धान्यांपुन्यांसृतंतोयंतृष्णादाहातिसारिणे ह्रीवेरशृं
गवेराभ्यांमुस्तपर्प्पटकेनवा मुस्तोदीच्यशृतंशीतंप्रदातव्यंपिपासवे हितंलंघनमेवादौपूर्वरू
पेतिसारिणः कार्य्यंवानशनस्यांतेसद्रवंलघुभोजनं पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः
आमातीसारनाशायक्वाथमेभिःपिबेन्नरः पथ्यादिः क्वाथः पाठाहिंग्वजमोदोग्रापंचकोलाद्
डंरजः उष्णांबुपीतंसरुजंजयत्यामंससैंधवं पाठादिचूर्णं हरीतकीसातिविषाहिंगुसौवर्च्चलंवचा ७१

सैंधवंचापिसंपिष्यपाययेदुष्णवारिणा आमातिसारंयोभोग्यंपाचयित्वाचिकित्सति आमातिसारोयो
गेनयद्येतेननशाम्यति नेतंयोगगणंतेनापिचिकित्सतिचिकित्सकः चिकित्सतिअपनयति हरीतक्यादि
कल्कः वत्सकातिविषाबिल्वमुस्तवालकजंशृतं अतीसारंजयेत्सामंविबद्धंरक्तशूलजित् वत्सकादि
क्वाथः एरंडरससंपिष्टंपक्वमाम्रंचनागरं आमातिसारशूलघ्नंदीपनंपाचनंपरं नागरस्यपुटपाकः
धान्यबालकबिल्वाद्द्नागरैःपाचितंजलं आमशूलविबंधघ्नंपाचनंनित्यसेवितं धान्यपंचकं पिबे
द्धान्यचतुष्कंतुशुंठीत्यागाद्वदंतिहि रक्तेपिपित्तसाधर्म्यात्क्वथितंधान्यचतुष्टयं धान्यचतुष्कं इत्यामा
तीसारचिकित्सा सलोध्रंधातकीबिल्वंमुस्ताम्रास्थिकलिंगकं पिबेन्माहिषतक्रेणपक्वातीसार
नाशनं लोध्रादिचूर्णं अंबष्ठाधातकीलोध्रसमंगापद्मकेसरं मधुकारलुबिल्वंचपक्वातीसा
रहागणः अरलुःशोणकः पाठादिर्गणः समंगाधातकीपुष्पमंजिष्ठालोध्रएवच शाल्मलीवे
ष्टकोलोध्रोदाडिमकुफलत्वचो आम्रास्थिमध्यंलोध्रश्चबिल्वमध्यंप्रियंगुच मधुकंशृंगवेरंचदी

भा·प्र· घृष्टं तत्वगेव च चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः तेयोगाश्च पयोज्याः स्युः सक्षौद्रास्तंडुलांबु-
७८ ना समंगा त्वलुशालुः शाल्मलीवेष्टको मोचरसः दाडिमस्य कुसुमफलयोस्त्वचौ प्रियंगोर्नपुंसकत्व
मत्र फलेवर्त्तमानत्वात् शृंगवेरमत्र शुंठी दीर्घवृंतः शोणकस्तस्य त्वक् समंगादीनि चत्वारि चूर्णा-
नि कंचटजंबदाडिमशृंगाटकपत्र विल्ववहिष्टं जलधरनागरसहितं गंगामपिवेगवाहिनीं रुंध्या
त् कंचटश्चतुराई शाकस्यभेदः कंचटादिभिश्चतुर्भिः पत्रशाद्वः सेवध्यते वर्हिष्टं वालकं गंगाध
रः क्वाथः मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गंगाप्रवाह
मपि अरलुशोणपाठा मथितं निर्जलं दधिवस्त्रपूतं गंगाधरश्चूर्णं मुस्तावत्सकवीजं मोचर
सो विल्वधातकीलोध्रं गुडमथितसंप्रयुक्तं गंगामपिवेगवाहिनीं रुध्यात् द्वितीयं गंगाधरश्चूर्णं
मुस्तारलुकशुंठीभिः धातकीलोध्रवालकैः विल्वमोचरसाभ्यां च पाठेंद्रयववत्सकैः आम्रवी
जसमंगातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः मधुतंडुलपानीयपीतैर्नश्यत्युग्रवाहिका सर्वेतिसारग्रहणी ७८

घ्नतस्तस्य पुरःसराणि अत्र कुक्षिशब्द उदरैकदेशवाची अनिलसन्निरोधः अधोवायोरप्रवृत्तिः
विट्संगः पुरीषाप्रवृत्तिः अविपाकोनुक्तस्य पुरस्सराणि एतानि लक्षणानि पूर्वभावीनि अथा
तीसारस्यसंप्राप्तिमाह संशम्यापांधातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाधःप्रणुन्नः सरत्यतीवाति
सारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदंति अपांधातुः अत्र समासाकरणाद्बहुत्वेन चरसजलमू
त्रस्वेदकफपित्तरक्तादयो द्रवधातवो गृह्यंते प्रवृद्धः अग्निं संशाम्य समयित्वा वर्चोमिश्रः पुरी
षयुक्तः वायुना अधः प्रणुन्नः अधःप्रेरितः सामान्यंरूपमाह षड्विधं तं वदंतीति षड्विधत्वं
विवृणोति एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः अथ सामान्याती-
सारस्य चिकित्सामाह आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्ना
मंपक्वं च लक्षयेत् क्रमश्चिकित्सा तत्रामपक्वयोर्लक्षणं संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्वनिम
ज्जति पुरीषं मुक्तशुर्गंधि पिच्छिलं चामसंज्ञितं एतान्येव तु लिंगानि विपरीतानि यस्य वै लाघवं

अथतस्यचिकित्सा वचाचातिविषामुस्तंवीजानिकुटजस्यच श्रेष्ठःकषायएतेषांवातातीसारशांतये
अथपित्तातिसारस्यलक्षणं पित्तात्पीतंशारुणंफक्कंदुर्गंधिहरितंद्रुतं गुदपाकतृषामूर्छादाहयुक्तंप्रवर्तते
अथतस्यचिकित्सा विल्वशक्रयवांभोदवालकातिविषाकृतः कषायोहंत्यतीसारंसामंपित्तसमु
द्भवं विल्वादिःक्वाथः रसांजनंसातिविषंकुटजस्यफलंत्वचं धातकीशृंगवेरंचपाययेत्तंदुलांवुना
निहंतिमधुनापीतंपित्तातीसारमुल्वणं अग्निंसंपयत्येतच्छूलमाशुनिवर्तयेत् रसांजनादिचूर्णं अ
थपित्तातीसारभेदस्यरक्तातीसारस्यसंप्राप्तिमाह पित्तकृंतियदात्यर्थंद्रव्याण्यश्नातिपैत्तिक तदो
पजायतेतीक्ष्णोरक्तातीसारउल्वणःतस्यचिकित्सा वत्सकतरुत्वगार्द्रदाडिमफलसंभवाल्कक(
च त्वगुगर्भंपलमात्रंविपचेद्दष्टांगसंमितेतोये अष्टमभागशेषंक्वाथंमधुनापिवेत्पुरुषः रक्ता(
तिसारमुल्वणमतिशापितंनाशयेन्नियतं कुटजदाडिमक्वाथः कुटजातिविषामुस्तंवालकंलो
ध्रचंदनं धातकीदाडिमंपाठाक्वाथमेषांसमाक्षिकं पिवेद्रक्तातिसारेतुदाहशूलामसंयुते कुटजा ७९

दिकषायोयंसर्वातीसारनाशनः चंदनमत्ररक्तं कुटजादिःक्वाथः गुडेनभक्षयेद्विल्वंरक्तातिसारनाश
नं आमशूलविवंधघ्नंकुक्षिरोगहरंपरं गुडविल्वं जंवाम्रामलकीनांतुकुट्टयेत्पल्लवान्नवान् संगृह्य
स्वरसंतेषांअजाक्षीरेणयोजयेत् तत्पिवेन्मधुनायुक्तंरक्तातीसारनाशनं जंवादिक्वाथः निःक्वाथ्य
मूलममलंगिरिमल्लिकायाः सम्यक्पलद्वितयमष्टचतुःशरावे तत्पादशेषसलिलंखलुशोषणी
यंक्षीरेपलद्वयमितेकुशलैरजायाः प्रक्षिप्यमाषकानष्टौमधुनस्तत्रशीतले रक्तातिसारीतत्पीत्वा
नैरुज्यंक्षिप्रमाप्नुयात् कुटजक्षीरं पीत्वाशतावरीकल्कंपयसाक्षीरभुग्जयेत् रक्तातिसारंपी
त्वावातयासिद्धंघृतंनरः शतावरीकल्कहद्घृतं गोदुग्धनवनीतंचमधुनासितयासह लीढंर(
क्तातिसारेतुग्राहकंपरमंमतं नवनीतावलेहः पीतंमधुसितायुक्तंचंदनंतंदुलांवुना रक्ताति
सारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत् चंदनमत्रश्वेतं चंदनकल्कः हिंगुलंमरिचंगंधंपिप्पलीटं
कणंविषं कनकस्यचवीजानिसमांशानिविजयाद्रवैः मर्दयेद्यामममात्रंतुचणमात्रावटीकृता

भा·प्र· क्षणाद्ग्रहणीं हंति रसः कनकसुंदरः अग्निमांद्यं ज्वरं तीव्रमतीसारं च नाशयेत् दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं
८० यद्वा तक्रौदनं चरेत् ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवं पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोप
नं इति कनकसुंदरः विरेकैर्वह्निभिर्यस्य गुदं पित्तेन दह्यते पच्यते वा तयोः कार्य्यः सेकप्रक्षालना
दिकं आदिशब्देन लेपादिग्रहः पटोलयष्टीमधुककषायेण शिशिरेण हि गुदप्रक्षालनं कार्य्यं तेन
च गुदसेचनं दाहे पाके हितं छागीदुग्धं सक्षौद्रशर्करं गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने गुदा
स्य दाहपाकयोः गुदनिःसरणे प्रोक्तं चांगेरीघृतमुत्तमं अतिप्रवृत्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा
स्विन्नमूषकमांसेन तदा संस्वेदयेद्गुदं अथ गोधूमचूर्णस्य सम्यक्नीतस्य तु वारिणा साज्यस्य गोल
कं कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्गुदं गुदव्यथायां गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्यांतः प्रवेशयेत् प्रविष्टं स्वेद
येन्मंदं मूषकस्यामिषेण हि मूषकस्यामिषेण कांजिकेनोत्स्विन्नेन एरंडपत्रादिस्थापितेन
स्वेदयेत् मूषकस्याथवसया पायुं सम्यक्प्रलेपयेत् गुदभ्रंशसान्निध्यो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ८०

प्रशमं याति वेगतः वृद्धगंगाधरं चूर्णं रुंध्यात्सर्वाणि वाहिनीं समंगालज्जालुः वृद्धगंगाधरं चूर्णं अंकोटमूल
कल्कस्तंडुलपयसा समाक्षिकः पीतः सेतुरिव वारिवेगं हरति तिनिरुंध्यादतीसारं अंकोठकल्कः कुट
जत्वक्तुलामार्द्रद्रोणेन रिपचेद्भिषक् पादशेषं श्रृतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत् लज्जालुधातकीबिल्व
पाठामोचरसः तथा मुस्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं निक्षिप्य विपचेत्तावद्यावद्दर्वीप्रलिप्य
ते जलेन छागदुग्धेन पीतो मंडेन वा जयेत् घोरान्सर्वानतीसारान्नानावर्णान्सवेदनान् असृग्दरं समस्तं
च तथार्शांसि प्रवाहिकां कुटजाष्टकावलेहः कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् आर्द्रकस्य
रसेनाशु पूरयेन्नाभिमंडलं नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्धरं नृणां सद्योतीसारमत्युग्रं नाशयत्येष यो
गराट् पाठापिष्टाच्चांगेरीदध्ना तथा मध्यत्वगाम्रजा अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हंत्युदरेश्वता अथवा
तातिसारस्य लक्षणं अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेना
तिसार्यते अरुणमीषद्रक्तं मलं शकृत् पुरीषं सरुक्शब्दं शब्दो गुदे तत्साहचर्य्याद्रुगपि गुदवेदनया ।

वर्चलं व्योषमभयातिविषा वचाः पीतमुष्णांबुना चूर्णमेषां श्लेष्मातिसारनुत हिंग्वादिचूर्णं कृमि
शत्रुर्वचाबिल्वयेत्रधान्याककट्फलं एषां क्वाथं निषेव्याददतीसारविलासजे विडंगादिः क्वाथः
अथ द्विदोषजातीसाराणां लक्षणानि चिकित्सा द्विदोषलक्षणैश्चिह्यादतीसारं द्विदोषजं तेषां
चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते कट्फलं मधुकं लोध्रं त्वग्दाडिमफलस्य च सतंडुलजलं चूर्णं
वातपित्तातिसारनुत वातपित्तातिसारे चित्रकातिविषामुस्तं वालबिल्वं सनागरं वत्सकत्व
कफलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारजित वातश्लेष्मातिसारे मुस्ता सातिविषा मूर्वा वचा सकुटजाः
समाः एषां कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मातिसारनुत पित्तकफातिसारे अथ सन्निपातातिसारस्य
लक्षणं तंद्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी वर्चः कुर्यान्नैकरूपं तृषार्त्तः सर्वोद्भूते सर्वलिंगोपपत्तिः
कृच्छ्रो साध्यो बालवृद्धाबलानां अथ तस्य चिकित्सा पंचमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः
पाठाभूनिंबवर्हिष्टकुटजत्वक्फलैः शृतं सर्वजं हंत्यतीसारं ज्वरश्वासपितथावमिं सशूलोपद्रवं

श्वासं कासं च सापि सुदुस्तरं पंचमूल्यत्र सामान्या विज्ञेया योज्या कनीयसी वाते पनर्वलासे च सा योज्या
महतीमता वर्हिष्टं वालकं पंचमूल्यादिः क्वाथः अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितं चतुःसमे
यं गुटिका स्यात्त्रिदोषातिसारनुत आमातीसारमानाहं सविबंधं विसूचिकां कृमीनरोचकं हन्या
द्दीपयत्याशु चानलं चतुःसमा गुटिका तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तंडुलवारिणा पिष्टं चतुःप
लमितं जंबूपल्लववेष्टितं सूत्रेण बध्वा गोधूमपिष्टेनापरिवेष्टितं लिप्तां च घनपंकेन निर्दहे
द्गोमयाग्निना अंगारवर्णं च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिवेत
अतः कृत्वा त्रिपुत्रणपुटपाकस्तु कौटजः जयेत्सर्वानतीसारान्दुस्तरान्सुचिरोत्थितान् कुट
जपुटपाकः कुटजत्वक्कृतः क्वाथो यस्तु घनीकृतः सलीढो तिविषायुक्तः स्यात्त्रिदोषा
तिसारजित इच्छंत्यत्राष्टमांसेन काथ्यादतिविषारजः प्रक्षेपत्वाच्चतुर्थांशमितिके चिद्वदंति
हि कुटजावलेहः पलशतं कौटमूलस्य पाठां दार्वीं च तत्समां पिष्ट्वा तंडुलतोयेन वटकानक्षसं

मितान् छायाशुष्कान्श्लक्ष्णान्कुर्यान्निष्केकं तंडुलांबुना पेषयित्वा प्रदद्यात्तं पानाय गदिने भिषक्
वातपित्तकफोद्भूतान्द्वंद्वजान्सन्निपातिकान् हन्यात्सर्वानतीसारानंकोठमूलप्रयोजितः अंकोठव
टकः अथागंतुजस्य शोकातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैस्तैर्भावैः शोचतोल्पाशनस्य
बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जंतोः कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकणंतीप्रकाशं नि
र्गच्छेद्वेविड्विमिश्रं ह्यविड्वा निर्गंधं वागंधवद्वातिसारः शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योतिमात्रं रोगो वैद्यैः
कष्ट एष प्रदिष्टः अयमर्थः तैस्तैर्भावैः बंधुक्षितद्रव्यादिभिः शोचतः शोकं कुर्वतः जंतोः प्राणे
नः बाष्पोष्मा बाष्पः शोकजदेहोष्मणा जनितं नेत्रनासागलादिषु जलं तेन सहितः ऊष्मा शोक
जं देहतेजः स कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य जठराग्निं मंदीकृत्य बाष्पसाहित्यादूष्मणापि वह्नेर्मंदी
भाव इति न दोषः वह्नेर्मंदीभावादेव अल्पाशनस्येति जंतोर्विशेषणं ततस्तस्य जंतोः रक्तं क्षोभ
येत् स्वस्थानाच्चालयेदिति संप्राप्तिः अथ लक्षणं तच्च रक्तं अधस्तात् गुदात्काकणंतीप्रकाशं गुं

चांगेरीकोलदध्यम्लक्षारनागरसंयुतं घृतं विपक्वं पातव्यं गुदभ्रंशरुगदापहं चांगेरी चतुष्पत्रा अम्ल
लोनिका तस्याः स्वरसः कोलस्य क्वाथः दध्यम्लं दधिरूपमम्लं एतत्त्रयं मिलितं घृतात्चतुर्गुणं
क्षारनागरयोः कल्कः चांगेरीघृतं कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितं एतन्निश्चित्य नि
र्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः पद्मिनीपत्रं पुरइनिपत्रं जलसंशोष्य संचूर्ण्य शर्करायुक्तं खादेत् अयं
गुदभ्रंशोतीसारं विनापि भवति ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः अत्र गुदस्य दाहपाकव्यथा प्रसं
गाद्भ्रंशोपि लिखितः चिकित्सा तु नयत्र तुल्यैव अथ कफातीसारस्य लक्षणं श्वेतं स्निग्धं सक
फं श्लेष्मणा तु विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः यदुक्तं श्वेतं स्निग्धं घनं विस्रं शीतलं मंदयेदनं
गौरवारुचिसंयुक्तं श्लेष्मणा सार्यते शकृत् विस्रं आमगंधि अथ तस्य चिकित्सा कफातिसा
रे प्रथमं हितं लंघनपाचनं योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः चव्यं सातिविषं मुस्तं
बालबिल्वं सनागरं वत्सकत्वक्फलं पेयं पथ्याद्यं श्लेष्मातिसारजित् चव्यादिः क्वाथः हिंगुसो

जाफलसदृशं विट्विमिश्रं गन्धवच्चाविट् निर्गंधं वा निर्गच्छेत् शोकोत्पन्नोऽतिसारः अतिमात्रं दुश्चि
कित्स्यः शोकापनोदनं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्त्तुमशक्यत्वात् एषोऽतिसारो वैद्यैः कष्टःक
ष्टेन साध्यः प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः अथागंतुजत्वेन सामान्याद्भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण
मत्रैवाह भयेन क्षोभिता दोषा दूषयंति मलं यदा तदातिसार्यते तत्तु द्रुतिप्रचुलं जलप्लवं वातपित्तति
सारस्य प्रायो लिंगैः समन्वितं आ भयोपशमात् स्वधर्म्मयस्मिन्स्यात् स भयात्स्मृतः प्लवत इति प्लवं जले
प्लवमानं ननु भयातिसारस्य कथमागंतुजत्वमयमपि त्रिदोषज एव यत आह भयेन क्षोभिता द्वि
ता दोषा मलं दूषयंति तन्मलमतिसरति अत्र पूर्वमेव दोषसंबंधः उच्यते रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्यु
रागंतवो गदाः इति वचनाद्भयातीसारस्यागंतुज एव श्लोकस्य त्वयमर्थः भयेनैव हेतुना तेन दोषा
वातपित्तकफाः अतिसारणाय क्षोभिताः संचालिता न तु दूषिताः भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणं
संभवात् अतिसर्त्तुं चलिता वातपित्तकफा मलं दूषयंति तत्सर्वं वातपित्तकफमलं भयेनैवातिसा

मा॰प्र॰ ८४ यति पश्चाद्वातसंबंधः भयाद्वायुरितिवचनात् अतएवभयातीसारेवातहार्य्येवक्रियाकार्य्यितेसतिस
माधिः अथतयोश्चिकित्सा भयशोकसमुद्भूतौज्ञेयौवाताऽतिसारवत् तयोर्वातहरीकार्य्याहर्षणाश्वा
सनैःक्रिया अथामातिसारस्यसंप्राप्तिपूर्वकलक्षणमाह अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताःक्षोभयंतोदोषाःको
ष्ठधातुसंघान्मलांश्च नानावर्णनैकशःसारयंतिशूलोपेतंषष्ठमेनंवदंति अन्नंभुक्तंतदजीर्णंचे
तिकर्मधारयः अन्नाजीर्णात्तस्मात् प्रद्रुताः उपद्रुताः क्षोभयंतः चालयंतः नैकशःइत्यत्रनाका
द्वित्वान्नाक्षरविपर्य्ययः नन्वामेनदोषाःदूष्यंतेगुर्वादिलक्षणदिभिरिवते चातीसारमुत्पादयंति
नत्वाममेवातिसारमुत्पादयतितेनामातीसारोपिदोषजएवकिमर्थमयंपृथगुच्यते उच्यते आमाती
सारस्यचिकित्साविशेषार्थंसंप्राप्तिपूर्वकोलक्षणविशेषःपृथक्कृतः सचिकित्साविशेषःतमाह
अतीसारेषुसर्वेष्वेवसंग्राहकमौषधमुक्तमामातीसारेग्राहकंनिषिद्धं यदुक्तं नाम्मेसंग्राहकंद
द्यादतीसारेकदाचन संगृहीतोवलादामोविकारान्कुरुतेवहूनिति वलात् भेषजवलात् विका ८४

 विल्वस्य पचेत् आदौ वशेषितं सक्षीरं साधयेत्तैलं श्लक्ष्णपिष्टैरिमैः समैः विल्वं सधातकी कुष्ठं शुंठी रास्ना
 पुनर्नवा देवदारु वचा मुस्तं लोध्रं मोचरसान्वितं एभिर्मृद्वग्निना पक्वं ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् विल्वतैल
मिति ख्यातमत्रिपुत्रेण भाषितं ग्रहण्यर्शोऽधिकारे ये स्नेहाः समुपदर्शिताः प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रिया
णां तुल्यहेतुना त्रयाणां ग्रहण्यर्शोऽतिसाराणां विल्वतैलं अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकाव्याधेः
संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य प्रवाहतोऽल्पं
बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदंति तज्ज्ञाः अस्यायमर्थः अहिताशनस्य अतिशयेन वातल
भक्ष्यभोजिनः प्रवृद्धो वायुः प्रवाहतः कराग्रहस्थलेन सश्वासं वायुमपानमार्गेण त्यजतः निचितं सं
चितं बलासं कफं मलाक्तं पुरीषयुक्तं अल्पं बहुशः वारं वारं अधस्तात् गुदमार्गेण नुदति प्रेरयति
तज्ज्ञाः पुराणवैद्याः तां प्रवाहिकां प्रवदंति कथयंति तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह प्रवाहिका वा
तकृता सशूला पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च सशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मता

सु तत्र रूक्षप्रभवा वातजा स्नेहप्रभवा कफजा तु शब्दात् तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च तासा
मतीसारवद्दोषलिंगं क्रमं चामविपक्वतं च क्रमं चिकित्सां तस्याश्चिकित्सामाह बिल्वपेशी
गुडं लोध्रं तैलं मरिचसंयुतं लीढ्वा प्रवाहिकाक्रांतस्ससत्वरं सुखमाप्नुयात् विल्वादिरवलेहः धातकी
बदरीपत्रकपित्थरसमाक्षिकं सलोध्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिका हितः एकतः प्रत्येकं दध्नापि
बेदित्यर्थः निर्वाहिका प्रवाहिका धातक्यादिः अथासाध्यातिसारिणो लक्षणमाह पक्वजांबव
संकाशं यकृत्खंडनिभं तनु घृततैलवसामज्जवेसवारपयोदधि मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीला
रुणप्रभम् दुर्गंधिकुणपंगंधाकदालोक्य नातिसारमुपक्रमेत तृष्णादाहारुचिश्वासहिक्कापार्श्वा
स्थिशूलिनं संमूर्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं प्रलापयुक्तं च भिषक् वर्जयेदतिसारिणं संमू
र्छा सकलेंद्रियमनसां स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुरवस्थाविशेषः संमोहः विकृतमतित्वं असं
वृतगुदं क्षीणं शूलाध्मानेन संपकृतम् गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारिणमुत्सृजेत् असंवृतगुदं गुदसंव

भा॰प्र॰ रणात्क्षमं गुदेपक्केगतोष्माणंगुदपाकारंभकेपित्तेविद्यमानेपिशीतगात्रंमध्याग्निंवा श्वासशूलपिपासा
८६ र्त्तंक्षीणंज्वरनिपीडितं विशेषेणनरंहन्त्यतीसारोविनाशयेत् शोथंशूलंज्वरंतृष्णांश्वासंकासमरो
चकं छर्दिमूर्छांचहिक्कांचदृष्ट्वातीसारिणंत्यजेत् हस्तपादांगुलीसंधिप्रपाकोमूत्रनिग्रहः पुरुष
स्योष्मतातीवमरणायातिसारिणां अतीसारीराजरोगीग्रहणीरोगवानपि मांसाग्निबलहीनोयो
दुर्लभंतस्यजीवनं वालेवृद्धेत्वसाध्योयंलिंगैरेतैरुपद्रुतः अपिपूर्णमसाध्यस्यादतिदुष्टेषुधातुषु
एतैर्लिंगैःपूर्वोक्तैः पक्वजांववसंकाशादिभिः अथातीसारमुक्तस्यलक्षणमाह यस्योच्चारंविनामू
त्रंसम्यग्वायुश्चगच्छति दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्यस्थितस्तस्योदरामयः उच्चारंपुरीषंविनास्थितःनिवृ
त्तउदरामयोत्रातीसारः अतीसारिणोवर्जनीयान्याह स्नानावगाहनाभ्यंगगुरुस्निग्धादिभोज
नं व्यायाममग्निसंतापमतीसारीविवर्जयेत् स्नानंउष्णजलेन अवगाहनंनद्यादौ इत्यतीसारा
धिकारः अथज्वरातीसाराधिकारः ज्वरातीसारयोरुक्तंनिदानंयत्पृथक्पृथक् तस्माज्ज्वरातिसा ८६

रान्ग्रहण्याध्मानशूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन् तस्यचिकित्सा वत्सकातिविषाशुंठीबिल्वहिंगुजवांबुदा
ः चित्रकेणयुताएषांक्काथआमातिसारजित् आमातिसारस्यचिकित्सापूर्वमुक्तैवशोथघ्नीन्द्रयवाः
पाठाविडंगातिविषाघनाः क्वथिताःसोषणाःपीताःशोथातीसारनाशनाः शोथघ्नीपुनर्नवा ऊष
णंमरिचं सशोथेऽतीसारे आम्रास्थिमध्यमालूरफलक्काथःसमाक्षिकः शर्करासहितोहन्याच्छ
र्द्यतीसारमुल्वणं मालूरफलंविल्वंकषायोमृष्टमुद्गस्यसलाजमधुशर्करैः निहन्याच्छर्द्यतीसा
रंतृष्णांदाहंज्वरंभ्रमं छर्द्यतीसारे दध्नाससारेणसमाक्षिकेनभुंजीतनिःसारनिपीडितस्तु सुत
प्तकुप्यक्वथितेनवापिक्षीरेणशीतेनमधुप्लुतेननिःसारनिग्राहीइतिलोके सुतप्तकुप्यक्वथि
तेनसुतप्तसुवर्णरजतेतरलोहनिर्वापणक्वथितेनभुंजीतपथ्यमितिशेषः निःसारके दीप्ता
ग्निर्निःपुरीषोयःसार्यतेफेनिलंशकृत् सपिबेत्फाणितंशुंठीदधितैलंपयोघृतं बलाविश्व
शृतंक्षीरंगुडतैलानुयोजितं दीप्ताग्निंपाययेद्वातःसुखदंवर्चसःक्षये पुरीषक्षये तुलांसंकुम्य

कैः क्वाथः सर्वज्वरहरः सर्वातीसारनाशनः नागरादिः गुडूच्यतिविषाधान्यशुंठी विल्वाब्दवत्सकैः या
वान्मूर्निवकुटजचंदनोशीरपर्प्पटैः पिवेत्कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशांतये हृल्लासारुचितृड्दाहव
मीनां विनिवृत्तये वृहद्गुडूच्यादिः उत्पलं दाडिमत्वक्त्वच पद्मकेसरमेव च पिवेत्तंडुलतोयेन ज्वरातीसा
रनाशनम् उत्पलादिचूर्णं विल्ववालकमूर्निवगुडूचीधान्यनागरैः कुटजाद्ययुतः क्वाथो ज्वरातीसार
शूलजित् विल्वादिः क्वाथः नागरातिविषाविश्वगुडूचीविल्वमुस्तकैः कषायः पाचनः शोथज्वराती
सारनाशनः नागरादिः क्वाथः दशमूलीकषायेन विश्वाभद्रसमं पिवेत् ज्वरेचैवातिसारेच सशोथे ग्रह
णीगदे दशमूलीक्वाथः इति ज्वरातीसाराधिकारः अथ ग्रहण्यधिकारः तत्र ग्रहणीरोगस्य संप्राप्तिमा
हः अतीसारे निवृत्तेपि मंदाग्नेरहिताशिनः भूयः संदूषितो वन्हिः ग्रहणीमपि दूषयेत् अपिशब्दादजा
तातीसारस्यापि स्वहेतोर्ग्रहणीरोगः स्यात् ग्रहण्याः स्वरूपमाह ग्रहण्यग्निधरा कला यत आह चरकः
अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं त्यजति चाप्यधः सुश्रुतोपि षष्ठीपित्त ८७

धरानाम या कला परिकीर्तिता आमपक्वाशयांतःस्था ग्रहणी साभिधीयते ग्रहण्या वलमग्निर्हि सचापिग्र
हणीश्रितः तस्मादग्नौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति तस्मात्कार्य्यः परीहारोह्यतीसारे विरिक्तवत् विरिक्ते
नेव विस्कवत् अथ ग्रहणीरोगस्य संख्यापूर्वकं सामान्यलक्षणमाह एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थ
मुच्छ्रितैः सरुग्वा वहुशो मुक्तमाममेव विमुंचति पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्वद्धं मुहुर्द्रवं ग्रहणीरोगमाहुस्त
मायुर्वेदविदो जनाः अत्यर्थमुच्छ्रितैः अतिशयेन वृद्धैः अतीसारे सर्वधातुप्रवृत्तिर्ग्रहण्यां तु वद्धस्यापि
मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः अथ वातजाया ग्रहण्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह कटुतिक्तकषा
यातिरूक्षशीताल्पभोजनैः प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः मारुतः कुपितो वन्हिं संरुध्य कुरु
ते गदं तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खरांगता कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः पार्श्वो
रुवंक्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विषूचिका हृत्पीडा कार्श्यदौर्वल्यं वैरस्यं परिकर्तिका गृद्धिः सर्वरसानां
च मनसः सदनं तथा जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशंकी च

मा·ध· मास्वदः चिराद्दुःखंद्रवंशुष्कंतन्वामंशब्दफेनवत् पुनःपुनःसृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोनिलात् प्रमि
८८ तमपरिमितं गदंग्रहणीगदं शुक्तपाकंश्रम्लपाकंयथास्यात् खरांगताकर्कशांगता दौर्वल्यंश्रा
वल्पं वैरस्यंश्रास्ये परिकर्त्तिकागुदेकर्त्तनवत्पीडा गृध्दिरभिकांक्षा मनसःसदनंभ्रंसोनुत्साहः
जीर्णेजीर्णतिचेत्यत्रश्राहारेद्रतियोजनीयं भुक्तेश्राहारेभुक्तमात्रे श्रथपित्तजायाग्रहण्यानिदान
संप्राप्तिपूर्वकंरूपमाह कटुतीक्ष्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैःपित्तमुल्वणं श्राप्लावयेद्धंत्यनलंजलंतप्त
मिवानलं सोजीर्णंपीतनीलाभंपीताभःसार्यतेद्रवं श्रत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः श्रा
प्लावयेत्मज्जयेत् ननुपित्तमग्निगुणयुक्तंतत्कथमग्निंहंतीत्याह जलंतप्तमिवानलमिति यथाग्नि
गुणयुक्तमपितप्तंजलमग्निंहंति तथापित्तमप्यग्निंहंति सार्यते श्रत्रपित्तेनेतिकर्त्तृपदमध्याहरणी
यं श्रथकफजायाग्रहण्यानिदानसंप्राप्तिपूर्वकंरूपमाह गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोज
नात् भुक्तमात्रस्यचस्वप्नाद्धंत्यग्निंकुपितःकफः तस्यान्नंपच्यते दुःखंहृल्लासच्छर्द्यरोचकाः श्रास्यो ८८

रस्यनिदानंनोदितंपुनः श्रथज्वरातीसारस्यचिकित्सामाह ज्वरातीसारयोरुक्तंभेषजंयत्पृथक्पृ
थक् नतन्मिलितयोःकार्यमन्योन्यंवर्धयेद्यतः श्रयमभिप्रायः ज्वरहरमनुलोमनंभवति श्रती
सारहरंस्तंभनंभवति श्रतःपरस्परंविरुद्धत्वात् पृथगुक्तंभेषजंमिलितयोर्नकार्य्यं यतश्राह श्र
नुलोमनंज्वरघ्नंग्रहकमतीसारहृद्भवति पृथगुक्तमौषधंतज्ज्वरातीसारेविरुद्धमन्योन्यं श्रतस्तौ
प्रतिकुर्वीतविशेषोक्तचिकित्सितैः लंघनमेकंमुक्त्वानचान्यदस्तीहभेषजंवलिनः समुदीर्णदो
षनिचयंयत्पाचयतेतथाशमयेत् लंघनमुभयोरुक्तंमिलितेकार्य्यंविशेषतस्तदनु उत्पलषट्
कसिद्धंलाजामण्डादिकंसकलं उत्पलषट्कंयथा पृश्निपर्णीवलाविल्वधनिकानागरोत्पलैः
ज्वरातिसारीयेपांवापिवेत्साम्लंशृतंनरः तत्रलाजामंडाद्यपेक्षयावाशब्दः श्रतीसारेपुरीषातिप्र
सासाम्लत्वंचदाडिमरसादिनाकर्त्तव्यं उत्पलषट्कं कणाकरिकणालाजक्वाथोमधुसितायुतः
पीतोज्वरातिसारस्यतृष्णावम्योश्चनाशनः कणादिक्काथः नागरातिविषामुस्तामृताभूनिंववत्स

भा॰प्र॰
८७
सामेनवातेन

दलंभवेत् द्विवाप्रकोपोभवतिरात्रौशांतिंचगच्छति दुर्विज्ञेयादुर्निवाराचिरकालानुबंधिनी सात्मयेदामवा
तेनसंग्रहाग्रहणीमता स्निग्धस्नेहसदृशं द्विवाप्रकोपोभवति रात्रौशांतिंचाच्छति तिव्याधरेवप्रभावः
आमवातेन॥ कदाचित्पच्यतेवान्नंकदाचिन्नविपच्यते कदाचिज्जायतेवह्निःकदाचिन्नैवजायते॥ अथघटी
यंत्राख्यंग्रहणीरोगभेदमाह प्रसुप्तिःपार्श्वयोःशूलंतथाजलघटीध्वनिः तंवदंतिघटीयंत्रमसाध्यंग्रहणी
गदं प्रसुप्तिःप्रप्रकर्षेणशायनं तथाजलघटीध्वनिः अधोमुखीकृतायाजलधट्याजलनिःसरणेय
थाध्वनिर्भवति तथामलनिर्गमसमयेकुक्षौध्वनिः अथग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह येर्लिंगैर्नि
यतिनातिसारस्तैःस्यादसाध्योग्रहणीगदोपि वृद्धस्यजायेतयदागदोयंदेहंतस्यविनाशमच्छेत्
अन्यच्च लिंगैरसाध्योग्रहणीविकारोयैस्तैरतीसारगदोनसिध्येत् वृद्धस्यनूनंग्रहणीविकारोहत्वा
तनुंनोविनिवर्ततेच ध्वालोजीवतिकष्टेनपुवाजीवतिवानवा वृद्धस्यग्रहणीरोगोनोगृहीत्वाविमुंचति
मुंचति अथसामान्यग्रहणीरोगस्यचिकित्सामाह ग्रहणीमाश्रितंरोगमजीर्णवदुपाचरेत् लंघनैर्दी ९७

पनीयैश्चसामातीसारभेषजैः दोषंसामंनिरामंचविद्यादत्रातिसारवत् अतीसारोक्तविधिनातस्यामंचवि
पाचयेत् पेयादिपटुलघ्वन्नंपंचकोलादिभिर्युतं दीपनानिचतक्रंचग्रहण्यांयोजयेद्भिषक् कपित्थवि
ल्वचांगेरीतक्रदाडिमसाधिता यवागूःपाचयत्यामंशकृत्संवर्तयत्यपि संवर्तयतिघनीकरोति
अथतक्रं तत्रगोदधिगुणाः गव्यंदध्युत्तमंबल्यंपाकेस्वादुरुचिप्रदं पवित्रंदीपनंस्निग्धंपुष्टिकृत्पव
नापहं उक्तंदध्नामशेषाणांमध्येगव्यंगुणाधिकं अथमाहिषीदधिगुणाः माहिषंदधिसुस्निग्धंश्लेष्म
लंवातपित्तनुत् स्वादुपाकमभिष्यंदिवृष्यंगुर्वस्रदूषणं अथछागीदधिगुणाः आजंदध्युत्तमंग्राहील
घुदोषत्रयापहं शस्यतेश्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषुदीपनं अत्रमयाछिग्राहिलांमध्येश्रेष्ठंइत्यर्थः
अथतक्रस्यभेदाः तक्रंघोलमथितोदश्वित्प्रभेदतः सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्धापरिकीर्तितं सर
संनिर्जलंघोलंमथितंत्वसरोदकं तक्रंपादजलंप्रोक्तमुदश्विच्चार्धवारिकं वातपित्तहरंघोलंमथितं।
कफपित्तनुत् उदश्वित्कफदंबल्यंश्रमघ्नंपरमंमतं अथतक्रस्यगुणाः तक्रंग्राहिकषायाम्लंम।

भा·प्र· धुरंदीपनंलघु वीर्य्योष्णंबलदंवृष्यंप्रीणनंवातनाशनं यान्युक्तानिदधीन्यष्टौतद्गुणंतक्रमादिशेत्
९० ग्रहण्यादिमतंतक्रंपथ्यंसंग्राहिलाघवं वातघ्नमम्लसांद्रत्वात्सद्यस्कंत्वविदाहिच किंचस्वादुविपाकि
त्वान्नचपित्तप्रकोपनं कषायोष्णविपाकित्वाद्रौक्ष्याच्चैवकफेहितं अथोद्धृतस्तोकोद्धृतअनुद्धृतस्यतक्र
स्यगुणाः समुद्धृतघृतंतक्रंपथ्यंलघुविशेषतः स्तोकोद्धृतघृतंतस्माद्गुरुवृष्यंकफापहं अनुद्धृत
घृतंसांद्रंगुरुपुष्टिकफप्रदं अथदोषविशेषेतक्रविशेषाः वातेऽम्लंसैंधवोपेतंपित्तेस्वादुसशर्करंपि
बेत्तक्रंकफेचापिक्षारत्रिकटुसंयुतं हिंगुजीरयुतंघोलंसैंधवेनावचूर्णितं ग्रहण्यर्शोतिसारघ्नंभवेद्वा
तहरंपरं रोचनंपुष्टिदंबल्यंबस्तिशूलविनाशनं अथामपक्वंतक्रस्यगुणाः तक्रमामंकफंकोष्ठे
हंतिकंठेकरोतिच पीनसश्वासकासादौपक्वमेवविशिष्यते अथतक्रस्यनिषेधः नैवतक्रंक्षतेद
द्यान्नोष्णकालेनदुर्बले नमूर्छाभ्रमदाहेषुनरोगेरक्तपैत्तिके अथतक्रस्यगुणोत्कर्षः तक्रसेवी
व्यथतेकदाचिन्नतक्रदग्धाःप्रभवंतिरोगाः यथासुराणाममृतंसुखायतथानराणांभुवितक्रमाहुः ९०

पदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः हृदयंमन्यतेस्त्यानमुदरंस्तिमितंगुरु उद्गारोमधुरश्चापिसदनंस्त्री
ष्वहर्षणं भिन्नामश्लेष्मसंश्लिष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनं अकृशस्यापिदौर्बल्यमालस्यंचकफात्मके
भुक्तमात्रस्यचस्वप्राङ्गंकेत्यत्राध्ययसिता दित्वात्कर्त्तरिक्तः तेनभुक्तवतः सद्यःशयनादित्यर्थः
आस्योपदेहः मुखस्यकफेनलिप्तत्वं स्तिमितंविवद्धंनिश्चलमितियावत् स्त्रीष्वहर्षणंरिरंसायाः
अभावः भिन्नंस्फुटितमामपक्वंश्लेष्मसंश्लिष्टंगुरुचयद्वर्च्चःपुरीषंतस्यप्रवृत्तिः अकृशस्यापिदौ
र्बल्यंस्थूलस्याप्यबल्यं अथत्रिदोषजस्यग्रहणीरोगस्यनिदानपूर्वकंलक्षणमाह पृथग्वातादिनि
र्दिष्टहेतुलिंगसमागमे त्रिदोषंनिर्दिशेदेवंतेषांवक्ष्यामिभेषजं पृथग्वातादिउक्तेननिदानलक्षणमे
लकेनत्रिदोषग्रहणीरोगंलक्षयेत् निषमितिपीषःसंकीर्णस्तोकानुरोधात्तेषांवक्ष्यामिभेषजमि
त्युक्तं अथग्रहणीरोगस्यभेदंसंग्रहणीरोगमाह द्रवंघनंसितंस्निग्धंसकटीवेदनंशकृत् आमंबहु
सपैच्छिल्यंसशब्दंमंदवेदनं पक्षान्मासाद्दशाहाद्वानित्यंवापिविमुंचति अंत्रकूजनमालस्यंदौर्बल्यंस

वेत् तुल्येनिर्विजयेतिवाम्यनलकृतशूलग्रहण्यामरुकलीहातिसतिरुकज्वरकफार्शःपांडुमेहा
न्जयेत् वेल्लंविडंगं आज्याधान्यं नलीनलातकं रुककुष्टं वलिर्गंधकः धूमोगृहधूमः धूमसो
इतिलोके निरोहरीफ्राक्ष्यं दीप्योघवान्यजमोदे व्योषंत्रिकटु पटूनिपंचलवणानि इभकणाग
जपिप्पलीश्रेष्ठात्रिफला अग्निश्चित्रकः बोषावचो इतिसर्वैस्तुल्याविजयाभंगाश्चस्युपरिसपा
च्यवस्त्रपूतायाह्या इतिलाईनामचूर्णंअग्निमांद्यशूलादीन्जयेत इतिवृहल्लाईचूर्णं जातिफ
लंलवंगैलापत्रत्वङ्नागकेशरे कर्पूरचंदनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः तालीसपिप्पलीपथ्यास्थू
लजीरकचित्रकैः शुंठीविडंगमरिचैःसमभागाविचूर्णितैः यावंत्येतानिसर्वाणिदद्याद्भंगांचतावतीं
सर्वचूर्णसमानांशादेयाशुभ्राशर्करा कर्षमात्रमिदंखादेन्मधुनाप्लावितंजसः नाशयेद्गृहणीं
कासश्वासमरोचकं जातीफलाद्यंचूर्णं चित्रकंपिप्पलीमूलंक्षारौलवणपंचकं व्योषंहिंग्व
जमोदांच्चव्यंचैकत्रचूर्णयेत् वटिकामातुलुंगस्यरसैर्वादाडिमस्यच कृताविपाचयत्यामंप्रदी ९१

पयत्याशुचानलं क्षारौस्वर्जिकायवक्षारश्च लवणपंचकमिति सैंधवंरुचकंचैवविडंसामुद्रकंगडमि
ति व्योषंत्रिकटु अजमोदाअयवानिका मातुलुंगंबीजपूरकं चित्रकादिवटिका श्रीफलशलाटुक
ल्कोनागरस्यचूर्णेनविमिश्रितःसगुडः ग्रहणीगदमत्युग्रंतक्रभुजाशीलितोजयति श्रीफलशलाटुः बि
ल्वस्यामंफलं गुडस्यात्रभागद्वयं बिल्वकल्कः चतुःपलंसुधाकांडंत्रिपलंलवणत्रयं वार्त्ताकोः
कुडवंचार्कमूलेद्विपलेतथानलात् दग्ध्वाद्रवेणवार्त्ताकोर्गुटिकाभोजनोत्तरं भुक्तामुक्तंपचत्या
शुनाशयेद्ग्रहणीगदं कासंश्वासंतथार्शांसिविषूचींचहृदामयान् वार्त्ताकुगुटिका मुस्तकातिवि
षाविल्वकोरजंसरक्तचूर्णितं मधुनाचसमालीढंग्रहणींसर्वजांजयेत् कोटजंइंद्रयवः मुस्तकाद्यंचू
र्णं श्वेतोवायदिवारक्तः सुपक्वोग्रहणीगदः गुडेनाधिकसर्जेनभक्षितेनाशुनश्यति सर्जःरालःस
र्जरसच्चूर्णं बिल्वाद्यंशाकयववालकमोचरसिद्धमाजंपयःपिबतियोदिवसत्रयंना सोतिप्रवृद्धवि
रजंग्रहणीविकारंसामंसशोणितमसाध्यमपिव्यपोहति मोचीमोचरसः क्षिणोतिहंति प्रसख्यत्रये

त्वामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्वार्द्धतुलां गुडस्य चूर्णीकृतैर्ग्रंथिकजीरचव्य व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः
विडंगसिंधुत्रिफलायवानीपाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः दत्वात्रिवृत् चूर्णपलानि चाष्टा वष्टौ च तैलस्य
पचेद्यथावत् तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगंधियुक्तं अनेनसर्वे ग्रहणीविकाराः सश्वा
सकासस्वरभेदशोथाः शाम्यंतिचायं चिरमंतरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः स्त्रीणां तु वंध्यामय
नाशनस्स्यात्कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः तैले मनाक् त्रिवृताष्टौ त्रिसुगंधिपलं पलं सिद्धे निधेयम
त्रैव गुडे कल्याणपूर्वके कल्याणगुडः पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली धान्यकं च विडं
गानि यवानी मरिचानि च त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा सैंधवं रोमकं चापि सामुद्रं रुच
कं विडं आरग्वधश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुंचिका शृंगी शक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसंमिताः मृ
द्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि दत्ततायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धतुलां तथा तिलतैलपला
न्यष्टौ आमलक्या रसस्य तु प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् तत्रौदुंबरं चामलकं बादरं वा यथा। ८२

मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतं सैंधवेनान्वितं दद्यात्षडुयूषमिति कीर्तितं रसं लघ्वाहि मांसभ
वं षडंगयूषः कर्षं गंधकमर्द्धपारदमुभे कुर्यात्सुभां कज्जलीं तत्संयूषणतश्च पंचलवणं सार्द्धं च क
र्षं पृथक् भृष्टं हिंगु च जीरकद्वययुतं सर्वार्द्धभंगान्वितं खादेत् टंकमितं प्रशांतिगदवांस्तक्रस्य बिल्वेन
च इति लघुलाईचूर्णं त्रिकटु त्रिफला चैव विडंगं जीरकद्वयं भल्लातकं यवानी च हिंगु लवणपंचकं
गृहधूमवचाकुष्ठं रसगंधकमभ्रकं क्षारास्त्रयोऽजमोदा च धान्यकं गजपिप्पली मुस्तामोचरसं पाठा लवं
गं जातिपत्रकं समभागकृतं चैषां चूर्णं श्लक्ष्णं विनिर्मितं भृंगाकाशतस्य चूर्णं तु तेन तुल्यं प्रदापयेत् मं
दाग्निकासकुष्ठार्शमसीहत्पांडुरुचिज्वरान् विष्टंभसंग्रहं शूलं हन्यादामातिसारजित् आमवातापहं च
स्यं सूतिकादोषनाशनं वर्जनीयं माषमल्लं स्नानं पिच्छिलभोजनं पथ्यं कांजिकं तत्रापि दधितक्रमथा
पिवा वृहल्लाईचूर्णमिदं लाई भाषितमुत्तमं इति वृहल्लाईचूर्णम् अस्यैवार्थे भट्टगोवर्द्धनचरणानां
वेल्लालाभ्रकभल्लिरुकचलिरसत्रिक्षारधूमाग्निशेदीप्योप्योषपटूनि हिंगिविनकणाश्रेष्ठाग्निघो म

मा·प्र· वातशोणितवीसर्पदद्रुयक्ष्महलीमकान् वातपित्तकफान्सर्वान्कुष्ठान्सूक्ष्मान्समाचरेत् व्याधिक्षीणा
८२ वयःक्षीणाः स्त्रीषुक्षीणाश्चयेनराः तेभ्योहितोगुडोयंस्यात्बंध्यानामपिपुत्रदः वृष्योवल्योबृंहणश्च
वयसःस्थापनःपरः कूष्मांडककल्याणकगुडः अतीसाराधिकारलिखितंविल्वतैलंचात्रहितं
त्रिकत्रयंचवराता विडंगंचव्यचित्रकं हेमाक्रांताद्रपिसुनंलवंगंनागकेशरं नागकर्णीधिमुशलीष्टं(
गजपासमं कर्षकर्षंपृथक्सर्वं चूर्णयेत्बुद्धिमान्भिषक् वीजीभूतंमृतंव्योषद्वात्वस्त्रपलक्षयं पलद्व
यंचाभ्रमृतंमंडूरंत्रातवार्षिकं सुशोधितंकज्जलांभंचूर्णंतुल्यंप्रदापयेत् शतावरीरसप्रस्थंगोमूत्रंकु
डवद्वयं नागिक्षीरंप्रस्थमात्रंशर्कराकुडवत्रयं गुडपाकमथोपक्वाल्लिग्धेभांडेनिधापयेत् यथाका
लंपथ्यादोषंयथाग्निंदापयेत्बुधः नचात्रपरिहारोस्तिविहारेपानभोजने अनेनगृहणीदोषाःसर्वेन
श्यंतिदारुणाः शोथंशूलंगुदस्त्रंशंप्रमेहंविषमज्वरम् जीर्णज्वरंक्षयंश्वासंकासंहिक्कांभगंदरं हृच्छू(
लंपार्श्वशूलंचपंक्तिशूलमरोचकं कुष्ठाम्लपित्तशमनंपांडुरोगसकामलं आनाहमर्शोदरांश्चाप्रिजये ८२

देषप्रयोगराट् रसायनपरंवृष्यंवातांतकइतिस्मृतं अगस्तिविहितंधन्यंस्त्रीणांरतिकारकं स्त्रीणांपु
त्रिप्रदंवृष्यंगर्भदंप्रदरापहं इत्यगस्तिरसायनं इतिग्रहणीरोगाधिकारः अथार्शोधिकारः तत्रार्शसः
संनिकृष्टानिनिदानान्याह पृथग्दोषैःसमस्तैश्चशोणितात्सहजानिच अर्शांसिषट्प्रकाराणिविद्या
गुदवलित्रये केचित्रुधिरस्यापिदोषत्वंमन्यंते तन्मतमाश्रित्याह शोणितादिति सहजानिशरीरसह(
जातानि संख्यांचाह षट्प्रकाराणीति गुदवलित्रयेसार्द्धचतुरंगुलंगुदस्यप्रमानं तस्यावयवभूतास्तिस्रो
वलयः शंखावर्त्तनिभाउपर्युपरिसंति तासांनामप्रवाहिणीविसर्जनीसंवरणीचेति तत्रगुदोष्ठोर्ध्वंयु
लमानस्तत्परमंगुलप्रमानाप्रथमावलिःसार्द्धैकांगुलमानाद्वितीयाचतावतीतृतीया उक्तंच अर्द्धांगु
लप्रमाणेनगुदोष्ठंपरिचक्षते गुदोष्ठादंगुलंचैकंप्रथमांतुवलिंविदुः सार्द्धैकांगुलमानेनप्रथगन्येप्रकी
र्त्तिते अथवातार्शसोविप्रकृष्टंनिदानमाह कषायकटुतिक्तानिरूक्षशीतलघूनिच प्रमिताल्पाश
नंतीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनं लंघनंदेशकालौचशीतोव्यायामकर्मच शोकोवातातपस्पर्शोहेतुर्वातार्श

मा॰प्र॰ सांमतः प्रमितमपरिमितं तीक्ष्णममद्यविशेषणं पैष्ट्यादिमद्यमद्यस्यवातसामकत्वात् आतपस्तूक्ष्म
७४ वीर्य्योष्णतरोद्याद्वातप्रकोपेहेतुः वातार्शसांमतः मन्दवर्ग्गासिसवणिविदोषजातानि यतआह पंचात्मा
मारुतःपित्तंकफोगुदवलित्रये सर्वएवप्रकुप्यंतिगुदजानांसमुद्भवे इति तथासतिकथंवातार्शसा
मति उच्यते तत्रदाधिक्याद्व्यपदेशाभेदइतिनदोषः अतएवाग्रेवक्ष्यतेपित्तोल्वणनामिति तथाचच
रकः अर्शांसिनामजायंतेनासंनिपतितैस्त्रिभिः दोषैर्दोषविशेषात्तुविशेषःकथ्यतेर्शसामिति अथ
पित्तार्शसोविप्रकृष्टंनिदानमाह कट्वम्ललवणोष्णानिव्यायामाग्न्यातपप्रभाः देशकालावशिशिरौक्रो
धोमद्यमसूयनं विदाहितीक्ष्णमुष्णंयच्चसर्वंपानभोजनं पित्तोल्वणानांविज्ञेयःप्रकोपेहेतुरर्शसां अम्ल
द्रव्यस्पर्शनादिवोष्णत्वं अन्नपानभोजनस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वात् अग्न्यातपप्रभाः अग्न्यातपयोःप्रभाते
जः अथवा अग्न्यातपेतरतेजस्विद्रव्यस्यदीप्तिःप्रभा अशिशिरोदेशोमरुः असूयनंपरसंपद्वि
द्वेषः पानभोजनं पीयतइतिपानं भुज्यतइतिभोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ अथकफार्शसोविप्रकृष्टनि ७४

फलं तावन्मात्रमिदंखादेद्भक्षयेद्वापयथानलं निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैवविंशतिः उरोघातंप्रवे
पणायंदौर्बल्यंवन्हिसंक्षयं ज्वरानपिहरेत्सर्वान्कुर्य्यात्कांतिंमतिंस्वरं पित्तुपागान्वयात्तहंविस्तकपित्तं
चविसंर्वधातुग्रहं धातुक्षीणोवयःक्षीणः स्त्रीषुक्षीणश्चयपीचयः तेभ्योहितश्चवंध्यानांमहाक
ल्याणकोगुडः महाकल्याणकगुडः कूष्मांडानांसुपक्कानांस्विन्नानांनिष्कुलत्वचां सर्पिःप्रस्थे
पलशतंताम्रपात्रेशनैःपचेत् पिप्पलीपिप्पलीमूलंचित्रकंगजपिप्पली धान्यकानिविडंगानिना
गरंमरिचानिच त्रिफलाचाजमोदाचकलिंगाजाजिसैंधवं एकैकस्यपलंचैकंत्रिवृदष्टौपलानिच
तैलस्यचपलान्यष्टौगुडात्पंचाशदेवतु आमलक्यारसस्यात्रप्रस्थत्रयमुदीरितं तावत्पाकंप्रकुर्वीतम्
नावन्हिनाभिषक् यावद्दर्वीप्रलेपःस्यात्तदैनमवतारयेत श्रोदुंवरंवामलकंवादद्याद्यथाफलं ताव
न्मात्रमिदंखादेद्भक्षयेद्वायथानलं अनेनैवविधानेनप्रयुक्तश्चदिनेदिने निहंतिग्रहणीरोगान्कुष्ठा
न्यर्शांसिभगंदरान् ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविषूचिकाः कामलांपांडुरोगंचप्रमेहांश्चैवविंशतीः

मा·प्र· हणीदोषपांड्वर्तिराशंकाचोदरस्य च पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये दौर्वल्यमाकल्यं आ
५५ टोपोगुडगुडाशब्दः अभिवृद्धये उत्पत्तये अर्शसां संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह दोषास्त्वङ्मांस
मेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् मांसांकुरानपानादौ कुर्वंत्यर्शांसितान्जगुः त्वङ्मांसशब्देन त्वङ्मां
साश्रितं रक्तमपि गृह्यते चिकित्सायां रक्तस्रावणोपदेशात् अपानं गुदं आदिशब्दान्नासानेत्रनाभि
मेढ्रादिष्वपि कुर्वंतीति अथ वातार्शोलक्षणमाह गुदांकुरा वह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः म्ला
नाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः बिंबी
कर्कंधुखर्जूरकार्पासीफलसंनिभाः केचित्कदंबपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः शिरःपा
र्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः क्षवथूद्गारविष्टंभहृद्ग्रहारोचकप्रदाः कासश्वासाग्निवै
षम्यकर्णनादभ्रमावहाः तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं रुक्फेनपिच्छानुगतं विब
द्धमुपवेश्यते कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ५५

वह्वनिलाः वातोल्बणाः गुदांकुराः अर्शांसि चिमिचिमान्विताः चिमिचिमो व्यथाविशेषः चरचरा
वशति लोके तदन्विताः श्यावारुणाः श्यावा धूम्रवर्णा वा अरुणाः ईषद्रक्ताः स्तब्धाः कठिनाः विश
दाः अपिच्छिलाः परुषाः गोजिह्वावत्स्पर्शे कर्कशाः खराः कर्कोटकफलवत्सूक्ष्मानेकंटकवि
ताः बिंबादिफलसंनिभाः आकृत्या अत्र विकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं केचित्केचिदिति पदं संबन्ध
नीयं कदंबपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिडकाश्रिताः
तैरार्त इति अर्शोभिः पीडितः तैरार्तो ह्युपवेश्यत इत्यादिरस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वात्स्यं ग्रथितं मल
गुटिकाग्रथितं विड्वर्तिस्तूपं पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः वर्चःसंहतं विट्शब्दो नपुंसकेप्यस्ति उपवे
श्यते त्याज्यते ततएव वातार्शस एव गुल्मादीनां संभवः अष्ठीला नाभेरधो भागे पाषाणपिंडि
कावद्धातव्याधिविशेषः अथ पित्तार्शोलक्षणमाह पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः शुकजिह्वायकृत्खंडजलौकोवक्त्रसंनिभाः दाह

मा·प्र·
९६

पाकज्वरस्वेदतृरामूर्च्छारतिमोहदाः सोष्माणोद्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः यवमध्याहरि
त्पीताहारिद्रास्त्वङ्मुखादयः पित्तोत्तराः पित्तोल्बणाः तनुस्रघनाः श्लथाः लंबिनः संनिभाः आ
कृत्या पाकोगुदस्य सोष्माणः उष्णस्पर्शाः हरितशाकवर्णः पीतं हरितालवर्णं हरिद्रंहरिद्रा
वर्णं आदिशब्दान्मलमूत्रमुखानांग्रहणं अथ केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वंमन्यंते तन्मतमाश्रि।
त्यरक्तार्शोलक्षणमाह रक्तोल्बणाः गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः वटप्ररोहसदृशाः गुंजा
विद्रुमसन्निभाः तेत्यर्थंदुष्टमुष्णंचगाढविट्प्रपीडिताः स्रवंतिसहसारक्तंतस्यचातिप्रवृत्तितः
भेकाभः पीड्यतेदुःखैः शोणितक्षयसंभवैः रक्तेम्लशिशिरप्राप्तिः शिराशैथिल्यरूक्षता ही।
नवर्णबलोत्साहोहतौजाः कलुषेंद्रियः विट्श्यावंकठिनंरूक्षमधोवायुर्नवर्त्तते तनुचारु
णवर्णंचफेनिलंचासृगर्शसां कट्यूरुगुदशूलंचदौर्बल्यंयदिचाधिकं तत्रानुबंधोवातस्य
हेतुर्यदिचरूक्षणं शिथिलंश्वेतपीतंचविट्स्निग्धंगुरुशीतलं यद्यर्शसांघनंचासृक्तंतुम। ९६

दानमाह मधुस्निग्धशीतानिलवणाम्लगुरूणिच अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखेरतिः प्राग्वा
तसेवाशीतोचदेशकालावचिंतनं श्लैष्मिकाणांसमुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसां अचिंतनंनिश्चिंतता
अथत्रिदोषार्शसोविप्रकृष्टनिदानमाह सर्वोहेतुस्त्रिदोषाणांसहजैर्लक्षणंसमं जनकत्वेनत्रयो
दोषायेषांतानित्रिदोषाणि अर्शांसितेषांसर्वोहेतुः पृथक्वातपित्तकफार्शोहेतुः त्रिदोषार्शसां
लक्षणंचसहजैः सहजार्शोभिः समंसदृशं ननुत्रिदोषाणामितिविशेषणंव्यर्थं यतः सर्वएवव्या
धयस्त्रिदोषजाः उक्तंच द्रव्यमेकरसंनास्तिनरोगोह्येकदोषजः एकस्तुकुपितोदोषइतरानपिको
पयेदिति युक्तमप्याह स्वकारणात्रूक्षोवायुः शैत्याच्छीतंश्लेष्माणंलाघवात्तेजोरूपंपित्तंवर्द्धय
ते तथापित्तंकटुकत्वाद्वातंद्रवत्वात्कफंचवर्द्धयते कफश्चशैत्याद्वायुंद्रवत्वात्पित्तंवर्द्धयतइति
उच्यते परस्परस्वकारणैस्त्रयोदोषाः कुप्यंतितत्रदोषजव्यपदेशइतिनदोषः अथार्शसांपूर्वरू
पमाह विष्टंभोन्नस्यदौर्बल्यंकुक्षेराटोपएवच कार्श्यमुद्गारबाहुल्यंसक्थिसादोल्पविट्कता ग्र

भा·प्र·
९१

भिमार्द्दविच्छर्द्दिरामप्रायविकारदाः वसामांसकफप्राज्यपुरीसाः सप्रवाहिकाः नस्रवंतिनभिद्यंतेयां
दुस्निग्धत्वगादयः उत्सन्नाः उन्नताः उपचिताः स्थूलाः स्निग्धाः सस्नेहाः स्थिराः निश्चलाः पिच्छलाः
कफारब्धत्वात् स्तिमिताः आर्द्रवस्त्रगुंठिताइव श्लक्ष्णामणिवन्मसृणाः करीरोवंशांकुरः पन(
सास्थि गोस्तनाः तदाकृतयः वंक्षणानाहिनः वंक्षणयोरानाहकारिणः पाद्यादिष्वाकर्षणाद
त्पीडाकारिणः कृच्छ्रंमूत्रकृच्छ्रं शिरोजाड्यं शिरोभराक्रांतत्वमिव कैव्यंक्लीबत्वनिच्छा‌अत्रच्छ
र्दिग्राह्यःसात्रआर्षत्वात् आमप्रायविकारदाः आमवकुलाम्याधयोतीसारग्रहणपादयः तान्
दातीति अथर्द्वंद्वजार्शोलक्षणमाह हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वंद्वोल्बणानिच अथत्रिदोषार्शसः
सहजार्शसश्चलक्षणमाह सर्वैःसर्वात्मिकान्याहुर्लक्षणैःसहजानिच सर्वैर्लक्षणैर्वातपित्तकफा
र्शोलक्षणैः प्रागुक्तैःसर्वात्मिकानि सन्निपातिकान्यर्शांसिआहुः तथातैरेवलक्षणैःसहजानि
चार्शांस्याहुः तंत्रांतरेसहजार्शोलक्षणंपृथगाह अर्शांसिसहजातानिदारुणानिभवंतिहि दु ९१

र्दर्शनानिपांडूनिपरुषाण्यरुणानिच अंतर्मुखानितैरार्त्तः क्षीणःक्षीणस्वरोभवेत् क्षीणानलःक्षी(
णरेताःशिरासंततविग्रहः अल्पप्रजःक्रोधशीलःसंततार्त्तस्वनान्वितः शिरोदक्कोर्णनासासुरोगी
श्लेपसेकवान् सुखसाध्यार्शोलक्षणमाह बाह्यायांतुवलौजातान्येकदोषोल्बणानिच अर्शां
सिसुखसाध्यानिनचिरोत्पतितानिच बाह्यायांवलौसंवरण्यांनचिरोत्पतितानि अतिक्रांतसं
वत्सराणि एतानिलक्षणानिमिलितानिसुखसाध्यत्वबोधकानि अथकष्टसाध्यार्शोलक्षण
माह द्वंद्वजानिद्वितीयायांवलौयान्याश्रितानिच कृच्छ्रसाध्यानितान्याहुःपरिसंवत्सराणिचतत्
द्वितीयायांवलौविसर्जन्यां परिसंवत्सराणिपरिगतःसंवत्सरोयेषांतानि अतिक्रांतसम्वत्सरा
णीतियावत् एतानिप्रत्येकंकष्टसाध्यलक्षणानि अथासाध्यार्शोलक्षणमाह सहजानित्रिदो
षाणिपानिचाभ्यंतरांवलिं जायंतेऽर्शांसिसंसृत्यतान्यसाध्यानिनिर्दिशेत् अभ्यंतरांवलिंप्रवा
हिनीं एतान्यपिप्रत्येकंकष्टसाध्यलक्षणानि शोषत्वादायुषस्तान्यपितुःपादसमन्वयेष्वप्यंतेदी

मा॰प्र॰ सकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा यथायुषः शेषोवर्त्तते चिकित्सायाश्चत्वारः पादास्तेयथा वै
७४ द्यवचनकारी धनवानुदारोजितेंद्रियोरोगी शास्त्रेकर्म्मणिकुशलोवैद्यः अनसलश्चातःप्रियः
परिचारिकः नेवंरसवीर्यादियुक्तमौषधं एषांसमन्वयेसंयोगेसतिदीप्तकायाग्नेः पुरुषस्यता
न्यर्शांसियाप्यंतेचिकित्सया अतोन्यथाप्रत्याख्येयानिनचिकित्स्यानीत्यर्थः अथार्शसोऽरि
ष्टमाह हस्तेपादेमुखेनाभ्यांगुदेवृषणयोस्तथा शोथोहृत्पार्श्वशूलंचयस्यासाध्योऽर्शसोहिसः
असाध्यःसन्निहितमरणोवोध्यः अर्शसः अर्शोरोगयुक्तः एतन्निश्चितमरिष्टलक्षणं हृत्पा।
र्श्वशूलंसंमोहःछर्दिरंगस्यरुग्ज्वरः तृष्णागुदास्यपाकश्च निहन्युर्गुदजातुरं गुदास्यमोष्ठदेश
स्तस्यपाकः हृत्पार्श्वशूलादिसमस्तंव्यस्तंवारिष्टलक्षणं हृत्पार्श्वशूलंसंमोहःछर्दिरंगस्यरु
ज्वरः तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितं सोफातीसारसंयुक्तमर्शांसिक्षपयंतिहि अ
थमेदादिजार्शोलक्षणमाह मेद्रादिष्वपिवक्ष्यंतेयथास्वंनाभिजानिच गंडूपदास्यरूपाणिपिच्छि ७८

पांडुपिच्छलं गुदंसपिच्छंस्तिमितंगुरुस्निग्धंचकारणं कफानुवंधोविज्ञेयस्तत्ररक्तार्शसांवुधैः
गुदेकीलाश्चअर्शांसिपित्ताकृतिसमन्विताः पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः आकारेणचवटप्ररोहादिस
दृशाः दुःखैः रोगैः लकृपारुष्ण्यावुशीतप्रार्थनाभिः कलुखेंद्रियःव्याकुलसर्वेंद्रियः रक्तजस्या
पिवातोल्वणस्यलक्षणमाह तत्ररक्तार्शसिश्चअनुवंधः उल्वणत्वंरूक्षणंरूक्षयती[redacted]णं रू
क्षद्रव्यं पित्तोल्वणस्यवुलक्षणमाह रक्तोल्वणागुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः इत्यादिनैवो
क्तंरक्तपित्तयोः समानलिंगत्वात् कफोल्वणस्यलक्षणमाह सपिच्छलंपिच्छिलार्द्रस्तिमितं
मार्द्रचर्मविगुंठितमिव अथकफार्शोलक्षणमाह श्लेष्मोल्वणामहामूलाघनामंदरुजःसिता
ः उत्सन्नोपचिताःस्निग्धाःस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः पिच्छिलाःस्तिमिताःश्लक्ष्णाःकंड्वाढ्याःस्पर्शन
प्रियाः करीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसंनिभाः वंक्षणानाहिनःपायुवस्तिनाभिविकर्षिणः
सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः क्लैव्या

लानि मृदूनि च यथास्वं यथात्मीयलक्षणं न चात्रोक्त निदानपूर्वरूपसंप्राप्तिलक्षणयुक्तं तत्र तत्रा
र्शः पदं तु मांसांकुरसाम्यात् गंडूपद किंचुलुकः अथ मांसांकुरसाम्यादस्त्राधिकारे चर्मकीलस्य
संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकी।
लं तु तद्विदुः चर्मकील इति लोके मसइति मध्यदेशे खरं कर्कसं तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह वातेन
तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रंथितत्वं सवर्णता सवर्णता शरीरस्य समा
नवर्णता अथ सामान्यतोर्शसां चिकित्सा यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये अन्नपानौषधं स
र्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः अर्शोरोगयुक्तैः शालिषष्टिकगोधूमयवान्नानि घृतैः सह अजाक्षीरेण वा
निंबपटोलानां रसेन वा कंदैर्वार्त्ताकुमूलोत्थैः रसैर्मांसरसेन वा जीवंतुपोदिकाशाकैस्तंडुलीयक
वास्तुकैः कंदोत्र शूरणः मूलं मूलकं अन्यैश्च सृष्टविण्मूत्रमरुद्भिर्वह्निदीपनैः अर्शोसि भिन्न
वर्चांसि हन्यात् ज्ञातातिसारवत् स तक्रं लवणं दद्यात् वातवर्चोनुलोमनं न प्ररोहंति गुदजाः पुनस्तक्र

समाहताः तक्राभ्यासोऽग्निनैः कार्यो वलवर्णाग्निवृद्धये स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु सम्यक्चलति यद्रसः ते
नपुष्टिस्तथा तुष्टिर्वलं वर्णश्च जायते वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्त्तयेत् मृल्लिप्तं शूरणं कंदं प
क्त्वाग्नौ पुटपाकवत् अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये चिरविल्वाग्निसिंधूत्थनागरेंद्रयवारल्
न तक्रेण पिवतोऽर्शांसि निपतंत्यसृजा सह चिरविल्वः करंजः तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या अरलुः
श्योणाकः करंजादिचूर्णं लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेद्विकि
त्सकः पिप्पलीसैंधवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा स्नुग्दुग्धमर्कदुग्धं वा लेपोयं गुदजान्हरेत् हस्ति
जालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितं एषलेपोवरः प्रोक्तो ह्यर्शसामंतकारकः जालिनी कडुतोरई इति
लोके असितानां तिलानां तु प्रकुंचं शीतजलेन तु खादतोऽर्शांसि नश्यंति दृढा दंताश्च भवंति च शास्त्रे।
वाथजलौकाभिः प्रोच्छून कठिनार्शसः शोणितं संचितं दुष्टादहेत्प्राज्ञः पुनःपुनः काशीसं सैंधवं
कणाशुंठीकुष्ठं च लांगली शिलाभित्स्वमारश्च दंती जंतुघ्नचित्रकं तालकं कुनटी स्वर्णक्षीरीचैतैः

चूर्णानिकारयेत् चूर्णंविडालपदकंपिबेदुष्णेनवारिणा एरंडतैलयुक्तंवालिह्याच्चूर्णमिदंनरः हन्या
दर्शांसिसर्वाणिश्वाससोषभगंदरान् हृच्छूलंपार्श्वशूलंचवातगुल्मंतथोदरं हिक्कांकासंप्रमेहांश्च
पांडुरोगंसकामलं आमवातमुदावर्त्तमंत्ररद्धिंगुदक्रमीन् अन्येचग्रहणीदोषाःभिषग्भिर्येप्र
कीर्तिताः विजयोनामचूर्णोयंतान्सर्वानाशुनाशयेत् महाज्वरोपसृष्टानांभूतोपहतचेतसां
अप्रजानांचनारीणांहितमेतद्भिषजं त्रिकत्रयंत्रिफलात्रिकटुत्रिसुगंधीनि दारोस्त्वर्जिका
यवक्षारश्च लवणानिपंचग्रंथिपिप्पलीमूलंविडालपदकंकर्षं इतिविजयचूर्णं मरीचमहोष
धचित्रकसूरणभागापयोत्तरंद्विगुणाःसर्वसमोगुडभागाःसेमोयंमोदकःप्रसिद्धफलःज्वलनं।
ज्वलयतिजाठरमुन्मूलयतिशूलगुल्मगदान् निःशेषयतिश्लीपदमर्शांसिविनाशयत्याशु तद्यथा
मरिचभाग१ सुंठी२ चित्रक४ सूरण८ गुडभाग१५ लघुसूरणमोदकः षोडशसूरणतोंशावन्हेर
शोमहोषधस्याथ अर्द्धेनभागयुक्तिर्मरिचस्यततोपिचार्द्धेन त्रिफलाकणासमूलातालीसारुष्क १००

रक्रमिघ्नानां भागामहोषधसमात्दहनांशातालमूलीच भागाःसूरणतुल्याःदातथोवृद्धदारकस्या।
पि भृंगेलेमरिचांशोसर्वाण्येकत्रकारयेच्चूर्णं द्विगुणेनगुडेनयुतःसेमोयंमोदकःप्रकामधनैःगु
रुदृष्यभोज्यनिरतैरितरेशूपक्रवंकुर्य्यात् भस्मकमनेनजनितं पूर्वमगस्त्यस्ययोगराजेन भीम
स्यमारुतेरपिमहाशनोयेनतोजातो अग्निबलमत्रहेतुर्नकेवलंसूरणोप्महावीर्यः हंताशस्त्रक्षा
रानलेर्विनाप्यर्शांसिभिषः श्वयथुश्लीपदगदहृद्ग्रहणीचकफानिलोद्भूतां नाशयतिवलीपलि
तंमेधांकुरुतेजरांहरते हिक्कांकासंश्वासंसराजरोगान्प्रमेहांश्च प्लीहानंचतथोग्रंहंत्याशुरसायनं
पुंसां एषांभागोयथा सूरणभाग१६चीतभा०८ सुंठीभा·४मरिचभा·२हरडेबहेडाआंवला पीप
रि पिपरामूल तालसी अरुष्कर भेलावा तदसह्यत्येरक्तचंदनं विडंग प्रत्येकंभाग४ तालमू
रीलभाग८विधारभाग१६तजभाग१इलाचीछोटीवीजभाग१गुड७६ दहच्छूरणमोदकः त्रिवृ
च्छेजोवतीदंतीश्वदंष्ट्राचित्रकंसटी गवाक्षीमुस्तविश्वाकविडंगानिहरीतकी पलोन्मितानिचैता।

निपलान्यथ चरुष्करात् हृद्दारान्यलान्यथो सूरणस्य तु षोडश जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागाव
शेषितं पूतं तु तं रसं भूयः क्वाथेन्यस्त्रिगुणं गुडं लेहं पचेत्तु मन्दाग्नौ यावद्दर्वीप्रलेपनं अवतार्यत
तः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् त्रिवृत्तेजोवती कंदं चित्रकान् द्विपलांशिकान् एलात्वङ्मरिचं वा
पि नागाह्वं चापि षट्पलं क्वाथे शस्य पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ततो मात्रां प्रयुंजीत जीर्णे
क्षीररसाशिनः तेजोवती तेजवती तेजवल्कल इति वा कंदः सूरणः हन्याद्दुर्नामसि सर्वाणि तथा
सर्वोदराणि च गुल्मानपि प्रमेहांश्च पांडुरोगं हलीमकं दीपयेदनलं मंदं यक्ष्माणं चापकर्षति आन्त्र
वातप्रतिश्याये पीनसे पंहि तो मतः भवंत्यनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः दीर्घायुषः प्रजननाव
लीपलितवर्जिताः गुडः श्रीबाहुशालोयं रसायनवरो मतः दुर्नामांतकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः
पाकदर्विप्रलेपस्स्याद्यावद्धातं तुलीभवेत् तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो मज्जति वै गुडः क्षिप्तस्तु निश्चल
स्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यति एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः सार्द्धपलं पलं वार्द्धं भल्लातकं तु १०१

पचेद्विपक्व तैलं स्नुह्यर्कपयसा गवां मूत्रं च चतुर्गुणं एतदभ्यंगतोर्शांसि क्षारेणेव पतंति हि क्षारकर्मक
रं ह्येतन्न च संदूषयेद्वलिं कासीसं कोसीस इति लोके लांगलीकलिहारी इति लोके शिलाभित्पाषाणभे
दः अश्वमारः करवीरः स्वर्णक्षीरी चोक इति लोके दहत्काशीसाद्यं तैलं शुंठीकणामरिचनागद
लत्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्ध्वमंत्यात् खदेहिदं सममसितं गुदजाग्निमांद्यगुल्मारुचिश्वसन
कंठहृदामयेषु तद्यथा एलात्र सूक्ष्मा ग्राह्या अतएवाह मदनपालः एलासूक्ष्मा कफश्वासका
शार्शोमूत्रकृच्छ्रहृदिति तस्या बीजभागा १ तजभागा २ दलं पत्रकं यतएवाह निघंटौ धन्वंतरिः व
मालपत्रकं पत्रं स्यात्पलाशं दलाह्वयमिति तस्य भागा ३ नागं नागकेसरं अतएवाह निघंटौ धन्वं
तरिः नागपुष्पं मतं नागं केसरं नागकेसरमित्यादि तस्य भागा ४ मरिच भागा ५ पिप्पली भागा ६ शुंठी
भा॰ ७ चिनी भागा २८ समशर्करं चूर्णमिति त्रिकत्रयं वचा हिंगु पाठा क्षारो विडाह्वयं चव्यतिक्ताकलिं
गाग्निशाताका लवणानि च ग्रंथिविल्वाजमोदाश्चगणोयं त्रिंशतिर्मतः एतानि समभागानि सूक्ष्म

धिपूर्ववत् मारणान्नमृतंयच्चतस्यकृष्णमलोहवत् ततः संशोध्यविधिवच्चूर्णयित्लोहभाजने लोहेने
वतथायद्वाद्दृषदास्सूक्ष्मचूर्णितं कृत्वालोहमयेपात्रेमार्द्दवालितरंध्रकेरसेः पंकोपमंकृत्वातंपचेन्नि
मयाग्निना पुनर्निक्रमशोदद्यात्सर्वौषधंविधानतः त्रिफलार्द्रकभृंगानांकेशराजस्यवृद्धिमान्नृमा
णकंदकभल्लातवह्नीनांसूरणस्यच हस्तिकर्णपलाशस्यकुलिशस्यतथैवच भृंगभंगरैया केशरा
जः भृंगराजः केसराजइतिविदिः कुलिशंस्नुही पुटेपुटेचूर्णयित्वालोहात्षोडशिकंपलं तन्मात्रत्रि
फलायाश्चपलेनाधिकमाहरेत् अष्टभागावशिष्टेतुरसेतस्याः पचेद्बुधः अष्टौपलानिदत्वाचस
र्पिषोलोहभाजने ताम्रेनवालोहदर्व्याविचालयेद्विधि पूर्वकंततः पाकविधानज्ञः स्वच्छेचोर्ध्वेचसर्पि
षि मधुमध्यादिलेढेल्ग्नन्हीयात्पाकमाहृतः आरभेतविधानज्ञः कृतकौतुकमंगलः आमरंघृत
संयुक्तंविलिह्यात्प्रक्तिकाक्रमात् वर्द्धमानानुपानंचगव्यक्षीरेणसंयुतं गव्याभावेत्वजायाश्चस्नि
ग्धदृष्याक्षिभोजनं सद्योवह्निकरश्चैवभस्मकंचनियच्छति हंतिवातंतथापित्तं कुष्ठानिविषमज्व १०२

रं गुल्मादीनिपांडुरोगांश्चनिद्रालस्यमरोचकं शूलंचपरिणामंचप्रमेहमयवाकुकं श्वयथुंरुधिरस्रावंकुर्नां
मानंविशेषतः वलकृद्दहणंचैवकांतिदंस्वरवोधनं शरीरलाघवकरमारोग्यंपुष्टिवर्द्धनं आयुष्यंश्री
करंचैववयसस्तेजस्करंशुभं सश्रीकपुत्रजननंवलीपलितनाशनं दुर्नामारिरयंनाम्नाहृद्योवारसदृश
शः अनेनार्शांसिदह्यंतेयथातूलंचवह्निना सौकुमार्याल्पकायत्वान्मद्यसेवीयथानरः जीर्णम
द्यादिमुक्तादिभोजनैः सहदापयेत् लावतित्तिरवर्त्तीरमयूरश्शाकादयः चटकः कलविंकश्चवर्त्त
काहरितालकः श्येनकश्चदहल्लावोवनविष्किरकादयः पारावतमृगादीनांमांसंजांगलकंशुभं
वर्त्तीरः वगेलाइतिलोके चरकोवनचटकः कलविंकोगृहचटकः वर्त्तकावटईइतिलोके
हरितालकः हरिलइतिलोके विष्किराः वर्त्तकादयः मद्गुरोरोहितः श्रेष्ठःव्याकुलश्चविशेषतः म
त्स्यराजाइमेप्रोक्ताहितमत्स्यायदेहिने वृंताकस्यफलंशस्तंपटोलंबृहतीफलं प्रलंबमौरुवेत्राग्र
तालकाम्लंकुलयकं प्रलंबालंवालावूः अभीरुः शतावर्याः पत्रशाकं तालकंदेवदाली तथाच

निघंटेधन्वंतरिः जीमूतकोदेवताडोत्कटकोरोगगरी प्रोक्तंखुविषहृद्वेणीदेवदालीचतालकः दे
वदालीरसेतिक्ताकफार्शःसोथपांडुताः नाशयेदित्यादि वास्तुकंधान्यशाकंचकिमुकंचक्रवर्तिनं च
क्रवर्तिनं चकवडशाकं नारिकेलंचखर्जूरंदाडिमंलवलीफलं शृंगाटकंचपक्वाम्रंद्राक्षातालफला
निच जातीकोशंलवंगंचपूगंतांवूलपत्रकं हितान्येतानिवस्तूनिलोहमेतैस्समश्नतां नाश्नीयात्त्वकु
चंकोलककर्कंधूवदराणिच जंवीरंबीजपूरंचतिंत्रिडीकरमर्दकं कोलंचक्षुद्रवदरं कर्कंधूवदराणिम
हद्वदराणिश्रान्यान्यपिचमांसानिकुक्करंपुड्रकानपि हंससारसदात्यूहशंकुकंकवलाकिकाः मान
कंदकरीराणिकतकंचकलिंगकं कूष्मांडकंचककोटकंमुकंचविशेषतः कटुकंकालशाकंच
कसेरुकर्कटीतथ्या ककरादीनिसर्वाणिद्विदलान्विवर्जयेत् शंकरेणसमाख्यातश्चूर्णराजोत्तुकं
यया जगतामुपकारायकुर्नमारिरपंध्रुवं स्यान्नडुपैतिमेरुश्चपृथ्वीपर्यैतिवायुना पतंतिचंद्रताराश्च
मिथ्याचेदहमद्ध्रुवं ब्रह्मभाष्मकृतभाश्चक्रूरायेऽसत्यवादिनः वर्जनीयाःस्वधर्मेणभिषजागुरु। १०२

डखंडयोः श्रेष्ठातुमध्यमाहीनामात्रोक्तामुनिभिस्त्रिधा श्रीवाऊशालोगुडः तिलाभ्ज्ञात[illegible]थ्यायु
ड्योतिसमांशकं दुर्नामश्वासकासघ्नंप्लीहपांडुज्वरापहं पित्तश्लेष्मप्रशमनीकच्छूदद्रुरुजापहा उद।
जान्नाशयत्याशुमहितासगुडाभया इतिगुडाभया प्रणम्यशंकरंरुद्रंदंडपाणिमहेश्वरं जीवितारो
ग्यमन्विच्छन्नारदोपृच्छदीश्वरं सुखोपायेनहेनाथशास्त्रज्ञाराज्ञिभिर्विना चिकित्सामश्नसांनृणांका
रुण्याद्वक्तुमर्हसि नारदस्यवचःश्रुत्वानराणांहितकाम्यया अन्नसांनाशनंश्रेष्ठंभेषज्यंशंकरोवदत्
पांडुचक्राद्लिलोहानमादायाम्यतमंशुभं कृत्वानिर्मलमादौतुकुनस्थामाक्षिकेणच पत्रूरमूलकल्के
नलिंपेद्रसपुतेनच कुनटीमनःशिला माक्षिकंसुवर्णमाक्षिकंपत्रूरंवमकइतिलोकेरसःपारदः
वन्हेनिःक्षिप्यविधिवत्सारंगारेणनिर्धमेत् ज्वालाच्चतस्यरोद्ध्यात्रिफलायारसेनच सारःकाष्टसारः
ततोविज्ञायगलितंशंकुमोर्द्धसमुत्क्षिपेत् त्रिफलायारसेपूतेतदाकृष्यतुनिर्वपेत् नसम्यग्गलि
तंयच्चुतेनैवविधिनापुनः ध्मातंनिर्वापयेत्तस्मिन्लोहंतत्त्रिफलारसे यत्नोहंनमृतंतत्रपाच्यंमयो

स्तूपरियोमागोघनः स्नेहयुतः सरः मथितंसरसहितंनिर्जलंवस्त्रपूतंदधिसपञ्चकेशरंस्तोर्दनवा
नीतंनवंलिहन् सिताकेसरसंयुक्तंरक्तार्शस्तुसुखीभवेत् पयसाप्सृतेनपूषैः सतीनमुद्गादकीमसू
राणां ओदनमद्यादस्लैर्मधुरैरीषत्सुगंधैश्च समंगोत्पलमोचाकतिरीटतिलचंदनैः सिद्धच्छागी
पयोदद्यादुद्धेशोणितात्मके समंगाल्कुजाद्धः मोचाकोमोच्चरसः तिरीटोलोध्रः चंदनमत्ररक्तं
समंगादिकुष्ठं आविर्तंरञ्जनीचूर्णंस्नुहीक्षीरैः पुनःपुनः चंधनात्सुदृढंसूत्रं छिनत्यर्शोभगंदरं
नाडसूत्रं नासानाडिसमुत्थेषुतथामेढ्रादिजेष्वपि क्रियामर्शस्सुकुर्वीततत्रतत्रयथोदितां
चर्मकीलंतुसंछिद्यदहेत्क्षारेणवाग्निना वेगावरोधंस्त्रीपृष्ठयानान्युत्कुटुकासनं यथास्वंदो
षलंचान्नमर्शसः परिवर्जयेत् इत्यर्शोऽधिकारः अथजठराग्निविकाराधिकारः तत्रसंनिकृ
ष्टनिदानपूर्वकानुदराग्निविकारानाह कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोनलः मंदस्ती
क्ष्णोथविषमः समश्चेतिचतुर्विधः तत्रमंदस्याग्नेर्लक्षणमाह स्वल्पापिनैवमंदाग्नेर्मात्राभुक्तापिप १०४

च्यते छर्दिःसादःप्रसेकःस्याच्छिरोजवरगौरवं अथतीक्ष्णस्यलक्षणमाह मात्रातिमात्राप्यशि
तातीक्ष्णाग्नेः पच्यतेसुखं अतएवहिकेनापिमतःसतीक्ष्णोग्निरुत्तमः अथविषमस्यलक्षणमाह
अशितास्वलुमात्रापिविषमाग्नेस्तुदेहिनः कदाचित्पच्यतेसम्यक्कदाचिन्नविपच्यते तस्याध्मा
नमुदावर्तःशूलंजवरगौरवं प्रवाहणंमतीसारस्तथास्यादंत्रकूजनं अथसमस्यलक्षणमा
ह समासमाग्नेरशितामात्रासम्यक्विपच्यते एषांमध्येतुसर्वेषांसमोग्निःश्रेष्ठउच्यते तंत्रांत
रेतु अतिमात्रमजीर्णेपिगुरुचान्नंसमश्नतः दिवापिस्वपतोयेनपच्यतेसोग्निरुत्तमः एतेन
तीक्ष्णउत्तमउक्तः स्त्वमधुरस्निग्धादिनोज्यसंपत्त्यावुत्तमः तर्हिकथंतीक्ष्णस्यविकारमध्ये
गणनाक्रियते समोग्निःक्षुधाविघातादश्चैवतथाविकारंनकरोतितीक्ष्णस्तुस्वल्पकालमपि
क्षुधाविघाताद्दाहश्चैवपैत्तिकान्विकारान्करोति अतएवतीक्ष्णाग्निःपित्तसमुत्थानप्यति
वक्ष्यते मन्दाग्निजन्यान्विकारानाह मन्दोग्निर्देहिनांकुर्य्यादिकारान्कफसंभवान् तीक्ष्णः

पित्तसमुत्थानान्विषमो वाततहेतुकान् भस्मकस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह कट्वादिरू
क्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्तरुद्धो अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोग्निर्भुक्तं क्षणाद्भस्मक
रोतियस्मात् तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोभूदुपेक्षितोयं पचते च धातून् भस्मकस्य सोपद्रवम
रिष्टमाह तृट्स्वेददाहमूर्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसंभवान् पक्वोन्नमाशु धात्वादीनाशु क्षिप्रम्।
नाशयेद्ध्रुवं अथाजीर्णस्य विप्रकृष्टनिदानमाह अत्यंबुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्न।
विपर्ययाच्च कालेपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य संधारणात् क्षुधाद्यातम्
अपुरीषादीनां स्वप्नविपर्ययात् दिवास्वापनात् रात्रौ जागरणात् लघु चापिच्छिलपिच्छिलाद्यालिङ्गो।
त्वादिगुणयुक्तमपि अन्यच्च ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन प्रद्वेषयु
क्तेन च सेव्यमानमन्नं न पाकं भजते नरस्य परिप्लुतेन व्याप्तेन उक्तकारणेभ्यो तिमात्रभोज
नविशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णं च विबन्धमाध्मानं कारणमित्याह अनात्मवंतः पशुवद्भुंजं

निन्दकाः मुनिरसपिष्टविडंगं मुनिरसलीढं चिरस्थितं घर्मे ज्ञावपति लोहदोषान् वन्हिर्नवनीतपिंड
मिव मुनिरगस्तिः कालेमलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिराहारे अभेद्यानवसादो मनः प्रसादोस्यप
रिपाके कृमिरिपुचूर्णे लीढं सहितं स्वरसेन वंगसेनस्य पक्वपयस्य चिराभ्रियतं लोहाजीर्णघ्नं वंगसे
नस्य आस्ते: अजीर्णे लोहे ह्यपतति चूर्णं भुंजीत सिद्धसाररव्यं लोहव्यापन्नरुपशि विवर्द्धते जाठरोव
न्हिः तद्यथा पथ्यासैंधवशुंठीमागधिकानागरपत्रकसमोभागः त्रिवृतोभद्रो निंबूमार्ग्यं तत् सिद्धसार
रव्यम् भवेद्यदा तिसारस्तु कुडंबं पीत्वा तु वंजयेत् गुंजाफलद्वा काद्यर्धं द्विक्रिस्यभयप्रदा शंकरप्रणी
तं लोहं इति सामान्यक्रिया: अथ रक्तार्शसां चिकित्सामाह रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भि
षक् दुष्टास्रे निगृहीते सु: शूलानाहास्रगामयाः चंदनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः
क्वथिताः रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिंबाश्च चंदनं रक्तं चंदनादिकषायः नवनीततै
लाभ्यासात् केसरनवनीत शर्कराभ्यासात् दधिसरमथिताभ्यासात् उद्दालकाम्लतिक्तवहाः दश

तेयेऽप्रमाणतः रोगानीकस्यतेमूलमजीर्णंप्राप्नुवंतिहि अनात्मवंतः अबुद्धिमंतः रोगानीका-
स्यविषूच्यादेःमूलंकारणं अन्यच्च प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णंजायतेनृणां तन्मूलोरोगसंघा-
तस्यच्छिनाशाच्छिनश्यति तच्छिनाशात् अजीर्णविनाशात्विनश्यतिरोगसंघातइत्यर्थः यच्चा
तदजीर्णं आशात्तल्लक्षणादिना लक्षणाभावेविनश्यतिनिवर्त्ततइत्यर्थः अजीर्णस्यसामान्य
लक्षणमाह ग्लानिर्गौरवमाटोपोभ्रमोमारुतमूढता विबंधोतिप्रवृत्तिर्वासामान्याजीर्णलक्ष-
णं मारुतमूढतावायोरवरोधः विबंधोमलाप्रवृत्तिः संकुलिष्टकारणैःसहितानजीर्णस्यभेदा
नाह आमंविदग्धंविष्टब्धंकफपित्तानिलैस्त्रिभिः त्रिभिरित्येकशोनतुमिलितैः अजीर्णं
केचिदिच्छंतिचतुर्थंरसशेषतः केचित्सुश्रुतादयः रसशेषतः भुक्तस्यपक्वस्यसारभूतो
योद्रवःसचापक्वःसरसशेषःतस्मात् चतुर्थमजीर्णंनत्वामाजीर्णं नत्वामाजीर्णंद्रसशे-
षस्यकोभेदःउच्यते आमंमधुरतांगतमपक्वमन्नमेव रसशेषस्तुभुक्तस्यपक्वस्यसारभूतो

भा·प्र·
१०६

योद्रवःसचापक्वइतिनिर्देशः अजीर्णंपंचमंकेचिन्निर्दिशंति दिनपाकिच निर्दोषंगौरवभ्रमशूलादिदोषा
जनकं दिनपाकिच आहारोहोरात्रेणपाकंयातितिस्वभावः यत्तुमात्राकालसात्म्यादिदोषाद्दिनां
तरेपाकंयातितद्दिनपाकि अतएव याममध्येनभोक्तव्यमितिवचनं वदंतिषष्ठंचाजीर्णंप्राकृतंप्र
तिवासरं प्राकृतंअविकारकं प्रतिवासरंप्रतिदिनभावि भुक्तंयावन्नजीर्णंतावदजीर्णमित्युच्यते
एतदभिधानस्यप्रयोजनंपाकार्थंवामपार्श्वशायनप्रियश्राद्धादिसेवनादिकं नचात्राहारस्यनिषे
धः प्रातराशेत्वजीर्णेतुसायमाशोनदुष्यतिइतिवचनेनसायमाशस्यावश्यंकर्तव्यत्वात् आमा
जीर्णस्यलक्षणमाह तत्रामेगुरुतोत्क्लेशःशोथोगंडाक्षिकूटगः उद्गारश्चयथाभुक्तमविदग्धः
प्रवर्त्तते गुरुताउदरांगयोः उत्क्लेशः उपस्थितंवमनत्वमिवअक्षिकूटोऽक्षिपुटकः अवि
दग्धःअनम्लोनिर्गंधश्च विदग्धाजीर्णस्यलक्षणमाह विदग्धेभ्रमतृणमूर्च्छाःपित्ताच्चविवि
धारुजः उद्गारश्चसधूमाम्लःस्वेदोदाहश्चजायते विविधारुजः शोषचोषदाहादयः विष्टब्धा १०६

येऽस्यज्वाश्च भवंति तस्यां शिरसश्च भेदः उद्वेष्टनं हस्तपादयोः शिरसो भेदः शिरःशूलं विसूच्या उपद्रवाना
ह निद्रानाशोरतिः कंपो मूत्राघातो विसंज्ञता अमी उपद्रवा घोरा विसूच्यां पंच दारुणाः अमी उपद्रवा
घोराः अमी निद्रानाशादय उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणामेते घोरा भयंकराः विसूच्यां पंच दारुणाः वि
सूच्यास्तु पंचापि यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयंकराः अलसकलक्षणमाह कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्र
ताम्येत परिकूजति निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु आनह्यते आध्मायते प्रताम्येत् ग्लायति परिकूजति आर्त्त
नादं करोति कुक्षौ अजीर्णेन निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकंठादिकं गच्छतीत्यर्थः काश्य
पस्त्वाह नाधो याति न चाप्यूर्ध्वमाहारो न च पच्यते कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः
विसूच्यलसकयोररिष्टमाह यः श्यावदंतौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यंतरयातनेत्रः क्षामस्व
रः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय सर्वविमुक्तसंधिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः सं १०९

धयो यस्य सः विलंबिकाया लक्षणमाह दुष्टं च भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य वि
लंबिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः भृशदुश्चिकित्स्यां प्रत्याख्येयोपक्रमणी
यां इयमसाध्येवेति जेज्जटः जीर्णस्याहारस्य लक्षणमाह उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचि
तः लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणं अथ चिकित्सा जंबीराणां पलशतं रामठस्य पल
त्रयं भृष्टं त्रिकटुकं पंच लवणान्पंचकोलकम् जवानी टंकणक्षारस्वर्जिकायवक्षारयोः अजमो
दा तथा भार्गी विडंगं च पलं पलं मृत्पात्रे स्थापयेत्सर्वं गर्त्ते हस्तमिते भिषक् पक्षमात्रं शीतकाले च
रकाले तथैव च सप्ताहाद्द्वादशाहाद्वा कालेऽस्मिन्प्रकल्पयेत् जंबीराम्लमिदं हंति सर्वाजीर्णम
हाबलं गुल्मसंग्रहणीकुष्ठं प्लीहानं च कुरोदरं श्वयथुं पांडुरोगं च तथा सर्वोदराण्यपि इति जंबीराम्लम्
हरीतकी तथा शुंठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा सैंधवेन युता वा स्यात्सातत्येनाग्निदीपनी गुडेन शुंठीमथ
वोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबंधेषु च नित्यमद्यात्

भा. प्र. व्योषंदंतीत्रिवृच्चित्रंकलामूलंविचूर्णितं तच्चूर्णंगुडसंमिश्रंभक्षयेत्प्रातरुत्थितः एतद्गुडाष्टकंनामब
१०८ लवर्णाग्निवर्द्धनं शोथोदावर्त्तशूलघ्नंप्लीहपांड्वामयापहं सर्वचूर्णसमोगुडोदेयः गुडाष्टकं दहना
जमोदसैंधवनागरमरिचानिचाम्लतक्रेण सप्ताहादग्निकरंपांडुशोफनाशनंपरमं तक्रामेवमनं
~~सर्वचूर्णसमोगुडोदेयः गुडा~~ कार्यंविदग्धेलंघनंहितं विष्टब्धेस्वेदनंशस्तंरसशेषेशयीतच व
चालवणतोयेनवांतिरामेप्रशस्यते कणासिन्धुवचाकल्कंपीत्वावाशिशिरांभसा जलमत्रद्वारावमा
त्रं वचाकर्षार्द्धमिता सैंधवंकर्षार्द्धमितं द्वयोश्चूर्णयुतेनजलेनमीतेन कणादिकल्कंवापीत्वावां
तिरामेप्रशस्यतइत्यनेनान्वयः धान्यनागरसिद्धंवातोयंदद्याद्विचक्षणः आमाजीर्णप्रशमनंशूल
घ्नंवस्तिशोधनं भवेद्यदितुप्रातरजीर्णसंका तदाभयांनागरसैंधवाभ्यां विचूर्णितांशीतजलेनभु
क्त्वाभुंजीतचारंकोमितमन्नकाले विदह्यतेयस्यतुभुक्तमात्रंदंदह्यतेहृद्गलंचयस्य द्राक्षांसिता
माक्षिकसंप्रयुक्तांलीढ्वाभयांवापिसुखंलभेत त्रिकटुकमजमोदासैंधवंजीरकेद्वेसमधरणधृता १०८

जीर्णस्यलक्षणमाह विष्टब्धेशूलमाध्मानंविविधावातवेदनाः मलवाताप्रवृत्तिश्चस्तंभोमोहों
गपीडनं वातवेदनाः तोदभेदादयः स्तंभोगात्राणांमोहोमूर्छा रसशेषाजीर्णस्यलक्षणमाह र
सशेषेन्नविद्वेषोहृदयाशुद्धिगौरवे एतस्योपद्रवानाह मूर्छाप्रलापोवमथुःप्रसेकःसदनंभ्र
मः उपद्रवाभवंत्येतेमृतिश्चरसशेषतः अतिशायितेस्यात्आमाद्यजीर्णेभ्योविषूच्यादिरोगा
नाह आमंविदग्धंविष्टब्धमित्यजीर्णंयदीरितं विषूच्यलसकौतस्माद्भवेच्चापिविलंबिका ना
त्रयथासंख्य तदाविष्टब्धादिलंबिकाभवितुमर्हति साचकफवाताभ्यांभवतीत्येकेकेचिज्जी|
र्णाद्विसूच्यादित्रयोत्पत्तिः विसूच्यानिरुक्तिमाह सूचीभिरिवगात्राणितुदन्संतिष्ठतेऽनिलः
यत्राजीर्णेनसावैद्यैर्विसूचीतिनिगद्यते विसूच्यानिदानमाह नतांपरिमिताहारालभंतेवि
दितागमाः मूढास्तामजितात्मानोलभंतेऽशनलोलुपाः विदितागमाः ज्ञातायुर्वेदाः विसू
च्यालक्षणमाह मूर्छातिसारोवमथुःपिपासाशूलंभ्रमोद्वेष्टनजृंभदाहाः वैवर्ण्यकंपौहृद

भा॰प्र॰ वृहदग्निमुखंचूर्णं जीरकंचित्रकंचव्यंससुगन्धवचात्वचो एलाकर्चूरहवुषाकारवीनागकेसरं पृथ
१०९ कर्षमितान्येतेमिसिसोफकर्षार्द्धसम्मिता यवानीपिप्पलीमूलंस्वर्जिकाचहरीतकी जातीफलंल
वङ्गञ्चपृथक्कर्षयुगंमतं धान्यकंकेशरंपत्रंकर्षत्रयमितंपृथक् कणापलप्रमाणास्या पिलना
नंतुरोमकं मरिच्चात्पिचवः सप्तविंशत्स्यात्पलद्वयं पृथक्दशार्द्धंसामुद्रंसैंधवन्नागरंतथाष्टशा
वसंमितंचुक्रंतदर्द्धंतिंतिनीफलं धनंजयवटीह्येषाधनंजयविवर्द्धिनी अजीर्णंज्वरयत्याशुशूलमु
न्मूलयेद्द्रुतं हरेद्विवन्धसंस्तब्धमाध्मानंकर्षयत्यपि ग्रहणीप्लीहहंकुर्य्याज्जनयेद्रुचिमुत्तमं इतिधनं
जयवटीयोगतरंगिण्याम् स्नुह्यर्कचित्रकैरण्डवसुवर्णंसपुनर्नवां तिलापामार्गकदलीपलाशांश्चति
न्तिडीतथा गृहीत्वाज्ज्वालयेदेतत्सर्वंभस्माखिलंचतत् जलाढकेविपक्तव्यंयावत्पादावशेषितं
सुप्रसन्नंविनिःस्राव्यलवणप्रस्थसंयुतं पक्वंनिर्धूमकठिनंसूक्ष्मचूर्णीकृतंपुनः यवानीजीरकव्यो
षस्थूलजीरकहिंगुभिः पृथगर्द्धपलैरेभिश्चूर्णितैस्तत्क्षिमिश्रयेत् आर्द्रकस्वरसेनापिभावयेच्छा १०९

षयेत्पुनः शीतोदकेनतच्चूर्णंपिवेत्प्रातर्हिमात्रया तस्मिन्जीर्णेन्नमश्नीयाद्यूषैर्जांगलजैरसैः ईष
दम्लैसलवणैःसुखोष्णैर्वन्हिदीपनैः एतेनाग्निर्विवर्द्धेतवलमारोग्यमेवच तत्रानुपानंशस्तंहित
कंवाभोजनेहितं मंदाग्न्यर्शोविकारेषुवातश्लेष्मामयेषुच सर्वांगशोथरोगेषुशूलगुल्मोदरेषुच
अश्मर्य्यांशर्करायांचविरामूत्रानिलरोगिषु वैश्वानरक्षारः सामुद्रंलवणंग्राह्यमष्टकर्षमितंवुधैः
सौवर्चलंपंचकर्षंविडसैंधवधान्यकं पिप्पलीपिप्पलीमूलंपत्रकंकृष्णजीरकं तालीसंकेशरंच
व्यम्लवेतसकंतथा द्विकर्षमात्राण्येतानिप्रत्येकंकारयेद्वुधः मरिचंजीरकंविश्वमेकैकंकर्ष
मात्रकं दाडिमंस्याच्चतुःकर्षंत्वगेलेचार्द्धकार्षिके एतच्चूर्णीकृतंसर्वंलवणंभास्कराभिधं भक्ष
येच्छाणमानंतत्तक्रमस्तुककांजिकैः वातश्लेष्मभवंगुल्मंप्लीहानमुदरंक्षयं अर्शांसिग्रहणींकु
ष्ठंविवंधंचभगंदरं शूलंशोथंश्वासकासंवामदोषंचहृद्रुजं अश्मरींशर्करांचापिपांडुरोगंकृमी
नपि मंदाग्निंनाशयेदेतद्दीपनंपाचनंपरं हितायसर्वलोकानांभास्करेणोतदीरितं हन्यात्सर्वा

एषजीर्णनिर्मुक्तमात्रमसंशयं निम्बूरसादिकं दत्वा गुटिकामप्येके कुर्वन्ति अथ दाडिमस्य बीजा
नां चूर्णं कर्षचतुष्टयमितं देयं भास्करलवणचूर्णं सैंधवसमूलमागधीचव्यानलनागरं पथ्यां क्र
मवृद्धमग्निदश्चैव वडवानलनामचूर्णं स्यात् वडवानलनामचूर्णं पथ्यानागरकृष्णाकरंजविल्वा
ग्निभिः सितातुल्यैः वडवानलश्च जरयति बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णं द्वितीयं वडवानलं एलालवङ्ग
गपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्धिता मरिचं पिप्पलीशुंठीचतुःपंचषडुत्तरा क्रमाणेतानि यावंति ताव
ती सितशर्करा चूर्णमेतत्प्रयोक्तव्यमग्निसंदीपनं परं समशर्करं चूर्णं अथाजीर्णेरसाः क्षिप
लं गंधकं शुद्धं पलमेकं तु पारदम् मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथक् सचूर्णं सर्वं संमिश्र्य
द्रावयित्वाग्नियोगतः सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पंचांगुलदले क्षिपेत् ततो विचूर्णयत्नेन निक्षिप्या
यसभाजने जंबीरस्य रसं तत्र पूतं पलशतं क्षिपेत् चुल्ल्यां निवेश्य तद्यत्नान्मृदुना वह्निना पचेत्
रसे तस्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् पंचकोलकषायस्य चुक्रेणाद्रहितस्य च भावना। ११०

नामष्टमो हिंगुभागः प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेतज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हंति अजमोदा
त्र यवानी अतः संमार्जकत्वात् जीरके द्वे शुक्लं कृष्णं च धरणमत्र मानं तेन समधरणं धृतानामिदं हिंगुपो
ष्करं शटी दार्वी त्रिवृन्मुस्तं वचा चेंद्रयवास्तथा वृक्षाम्लं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुंचिका अम्लवेत
समम्लिका यवानी देवदारु च अभया तिविषा श्यामा हबुषारग्वधं समं तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकि
लाक्षपलाशयोः क्षाराणि लोहकिट्टं च तप्तं गोमूत्रसेचितं सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारये
त् मातुलुंगरसेनैतद्भावयेद्दिवसत्रयं दिनत्रयं च शुक्तेन तथार्द्रकरसेन च अत्यग्निकारकं चूर्णं प्र
दीप्ताग्निसमप्रभं उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिरात्फदान् अजीर्णमथ गुल्मांश्च प्लीहानं गुदजानि च उ
दराण्यंडवृद्धिं च अष्ठीलां वातशोणितं प्रणुदत्यल्बणान्दोषान्नष्टमग्निं प्रदीपयेत् द्वौ क्षारौ स्वर्जिका
यवक्षारश्च लवणानि पंच वृक्षाम्लं तिंतिडीकं विषाविल इति लोके श्रेयसी हरीतकी उपकुंचिका
मगरैल इति लोके अम्लवेतसाभावे चुक्रं दातव्यं श्यामा सातमुष्ककः मोष इति लोके षा इति लोके

लं पिप्पलीपिप्पलीमूलंचव्यचित्रकनागरं जयात्रविजया मार्कवोभृंगराजः लघुपुटेजपु
टे आर्द्रमार्द्रकं निष्कंटकं ज्वालानलोरसोऽजीर्णेरसरत्नप्रदीपे टंकणंरसगंधौचसमंभा
गत्रयंविषात् कपर्दःस्वर्जिकाक्षारोमागधीविश्वभेषजं पृथक्पृथक्कर्षमात्रंवसुभागमिहोष
णं जंबीराम्लेदिनंघृष्टंनवेदग्निकुमारकः विषूचीशूलवाताधिवह्निमांद्यप्रशांतये क्षारोय
क्षारः अग्निकुमारोविषूच्याद्यजीर्णेरसेंद्रचिंतामणौ रसंगंधकंटंकणंमोषवन्हिर्द्वणा
पटुंपञ्चहिंगुलवंगं सुधासर्वपूर्वोक्तचूर्णार्द्धदेया पुटेत्रीणिजंबीरषड्भिर्द्रावैर्द्धरसाद्यचैनभा
वल्लीरसमेवैर्नवनीयंततश्चिंचिकाक्षारतस्तक्षारयुग्मं वटोच्चणकप्रमाणातिमात्रेप्रदद्या
द्विषम्नादराग्नेविकारे पथ्येष्टान्नमानंविधेर्युक्त्यजीर्णेप्रदद्याच्चमंदानलेश्वासकासे तथाराग
जरोगोदराद्येषुपूज्योरसःसिद्धनामासुधासागरोऽयं अतिकानुपानेनसर्वामयघ्नंमदद्याद्विष
कामदोऽयंहिन्नृणां इतिसुधासागरोरसः शुद्धसूतंगंधकंत्र्यपलमात्रंपृथक्पृथक् हरीतकी १११

चद्विपलानागरस्त्रिपलस्मृतः कृष्णाचमरिचंतद्वत्सिंधूत्थंत्रिपलंमतं चतुःपलाचविजयामर्द्दयेत्त्रि
वुकद्रवैः पुटानिसप्तदेयानिघर्म्मेमध्येपुनःपुनः ॥ अजीर्णारिरयंप्रोक्तः सद्योदीपनपाचनः भ
क्षयेद्विगुणंमर्त्यःपाचयेच्चयेदपि अजीर्णादिः पारदामृतलवंगगंधकंभागयुग्ममरिचेनमिश्रि
तं तत्रजातिफलमर्द्धभागिकंतिंतिडीफलरसेनमर्दितं वन्हिमांद्यदशास्यक्कनाशनोरामवाण
इतिविश्रुतोरसः संग्रहग्रहणिकुंभकर्णकंसामवातखरदूषणंजयेत् दीयतेक्षणकाधुमान
तःसद्यएवजठराग्निदीपनः रोचकः कफकुलांतकारकःश्वासकासवमिजंतुनाशनः पारा
भाग १ विषभा १ लवंग १ गंधक १ मरिच ८ जायफल २ रामवाणोरसोऽजीर्णेरसेंद्रचिंतामणौ
पलचिंचाक्षारःपलपरिमितंपंचलवणंद्वयंसंम्पक्पिष्टंनवतिलघुनिंबूफलरसैः ततस्तत्
तस्मिन्पलपरिमितंशंखखंडकलंक्षिपेद्क्षारान्सप्तद्रवतितदनेनैवविधिना पलप्रमाणंकटुक
त्रयंचपलार्द्धमानेनचहिंगुभागः विषंपलकाद्दशभागयुक्तंतावत्रसोगंधकएषचोक्तः वडवा

स्थिप्रमाणेनवटीमेतस्यकारयेत् भक्षयेत्सर्वदासास्यात्सर्वाजीर्णप्रशांतये सर्वोदरेषुशूलेषुवि-
षूच्यांविविधेषुच अग्निमांद्येषुगुल्मेषुसदाशंखवटीहिता शंखवटी अजीर्णरसप्रदीपे स्नुह्यर्क
चिंचापामार्गरंभातिलपलाशराजान् लवणानिक्षिपेद्दद्यात्प्रत्येकंपलमात्रया लवणानिपृथ
क्पंचग्राह्याणिपलमात्रया स्वर्जिकाचयवक्षारष्टंकणंत्रितयंपलं सर्वत्रयोदशपलंसूक्ष्म
चूर्णंविधायच निंबूफलरसेप्रस्थसंमितेतस्यरिक्षिपेत् तत्रशंखशकलंपलंवन्हौप्रतप्यतु
वारान्निर्वापयेत्सप्तसर्वंद्रवतितद्यथा नागरंत्रिपलंग्राह्यंमरिचंचपलद्वयं पिप्पलीपलमात्रा
स्यात्पलार्धंभृष्टहिंगुनः ग्रंथिकंचित्रकंचापिजवानीजीरकंतथा जातीफलंलवंगंचपृथक्
कर्षद्वयोन्मितं रसोगंधोविषंचापिटंकणंचमनःशिला एतानिकर्षमात्राणिसर्वंसंचूर्ण्यमि
श्रयेत् शरावार्द्रनिंबुकेणसंनीयवटिकांरचेत् माषप्रमाणांसावैद्वेवृहच्छंखवटीस्मृता सा-
र्वाजीर्णप्रशमनीसर्वशूलनिवारिणी विसूच्यपलसकादीनांसद्योभवतिनाशिनी वृहच्छंख ११२

स्तत्रदातव्याःपंचाश५०संख्ययाशनैः भृष्टटंकणचूर्णेनतुल्येतसहमेलयेत् मरिचेनापितु-
ल्येनतदर्धेनविडेनच भावयेत्सप्तकृत्वस्तुचणकाम्लजलेच ततःसंशोष्यसंक्षिप्यकूपीमध्ये
निधापयेत् रसःक्रव्यादनामायंभैरवानंदयोगिना उक्तःसिंहलराजायबहुमांसाशिनेपुरा
भक्षयेद्भोजनस्यांतेमाषद्वयमितंरसं भक्षयित्वारसंपश्चात्पिबेत्तक्रंससैंधवं अतीवगुरुय
द्भुक्तमतिमात्रमथापिवा तत्सर्वंजीर्यतिक्षिप्रंरसस्यैतस्यभक्षणात् शूलंगुल्मंचविष्टंभंप्ली
हानमुदरंतथा रसःक्रव्यादनामायंविनिहंतिनसंशयः क्रव्यादोरसोऽजीर्णरसेंद्रचिंताम
णौरसरत्नप्रदीपेरसप्रदीपेच त्र्यूषणंक्षारत्रयंसर्जंगंधोपंचकोलमिदंशुभं सर्वैस्तुल्याजयाभृष्टा
तदर्धास्त्रिगुणाजया एतत्सर्वंजयाशिग्रुवन्हिमार्कवजैर्द्रवैः भावयेत्त्रिदिनंघर्मेततोलघु
पुटेक्षिपेत् सप्तधार्द्रद्रवैर्दद्याद्रसोज्वरलानलोभवेत् निष्कोस्यमधुनालीढोनुपानंगुडना-
गरं हंत्यजीर्णमतीसारंग्रहणीमग्निमांद्यंवं श्लेष्मतृष्णाश्वासवमनमालस्यमरुचिंजयेत्पंचको

शुक्तं तैलं घृतयुक्तं विसूच्यां मर्द्दनं तेन खल्लीशूलनिवारणं पिपासायां तथोत्क्लेशे लवंगस्यांबु श
स्यते जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रमोथानस्य वा उत्क्लेशलक्षणं उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठी
वनेरितं हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् इति सरुग्वाध्मातमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत्
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिंगुसैंधवैः हैमवती श्वेतवचा दारुषट्कं तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं स
क्षारमार्त्तिं जठरे निहन्यात् स्वेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णैः रुक्षैस्तथान्यैरपि पाणितापैः विलंबिका
लसकयोरयमेव क्रियाक्रमः अतएवैतयोरुक्तं पृथङ्नेह चिकित्सितं तंत्रसत्कं गुरुस्निग्धसांद्र
मंदहिमस्थिरैः अन्नपानैर्नयेच्छांतिं पित्तश्लेष्मविरेचनैः अस्मृक्ताग्निशांत्यै माहिषं दधि दुग्धसर्पी
षि संसेवेत यवागूं समधूच्छिष्टां ससर्प्पिष्कां अस्मृक्तपित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं श्यामात्रिवृ
त्पिष्टं च पयो दद्याद्विरेचनं यत्किंचिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनं सर्वं तद्भस्मकाग्निहितं भुक्ताप्र
स्वपनं दिवा सिततंडुलसितकमलं छागीक्षीरेण पायसं सिद्धं भुक्ता हि तेन पुरुषो द्वादशदिवसाद्बु ११३

भुक्षितो भवेत् प्रस्थद्वयं शृंगवेरमार्द्रं निष्कुलीकृतं तत्तुल्यांशं सैन्धवं च निम्बूनीरं च तत्समं मृद्वि
लया सम्यक् पेषयित्वा विद्धात् तिलमयूरजं क्षारं तथा यवक्षारं स्वर्जिकाक्षारमेव च मरिचं चित्रकं द्वे
वचास्यैकं च पलं पलम् प्रस्थद्वयं मस्तुनोऽपि पुनः पाषाणपेषितं वस्त्रपूतं न्यसेत्काचघटे दृढत
रे भिषक् अर्शसां नाशनः श्रेष्ठो मूढवातानुलोमनः कफवातोद्भवे गुल्मे श्लीपदे च जलोदरे प्लीह
पांडूपघये स्वाहे ग्रहण्यां तमकेरुचौ चत्वारिंशात्पैत्तिकेषु विंशतिः कफजेषु च अशीतिर्वात
रोगेषु सर्वथैवोपयुज्यते पक्ष्मार्द्धं स्थापयेत् सर्वाजीर्णनाशनमुत्तमम् पुनर्भोजनकामस्य पायये
च्चपुनः पुनः पुनः पुनर्भोजनं स्यात्तत्र किंचित्तु दुष्यति गोवर्द्धनेन रचितो रसः क्रव्यादवल्लभः
इति क्रव्यादवल्लभो रसः अथ विशिष्टद्रव्याजीर्णे विशिष्टपाचनं द्रव्यमाह अलंपनसपाका
यफलं कदलसंभवं कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतं नारिकेरफलतालबीजयोः पाच
नं सपदि तंडुलं विदुः क्षीरमाशु सहकारपाचनं चारमज्जनि हरीतकी हिता मधूकमाल्लूरकपाद

भा·प्र·
१२५

नानांपरूषखर्जूरिकपिच्छकानां याकायपेयंपिचुमंदवीजंधतेपित्तकेपित्र देवदेयं खर्जूरश्रृंगा
टकयोःप्रशस्तंविश्वौषधंकुर्त्रेचभद्रमुस्तंजरांगवोधिवृक्षफलेषुशीतंप्रश्वेतथावार्युपितंप्रणीतंकंदु
लेषुपयसःपयोहितंदीप्यकंबुचिपिटेकणायुतं षष्टिकादधिजलेनजीर्यतेककर्टीचसुमनेषु
गीयते सुमनेषुगोधूमेषुगीयतेकथ्यते गोधूममाषहरिमंथसतीनमुद्गयाकोभवेकटितिमातु
लपुत्रकेन खण्डचखंडपतिमाषनवंस्त्वजीर्णश्रेलंकुलथ्थमथवाविदधातिजीर्णं मातुलपुत्रकः
धत्तूरफलं कंगूश्यामाकनीवाराःकुलत्थश्चाविलंवितं दध्नोजलेनजीर्यंतिवैदलाःकांजिके
नवु पिष्टान्नंशीतलंवारिकृशरांसैंधवंपचेत माषेंडरीनिंवमूलंपायसंमुद्गयूषकैः वटोवेसवा
राह्वंगेनफेनीशामंपर्प्परश्शिगुवीजेनयाति कणमूलतोलडुकापूदशाघाविपाकोभवेच्छ
ष्कुलीमंडयोश्च वेसवारः वेगरइतिलोके तद्यथा स्नेहोनिशाहिंगुलवंगकेलाधान्याकजीरा
र्द्रकनागराणि अम्लोषणंसैंधवपर्णमन्नेयथोचितंसंस्कृतयेप्रणीतमिति शाक्षाशटकःपानक १२५

वटीअजीर्णे टंकणकणामृतानांसहिंगुलानांसमाभागाः मरिचस्यभागयुगलंनिंबूनीरैर्वटीका
र्या वटिकांकलायसदृशीमेकांद्वेवासमश्नीयात सत्वरमजीर्णशांत्येवन्हेर्वृद्धिकफध्वस्त्ये
अजीर्णकंटकोरसः जलपीतमपामार्गमूलंहन्याद्विषूचिकां सतैलंकारवेल्यंवुविधुनोति
विसूचिकां वालमूलस्यनिष्काथःपिप्पलीचूर्णसंयुतः विषूचीनाशनःश्रेष्ठोजठराग्निविव
र्द्धनः विल्वनागरनिष्काथोहन्याच्छर्दिं विसूचिकां विल्वनगरकैडर्य्यक्काथस्तदधिकोगुणैः
कैडर्यकटूफलं मोषंकरंजस्यफलंहरिद्रेमूलंसमावाप्यचमातुलुंगपाः छायाविशुष्कागु
टिकाःकृतास्ताहन्युर्विषूचीनयनांजनेन अनुभूतमिदं अपामार्गस्यपत्राणिमरिचानिस
मानिच अश्वस्यलालयापिष्टान्यंजनाद्धंतीसूचिकां विसष्यामतिदृष्टायांतक्रंदधिसमंजा
लं नारिकेलांवुपेपांवाप्राणप्रत्राणायपयोजयेत त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्टैरम्लप्रपिष्टैः
सवचासताक्ष्वैःउद्वर्त्तनंखल्लिविसूचिकाघ्नंतैलंविपक्वंचतदर्थकारि कुष्टसैंधवयोःकल्क

र्य्यतिसोषात्खंडनागरभक्षणात् सितानागरमुस्तेनतथेक्षुश्चार्द्रिकारसात् जराभिरोगेरिकचंदनाभ्याम्
मस्येतित्रीधंमुनिभिःप्रणीतं तप्तेनशीतंऽचिशिरेणचोष्णंजीर्णेनिवेतत्ताश्रणंः स्तथाम्लेः इरामदि
रा तक्रंतर्पदेमवातारमग्नो तोपेद्वितंसतक्रुलवस्तदंभः पीत्वाजीर्णेतोयजातंनिहन्यात्तत्रद्रोहंभद्र
मुस्तंविशेषात् तत्रतोयाजीर्णे गोतक्रेऽम्लतरेविपाच्यशानकैः पथ्याःगृहीत्वाग्निनानिःक्वाथ्यातथा
ज्ञोषितासलवणैर्निम्बूरसैर्भावयेत् जीरेमुस्तकणाजमोदचविकाचित्रंकटुग्रन्थिकंत्रुणवीहिङ्गुपटुत्र
जंकरिकणाकुष्ठांविडङ्गानिच क्षाराणिसमंविचूर्णपसकलंनिम्बूजलह्यावितंभर्जमान्यमुनायथा
न्नतिपुनः सूत्रेणसम्वेष्टयेत् खादेदग्निवलान्यपेक्ष्यविधिवात्यग्रहेविद्रुहेश्चलामग्रहपाण्डुमन्ददह
नश्वासक्षयहरणादिषु हिक्काछर्दिकफप्रकोपजठरंकुष्ठादिरोषान्जयेत्साचित्राख्यहरितकीसम
स्तुजांहंत्रीभिषक्कामदा इतिचित्रकहरीतकी त्रिकटुमुस्तफलत्रिकपत्रकंत्रुटिविडङ्गमिदं समभा
गिकम् सकलतुल्यलवङ्गविमिश्रितंद्विगुणितंत्रिवृतंसमशर्करम् हरतिवह्निगुदजज्वरामयंसकल ११५

गुल्मविवन्धगलग्रहं ग्रहणिकामनलच्युतिमामजांरुजमरुक्चावनंपरिणामजमम्लज्वरयाश्चशिरोभ्र
हंगुदान्नजज्वरामयमुल्वणं अनिमतंमणिकण्वसमीरितंगदमहीरुहवज्रमवारितम् इतिजज्वराग्नि
विकाराजीर्णविसूचिकालसकविलंविकाचिकित्सा अथक्रम्यधिकारः कृमीणांभेदानाह कृम
यस्तुद्विधाप्रोक्ताबाह्याभ्यंतरभेदतः तेषांनिदानान्याह बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः
नामतोविंशतिविधाबाह्यास्तत्रमलोद्भवाः तत्रतेषुवाह्याःक्रमयःमलोद्भवाः बाह्यवहिर्मलस्वेदसं
भवाः तेषांरूपाण्याह तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाःकेशांवराश्रयाः तिलानामिवपरिमाणरूति
वर्णायेषांते वङ्घपादाश्चसूक्ष्माश्चयूकालिक्षाश्चनामतः द्विधातत्रयूकावङ्घपादाः कृष्णाःकेशाश्च
यस्याःलिक्षाःसूक्ष्माःश्वेताःवस्त्राश्रयाश्च तत्कर्तव्यविकारानाह द्विधातेकोठपिडिकाकंडूगंडान्
प्रकुर्वते अभ्यंतरकृमीणांविप्रकृष्टनिदानमाह अजीर्णभोजीमधुराम्लनित्योद्रवप्रियःपिष्टगुडो
पभोक्ता व्यायामवर्जीचदिवाशयीचविरुद्धभोजीलभतेकृमींश्च उत्पन्नकृमिलक्षणमाह ज्वरोविव

भा·प्र· र्ताश्शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणं कफजक्रिमीणां विप्रकृष्टं नि
११६ दानमाह मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः शुक्तं कालांतरेणाम्लीभूतरसः इक्षोः कफ
जक्रिमीणां संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्प्पंति सर्वतः पृथुब्रध्ननिभाः
केचित्केचिद्गंडूपदोपमाः रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः श्वेतास्ताम्रावभासश्च ना
मतः सप्तधा तु ते अंत्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः चुरवो दर्भकुसुमाः सुगंधास्ते च कुर्वते
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं मूर्च्छाछर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् वध्नश्चर्म
लता रूढोंकुरितः तनवः परिणाहेन तथा यंतो दीर्घास्तनुदीर्घाः चुरवश्चुरनामानि तत्कर्त्त
व्यविकाराः हृल्लासादयः रक्तजानाह रक्तवाहिशिरास्थाना तरक्तजा जंतवोऽणवः अपादा
वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुंबराः षट् ते कुष्ठैक
कर्माणः सहसौरसमातरः सहसौरसमातृभ्यां वर्त्तते इति सहसौरसमातरः पुरीषजानाह पक्वा ११६

विशेषः मंडः मांड इति लोके किमत्र चित्रं वकमत्स्यमांसभोजी सुखी कांजिकपानतः स्यात् इत्यद्भुतं के
वलवह्निपक्वं मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति आममाम्रफलं मीनेतद्बीजं पिशिते हितं कूर्ममांसं यवक्षा
रात्क्षिप्रं पाकमुपैति हि कपोतपारावतनीलकंठकपिंजलानां पिशितानि मुल्का काचास्य मूलं प्र
रिपीय पिष्टं सुखी भवेन्नावकृशो हि दृष्टं कपोतो धवलः पांडुः शाकानि सर्वाण्यपि यांति पाकं क्षारे
ण सद्यस्तिलनालजेन चंचूकसिद्धार्थकवास्तुकानां गायत्रिसारक्वथितेन पाकः चंचूकं चेचु इति लो
के गायत्री खदिरः पलंकिका केमुककारवेल्लीवार्त्ताकुवंशांकुरमूलकानां उपोदिकालावुपटो
लकानां सिद्धार्थकोमेघरवस्य पक्वा मेघरवः चवराई इति लोके विपच्यते सूरणकं गुडेन तथालु
कं तंडुलजोदकेन पिंडालुकं जीर्यति कोरदूषात्कसेरुपाकः किल नागरेण लवणस्तंडुलतोया
त्सर्पिर्जंवीरकाद्यम्लात् मस्त्वादपि तक्त्वक्षिप्रं पाकं यात्येव कांजिकात्तैलं क्षीरं जीर्यति तक्रेणात
त्यम्लं कोलमंडकात् माहिषं माणिमंथेन क्षारास्तूर्णेन तद्दधि मंडकः माड इति लोके रसालाजी।

पलाशजं संचूर्ण्यखादयेत्तद्वद्वे कृमीन्नाशयितुंनरः निंबपत्रसमुद्भूतंरसंक्षौद्रयुतंपिबेत् धत्तूरप
त्रजंवापिकृमिनाशनमुत्तमं रसेंद्रेणसमायुक्तोरसोधत्तूरपत्रजः तांबूलपत्रजोवापि लिक्षायूकवि
नाशनः धत्तूरपत्रकल्केनतद्रसेनैवपाचितं तैलमभ्यंगमात्रेणयूकानांपापतिक्षणात् कृमी
णांविट्कफोत्थानामेतदुक्तंचिकित्सितं रक्तजानांतुसंहारंकुर्यात्कुष्ठचिकित्सया क्षीराणि
मांसानिघृतानिचापिदधीनिशाकानिचपर्णवंति अम्लंचमिष्टंचरसंविशेषात्कृमीन्जिघांसुः
परिवर्जयेत्तु इतिकृम्यधिकारः अथपांडुरोगकामलाहलीमकाधिकारः तत्रपांडुरोगस्यसं
ख्यापूर्वकंसनिरुक्तिनिदानमाह पांडुरोगाःस्मृताःपंचवातपित्तकफैस्त्रयः चतुर्थःसन्निपा
तेनपंचमोभक्षणान्मृदः पंचमोभक्षणान्मृदइति ननुमृत्तिकापिरूक्षित्वदोषद्वारेणैवपांडुरो
गंजनयतीतिमृद्भक्षणजः पांडुरोगोदोषजादभिन्नएवकथंपंचमइति उच्यते अपरकारणा
कुपितावातादयोऽन्यानपिरोगान्कुर्वंतिमृत्तिकाभक्षणकुपितास्तुवातादयोविशेषतः सु

पाण्डुरोगमेवजनयंत्येवेतिविशेषाच्चिकित्साविशेषाच्चपंचमसंख्याकरणेनोक्तः तच्चिकित्सायाःपरकारणा
कुपितदोषजनितपांडुरोगचिकित्सयापिनभवतीति सुश्रुतेन मृत्तिकाजःपृथगुपदिष्टः विप्रकृष्टनिदा
नपूर्विकांसंप्राप्तिमाह व्यवायमम्लंलवणानिमद्यंमृदंदिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णं निषेवमाणस्यविदू
ष्यरक्तंदोषास्त्वचंपांडुरतांनयंति तीक्ष्णंराजिकादि वातिकस्यपांडुरोगस्यलक्षणमाह त्वङ्मूत्र
नयनादीनांरूक्षकृष्णारुणाभता वातपांड्वामयेकंपतोदानाहभ्रमादयः रूक्षारुणाभताचमां
डुत्वंनातिक्रामति अतएवसुश्रुते सर्वेषुचैतेष्वपिपाण्डुभावोयतोऽधिकोऽतःखलुपांडुरोगइति
भ्रमादयइत्यादिशब्दात्छर्दिशूलादयः पैत्तिकस्यलक्षणमाह पीतमूत्रशकृन्नेत्रोदाहतृष्णाज्वरा
न्वितः भिन्नविट्कोतिपीताभःपित्तपांड्वामयीनरः भिन्नविट्कःसद्रवमलः श्लैष्मिकस्यलक्ष
णमाह कफप्रसेकश्वयथुतंद्रालस्यातिगौरवैः पांडुरोगीकफाक्रांतःशुक्लत्वङ्मूत्रनयनाननैः अ
त्रोपलक्षणेतृतीया सांनिपातिकस्यलक्षणमाह सर्वान्नसेविनःसर्वेदुष्टादोषास्त्रिदोषजंत्रि

भा·प्र· दोषलिंगं कुर्वंति पांडुरोगं पुरःसरं मज्जस्य संप्राप्तिमाह मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो म
११८ लः कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफं कोपयेन्मृत्स्नादीश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रूक्षयेत् पूरयत्य
विपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि इंद्रियाणां बलं हत्वा तेजोवीर्यौजसां तथा पांडुरोगं करोत्याशु
बलवर्णाग्निनाशनं स्रोतांसि रसवाहीनि तेजो दीप्तिः ओजः सर्वधातुसारः मज्जस्य लक्षण
माह मृद्भक्षणाद्भवेत्पांडुस्तंद्रालस्यनिपीडितः सकासश्वासशूलार्तः सदारुचिसमन्वि
तः शूनाक्षिकूटगंडभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः कृमिकोष्ठोतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितं ।
कृमिकोष्ठ इत्यंतो ग्रंथो भवेदित्यनेन संबध्यते अतिसार्येत मलमिति अत्र मलमिती क
र्मकर्तृतत्कर्मवन्मंतव्यं तस्मिन्कर्मणि अत्रार्थे त्रयक प्रत्ययः असाध्यस्य लक्षणमाह ज्वरा।
रोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः पांडुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेंद्रियः पांडुरो
गश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति कालप्रकर्षाच्छूनांगो यो वा पीतानि पश्यति खरीभूतः ११८

शयेपुरीषोत्था जायंतेधोविसर्पिणः वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः तदास्योद्गारनिःश्वा।
सविड्गंधानुविधायिनः पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ते पंचनाम्ना कृमयः ककेरुकम
केरुकाः सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयंति च विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडुताः
रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडूर्विमार्गगाः वृद्धास्तेधोविसर्पिणः स्युः यदा ते आमाशयोन्मुखा भवे।
युरित्यन्वयः ते विमार्गगाः संतो विड्भेदादीन्जनयंतीत्यर्थः अथ कृमीणां चिकित्सा विडंग।
व्योषसंयुक्तमन्नमंडं पिबेन्नरः दीपनं कृमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भो।
जनं कफनाशनं कृमीणां नाशनं स्वच्छमग्निसंदीपनं परं विडंगसहितपानीयं विडंगेनावधूलि
तं पीतं कृमिहरं दृष्टं कृमिजांश्च गदाञ्जयेत् लिह्याद्विडंगचूर्णं वा मधुना कृमिनाशनं पलाश
बीजस्वरसं पिबेन्माक्षिकसंयुतं पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण कृमिनाशनं कांपिल्लचूर्णं क
र्षार्धं गुडेन सह भक्षितं पातयेच्च कृमीन्सर्वानुदरस्थान्न संशयः विडंगं कोटजं बीजं तथा बीजं।

तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेंद्रियः दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः हारिद्रं हरिद्रावर्णं पी
तशकृन्मूत्रः पीते रक्ते वा शकृन्मूत्रे यस्य सः भेकवर्णः रक्तभेकवर्णः तस्या भेदानाह कामला(
वरूपिणी सा कोष्ठशाखाश्रया मता एका कोष्ठाश्रया अपरा शाखाश्रया तत्र कोष्ठकामलामाह
कालान्तरात्खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुंभकामला कालांतरात्खरीभूता अतिरूक्षितसर्वधातुः कुं
भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः सा कृच्छ्रा कष्टसाध्येत्यर्थः कुंभकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह
छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः नश्यति श्वासकासार्तो विड्भेदी कुंभकामली उभयो
रपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः सरक्ताक्षिमुखच्छ
र्दिविण्मूत्रो यश्च तांम्यति दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामला
वान्विपद्यते पांडुरोगस्यैव भेदं हलीमकं चाह यदा तु पांडोर्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः बलो
त्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुर्ज्वरः स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णारुचिर्भ्रमः हलीमकं तदा ११९

तस्य विद्यादनिलपित्ततः पांडोः पांडुरोगिणः अथ पांडुरोगस्य चिकित्सामाह सप्तरात्रं गवां मूत्रे भा
वितं चायसो रजः पांडुरोगप्रशांत्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः गोमूत्रसिद्धमंडूरचूर्णं सगुडमश्नतः पांडुरो
गः क्षयं याति पंक्तिशूलं च दारुणं अयोमलं तु संतप्तं भूयो गोमूत्रसाधितं मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा पां
डुरोगी सुखी भवेत् पुनर्नवा त्रिवृद्व्योषविडंगं दारु चित्रकं कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दंती चव्यं कलिंगकं
कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तं शृंगी च कारवी यवानी कट्फलं चेति पृथक् पलमितं मतं मंडूरं द्वि
गुणं चूर्णाद्गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् गुडवद्वटकान्कृत्वा तक्रेणालोड्य तान्पिबेत् पुनर्नवादिमं
डूरवटकेण विनिर्मितः पांडुरोगं पुराणं च कामलां च हलीमकं श्वासं कासं च यक्ष्माणं ज्व(
रं शोथं तथोदरं शूलं प्लीहानमाध्मानमर्शांसि ग्रहणीं क्रिमीन् वातरक्तं च कुष्ठं च सेवनान्ना
शयेत् ध्रुवं अत्र पुनर्नवादिरष्टप्रत्येकं पल १ लोहकिट्टचूर्णं पल ४८ गोमूत्रपल १९२ पुनर्न
वादिर्मंडूरवटकः ऊषणं त्रिफला मुस्तं विडंगं चित्रकं तथा एतानि नव भागानि नव भागाह

भा·प्र· तायसः एतदेकीकृतं चूर्णं नरोऽष्टादशरक्तिकं प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां पिबेत्तक्रेण वा सह गोमूत्रे
१२० ण पिबेद्वापि पांडुरोगं स नाशयेत् शोथं हृद्रोगमुदरं कृमिं कुष्ठं भगंदरं नाशयेदग्निमांद्यं च दुर्नाम
कमरोचकं आर्द्रकस्य रसेनापि लिह्यात्कफसमृद्धिमान् अथ नवायसे लोहं नवरक्तिकामितं भ
क्षणीयं यतस्तत्क्रूरसप्रदीपे गुंजामेकां समारभ्य यावत्स्युर्नवरक्तिकाः तावल्लोहं समश्नीयाद्य
थादोषानलं नरः एवं सति प्रथमदिवसे त्र्यूषणादिसहितं रक्तिकाद्वयमितं खादेत् ततः प्रति
दिनं रक्तिकाद्वयं द्वयं वर्द्धयेत् यावत्त्र्यूषणादिसहिताष्टादशरक्तिकाः स्युस्तावत्खादेत् ततः
ता प्रतिदिनं खादेत् नवायसं चूर्णं अथ कामलाचिकित्सा त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निंब
स्य वा रसः प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः अंजने कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसो
हितः गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तक्रेण कामली धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः
लीढा निवारयंत्याशु कामलामुद्धतामपि कुंभाख्यकामलायास्तु हितः कामलिको विधिः शोथ १२०

अतिरूक्षितसर्वधातुः वदत्यविट्सहरितं सकफं योऽतिसार्यते दीनः स्वेदातिदिग्धांगः छर्द्दिम
च्छार्तृषान्वितः पांडुदंतनखो यस्तु पांडुनेत्रश्च यो भवेत् पांडुसंघातसंदर्शी पांडुरोगी विनश्यति
पांडुसंघातसंदर्शी पीतवर्णस्य राशिं पश्यति अंतेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथांतेषु च मध्यशू
नं गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यंतमसंज्ञकल्पं विवर्जयेत्पांडुकिनं यशोर्थी तथा
तिसारज्वरपीडितं च अंतेषु हस्तपादादिषु म्लानं क्षीणं प्रताम्यंतं म्लानिं गच्छंतं असंज्ञक
ल्पं मृतकल्पं अथ पांडुरोगभेदस्य कामलाया निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह पांडुरोगी तु यो
ऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते पित्तं कर्त्तृ दग्ध्वा संदह्य रोगाय
कामलाख्याय पांडुरोगिण एव अतिशयितपित्तलसेवया कामला भवति नायं नियमः किंतु
कामला स्वतंत्रापि भवति यथा राजयक्ष्मा कासाद्यपेक्षितापि भवति नायं नियमः किंतु राजयक्ष्मा
स्वतंत्रोऽपि भवति तदुक्तं देशापि कामलाया लक्षणमाह हारिद्रनेत्रस्स भृशं स हरिद्रत्वङ्नखाननः पी

तेप्राणदाःपांडुरोगिणां कुष्ठानिज्वरंशोथमरूस्तंभंकफामयान् अर्शांसिकामलांमेहंप्लीहानंशा
मयंतिच अथपुनर्नवादिमाण्डूरवटकः किराततिक्तंसुरदारुदार्वीमुस्तंगुडूचीकटुकापटोलं दुरालभा
पर्प्पटकंसनिंबंकटुत्रिकंवन्हिफलत्रिकंच फलंविडंगस्यसमांशकानिसर्वैस्समंचूर्णमयायसश्च
सर्प्पिर्मधुभ्यांवटिकाविधेयातक्रानुपानातुभिषजाप्रयोज्या निहंतिपांडुंचहलीमकंचशोथंप्रमेहं
ग्रहणीरुजंच श्वासंचकासंचसरक्तपित्तमर्शांस्यथोर्वेर्ग्रहमामवातं व्रणंचगुल्मात्कफविद्रधिंच
श्वित्रंचकुष्टंचवटःप्रयोगात् अथाष्टदशांगलोहं यवगोधूमशाल्यन्नैरसैर्जांगलजैर्हितैः मुद्गाढकी
मसूराद्यैरेषुभोजनमिष्यते एषुपांडुरोगकामलाहलीमकेषु लवङ्ग अथषणम्वन्हिवरादार्वीमुस्त
द्रुमान् वेल्लादरसषच्यानिमुस्तागोक्षुरजातिजा जातीपत्रीजवानिचमयूरोलाङ्गलीशटी चातुर्जा
तंवरावीजंवलावीजंप्रियङ्गुजम् तालमूलीचन्दनञ्चकर्प्पूरंवंशरोचना कस्तूरीत्वेतिसंचूर्णस्वर्ण
माक्षिकसंयुतं पिप्पलीमूलसंयुक्तमण्डूरेणसमन्ततः वलाश्वातावरीरम्भाक्षुधानागवलातथा नाग १२१

वल्लीस्वरणम्ब्रस्सेच्चैषांसमेत्पसः त्रिफलामण्डूरमादायचतुर्ल्हांसम्यग्विपाचयेत् दुग्धंचतुर्गुणंदत्वाशार्क
राद्विगुणायसः घृतंलोहसमन्दद्यात्गुडपाकंविपाचयेत् सर्वचूर्णंततःक्षिप्त्वादारुदर्व्याप्रचालयेत् उ
तार्य्यसम्यगादायस्निग्धेभाण्डेनिधापयेत् कर्षमात्रततःखादेत्तक्रंचानुपिवेततः पाण्डुरोगंकामलांश्च
हृद्यंश्वासव्रणक्रिमीन् रक्तपित्तंतथाऽर्शांसिग्रहणीमपिनाशयेत् सर्वान्व्याधीन्निहन्त्येषमंडूरःशर्क
राभिधः इतिशर्करामंडूरः पुनर्नवात्रिवृद्व्योषविडंगंदारुचित्रकं कुष्ठंहरिद्रेत्रिफलादंतीचव्यंकलि
गकं कटुकापिप्पलीमूलमुस्तंशृंगीचकारवी यवानीकट्फलंचेतिपृथक्पलमितंमतं सूतभ
स्मतालकस्मभागेकंचप्रकल्पयेत् ताप्यंभस्मःशिलांचैवगंधकंतत्समंमतं मंडूरंद्विगुणंचूर्णात्गोमू
त्रेष्टगुणेपचेत् गुडवद्वटकाःकृत्वातक्रेणालोडतान्पिवेत् पुनर्नवादिमंडूरोवटकोऽश्विविनिर्मि
तः पाण्डुरोगंपुराहांचसेवनाम्नाशयेध्रुवम् पुनर्नवादिरसेंद्रमंडूरवटकः इतिपांडुरोगकामलाह
लीमकाधिकारः अथरक्तपित्ताधिकारः तत्ररक्तपित्तस्यनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह घर्मव्याया

मद्योकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेवच पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्या।
शु शोणितं तीक्ष्णं मरिचादि उष्णोग्नितापादिः क्षारो यवक्षारादिः विदग्धं दूषितं स्वगुणैः स्वकारणैर्गुणैस्ती
क्ष्णादिभिः गुणैरिति वृद्धत्वेन तीक्ष्णाम्ललवणकटूष्णधर्म्मादियोगत्वं ते विदहति दूषयति रक्तपित्तस्य
सामान्यं लक्षणमाह ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वं चाधो द्विधापि वा रक्तमित्युपलक्षणं तत्संसर्गि पित्तं च अत।
एव रक्तं च पित्तं च रक्तपित्तमिति द्वंद्व इति सुश्रुतः रक्तं च तत्पित्तं चेति रक्तपित्तं गर्गः प्राह पितमिश्चरकः
कर्मधारयः मार्गानाह ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रव
र्तते कुपितमतिकुपितं विशिष्टरूपमाह सांद्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितं श्यावारुणं सफे
नं च तनु रूक्षं च वातिकं रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभं मेचकागारधूमाभमंजनाभं च पैत्ति
कं संसृष्टलिंगं संसर्गात्त्रिलिंगं सान्निपातिकम् सपांडु ईषत्पांडुः कृष्णं कज्जलाभं मेचकं चिक्कण।
कृष्णवर्णम् अञ्जनं स्रोतोंजनं तदाभं संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारु १२२

त्रेण पिबेत्कुंभकामलार्यां शिलाजतु दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसं वा गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् विचूर्ण्य
लीढं मधुनाचिरेण कुंभाह्वयं पांडुगदं निहंति अथ हलीमकचिकित्सा मारितस्यायसश्चूर्णं मुस्ताचू।
र्णेन संयुतं खदिरस्य कषायेण पिबेद्धन्तुं हलीमकं सितातिक्ताबलायष्टीत्रिफलारजनीयुतैः लेह्ये
ह्यात्समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये अमृतलतारसकल्कप्रसाधितं वृषविपक्वं सर्पिः क्षीरचतुर्गुण
मेतद्धितं स्याद्धलीमकार्तेभ्यः अमृताद्यघृतं मधुरैरन्नपानैस्तं वातपित्तहरैर्हरेत् कामलापांडुरोगोक्तां
क्रियां चात्रोपयोजयेत् अथ सामान्यतः पांडुरोगकामलाहलीमकचिकित्सा फलत्रिकामृता।
वासातिक्ताभूनिंबनिंबजः क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात्पांडुरोगं सकामलं त्र्यूषणं त्रिफलामुस्तं विडं
गं चव्यचित्रकौ दार्वीत्वङ्माक्षिकोधातुर्ग्रंथिको देवदारु च एषां द्विपलिकान्भागान्कृत्वा चूर्णं
पृथक् पृथक् मंडूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमंजनसंनिभं गोमूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत्प्रक्षिपेत्ततः
उदुंबरसमान्कृत्वा वटकांस्तान्यथाग्नि च उपयुंजीत तक्रेण जीर्णे सात्म्यं च भोजनं मंडूरवटका ह्येते

तानुगं द्विमार्गंकफवाताभ्यामुभाभ्यांतत्प्रवर्त्तते उपद्रवानाह दौर्वल्यश्वासकासज्वरवमथु
मदापांडुतादाहमूर्छाभुक्तेघोरोविदाहस्त्वधृतिरपिसदाहृद्यतुल्याचपीडा तृष्णाकोष्टस्यभेदः
शिरसिचतपनंपूतिनिष्ठीवनंचद्वेषोनुक्तेऽविपाकोविकृतिरपिभवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः उपद्रवा
ः विकृतिः मांसप्रक्षालनाभत्वादिः साध्यत्वादिकमाह एकदोषानुगंसाध्यंद्विदोषंयाप्यमु
च्यते यत्रिदोषमसाध्यंस्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ऊर्ध्वंसाध्यमधोयाप्यमसाध्यंयुगपद्गतम्
व्याधिभिः क्षीणदेहस्यवृद्धस्यानश्नतश्चयत् साध्यमाह एकमार्गंबलवतोनातिवेगंनवोत्थितं
रक्तपित्तंसुखेकालेसाध्यंस्यान्निरुपद्रवं सुखेकालेहिमशिशिरयोः असाध्यमाह मांसप्रक्षाल
नाभंकथितमिवचयत्कर्दमाम्भोनिभंवामेदःपूयास्रकल्पंयकृदिवयदिवापक्वजंबूफलाभं
यत्कृष्णंयच्चनीलंभृशमतिकुणपंयत्रचोक्ताविकारास्तद्वर्ज्यंरक्तपित्तंसुरपतिधनुषायच्चतुल्यं
विभाति उक्ताविकारादौर्वल्यादयः सुरपतिधनुषातुल्यंनानावर्णं येनचोपहतोरक्तेरक्तपित्ते

भा·प्र· नमानवः पश्येदृश्यंवियच्चापितच्चासाध्यमसंशयं येनरक्तपित्तेनउपहतोमनुष्यः दृश्यंघटपटा
१२२ दिकंवियच्चआकाशंपश्यतिसनश्यति वियच्चादृश्यमपीत्यर्थः अरिष्टलक्षणमाह लोहितंछर्द
येद्यस्तुबहुशोलोहितेक्षणः लोहितोद्गारदर्शीचम्रियतेरक्तपैत्तिकः लोहितोद्गारदर्शीव्याधि
महिम्नोद्गारमपिलोहितंपश्यतीत्यर्थः अथरक्तपित्तस्यचिकित्सा पित्तास्रंस्तम्भयेन्नादौप्र
वृत्तम्बलिनोश्नतः हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मज्वरादिकृत् शालिषष्टिकनीवारकोरदूष
प्रसाधिकाः श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्चभोजनेरक्तपित्तिनां प्रियङ्गुः कंगु मसूरमुद्गचणकाः स
मकुष्ठाढकीफलाः प्रशस्ताः सूपयूषार्थेकल्पितारक्तपित्तिनां दाडिमामलकंविद्वानम्लार्थे
चापियोजयेत् पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः शाकार्थेशाकसात्म्यानांतंडुलीयादयो
हिताः पारावतान्कपोतांश्चलावान्रक्ताक्षवर्तकान् शशान्कपिंजलानेणान्हरिणान्कालपुच्छ
कान् रक्तपित्तहरान्विद्यान्रसांस्तेषांप्रयोजयेत् ईषदम्लाननम्लांश्चघृतभृष्टान्ससैंधवान् कफा १२२

भा·प्र· घ्राणाच्चतुर्गुणं तस्मान्नवमतो रक्तं नावनं नासिकागते कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ च पूरयेत् चक्षुः
१२४ स्रवति रक्तं चेत्पूरयेत्तेन चक्षुषी मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्म सुयोजयेत् रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यंगे
प्रयोजयेत् सर्वेषु रक्तपित्तेषु तस्माच्छ्रेष्ठमिदं घृतं दूर्वाद्यं घृतं मधीकं चंदनं लोध्रं प्रियंगुश्च विचूर्ण
येत् चूर्णमितत्पिबेत्क्षौद्रवासारससमन्वितं नासिकामुखपायुभ्यां योनिमेढ्राच्च वेगिनः रक्त
पित्तं स्रवद्धंति सिद्ध एष प्रयोगराट् यच्च नासास्रुतं तेनैव रक्तं न तिष्ठति वेगतः तदाप्यनेन चूर्णेन तिष्ठ
त्येवास्य चूर्णितं इक्षूणां मध्यकाण्डानि सकंदं नीलमुत्पलं केसरं पुण्डरीकस्य मोचं मधुकपद्मकं
वटप्ररोहशुंगाश्च शृंगाटं खर्जूरमेव च एतानि समभागानि कषायमुपकल्पयेत् अथितं मधुसंयुक्तं
पाययेच्छर्करान्वितं सप्रमेहं रक्तपित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति द्राक्षापाफलिनीभिर्वा प्रियालमधुकेन
वा श्वदंष्ट्रया शतावर्या सिक्ताजितासाधितं पयः पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तनाः मधुनाघ्नंति
संलीढा रक्तपित्तं पृथक्पृथक् अत्र काश्मर्या अपि फलमेव ग्राह्यं फलसाहचर्यात् अतिनिःसृ १२४

तरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदसृक् यकृद्वा भक्षयेदाजं मांसं वा पित्तसंयुतं नासाप्रवृत्तं रुधिरं घृतभृष्टं
श्लक्ष्णपिष्टमामलकं सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्द्धि प्रलेपेन घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासि
कया पयो वा द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करं चेक्षुरसं हिताय नस्यं दाडिमपुष्पोत्थो रसो दूर्वाभवो।
पिच आम्रास्थिजः पलांडोर्वा नासिकास्राविरक्तजित् पुराणं पीनमानीय कूष्मांडस्य फलं दृढं तद्वी
जाधारबीजत्वक्शिराशल्यं समाचरेत् ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचेज्जलतुलाक्षये तस्मिन्नीरेर्द्धशिष्टे तु
यत्नतः शीतलीकृते तानि कूष्मांडखण्डानि पीडयेद्दृढवाससा यत्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धा
रयेत् कूष्मांडं शोषयेद्धर्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् क्षिप्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कूष्मांडं तेन भर्जयेत् सिता
याश्च तुलां तत्र क्षिप्त्वा तल्लेहवत्पचेत् सुपक्वे पिप्पलीशुंठीजीरकाणां द्विपलं पृथक् पृथक् पलार्द्ध
धान्याकपत्रैलामरिचत्वचं चूर्णमेषां क्षिपेत्तत्र घृतार्द्धं क्षौद्रमावपेत् एतत्पलमितं खादेद्यथा
ग्निबलं यथा खण्डकूष्मांडलेहोयं रक्तपित्तं विनाशयेत् पित्तज्वरं तृषां दाहं प्रदरं कृशतां वमिं

भा॰प्र॰ स्वरभेदंसहृद्रोगंकासंश्वासंक्षतंक्षयं नाशयत्येववृष्योयंबृंहणोबलवर्द्धनः खंडकूष्माण्डावले
१२५ हः पुराणंपीनमानीयकूष्मांडस्यफलंदृढं तद्वीजाधारवीजत्वक्शिराशल्यंसमाचरेत ततो
तिसूक्ष्मखंडानिकृत्वातस्यतुलांपचेत गोदुग्धस्यतुलायुग्मेमंदाग्नौचालयेच्छनैः शर्करायास्तु
लामर्द्धंगोघृतंप्रस्थमात्रकं प्रस्थार्द्धमाक्षिकंचापिकुडवान्नारिकेरतः प्रियालफलमज्जानं
क्षिपेत्त्रिपुरीफलं क्षिपेदेकत्रविपचेल्लेहवत्साधुसाधयेत् निपक्वसुपक्वमालोक्यज्वलना
द्ववतारयेत कोष्णेतत्रक्षिपेदेषांचूर्णंतानिवदाम्यहं एकोंशःशतपुष्पायाश्चाजाजीराजजीवा
निका गोक्षुरःक्षुरकःपथ्याकपिकच्छूफलानिवा सतमील्वकसर्वेषामेषामक्षयुगंपृथ
क धान्यकंपिप्पलीमुस्तमश्वगंधाशतावरी तालमूलीनागवलावालकंपत्रकंशटी जाती
फलंलवंगंचसूक्ष्मैलाबृहदेलिका शृंगाटकंपर्प्पटकंसर्वंपलमितंपृथक चंदनंनागरंधा
त्रीफलंचापिकशेरुकं प्रत्येकंपंचकर्षाणिचूर्णयित्वार्प्पयेत्तानिनिक्षिपेत पलद्वयमुशीरस्यमा १२५

तुगेयूषशाकेद्द्यात्क्वाताद्गोरसं पथ्यंसतीनयूषेणससितालाजसक्तुभिः धान्याकधात्रीवासानां
द्राक्षापर्प्पटयोर्हिमः रक्तपित्तंज्वरंदाहंतृष्णांशोषंचनाशयेत धान्यकादिर्हिमः क्रीवेरमुत्पलंधान्यं
चन्दनंयष्टिकामृता उशीरंवरपश्चैषांक्वाथंसमधुशर्करं पाययेत्तेनसद्यो हिरक्तपित्तंप्रणश्यति
रक्तपित्तंजयत्युग्रंतृष्णांदाहंज्वरंतथा पद्मोत्पलानांकिंजल्कःपृश्निपर्णीप्रियंगुकंएषांक्वाथंचूर्णं
मित्येके वासापत्रसमुद्भूतोरसःसमधुशर्करः क्वाथोवाहरतेपीतोरक्तपित्तंसुदारुणं पिचानांट
षपत्राणांपुटपाकरसोहिमः समधुर्हरतेरक्तपित्तकासज्वरक्षयान् उत्पलंकुमुदंपद्मंकाल्हारं
लोहितोत्पलं मधुकंचेतिपिष्टासक्तंतल्लाछर्दिहरोगणः वासायांविद्यमानायामाशायांजावि
तस्यच रक्तपित्तीक्षयीकासीकिमर्थमवसीदति आटरूषकमृद्वीकापथ्याक्वाथःसशर्करः क्षौ
द्राढ्यःसकलश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः दूर्वासोत्पलकिंजल्कमंजिष्ठासैलवालुका सिताशीत
मुशीरंचमुस्तचंदनपद्मकं विपचेत्कार्षिकैरेतैराजंप्रस्थमितंघृतं तंडुलानांजलंछागीक्षीरं

धुनोदेयंत्रुभाग्रमजतुकंत्वचां शृंगीकुलाविडंगंचशुण्ठीजातीफलंपलं त्रिफलाधान्यकंपत्रं घन्त्वंम
रिचकेशरं चूर्णंदत्वासुमथितंस्निग्धभांडेनिधापयेत् यथाकालंप्रयुंजीतविडालपदमात्रकं गव्यक्षी
रानुपानंचसेव्योमांसरसःपयः गुरुवृष्यान्नयानानिस्निग्धमांसादिबृंहणं रक्तपित्तंक्षयंकासंपंक्ति
शूलंविशेषतः वातरक्तंप्रमेहंचशीतपित्तंवमिंक्लमिं श्वयथुंपाण्डुरोगंचकुष्ठप्लीहोदरंतथा आ
नाहंमूत्रसंस्रावमम्लपित्तंनिहंतिच चक्षुष्यंबृंहणंवृष्यंमङ्गल्यंप्रीतिवर्द्धनं आरोग्यंपुत्रदंश्रेष्ठंका
माग्निवलवर्द्धनं श्रीकरंलाघवकरंखंडखाद्यंप्रकीर्त्तितं छागंपारावतंमांसंतित्तिरिःक्रकराश्च
शः कुरङ्गःकुलसारश्चमांसमेषांप्रयोजयेत् नारिकेरपयःपानंसुनिषण्णकवास्तुकं शुष्कमू
लकजीवाख्यंपटोलंबृहतीफलं फलंवार्त्ताकुपक्वाम्रंखर्जूरंस्वादुदाडिमं ककारपूर्वकंपक्व
मांसंचानूपसंभवं वर्जनीयंविशेषेणखण्डखाद्यंसमश्नतः लोहांतरवदत्रापिपुटमादिक्रियेष्य
ते नपुनर्माक्षिकंपेणेवशिलेपेवहिमारणं माहीवननेटादिम्योषधिःमनःशिलास्वकंलोहंगज १२६

वेल्लिइतिलोके सुनिषण्णकंचोपतीशाकविशेषः जीवंतीजिवईशाकविशेषः ककारपूर्वकंक
टुक कालशाकं कूष्माण्ड कर्कोटिका कलिंग कार्कन्धू करमर्दिक करीर कतक कसेरू कां
जिकइत्यादिवर्जनीयं खण्डखाद्यंलोहं शतावरीमूलकल्कंकल्काच्छीरंचतुर्गुणं क्षीरतुल्यंघृतं
गव्यंसितयाकल्कतुल्यया घृतशेषंपचेत्तत्तुपलार्द्धंलिहयेत्सदा रक्तपित्तंह्यम्लपित्तंक्षयंश्वासंच
नाशयेत् शतावरीपाकः इतिरक्तपित्ताधिकारः अथाम्लपित्ताधिकारः तत्राम्लपित्तस्यविप्र
कृष्टंनिदानमाह विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजोविदग्धं पित्तंस्वहेतूपचितंपुरा
यत्तदम्लपित्तंप्रवदंतिसंतः दुष्टंव्यापन्नमन्नंपित्तप्रकोपीत्युक्तेपि अम्लविदाहीतिविशेषार्थंपि
त्तप्रकोपि पानंतक्रसुरादि अन्नंमाषादि स्वहेतूपचितंपुरायत् वर्षास्वम्लविपाकेजलेरोषधी
भिश्चतादृशीभिःस्वहेतुभिः उपचितं संचितं पित्तंतदम्लपित्तंवदंति अम्लपित्ताख्यंरोगंव
दंति अम्लपित्तस्यव्याधेर्लक्षणमाह अविपाकक्लमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः हृत्कण्ठदा

हारुचिभिरम्लपित्तंवदंतिभिषक् अम्लपित्तंद्विविधमूर्ध्वगमधोगंच तत्रोर्ध्वगस्यलक्षणमाह वांतंहरि
त्पीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताभमतीवचाम्लम् मांसोदकाभंत्वतिपिच्छिलाच्छंश्लेष्मानुयातंविवि
धंरसेन आरक्तंईषद्रक्तोहितं रक्ताभंवाअतीव अच्छंनिर्मलं रसेनलवणकटुतिक्तरूपेण अ
धोगस्यलक्षणमाह तृट्दाहमूर्छाभ्रममोहकारिप्रयात्यधोवाविविधप्रकारैः हृल्लासकोठान
लसादहर्षस्वेदांगपीतत्वकरंकदाचित् मूर्छासदृशाज्ञानशून्यता मोहोविपरीतज्ञानं अधो
वेति वाशब्दादूर्ध्वगापेक्षयाविविधप्रकारं हरिद्रादिवर्णयोगात् कदाचित्हृल्लासादिकंजन
यति आहारेकृतेसतिअम्लपित्तस्यावस्थाविशेषमाह भुक्तेविदग्धेप्यथवाप्यभुक्तेकरोतितिक्ता
म्लवमिंकदाचित् उद्गारमेवंविधमेवकण्ठहृत्कुक्षिदाहंशिरसोरुजंचकरचरणदाहमौष्ण्यं
महतीमरुचिंज्वरंचकफपित्तं जनयतिकंडूमंडलपिडकान्वितगात्ररोगचयं भुक्तेविदग्धेतिक्ता
म्लवमिंकरोतितथाउद्गारम् एवंविधमेवतिक्ताम्लमेवकरोति तथाकंठहृत्कुक्षिदाहंशिरसोरु

षाणस्योषणस्यच कूष्माण्डस्यावलेहोऽयंभक्षितःपलमात्रया किंवायथोवह्निवलंभुक्तोरोगान्विना
शयेत् रक्तपित्तंशीतपित्तमम्लपित्तमरोचकं वह्निमांद्यंसदाहंचतृष्णांप्रदरमेवच रक्तार्शोपितथा
छर्दिंपाण्डुरोगंचकामलां उपदंशंविसर्पंचजीर्णंचविषमज्वरं लेहोऽयंपरमोहृष्योबृंहणोवलवर्द्ध
नः स्थापनीयःप्रयत्नेनभाजनेमृन्मयेनवे वृहत्खंडकूष्माण्डावलेहः कूष्माण्डकस्यस्वरसंपला
नांशतमात्रकं रसतुल्यंगवांक्षीरंचूर्णंधात्रीपलाष्टकं मृद्वग्निनापचेत्तावद्यावद्भवतिपिंडवत् धा
त्रीतुल्यासितायोज्यापलार्द्धंलेहयेन्मधु खंडकूष्माण्डकंह्येतत्भक्तमभ्यासतोहरेत् रक्तपित्तंह्यम्ल
पित्तंदाहंतृष्णांचकामलाम् खंडकूष्माण्डकं प्रातर्वरीछिन्नरुहाहयघ्नीमुंडतिकावला तालमूली
चगायत्रीत्रिफलायास्त्वचस्तथा भार्ङ्गीपुष्करमूलंचपृथक्पंचपलानिच जलद्रोणेविपक्तव्य
मष्टभागावशेषितं द्विर्मोषधिहतस्यापिमाहिकेणहृतस्यवा पलषोडशकंदेयंरुक्मलोहस्य
चूर्णितं खंडतुल्यंघृतंदेयंपलषोडशकंवुधैः पचेत्ताम्रमयेपात्रेगुडपाकोमतोयथा प्रस्थार्द्धं

भा॰प्र॰ मुखस्यमाधुर्य्यंश्लेष्मपित्तस्यलक्षणं अथाम्लपित्तस्यचिकित्सा अम्लपित्तेतुवमनंपटोलारिष्टवास
१२८ कैः कारयेन्मदनक्षौद्रैःसैन्धवैश्चतथाभिषक् विरेचनंत्रिवृच्चूर्णंमधुधात्रीफलद्रवैः ऊर्ध्वगंवमनै
र्विद्वानधोगंरेचनैर्हरेत् अम्लपित्तमितिशेषः यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णासंस्कारवर्जिताः यथा
स्वंलाजसक्तून्वासितामधुयुतान्पिबेत् निस्तुषयववृषधात्रीक्वथितंसलिलंत्रिगंधमधुयुक्तं द्रुततर
मपहरतिवमिंसंजनितामम्लपित्तेन छिन्नाब्दवासातिक्तपटोलपत्रंक्षौद्रान्वितंपीतमनेकरूप मुदा
रुणंहंतितदम्लपित्तंयष्ट्याह्वनिम्बालतरूप्रसूनम् वासामृतापर्प्पटकनिंबभूनिंबमार्कवैः त्रि
फलाकुलकैःक्वाथःसक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा पाठापटोलदलचंदनधान्यधात्रीवासावरांगदल
नागकणाभयाभिः लेहःसिताज्यमधुभिःशिलयाविलीढोहन्त्यम्लपित्तमरुचिंज्वरदाहमोहं
खालित्यमेहतिमिरव्रणशुक्रदोषा भुक्त्वानरःसततमामलकीरसेनक्षौद्रोप्यनेनहिमवेत्तरुणी
रिंसुः कूष्मांडस्यरसोग्राह्यःपलानांशतमात्रकं रसतुल्यंगवांक्षीरंधात्रीचूर्णंपलाष्टकम् धात्री १२८

तुल्यासितायोज्याथगव्यमाज्यंपलद्वयं मंदाग्निनापचेत्सर्वंयावद्भवतिपिंडितं पलार्द्धंपलमेकंवाप्रत्य
हमत्तयेदिदं खंडकूष्मांडकंख्यातमम्लपित्तापहंपरं खण्डकूष्माण्डकावलेहः कुडवंनालिकेरस्य
सूक्ष्मंदृषदिपेषितं शुभ्रखंडस्यकुडवंसर्वमेतच्चचूर्णितं आलोड्यनालिकेरस्यजलेमंदाग्निनापचे
त् नारिकेलजलाभावेपयसितत्पचेत् धान्यकंपिप्पलीमूलंचातुर्जातंविचूर्णितं प्रत्येकंटङ्क
मात्रंतुशीतेतस्मिन्विनिक्षिपेत् पलमात्रस्ततद्वोपिभक्षितंप्रत्यहन्नरैः नालिकेरकखण्डोऽयंपुंस्त्व
निष्ठावलप्रदः अम्लपित्तंरक्तपित्तंशूलंचपरिणामजं क्षयंक्षपयतिक्षिप्रंशुष्कंदावानलोयथा प
लमात्रेणगव्यघृतेनालिकेरस्यभर्जनंकर्त्तव्यमितिसंप्रदायः नालिकेरखण्डः प्रस्थंतुनालिकेरस्य
सूक्ष्मंदृषदिपेषितं निष्कुलीकृतकूष्माण्डखण्डानामर्द्धमाढकं तद्द्वयंभर्जयेद्गव्येघृतेतुकुडवो
न्मिते ततस्तत्रक्षिपेत्क्षुण्णंगोदुग्धंचाढकोन्मितं तत्रैवनिःक्षिपेत्तस्यांसितांप्रस्थद्वयोन्मितां पचेत्सर्वा
णिचैकत्रमृदुनावन्हिनाभिषक् सुपक्वेशीतलेतत्रचूर्णिकृत्यविनिःक्षिपेत् सूक्ष्मेलांधान्यकं

भा. प्र. धात्रीपर्पटजलदंजलं उशीरंचंदनंद्राक्षांशृंगाटककसेरुकं त्वक्पत्रकंसकर्चूरंकर्षयुग्मंपृथक्
१२९ पृथक् सर्वंसंमिश्र्यपचेद्देशजनेमन्मयेनवे पलमात्रमिदंप्रातर्भक्षयेद्वाप्ययानलं एतन्निषेवितंह
न्ति रोगान्नेतानसंशयः अम्लपित्तंज्वरंपित्तंरक्तपित्तमरोचकं वातरक्तंतथांदाहंपाण्डुरोगंचकर्ममलां
क्षयंक्षपयतिक्षिप्रंशूलंचपरिणामजं नारिकेलकखंडोयमश्विभ्यांभाषितःपुरा वर्णदीरंहणोत्व
ष्यःपुंस्त्वनिद्राबलप्रदः वृहन्नारिकेरखंडः अथपित्तश्लेष्मचिकित्सा अनयापिप्पलीद्राक्षासि
तयासंभवंरजः मधुनाकंठदाहघ्नंपित्तश्लेष्महरंपरं पटोलयवधान्याकपिप्पल्यामलकानिच
एषांक्षोद्रयुतःक्वाथःपित्तश्लेष्महरंपरः पित्तश्लेष्मवमीकंडूकोथविस्फोटदाहनुत् दीपनःपाच
नःक्वाथःशृंगवेरपटोलयोः पिप्पलीखंडपथ्यानिस्तुल्यानिर्मोदकःकृतः पित्तश्लेष्महरोनुक्तो
वन्हिमांद्यंचनाशयेत् इत्यम्लपित्तश्लेष्मपित्ताधिकारः अथराजयक्ष्माधिकारः तत्रराजयक्ष्म
णोविप्रकृष्टंसंनिकृष्टंचनिदानमाह वेगरोधात्क्षयाच्चैवसाहसाद्विषमाशनात् त्रिदोषोजायते १२९

जंचकरोति तथाकंठस्वरदाहादिकंजनयति तथाकंडूमंडलपिडकाव्याप्तगात्रेरोगचयं अन्ना
विपाकक्लमादिकंजनयति अम्लपित्तस्यलक्षणान्तरमाह अथवाकदाचित् अभुक्तेपित्तिका
म्लवम्यादिकंरोगचयंकरोति अम्लपित्तेदोषसंसर्गमाह सानिलंसानिलकफंसकफंतच्चलक्ष
येत् दोषलिंगेनमतिमान्भिषङ्मोहकरंहितत् ऊर्ध्वाधःप्रवृत्त्याच्छर्द्यतीसाराभ्यांतुल्यतयावेद्यस्त्रा
तिरुत् दोषभेदेनलक्षणभेदमाह कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि तमसो
दर्शनविभ्रमप्रमोहहर्षाश्चानिलयुते कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः द
हनबलसादकंडूनिद्राश्चिन्हंकफानुगते उभयमिदमेवचिन्हंमारुतकफसंभवेभवत्यम्ले चि
मिचिमि ञ्जिनिञ्जिनीहर्षरोमाञ्चः अम्लेऽम्लपित्ते अम्लपित्तस्यसाध्यत्वादिकमाह रोगोऽय
मम्लपित्ताख्योयत्नात्संसाध्यतेनवः चिरोत्थितोभवेद्याप्यःकृच्छ्रसाध्यःसकस्यचित् अहिता
हाराचारशीलस्य श्लेष्मपित्तस्यलक्षणमाह तमोमूर्च्छारुचिच्छर्दिरालस्यंचशिरोरुजा प्रसेको

मा·प्र· ष्यति कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्याणां रक्तादीनां अनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् मार्गावरोधे रस
१२० क्षये हेतुमाह चरकः रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्र
वर्तते स्वस्थानस्थः हृदयस्थः कासं विनापि रसक्षयो भवति मार्गावरोधकुपितवातेन रसस्य शो
षणात् उक्तंच वायोर्धातुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन चेति अनुलोमक्षयं दर्शयित्वा प्र
तिलोमक्षयमप्याह अतिव्यवायिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमेणानेन तराः सर्वे धातवो रस
पर्यंताः क्षीयन्ते तद्यथा शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्ज्ञि क्षीणे स्थि क्षीयते एवं पूर्वं पूर्वं च क्षीय
न्ते ननु कार्यस्य शुक्रस्य क्षये कथं कारणभूतानां मज्जादीनां क्षयः उच्यते शुक्रक्षयाद्वायुः कु
प्यति यदुक्तं वायोर्धातुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन चेति स वायुः सांनिध्यक्रमेण मज्जा
दीन्सर्वान्धातून् संशोषयति ततस्तदनंतरं मानवः शुष्यति पूर्वरूपमाह श्वासांगसादक
फसंस्रवतालुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः शोषे भविष्यति भवन्ति सत्त्वापि जन्तुः १२०

शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठगृध्रास्तथैव कपयः कृ
कलासकाश्च तं वाहयंति स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरूंश्च पवनधूमदवार्दितांश्च यक्ष्मणो ल
क्षणमाह अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ज्वरः सर्वांगगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः
अंसयोः पार्श्वयोश्चाभितापः पीडा अत्र सकलधातुक्षयपूर्वकः सकलशरीरशोषोपि बोद्ध
व्यः क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानव इति संप्राप्तेः एवं षड्रूपे एकादशरूपे च बोद्धव्यं एता
नि त्रीणि लक्षणानि प्रायो भावित्वेन चरकेणोक्तानि सुश्रुतेन यक्ष्मणि षट् लक्षणान्युक्तानि भक्त
द्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनं स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि उल्बणतया दो
षाणां भेदाद्यक्ष्मण एकादश लक्षणान्याह स्वरभेदो निलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ज्वरो
दाहोतिसारश्च पित्तात् रक्तस्य चागमः शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छंद एव च कासः कण्ठस्य विध्वं
सो विज्ञेयः कफकोपतः अनिलात् उल्बणात् एवं पित्तात्कफाच्च यत आह सुश्रुतः एक एव

भा॰प्र॰ मतः शोषः सन्निपातात्मको गदः उक्तैकादशलिंगानि दोषाणां निपतंति च असाध्यं यक्ष्मिणमाह ए
१३१ कादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितं त्रिभिर्वापीडितं लिंगैर्ज्वरकासासृगामयैः जह्याच्छोषार्दितं जंतुं
मिच्छन्सुविपुलं यशः तत्र विशेषमाह सर्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्य
स्तु सर्वरूपोप्यतोऽन्यथा सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः अर्द्धैः षड्भिः त्रिभिर्ज्वरकासरुधिरवमनैः अतोन्य(
था मांसे बले सति सर्वरूपोपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितं शू
नमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणं अतिसारनि
पीडितमिति द्वितीयं यतउक्तं मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितं तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मि
णो मलरेतसी शूनमुष्कोदरं इति तृतीयं अरिष्टमाह शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपी
डितम् कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हंतीह मानवं मेहंतं शुक्रं क्षरंतं शुक्लाक्षत्वादीन्येकैकशो
ऽरिष्टलक्षणानि अवधिमाह परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः सुभिषग्भिरुपक्रांतस्त १३१

यस्माद्गदो हेतुचतुष्टयात् वेगोत्र वातमूत्रपुरीषाणां वातमूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नर इति च
रकवचनात् क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिव्यवायानशनेर्ष्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षय(
शब्देनोच्यंते साहसात् बलवता सह मल्लयुद्धादितः विषमाशनात् बहुस्तोकमकाले वा यद्भु
क्तं विषमाशनम् तस्मात् त्रिदोषः सन्निपातिको हेतुचतुष्टयात् अन्येपि हेतवो हेतुचतुष्टय एवा
न्तर्भवंति यक्ष्मणः पर्यायाः राजयक्ष्मक्षयशोषाः यक्ष्मादीनां निरुक्तिमाह वैद्यो व्याधिमता
यस्माद्व्याधयेत्नेन यक्ष्यते स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः यक्ष्यते पूज्यते राज्ञश्चंद्र
मसो यस्मात्पूर्वमेष किलामयः तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः क्रियाक्षयकरत्वा
त्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते संप्राप्तिमाह कफप्रधानैर्दोषै
स्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनंतराः क्षीयंते धातवः सर्वे ततः शुष्य
ति मानवः कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु अनन्तराः सर्वे धातवः क्षीयंते ततो मानवः शु

भा॰प्र॰ पूर्वं क्षीयन्ते शोकशोषिणो लक्षणमाह प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः विना शुक्रक्ष
१३२ यकृतैर्विकारैरुपलक्षितः प्रध्यानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्तद्ध्यानपरः स्रस्तं गात्रं शिथिलां
गः तादृशः व्यवायशोषीसदृशः तेन शुक्रादिसर्वधातुक्षययुक्तो भवति परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारै
र्मेढ्रवृषणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति आधिस्वभावात् जराशोषिणो लक्षणमाह जराशोषी कृशो म
न्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः कम्पनोऽरुचिमान्भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनगौर
वारुचिपीडितः संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगला
ननः मन्दशब्दः स्वल्पार्थः शुष्करूक्षमलच्छविः शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः प्रसुप्तगात्रावयवः प्र
सुप्तः स्पर्शाज्ञः क्लोमपिपासास्थानं अध्वशोषिणो लक्षणमाह अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृ
ष्टपरुषच्छविः सम्भृष्टस्येव परुषा छविर्यस्य सः व्यायामशोषिणो लक्षणमाह व्यायामशोषी
भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना एभिरेव स्रस्ताङ्गत्वादिभिर १३२

ध्वशोषिणलक्षणैरेवन्नृषिंस्त्रस्त्यर्थे सनिदानं क्षतशोषमाह रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयं
त्रणात् व्रणितस्य तु भवेच्छोषोऽपाप्योऽसाध्यश्च स स्मृतः उरःक्षतस्य निदानमाह धनुषायास्यतोऽत्य
र्थं भारमुद्वहतो गुरुं युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निग्
ह्णतः शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान्क्षिपतो निघ्नतः परान् अधीयानस्य वाप्युच्चैः दूरं वा व्रजतो द्रुतं
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः अथान्यैः कर्मभिः
क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य च स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः विक्षते वक्षसि व्याधि(
र्बलवान्समुदीर्यते आयस्यतः आयासं कुर्वतः दम्यं वृषादिकं अन्यं च गजोष्ट्रादिकं शि
लादीर्घः पाषाणः अश्मप्रस्तरखंडः निर्घातोऽस्त्रविशेषः व्याधिः उरःक्षताख्यः उरःक्ष(
तस्य लक्षणमाह उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्र
कम्पते क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा दु

मा॰ प्र॰

१२२

ष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सास्रः प्रवर्त्तते सक्षतः क्षी
यतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् विरुज्यते प्रपीड्यते भिद्यते विदार्यत इव विभज्यते द्विधा क्रि।
यत इव सक्षतः स पुरुषः क्षतः कः क्षतवान् अत्यर्थं क्षीयते क्षीणो भवति न केवलं सास्रकफक्ष
यादेव क्षीणो भवति तथा शुक्रौजसोः क्षयात् अतिसेवनादिना शुक्रौजसोः क्षयादपि क्षीणो भ
वति उरःक्षतस्य विशिष्टं लक्षणमाह उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते क्षीणे स
रक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः क्षते उरःक्षतवति उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः।
विशेषतः विशेषतो भवत्येव तस्मिन्नेवोरःक्षतवति सास्रकफ*फ शुक्रौजसां क्षयात् क्षीणे
सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहश्च भवति निदानविशेषेणोरःक्षतस्य लक्षणमाह वेगरो
धात्क्षयाच्चैव कोष्ठात्प्रतिमलाच्च तथा क्षतोरष्कस्याग्रपाके निःश्वासो वांति पूतिकः क्षयात्
धातुक्षयहेतोरतिव्यवायादितः कोष्ठात्प्रतिमलात् कोष्ठात्प्रतिलोमवातेन प्रतिलोमभमलात् पूतिकः १२२

रुणः शोषपीडितः शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति सद्वैद्यैः चिकित्सितो भवति तदा परं।
दिनसहस्रं क्षितौ यं दिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्पमित्यर्थः एतेन शोषपीडितो मान
वश्चेत्तरुणो भवति सद्वैद्यैश्चिकित्स्यो भवति तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेवेत्युक्तं चिकित्स्यमाह
ज्वरानुबंधरहितं बलवन्तं क्रियासहं उपक्रमेदात्मवंतं दीप्ताग्निमकृशं नरं आत्मवंतं यत्नवंतं
धृतिवंतं वा अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वशो
षितान् व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणो लक्षणैः शृणु व्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ व्रणशोषी उ
रःक्षतशोषी च तत्र व्यवायशोषिणो लक्षणमाह व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिंगैरुपद्रुतः पा
ण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयते चास्य धातवः शुक्रस्य क्षयलिंगैः सुश्रुतोक्तैः तानि यथा शुक्रक्षये मे
ढ्रवृषणवेदना अशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनं रक्तस्य चेति यथापूर्वं
क्षीयंते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं क्षीयते पश्चाच्छुक्रक्षयजनितवायुना मज्जादयोऽपि धातवो यथा

भा·प्र· तंघृतमधुयुक्तंससितंयक्ष्मादिकासहरं छागमांसंपयःछागंछागसर्पिःसनागरं छागोपसेवा
१३४ शयनंछागमध्येतुयक्ष्मनुत् मधुनाप्यविडंगाश्ममजतुलोहघृताभयाः घ्नंतियक्ष्माणमत्युग्रंसेव्य
मानाहिताशिनाताप्यंसुवर्णमाक्षिकं शर्करामधुसंयुक्तंनवनीतंलिहन्क्षयी क्षीराशीलभ
तेपुष्टिमतुल्येवाज्यमाक्षिके सितोपलातुगाक्षीरीपिप्पलीबहुलात्वचः अन्त्यादूर्ध्वंद्विगुणि
ताश्चूर्णितामधुसर्पिषा लेहयेत्क्षयरोगार्त्तंकासश्वासज्वरातुरं पार्श्वशूलिनमल्पाग्निंसुप्तजि
ह्वंरुचिच्युतम् हस्तपादांगदाहेचज्वरेरक्तेततोर्ध्वगे सितोपलामिश्रीबहुला सूक्ष्मैलासि
तोपलादिरवलेहः शुद्धकृष्णाभ्रचूर्णंद्विपलपरिमितंशाणमात्रंतदन्यत्कर्पूरंजातिकोशं
सजलमिभकणातेजपत्रंलवंगं मांसीतालीसचोचंनागजकुसुमगदेधातकीचेतितुल्यंपथ्याधा
त्रीविभीतंत्रिकटुरपिपृथक्कार्षमाणंक्षिशाणम् एलाजातीफलाख्यंक्षितितलविधिनामुक्तां
धात्र्यमलोहंलोहार्द्धपारदंचप्रतिपदविहितंसर्वमेकत्रमिश्रं कल्वापर्णेनपक्वंचणकसमव १३४

टीसात्यतुल्यंचपुंभिः पानीयंमीनयुक्तंकुसुमहरितकंचारुपत्रपक्तिरुच्चैः प्रातःखाद्याप्यतिस्वस्त
दनुदधिशरस्थंगीवेरसपर्णंपानीयंपीतमच्छंप्रभृमपहरतिद्वित्रमेतान्विकारान् कोष्ठेदुष्टाग्निजात
ज्वरमुदररुजोराजयक्ष्मक्षयादीन्कासंश्वासंचशोथंपरिणतिजभवंमेहदोषान्विशालान् हन्यादा
मानिलोत्थान्कफपवनकृतान्पित्तरोगानशेषान्वल्योदृष्याश्चयोऽयंपस्तनुतरुणकरस्सर्वद्विरोगेषु
शस्तः पथ्येर्सासैस्सयूषैर्घृतपरिप्लुतितैर्गव्यदुग्धेश्चभूयोवर्ज्यंशाकाम्लमादौकतिपयदिवसे
स्वेच्छयाभोज्यपानैः नेत्रेपत्यनिर्दयपथेष्टंललितनयनयादीयमानंमुदायच्छृङ्गाराभ्रेनकामीयु
वतिजनशतेभोगपयोगेरतुष्टः शृङ्गाराभ्रकम् मृतंवङ्गंमृतंलोहंमृताकेस्मृतमभ्रकं शुद्धंसू
तंकार्न्धंचमाक्षिकंत्वेगुलान्विषं जातीफलंलवंगंचत्वगेलानागकेसरं उन्मत्तस्यचबीजानिजि
पयालंचटंकणं एकीकृत्यसमान्भागान्सूक्ष्मचूर्णिकतानशुभान् सर्वद्रव्यंक्षिपेत्खल्वेलो
हदंडेनमर्द्दयेत् तावन्मिमर्द्दयेत्खल्वेयावत्सतोनदृश्यते मङ्गाद्लरसैर्द्दद्यात्भावनाश्चैकवि

ज्ञातिः त्रिगुणाचोत्तमामात्राशृंगवेररसेनच तदर्द्धवालरसाभ्यांयप्रदेयंयथोत्तरं जयेत्कासंतथा
श्वासंराजयक्ष्माणमेवच अर्शांसिनाशनमग्रेश्रेष्ठेग्रहणीमपिनाशयेत् गलकण्ठनिरोधंचसान्निपा
सप्वेतनं त्रयोदशसन्निपातंपांडुरोगंहलीमकं एतान्रोगान्निहन्त्याशुमहाकालेश्वरोरसः इ
तिमहाकालेश्वरोरसः तालीसंचित्रकंचोषंदाडिमातित्तिडीपकं एतेषांपलिकान्भागान्दी(
प्यकोभाजपिप्पली यवानीशातप्रष्पात्वक्किमिन्नग्रंथिकंतथा चव्यंचकेसरंश्चैवहबुषाजाजिधा(
न्यकं जातीफलंलवङ्गंचत्रिसुगंधिकणाशुला एतेषांकर्षमात्रंतुत्रिगुणासितशर्करा कर्षमा
त्रंप्रयुंजीतेच्चूर्णंरोगगणापहम् अपस्मारंतथान्मादंराजयक्ष्माणमेवच उरःक्षतारुचीश्वासका
समेहमेंदोदरान् अर्शांसिग्रहणीवह्निमांद्यष्ठीलोदराणिच अश्मर्य्यानाहगुल्माणिक्षतदो(
षमुरःक्षतं शूलमष्टविधंचैवमम्लपित्तमरोचकं वातप्रकोपजांश्चैवान्रोगान्कफसमुद्भवा
न् त्रयोदशांसंनिपातंज्वरमेष्टविधंतथा गलग्रहणिकान्रोगान्तालीसाद्यमिदंजयेत् महात। १३५

प्रतिगंधः उरःक्षतस्यसाध्यतयाप्यासाध्यस्यलक्षणमाह अल्पलिंगस्यदीप्ताग्नेःसाध्योवलवतोन
वः परिसम्वत्सरोयाप्यःसर्वलिंगंतुवर्जयेत् अथराजयक्ष्माचिकित्सा वलिनोवकृदोषस्यपंच
कर्म्माणिकारयेत् यक्ष्मिणःक्षीणदेहस्यतत्कृतंस्याद्विषोपमं मलायत्तंवलंपुंसांशुक्रायत्तंतु
जीवितं तस्मात्यत्नेनसंरक्षेद्यक्ष्मिणोमलरेतसी शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयोहिताः मद्य(
निजांगलाःपक्षिमृगाःसस्ताःविशुष्यतः सपिप्पलीकंसयवंसकुलत्थंसनागरं दाडिमामल
कोपेतंस्निग्धमाजंरसंपिवेत् तेनषड्विनिवर्त्तंतेविकाराःपीनसादयः छ्यतोक्षिगुणंसांसंस
र्वतोष्टगुणंजलं पादस्थंसंस्कृतंचाज्येषडंगोयूषउच्यते तद्यथा यवपल१ कुलत्थपल१
छागमांसंपल४जलपल४८ शेषपल१२ ततःपलमितेघृतेसंस्कारणीयं तत्रकर्षमितंसैंध
वंदेयंसौरभार्थंहिंगुचदेयं पिप्पलीनागरंचप्रथक्माषमितंकल्कीकृत्यदेयंदाडिमाम(
लकाभ्यांअम्लत्वंसाध्यं षडङ्गयूषः ककुभत्वङ्नागवलावानरिवीजंविचूर्णितं पयसापी

भा·प्र·
१२६
प्रस्थं मानिका सितशर्करा पिप्पली द्विपलं तावत्सर्पिषश्च शनैः पचेत् तस्मिंल्लेहत्वमायाते शीते क्षौ
द्रपलाष्टकं दत्वावतारयेद्वैद्यो लीढो लेहोऽयमुत्तमः निहन्ति राजयक्ष्माणं कासं श्वासं च दारुणं पार्श्वशू
लं च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरं तथा वासावलेहः अथ व्यवायादिहेतुकशोषचिकित्सा तत्र व्यवाय
शोषचिकित्सा व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः सुकूलैर्मधुरैर्हृद्यैर्जीवनीयैरुपाचरे
त् रसोमांसरसः सुकूलैः हितैः शोकशोषचिकित्सा हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः
दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत् व्यायामशोषचिकित्सा व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतघ्न
यद्धितैर्हितैः उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लैष्मिकेन तु अध्वशोषचिकित्सा आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः
शीतैर्मधुरबृंहणैः अन्नमांसरसाहारैरध्वशोषमुपाचरेत् व्रणशोषचिकित्सा व्रणशोषं जये
त् स्निग्धैः दीपनैः स्वादुशीतलैः ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः अथोरःक्षतचिकित्सा व
लाश्वगन्धाश्रीपर्णीवहुपुत्रीपुनर्नवा पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयं श्रीपर्णी गंभारी १२६

वहुपुत्रीशतावरी बला द्विचूर्णं एलापत्रत्वचोद्राक्षापिप्पल्यर्द्धपलं पृथक् सितामधुकखर्जूरमृद्वी
काश्चपलोन्मिताः संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिकाः संप्रकल्पयेत् अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तं ज्वरं तृषां
हिक्कां श्वासं सकासं च ज्वरं पैत्तं च विभ्रमं मूर्च्छामदं वमिं शोषं पार्श्वशूलमरोचकं प्लीहानमथ वाता
चरक्तपित्तं सुरक्षयं एलादिगुटिका हन्ति वृष्या संतर्पणी परा एलादिगुटिका द्राक्षायाः प्रस्थमेक
न्तु मधुकस्य पलाष्टकं पचेज्जलाढके शुद्धे पादशेषेण तेन तु पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कल्कं पलद्वयं
सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् एतद्द्राक्षाघृतं सिद्धं तत्क्षीणसुखावहं वातपित्तज्वरश्वा
स सविस्फोट हलीमकान् प्रदरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसबलप्रदं द्राक्षाघृतं ह्रीवेरधात्रीविदारीतुक्षी
रीणां च तथा रसे पचेत्समं घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसंमितैः द्राक्षाद्विचंदनोशीरशर्करोत्पलपद्म
कैः मधूककुसुमानन्ताकाश्मरीतृणपञ्चकैः प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धतुलां तथा पलार्द्ध
कांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान् विनीय तत्र संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयंत्रितः अमृतप्राशमित्येतद्

भा·प्र· स्निग्धंपरिकीर्तितं क्षीरमांसाशिनांहंतिरक्तपित्तंक्षतक्षयं तृष्णारुचिश्वासकासच्छर्दिमूर्च्छाप्रमर्द
१२७ नं मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नंचबल्यंस्त्रीरतिवर्द्धनं अमृतप्राशगवलेहोलघुः यद्यस्त्वतर्पणंशीतमविदाहिहि
तंलघु अन्नपानंनिषेव्यंस्यात्क्षतक्षीणैःसुखार्थिभिः शोकंस्त्रियं क्रोधमसूयांचत्यजेदुदारा
न्विषयान्भजेच्चतथाद्विजातीन्विदशान्गुरूंस्चवाचश्चपुण्याःशृणुयाद्विजेभ्यः अथराजयक्ष्मणि
रसाः रसभस्मामृतासत्वंलोहंमधुघृतान्वितं अमृतेश्वरनामायंषड्गुंजोराजयक्ष्मजित् रसभस्समा
रितोरसः अमृतासत्वं गुडूचीसत्व लोहंमारितं अमृतेश्वरोरसोराजयक्ष्मणिरसेंद्रचिंतामणौ त्र्यो
शामारितात्सूतादेकोंशोहेमभस्मनः एकोंशोमृतताम्रस्यापिशिलागंधश्चतालकं प्रत्येकंभागयुग्मं
स्यादेतत्सर्वंविचूर्णयेत् वराटाःपूरयेत्तेनछागीक्षीरेणटंकणं पिष्ट्वातेनमुखंरुध्वामृद्भांडेतांश्च
धारयेत् ततोगजपुटेपक्त्वाचूर्णयित्वाङ्गशीतलं रसोराजमृगांकोयंचतुर्गुंजःक्षयापहः मरिचै
रेकविंशत्याकणाभिर्दशभिस्तथा मधुनासर्पिषावापिदद्यादेनंरसंभिषक् अनेननश्यति। १२७

लीसाद्यंचूर्णम् शङ्खापाः षट्पलंग्राह्यमथशुंठीकणाजया शालिमंदालचीनीश्चसूक्ष्मैलाधातव्
कीपलं त्रितिकंचविलगोजाख्यंवदाम्यंतदभ्रायतः द्विगुणंपत्रकंचास्यभवेच्चद्विगुणामिसिः म
स्तकीचोपचीनीचनालिकेरगरस्तथा एषकर्षेपलेसर्वैर्द्विगुणंमाक्षिकंविदुः लेहवत्साध
येद्वह्नौमात्रायाद्यानकीमता दीपनःपाचनोलेहःस्मृतिकारीकफापहः वातश्लेष्मज्वरहरस्त्वग्
लत्राणमस्त्रशोधनः संधिपृष्टकटीपार्श्वप्रसूतिजव्यथापहः वर्णदोबृंहणोवाजीकरोपाक्तावले।
हकः वहप्राक्तापाकः जातीफलविडंगानिचित्रकंतगरंतिलाः तालीसंचंदनंशुंठीलवंगमुप
कुंचिका कर्पूरस्त्वभयाधात्रीमरिचंपिप्पलीत्वगः एषाभृतसमाभागास्त्वातुर्जातकसंयुताः पला
निसप्तभंगायाःसितासर्वसमामता चूर्णमेतत्क्षयंकासंश्वासंचग्रहणीगदं अरोचकंप्रतिश्या
यंतथाचानलमंदताम् एतान्रोगान्निहंत्येवरक्तमिंद्राशानिर्यथा। जातीफलाद्यंचूर्णं बालरोगा
धिकारोक्तंतैलंलाक्षादियोजयेत् अभ्यंगेयक्ष्मिणोनित्यंवक्ष्येचोविशेषतः वासकस्यरस

मा॰प्र॰ रोधात् क्षवथोरपि धारणात् सदोषः तादृक् प्राणानिलस्तु यः संख्यामाह पंचकासाः स्मृता
१३८ वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं क्षयाय राजयक्ष्मणे पूर्वरूपमा
ह पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता कंठे कंडूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते भोज्याना
मवरोधः कवलगिलने कंठव्यथा वातिकस्य रूपमाह हृच्छंखमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामा
ननः क्षीणबलस्वरौजाः प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव शंखो ललाटै
कदेशः शुष्कं श्लेष्मादिरहितं पैत्तिकस्य रूपमाह उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्ति
क्तमुखस्तृषार्त्तः पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् स पांडुः परिदह्यमानः सपाण्डुः पांडुरोगयुक्तः
श्लेष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः अभक्तरु
क् गौरवकंडुयुक्तः कासेद्भृशं सांद्रकफः कफेन प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखे
नोपलक्षितः अभक्तरुक् अन्नके रुक् रुचिर्यस्य कंडूः कंठदेश एव क्षतकासस्य निदानपूर्वि १३८

कां संप्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहे
त् अश्वगजयोः निग्रहो दमनं लक्षणमाह स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितं कंठेन रु
जता त्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा पर्वभिर्ज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः पारावतस्वनः कूजेत् कासवेगा
त्ततोऽप्यवात् कंठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति क्षयकासस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमा
ह विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदं घृणिनां विचिकित्सायुक्तानां लक्षणमाह सगात्र
शूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो
रुधिरं सपूयं तं सर्वलिंगं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदंति असाध्यसाध्ययाप्यलक्ष
णमाह इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्ष
तोद्भवः एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात् नवौ कदाचित्सि

भा॰प्र॰ ध्येसामपिपादगुणस्थितौ सिध्येतां क्षतजक्षयजौपादगुणस्थितौ संवेद्यसद्भेषजसत्वस्याचारक
१३९ युक्तस्यसदातुरस्यजातौ स्थविराणांजराकासः सर्वोयाप्यःप्रकीर्त्तितः स्थविराणांजराकासः
वृद्धानांयःकासोभवतिसजराकाससंज्ञः सर्वएववातजादिरपियाप्यः त्रीन्पूर्वान्नसाधयेत्सा
ध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तुयापयेत स्वल्पोऽपिकासाउपेक्षणीयोनभवति किंतु शीघ्रंप्रतिकारणी
यइत्याह ज्वरारोचकहृत्श्वासस्वरभेदक्षयादयः भवंत्युपेक्षयायस्मात्तस्मात्तंत्वरयाजयेत ।
अथकासस्यचिकित्सा तत्रवातकासस्यचिकित्सा वास्तुकोवायसीशाकंमूलकंसुनि
षण्णकं स्नेहास्तैलादयोभक्ष्याक्षीरेक्षुरसगौडिकाः दध्यारनालाम्लफलंप्रसन्नापानमेव
च शस्यन्तेवातकासेषुस्वाद्वम्ललवणानिच वायसीकाकमाची केवैयाइतिलोके सुनि
षण्णकं सुनुवारिइतिलोके शाकविशेषः चांगेरीसदृशश्चतुःपत्रासजलदेशेभवति चौय
तीइतिलोकेग्राम्यानूपोदकैःशालिपवगोधूमषष्टिकान् रसैर्म्माषात्मगुप्तानांयूषैर्वाभोजये १३९

क्षिप्रंवातश्लेष्मभवःक्षयः राजमृगांकोरसोराजयक्ष्मणि रसेन्द्रचिंतामणौ शुद्धसूतंद्विधागंधंकुर्या
त्खल्वेनकज्जलीम् तयोःसमंतीक्ष्णचूर्णंमर्दयेत्कन्यकाद्रवैः दिनामेकंततोगोलंताम्रपात्रेनिधा
रयेत् आच्छाद्यैरंडपत्रेणस्याद्दुष्णंयामयुग्मतः धान्यराशौन्यसेत्पश्चादहोरात्रात्समुद्धरेत् संचूर्ण्य
गालयेद्वस्त्रेसत्यंवारितरंभवेत् त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवंगकैः नवभागोन्मितैरेतैः
समएषरसोभवेत् निष्कद्वयमितंनित्यंमधुनासहलेहयेत् अयमग्निरसोनाम्नाकासक्षयहरः
परः अग्निरसशार्ङ्गधरे इतिराजयक्ष्माक्षतक्षयाधिकारः अथकासाधिकारः तत्रकासस्यनि
दानसंप्राप्तिपूर्वकंसामान्यलक्षणमाह धूमोपघाताद्रजसस्तथैवव्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च
विमार्गगत्वाद्धपिभोजनस्यवेगावरोधात्क्षवथोस्तथैव प्राणोह्युदानानुगतःप्रदुष्टःसंभिन्नकांस्य
स्वनतुल्यघोषः निरेतिवक्त्रात्सहसासदोषोमनीषिभिःकासइतिप्रदिष्टः धूमोपघातात्धूमेन
कंठमलप्रविष्टेनकरणस्योपघातात् रजसःकंठप्रविष्टा देव ।'वेगावरोधात मलादिवेगाव

मा॰प्र॰ रोधात् क्षवथोरपिधारणात् सदोषः तादृक्प्राणानिलस्वरूपः संख्यामाह पंचकासाः स्मृताः
१३० वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं क्षयायराज्यक्ष्मणे पूर्वरूपमा
ह पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते भोज्याना
मवरोधः कवलगिलने कंठव्यथा वातिकस्य स्वरूपमाह हृच्छंखमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामा
ननः क्षीणबलस्वरौजा प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव शंखो ललाटै
कदेशः शुष्कं श्लेष्मादिरहितं पैत्तिकस्य स्वरूपमाह उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्ति
क्तमुखस्तृषार्त्तः पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्स पांडुः परिदह्यमानः सपाण्डुः पांडुरोगयुक्तः
श्लैष्मिकस्य स्वरूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः अभक्तरु
क्गौरवकंडुयुक्ताः कासेद्भृशं सांद्रकफः कफेन प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखे
नोपलक्षितः अभक्तरुक् अन्नकेरुक्तरुचिर्यस्य कण्डूः कण्ठ एव क्षतकासस्य निदानपूर्वि १३०

कांसंप्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहे
त् अश्वगजयोः निग्रहो दमनं लक्षणमाह स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत्सशोणितं कण्ठेन रु
जताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा पर्वभिदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः पारावत इवाकूजेत् कासवेगा
त्तृतोद्भवात् कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति क्षयकासस्य निदानपूर्विकांसंप्राप्तिमा
ह विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदं घृणिनां विचिकित्सायुक्तानां लक्षणमाह सगात्र
शूलज्वरदाहमोहान्प्राणक्षयं चोपलभेत सकासी शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो
रुधिरं सपूयं तं सर्वलिंगं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदंति असाध्यसाध्ययाप्यलक्ष
णमाह इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्ष
तोद्भवः एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात् नवो कदाचित्सि

गीकर्कटशृंगीतुगाक्षीरीवंशलोचन सावेन्तोर्द्विगुणा अथक्षयकासचिकित्सा चूर्णंकाकुभस
त्वंवासकरसभावितंवस्त्वाराम् मधुघृतसितोपलाभिर्लिह्यात्क्षयकासरक्तपित्तहरं काकुभंचूर्णं
काकुभत्वचश्चूर्णं अथकासस्यसामान्याचिकित्सा ताम्यमानस्यकासेननासास्रवेस्वरेजडे
क्षवथौगंधनासेचधूमपानंप्रयोजयेत् मनःशिलालमरिचंमांसीमुस्तेंगुदैःपिवेत् धूमंत्र्यहंच
तस्यानुपयश्चसगुडंपिवेत् एषकासान्पृथकद्वंद्वसर्वदोषसमुद्भवान् शतैरपिप्रयोगाणा
मसाध्यान्साधयेद्ध्रुवम् आलंहरितालं इंगुदमिहेपुत्रजीवकफलं वदरीदलमालिप्तंशि
लयाधर्मशोषितं तद्धूमपानंसक्षीरंमहाकासनिवारणं कंटकारीकृतःक्वाथःसकृष्णः
सर्वकासहा कंटकार्याःकणायाश्चचूर्णंसमधुकासहृत् लवंगजातीफलपिप्पलीनांभा
गान्प्रकल्प्याक्षसमानमूषां पलार्धमानंमरिचंप्रदेयंपलानिचत्वारिमहोषधस्य सितासमस्ते
नसमाप्यचूर्णंरोगानिमानाशुबलान्निहंति कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमांद्यग्र १४०

हणीविकारान् समशार्करंचूर्णंवटिकाघा वन्ह्यर्कसोमगगनेश्वरलोहताम्रंगंधंविषंमरिचटं
कणाहृच्छिलाश्च जातीफलंवरलवंगमरिष्टतिन्दुबीजंसमंनिखनयेत्खलुपक्वबिल्वे पाकंच
कीलकजलेनतथार्ककीणसूक्ष्मंविमर्द्यवरकाचघटेनिदध्यात् वल्लंतदर्धमपितद्भिषक
जनेति क्वाथेनचार्ककरसेनजलेनवाद्यात् हंत्येषराजगदपीनसकासतंद्राश्वासपांडु
हलीमककंठरोगान् मन्याहनुश्रवणलोचनदंतजिह्वारोगानयंभुटिति वाकुककाकुरो
षान् प्रोक्तोहरेणहरवल्लभप्रार्थितेननासाप्रकासइतिविश्रुतनामधेयः नासाप्रकासर
सः कुनटीसैंधवंव्योषंविडंगामयहिंगुभिः लेहःसाज्यमधुःकासश्वासहिक्कानिवारणः
हरितकीकणाशुंठीमरिचंगुडसंयुतं कासघ्नोमोदकःप्रोक्तःपरंवान्हिप्रदीपनः कर्षः
कर्षोशापलंपलद्वयंस्यात्ततोर्धकर्षंच मरिचस्यपिप्पलीनांदाडिमगुडयावशूकानां स
वैषधैरसाध्याःकासायेवैद्यनिर्मुक्ताः अपियूर्यंच्छर्दयतांतेषामिदमौषधंपथ्यं कर्षांशो

भा॰प्र॰ त्वक्कर्षद्वयं मरिचं कर्षमर्द्धंस्यात्पिप्पलीकर्षसंमिता अर्द्धकर्षेयवक्षारः कर्षयुग्मंचदाडि
१४१ मं एतच्चूर्णीकृतंयुंज्यादष्टकर्षगुडेनहि शाणप्रमाणांगुटिकांकृत्वावक्त्रेविधारयेत् अस्याः
प्रभावात्सर्वेपिकासायांत्येवसंक्षयं दाडिमंदाडिमफलवल्कलंमार्त्सं मरिचादिवटिका स
मूलपल्लवकंटकार्य्यास्तुलांततोद्रोणमितंजलंच हरीतकीनांशतमेकपात्रेविपाच्यकुर्य्या
च्चरणाम्बुशेषं तस्मिन्कषायेतनुवस्त्रपूतेहरीतकीभिःसहितोगुडस्य तुलांविनिक्षिप्यपचेत्सु
पक्वमेतत्समुत्तार्यसुशीतलेषु पलंपलंचापिकटुत्रयस्यतथाचतुर्जातपलंविचूर्ण्य पलानिष
ट्पुष्परसस्यचापिविनिःक्षिपेत्तत्रविमिश्र्ययत्नात् प्रयुज्यमानोविधिनैषलेहोयथाबलंचापि
यथानलंच वातात्मकंपित्तकृतंकफोत्थंत्रिदोषजातानपिचत्रिदोषं क्षतोद्भवंचक्षयजंच
कासंश्वासंचहन्यात्सहपीनसेन यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रंहरीतकीयंभृगुणोपदिष्टा पु
ष्परसःमधुचातुर्जातिंत्वगेलापत्रनागकेसराः भृगुहरीतकी कंटकारीतुलांनीरद्रोणेपक्त्वा १४१

क्षितान् ग्राम्यानूपोदकैःरसैरित्यन्वयः आत्मगुप्ताकेवांचइतिलोके दशमूलीकृताकासश्वासहृ
कारुजापहा यवागूर्दीपनीवृष्यावातरोगविनाशिनी रसःकर्कटकानांवाघृतभृष्टःसनागरः
वातकासप्रशमनःशृंगीमत्स्यस्यवापुनः अथपित्तकासस्यचिकित्सा कंटकारीगुडूचीभ्यां
साकर्चूरवालकैः नागरेणचपिप्पल्याक्वथितंसलिलंपिबेत् शर्करामधुसंयुक्तंपित्तकास
हरंपरं अथकफकासस्यचिकित्सा पिप्पलीकट्फलंशुंठीशृंगीभार्ङ्गीतथोषणं कारवी
कंटकारीचसिंधुवारोयवानिका चित्रकोवासकश्चैषांकषायंविधिवत्कृतं कफकासवि
नाशायपिबेत्कृष्णारजोयुतं पिप्पल्यादिक्वाथः अथक्षतजकासचिकित्सा इक्षुवालि
काप्रसमृडालोत्पलचंदनं मधुकंपिप्पलीद्राक्षालाक्षाशृंगीशतावरी द्विगुणाचतुगाक्षी
रीसितासर्वचतुर्गुणा लिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यांक्षतकासनिवृत्तये इक्षुवालिकाइक्षुभेदःचं
द्रइतिलोके पद्मंपद्मकाष्ठं मृणालंबिशंउत्पलंकमलं चंदनमत्रधवलंचूर्णत्वात् शृं

मा॰ प्र॰ त्राणिमुखादिवाक्षिपन् सदोषवानाशुहिनस्त्यसून्यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः वायुस्तत्रोदा
१४२ नः प्राणो बोद्धव्यः उदेति ऊर्ध्वं याति सस्वनः हि गिति शब्दवान् ऊर्ध्वगमनं विशिनष्टि यकृदित्या
दि प्लिहन्शब्दोप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पत्वात् मुखादिति ल्यब्लोपे पंचमी तेन यकृत्प्लिहान्त्राणि मु
खमानीय आक्षिपन् निस्सारयन्निवेत्यर्थः सवायुः दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् घोषवानि
ति पाठे घोषोऽव्यक्तध्वनिस्तद्वान् वायुः कफेनानुगत इति संप्राप्तिः हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वा
द्रूपसिद्धिः हिगिति हिक्कायति शब्दं करोतीति वा पूर्वरूपमाह कंठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य क
षायता हिक्कायां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च वदनस्य कषायता वातात् नतु कफान्माधु
र्यव्याधिप्रभावात् अन्नजायाः लक्षणमाह पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः हिक्क
यत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् अनिलः प्राणो वायुः यमलाल्लिंगमाह चिरेण यमलै
र्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्त्तते कंपयंती शिरो ग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत् क्षुद्रामाह विकृष्टकाले १४२

र्या वेगैर्मंदैः समभिवर्त्तते क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात्प्रधाविता विकृष्टकालैः चिरेण जत्रुक
क्षोरसोः संधिः गम्भीरामाह नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गंभीरनादिनी अनेकोपद्रववती गंभीरा
नाम सा स्मृता अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता महतीमाह मर्म्माणि पीडयंतीव सततं या
प्रवर्त्तते महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकंपिनी मर्म्माणि बस्तिहृदयशिरः प्रभृतीनि असा
ध्यत्वमाह आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं ताम्यते नित्यमेव क्षीणोऽन्नद्विट्क्षौति यश्चाति
मात्रं तौ द्वौ चांत्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ आयम्यते विस्तार्यत इव तोदादिति आयम्यत इत्यादिनान्ते
त्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः क्षीण इत्यादिना गतिमात्रमित्यन्तेनापरः तौ द्वौ अंत्यौ च गंभीरया
महत्या च हिक्कमानौ वर्जयेत् अपरं च अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च व्याधिभिः
क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः आसां यासां समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितं यमिका च
प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता साध्यत्वमाह अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विंद्रियश्च यः

भा॰प्र॰ तस्यसाधयितुंशक्यायमिकाहन्त्यतोऽन्यथा अथहिक्कायाश्चिकित्सा यत्किंचित्कफवातघ्नमु
१४२ ष्णंवातानुलोमनं भेषजंपानमन्नंवाहिक्काश्वासेषुतद्धितम् हिक्काश्वासातुरेपूर्वंतैलाक्तेस्वेदइ
ष्यते ऊर्ध्वाधःशोधनंशक्तेदुर्बलेशमनंमतं प्राणावरोधतर्ज्जनविस्मापनशीतवारिपरिषेकैः
चित्रैःकथाप्रयोगैःशमयेद्धिक्कीमनोविघातैश्च हिक्कार्त्तस्यपयश्छागंहितंनागरसाधितं मधु
सौवर्चलोपेतंमातुलुंगरसंपिबेत् मधुकंमधुसंयुक्तंपिप्पलीशर्करान्वितं नागरंगुडसंयुक्तं
हिक्काघ्नंनावनत्रयं कृष्णामलकशुंठीनांचूर्णंमधुसितायुतं मुहुर्मुहुःप्रयोक्तव्यंहिक्काश्वासे
षुतद्धितं चूर्णंकणागैरिकयोस्सक्षौद्रंचावलेहयेत् प्रवालशंखत्रिफलाचूर्णंमधुघृतप्लुतं
पिप्पलीगैरिकंचैतिलेहोहिक्कानिवारणः नेपाल्याशोविषाणाद्याकुष्ठात्सर्जरसस्यच धूमं
कुशस्यवासाज्यंपिबेद्धिक्कोपशांतये नेपालीमनःशिला निर्धूमाङ्गारनिःक्षिप्तहिंगुमाष
रजोभवः हिक्काःपंचापिहन्त्याशुधूमःपीतोनसंशयः हरेणूणांकणानांवाक्वाथोहिंगुसम १४२

कषायकं पादशेषंगृहीत्वाचतच्चूर्णानिदापयेत् पृथक्पलांशान्येतानिगुडूचीचव्यचित्रका
ःमुस्तंकर्कटशृंगीचत्र्यूषणंधन्वयासकं भार्ङ्गीरास्नाशटीचैवशर्करापलविंशतिः प्रत्येकंचय
लान्यष्टौप्रदद्यात्घृततैलयोः पक्वंलेहत्वमानीयशीतेमधुपलाष्टकं चतुःपलंतुगाक्षीर्याः
पिप्पलीचचतुःपला क्षिप्त्वानिदध्यात्सुदृढेमृन्मयेभाजनेशुभे लेहोयंहंतिहिक्कांत्रिकासश्वा
सानशेषतः कंटकार्य्यवलेहः इतिकासाधिकारः अथहिक्काधिकारः तत्रहिक्कायाविप्रकृ
ष्टनिदानमाह विदाहिगुरुविष्टंभिरूक्षाभिष्यंदिभोजनैः शीतपानाशनस्थानरजोधूमैस्तथा
निलैः व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगाघातापतर्प्पणैः हिक्काश्वासश्चकासश्चनृणांसमुपजायते
अपतर्प्पणमनशनादि पूर्वरूपमाह कण्ठोरसोर्गुरुत्वंचवदनस्यकषायता हिक्कानाम्प्र
ग्रूपाणिकुक्षेराटोपएवच संप्राप्तिमाह वायुःकफेनानुगतःपंचहिक्काःकरोतिच अन्नजां
यमलांक्षुद्रांगंभीरांमहतींतथा सामान्यलक्षणमाह मुहुर्मुहुर्वायुरुदेतिसस्वनोयकृत्प्लिहा

नः विकृताक्ष्याननोबद्धमूत्रवर्चाविशीर्णवाक् दीनःप्रश्वसितंचास्यदूराद्विज्ञायतेभृशं महाश्वा।
सोपसृष्टस्तुक्षिप्रमेवविपद्यते उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वंनीयमानोवातोयस्यसः शब्दवत् सशब्दंयथा।
स्यात् कीदृक्सशब्दइत्यस्तद्बोधयितुमाह मत्तर्षभइव उच्चैःश्वसितीत्यन्वयः संरुद्धः आनद्धः आना
हयुक्तइतियावत् ज्ञानंशास्त्रंविज्ञानंतदर्थविनिश्चयः विशीर्णवाक् स्खलितवचनः दीनः
म्लानः मारकश्चायंमहाश्वासः ऊर्द्ध्वश्वासमाह ऊर्द्ध्वंश्वसितियोऽत्यर्थंनचप्रत्याहरत्यधः श्लेष्मा
वृतमुखस्रोताःक्रुद्धगंधवहार्दितः ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तुविभ्रान्ताक्षइतस्ततः प्रमुह्यन्वेद
नार्त्तश्चशुष्कास्योऽरतिपीडितः ऊर्ध्वश्वासेप्रकुपितेह्यधःश्वासोनिरुध्यते मुह्यतस्ताम्यतश्चो
र्ध्वश्वासस्तस्यैवहन्त्यसून् सर्वेष्वपिश्वासेषूर्ध्वश्वसनेपि अत्यर्थमिति विशेषः नचप्रत्याह
रत्यधः न्यश्वासमधःकरोतिश्लेष्मावृतेत्यादिश्लेष्मणावृतंयन्मुखंस्रोतांसिचतैः क्रुद्धोयोगं
धवहस्तेनार्दितः विपश्यन् इतस्ततोविकृतंयथास्यादेवंपश्यन् अधःश्वासोनिरुध्यतेश्वा १४४

सोनाधःप्रवर्त्ततइत्यर्थः ऊर्ध्वश्वासस्यारिष्टलक्षणमाह मुह्यतोमोहंप्राप्नुवतस्ताम्यतोग्लानिं
प्राप्नुवतश्चऊर्ध्वश्वासः असून्प्राणान्हंतितस्यैवेति नतुमोहग्लानिरहितस्य छिन्नश्वासमा
ह यस्तुश्वसितिविच्छिन्नंसर्वप्राणेनपीडितः नवाश्वसितिदुःखार्त्तोमर्मच्छेदरुजार्दितः आ
नाहस्वेदमूर्च्छार्त्तोदह्यमानेनवस्तिना विप्लुताक्षः परिक्षीणःश्वसन्रक्तैकलोचनः विचेताःप
रिशुष्कास्योविवर्णःप्रलपन्नरः छिन्नश्वासेनविच्छिन्नःसशीघ्रंविजहात्यसून् विच्छिन्नंसवि
च्छेदंसर्वप्राणेनयावद्बलेन मर्मच्छेदरुजार्दितः हृदयशिरश्छेदनवेदनयाइवपीडितः दह्य
मानेनवस्तिनाउपलक्षितः विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः विचेताःउद्विग्नचित्तः छिन्नश्वासेन
विच्छिन्नःसःयस्तुश्वसितिविच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तोयःसनरश्छिन्नश्वासेनविच्छिन्नःपी
डितोबोद्धव्यइत्यर्थः मारकश्चायंछिन्नश्वासः तमकश्वासमाह प्रतिलोमंयदावायुःस्रोतांसि
प्रतिपद्यते ग्रीवांशिरश्चसंगृह्यश्लेष्माणंसमुदीर्यच करोतिपीनसंतेनकण्ठेघुर्घुरकंतथा

मा·प्र· अतीवतीव्रवेगंचश्वासंप्राणप्रपीडकं प्रताम्यतिसवेगेनत्रस्यतेसंनिरुध्यते प्रमोहंकासमानश्च
१४५ सगच्छतिमुहुर्मुहुः श्लेष्मण्यमुच्यमानेनभृशंभवतिदुःखितः तस्यैवचविमोक्षान्तेमुहूर्त्तंलभते
सुखं तथास्योध्वंसतेकण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोतिभाषितुं नचापिनिद्रांलभतेशयानःश्वासपीडितः
पार्श्वेतस्यावगृह्णातिशयानस्यसमीरणः आसीनोलभतेसौख्यमुष्णंचैवाभिनंदति उच्छ्रिता
क्षोललाटेनस्विद्यताभृशमार्त्तिमान् विशुष्कास्योमुहुःश्वासोमुहुश्चैवावधम्यते मेघाम्बुशी
तप्राग्वातैःश्लेष्मलैश्चविवर्द्धते सयाप्यस्तमकश्वासःसाध्योवास्यान्नवोत्थितः संग्रहव्याख्यया
समुदीर्य वर्द्धयित्वा पीनसं नासास्रावंतेनश्लेष्मणा घुर्घुरकं प्राणप्रपीडकं प्राणधिष्ण्यान्हृ
दयप्रपीडकं प्रताम्यति तमसीवप्रविशतिवेगेनश्वासवेगेनसंनिरुध्यते निश्चेष्टोभवतीतिच
कः संनिरुध्यतेश्वासइतिजेज्जटः श्लेष्मणाअमुच्यमानेन सुखंसुखमिव ध्वंसतेध्वंसितोभ
वति शयानःशय्यानिहितांगः अवगृह्णाति पीडयति उष्णंचैवाभिनंदतीत्यनेनतमकोवा १४५

न्वितः हिक्काप्रशमनःश्रेष्ठोधन्वन्तरिवचोयथा चंद्रसूरस्यबीजानिक्षिपेदष्टगुणेजले यदामृद्नि
मर्दीयात्ततोवासस्रिगालयेत् हिक्कातिवेगविकलस्तज्जलंपलमात्रया पिबेत्पुनःपुनश्चापिहिक्का
वश्यंप्रशाम्यति चंद्रसूररसः इतिहिक्काधिकारः अथश्वासाधिकारः तत्रनिदानमाह यैरेव
कारणैर्हिक्कादेहिनांसंप्रवर्त्तते तैरेववक्ष्यमिःश्वासोव्याधिर्घोरःप्रजायते श्वासस्यभेदानाह म
होर्ध्वछिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तुपञ्चधा भिद्यतेसमहाव्याधिःश्वासएकोविशेषतः पूर्वरूपमा
ह प्राग्रूपंतस्यहृत्पीडाशूलमाध्मानएवच आनाहोवक्त्रवैरस्यंशङ्खनिस्तोदएवच संप्राप्ति
माह यदास्रोतांसिसंरुध्यमारुतःकफपूर्वकः विष्वग्व्रजतिसंरुद्धस्तदाश्वासान्करोतिसः
स्रोतांसिप्राणोदकान्नवहानिकफपूर्वकः कफःपूर्वःप्रधानंयस्यसः विष्वग्व्रजतिसर्वतो
विमार्गान्याति संरुद्धःकफेनरुद्धमार्गः महाश्वासस्यलक्षणमाह उद्धूयमानवातोयःशब्द
वद्दुःखितोनरः उच्चैःश्वसितिसंरुद्धोमत्तर्षभइवानिशं प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथाविभ्रान्तलोचन

श्वासस्यचिकित्सा श्वासहिक्कातुरंप्रायःस्निग्धैःस्वेदैरुपाचरेत् युक्तैर्लवणतैलाभ्यांतैरस्यग्रथि
तःकफः श्वासोविलयमायातिमारुतश्चोपशाम्यति स्निग्धंज्ञात्वाततश्चैनंभोजयेच्चरसौदनं
स्वरसंशृंगवेरस्यमाक्षिकेनसमन्वितं पाययेच्छ्वासकासघ्नंप्रतिश्यायकफापहं शृंगवेरमा
र्द्रकं प्रस्थंविभीतकानामस्थिविनासाधयेद्दशामूत्रे अयमवलेहोलीढोमधुसहितःश्वासका
सघ्नः दशमूलीशटीरास्नापिप्पलीविश्वपौष्करैः शृंगीतामलकीभार्ङ्गीगुडूचीनागराग्निभिः
यवागूंविधिनासिद्धांकषायंवापिबेन्नरः श्वासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिहिक्काःकासप्रशांतये तामल
कीभूम्यामलकी दशमूलस्यवाक्वाथःपौष्करेणवचूर्णितः श्वासकासप्रशमनःपार्श्वशूल
विनाशनः रंभाकुंदशिरीषाणांकुसुमंपिप्पलीयुतं पिष्ट्वातंडुलतोयेनपीत्वाश्वासमपोहति
शृंगीमहौषधकणाघनपुष्कराणांचूर्णं शटीमरिचपोष्ठसिताविमिश्रं क्वाथेनपीतममृताव
षपंचमूल्याःश्वासंग्रहेणविनिहन्तिहिघोररूपं पंचमूलीतुसामान्यापित्तेदेयाकनीयसी १५६

महतीमारुतेयोज्यासैवदेयाकफेऽधिके कूष्मांडकशिफाचूर्णंपीतंकोष्णेनवारिणा शीघ्रंशमय
तिश्वासंकासंवापिसुदारुणं हरीतकीशतंयुज्यादशवानामाढकंतथा पलानिदशमूलस्यविंश
तिश्चनियोजयेत् चित्रकंपिप्पलीमूलमपामार्गंशटीतथा कपिकच्छूंशंखपुष्पीभार्ङ्गीवार
णपिप्पलीः बलापुष्करमूलंचपृथग्द्विपलमात्रया पचेत्पश्चाढकेनीरेयवैःस्विन्नैस्मृतंनये
त् तत्राभ्याशतंदद्यात्क्वाथेतस्मिन्विचक्षणः सर्पिस्तैलाष्टपलकंक्षिपेद्गुडतुलांतथा पक्वा
लेहत्वमानीयसिद्धंदत्वापृथक्पृथक् क्षौद्रंचपिप्पलीचूर्णंदद्यात्कुडवमात्रया हरीतकीद्व
यंखादेत्तेनलेहेननित्यशः क्षयंकासंज्वरंश्वासंहिक्काशोरितिपीनसान् ग्रहणींनाशयत्येषव
लीपलितनाशनः बलवर्णकरःपुंसामवलेहोरसायनः विहितोगस्तिमुनिनासर्वरोगप्रणा
शनः अगस्तिहरीतक्यवलेहः हरिद्रांमरिचंद्राक्षांकणांरास्नांशटींगुडं कटुतैलंलिहन्हन्या
च्छ्वासान्प्राणहरानपि शतंसंगृह्यभार्ङ्ग्यास्तुदशमूल्यास्तथाशतं शतंहरीतकीनांचपचेत्तो

भा॰प्र॰ द्रवेचतुर्गुणे पादावशेषेतस्मिंस्तुरसेवस्त्रनिपीडिते आलोड्यचतुलांपूतांगुडस्यत्वनयात्रातं
१५७ पुनःपचेन्मृद्वग्नौयावल्लेहत्वमेतितत् शीतेचमधुनस्तत्रषट्पलानिविनिक्षिपेत् त्रिकटुःत्रिसु
गंधंचपलमात्रंपृथक्पृथक् यवक्षारंकर्षयुग्मंसंचूर्ण्यप्रक्षिपेत्ततः भक्षयेदनयामेकांलेह
स्यार्द्धपलंतथा श्वासंसुदारुणंहंतिकासंपञ्चविधंतथा अर्शांसिपीनसंचैवगुल्मंशाकंप्रमेहंक्षयं
तथा स्वरवर्णप्रदोह्येषजठराग्नेश्चदीपनः नाम्नाभार्गीगुडःख्यातोभिषग्भिःसकलैर्मतः
भार्गीगुडः रसोगंधोविषंचापिटंकणंचमनःशिला एतानिकर्षमात्राणिमरिचंचाष्टकर्षकं
कटुत्रयंकर्षयुग्मंपृथगत्रविनिक्षिपेत् रसःश्वासकुठारोयंसर्वश्वासनिवारणः श्वासकुठा
रोरसः रसभागोभवेदेकोगन्धकोद्विगुणोमतः त्रिभागापिप्पलीग्राह्याचतुर्भागहरीतकी वि
भीतकस्यपञ्चस्युर्वासाषड्गुणितामता भार्गीसप्तगुणाग्राह्यासर्वंचूर्णंप्रकल्पयेत् बब्बूलक्वा
थमादायभावयेदेकविंशतिं विभीतकप्रमाणेनमधुनावटिकांकिरेत् एकैकांभक्षयेत्प्रातः १५७

वातकफात्मकश्वासेतिबोद्धव्यं उच्छ्रिताक्षःऊर्ध्वाक्षः ललाटेनस्विद्यताउपलक्षितः अवधम्यतेगजात्म
ऊर्ध्वश्वासेवसर्वगात्रंचाल्यते तमकस्यैवपित्तानुबंधजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह ज्वरमूर्च्छा
परीतंतंविद्यात्प्रतमकंभिषक् तमकस्यैवसनिदानंलक्षणान्तरमाह उदावर्त्तरजोजीर्णक्लिन्न
कायनिरोधजः तमसावर्द्धतेत्यर्थंशीतैश्चाशुप्रशाम्यति मज्जतस्तमसीवास्यविद्यात्प्रतमकंतु
तम् क्षुद्रश्वासमाह रूक्षायासोद्भवःकोष्ठेक्षुद्रोवातउदीरयन् क्षुद्रःश्वासोनसोत्यर्थंदुःखेनांग
प्रबाधकः हिनस्तिनचगात्राणिनचदुःखोपथेतरे नचभोजनपानानांनिरुणद्धिचितांगतिं नेंद्रि
याणांव्यथांचापिकांचिदुत्पादयेद्रुजं ससाध्यउक्तोयलिनः सर्वेचाव्यक्तलक्षणाः क्षुद्रःअल्प
निदानलिंगः उदीरयन् ऊर्ध्वंगच्छन् दुःखंदुःखप्रदःसर्वेमहाश्वासादयोपि श्वासानांसा
ध्यत्वादिकमाह क्षुद्रःसाध्यतमस्तेषांतमकःकृच्छ्रउच्यते त्रयःश्वासानसिध्यंतितमकोदुर्ब
लस्यच कामंप्राणहरारोगाबहवोनतुतेतथा यथाश्वासश्चहिक्काचहरतःप्राणमाशुवे अथ

भा॰प्र॰ सन्निपातेनाह सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपत्तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः क्षयजमा
१४८ ह धूम्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च स्यादेष एव हतवाक्परिवर्जनीयः वाक् धूम्येत स
धूमेव निःसरति क्षयं चाप्नुयात् वागेव मेदोभवमाह अंतर्गलं स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मे(
दोन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषार्त्तः अंतर्गलं गलमध्य एव स्वरं वदति दिग्धगलः मेदसा श्ले
ष्मणा वा लिप्तगलः तृषार्त्तः मेदसो मार्गविरोधात् असाध्यमाह क्षीणस्य वृद्धस्य कृ(
शस्य वापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः स्मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धि
मेति क्षीणस्य क्षयरोगिणः कृशस्य अपुष्टस्य अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा वातादिजनितस्वा
सकासघ्ना ये प्रकीर्त्तिताः योगांस्तान्संप्रयुंजीत यथादोषं चिकित्सकः वाते सलवणं तैलं पित्ते
सर्पिः समाक्षिकं कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कवलइष्यते गले ताल्वनि जिकायां दंतमूलेषु
वाश्रितः तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति आर्द्रकोष्णं जलं पेयं भुक्त्वा घृतगुडोद १४८

नं क्षीरानुपानं पित्तोत्थे पिबेत्सर्पिरतन्द्रितः पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजं पिबेन्मूत्रे
ण मतिमान् कफजे स्वरसंक्षये व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषैः सर्पिः स्वरोपघातं
निहन्ति कासं नु पञ्चविधं शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पा
दावशेषितं स्वरसालाभे चूर्णस्याढकमाढकमुदकस्य च ग्राह्यं न वारि पर्युषितमर्दितं स्वरसस्था
ने प्रयोक्तव्यं कल्याणकारी घृतं चव्याम्लवेतसकटुत्रिकतिन्तिडीकतालीसजीरकतुगादहनैः
समांशैः चूर्णं गुडप्रमर्दितं त्रिसुगंधियुक्तं वैस्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् चव्यादिचू(
र्णं निदिग्धिकावलायास्तुलास्यात दर्द्धं ग्रंथिकस्य च तदर्द्धं चित्रकस्यापि दशमूलं च तत्समं जल
द्रोणद्वये क्वाथ्यं गृह्णीयादष्टकं ततः पूते क्षिपेत्तदर्द्धं तु पुराणस्य गुडस्य च सर्वमेकत्र कृ
त्वावलेहवत्साधु साधयेत् अष्टौ पलानि पिप्पल्यास्त्रिजातकपलं तथा मरिचस्य पलं चैकं
सर्वमेकत्र चूर्णितं मधुनः कुडवं दत्वा तदश्नीयाद्यथानलं निदिग्धिकावलेहोयं निषेवि

भा·प्र· मुनिनिर्मितः स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्यायहरस्तथा कासश्वासाग्निमांद्यादिगुल्ममेहगलग्रहान्
१४७ अनाहमूत्रकृच्छ्राणि हन्यात् कुष्ठार्बुदानि च निदिग्धिकावलेहः ब्राह्मीवचाभयावासापिप्पली
मधुसंयुता यस्य प्रयोगात् सप्ताहात् किन्नरैः सह गायति बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवं
स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् चक्रदत्तात् बिभीतकफलं शुण्ठी सैन्धवं त्वक् समंस
मं गोमूत्रेण पिबेत् कर्षं किन्नरैः सह गायति जातीपत्रकणालाजामातुलुङ्गफलम्मधु पलं लेहं
भवेन्नादः किन्नराधिकः एव च देवदारुकणाव्योषशताह्वासैन्धवं निशा वचासैन्धवसिन्धू
त्थमूलं पेष्यं समं समं कर्षैकं मधुसर्पिर्भ्यां मासस्य विदशालिहेत् कण्ठशुद्धिर्भवेत्तस्य किं
न्नरैः सह गायति इति स्वरभेदाधिकारः अथारोचकाधिकारः तत्र सनिदानमरोचकमा
ह वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः अरोचकाः स्युः परिहृष्टद
कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन अरोचकाः अन्नभोजने रुचिमुत्पादयन्तीति अरोचकाः व्याधयः १४७

श्वासकासनिवृत्तये रसेन्द्रवटिका रसरत्नसमुच्चये इति श्वासाधिकारः अथ स्वरभेदाधिका
रः तत्र स्वरभेदस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसं
दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि
षड्विधः सः अध्ययनम् उच्चैर्वेदादिपाठः अभिघातः कण्ठादिदेशे लगुडादिभिः एतैरत्युच्चभा
षणादिभिश्चतुर्भिः संदूषणैरन्यैरपि निजैः उपरिहेतुभिः स्रोतस्सु सुश्रुतोक्तेषु चतुर्षु प्रतिष्ठां
स्थितिं हन्युः स्वरमिति लक्षणं स स्वरभेदः षड्विधः वातपित्तकफसन्निपातक्षयमेदोभवभे
दैः तत्र वातिकस्वरभेदस्य लक्षणमाह वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति
गर्दभवत् खरं च पित्तेनाह पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन
गलदाहोऽत्र वचनसमय एव बोद्धव्यः कफेनाह ब्रूयात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः स्व
ल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् दिवा विशेषात् दिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्य स्वल्पीभावात्

पंचवातजादिभेदैः वातिकस्यलक्षणमाह परिहृष्टदंतःअम्लभक्षणेनेवपरिहर्षादव्याप्त्र
सः तथाचकषायवक्त्रः कषायरसंवक्त्रंयस्यसः पैत्तिकमाह कट्वम्लमुष्णंविरसंचपूतिपि
त्तेनविद्यात्तथावर्णंचवक्त्रं कट्वम्लमित्यादिनाविद्यादित्यंतेनपैत्तिकस्यलक्षणं श्लैष्मिक
माह लवणंचवक्त्रंतथा माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यस्निग्धत्वदौर्गंध्ययुतंकफेन पैच्छि
ल्यंमुखस्याभ्यंतरेस्निग्धत्वंबहिः आगंतुजमाह अरोचकेशोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृ
द्याशुचिगंधजेस्यात् स्वाभाविकंचास्यमथारुचिश्चत्रिदोषजेनैकरसंभवेच्च क्रोधादित्या
दिशब्देनारुद्ध्ययोरशनरूपयोर्ग्रहणंस्वाभाविकं अविकृतरसं त्रिदोषजमाह नैकर
सं अनेकरससमास्यंस्यात् वातजादिभेदेनमुखेविकृतिमभिधायान्यदेशेविकृतिमाह
हृच्छूलपीडनयुतंपवनेन पित्तात्तृड्दाहचोषबहुलंसकफप्रसेकं श्लेष्मात्मकंवपुरु
जंबहुभिश्चविद्याद्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरंच हृच्छूलपीडनयुतं हृदिशूलेनपीडनं

भा·प्र तेनयुतं चोषः पार्श्वस्थितान्निनेवसंतापः वक्त्रतिक्ततिर्दोषैः वक्त्ररुजं उरुवातादिरोगयुक्तं वैगुण्यं
१५० मनसोव्याकुलत्वं जडता शून्यहृदयता अपस्वरूपं अरोगं युक्तं भक्तद्वेषाभक्तछंदौचरकसुश्रुताभ्यां।
मरोचकत्वेनैवसंगृहीतौ कृत्स्नभोजस्त्वेषांलक्षणानिपृथगाह चिंतयित्वातुमनसादृष्ट्वास्पृष्ट्वा
तुभोजनं द्वेषमायातियोजन्तुर्भक्तद्वेषःसउच्यते कुपितस्यभयार्त्तस्यतथाभक्तनिरोधतः यत्र
नान्नेनयेच्छासभक्तछन्दउच्यते अथारोचकस्यचिकित्सा भोजनाग्रेसदापथ्यंलवणार्द्रक
भक्षणं रोचनंदीपनंवह्नेर्जिह्वाकंठविशोधनं लवणमत्रसैंधवंशृंगवेररसंचापिमधुनास
हयोजयेत अरुचिःश्वासकासघ्नंप्रतिश्यायकफापहं पक्वाम्लिकासिताशीतवारिणा।
वस्त्रगालिता एलालवंगकर्प्पूरमरिचैरवधूलिता पानकस्यास्यगंडूषंधारयित्वामुखे।
मुहुः अरुचिंनाशयत्येवपित्तंप्रशमयेत्तथा अम्लिकापानकं सूक्ष्मैलाकेशरस्त्वैवत्व.
क्पत्रंतालिसकंतुगा पृथ्वीकादाडिमंधान्यंजीरकंचार्द्धकार्षिकं पिप्पलीपिप्पलीमूलंच १५०

चित्रकनागरं मरिचंदीप्यकंचैववृक्षाम्लंचाम्लवेतसं अजमोदाश्वगन्धाचदधित्थंचेतिकार्षिकं
प्रदेयमिहशुद्धायाःशर्करायाश्चतुःपलं चूर्णमग्निप्रसादाख्यंपरमंरुचिवर्द्धनं प्लीहानंकासम
र्शांसिश्वासंशूलंवमिंज्वरं निहंतिदीपयत्यग्निंबलवर्णप्रसादनम् वातानुलोमनंहृद्यंकण्ठ
जिह्वाविशोधनं अगस्त्योदितमग्निप्रसादाख्यंचूर्णम् राजिकाजीरकौभृष्टौसृष्टंहिंगुचनागरं
सैन्धवंदधिगोःसर्व्ववस्त्रपूतंप्रकल्पयेत् तावन्मात्रंक्षिपेत्तत्रयथास्यात्कटुचिरुत्तमा तक्रमेतज्जवे
त्सद्योरोचनंवह्निवर्द्धनं तक्रंचुगाथ्यं सम्यगावर्त्तितंगंधनिवर्द्धदधिमाहिषं एकीकृत्यपटेघृष्टंचतु
श्शर्करयासमं एलालवंगकर्प्पूरमरिचैश्चसमन्वितं नाम्नाशिखरिणीकुर्य्यात्कटुचिसकलवल्ल
भा शिखरिणी द्वेपलेदाडिमाद्द्वेसितखंडेव्योषंपलत्रयं त्रिसुगंधिपलंचैकंचूर्णमेकत्रकारयेत्
त्चूर्णंमात्रयाभुक्तमरोचकहरंपरं दीपनंपाचनंचस्यात्पीनसंज्वरकासजित् दाडिमादिचूर्णं
लवङ्गंकंकोलमुशीरचंदनंनतंसनीलोत्पलकृष्णजीरकं जलंसकृष्णागुरुभृंगकेशरंकणास

भा॰प्र॰ क्षिप्रानलदं सहेलया तुषारजातीफललवंगरोचनासिताईभागासकलं विचूर्णितं सुरोचनं तर्प्प
१५१ णमग्निदीपनं बलप्रदं हृष्यतमं त्रिदोषजित् उरोविबंधं तमकं गलग्रहं सकासहिक्कारुचियक्ष्म
पीनसं ग्रहण्यतीसारमुरःक्षतं वर्षां तथाप्रमेहान्निखिलान्निहंति कंकोलं फलं सुगंधविशेषः
नतं तगरं जलं वालकं भृंगं त्वग् नलदमुशीरं तुषारः कर्प्पूरः लवंगादिचूर्णं इत्यरोचका
धिकारः अथच्छर्द्यधिकारः तत्र छर्द्देर्विप्रकृष्टसंनिकृष्टनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः आमा
द्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्क्रिमिदोषतः नार्य्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः आमा
त् असम्यक्पक्वकाद्रसात् अजीर्णात् यथास्थितान्नुक्तात् आपन्नसत्वायाः प्राप्तगर्भायाः
दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्भुक्तमुत्क्लेश्यपतेद्बलात्
अन्यैर्बीभत्सैर्विकृतैर्हेतुभिः घृणाकारिभिः अनिष्टश्रवणस्पर्शनदर्शनभक्षणघ्राणैः ३ १५१

त्क्लेन्नुपते ऊर्ध्वंनीत्वामुखाद्बहिः क्रियते पूर्वरूपमाह हृल्लासोद्गाररोधौचप्रसेकोलवणस्तथा
द्वेषोन्नपानेचभृशंवमीनांपूर्वलक्षणं छर्देः सामान्यंलक्षणमाह छादयन्नाननंवेगैरर्दयन्नंगभ
ञ्जनैः निरुच्यतेछर्दिरिति दोषोवक्त्रंप्रधावितः छादयन् पूरयन् अंगभंजनैः अंगभेदैः
अर्दयन् अंगानिपीडयन् वक्त्रंप्रधावितः वक्त्रंप्रतिधावितः दोषः छर्दिरिति निरुच्यते वा
तजायालक्षणमाह हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः उद्गारशब्द
प्रबलंसफेनंविच्छिन्नकृष्णंतनुकंकषायं कृच्छ्रेणचाल्पंमहताचवेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्द
यतीहदुःखं विच्छिन्नंविरलवेगं अल्पफेनं वा वातस्यद्रवत्वाभावात् तनुकं अघनं अल्पं।
स्तोकं महतावेगेनबहुवेगेन कषायं कषायरसे दुःखंदुःखमिव छर्दयतिइति पित्तजा
माह मूर्छापिपासामुखशोषमूर्द्धताल्वक्षिसंतापतमोभ्रमार्त्तः पीतंभृशोष्णंहरितंचति
क्तंधूम्रंचपित्तेनवमेत्सदाहं कफजामाह तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्रारुचे

मा·प्र।
१५२

गौरवार्त्तः स्निग्धंघनंस्वादुकफाद्विशुद्धंसलोमहर्षोऽल्परुजंवमेत्तु सन्तोषः तृप्तिः त्रिदोषजामा
ह शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्ता छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलं
सान्द्रोष्णरक्तंवमतांनृणांस्यात् आगंतुजामाह असात्म्यजा च कृमिजामजाच्चबीभत्सजादौ(
हृदजाचयाहि सापंचमीतांश्चविभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैवयथोक्तमादौ एताःपञ्चाप्यागंतुज
त्वेनासाम्यादेकैकः अतएवसाआगन्तुजापंचमीतांचविभावयेत् अनुबंधयेत् उपद्रवा(
नाह कासश्वासोज्वरस्तृष्णाहिक्कावैचित्यमेवच हृद्रोगस्तमकश्चैवज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः
वैचित्यंविकृतचित्तत्वं तमकोऽत्रतमकः श्वासपदेनैवतमकाख्यस्यापिश्वासस्योक्तेः असा
ध्यंसाध्यंचाह क्षीणस्ययाछर्दिरतिप्रसक्तासोपद्रवाशोणितपूययुक्ता सचंद्रिकांतांप्रवदे
दसाध्यांसाध्यांचिकित्सेन्निरुपद्रवांच सचंद्रिकामयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ता अथछ(
र्देश्चिकित्सा आमाशयोत्क्लेशभवाहिसर्वाश्छर्द्योमतालंघनमेवतस्मात् विधीयतेमारु १५२

तज्ञांविनातुसंशोधनंवाकफपित्तहारि अत्रछर्दिशान्तःप्रयुक्तस्यतुराजीधूलीप्रभृतिशाह्वत्सा
धुः हन्यात्तह्रीरोदकंपीतंछर्दिम्पवनसंभवा मुद्गामलकयूषोवासमर्पिकससैंधवः ह्रीरोदकं ।
नाशितस्यक्षीरस्योदकं गुडूचीत्रिफलानिंबपटोलैःक्वथितंजलं पिबेन्मधुयुतंतेनछर्दिर्नश्यति
पित्तजा हरीतकीनांचूर्णंवुलिह्यान्माक्षिकसंयुतं अधोमार्गीकृतेदोषेछर्दिःशीघ्रंनिवर्त्तते ।
विडंगत्रिफलाविश्वाचूर्णंमधुयुतंजयेत् विडंगप्लवशुंठीनांचूर्णंवाकफजांवमिं लवंकेवर्त्तिमु
स्तगुडतजीशतिलोके पिप्पलीसमीफलंलाजानशर्करांचपलोन्मितान् दत्वामधुपलंचापिकु
डवंसलिलस्यच वाससागालितंपीतंहंतिछर्दिंत्रिदोषजांगुडूच्याःक्वथितंहन्त्रिहिमंमधुसमन्वितं
दुर्निवारामपिछर्दिंत्रिदोषजनितांबलात् एलालवंगगजकेशरकोलमज्जलाजप्रियंगुघनचंदनापि
प्पलीनां चूर्णानिमाक्षिकसितासहितानिलीढ्वाछर्दिंनिहंतिकफमारुतपित्तजातां एलादिचूर्णं
अश्वत्थवल्कलंशुष्कंदग्धंनिर्वापितंजले तज्जलंपानमात्रेणछर्दिर्जयतिदुर्जयां पथ्यात्रिकटुधा

भा॰प्र॰ न्याकजीरकाणांरजोलिहन् मधुनावारयेच्छर्द्दिमरुचिंचत्रिदोषजां बिल्वत्वचोगुडूच्यावाक्का-
१५४ थःक्षौद्रेणसंयुतः छर्द्दिंत्रिदोषजांहंतिपर्प्पटःपित्तजांतथा आम्रास्थिबिल्वनिर्यूहःपीतःसम
धुशर्करः निहन्याच्छर्द्यतीसारौवैश्वानरइवाहुतिं निर्यूहःक्वाथः जंब्वाम्रपल्लवशृतंलाजर
जःसंयुतंशीतं शमयतिमधुनायुक्तंवमिमतिसारंतृषाग्निमुग्रां बीभत्सजांहृद्यतमैरिष्टैर्दौ
हृदजांफलैःलंघनेरामजांछर्द्दिंजयेत्सात्म्यैरसात्म्यजां कृमिहृद्रोगवद्धन्यात्कृमिजांकृमिसमुद्भ
वां तत्रतत्रयथादोषंक्रियांकुर्य्याच्चिकित्सकः इतिछर्द्यधिकारः अथतृष्णाधिकारः
तत्रतृष्णायानिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह भयश्रमाभ्यांबलसंक्षयाद्वाऊर्द्ध्वंचितंपित्तविवर्द्ध
नैश्च पित्तंसवातंकुपितंनराणांतालुप्रपन्नंजनयेत्पिपासां स्रोतःस्वपांवाहिषुदूषितेषुदोषै
श्चतृट्संभवतीहजंतोः तिस्रस्स्मृतास्ताःक्षतजाचतुर्थीक्षयात्तथान्यामसमुद्भवाच भुक्तो
द्भवासप्तमिकेतितासांनिबोधलिंगान्यनुपूर्वशस्तु नराणांचितं स्वस्थानएवसंचितंपित्तंस १५४

वातंपित्तविवर्द्धनैः कटूम्लोष्णादिभिःकुपितं भयश्रमाभ्यांबलसंक्षयादुपवासादेश्चवातःकुपि
तः तद्द्वयंऊर्द्ध्वप्रसरन् पिपासांजनयेत् नकेवलंतालुन्येवदूषितेतृषाभवति किंतुजलवाहि
स्रोतःस्वपि यतश्चाह स्रोतःस्वित्यादिना नन्वत्रवक्तव्यवचनंनयुक्तं अतोजलवहेद्वेस्रोतसी
सुश्रुतेनोक्तेउच्यते तयोरेवानेकप्रतानयोगात्मदोषः अंबुवाहिषुस्रोतःस्विति जिह्वादे
ष्वुपलक्षणं यतश्चाहचरकः रसवाहिनीश्चधमनीर्जिह्वाहृदयगलतालु क्लोमचसंशोष्यतृ
ष्णांदेहेकुरुतस्ताभ्यामतिबलौपित्तानिलाविव संख्यामाह तिस्रइत्यादि तृष्णायाःसामान्यं
लक्षणमाह सततंयःपिबेत्तोयंनतृप्तिमधिगच्छति मुहुःकांक्षतितोयंचतंतृष्णार्त्तमादि
शेत् वातजायाःलक्षणमाह क्षामास्यतामारुतसंभवायांतोदस्तथाशंखशिरःसुचापि स्रो
तोनिरोधोविरसंचवक्त्रं शीताभिरद्भिश्चविवृद्धिमेति शंखशिरःसुच शंखयोःशिरसिच
स्रोतोनिरोधःरसांबुवाहिनीधमनीनिरोधः पित्तजामाह मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहरक्ते

क्षणत्वंप्रततश्चशोषं शीताभिनंदामुखतिक्तताचपित्तात्मिकायांपरिधूपनंच विलापःप्रलापः
प्रततश्चशोषः अविरतश्चशोषः शीताभिनंदाशीतेच्छा परिधूपनं कंठात्धूमनिर्गमइव
कफजामाह वाष्पावरोधात्कफसंवृतेग्नौ तृष्णा बलासेनभवेन्नरस्य निद्रागुरुत्वंमधुरास्य
ताचतयार्दितःशुष्यतिचातिमात्रं अग्नौजठराग्नौ कफसंवृतेस्वकारणकुपितेनकफेनो।
परिच्छादिते वाष्पावरोधात् अग्नेरूष्मावरोधात् अवरुद्धानलोष्मणांबुवहस्रोतःशो
षणात् बलासेनकफेननरस्यतृड्भवेत् तयातृष्णयाच अर्दितःपीडितःशुष्यतिकृशोभव
ति क्षतजामाह क्षतस्यरुक्शोणितनिर्गमाभ्यांतृष्णाचतुर्थीक्षतजामतातु क्षतस्यशस्त्रा।
दिक्षतयुक्तस्यरुक्पीडा क्षयजामाह रसक्षयाद्याक्षयसंभवासातयाभिभूतस्तुनिशादि
नेषु पेपीयतेम्भःससुखंनयातितांसन्निपातादितिकेचिदाहुः रसक्षयोक्तानिचलक्षणानित
स्यामशेषेणत्रिदोषजन्यवस्येत् रसक्षयेलक्षणानिसुश्रुतेनोक्तानि रसक्षयेहृत्पीडाकंपशो

षः शूलस्पतातृष्णाचेति व्यवस्येत्तजानीयात आमजामाह त्रिदोषलिंगामसमुत्थयाच हृच्छूलनि
ष्ठीवनसादकर्त्री भुक्तोद्भवामाह स्निग्धंतथाम्लंलवणंचभुक्तंगुर्वन्नमेवाशुतृषांकरोति लवणं
चेतिचकारात्कटुच उपसर्गजामप्याह क्षीणस्वरःप्रताम्यन्दीनाननःसंशुष्कहृदयगलता
लुः भवतिसखलुसोपसर्गात्तृष्णासाशोषिणीकष्टा शोषिणीधातुशोषिणी उपसर्गानाहज्व
रोमोहःक्षयःश्वासोवाधिर्य्यकासमेवच वहिर्निर्गतजिह्वात्वंसप्तैतेतदुपद्रवाः तद्युक्तायाश्चा
रिष्टत्वंचाह ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानां सर्वास्त्वतिप्रसक्तारोगकृशाणांवमिप्र
सक्तानां घोरोपद्रवयुक्तातृष्णामारणायविज्ञेया आदिशब्दादतीसारादीनांग्रहणं अतिप्रस
क्ताःनिरंतराघोरोपद्रवयुक्ताःअतीवमुखशोषादियुक्ताः अथतृष्णायाश्चिकित्सा वातघ्न
मन्नपानंमृदुलघुशीतंचवाततृष्णायां तृष्णायांपवनोत्थायांसगुडंदधिशस्यते स्वादुतिक्तंद्र
वंशीतंपित्तं तृष्णापहंपरं मुस्तापर्प्पटकोदीच्यधन्वयासोशीरचंदनैःशृतंशीतंजलंदद्यात्

भा·प्र·

१५५

तृड्दाहज्वरशांतये छत्राधान्याकं कश्चिद्धात्रीचदद्यात् चंदनमत्रधवलंतस्यातिवाहरत्वात्
शृतम् अर्द्धपक्वमत्रकर्त्तव्यंषडङ्गपानीयं लाजोदकंमधुयुतंशीतंगुडविमर्द्दितं काश्मरीशर्क
रायुक्तंपिबेत्तृष्णार्द्दितोनरः आस्तरणमार्द्रवासःप्रावरणंचार्द्रमेवस्यात् तेनपिपासाशाम्यतिदा
हश्चसोपोपिदेहिनांनियतं तेनोल्मकालेजलार्द्रधारणमपथ्यमेवेत्युक्तंभवति गोस्तनीक्षुरसः।
क्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः नियतंनासिकापीतैःतृष्णाशाम्यतिदारुणा वैशद्यंजनयत्यास्येसंदधा
तिमुखेजलं तृष्णादाहप्रशमनंमधुगण्डुषधारणं जिह्वातालुगलक्लोमशोषेमूर्द्धनिदापयेत्
केशरंमातुलुंगस्यघृतसैंधवसंयुतं दाडिमंवदरंलोध्रंकपित्थंवीजपूरकं पिष्ट्वामूर्द्धनिलेपस्तु
पिपासादाहनाशनः अरुणचंदनंचंदनवालकंनलदपद्मकतुल्यकृतांशकं शिरसिलेप
नमादधतांनृणांतृडुपयातुपशाम्यमसंशयम् वारिशीतंमधुयुतमाकंठाद्वापिपासितं पाय
येद्वामयेद्वाथतेनतृष्णाप्रशाम्यति प्रातःसशर्करःपेयोहिमोधान्याकसंभवः अपेत्तृष्णांतया १५५

दाहंभवेत्ततोविशोधनं आमलकमलंकुर्यंलाजाश्चघटरोहकं एतच्चूर्णस्यमधुनागुटिकांधारयेन्मु
खे तृष्णांप्रवृद्धांहंत्येषांमुखशोषंचदारुणं कवाबचीनीबीजानिभक्षितानितथाकुर्वंति अनुभूतमि
दं ह्रतोऽन्नवांरुग्विनिवारणेनजयेत्ततानामसज्जश्चपातेः ह्रयोस्थितांद्दीरजलंनिहन्यान्मांसोदकं
वामधुकोदकंवा आमोऽन्नवांविल्वकचायुतानांजयेत्कषायैरथदीपनानां गुर्वन्नजामुल्लिख
नैर्जयेच्चह्रयंविनासर्वकृतांचतृष्णां अल्लिखनैःलेखनकृष्यैः स्निग्धेन्नेभुक्तेयातलास्यातांमुक्त
मुनाशमयेत् अतिरोगदुर्बलानांतृष्णांशमयेन्नृणामिहाम्बुपयः पयोन्नरूपं मूर्छाच्छर्दितृषा
नाहस्त्रीमद्यमन्नाकर्षिताः पिबेयुःशीतलंतोयंरक्तपित्तेमदात्यये सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां
तस्यजयेत्पुनः तस्यांजितायामन्योपिव्याधिःशाक्यश्चिकित्सितुं तृष्णमन्यूर्वमियक्षीणेनलभे।
तज्जलंयदि मरणंदीर्घरोगंचप्राप्नुयात्स्वरित्नरः तृषितोमोहमायातिमोहात्प्राणान्विमुंचति
तस्मात्सर्वास्ववस्थासुनक्कचित्वारिवर्जयेत् अन्नेनापिविनाजंतुःप्राणान्धारयतेचिरं तोयाभा

भा·प्र वाल्पिपासार्त्तः तृष्णात्मात्प्रणैर्विमुच्यते अत्ररसाला पिहिता इति तृष्णाधिकारः अथमूर्च्छाधिकारः
१५६ तत्रमूर्च्छायानिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह क्षीणस्यबहुदोषस्यविरुद्धाहारसेविनः वेगाघातादभि
घाताद्धीनसत्वस्यवापुनः करणायतनेषूग्रावाह्येष्वाभ्यंतरेषुच निविशंतेयदादोषास्तदामूर्च्छं
त्रिमानवाः बहुदोषस्य अधिकदोषस्यनत्वनेकदोषस्यतदामूर्च्छात्रिदोषजैवस्यात् तथैवा
स्तुकोदोषः अत्रएकदोषजानांमूर्च्छानांवक्ष्यमाणत्वात् वेगाघातात् मलादेः अभिघाता
त् लगुडादिनाहीनसत्वस्यस्वल्पसत्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्ययतउक्तंमूर्च्छापित्ततमः
प्रायेति करणायतनेषु करणंमनस्तस्यायतनेषुस्थानेषु वाह्येषुकर्मेन्द्रियेषु आभ्यन्तरेषु
बुद्धीन्द्रियेषु पूर्वरूपमाह हृत्पीडाजृंभणंग्लानिस्संज्ञादौर्वल्यमेवच सर्वासांपूर्वरूपाणि
यथास्वंचविभावयेत् संज्ञादौर्वल्यमसम्यक्ज्ञानं सर्वासांपूर्वरूपाणीतिपादत्रयेणछेदः
तांचमूर्च्छांयथास्वंनभसवातादिभेदेनविभावयेत्जानीयादित्यर्थः व्यक्तरूपावस्थायान्तु १५६

पूर्वरूपावस्थायां सामान्यंलक्षणमाह संज्ञावहासुनाडीषुपिहितास्वनिलादिभिः तमोभ्युपैतिस
हसासुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःखव्यपोहाच्चनरःपततिकाष्ठवत् मोहोमूर्च्छेतितंप्राहुःषड्वि
धासाप्रकीर्तिता तमोगुणः अज्ञानहेतुः अभ्युपैतिआगच्छति दुःखासुखव्यपोहकृत् सुखदुः
खज्ञाननाशकरं नष्टसुखदुःखज्ञानेनरः काष्ठवत्पतति तेनयोमोहोमूर्च्छेतितंप्राहुरित्यन्व
यः मूर्च्छायामूर्च्छायोपिपर्य्यायः तदुक्तं संज्ञोपघातोमूर्च्छायोमूर्च्छास्यान्मूर्च्छनंतथा कश्मल
लंप्रलयोमोहःसंन्यासस्तुमृतोपमइतिषडपिमूर्च्छाविहरणेति वातादिभिःशोणितेनमद्येनच
विषेणच षड्भ्यप्येतासुपित्तंतुप्रमुखत्वेनावतिष्ठते यतउक्तं मूर्च्छापित्ततमःप्रायेति तत्रवातिकं
मूर्च्छायमाह नीलंवायदिवाकृष्णमाकाशमथवारुणं पश्यंस्तमःप्रविशतिशीघ्रंचप्रातीबु
ध्यते वेपथुश्चाङ्गमर्दश्चप्रपीडाहृदयस्यच कार्श्यंश्यावारुणच्छायामूर्च्छायेवातसंभवे नील
वर्णंकृष्णंकज्जलाभं अरुणंआश्चकरागं तमःप्रविशतिमूर्छति श्यावारुणच्छायागात्रस्ययेति

भा॰प्र॰ कमाह रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते सपिपा
१५७ सः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे श्लैष्मिकमाह मेघ
संकाशमाकाशं तमोभिर्वा घनैर्वृतं पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते गुरुभिः प्रावृतैरंगैर्य
थैवार्द्रेण चर्म्मणा सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे मेघसंकाशं शुभ्रमेघसंकाशमित्य
र्थः यतआह सुश्रुतः कफेन पश्येद्रूपाणि श्वेतान्यप्रतिमानि तु घनैः निविडैस्तमोभिः गुरुभिरं
गैरुपलक्षितः मूर्च्छायः षड्विधश्चोक्तः सुश्रुतेन चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह सर्वाकृ
तिः सन्निपातादपस्मार इवागतः सजंतुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः अपस्मार इव तेन मह
ताभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह सान्निपातिको मूर्च्छायः वि
ना बीभत्सचेष्टितैः फेनवमनदंतघटनाक्षिविकृत्यादिभिर्विना पातयति रक्तजायां मूर्च्छायां नि
दानमाह पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगंधस्तदन्वयः तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः १५७

तमोरूपंतमोवहुलंमानवाश्चपेतामस्याः नतुसात्विकाराजसाश्च अत्रैकेवदंतिनैषायुक्तिःसमीची
ना तर्हिचंपकादिगन्धेनापिमूर्छाप्रसज्येत् तत्रापिगंधस्यपार्थिवत्वात् एतदाह द्रव्यस्वभावइत्ये
केयद्दृष्ट्वापिविमुह्यति अत्राहभोजः दर्शनादसृजस्तज्ज्ञाद्गन्धाच्चैवप्रमुह्यति रक्तेनमूर्छितस्यल
क्षणमाह स्तब्धांगदृष्टिस्त्वसृजामूढोच्छासश्चमूर्छितः मद्यजविषजयोर्मूर्छयोर्निदानमाह गुण
स्तीव्रतरत्वेनस्थितास्तुविषमद्ययोः तएवतस्मात्ताभ्यांतुमोहोस्यात्तांपर्येरितो येगुणांलघुरू
क्षाशुविशदमव्यवायितीक्ष्णविकाषिसूक्ष्ममौल्यानिर्देश्यरसत्वादयः तेलादोजव्यैव्यस्ताः तीव्राश्च
सन्ति तएवगुणाः विषमद्ययोस्तुतीव्रतरत्वेनस्थिताः तत्रापिभेदः मद्येतीव्रतराः विषेतीव्रत
माः यतउक्तंतंत्रांतरे विषस्यापिगुणाःप्रोक्ताःसन्निपातप्रकोपणाः तएवमद्येहस्वंपतेविषे
वुवलवत्तराःइति मद्यजायाःमूर्छायाःलक्षणमाह मद्येनप्रलपन्शेतेनष्टविभ्रांतमानसः ।
गात्राणिविक्षिपन्भूमौजरांयावन्नयातितत् नष्टविभ्रांतमानसः नष्टसर्वथास्मृतिहीनंविभ्रां

मा·प्र· तंद्रज्ञोसर्पज्ञानयुक्तंमानसंयस्यसः जरांजीर्णतांतत्तमद्यं विषजायालक्षणमाह वेपथुःस्वप्नत
१५८ ष्णाःस्युः तमश्चविषमूर्छितेवेदितव्यंतीव्रतरंयथास्वंविषलक्षणं विषस्यमूलकंदफलपत्र
क्षीरादिभेदभिन्नस्ययथास्वंलक्षणमुक्तंसौश्रुतेकल्पस्थानेतल्लक्षणंमद्यापेक्षयातीव्रतरंवेदि
तव्यं ननुसंज्ञानाशोनसाधर्म्यात् मूर्छाभ्रमतंद्रादीनांकोभेदइत्यतआह मूर्छापित्ततमःप्रा
यारजःपित्तानिलाद्भ्रमः तमोवातकफात्तन्द्रानिद्राश्लेष्मतमोभवा रजःपित्तानिलाद्भ्रमइति
नात्रसमुच्चयः केवलपित्तज्वरेभ्रमस्योक्तत्वात् भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमद्वस्तुज्ञानं स्वदेह
स्यभ्रमतःइवज्ञानंच तन्द्रायालक्षणमाह इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवंजृम्भणंक्लमः निद्रार्त
स्येवयस्येतितस्यतन्द्रांविनिर्दिशेत् इन्द्रियाणामर्थःप्रयोजनेयेषुतेषुअर्थादिविषयेषु असं
वित्तिः असम्यग्ज्ञानं इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि निद्रायांप्रबुद्धस्यक्लमाभावस्तन्द्रायांतुप्र
बोधितस्यापिक्लमइत्यनयोर्भेदः क्लमस्यलक्षणमाह योनायासःश्रमोदेहेप्रवृद्धःश्वासवर् १५८

वर्जितः क्रमस्स इति विज्ञेय इंद्रियार्थप्रवाधकः इंद्रियाणां बुद्धींद्रियाणां कर्म्मेंद्रियाणां च अर्थसंप्र
योजनं विषयग्रहणं तस्य प्रवाधकः आवल्येन निःक्रालक्षणमाह यदा तु मनसि क्लांते कर्म्मात्मानः क्ल
मान्विताः विषयेभ्यो निवर्त्तंते तदा स्वपिति मानवः क्लांते ग्लाने श्रांत इति यावत् कर्म्मात्मानः इ
न्द्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि कर्म्मेंद्रियाणि च क्लमान्विताः श्रांताः संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण
माह वाग्देहमनसां चेष्टाम आक्षिप्यातिवला मलाः संन्यस्यंत्यवलं जंतुं प्राणायतनमाश्रिताः स ना
संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यः फलां क्रियां आशि
प्पविनाकृप संन्यस्यंति मूर्छयंति प्राणायतनं हृदयं संन्यस्तः मूर्छितः काष्ठीभूतः क्रियार
हितः अत एव मृतोपम इति सद्यः फलां क्रियां सूचीव्यधनांजनावपीडनकपिकच्छूघर्ष
ण वृश्चिकादिदंशनादिरूपां संन्यासस्य मूर्छातो भेदमाह दोषेषु मदमूर्छायां गतवेगेषु दे
हिनां स्वयमप्युपशाम्यंति संन्यासो नौषधैर्विना मदमूर्छायां मदः अप्रवृद्ध उन्मादः मूर्छायाः

मूर्छादिषेषु गतवेगेषु शान्तवेगेषु स्वयमुपशाम्यत्सि संन्यासस्तु चिकित्सां विना नोपशाम्यतीतिभे
दः अथमूर्छायाश्चिकित्सा सेकावगाहामणयःसहाराःशीताःप्रदेहव्यजनानिलाश्च शीता
निपानानिचगंधवंतिसर्वासुमूर्छास्वनिवारितानिमणयश्चन्द्रकान्तादयःहाराःमुक्तादिहाराः
शीताप्रदेहाःसकर्पूरचन्दनाद्यनुलेपनानि सितामलकादिपानकानिगन्धवन्तिकर्पूरादिसु
गन्धवन्तिसर्वासुमूर्छास्वनिवारितानि अस्यायमभिप्रायः सेकादीन्यन्यासुमूर्छासुहितान्ये
वकिंतुवातश्लेष्मजास्वपिमूर्छासु अनिवारितानि तत्रापिपित्तस्यप्राधान्यात् सिताप्रिया
लेक्षुरसप्लुतानिद्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि खर्जूरकाश्मर्यरसैःशृतानिसिद्धानिसर्पींषि
चजीवनानि सिद्धानिवर्गेमधुरेपयांसिसदाडिमाजांगलजारसाश्च तथायवालोहितशालय
श्चमूर्छासुपथ्याःससतीनमुद्गाः सतीनःकलायःकोलमज्जोषणोशीरकेशरंशीतवारिणा
पीतंमूर्छांजयेल्लीढाकृष्णावामधुसंयुता शीतेनतोयेनविक्षांमरणालंकृष्णांचपथ्यांमधुनाचलिह्यात् १५९

कुर्याच्चिनासावदनावरोधं क्षीरं पिबेद्वाप्यथमानुषीणां द्राक्षासितादाडिमलाजवंतिकल्हारनी
लोत्पलपद्मयंति पिबेत्कषायानिवशीतलानिपित्तज्वरेयानिचयापयंति शिरीषबीजगोमूत्र
कृष्णामरिचसैंधवैः अंजनंस्यात्प्रबोधायसरसोनशिलावचैः अन्यच्च अंजनंसम्यगारग्वधंम
धुसिंधुशिलोषणैः प्रमोहजोहिभवतिभाषितंभिषजाम्वरैः शिलाजनःशिला ऊषणंमरिचंम
धूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाःसमाः सूक्ष्मांपिष्ट्वाम्भसानस्यंकुर्यात्तस्यप्रबोधकं अ
पस्मारजादीनांमूर्छानांचिकित्सा रक्तजायांतुमूर्छायांहितःशीतक्रियाविधिः मद्यजायांपि
वेन्मद्यंनिद्रांसेवेतवासुखं विषजायांविषघ्नानिभेषजानिप्रयोजयेत् अथसन्यासचिकित्सा
प्रभूतदोषस्तमसोतिरिक्तात्संमूर्छितोनैवविबुध्यतेयः सन्यस्तसंज्ञस्सहिदुश्चिकित्स्योनरोभि
षग्भिःपरिकीर्तितोसौ यथामलोष्टंसलिलेनिषिक्तंसमुद्धरेदाशुविलीनमेव तद्वच्चिकि
त्सेत्त्वरयानिषक्तंसस्वेदनंमृत्युवशंप्रयातम् अंजनान्यवपीडश्चधूमाःप्रधमनानिच शू

चीनिस्तोदनंशस्त्रंदाहपीडानखान्तरे लुंचनंकेशलोम्नांवादंष्ट्रैर्दशनमेवच आत्मगुप्तावघर्ष
श्चाहितस्तस्यप्रबोधने अवपीडः कट्फलीकृतौषधरसस्यनासापुटेदानं तस्यसन्यस्तस्य अ
थमूर्च्छायांरसाः कणामधुयुतंसूतंमूर्च्छायांप्राशयेद्भिषक् शीतसेकावगाहादीन्सर्वाङ्गि
पीडनंहगात् सूतंमारितं ताम्रचूर्णसमंक्षीरंकेशरंशीतवारिणा पीतंमूर्च्छांद्रुतंहन्यात्कृत
मिश्राश्रान्तिर्यथा ताम्रचूर्णमारितताम्रचूर्णं अथभ्रमस्यचिकित्सा पिबेद्दुरालभाक्वाथंसघृ
तंभ्रमशान्तये पथ्याक्वाथेनसंसिद्धंघृतंधात्रीरसेनवा शुण्ठीकृष्णाशुताक्षामांसाभयपर्णां
पलंपलं गुडस्यषड्बलान्येषागुटिकाभ्रमनाशिनी ताम्रंदुरालभाक्वाथैःपीत्सुघृतसंयुतं
निवारयेद्भ्रमंशीघ्रंतयथाग्नांमुनाभाषितं अथतन्द्रायाश्चातिनिद्रायाश्चिकित्सा तुरंगलाला
लवणोत्तमेन्दुमनःशिलामागधिकामधूनि नियोज्यएतान्यक्षिणि निहन्तितन्द्राकतन्द्रासनिद्रां
विनिवारयन्ति इन्दुःकर्पूरःसैंधवंश्वेतमरिचंसर्षपःकुष्ठमेवच वस्तमूत्रेणसंपिष्टंनस्यं १६०

तज्ज्ञानिवारणं श्वेतमरिचंशिग्रुबीजं चुंबीकणाग्निरसोषणानिनस्येनतद्वाविजयोल्वणानि
चुर्णमतापौष्करनागराणि मार्गीशिवाभ्यांक्वाथितानिपानात् शिवाहरीतकीइतिमूर्च्छाभ्र(
मनिद्रातंद्रासन्यासाधिकारः अथमदात्ययाधिकारः तत्रमद्यस्यस्वभावमाह मद्यंस्वभाव
तःप्राज्ञैर्यथैवान्नंतथास्मृतं अयुक्तियुक्तंरोगाययुक्तियुक्तंयथामृतं युक्तेर्महिमानमाह
प्राणाःप्राणभृतामन्नंतदयुक्त्यानिहन्त्यसून् विषंप्राणहरंतच्चयुक्तियुक्तंरसायनं विधिना
मात्रयाकालेहितैरन्नैर्यथाबलं प्रहृष्टोयःपिबेन्मद्यंतस्यस्यादमृतंतथा तत्रविधिर्यथा कृ
तःशारीरसंस्कारःशुचिरुत्तमगन्धवान् उद्दामगांधिनिस्फीतैर्मृदुभिर्वसनैर्वृतः विचित्र
विविधःस्रग्वीरत्नाभरणभूषितः सानन्दःसावधानश्चापिबेन्मद्यंशनैःशनैः देशोयथा
उपवनेषुसुरभिसुरंगसुमनःसमूहमनोरमेषु मंजुगुंजन्मधुकरनिकरेषुकूजत्कलकंठेषु
सुरभिशिशिरमधुरसमीरणेषुमंदिरेषुसुधाशुभ्रेषुसुधूपधूपितेषुसत्पधानेषुसंस्तीर्णविहि

तेशयनासने उपविष्टोऽथवा तिर्यग्गतं हृष्टः सुरां पिबेत् सौवर्णै राजतैः पात्रैः पिबेन्मणिमयैर
पि रूपयौवनमत्ताभिर्वल्लभाभिर्विशेषतः वस्त्राभरणमाल्यैस्तु भूषिताभिर्यथर्तुकैः दीपमा
नं मृगाक्षीभिः पिबेन्मद्यं मुदान्वितः मात्रयेति मात्रा तत्रात्रेरेकथिता शुद्धकायः पिबेन्मद्यं सो
पदंशं पलद्वयं मध्याह्ने द्विगुणं तत्र सुस्निग्धं भक्षयेदनु प्रदोषे षट्पलं तद्वन्मात्रा मद्यरसायने अ
नेन विधिना सेव्यं मद्यं नित्यमतंद्रितैः शुद्धकायः उत्सृष्टमलमूत्रः पलद्वयं पारिशेष्यात्पूर्वाह्णे
बोद्धव्यं अतंद्रितैः मात्रायां सावधानैः अन्ये त्वाहुः बुध्यादयो गुणा यावत्कुर्वंति निरत्ययाः मा
त्रेयं विहिता मद्यपाने न्यारोगजन्मने कालइति यस्मिन्काले यादृशं मद्यमुचितं तस्मिंस्तादृशं
पेयं यथा ग्रीष्मे शीतमधुरं माध्वीकादि शीते उष्णतीक्ष्णं गौडिकपैष्टिकादिहितैरन्नैरिति मा
त्रानुकूलैर्विविधैः फलैर्वर्णमनोहरैः सुगंधैर्लवणैर्हृद्यैर्भृष्टैर्मांसैः पृथग्विधैः स्निग्धैरन्नैः
शाकैश्च सह मद्यं पिबेन्नरः अन्नैः सिद्धौदनपर्पटादिभिर्भक्ष्यैर्लड्डुकफेनिकादिभिः अ १६१

भ्यंगोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः स्निग्धोष्णैस्तादृशैरन्नैर्वातप्रकृतिकः पिबेत् शीतोप
चारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः फलैरन्नैः सहनरः पित्तप्रकृतिकः पिबेत् श्लैष्मिकोजांगलैर्मां
सैर्मरीचैर्मदिरां पिबेत् प्राक्पिबेत्श्लैष्मिको मद्यंनुक्तस्योपरि पैत्तिकः वातिकस्तु पिबेन्मद्यंस
मदोषोयथेछति वातिकस्तु पिबेन्मद्यंप्रायो गौडिकपैष्टिकं कफपित्तात्मकोयस्तु माध्वीकं
माधवंपिबेत् विधिर्वसुमतामेष कथितश्छत्रकादिभिः यथोपपत्तिकं वापि पिबेन्मद्यंहिमा
त्यया मद्यस्यगुणमाह रसवातादिमार्गाणांसत्वबुद्धीन्द्रियात्मनां प्रधानस्यौजसश्चैवहृदयं
स्थानमुच्यते मद्यंहृदयमाविश्यस्वगुणैरोजसोगुणान् दशभिर्दशसंक्षोभ्यचेतोनयतिवि
क्रियां लघूष्णसूक्ष्मतीक्ष्णाम्लव्यवायाशुकरंतथा रूक्षंविकाशिविशदंमद्यंदशगुणंस्मृ
तं गुरुशीतंमधुस्निग्धंसान्द्रंस्वादुस्थिरंतथा प्रसन्नंपिच्छिलंश्लक्ष्णमोजोदशगुणंस्मृतं गौर
वंलाघवाच्छैत्यमौष्ण्यादम्लस्वभावतः माधुर्यंमार्दवंतैक्ष्ण्यात्प्रसादंवाशुभावनात् रौक्ष्या

भा॰प्र॰ त्वेहं यद्वापित्वात्स्थिरत्वसूक्ष्मतामपि विकाषित्वाद्वात्येच्छिद्रं प्रवेशाद्यात्सोऽन्तांतथ्या सोऽस्यान्मद्यं
१६२ विहत्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् सत्वंतस्याश्रयं प्राशुसंक्षोभ्य कुरुते मदं हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्त
र्षो रतिः सुखं विकाराश्च यथासत्वं चित्रा राजसतामसाः जायन्ते मोहनिद्राद्या इत्येन मदलक्षणं हर्ष
मोजो वलं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं तथा आयुश्चापि तं करोत्याशु मद्यं मदसुखप्रदं रोचनं दीपनं हृद्यं स्वर
वर्णप्रसादनं प्रीणनं वृंहणं वल्यं भयशोकश्रमापहं स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विशोध
नि नं नाशनं चातिस्थूलानां विवंधानां विवंधनुत् वधवंधपरिक्लेशैर्दुःखानां चाप्यवोधनं अपि प्रव
यसां मद्यमुत्सर्गामोदकारकं वहुदुःखहतस्यास्य शोकैरुपहतस्य च विश्रामो जीवलोकस्य
मद्यं युक्त्या निषेवितं मदस्त्रिलक्षणो भवति एको मदोऽधिकसत्वगुणस्य पुंसो भवति द्वितीयोऽ
धिकरजोगुणस्य तृतीयोऽधिकतमोगुणस्य अतएवोक्तं चरके प्रधानाधममध्यानां रुक्षाणां
व्यक्तिदर्शकः यथाग्निरेव सत्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकमिति तत्र सात्विकस्य मदस्य लक्षण १६२

माह बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्द्धनश्च संपाठगीतस्वरवर्द्धनश्च प्रोक्तोऽति
रम्यः प्रथमो मदो हि प्रीतिः परेण मैत्री सुखः सुखयतीति सुखकर इत्यर्थः पानान्नेत्यादि पानादिष्व
नुरागवर्द्धनः अतिरम्यः मनोविकारित्वेपि नदुःखकरः प्रथमः प्रथमगुणाधिकारित्वात्प्रथमः एवं
द्वितीयस्तृतीयश्च राजसस्य मदस्य लक्षणमाह अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृति
रप्रशांतः आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन अव्यक्तेत्यत्र ईषदर्थे नञ् विचे
ष्टः विरुद्धचेष्टः उन्मत्तस्य लीलाकृतिर्यास्सहितः तामसस्य मदस्य लक्षणमाह गच्छेदगम्यांश्च
गुरूंश्च मन्येत खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्व
तंत्रः मन्येदिति परस्मैपदमार्षत्वात् अस्वतंत्रः मदवशः यद्यपि मदात्ययएव तथापि श्रुता
नुरोधादिति तामसमदलक्षणमप्याह चतुर्थेस्यां मदे मूढो भग्नदारुरिव विनिःक्रियः कार्य्या
कार्य्यविभागाज्ञो मतादप्यपरो मृतः मूढो मोहयुक्तः को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिवापरं

भा·प्र·
१६३

वकदोषमिवारूढं कातरंस्ववशः कृता नातिमाद्यन्तिबलिनः कृताहारामहाशनाः स्निग्धाःस
त्ववयोयुक्तामद्यनित्यास्तदन्वयाः मेदःकफाधिकामन्दवातपित्ताद्दृढाग्नयः विपर्य्यतिमाद्यन्ति
विरूक्षाःकुपिताश्चये मद्येनचाम्लरूक्षेणसाजीर्णेवकुनात्तिच अथमदात्ययादीनांनिदानान्या
ह विषस्ययेगुणादृष्टाःसन्निपातप्रकोपनाः तएवमद्येस्ववपत्तेविषेतुबलवत्तराः तस्मेदविधिपीते
नतथामात्राधिकेनच युक्तेनवाहितैरन्नैरकालेसेवितेनच मद्येनखलुजायन्तेमदात्ययमुखागदाः
अविधिप्रयुक्तंमद्यं विकारांतरमप्युपपादयति इत्याह निर्भक्तमेकान्ततएवमद्यंनिषेव्यमाणंमनु
जेननित्यं उत्पादयेत्कष्टतमान्विकारानुत्पादयेच्चापिशरीरभेदं एकान्ततोनैरंतर्य्येणविकारानम
दात्ययादीन् शरीरस्यभेदंनाशं मदात्ययादीनांहेत्वन्तरमाह क्रुद्धेनभीतेनपिपासितेनशोका
भितप्तेनबुभुक्षितेनव्यायामभाराध्वपरिक्षतेनवेगावरोधाभिहतेनचापि अत्यम्लरूक्षावततोदरेण
साजीर्णभुक्तेनतथाबलेन उष्णाभितप्तेनचसेव्यमानंकरोतिमद्यंविविधान्विकारान् तानेवविका १६३

रान्निवृणोति पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं तत्र मदा
त्ययस्य सामान्यं लक्षणमाह शरीरदुःखं बलवत्संमोहो हृदयव्यथा अरुचिः प्रततं तृष्णा ज्वरः शीतो
ष्णलक्षणः शिरःपार्श्वास्थिसंधीनां वेदना विद्युतेव या जायते प्रबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः उरो
विबधः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः शरीरकंपः कर्णाक्षिमुखरोगास्त्रिकग्रहः छर्दिर्विड्भेद उ(
त्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनं तृणभस्मलतापर्णपांशुभि
श्चावपूरणं प्रधर्षणं विहंगैश्च भ्रान्तचेताः समन्यते व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च म
दात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् अथ वातिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह स्त्रीशोकभय(
भाराध्वकर्मभिर्योतिकर्षितः रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया रूक्षं परिणतं मद्यं नि(
शि निद्रां निहंति च करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययं तत्र मद्यं अथ तस्य लक्षणमाह हिक्का(
श्वासः शिरःकंपपार्श्वशूलप्रजागरैः विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययं अथ पैत्तिकस्य निदा

मा·प्र· नमाह तीक्ष्णोष्णमद्यमम्लंचयोतिमात्रंनिषेवते अम्लोष्णतीक्ष्णभोजीच क्रोधनोग्न्यातपक्रियः त
१६४ स्योपजायतेतीव्रःपित्तप्रायोमदात्ययः अथतस्यलक्षणमाह तृष्णादाहज्वरःस्वेदमोहातीसारविभ्र
मैः विद्याद्धरितवर्णस्यपित्तप्रायोमदात्ययः अथश्लैष्मिकस्यमदात्ययस्यनिदानमाह मधुरस्निग्ध
गुर्वाशीयःपिबत्यतिमात्रया अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखेरतः मदात्ययंकफप्रायंसनरो
लभतेध्रुवं अथतस्यलक्षणमाह छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः विद्याच्छीतपरीतस्यक
फप्रायंमदात्ययंमदात्ययं अथसान्निपातिकस्यमदात्ययस्यनिदानलक्षणंचाह त्रिदोषोहेतुभिः
सर्वैःसर्वैर्लिङ्गैर्मदात्ययः अथपरमदमाह श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुताविरस्यताचविण्मूत्रशक्तिरथ
तन्द्रिररोचकश्च लिङ्गपरस्यतुमदस्यवदन्तितज्ज्ञाः तृष्णारुजाशिरसिसंधिषुचापिभेदः तंद्रिस
द्रा पानाजीर्णमाह आध्मानमुग्रमथवोद्गिरणंविदाहःपानेत्वजीर्णमुपगच्छतिलक्षणानि उद्गि
रणंवातिरुद्गारोवा पीयतेइतिपानंमद्यं पानविभ्रममाह हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकंठधूममूर्छा १६४

वमीमदशिरोरुजनप्रदेहाः द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु तंपानविभ्रममुशंत्यखिलेषु धीराः कं(
बधूमः कंवाद्ममनिर्गमश्च प्रदेहः कफेनलिप्तास्यता द्वेषश्च सुरान्नविकृतेषु च तेषु सुराविकारेष्वन्न
विकारेषु च द्वेषः अखिलेषु मद्यविकारेषु अथ ध्वानं मदात्ययादीनां लक्षणमाह हीनोत्तरोष्ठमति
शीतमसन्ददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेच्च जिह्वोष्ठदंतमसितं त्वथवापि नीलं पीते च यस्य न
यने रुधिरप्रभे च हिक्काज्वरो वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तं अथ मदा
त्ययादीनां चिकित्सा मद्योत्थानां तु रोगाणां मद्यमेव हि भेषजं यथा दहनदग्धानां दहनस्वेदनं हितम्
मिथ्याविहितमद्येन यो व्याधिरुपजायते स तेनैव निपीतेन मद्येन सहि शाम्यति बीजपूरकवृक्षाम्ल
कोलदाडिमसंयुतं यवानीहवुषाजाजीशृंगवेराक्तचूर्णितं सस्नेहैः सक्तुभिर्युक्तमवदंशोथवोत्थि
तं दद्यात्सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशांतये मद्यं सौवर्चलव्योषयुक्तं किंचिज्जलान्वितं जीर्णमद्या
यद्दातव्यं वातपानात्ययापहं चव्यं सौवर्चलं हिंगु पूरकं विश्वदीप्यकं चूर्णं मद्येन पातव्यं पानात्य

यरुजापहं लावतित्तिरदक्षाणांरसैश्चशिखिनामपि पक्षिणांमृगमत्स्यानांमानुषीणांतथोदनैः
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्चवेसवारैर्मुखप्रियैः स्निग्धैर्गोधूमिकैरन्नैर्वातमदात्ययंत्यजेत् नारीणां
यौवनोत्थानांनिर्दयैरुपगूहनैः श्रोणिपृथुकुचभारैश्चसंरोधोष्णसुखप्रदैः शयनाच्छादनैरुष्णैरुष्णै
श्चाग्नगृहैःसुखैः मारुतप्रबलःशीघ्रंप्रशाम्यतिमदात्ययः पित्तपानात्ययेयोज्याःसर्वतश्चक्रि
याहिमाः सितामाक्षिकसंयुक्तंमदमष्टोदकंपिबेत् मद्यंखर्जूरमृद्वीकापरूषकरसैर्युतं सदा
डिमरसंशीतंसक्तुभिश्चावचूर्णितं सशर्करंवामाध्वीकंसंयुक्तमथवापरं दद्यात्षडुदकंकाले
पातुंपित्तमदात्यये शशाङ्कपिञ्जलाञ्जैणान्लावानशितपुच्छकान् मधुराम्लान्प्रयुञ्जीतभोज
नेशालिषष्टिकान् पटोलयूषमिश्रंवाछागमांसकल्पयेद्रसं सतीनमुद्गमिश्रंवादाडिमामलका
न्वितं द्राक्षामलकखर्जूरपरूषकरसेनच कल्पयेत्तर्पणान्यूषान्रसांश्चविविधान्भिषक्शी
तानिचान्नपानानिशीतशय्यासनानिच शीतवातजलस्पर्शाःशीतान्युपवनानिच सोमपा

सोत्पलानांचमणीनांमौक्तिकस्यच चंदनोदकशीतानांस्पर्शाश्चंद्रांशुशीतलाः नीलरत्नांबुषिता
नांचस्पर्शाः पित्तमदात्यये रूक्षतर्पणसंयुक्तंयवानीव्योषसंयुतं यवगोधूमकंवान्नंरूक्षयूषेण
भोजयेत् कुलत्थानांचशुष्कानांमूलकानांरसेनवा प्रभूतकटुसंयुक्तंयवान्नंवाप्रदापयेत् ।
छागमांसरसंरूक्षमम्लंवाजांगलंरसं व्योषपूर्वमनाम्लंपिबेत्कफमदात्यये स्थाल्यामथक
कपालेवाभृष्टंकृत्वातुनीरसं कट्वम्ललवणंमांसंखादेत्कफमदात्यये वामकद्रव्ययुक्तेन।
मद्येनोल्लेखनंमतं मदात्ययेकफोद्भूतेलंघनंचयथाबलं यदिदंकर्मनिर्दिष्टंवातपित्तक
फात्मतिसर्वजेसर्वमेवेदंप्रयोक्तव्यंचिकित्सकैः अथसंगात्कोद्रवादिमदचिकित्सा सगुडः
कूष्मांडरसः शमयतिमदमाशुकोद्रवजं धत्तूरजंचदुग्धंसशर्करंचाशुपानेन सच्छर्दिमूर्छा
तीसारंमदंपूगफलोद्भवः सद्यः प्रशमयेत्पीतमात्रंतेचवारिशीतलं वन्यकरीषघ्राणंजलपा
नाल्लवणभक्षणादपिच शाम्यतिपूगफलोद्भवमदः सशूलः शर्कराकवलात् तत्क्षणा।

मा॰प्र॰ न्यस्तं चूर्णं समाघ्रातं घ्राणेनाघ्रायेत तांबूलोत्थं मदं पुंसामेकमेव स्वभावतः जातीफलमदं शीघ्रं हन्ति
१६४ पथ्या निषेविता शीततोयावगाहश्च शर्करादधियोजिता विनीतमदशांत्यर्थमिति एवमाताः पुनः
मद्यं पीत्वा यदि नातत्क्षणमेव लेहि सर्करां सघृतां जातु न मदयति मद्यं मनागपि प्रचितवीर्यमपि
इति पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमाधिकारः अथ दाहाधिकारः तत्र दाहः सप्तविधः
तेष्वादौ पित्तजं दाहमाह पित्तज्वरसमः पित्तात् दाहस्यात्तस्य सत्क्रमः दाहकृष्णात्मको व्याधिः
स पित्तज्वरलक्षणः पित्तज्वरलक्षणमायुक्तं पित्तज्वरे त्वामाशयकृष्णादयो धिका इति भेदः तस्य
दाहस्य स पित्तज्वरोक्तः क्रमश्चिकित्सा रक्तजमाह कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवं संधू
प्यते चोष्यते चैव ताम्राभस्ताम्रलोचनः लोहगंधांगवदनो वह्निनेवावकीर्यते अद्रिक्तं अतिरिक्तं
सत् दहति दाहाख्यं व्याधिं करोति संधूप्यते अग्निनादह्यत इव उष्यते समीपस्थेनेव वह्निना
तप्यते चूष्यत इति पाराशरे अचूषणेनैव पीडामनुभवतीत्यर्थः वह्निनेवावकीर्यते १६६

शरीरोपरिवह्निःप्रक्षिप्तश्च शस्त्रादिक्षतनिःसृतरक्तपूर्णकोष्ठजमाह असृजापूर्णकोष्ठस्य।
दाहोऽन्यःस्यात्सुदुस्तरः असृजाशस्त्रादिक्षतानिःसृतेनरक्तेन मद्यजमाह त्वचंप्राप्तःसपानोष्मा
पित्तरक्ताभिमूर्छितः दाहंप्रकुरुतेघोरंपित्तवत्तत्रभेषजं सपानोष्मामद्यपानजनितऊष्मापित्तर
क्ताभिमूर्छितःपित्तरक्ताभ्यांवर्द्धितः तृष्णानिरोधजमाह तृष्णानिरोधादब्धातौक्षीणेतेजःसमुद्धतं
सबाह्याभ्यन्तरंदेहंप्रदहेन्मन्दचेतसः संशुष्कगलताल्वोष्ठोजिह्वांनिष्कृष्यवेपते अब्धातौ
रसेक्षीणेक्षयंप्राप्तेतेजःपित्तोष्मासमुद्धतंवृद्धंमन्दचेतसःअल्पबुधेः यतस्तेनतृष्णानिरोधः।
कृतः धातुक्षयजमाह धातुक्षयोत्थोयोदाहस्तेनमूर्छातृषान्वितः क्षामस्वरःक्रियाहीनःससी।
देद्भृशपीडितः सीदेत शीघ्रंदेहीम्रियेतइत्यर्थः मर्माभिघातजमाह मर्माभिघातजोऽप्यस्ति
सोऽसाध्यःसप्तमोमतः मर्माणिशिरोहृदयवस्त्यादीनि असाध्यदाहमाह सर्वएवचवर्ज्याः
स्युःशीतगात्रस्यदेहिनः अथदाहचिकित्सा शतधौतघृताभ्यक्तंदिग्धान्तुयवसक्तुकैः को

लामलकयुक्तैर्वाधान्याम्लैरपिबुद्धिमान धान्याम्लंकांजिकभेदः छादयेत्तस्यसर्वाङ्गंमारनाला
र्द्रवाससाः लामज्जकेनयुक्तेनचंदनेनानुलेपयेत् चंदनाम्बुकणस्यंदितालवृंतोपवीजनैः सु
प्तवदाहार्दितोभोजकदलीदलसस्तरेपरिषेकावगाहेषुव्यजनानांचसेवने शस्यतेशिशिरंतो
यंदाहतृष्णोपशांतये फलिनीलोध्रसेव्याम्बुहेमपत्रंकुटंनटं कालीयकरसोपेतंदाहेशस्तंप्रले
पनं फलिनीप्रियंगुः सेव्यंउशीरं अम्बुवालकं हेमपत्रंनागकेशरपत्रं कुटंनटंविलुन्नकं गुडत
जीतिलोके क्वचित्पावतीतिनाम कालीयकंकलंबकइतिलोके ह्रीवेरपद्मकोशीरस्वंद
नाम्बुजवारिणा संपूर्णमवगाहेतद्रोणींदाहार्दितोनरः वाप्यःकमलहासिन्योजलयंत्रगृहा
ःशुभाः नार्यश्चन्दनदिग्धांग्योदाहदैन्यहरामताः पाययेत्कमलस्याम्भःशार्कराम्भःपयोपि
वा क्षीरमिक्षुरसंवापिकारयेत्पित्तजिद्विधिं परीर[illegible]र्पयोशीरनीरनीरदनीरजैः मृणालवि
सिधान्याकपद्मकामलकैःकृतः अर्धशिष्टःशीतश्चीतःक्षौद्रसमन्वितः क्वाथोविपाययेद्दाहं १६७

हृणेनपरमोल्वणं परीसेचंदनं चंदनादिक्काथः तिलतैलंभवेत्तस्यतत्योडशगुणेशालैः कांजि
केविपचेन्नतस्यादाहज्वरहरंपरं कांजिकतैलं इतिदाहाधिकारः अथोन्मादाधिकारः तत्रो
न्मादस्यनिरुक्तिमाह मदयंत्युद्धतादोषायस्मादुन्मार्गमास्थिताः मानसोयमतोव्याधिरुन्माद
इतिकीर्त्तितः अयमर्थः यस्माद्धेतोः उद्धताः प्रवृद्धाः दोषाः उन्मार्गमास्थिताः मदयंतिवि
त्तंविक्षिपंति अस्मिन् अतोयमुन्मादइतिकीर्त्तितः सउन्मादः मानसोव्याधिः मनोवैकृत्य
कारणात् तस्यैवावस्याभेदेननामांतरमाह सचाप्रवृद्धस्तुरुणेमदसंज्ञांबिभर्त्तिच सउन्मा
दःतरुणोनवीनः उन्मादस्यविप्रकृष्टंनिदानमाह विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानिप्रधर्षणंदेव
गुरुद्विजानां उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वोमनोभिघातोविषमाश्चचेष्टाः दुष्टंधत्तूरबीजादिसहितं
अशुचिरजस्वलादिस्पृष्टादिप्रधर्षणमभिभवः विषमाश्चेष्टाबलवद्विग्रहादिः सन्निकृष्टंनि
दानमाह एकैकशः सर्वशश्चदोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः मानसेनचदुःखेनसपंचविधउच्यते

विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजं तस्य संप्राप्तिमाह तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टाः बुद्धेर्निवासं हृ
दयं प्रदूष्य स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयंत्याशु नरस्य चेतः अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुण-
स्य मलाः वातादयः बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति एतेनाशयस्य दुष्ट्या तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरु
क्ता मनोवहानि स्रोतांसि हृदयाश्रितानि दश एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि यत्तच्चरकेण शाक-
लशारीरस्रोतांस्येव मनोधिष्ठानत्वेनोक्तानि प्रमोहयन्ति विकृतं कुर्वंति उन्मादस्य सामान्यरूप
माह धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्य
मुन्मादगदस्य लिंगं धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानं सत्त्वं मनस्तस्य चांचल्यं अबद्धवाक्त्वं
असंबद्धभाषित्वं शून्यं स्मृतिशून्यं वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह रूक्षाल्प
शीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोतिवृद्धः चिंतादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहंति
शीघ्रं प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा तस्यैव रूपमाह अस्थानहास्यस्मितनृत्यगीतवागंगविक्षे- १६८

पणरोदनानि पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्चजीर्णेबलंचानिलजस्यरूपं अस्थाने अनवसरे हा

स्यादीनिरोदनान्तानि जीर्णेआहारेबलंव्याधेः पैत्तिकस्यनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह अजीर्णक

ट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितंपित्तमुदीर्णवेगं उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्यहृदिस्थितंपूर्ववदाशुकु

र्यात हृदिस्थितंपित्तं चितंसंचितं पुनःअजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगंसतउन्मा

दंकुर्यात पूर्ववत्हृदयंप्रदूष्येत्यर्थः तस्यरूपमाह अमर्षसंरम्भविनग्नभावाःसंतर्जनाभिद्र

वणौष्ण्यरोषाः प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाःपीतावभापित्तकृतस्यलिंगं अमर्षोसहिष्णुता

संरंभःअरपटी आटंवरइतियावत संतर्जनंपरित्रासनं अभिद्रवणंपलायनं औष्ण्यंगात्रे

श्लेष्मिकस्यनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह संपूरणैर्मंदविचेष्टितस्यसोष्माकफोमर्म्मणिसं

प्रवृद्धः बुद्धिंस्मृतिंचाप्युपहंतिचित्तंप्रमोहयेत्संजनयेद्विकारं संपूरणैर्भोजनादिभिः मंद

विचेष्टितस्य व्यायामरहितस्यसोष्माकफइति कफोप्युन्मादंकरिष्यतिपित्तंसहायमपेक्षते

मा॰प्र॰ व्याधिस्वभावात् मर्म्माणि अत्रमर्म्मशब्देनहृदयमुच्यते विकारमुन्मादस्वरूपं तस्यस्वरूपमाह वाक्चे
१६९ ष्टितंमन्दमरोचकनारीविविक्तप्रियताचनिद्रा छर्द्दिश्चलालाचबलंचभुक्तेनखादिशौक्ल्यंचकफा
त्मकेस्यात् वाक्चेष्टितंमंदंवचनं अल्पंनारीविविक्तप्रियता नारीप्रियताविजनप्रियताच भु(
क्ते अतिबलव्याधेः सान्निपातिकस्यनिदानपूर्वकंलक्षणमाह यःसंनिपातप्रभवोतिघोरस्त
र्वैः समस्तैः सहेतुभिः स्यात् सर्वाणिरूपाणिबिभर्त्तितादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्व्विवर्ज्यः ससा
न्निपातिकउन्मादः सन्निपातग्रहणेनैवसर्वात्मकत्वेलब्धे पुनःसर्वैरितियत्कृतंतद्रजस्तमः
प्रापणार्थंतेनरजस्तमोमिलितैरित्यर्थः तेनवातादयोरजस्तमोभिर्मनोदोषैर्म्मिलिताः समस्तै
श्चनिदानैः कुपिताः उन्मादंजनयन्ति सर्वैर्हेतुभिःसमस्तैर्मिलितैःस्यात् यतोव्याधिःसर्वै
र्हेतुभिर्मिलितैरेवभवतीतियमोनास्ति अयन्तुव्याधिः प्रभावात्सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेवस्यात्
तादृक्तउन्मादः विरुद्धभैषज्यविधिःव्याधिप्रभावात् विरुद्धभैषज्यविधिरितिकोर्थःत्रिदोष १६९

ज्ञेप्रत्येकंवातादिप्रत्यनीकाक्रियाकार्य्यासाचपरस्परविरोधिनीत्रिदोषंहंतीकिंचिदेवकर्त्तव्यमाम
लकादित्वात्रायौगिकं अतएवविवर्ज्यः नचिकित्स्यइत्यर्थः मनोदुःखजस्यविप्रकृष्टनिदानमा
ह चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैर्वित्रासितस्यधनबांधवसंक्षयाद्वागाढंक्षतेमनसिचप्रिययारिरं
सोर्जायेतचोत्कटतरोमनसोविकारः अन्यैःहिंस्रादिभिःगाढमतिशयेन क्षतेअभिहते प्रिय
याप्राप्तुमशक्यया रिरंसोःपुरुषस्यविकारःउन्मादरूपः तस्यरूपमाह चित्रंब्रवीतिचमनोऽ
नुगतंविसंज्ञोगायत्यथोहसतिरोदितिचातिमूढः चित्रमाश्चर्य्यमनोऽनुगतंगोप्यमपि विसंज्ञो
विरुद्धज्ञानःअतीवमूढः अतीवज्ञानभ्रान्त्यः अत्रविकल्पोबोद्धव्यः विषजस्यरूपमाह
रक्तेक्षणोहतबलेन्द्रियभाः सुदीनःश्यावाननोविषकृतेनचेत्परासुः परासुःमृतः अरि(
ष्टमाह अवाङ्मुखस्तून्मुखोवाक्षीणमांसबलोनरः जागरूकोह्यसंदेहमुन्मादेनविनश्यति
अथदेवादिकृतस्योन्मादस्यसामान्यलक्षणमाह अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टोज्ञानादिविज्ञा

मा·म·
१७०

नवलादियुक्तः प्रकोपकालोऽनियतश्च यस्य देवादिजन्मा समनोविकारः अमर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्य
चेष्टः नमर्त्त्यस्येव मनुष्यस्येव वागादयो यत्र सः विक्रमः पराक्रमः वीर्य्यं शौर्य्यं ज्ञानादिविज्ञान
बलादियुक्तः ज्ञानं बुद्धिः आदिपदेन तद्भेदा मेधाविचारणास्मृत्यादयो गृह्यन्ते विज्ञानं शिल्पा
दिविषयकज्ञानं चेष्टा यात्रं आदिपदेनाभिमानादिर्गृह्यते नियतः वक्ष्यमाणतिथ्यादिभिः
मनोविकारः उन्मादः तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्त
न्द्रीऽवितथसंस्कृतप्रभाषी तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः
अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयेन दिव्यस्य माल्यस्येव गंधो यस्य सः निस्तन्द्री निद्रारहितः अ
वितथं सत्यं ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः दैत्याविष्टमाह संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्म
ह्मो विगतभयो विमार्गदृष्टिः संतुष्टो भवति न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः
विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः गंधर्वाविष्टमाह हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसे १७०

वीस्वाचारःप्रियपरिगीतगन्धमाल्यः नृत्यन्वैप्रहसतिचारुचाल्पशब्दंगन्धर्वग्रहपरिपीडितोमनु
ष्यः हृष्टात्माहृष्टजीवात्मा पुलिनंतोयोत्थितंतटं वनांतरंवनमध्यं तयोःसेवीस्वाचारःआनंदि
ताचारः प्रियाणिपरिसमंततोभावेनगीतगंधमाल्यानियस्यतथाचाल्पशब्दमिति हसनक्रिया
याविशेषणं यक्षाविष्टमाह ताम्राक्षःप्रियतनुरक्तवस्त्रधारीगंभीरोद्रुतगतिरल्पवाक्सहि
ष्णुः तेजस्वीवदतिचकिंददामिकस्मैयोयक्षग्रहपरिपीडितोमनुष्यः पित्राविष्टमाह प्रेता
नांसद्विजातिसंस्तरेषुपिंडान्नाद्यात्माजलमपिचापसव्यवस्त्रः मांसेपसुतिलगुडपायसाभि
कामस्तद्भक्तोभवतिपितृग्रहाभिजुष्टः प्रेतानांमृतानांपितृणांद्विजातिददाति अपसव्यवस्त्रः
दक्षिणस्कंधनिहितोत्तरीयः नागाविष्टमाह यस्तूर्व्यांप्रसरतिसर्प्पवत्कदाचित्सृक्कणपोमु
ऊरपिजिह्वयावलेढि क्रोधालुर्घृतमधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयःसखलुभुजंगमेनजुष्टः प्रसर
तिसर्प्पवत उरसाचलति सृक्कणपोत्प्रोष्ठप्रांतौ राक्षसाविष्टमाह मांसासृग्विविधसुराभि

भा.प्र.
१७१

कारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः क्रोधालुर्विविधबलो निशाविहारी शौचद्विड्भवति सरा
क्षसैर्गृहीतः अतिनिष्ठुरो निर्दयः ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदांगविच्छुचिः आ
त्मपीडाकरो हिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः अहिंस्रः अहिंसाशीलः पिशाचाविष्टमाह उद्धस्तः रूक्ष
परुषो विरुद्धभाषी दुर्गंधो भृशमशुचिस्तथातिलोलः बह्वाशी विजनवनांतरोपसेवी व्याचेष्टन्भ्र
मति रुदन्पिशाचजुष्टः उद्धस्तः नग्नः दिगंबर इति विदेहवचनात् ग्रहा हिंसाक्रीडार्थं गृह्णंति अ
त एवोक्तं अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं हिंस्युः हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा सत्कारः क्रीडा त
अहिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनवामी निद्रालुः पतति च कंपते च यो ति प
श्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात्सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे पश्चात्पीत्यादि यः पर्वतादिप
तितस्स न ग्रहैर्गृह्यते इत्यर्थः आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यंते तथा त्रयोदशोऽब्दे सर्व एव दे
वादिगृहीता असाध्याः देवादीनामावेशसमयमाह देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः संध्ययोरपि १७१

गंधर्वाःप्रायशोऽष्टम्यांयक्षाश्चप्रतिपद्यथ पितरःकृष्णपक्षेचपंचम्यामपिचोरगाः रक्षःपिशाचाद्या
श्चैवचतुर्द्दश्यांविशंतिहि कृष्णपक्षेऽमावास्यायांप्रायशःपदादन्यत्रापि तिथ्यभिधानप्रयोज।
नंलक्षणार्थंतत्रतिथौवलिदानार्थंचननुयदिदेवादयोविशंतितदाविशंतस्तेदृश्यन्ते कथंनेत्य
तत्राह दर्प्पणादीन्यथाछायाशीतोष्णंप्राणिनोयथा स्वमणिंभास्करार्चिश्चयथादेहंचदेहधृक
विशंतिनचदृश्यंतेग्रहास्तद्वच्छरीरिणां दर्प्पणादीनित्यादिशब्देनान्यदपिनिर्म्मलद्रव्यंजलतैलादि
द्रव्यंचगृह्यते छायाप्रतिविंबं स्वमणिंसूर्य्यमणिंदेहधृक्जीवात्मा अथोन्मादस्यचिकित्सा।
वातिकेस्नेहपानंप्राकविरेकःपित्तसंभवे कफजेवमनंकार्य्यपरोवस्त्यादिकःक्रमः यच्चोप
देश्यतेकिंचिदपस्मारेचिकित्सितं उन्मादेतच्चकर्त्तव्यंसामान्याद्दोषदूष्ययोः जलाग्निद्रुमशैले
भ्योविषमेभ्यश्चतंसदा रक्षेदुन्मादिनंयत्नात्सद्यःप्राणहराहिते तेजलादयः ब्राह्मीकूष्मांडीफ।
लषड्ग्रंथाशंखपुष्पिकास्वरसाः दृष्टाउन्मादहृतःपृथगेतेकुष्ठमधुमिश्राः चरनीकोरसतोराध

कुष्टकाचूर्णमासा२ मधुमासा८ पेयः इत्येकोयोगः कोहंडाकेवीजकाचूर्णमासा२ कूटकाचू
र्णमासा२ मधुनासंनीपावलेहं द्वितीयोयोगः महाभरीवचकाचूर्णमासा२ कूठकाचूर्णमासा२
मधुनावलेह्यंतृतीयोयोगः शंखपुष्पीस्वरसतोला१ कूठचूर्णमासा२ मधुमासा८ पेयश्चतुर्थोयो
गः सिद्धार्थकोहिंगुवचाकरंजोदेवदारुच मंजिष्ठात्रिफलाश्वेताकटभीत्वक्कटुत्रिकं समांसा
निप्रियंगुश्चशिरीषोरजनीद्वयं वस्तमूत्रेणपिष्टोयमगदःपानमंजनं नस्यमालेपनंचैवस्नान
मुद्वर्त्तनंतथा अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहं भूतेभ्यश्चभयंहंतिराजद्वारेचशस्यते
सर्प्पिरेतेनसंसिद्धंसगोमूत्रंतथार्थकृत् सिद्धार्थकादिः भूयादिष्टविनाशंचदद्याद्द्धुताग्निच
वर्द्धसर्षपतैलाभ्यंक्तोदुस्नानमातपे कपिकच्छ्वाथवातप्तैर्लोहतैलजलैस्पर्शयेत् कशाभिःताड
येन्नवासुबद्धंविजनेगृहे सर्प्पेणोद्धतदंतेनदंशोःसिंहैर्गजैश्चतं त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्चवातु।
निस्तस्करैस्तथा अथवाराजपुरुषैर्वहिर्नीत्वासुसंयतं त्रासयेयुर्वधैरेनंतर्जयंतोनृपाज्ञया दे

हृत्कुष्ठक्षयेभ्यो हि पतः प्राणभयं महत् ततस्तस्य शमं याति सर्वतो विप्लुतं मनः इच्छया विनाशो नम
नो यस्याभिहन्यते तस्य तस्य दृश्याप्राप्यासंलावयासैः शमं नयेत् त्र्यूषणं हिंगुलवणं वचाकटुक
रोहिणी शिरीषस्य करंजस्य वीजं गोराश्च सर्षपाः गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वर्त्तिर्नेत्रांजने हिता। हन्त्यु
न्मादमपस्मारं तथा चातुर्थिकं ज्वरम् त्र्यूषणाद्यमंजनं कुष्ठाश्वगंधे लवणाजमोदे द्वेजीरके त्री
णि कटुनि पाठा मंगल्यपुष्पी च समान्यमनि सर्वैः समाना च वचां विचूर्ण्य ब्राह्मीरसेनाविला
मेवमासं स्वारस्य यं शुष्कमिदं हि चूर्णं अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन लिह्यान्नरः सप्तदिनानि याव
त् मंगल्यपुष्पी शंखपुष्पी इति लोके सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा हिताय सर्वलो।
कानां दुर्मेधानां विचेतसां एतस्याभ्यासतः पुंसां वुद्धिर्मेधा धृतिः संपत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्
द्धते तरम् सारस्वतं चूर्णं विश्वाजमोदरजनी कृयसैंधवो ग्रायप्याक्त कुष्ठमगधोत्रवजीरका
णं चूर्णं प्रमान समये लिहतः स सर्पिर्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे विश्वाद्यं चूर्णं काथे

१७३
भा॰प्र॰
१७४

क्विनतिति क्षिप्त्वातत्षोडशगुणंजलं पादशेषंप्रकर्त्तव्यमेषःक्वाथविधिःस्मृतः दशमूलीतथारा(
स्नावातारिस्त्रिवृताबला मूर्वाशतावरीचेतिक्वाथयेत्तुकुडवैःपृथक् कृतेक्वाथेघृतप्रस्थद्वयंमृद(
ग्निनापचेत् कल्कीकृतैर्वक्ष्यमाणैर्द्रव्यैःसम्यक्पुनःपचेत् विशालात्रिफलाकौंतीदेवदार्वे(
लवालुकं स्थिरानंतारजन्यौद्वेप्रियंगुःसारिवाद्वयं नीलोत्पलैलामंजिष्ठादंतीदाडिमकेशरं ।
विडंगंपृश्निपर्णीचकुष्टंचंदनपद्मके अग्निपत्रीश्र्यागिनौतीइतिलोके आगियाइतिच ताली
सपत्रंबृहतीमालतीकुसुमंनवं अष्टाविंशतिभिःकल्कैरेतैःकर्षमितैःपृथक् चतुर्गुणंजलं
दत्वापिष्टैस्तद्विपचेद्घृतं महच्चैतत्समनामेदंसर्वचेतोविकारहृत् अपस्मारेमहोन्मादेमंदेऽग्नौ
ज्वरकासयोः वातरक्तेप्रतिश्यायेशोषेकार्श्येतृतीयके मूत्रकृच्छ्रेकटीशूलेविसर्पा(
ति— षुच पांड्वामयेतथाकंड्वांविषेमेहेगरेपिच देवादिहतचित्तानांगद्गदानामचेतसां आ १७३
स्त्रीणांचवंध्यानांधन्यमायुर्बलप्रदं अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नंसर्वग्रहनिवारणं हंतिश्रमंमदं १७४

संज्ञोगदोघोरतरोहिंसः संरंभः नेत्रविकृतिर्हस्तपादादिचेष्टणादिकंच पूर्वरूपमाह हृत्कंपःश
शून्यतास्वेदोध्यानंमूर्छाप्रमूढता निद्रानाशश्चतस्मिंश्चभविष्यतिभवंत्यथ शून्यताहृदयस्येव
ध्यानंविस्मापनं मूर्छामनोमोहःप्रमूढताइंद्रियमोहः भविष्यतिभाविनितस्मिन्नपस्मारे त
त्रवातिकस्यलक्षणमाह कंपतेप्रदशेद्दंतान्फेनोद्वामीश्वसित्यपि असितारुणवर्णानिपा
श्येद्रूपाणिचानिलात् पैत्तिकस्यलक्षणमाह पीतफेनांगवक्त्राक्षःपीतासृग्रूपदर्शनः स
तृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शीचपैत्तिके पीतस्यासृग्रूपस्यवावस्तुनोदर्शनंयस्यसपीतासृ
ग्रूपदर्शनः पैत्तिकेऽपस्मारे श्लैष्मिकस्यलक्षणमाह शुक्लफेनांगवक्त्राक्षःशीतोहृष्टांग
जोगुरुः पश्येच्छुक्लानिरूपाणिश्लैष्मिकेमुच्यतेचिरात् शीतःशीतांगःहृष्टांगजोहृष्टरो
मा गुरुर्गुरुगात्रः सन्निपातिकस्यलक्षणमाह समस्तैर्लक्षणैरेतैर्विज्ञातव्यस्त्रिदोषजःअ
पस्मारःसचासाध्योयःक्षीणस्यानवश्चयः सचत्रिदोषजःअसाध्यः तथाक्षीणस्य अनव १७५

श्चएकदोषजोप्यसाध्यइत्यर्थः अपस्मारस्यारिष्टलक्षणमाह प्रस्फुरंतंचबहुशः क्षीणंप्रच
लितभ्रुवंनेत्राभ्यांचविकुर्वाणमपस्मारोविनाशयेत् स्फुरंतंगात्रस्फुरणयुक्तं नेत्राभ्यांचविकु
र्वाणं नेत्रेविकृतेविकुर्वति अपस्मारस्यप्रकोपकालमाह पक्षाद्वाद्वादशाहाद्वामासाद्वाकु
पितामलाः अपस्मारंप्रकुर्वंतिवेगंकिंचिदथांतरं पक्षात्पित्तंद्वादशाहाद्वायुःमासात्कफः
अपस्मारंकरोतीत्यर्थः वेगंकिंचिदथांतरं किंचित् अन्यं वेगंअंतरं अल्पकालान्मंत
रालेऽपिकुर्वंति ननुहेतुभूतेषुदोषेषुविद्यमानेषुसदैवतद्व्याधिप्रकोपःकथंनस्यादत
आह देवेवर्षत्यपियथाभूमौबीजानिकानिचित् शरदिप्रतिरोहंतितथाव्याधिसमुच्छ्रयः
अयमर्थः यथोत्पत्तिकारणसामग्र्यामपिवासूकादिबीजानिस्वभावाच्छरद्येवप्ररोहंति
तथा हेतुभूतेषुदोषेषुविद्यमानेष्वपिस्वभावादपस्मारोद्वादशाहादिष्वेववेगंकरोतीत्य
र्थः अपस्मारस्यचिकित्सा तैलेनलशुनःसेव्यःपयसाचशतावरी ब्राह्मीरसश्चमधुनास

भा॰ प्र॰ ७६ र्वापस्मारभेषजं चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां नस्तितैरथवापितैः गोमूत्रपिष्टैः सर्वांगलेपैः शाम्यत्यप
स्मृति सिद्धार्थकादिरुन्मादोक्तः शिग्रुकट्वङ्गकिणिही निंबत्वग्रसपाचितं चतुर्गुणेन गवां मू
त्रैतैलमभ्यंजनेहितं कट्वंगः सोनापाठी किणिही चिचिरा लटजीरेतिच निर्गुंडीभववंदाकना
वनस्यप्रयोगतः जयेतिसहसा नाम्नामपस्मारो महागदः मनोक्तातार्क्ष्यविषघ्नश्चकृत्यारावत
स्यच अंजनाद्धंत्यपस्मारमुन्मादं च विशेषतः मनोह्वा मनःशिला तार्क्ष्यो गरुडः शाकद्विष्ट
यःस्यादेत्त्वीरसकाशीमाक्षिकेणक्वचारजः अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद्ध्रुवं षचाघोर
वचा कूष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं च पिवेन्नरहमि
ति एतस्यपानाद्द्विसत्र्येणैवापस्मारोपशमो भवतीत्यभिप्रायः ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशं
खपुष्पीश्रितं घृतं पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरं परं एतस्यप्रतिक्रिया पुराणं गोघृतं प्र
स्थमितं वचाकुष्ठशंखपुष्पीणां समुदितानां कुडवमितानां कल्के नप्रस्थमितब्राह्मीरस ७६

स्तुल्यं मिधास्मृतिमतिप्रदं इति महाचैतसं घृतं अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा पूजाबल्युपहारेष्टि
होममंत्रांजनादिभिः जयेदागंतुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् कृष्णामरिचसिंधूत्थमधुगोरोच
नाकृतं अंजनं सर्वदेवादिकृतोन्मादहरं परं कृष्णाद्यंजनं ऋक्षजंवूककलोमानि शल्लकील
सुनं तथा हिंगुमूत्रं च वस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् एतेन शाम्यति क्षिप्रं वलवानपि यो ग्रहः ऋक्ष
जंवूकलोमादिधूपः कल्याणकं प्रयुंजीत महत्पाचैतसं घृतं तैलं नारायणं वापि महानारायणं
तथा कृतेपि शापाद्येषु प्रतिकूलं नवाचरेत रोगिणं भिषजं यते कुर्याद्धन्युर्महौजसः इत्यु
न्मादाधिकारः अथापस्माराधिकारः तत्रापस्मारस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह चिंताशो
कादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते हृत्स्रोतसि
मनोवहस्रोतसि तस्य संख्यामाह वातात्पित्तात्कफात्सर्वैर्दोषैः सः स्याच्चतुर्विधाः अथा
पस्मारस्य सामान्यलक्षणमाह तमःप्रवेशः संरंभो दोषोद्रेकहतस्मृतिः अपस्मार इति

लोहपात्रेक्षणंपचेत गुञ्जापंचमितंभक्ष्यमपस्मारहरंपरं हिंगुसौवर्चलंव्योषंनरमूत्रेणसर्पि
षा कर्षमात्रंपिबेच्चैव रसोयंभूतभैरवः भूतभैरवरसः वराहकर्णकल्केन कर्कोटीमूलपि
ष्टकं अथवानरमूत्रेणउन्मत्तस्यास्थिपेषितं श्वेतापराजितामूलंविजयावीजसंयुतं नस्य
त्रपिष्टंतत्रस्यादपस्मारहरंपरं शङ्खपुष्पिकामूलमारनालेनपेषितं अपस्मारहरंप्रोक्तं
भूतप्रेतादिकंपुनः तन्मूलंविल्वपत्रस्यरसैर्नस्येनियोजयेत देवभूतग्रहप्रेतांस्तथाभूतो
न्मादान्ज्वरान इत्यपस्माराधिकारः अथवातव्याध्यधिकारः तत्रवातव्याधीनांसामान्यतो
विप्रकृष्टंनिदानमाह कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघ्वन्नतः पुरःपवनजागरप्रतर
णाभिघातश्रमैः हिमादनशनात्त्रयानिधुवनाच्चधातुक्षयान्मलादिहतधारणान्मदनशो
कचिंताभयैः अतिहतजमोक्षणाज्जदक्रुतातिर्मांसक्षयादतीवमनात्रणमतिविस्वना
दामतः पयोदसमयेदिनक्षणदयोस्ततीयांशयोर्जरामतिगतेऽशितिशिशिरसंज्ञकालेपि १७७

च देहेस्रोतांसि रिक्तानिपूरयित्वानिलोवली करोतिविविधान्रोगान्सर्वांगैकांगसंश्रयान प्रमितं अ
त्रैवपरीत्येप्रोयसर्गस्तेन अपरिमितपर्यः प्रकर्षेणमितमत्यल्पंवालध्वन्नं अतिपुराणंशाल्यादि
कतिचिदन्नानिनवान्यपिवातलानि यतआहगुणरत्नमालायां नीवारस्त्रिपुटःसतीनचणकः श्या
माकमुकुष्टकौनिष्पावाश्चमकुष्टकश्चवरटाभंगल्यकःकोद्रवः एतेवातकराइतिशेषः नीवारः
प्रसाधिकातिनीइतिलोके त्रिपुटःखेशारीइतिलोके सतीनःकलायःनिष्पावोराजमाषःवोडा
इतिलोकेमकुष्टकःमोठइतिलोकेवरटा वरटिकावरैइतिलोके मंगल्यकःमसूरीतिलोके
पुरःपवनःप्राग्वातःश्रमतःश्रमेनमार्गावगात यतउक्तं वायोर्ध्वविहतया क्रोधोमार्गस्याव
रणेनचेति पयोदसमयेवर्षासु जरामतिगतेऽशितेभुक्ते अन्नेविजीर्णतांप्राप्ते देहेस्रोतसांपा
दिनासंप्राप्तिरुक्ता कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादिसमयेहेतुभूतेवली अनिलःप्रवृद्धोवायुःक
रोतिविविधान्रोगानतेरोगाःकथ्यंते शिरोग्रहोऽल्पकेज्ञात्वंजंभात्यर्थहनुग्रहः जिव्हास्तंभोगद

दृत्वंमिम्निनत्वंचमूकता वाचालताप्रलापश्चरसानामनभिज्ञता बाधिर्यकर्णनादश्चस्पर्शाज्ञ
त्वंतथार्दितं मन्यास्तंभोऽत्रगणितोवाक्शोषोपवाकुकः वर्णितात्रैवविश्वाचीऊर्ध्ववातउदी
रितः आध्मानंचप्रत्याध्मानंवातष्ठीलाप्रत्यष्ठीला तूनीचप्रतितूनीचवन्हिवैषम्यमेवच आ
क्षेपः पार्श्वशूलंचत्रिकशूलंतथैवच मुकुश्चमूत्रणमूत्रनिग्रहोमलोगाढता पुरीषस्याप्रवृ
त्तिश्चगृध्रसीचततःपरा कलायखंजताचापिखंजतापंगुतातथा क्रोष्टुशीर्षकस्तल्पोचवात
कंटकएवच पादहर्षः पाददाहः आक्षेपोदंडकाभिधः वातपित्तकृताक्षेपस्तथादंडापतान
कः अभिघातकृताक्षेपश्चायामोद्विविधस्मृतः आंतरश्चतथाबाह्योधनुर्वातश्चकुब्जकः
अपतंत्रोपतानश्चपक्षाघातोविलोंगकः कंपस्तंभोव्यथाभेदोभेदश्चस्फुरणंतथा रौक्ष्यंका
र्कश्यंचकार्ष्ण्यंचशोथंपलोम्नांचहर्षणं अंगमर्दोऽंगविभ्रंशःशिरासंकोचएवच अंगशोषश्च
भीरुत्वंमोहःचंचलचित्तता निद्रानाशःस्वेदनाशो~~ऽल्पपर्योर्दितं पश्चोदितमितिसैवकाल~~।

पिष्टेनपचेत् ब्राह्मीघृतं कूष्मांडकरसेसर्पिरष्टादशगुणेपचेत् यष्ट्याह्वकल्कंतत्स्या
नमपस्मारविनाशनं कूष्माण्डघृतं कोकीटमेषोविधिवदानीयरविवासरे करवेनजे॰
वासंधार्य्यजयेदुग्रामपस्मृतिं अयंतुकीटोनदीतीरेसिकतामध्येतिष्ठति शिग्रुकुष्ठकुला
जाजीलसुनव्योषहिंगुभिः वस्तमूत्रेसृतंतैलंनावनंस्यादपस्मृतौ जलंवालकम् अजा
जीजीरकः वस्तः छागः नावनंनस्यं मृतंसूताभ्रकंतीक्ष्णमारंताप्यंविषंसमं पद्मके
सरसंयुक्तंदिनैकंमर्दयेद्द्रवैः स्नुग्वन्हिविजयैरण्डवंध्यानिष्पावसूरणैः निर्गुण्ड्याश्च
वैर्मर्दितंफोलंयाचयेत्पुनः कंगुनीसर्षपोत्थेचतैले गंधकसंयुते यामंपक्त्वासमुद्धृत्य
चणकाभाचटीकृता इयंब्रह्मगुटीनामनस्येदार्द्रकद्रवैः दशमूलीकषायंतुकण
युक्तंपिबेदनु अपस्मारंनिहंत्याशुतमस्सूर्यउदियेयथा ब्रह्मवटीरसः मृतंसूतार्क
लोहंचतालंगंधंमनःशिला स्रोतोंजनंचतुल्यानिवस्तमूत्रेणपेषयेत् तफोलत्रिगुणंगंधं

भा॰ प्र॰ लक्षणमाह पीत्वैकंश्वासमनिलः पुनस्त्यजति वेगवान् आलस्यनिद्रायुक्तश्च स जृम्भ इति कथ्यते
१७९ जृम्भा स्त्रीत्रिलिंगः तथा च जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणमित्यमरः अथ तस्य चिकित्सा शुंठीपिप्पल्यूष
णंदीप्यकश्च सिंधूत्थं चेति सर्वं पृथग्वा तद्रूपं वा सूक्ष्मचूर्णीकृतं वा जृम्भाभंगस्तत्कृतः स्यान्नदैव
जृम्भावेगे समुत्पन्ने शीघ्रं नेत्रायनेन नरं स्वापयेत्तेन नियमात् जृम्भावेगः प्रशाम्यति जृम्भावेगः क्षयं
याति कटुतैलेन मर्दनात् भोजनात्स्वादुभोज्यानां तथा तांबूलभक्षणात् अथ हनुग्रहस्य सनि
दानं लक्षणमाह जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः कुपितो हनुमूलस्थः संस्रयित्वा
निलो हनू करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यतां हनुग्रहः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं
निर्लेखनं कर्षणं शुष्कचणकादिसंस्रयित्वा अधः कृत्वा विवृतास्यत्वं व्यावृतमुखत्वं संवृतास्य
तां दंतलग्नास्यतां अथ तस्य चिकित्सा संवृतं चिबुकं स्निग्धस्विन्नमुन्नमयेद्भिषक् विवृतं नम
यित्वा तु कुर्यात्स्थानस्थमिह क्रियां अत्र मुखं वलाद्विवृतं कृत्वा तु रेण वस्त्रवर्तिन्दत्वाच्छिरेयाघ्रायेत् १७९

यथा पुनर्न दन्तालग्नता स्यात् पिप्पलीमार्द्रकं चापि संचर्व्याच्च मुहुर्मुहुः निष्ठीवेत्तत्ततो येन सोधयेद्वद
नान्तरं निःकुष्ठलशुनं सम्यक्कंसतु घृततिलतैलवत् सैंधवं नान्वितं खादेद्धनुस्तंभार्दितो नरः रसोन
गुटिकामाषविदलं परिपेष्य च योजयेत्पिष्टिकां तां च सैंधवार्द्रकहिंगुभिः ततस्तु वटकान्कृत्वा
तिलतैले पयस्त्वग्नेः भक्षयेत्तान्यथा वह्निहनुस्तंभी सुखी भवेत् अभ्यज्य पक्वतैलेन स्वेदयेन्मृदु
नाग्निना वस्तिं विधारयेन्मूर्ध्नि तैलेन परिपूरितं समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतं पलं सम्य
क्संकुच्य शालिले द्रोणमात्रे पचेद्भिषक् सलिलस्य चतुर्थांशं कषायमवशेषयेत् ततः पलशते तै
लेतं कषायं पुनः पचेत् पचेत्पलशतं मस्तुकांजिकं मस्तुनासमं ततः शुद्धं पचेदर्धं गव्यं तैलाच्च
तुर्गुणं चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैंधवं वचा शतपुष्पा देवदारु रास्नां च गजपिप्पली प्रसारि
णी नवं मूलं मासीरक्तं च चंदनं तथा वातारिमूलं च वलामूलं च नागरं तैलस्याष्टमांशेन सर्वं
कल्कानि साधयेत् नाम्ना प्रसारिणीतैलं विख्यातं तत्प्रयुज्यते पानेनस्ये शिरोवस्तौ मर्दनेस्वेद

मा॰प्र॰ नेतथा प्रयुक्तं वातजान्रोगान्सर्वानपि विनाशयेत् विशेषतो हनुस्तंभं जिह्वास्तंभं तथार्दितं गृध्रसींचा
१८० विश्वाचीमन्यास्तंभायवाकुके त्रिकशूलं गृध्रसीं च खंजतां पंगुतां तथा कलायखंजतां खल्लीस्तंभं संकोच
मेव च आंतर्बाह्यमायामं तथा दंडापतानकं धनुर्वातं च कुब्जं च व्यपोहति न संशयः क्षीणानां स्थवि
राणां च वातसंकोचितात्मनां प्रसारयत्यंगानि तस्मादेषा प्रसारिणी प्रसारिणीतैलं अथ जिह्वास्त
भस्य लक्षणमाह वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वास्तंभयतेऽनिलः जिह्वास्तंभः स तेनान्नपानवाक्येष्व
नीशता अनीशताऽसामर्थ्यं अथ तस्य चिकित्सा जिह्वास्तंभे यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितं
सामान्योक्ता क्रिया चात्रार्दितस्यापि हिता मता अथ मूकमिन्मिनगद्गदानां लक्षणमाह आवृत्य वा
युः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः नरान्करोत्यवचनान्मूकमिन्मिनगद्गदान् अवचनान् अत्रैष
दर्थेन तेन ईषद्वचनान् स एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा मूकान् अवचनात् मिन्मिनात् सानुनासिक
वचनान् गद्गदान् लुप्तपदव्यंजनाभिधायिनः करोतीत्यन्वयः एषां समानकारणत्वेपि दुष्टेरु १८०

बलहानिस्तथैव च शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः एत एवाशीतिसंख्या रोगा योगेनत्र हि
तिः वातव्याधीति नामानो मुनिभिः परिकीर्तिताः एत एव शिरोग्रहादय एव योगेन वातेन चातो व्या
धिर्वातव्याधिरिति निरुक्तिः तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसंगः स्यादत आह रूढितः प्रसिद्धितः शिरो
ग्रहादयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञाप्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः अथ वातव्याधीनां सामान्यचि
कित्सामाह मधुरलवणाम्लस्निग्धनस्योष्णान्नगुरुरविकरवस्तिस्वेदसंतर्पणानि दहनज
लदशोषाभ्यंगसंमर्दनानि भ्रप्रकुपितपवमानं शांतमेतानि कुर्युः अथ विशिष्टानां वातव्याधी(
नां लक्षणानि चिकित्सां चाह तत्रादौ शिरोग्रहस्य लक्षणमाह रक्तमाश्रित्य पवनः कुप्यन्मूर्द्ध
धराः शिराः रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः मूर्द्धधरा ग्रीवागताः स पवनः शि
रोग्रहः स्यादित्यन्वयः स चासाध्यः अथ तस्य चिकित्सा शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरागतमरुत्क्रि
यादशमूलीकषायेण मातुलुंगरसेन च शृतेन तैलेनाभ्यंगः शिरोवस्तिश्च युज्यते अथ अर्दितमाया

मा·प्र· सङ्गायन्नजानातिरसाज्ञानंतदुच्यते अथरसाज्ञानस्यचिकित्सा चूर्णैःशुंठिकाजंबोसिंधूत्थषणैः साम्लवेत
१८१ सैः अम्लवेतसकामाक्षेचुकंदातव्यमीरितं किराततिक्तकःकटुकीकुटजस्यफलंत्वचं ब्राह्मीफलंवचापाठा
शंगाजिकाकृष्णजीरकं पिप्पलीपिप्पलीमूलंचित्रंनागरमूषणं एषांकल्केर्मुखंघर्षेच्छुंठिकामार्द्रकजै
रसैः तेनसम्यग्विजानातिरसनासकलान्रसान् कल्कःकिराततिक्तादिर्जिह्वायाःशून्यतांहरेत्
बाधिर्यकर्णनादयोर्लक्षणंचिकित्साचकर्णरोगाधिकारेवक्ष्यामः त्वक्शून्यतायालक्षणमाह स्प
र्शमानात्वचायातुज्ञातोष्णंमृदुकर्कशंनजानातिवुधैस्त्वक्साशून्येतिपरिकीर्तिता अथतस्याचि
कित्सा मुखवातेत्वस्रस्तोक्षंकारयेद्रुशोनिषक् दिह्याच्चलवणागारधूमैस्तैलसमन्वितैः अथा
र्दितस्यसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह उच्चैर्व्याहरतोत्यर्थंखादतःकठिनानिच हसतोजृंभतोभारात्विषमाच्छ
यनाशनात् शिरोनासौष्ठचिवुकललाटेक्षणसंधिगः अर्दयत्यनिलोवक्त्रमर्दितंजनयेततः वक्रीभ
वतिवक्त्रार्धंग्रीवाचाप्यपवर्तते शिरश्चलतिवाक्संगोनेत्रादीनांचवैकृतंग्रीवाचिवुकदंतानांतस्मि १८१

न्पार्श्वेचवेदनातमर्दितमितिप्राहुर्व्याधिंव्याधिविशारदाः व्याहरतःवदतःकठिनानिपूगफलादीनिविष
माच्छयनाशनात् ग्रीवादिवैपरीत्येनशयनादशनाच्चार्दयतिपीडयतिततः तदनंतरंअर्दितंजनये
त् अर्दितेजातेकिंस्यात्तदाह वक्रीभवतीत्यादिअपवर्तते वक्रीभवतिचलतिकंपतेवाक्संगः वा
ग्निरोधःनेत्रादीनामित्यादिशब्देनभ्रूगंडनासिकादीनांग्रहणंवैकृतं वेदनास्फुरणवक्रत्वादिग्रीवेत्या
दी यस्मिन्पार्श्वेर्दितंतस्मिन्पार्श्वेग्रीवादीनांवेदना वातात्पित्तात्कफाच्चस्यात्त्रिविधंतत्समासतः ला(
लास्रवोव्यथाकंपःस्फुरणंहनुवाक्ग्रहःवोष्ठयोःश्वयथुःशूलंस्यादितिवातजेभवेत् पीतमास्यंज्वरः
तृष्णापित्तजेमोहधूपने गंडेशिरसिमन्यायांशोथस्तंभः कफात्मके तस्यासाध्यस्यलक्षणमाहक्षी
णस्यानिमिषाक्षस्यप्रसक्ताव्यक्तभाषिणः नसिध्यत्यर्दितंगाढंत्रिवर्षंवेपनस्यच अनिमिषाक्ष
स्यानिमेषासमर्थचक्षुषःप्रसक्तंप्रकर्षेणलग्नं अव्यक्तंचभाषितुंशीलंयस्यतस्यअर्दितंनसिध्यति
त्रिवर्षंत्रीतवर्षत्रयं अथवात्रयाणांचतुर्णासामुखानांवर्षः स्रावोयत्रतत् वेपनस्य कंपनशी

लस्यच गाढमतिशयेननसिध्यतीत्यन्वयः अथतस्यचिकित्सा स्नेहपानानिनस्यंचभोज्यान्यनिलहंति
च उपनाहश्चससस्नेहंस्वेदनंवस्तयोऽर्दितं वस्तिस्त्रिशिरोवस्तिरेव दशमूलीकषायेणमातुलुंगरसेनवा
बलापंचमूल्यावाक्षीरंवातात्मकेहितं पिष्टंमाषस्कृतंजग्ध्वानवनीतेनसोऽर्दिती क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा
दशमूलीरसंपिबेत् अर्दितेपित्तजेशीतान्स्नेहांश्चैवविनिर्दिशेत् घृतवीस्विप्रसेकंचक्षीरसेकंतथै
वच शिलीभूतानतोमूकोदाहवान्योऽर्दितोभवेत् कुर्य्यात्प्रतिक्रियांतस्यवातपित्तविनाशिनीम्
श्लेष्मभागोत्थयंनीतेवंहणैःसमुपाचरेत् अर्दितेसोथसंयुक्तेवमनंचप्रशस्यते रसोनकल्कंतिल
तैलमिश्रंखादेन्नरोऽयोऽर्दितरोगयुक्तः तस्यार्दितंनाशमुपैतिशीघ्रंवृंदंधनानामिववायुवेगात् अथम
न्यास्तंभस्यनिदानपूर्वकंलक्षणमाह दिवास्वप्नासनस्थानविकृतोपनिरीक्षणैः मन्यास्तंभंप्रकुरु
तेसएवश्लेष्मणावृतः आसनस्थानविकृतोपनिरीक्षणैः आसनेनस्थानेनवातिशयितेनविकृतंयी
वादिविकृतंयथास्यादेवं उपसमीपस्यपयत्निरीक्षणंतेन सएवकुपितोवातःश्लेष्मणावृतः मन्या १८२

त्कर्षादिना अदृष्टवशाद्भेदोवोक्तव्यः अथतेषांचिकित्सा प्रस्थंघृतस्यपलिकैःशिग्रुवचालवण
धातकीलोध्रैः आजेपयसिसपाद्वैःसिद्धंसारस्वतंनाम्नाविधिवत्प्रयुज्यमानंजडगद्गदमूकतांक्षणाजि
त्वा स्मृतिमतिमेधाःप्रतिभाःकुर्य्यात्स्पष्टवाग्भवतिसारस्वतंघृतं सहरिद्रावचाकुष्ठंपिप्पलीवि
श्वभेषजं अजाजीवाजमोदाचयष्टीमधुकसैंधवं एतानिसमभागानिसूक्ष्मचूर्णानिकारयेत्
तच्चूर्णंसर्पिषालीढंप्रत्यहंभक्षयेन्नरः एकविंशतिरात्रेणभवेच्छ्रुतिधरोनरः मेघदुंदुभिनिर्घोषोम
त्तकोकिलनिस्वनः जडगद्गदमूकत्वंलेहःकल्याणकोजयेत् कल्याणकावलेहः अथप्रलाप
स्यलक्षणमाह सहेतुकुपिताद्वातादसंबद्धं निरर्थकंवचनंयन्नरोब्रूतेसप्रलापःप्रकीर्तितः अथ
तस्यचिकित्सा सतगरवरतिक्तारेवताम्भोदतिक्तानलदतुरगगंधाभारतीहारहूरा मलयजदश
मूलीशंखपुष्पःसुपक्वःप्रलपनमपहन्युःपानतोनातिदूरात् वरतिक्तोत्रपर्पटः नलदंउशीरं भा
रतीब्राह्मीहारहूराद्राक्षा अथरसायनस्यलक्षणमाह भुंजानस्यनरस्यान्नंमधुरमप्यतीवसान्द्र

गोकंटकंटुकाजटाकपिकच्छुतोयैः कार्याशका स्थिशाणवीजकुलत्थकोलक्काथेनवस्तपिशितस्य
रसेनचापिसुस्नासमागधिकयाशतपुष्पयाचसैरंडमूलकपुनर्नवयाशरणपाराम्नाबलामृतलताक
टुकैर्विपक्कमाषारव्यमेतदपबाहुकहरंहितैलं माषतैलं अथविश्वाचीलक्षणमाह तलंप्रत्यंगुली
नांयाकंडराबाहुपृष्ठतः बाह्वोःकर्मक्षयकरीविश्वाचीचेहसोच्यते कंडरामहास्नायुः तलंह(
स्तस्यउपरिभागंतलशब्देनोपरिवचनः यथान्नतमितितेनायमर्थः बाह्वोःपृष्ठंबाहुपृष्ठतः
बाहुपृष्ठंतदारभ्यतलंप्रति हस्ततलंयावत् अंगुलीनांयाकंडराबाह्वोःप्रसारणाकुंचनादि
कर्मक्षयकरीभवति साइहवातव्याधिषुविश्वाचीत्युच्यते बाह्वोरितिद्वित्वंसंभवपरं एक
स्मिन्नपिबाहौविश्वाचीभवति अथतस्यचिकित्सा दशमूलीबलामाषक्काथंतैलाज्यमि(
श्रितं सायंभुक्त्वापिबेन्नस्यंविश्वाच्यामपबाहुके माषसिंधुबलारास्नादशमूलकहिंगुभिः
वचाशतजटाख्याभिःसिद्धंतैलंसनागरं ऊर्ध्वभक्ताशना दत्याद्बाहुशोषापबाहुकौ विश्वा १८३

चीमुक्तांवापिपक्वाधातंतथार्दितं माषादितैलं अथोर्ध्ववातस्यलक्षणमाह अधःप्रतिहतोवायुश्ले
ष्मणामारुतेनच करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातःसउच्यते वायुःसमानवायुःमारुतेन अपानवा
युनास्वहेतुदुष्टेनअधःप्रतिहतः अधोनिरुद्धः तस्यचिकित्सा भागाद्दशविश्वायास्तत्तुल्योद(
वदारुकस्यापि पथ्यात्रयंपंचभागाश्चतुरंशंहिंगुसंभृष्टं एकःसैंधवभागस्तत्तुल्यंचित्रकंचात्र
संस्कृष्टमूर्ध्ववातंहंतेतच्चूर्णितंभुक्तं अथदेवदारुकालानेत्रिरन्मूलंग्राह्यं अथाध्मानस्यल(
क्षणमाह साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरंभृशं आध्मानमितितंजानीयात्घोरंवातनिरोधजं (
अटोपोगुडगुडाशब्दः भृशमाध्मातंवातपूर्णमस्त्रावत्वातनिरोधजं अधोवातनिरोधजातं अ
थतस्यचिकित्सा आध्मानेलंघनेपूर्वंदीपनंपाचनंततः फलवर्तिक्रियांकुर्याद्वस्तिकर्मविशो
धनं कर्षमात्रान्भवेत्कृष्णात्रिवृतास्यात्पलोन्मिता खंडादपिपलंग्राह्यंचूर्णमेकत्रकारयेत् म
धुनाक्षमितंलिह्याच्चूर्णमाध्माननाशनं नारायणंचूर्णं दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिंगुसैंधवैः

लिंपेत्कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरं हैमवतीवचा दारुषड्कलेपः अभयारग्वधोधात्रीदंती
तिक्तास्नुहीत्रिवृत् मुस्ताप्रत्येकमेतानिग्राह्यानिपलमात्रया तानिसंक्षुद्यसर्वाणिजलाढकयुगे
पचेत् तत्रतोयेष्टमंभागंकषायमवशेषयेत् निस्तुषैर्नेपालवीजानिनवानिपलमात्रया तानुव
स्त्रधृतान्येवतस्मिन्क्वाथेशनैः पचेत् ज्वालयेदनलंमंदंयावत्क्वाथोघनोभवेत् ततः खल्वेक्षि
पेद्भागान्दशजेपालवीजतः भागांस्त्रीन्नागराद्वौचमरिचाद्वौचपारदात् गंधकाद्वौचतानीहया
वधाम्लविमर्द्दयेत् रसोनाराचनामायंभक्षितोरक्तिकामितः जलेनशीतलेनैवरोगानेतान्विनाश
येत् आध्मानंशूलमानाहंप्रत्याध्मानंतथैवच उदावर्त्तंतथागुल्मंउदराणिहरत्यसौ वेगेशांते
चभुंजीतसर्करासहितंदधि ततस्तक्रसैंधवेनापिततोदध्योदनंमनाक् महानाराचोरसः अथप्र
त्याध्मानस्यलक्षणमाह विमुक्तपार्श्वहृदयंतदेवामाशयोत्थितं प्रत्यध्मानंविजानीयात्कफ
व्याकुलतानिलं विमुक्तपार्श्वहृदयंपार्श्वहृदयंविहायजातं तदेवाध्मानंकफव्याकुलतानिलंक

स्तंभंग्रीवायाः पश्चाद्भागेचतुर्दशशिरामन्यासंज्ञाः तथाचामरसिंहः पश्चाद्ग्रीवाशिरामन्याःवासांस्तंभंक
रोति अथतस्यचिकित्सा दशमूलीकृतंक्वाथंपंचमूल्यापिकल्पितं रूक्षंस्वेदंतथानस्यंमन्यास्तंभे
प्रयोजयेत् तैलेनाज्येनवाग्रीवामभ्यज्यार्कदलैरथ एरंडपत्रैर्वाछाद्यस्वेदयेद्दकृशोभिषक् अथवा
वाहुशोषस्यलक्षणमाह अंसदेशस्थितोवायुःशोषयेदंसबंधनं अंसबंधनशोषात्स्याद्वाहुशोषः
सवेदनः अथतस्यचिकित्सा वाहुसोषेपिवेद्भुक्त्वासर्पिःकल्याणकंमहत् वलामूलस्यतंतोयं(
सैंधवेनसमन्वितं वाहुशोषकरैर्वातैर्मन्यास्तंभेचशस्यते अथापवाहुकस्यलक्षणमाह शिराःसं
कोच्यवाहुस्थःसकुर्य्यादपवाहुकं सवायुःशिराःवाहुशिरः तस्यचिकित्सा परमौषधमपवाहुक
मन्यास्तंभोर्ध्वजत्रुगतरोगे शीतजलेननस्यंतदुपसमेजिंगिनीत्वपुरः मूलंवलायास्त्वथपारिभद्रस्तथा
त्मगुप्तास्वरसंपिवेद्वा भुंजीतशोमाषरसेननस्यंभवेद्दसोवज्रसमानवाहुः वलायामूलकंकल्की
कृतंपिवेत्तथापारिभद्र मूलंचपारिभद्रोत्रस्फरहदवातहरत्वात् माषात्शीयवकुरंटककंटकारी

नीलक्षणमाह अधोयावेदनायाति वर्चोमूत्राशयोत्थिता भिंदंतीवगुदोपस्थंसातूनीनामतोमता
उपस्थंशिश्नंभगंच अथप्रतितूनीलक्षणमाह गुदोपस्थोत्थितासैवप्रतिलोमंविधाविता वेगैः
पक्वाशयंयातिप्रतितूनीतिसोच्यते अधस्तात्स्थितोर्ध्वगामिनीवेदनावेगैर्मुहुर्मुहुः स्वभावो(
पसामल्लहितैःपापनेनभिंदंतीत्यतिदिश्यतेसानामतः प्रतितूनीसैववेदना तयोश्चिकित्सा
तूर्न्यांचप्रतितूर्न्यांचप्रसस्ताःस्नेहवस्तयः पिबेद्वास्नेहलवणंपिप्पल्यादिमयांबुना उष्णेनवा
क्षारंप्रगाढमथवाघृतं अथत्रिकशूलस्यलक्षणमाह स्फिगस्थ्नोःपृष्ठवंशास्थ्नोर्यःसंधिस्त
त्रिकंस्मृतं तत्रवातेनयापीडात्रिकशूलंतदुच्यते अथतस्यचिकित्सा कारयेद्वालुकास्वेदंत्रि
कशूलीप्रपन्नतः पादाधस्तात्करीषाग्निंधारयेत्सततंनरः आभास्वगंधाहबुषागुडूचीशतावा(
री गोक्षुरकश्चरास्ना शूपामाशताह्वाचसयवानीसनागरश्चेतिसमंविचूर्ण्य सर्वैःसमंगुगु
लमत्रदद्यात्स्तियेदिहाज्यंचतदर्धभागं तन्नक्षयेदर्धपिचुप्रमाणंप्रभातकालेसुरयाथयूषैः मद्ये

नवाकोष्णजलेनवाथक्षीरेणवामांसरसेनचापि त्रिकग्रहेजानुग्रहेचवातेभुनस्थेचरणास्थि
केच संधिस्थितेचास्थिगतेचतस्मिन्मज्जास्थितेस्नायुगते वकोष्टे रोगान्हरेद्वातकफानुविद्धानवा
तेरितान्हृदयग्रहयोनिदोषान् भग्नास्थिविद्धेषुचपंगुतायांसगृध्रकेसीखलुपक्षघाते महौषधंगु
गुलमेनमाहुस्त्रयोदशांगंभिषजःपुराणाः आभावचूर्णंतथाच आभावधूलपर्यायःकथितः
कोविदैरिहेति त्रयोदशांगोगुग्गुलः अथवातबस्तिवातस्यलक्षणमाह मारुतेविगुणेवस्तौमूत्रं
सम्यक्प्रवर्तते विकाराविविधाश्चापितस्मिन्कुच्छ्रेणवंतिहि अविगुणे अनुलोमेविकाराविं
विधाः मुहुर्मूत्रमूत्राग्रहादयः अथतस्यचिकित्सा बलामूलत्वचश्चूर्णंससितंकर्षसंमितं
पिबेत्कुडवदुग्धेनमुहुर्मूत्रस्यशांतये पथ्याविभीतधात्रीणांचूर्णंचूर्णंमृतायसः मधुनासह
संलीढंमूहुर्मूत्रनाशंतिकृत यवक्षारस्यचूर्णंतुसंयोज्यंसितयासह भक्षयेन्नियतंतस्यप्र
शाम्येन्मूत्रनिग्रहः कूष्मांडस्यतु बीजानिपीडानित्रपुसस्यच वस्तौसंधारयेतेनप्रशाम्येन्मू

भा॰प्र॰
१९६

त्रनिग्रहः आमलक्याश्च कल्केन वस्तिभागं प्रलेपयेत् तेन प्रशाम्यति क्षिप्रं निपमान्मूत्रनिग्रहः
मेहनस्याथयोनेर्वा मुखस्याभ्यंतरे शनैः धनसारयुतां वर्तिं धारयेन्मूत्रनिग्रहे अथ गृध्रसीलक्षण
माह स्फिक्पूर्वाकटिपृष्ठोरुजानुजंघापदं क्रमात् गृध्रसीस्तंभरुक्तोदैर्गृह्णातिस्पंदते मुहुः वा
ताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता जानुजंघोरुसंधी
नां स्फुरणं स्तंभता भृशं वातश्लेष्मोद्भवायां तु गौरवं वह्निमार्दवं तंद्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथै
व च गृध्रसी वातात् केवलात् स्फिगादि पदपर्यंतं स्तंभरुक्तोदैर्गृह्णातिक्रमात् व्यक्तिक्रमात् ते
न यथा यथा वर्द्धते तथा स्फिगादीन्याक्रमति नात्र ग्रहणे निर्देशात् क्रमनियमः तथा मुहुः स्पंदते
स्फिगादिषु शिराकंपं करोतीत्यर्थः अथ तस्य चिकित्सा गृध्रस्यातुरं नरं सम्युक्रेकेन वमनेन
वा ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् नादौ वस्तिविधिं कुर्यात् यावदूर्ध्वं न शुध्यति स्ने
हो निरर्थकः सस्यात् भस्मन्येव हुतो यथा तैलमेरंडजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः मासमेकं प्रयोगोयं १९६

फेनाववद्धवातं अथ तस्य चिकित्सा प्रत्याध्मानं समुत्पन्ने कुर्याद्वमनलंघने दीपनादीनि युंजीत पू
र्ववद्वस्तिकर्म च अथ वाताष्ठीलालक्षणमाह नाभेरधस्तात्संजातः संचारी यदि वाचलः अष्ठीलाव
द्घनो ग्रंथिरूर्द्ध्वमायत उन्नतः वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गनिरोधिनीं अष्ठिलो वर्तुलः पाषा
णखंडः आयतः तदीर्घः वातादष्ठीला वाताष्ठीलेति स्वरूपपरं न तु विशेषपरं व्यावर्त्तकाभावात् बा
हिर्मार्गनिरोधिनीं विण्मूत्रगुदनिरोधिनीं तेन मूत्रमलावरोधः सूचितः अथ प्रत्यष्ठीलालक्षण
माह एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थितां एतामेव अ
ष्ठीलामेव जठरे तिर्यगुत्थितां इति भेदः अथ तयोश्चिकित्सा अष्ठीलयोः क्रिया कार्या गुल्मस्यांतर
विद्रधेः चूर्णं हिंग्वादिकं चात्र पिबेदुष्णेन वारिणा हिंग्वादिचूर्णं यथा हिंगुग्रंथिकधान्यजीर
कवचाचव्याग्निपाठाशटीवृक्षाम्ललवणत्रयं त्रिकटुकक्षारद्वयं दाडिमं पथ्या पौष्करवेतसा
म्लहवुषाजमोदस्तदेभिः कृतं चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरकरवैः हिंग्वादिचूर्णं अथत

भा॰प्र॰ लुः रास्नामृतारग्वधदेवदारुत्रिकंटकैरंडपुनर्नवानां क्वाथपिबेन्नागरचूर्णमिश्रंजंघोरुपृष्ठत्रि
१८७ कपार्श्वशूली रास्नासप्तकः क्वाथः पथ्याविभीतामलकीफलानां त्र्यंशंक्रमेण द्विगुणंनिवृद्धं प्र
स्थेनयुक्तंचपलंकषायाः द्रोणेजलेसंस्थितमेकरात्रं अर्द्धविशेषंक्वथितंकषायंभांडेपचेत्तत्पुन
रेवलोहे अमृतनिवक्रेखतार्यदद्यात्प्रयाणिसंचूर्ण्यपलार्द्धकानि विडंगदंतीत्रिफलागुडू
चीकुल्यत्रिवृन्नागरकोषणानि यथेष्टचेष्टस्यनरस्यशीघ्रंहिमांबुया[illegible]कानि निषे
व्यमानोविनिहंतिरोगान्स्वगध्रसीनूतनखंजतांच प्लीहानमुग्रंजठराणिगुल्मंपांडुत्वकंडूवमिवा
तरक्तं पथ्यादिकोगुग्गुलुरेषनाम्नाख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः बलेननागेसमंमनुष्यंपवे
नकुर्यात्तुरगेनतुल्यं आयुःप्रकर्षंविदधातिचक्षुर्वलंतथायुष्टिकरोविषघ्नः ततस्यसंधान
करोविशेषात्रोगेषुशस्तःसकलेषुतज्ज्ञैः पथ्यादिगुग्गुलुः अथखंजस्यपंगोश्चलक्षणमाह
वायुःकट्याश्रितःसक्थ्नःकंडरामाक्षिपेद्यदा खंजस्तदाभवेज्जंतुःपंगुःसक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् स १८७

क्थ्नःकट्यादिगुल्फांतस्यकंडरांमहास्नायुं आक्षिपेत् गमनादौकंपयेतवधात् गमनादिक्रियाघाता
त् अथतयोश्चिकित्सा उपाचरेदभिनवंखंजंपंगुमथापिवा विरेकास्थापनस्वेदगुग्गुलुस्नेहवस्तिभिः
अथकलायखंजस्यलक्षणमाह कंपतेगमनारंभेखंजन्निवचलक्ष्यते कलायखंजंतंविद्यान्मुक्त
संधिप्रवंधनं गमनारंभेकंपतेएतस्यखंजाद्यमेवभेदःकलायखंजइतिशास्त्रेरूढसंज्ञानतुयो
गिको अथतस्यचिकित्सा क्रमःकलायखंजस्यखंजपंग्वोरिवस्मृतः विशेषात्स्नेहनंकर्मकार्य
मत्रविचक्षणैः अथक्रोष्टुशीर्षस्यलक्षणमाह वातशोणितजःशोथोजानुमध्येमहारुजः ज्ञेयःक्रो
ष्टुकशीर्षस्तुस्थूलःक्रोष्टुकशीर्षवत् क्रोष्टुःशृगालः अथतस्यचिकित्सा गुग्गुलुंक्रोष्टुशीर्षेतु
गुडूचीत्रिफलांभसाक्षीरेणैरंडतैलंवापिबेद्वावृद्धदारकंगुग्गुलुंशुद्धंकर्षमितंगुडूचीत्रिफलांभ
गुडूचीपथ्याविभीतामलकैःसमुदितैःअष्टुःकर्षमितैःपक्वेनक्वाथेनोष्णेनपलद्वयमितेनपि
बेत् एरंडतैलंकर्षमितंक्षीरेणगव्येनपलपरिमितेनपिबेत् वृद्धदारकचूर्णंचदुग्धेनगव्येनप

भा·प्र·
१८८ त्वचतुष्टयेनपिबेत् रसैस्तित्तिरमांसस्यपत्रैर्गुग्गुलुसंयुतैः वातरक्तक्रियामिश्रंजयेज्जम्बुकमस्त
कं अथखल्लीलक्षणमाह खल्लीतुपादजंघोरुकामूलावमोटिनी अवमोटिनीपरिवर्तनशीला
अथतस्यचिकित्सा कुष्ठसैंधवयोःकल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः सुखोष्णोमर्दनेयोज्यः खल्लीशू
लनिवारणः अथवातकंटकस्यलक्षणमाह रुक्पादेविषमेन्यस्तेश्रमाद्वाजायतेयदा वाते
नगुल्फमाश्रित्यतमाहुर्वातकंटकं अथतस्यचिकित्सा रक्तावसेचनंकुर्यादभीक्ष्णंवातकं
टके पिबेदेरंडतैलंवादहेत्सूचीभिरेवच अभीक्ष्णंपुनःपुनः अथपाददाहस्यलक्षणमाह
पादयोःकुरुतेदाहंपित्तासृक्सहितोनिलः विशेषतश्चंक्रमणात्पाददाहंतमादिशेत विशेषत(
श्चंक्रमतश्चलनेनस्थितस्यमंदोदाहइति अथतस्यचिकित्सा वातरक्तक्रमंकुर्यात्पाददाहो
पशांतये मसूरविदलैःपिष्टैःघृतश्रीतेनवारिणा चरणौलेपयेत्सम्यक्पाददाहप्रशांतये न(
वनीतेनसंलिप्तौवह्निनापरितापितौ मुच्यतेचरणौक्षिप्रंपरितापात्सुदारुणात् अथपादहर्षस्य(१८८

गृध्रस्यातुरहापहः पलमात्रश्चित्रकबीजचूर्णंवस्त्रेणशोधितम् तुल्येनकटुतैलेनयद्दत्वाविमर्द(
येत् दिनत्रयप्रयोगेणगृध्रसीनाशयेद्ध्रुवम् तैलंघृतंसार्द्रकमातुलुंगरसंसचुक्रंसगुडंपिबेद्वा क
ट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्मगृध्रस्युदावर्तहरःप्रयोगः निःकुलस्यैरंडबीजानिपिष्ट्वाक्षीरेणपाचयेत्
तत्पायसंकटीशूलेगृध्रस्यांपरमौषधम् एरंडमूलंबिल्वंचबृहतीकंटकारिका कषायोरुच(
कोपेतःपीतोवंक्षणवस्तिजं गृध्रसीजंहरेच्छूलंचिरकालानुबंधिच रुचकंसोवर्चलंगोमूत्रैरं
डतैलाभ्यांकृत्वाचूर्णंपिबेन्नरः दीर्घकालोत्थितांहंतिगृध्रसींकफवातजां सिंहास्यदंतीकृत(
मालकानांपिबेत्कषायंरुबुतैलमिश्रं योगृध्रसीनष्टगतिःप्रसुप्तस्तश्चाग्रगःस्यादिहकिमत्रचित्रं
बृहन्निंबतरोस्सारोवारिणा परिपेषितः सपीतोनाशयेत्क्षिप्रमसाध्यामपिगृध्रसीं शेफालिका
दलैःक्वाथोमृद्वग्निपरिपाचितः दुर्वारंगृध्रसीरोगंपीतमात्रःप्रणाशयेत् शेफालिकानिर्गुंडी
रास्नापाः सुपलचैकंपंचकर्षाणिगुग्गुलोः सर्पिषावटिकांकृत्वानश्येदृध्रसीहरी रास्नागुग्गु

भा·प्र· दंडकाख्यः सोनुपक्रमः स्वस्वभावाद्देवासाध्यः अत्रच मुकुर्मुकुराक्षेपणं वोधव्यं श्लेष्मान्वितस्य लक्षणमा
१८७ ह कफान्वितोपध्ववायुर्धमनीष्वेव तिष्ठति सदंडवत्स्तंभयति कृच्छ्रो दंडायतानकः सत्राक्षेपको दंडापा(
तानकाख्यः सकृच्छ्रः कष्टसाध्यः अत्रच मुकुर्मुरक्षेपणं वोधव्यम् आगंतुजाक्षेपस्य लक्षणं सामान्य
मेववोधव्यं अथ तस्य चिकित्सा वलामूलकषायस्य दशमूलीशृतस्य च पंचकोलकुलत्थानां का(
थस्य पयसस्तथा अष्टावष्टोस्मता भागाः तैलादेकस्तदेकतः पचेदावाप्य मधुरं गणं सैंधवसंयुतं
तथागुरुं सर्जरसं सुरलं देवदारुच मंजिष्ठां पद्मकं कुष्ठमेलां कालांचसारिवां मांसीं शैलेयकं पत्रं
तगरं सारिवां वचां शतावरीमश्वगंधां शतपुष्पां पुनर्नवां तत्साधु सिद्धं सौवर्णे राजते मृन्मयेपि वा
प्रक्षिप्य कलशे सम्यक् स्वानुगुप्तं निधापयेत् एतन्महावलातैलं प्रयुक्तमविलंवितं सर्वानाक्षेप(
कादींस्तु वातव्याधीव्यपोहति हिक्काश्वासमधीमंथं गुल्मं कासं सुदुस्तरं षण्मासादुपयुक्तं तदंत्रवृद्धिं
चनाशयेत् यथावलमतंमात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् याचगर्भार्थिनीनारी क्षीणशुक्रश्च यः पु(१८७

मान् क्षीणवाते मर्महते मथिते भिन्नहते तथा । भग्नेश्रमातिपन्ने च सर्वथैते तथा युज्यते एतद्धिराज्ञाक
र्तव्यं कर्त्तव्यं राजपूजितैः सुखिभिः सुकुमारैश्च धनिभिर्मानवैः सदा एकत्र आवाप्य प्रक्षिप्य इति महा
वलातैलं अथांतरायामस्य लक्षणमाह अंगुली गुल्फ जठर हृद्वक्षोगलसंस्थितः स्नायुप्रतान
मनिलस्तदाक्षिपति वेगवान् विष्टब्धाक्षस्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् अभ्यंतरेधनुषवत्तदा
नमति मानवः यदासोभ्यंतरायामं कुरुते मारुतो वली यदास वलीमारुतोभ्यंतरायामं कुरुते
तदांगुल्यादिसंश्रितोनिलः स्नायुस्त्वेपलक्षणम् शिराकंडरयोरपिग्रहणं आक्षिपति कंपय(
ति तदासमानवः विष्टब्धाक्षः स्तब्धनेत्रः भग्नपार्श्वः भग्नेश्च पार्श्वेयस्यसः अथवाह्यायामस्य(
लक्षणमाह महाहृदुर्वली वायुः शिराः सस्नायुकंडराः मन्याएवाश्रितावाह्याः संसोष्यानामये
द्वहिः यत्र तं वहिरायामं प्रवदंति भिषक्वराः तमसाध्यं वुधाः प्राहुर्वक्षः कट्यूरुभंजनं वक्षःकट्यू
रुभंजनं तत्रापि योवक्षः कट्यूरुभंजनक्षिनमपतितमसाध्यमाहुः अथ तयोश्चिकित्सा वाह्याया

मा·प्र· भ्यंतरायामेवविधेयार्दितवत्क्रिया अथधनुस्तंभस्यलक्षणमाह धनुस्तुल्योनमेद्यस्तुसधनुस्तंभसंज्ञितः
१७० विवर्णःस्वन्नवदनःस्रस्तांगोनष्टचेतनः प्रस्विन्नश्चधनुस्तंभीदशरात्रंनजीवति अंतरायामेतुल्यादि
घ्रास्तेयःस्तब्धाक्षत्वादिकंचभवति धनुस्तंभेतुधनुर्वन्नमतीत्युभयोर्भेदः विवर्णोबद्धवदनः वंधो
त्रचिवुकस्यज्ञेयः अथकुब्जकस्यलक्षणमाह हृदयंयदिवापृष्ठमुन्नतंक्रमतःसरुक्‌क्रुद्धोवा
युर्यदाकुर्यान्नदातंकुब्जमादिशेत् यदिवेत्युक्त्यायदिवेतिविकल्पार्थस्तेनपुनरुक्तिदोषः नन्वं
तरायामःक्रोडनतोभवति वहिरायामःपृष्ठतोभवति ताभ्यामस्यकोभेदः उच्यते अंतरायाम
वहिरायामयोः प्रकृतस्यैवांतःशरीरस्यवहिःशरीरस्यचनमनंभवत्रतुहृदयंपृष्ठंवाशरीराद्वहिर्न
वतीतिभेदः अथतस्यचिकित्सा वाह्यायामेंतरायामेधनुस्तंभेचकुब्जके योज्यंप्रसारिणीतैलंतै
नतेषांशमोभवेत् वातव्याधिषुसमान्याःयाःक्रियाःकथिताःक्रमात् कर्तव्याएवतास्सर्वास्तिल
मेतच्छिरोधरः अथापतंत्रकस्यलक्षणमाह क्रुद्धःस्वैःकोपनैर्वायुःस्थानादूर्ध्वंप्रपद्यते पीडय १७०

लक्षणमाह हृष्येतेचरणौयस्यभवतश्चप्रसुप्तकौ पादहर्षःसविज्ञेयःकफवातप्रकोपतःहृष्ये
तेरोमांचितौभवतःप्रसुप्तकौकिमिकिमिनीतियुक्तौ अथतस्यचिकित्सा पादहर्षेतुकर्तव्यःकफ
वातहरोविधिः अथाक्षेपकस्यसामान्यंलक्षणमाह यदातुधमनीःसर्वाःकुपितोभ्येतिमारुतः
तदाक्षिपत्याशुमुहुर्मुहुर्देहंमुहुश्चरः मुहुराक्षेपणाद्वायुराक्षेपकइतिस्मृतः मुहुर्मुहुर्देहमाक्षे
पति गजारूढस्येवपुरुषस्यगात्रंदोलयति किंविशिष्टोमारुतःमुहुश्चरःवारंवारंसंचरणशीलः
अयंवायुराक्षेपकइतिस्मृतः देहस्यमुहुराक्षेपणंचालनंततः आक्षेपकस्यचतुरोभेदानाह
पित्तश्लेष्मान्वितोवायुर्वायुरेवचकेवलः कुर्यादाक्षेपकंचान्यःचतुर्थमभिघातजः पित्तान्वितःश्ले
ष्मान्वितश्चवायुःकेवलश्चाक्षेपकत्रितयंकुर्यात अन्यश्चतुर्थमभिघातजः अन्योदंडाद्यभिघा
तजोवायुश्चतुर्थमाक्षेपकंकुर्यादित्यर्थः तत्रकेवलवातजस्याक्षेपस्यलक्षणमाह पाणिपादशि
रःपृष्ठश्रोणीःस्तभ्नातिमारुतः दंडवत्स्तब्धगात्रस्यदंडकःसोनुपक्रमः अयंवातताक्षेपको।

मा॰नि॰ मित्तश्चनसिध्यत्यपतानकः इ रिदसमग्रहणशक्तिं संस्तम्भनाशयित्वा अथतस्यचिकित्सा अथाप
१८१ तानकेनार्तमस्रुताक्षमवेपनं अखट्वापातिनंचैवत्वरयासमुपाचरेत् अपतानकिनेशस्तंदशम्
लीशृतंजलं पिप्पलीचूर्णसंयुक्तंजीर्णेमांसरसोदनं तैलेनमर्दनंस्वेदस्तथातीक्ष्णंचनावनम्
स्रोतोविशोधनंपथ्यात्सर्पिःपानंहितंस्मृतं हत्पगुल्कवतापीतमम्लंदध्यपतानकंमरीचेन
समायुक्तंस्नेहवस्तिरथापिच पक्षाघातस्यलक्षणमाह गृहीत्वार्धंतनोर्वायुः सिराःस्नायूर्विशोष्य
च पक्षमन्यतमंहंतिसंधिबंधान्विमोक्षयन् कृत्स्नोर्धकायस्तस्यस्यादकर्मण्योविचेतनः एकांग
वातंतंकेचिदन्येपक्षविधंविदुः अर्धअर्धनाडीस्वरवत् पक्षंवाऊपार्श्वोरुजंघादिभागं अन्यतमं
वामंदक्षिणंवा विमोक्षयन्शिथिलीकुर्वन् अकर्मण्यः कर्मसमर्थः विचेतनः ईषत्स्पर्शज्ञा
नयुक्तः अस्यसाध्यासाध्यज्ञानार्थमाहदाहसंतापमूर्छास्युर्वायौपित्तसमन्विते शैत्यशोफगुरु
त्वानितस्मिन्नेवकफावृते दाहोबाह्यस्यसंतापःआभ्यंतरः एतच्चलक्षणमन्यत्रापिवातव्याधौ १८१

बोधव्यं सामान्यतोवायाविति निर्दिष्टत्वात् पक्षाघातस्यसाध्यत्वादिकमाह शुद्धवातहतंपक्षंक
ष्टसाध्यतमंविदुः साध्यमन्यैर्नसंयुक्तमसाध्यंक्षयहेतुकं शुद्धः केवलः अन्येनपित्तेनकफेनवा
क्षयहेतुकंक्षयोधातुक्षयस्तत्कुपितवातनिमित्तकं अपरमसाध्यलक्षणमाह गर्भिणीसूतिकाबा
लवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये पक्षाघातंपरिहरेद्वेदनारहितोयदि वेदनारहितोयदीतिभिन्नमसा
ध्यलक्षणं अथतस्यचिकित्सा माषात्मगुप्तावातारिवाट्यालकज्यशृतं हिंगुसैंधवसंयुक्तं
पक्षाघातंविनाशयेत् माषिकेहिंगुसिंधूत्थेजीरण्याद्यास्तुशाणिकाः माषादिक्वाथः ग्रंथिका
ग्निकणाशुंठीरास्नासैंधवकल्कितं माषक्वाथशृतंतैलंपक्षाघातंअपोहति ग्रंथिकादितैलं
माषात्मगुप्तातिविषारुवूकरास्नाशताह्वालवणैः सुपिष्टैः चतुर्गुणेमाषबलाकषायेतैलंशृ
तंहंतिहिपक्षघातं माषादितैलं अथसर्वांगवातस्यलक्षणमाह सर्वांगपवनेकुद्धेगात्रस्फु
रणभंजनैः वेदनाभिःपरीताश्चस्फुटंतीवास्यसंधयः भंजनंभंगवत्पीडासंधयोवेदनाभिः

भा॰प्र॰ ःपरीतायुतास्फुरंतीव अथतस्यचिकित्सा सर्वांगगतमेकांगगतंचापिसमीरणं तैलावगाहनं
१९२ हंतितोयवेगमिवाचलः अथस्थाननामलक्षणेनवातव्याधीनाह स्थाननामानुरूपैश्चलिंगैः
शेषानविनिर्दिशेत सर्वेष्वेतेषुसंसर्गपित्तादेरुपलक्षयेत् प्रथमंकुक्षेशूलंततोवाचालता
पिच आटोपःपार्श्वशूलंचपुरीषस्यातिगाढता तथामलाप्रवृत्तिश्चकंपस्तंभश्चरूक्षता का
र्श्यकार्ष्ण्यंचशैत्यंचलोमहर्षोप्ययातथा तोदोभेदःशिरास्फूर्तिरंगमर्दोगशुष्कता शंकोच
श्चांगविभ्रंशोहर्षश्चवलचिन्नता निद्रानाशःस्वेदनाशोबलहानिश्चनीरुताश्रुकक्षयोरजोना
शोगर्भनाशः परिश्रमः आटोपोगुडगुडाशब्दः तोदःसूचीव्यथतेनेवपीडाभेदोविदारणमे
व व्यथाश्चांगविभ्रंशः अंगस्यस्थानत्यागोनरवलनंनिद्रानाशोनिद्राल्पत्वमपिगर्भनाशः आ
मगर्भपातः गर्भशय्यायांवाताधिष्टानात्अर्भग्रहणमितिजितुटः परिश्रमःआयासंविनाश्र
मः अथतेषांचिकित्सा सामान्यवातरोगाणांयाचिकित्साप्रवक्ष्यते एषांसैवविधातव्यात्र १९२

न्हृदयंगत्वाशिरःसंखोचपीडयन् धनुर्वन्नमयेन्मात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा सकृच्छ्रादुच्छ्रसित्युच्चैःस्त
ब्धाक्षोथनिमीलकः कपोतइवकूजेच्चनिःसंज्ञारसोपतंत्रकः स्थानात पक्वाशयात ऊर्ध्वशिरख
दिरूपआक्षिपेत् चालयेत् अथनिमीलकः अथवानिमीलताक्षःपतेत्तानिमर्वंतिसोपतंत्रकः
अथतस्यचिकित्सा अथापतंत्रकेमार्तमातुरंनापतर्पयेत् निरूह्वस्तिवमनंसेवयेन्नकदाच
नश्वसनाःकफवाताभ्यांरुद्धास्तस्यविमोक्षयेत् तीक्ष्णैःप्रधमनैःसंज्ञांतासुमुत्कासुविंदति स्व
सनाःप्रस्वासोच्छ्वासावेहाधमनीः मरीचसिगुवीजानिविडंगंचफाणिजकं एतानिसूक्ष्मचूर्णानि
दद्याच्छीर्षविरेचनं फाणिज्जकोमरुवकः मरिच्यादिनस्यं हरीतकीवचाएलासैंधवंसाम्लवेतसं
घृतमार्द्रकसंयुक्तमपतंत्रकनाशनं अम्लवेतसकाभावेचुक्रं दातव्यमीरितं अथापतानक
स्यलक्षणमाह दृष्टिंसंस्तभ्यसंज्ञांचहत्वाकंठेनकूजति हृदिमुक्तेनरःस्वास्थ्यंयातिमोहंवृतेपुनः
वायुनादारुणंप्राहुरेकेतमपतानकं गर्भपातनिमित्तश्चशोणितातिश्रवाच्चयः अभिघातनि

मा·प्र·
१९३
रीक्रियां सकफे तत्र कुर्वीत वा च वातश्लेष्महरीक्रियां अथ रसादिधातुगतानां लक्षणमाह त्वग्रूक्षा
स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा तुद्यते आतन्यते सरागा च सर्वरुक् त्वग्गते निले सर्वरुक् सर्वत्वग्व्यथा
त्वग्गतेव कश्चिद् नात्र रसशब्दः पठ्यते त्वगाधार्यत्वात् तेन रसगत इत्यर्थः रुजस्तीव्राः ससंतापाः वैवर्ण्यं कृ
शताऽरुचिः गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तंभश्चासृग्गते निलेर्ष्वं संतर्पणेन रक्तदुष्टेः गुर्वंगं तुद्यतेऽत्य
र्थं दंडमुष्टिहतं यथा सरुक् श्रमितमत्यर्थं वाते मांससमाश्रिते तथा मेदःश्रितः कुर्याद्ग्रंथीन्मं
दरुजोऽव्रणान् दंडमुष्टिताडितमिव तुद्यते स्तिमितं निश्चलमित्यर्थः मांसमेदसोर्गतिचात्र तयोरेका।
लिंगत्वमहस्रांतरेण प्रत्यासत्तेराश्रयाभावात् तथा मेदःश्रितो मांसगतवत् अंतरेण प्रत्यासत्तेर
स्थिगत्याश्रयात्मेदस्य कुर्याद्ग्रंथीतित्यादिविशेषः भेदोऽस्थिपर्वणां संधिशूलं मांसबलक्षयः अस्व
प्नसंततारुक् च वाते दुष्टेऽस्थिसंस्थिते वाते मज्जगते पीडा न कदाचित्प्रशाम्यति मज्जगतोऽस्थिगतवत्
यथा मेदोगतो मांसगतवत्पीडा स्याद्वयं विशेषः क्षिप्रं मुंचति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा विकृतिं। १९३

जनयेद्वापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः शुक्रं बध्नाति स्खलयत्येव न गर्भं क्षिप्रं मुंचति आममेव पातयति
बध्नाति मूढं करोति वातदुष्टशुक्रारब्धत्वात् विकृतिं शुक्रस्य वर्णांतरत्वादिस्वरूपं गर्भस्य विकृतांगत्वा
दिरूपं जनयति अथ तेषां चिकित्सा वायौ त्वगाश्रिते स्नेहाभ्यंगस्वेदं च कारयेत् रक्तस्थे शीतलान्
लेपान्विरेकं रक्तमोक्षणं मांसमेदोगते वाते सविरेकं निरूहणं अस्थिमज्जगते स्नेहं बहिरंतश्च यो
जयेत् केतकनख्यावल्लातिबलानां यष्टकुलेन रसेन विपक्कं तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतम
स्थिगतविनिर्हंति इति केतकादितैलं हर्षान्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितं अथ स्थानवि
शेषेण वातव्याधिविशेषो यथा तत्र कोष्ठगतस्य वातस्य लक्षणमाह वाते कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्र
हो मूत्रवर्चसोः ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च जायते कोष्ठलक्षणमाह स्थानान्यामाग्निपक्वा
नां मूत्रस्य रुधिरस्य च हृद् उंडुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते उंडुकः पोट इति लोके एतेन।
कोष्ठशब्देन सर्व एवाशयाः कथ्यंते तथापि विशेषार्थमामाशयादिस्थवातलक्षणान्यपि ए

थक्क्वस्यंते अथतस्यचिकित्सा यावनीयरसैर्युक्तैरन्यैश्चपाचयेन्मलान् विशेषतः पिबेत्क्षीरंनरः
कोष्ठगतेनिले अथामाशयगतस्यलक्षणमाह हृत्पार्श्वोदरनाभीरुक्तृट्तोद्गारविसूचिकाःकासः
कंठास्यशोषश्वासाश्चामाशयस्थिते आमाशयस्यलक्षणमाह चरकः नाभिस्तनांतरंजंतोरा
हुरामाशयंबुधाइति अथतस्यचिकित्सा आमाशयस्थेनिलेप्रशस्तंप्राग्लंघनंदीपनपा
चनंच प्रच्छर्दनंतीक्ष्णाविरेचनंचमुस्तायवाःशालिसुताःपुराणाःभूतीकपथ्याशटीपुष्कराणि
विल्वामृतादारुकनागराणि उग्राविषामागधिकाविडानिक्ताथास्त्र्यंशसामसमीरणघ्नाः भूती
कः रोहिषसुगंधस्तृणविशेषस्तदलाभेग्राह्यमुशीरं पुष्करंपुष्करमूलं दारुकंदेवदारुउग्रा
वचा विषाअतिविषा चित्रकेंद्रयवोपाठाकटुकानिविषाभया आमाशयेप्यवातघ्नंचूर्णं पे
यंसुखांबुना योगेस्मिन्निष्कआद्याःप्रत्येकंषट्धरणाःपृथक्कृदिनेषुषट्सुदातव्यातेनषट्धर
णस्मृताः अत्रप्रत्येकंसमुदितानांषट्धरणमितानांचूर्णीकृतानामेकस्मिन्नहन्येकटंकोदेयः १७४

येतेषांनिसंशयं एवंविधानिरूपाणिकरोतिकुपितोनिलः हेतुस्थानविशेषेणभवेद्रोगविशेष
कृत् एवंविधान्निरूपाणिशिरोग्रहादीन्यशीतिहेत्वित्यादिहेतुविशेषः पित्तश्लेष्माद्यावृतत्वादि
यथाश्लेष्मावृतोवायुर्मन्यास्तंभकारीतिस्थानविशेषः कोष्ठादिर्यथा तत्रकोष्ठाश्रितेदुष्टेनिग्र
होमूत्रवर्चसोरित्यादि तत्रहेतुविशेषणवातव्याधिविशेषोयथा उदानेपित्तसंयुक्तेदाहोमूर्छा
भ्रमक्लमः अस्वेदहर्षौमंदाग्निःशीतताचकफावृते प्राणेपित्तावृतेछर्दिर्दाहश्चैवोपजायते दौ
र्बल्यंसदनंतंद्रावैरस्यंचकफावृते प्राणोहृदयाश्रितोवायुः स्वेदोदाहस्तृष्णामूर्छासमानेपित्तसं
युते कफेनसक्तेविण्मूत्रेगात्रहर्षश्चजायते कफेनसंयुतेसमानेविण्मूत्रेसक्तेअवरुद्धेभ
वतः गात्रविहर्षोरोमांचः अपानेपित्तसंयुक्तेदाहोष्ण्येरक्तमूत्रता अधःकायेगुरुत्वंचशीत
तांचकफावृते गुदाश्रयोपानः व्यानेपित्तावृतेदाहोगात्रविक्षेपणंश्रमः स्तंभोथदंडकश्चापि शू
लशोथौकफावृते दंडकः आक्षेपकभेदः अथतेषांचिकित्सा वातेसपित्तेकुर्वीतवातपित्तह

क्षीरसाधितं साल्वणंधविनीतकं गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनं देवदारुसमायुक्तं नागरं प्
रिपेषितं हृत्पाठवेदनायुक्तः पीत्वा सुखमवाप्नुयात् अथश्रोत्रादिगतस्य वातस्य लक्षणमाह श्रोत्रा
दिष्विंद्रियवधं कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः अथ तस्य चिकित्सा श्रोत्रादिष्वनिले क्रुद्धे कार्यो वातहरः क्र
मः स्नेहाभ्यंगोपनाहश्च मर्दनालेपनानि च वाते शिरागते कुर्यात्तथा चासृग्विमोक्षणम् अथ स्ना
युगतस्य वातस्य लक्षणमाह शूलमाक्षेपकः कंपः स्तंभः स्नाय्वनिलाद्भवेत् अथ तस्य चिकित्सा
स्वेदोपनाहाग्निकर्मबंधनोन्मर्दनानि च कुर्यात्स्नायुगते वाते कोरये कुशलो भिषक् अथ संधिग
तस्य वातस्य लक्षणमाह हंति संधिगतः संधीन्शूलशोथौ करोति च हंति विश्लेषयति अथ तस्य
चिकित्सा कुर्यात्संधिगते वाते दाहस्नेहोपनाहनं इंद्रवारुणिकामूलं मागधं गुडसंयुतं भक्ष
येत्कर्षमात्रं तत्संधिवातं व्यपोहति अथ वातव्याधीनां सामान्यानि भेषजानि माषस्यार्धाढकं
देयं तुलार्धं दशमूलतः पलानि छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेंभसा पचेत् चतुर्भागावशेषं तं कषायम १९५

वतारयेत् प्रस्थे द्वे तिलतैलस्य पयो दद्याच्चतुर्गुणं जीवनीयानि मंजिष्ठा व्याघ्री चित्रक कट्फलं चव्यो
षं पिप्पलीमूलं रास्नामलकगोक्षुरं आत्मगुप्ताथ एरंडः शताह्वा कालवणत्रयं देवदार्वमृताकुष्ठमश्व
गंधा वचा शटी एतैरक्षमितैः कल्कैः पाचयेन्मृदुनाग्निना पक्वा वातार्दितैर्युसिद्धस्तेन नेत्रपाद्दिति
कर्णशूले शिरःशूले तिमिरे त्रिदोषजे पाणिपादशिरोग्रीवा श्रवणे मंदगे च व कलायखंजे पंगौ च कुब्जत्वा
मपवाहुके पाने वस्तौ तथाभ्यंगे नस्ये कर्णादिपूरणे तैलमेतत्प्रशंसंति सर्ववातविकारनुत् महामा
षादिनामेदं भाषितं मुनिभिः पुरा महामाषादितैलं इति माषयवातसीक्षुद्रामर्कटीच
कुरंटकैः गोकंटः टुंटुकश्चैषां प्रत्येकं पलसप्तकं चतुर्गुणांबुना पक्त्वा पादशेषं शृतं नये
त् कार्पासकास्थि बदरं सणबीजं कुलत्थकं एषां च चतुर्दशपलं चतुर्गुणजले पचेत् कषायं त्वपरं ही
याच्चतुर्थांशशेषितं प्रस्थं च छागमांसस्य चतुःषष्टिपले जले प्रक्षिप्य पाचयेद्धीमान्पादशेषं रसं
नयेत् तैलप्रस्थे ततः क्वाथान्सर्वान्क्षिप्त्वा क्रमतः पचेत् कल्कद्रव्यैः पचेद्भिरमृताकुष्ठसैंधवैः रा

भा·प्र· स्नायुनर्त्तवैरंडैः पिप्पल्याशतपुष्पया बलाप्रसारिणीभ्यांच मांस्याकटुकयातथा पृथक्कर्षमि
१९६ तैरेतैः साधयेन्मृदुनाग्निना हन्यात्तैलमिदंशीघ्रंवातव्याधीनशेषतः आक्षेपकंपक्षघातमूरुस्तं
भापबाहुकौ गृध्रसीकर्णशिरःकंपंविश्वाचीमर्दितंतथा माषादितैलंशार्ङ्गधरात् अश्वगंधाब
लाबिल्वंपाटलांबृहतीद्वयं श्वदंष्ट्रातिबलानिंबानस्योनाकंचपुनर्नवां प्रसारिणीमग्निमंथं।
कुर्याद्दशपलंपृथक् चतुर्द्रोणेजलेपक्त्वापादशेषंशृतंनयेत् तैलाढकेनसंयोज्यंशतावर्या
रसाढकं प्रक्षिपेत्तत्रगोक्षीरंततस्तैलाच्चतुर्गुणं पृथक्पलमितैःकल्कद्रव्यैरेभिःपचेद्भिषक्
क्वाथंचंदनकुष्ठैलामांसीशैलेयसैंधवैः अश्वगंधाबलारास्नाशतपुष्पेंद्रदारुभिः पर्णीचतुष्
येनैवतगरेणप्रसाधयेत् तत्तैलंनावनेभ्यंगेपानेबस्तौचयोजयेत् पक्षाघातंहनुस्तंभंम
न्यास्तंभंगलग्रहं कुब्जत्वंबधिरत्वंचगतिभंगंकटिग्रहं गात्रशोषेन्द्रियध्वंसशुक्रनाशज्वरक्ष
यान् अंत्रवृद्धिंकुरंडंचदंतरोगंशिरोग्रहं पार्श्वशूलंचपंगुत्वंबुद्धिहानिंचगृध्रसीं अन्यांश्चवि। १९६

तद्यथा आमाशयगतेवातेछर्दितायथाक्रमं देयःषड्धरणोयोगःसप्तरात्रंसुखांबुना अयम
र्थः प्रथमदिवसेवमनंकारयितव्यंततोद्वितीयदिनमारभ्यषट्दिनपर्यंतंपाठक्रमेणैकैकस्य
चूर्णंटंकमितंदेयमित्यर्थः षड्धरणोयोगः अथपक्वाशयगतस्यवातस्यलक्षणमाह पक्वा
शयस्थोनकूजंशूलंनाटोपौकरोतिच कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वंआनाहंत्रिकवेदनां आटोपोवा
तस्यक्षुब्धत्वं मधुगुडगुडाशब्दस्तस्यांत्रकूजेनोक्तत्वात् अथतस्यचिकित्सा वह्निसंवर्धनं।
कार्यंकर्मोदावर्त्तकंतथा देयःस्नेहविरेकश्चपक्वाशयगतेनिले वातेजठरगेदद्यात्क्षारंचू
र्णादिदीपनं शुंठीकुटजबीजाग्निचूर्णंकोष्णांबुकांजिकैः अथगुदगतस्यवातस्यलक्षणमाह ग्रहो
विण्मूत्रवातानांशूलाध्मानाश्मशर्कराः जंघोरुत्रिकपार्श्वांसपृष्ठरोगोगुदेनिले रोगोत्ररु
जापीडेतियावत् अथतस्यचिकित्सा वातेगुदगतेकुर्यात्कर्मोदावर्त्तकंहितं अथहृदयवातस्यचि
कित्सा हृदयानिलमाशाम्यगुडूचीमरिचान्विता पिबेत्प्रातःप्रयत्नेनसुखंवंतथामांसरसासह पिबेत्

ना॰प्र॰ त पादशेषं परिस्राव्य तत्र तैलं पुनः पचेत् छागो मेषश्च हरिणस्तथैव कुरंगकः शशः शल्यः शिवा
१८७ गोधा सिंहो व्याघ्रश्च भल्लुकः वन्यो वराहः षड्गी च महिषो घोटकस्तथा कपिर्वनविडालश्च मूषकश्चोरु
दर्दुरः वर्तिकस्तित्तिरिर्लावः खंजरीटश्चकोरकः उलूको नीलकंठश्च वनकुक्कुट एव च गृध्रश्च गरुडो
हंसश्चक्रकारंडवोपि च कपोतः सारसः क्रौंचो वन्यः पारावतस्तथा रोहितो मद्गुरश्चापि शिलीध्रः शृं
गकस्तथा इल्लिसो गर्गरीचर्मी कुथिका कर्विकापि च महामत्स्यः कच्छपश्च शिसमारश्च सांकुचिः
मकरो घंटिकाकारः तदलाभे तु गोधिका यथालाभममीषां च क्वाथं तैलसमं पचेत् रास्नाश्व
गंधामिशिदारुकुष्ठपर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि सिंधूत्थमांशीरजनीद्वयं च शैलेयकं चन्दनपु
ष्करं च एलासपत्रीतगरा च पत्रं भृंगोष्टवर्गस्तु वचापलाशी स्थौणेयपद्मश्च विकंचोरकाख्यं मू
र्वात्वचं कटुफलपद्मकं च मृणालजातीफलकेतकाख्यं सनागपुष्पं श्यामलं मुरा च जीवंतिकोशी
रवरास्तथैव दुरालभावानरिका नखश्च केवर्त्तमुस्तार्जुनतिक्तकं च वाताम्रजरकचतुराश्च सधातकी १८७
ख

ग्रंथिकपर्पटाश्च पयोलहेमाह्वजयंतिकाश्च त्रायंतिकालंबुषश्रंकवीजं रसांजनाभाक्षिवृत्तास्तगा
ण्णेण पुनर्नवाश्च कौंतिकि मिञ्जोहयमारकश्च नीलोत्पलं पद्मकं कारवीभ्यां रंभानलो गोक्षुरकः
क्षुरश्च कंकोलकालीयकुसुंभपुष्पतुरुष्ककाश्मीरकशिस्यकं च लवंगकर्पूररसपालकोंडकर
स्तूरिकावालकमंबरं च दारुदेवदारु पर्णीचतुष्कं शालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी
केशरः पुन्नागस्तस्य पुष्पं ग्राह्यं तदलाभे नागकेशरं ग्राह्यं शैलेयकं छरीला चंदनमत्र श्वेतं ग्रा
ह्यं पुष्करं मूलं तगरस्याप्यलाभे तु कुष्ठं दद्यात् भिषग्वरः भृंगस्त्वक अष्टवर्गालाभे शतावरी अ
श्वगंधवाराही विदारी द्विगुणं दद्यात् वाराही गेडी इति लोके पालाशी कर्चूरभेदः गंधपलाशी
तिकाश्मीरे प्रसिद्धस्तदलाभे कर्चूर एव देयः स्थौनेयुः गठिवन मेखई पत्थु गंधि युनेर इति लोके
वश्चापि श्वेतमूला पुनर्नवा चोरकः ग्रंथिपर्णस्यैव भेदः भटीउराइ इति नेपालदेशे प्रसिद्धः के
तकस्य मूलं पुष्पं च दद्यात् केवर्त्तमुस्ता केवटीमोथा गुडतजी इति च नाम तिक्तकः किरातति

ना॰प्र॰ क्रकः बालामवशाम हेमकं धत्तूरस्य फलं मूलं पत्रं च जयंतिका जेतिल्वक आयंतिका अत्रलम्यतए
१९८ वम अलंबुषाक्षा स्नुहेदः तस्य पंचांगमाग्नाभवृक्षः तस्य त्वक् अरुणमंजिष्ठाद्रोणः द्रोणस्य पंचां
गः पुनर्नवा सूक्ष्मपुष्पा हयमारकः करवीरस्य मूलं पद्मकं नीलोत्पलादन्यकुत्पलं पद्मकाष्ठं त
क्र ब्लेव कारवीमगारुफलं रंभायार्कं दंष्ट्रुरस्य फलानि सपालकांडआदी सुगंधविशेषः अंबरंसु
गंधद्रव्यं कल्कानमीषां विपचेत्सुवैद्यः पृथक्पृथक्कर्षयुगोन्मितानां शुभे सुनक्षत्रमुहूर्त्तलग्ने
संतोष्य विप्रांश्च भिषग्वरांश्च संपूज्य नारायणनामधेयं देवं त्रिनेत्रं जगतामधीशं पात्रे सुहैम्ने र
खतुराजते वा ताम्रेष वा लोहमये पि रक्षेत अभ्यंज्ञ नेंजने नस्ये शिरूहे चावगाहने पाने चैव द्य
प्यामाधिप्रयुंजीत चिकित्सकः वक्रु नात्र किमुक्तेन तैलमेतस्य योजितं अवन्ध्यं वा तजान्व्याधी
नशीतिमपि नाशयति एतस्याभ्यासतो नृणां जराजावुनजायते पतं तिवलयो नांगे पलितं नैव
जायते नेत्रं तेजस्वि नितरां समुद्रस्येव जायते नोच्चैः श्रुतिर्नवाधिर्य्यकर्णनादो नजायते पाणि १९८

विधान्रोगान्हरेत्सर्वांगसंश्रयात् अस्य प्रभावाद्वंध्यापि नारिपुत्रं प्रसूयते यथा नारायणो देवो दुष्टदे
त्यविनाशनः तथेदं वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमं इति मध्यमनारायणं तैलं तिलतैलं समादाय च
तुराढकसंमितं पंचपल्लवकल्केन शोधयेद्दोषशांतये तत्राजं गव्यमथवा गव्यं तैलसमं पचेत्
शतावरीरसं वापि तैलतुल्यं पचेद्भिषक् दशमूली बला रास्ना शिग्रूत्पलपुनर्नवाः शेफालिकाना
गवलाः तिवलाच प्रसारिणी अश्वगंधा सहचरो दर्भमूलं करंजकम् खदिरं चंदनं लोध्रं वचा
शनपलाशकं ककुभैरंडवरुणाः श्यालयुग्मं कदंबराः शिरीषाः शिंषपा वासा हिंस्रा जंबू वि
भीतकं कांचनारः कपित्थश्च पाटलि भद्रः प्रियालकं पाषाणभेदः संपाको दुग्धिका दाडिमीफ
लं उदुंबरः सप्तला च कन्यकामालनीत्वचं माधवी निलमूलं च पवकोलकुलत्थकं आत्मगुप्ता
र्ककर्पासबीजं वत्सादनी स्नुही केतकीमूल धत्तूरलांगली गदमोदकं चित्रकं च महानिंबपंचव
ल्कलमेव च मुंडिका रिमिशाली हंसपादी विशल्यकं एषां दशपलान्भागान्वारिण्यष्टगुणे पचे

कंपः शिरःकंपः प्रलापश्च न जायते बुद्धिभ्रंशो न जायेत तनस्यात्कर्मण्यपपाटकं यथा जलेन शीकस्य
शाखिनः पल्लवादयः वर्द्धंते धातवस्तद्वद्देहिनोनेन नित्यशः आमगर्भत्यजे या तु सूतिकावस्तक
युताश्चया यावकृप्रश्नावह्नीणतास्यएतद्धितं परं वंध्या च लभते पुत्रं गर्भपातो न जायते योनिरोगा
:प्रणश्यंति प्रदरश्च प्रशाम्यति अस्मात्तैलपरादन्यत्कुत्रचिन्नापि भेषजं वल्यं दर्प्यं दहणं चरसा
पनमिदं महत पुरा देवासुरे युद्धे दैत्यैरभिहतान्सुरान् भिन्नान्भग्नास्थिकान्वीक्ष्यान्विमुतान्व्यथया

ह्रीतान् दृष्ट्वाहितायदेवानांनराणांचाब्रवीदिदं तैलंनारायणोदेवोमहानारायणाभिधं महानारा
यणतैलं नागरंपिप्पलीमूलंचव्यमपाणचित्रकं अथहिंग्वजमोदाचसर्षपोजीरकद्वयं रेणुकेन्द्र
यवोपाठाविडंगंगजपिप्पलीकटुकातिविषाशार्ङ्गीवचामूर्वाविपत्रकं देवदारुकणाकुष्ठंरास्नामु
स्ताचसैंधवं एलात्रिकंटकःपथ्याधान्यकंचविभीतकं धात्रीचत्वगुडूचीसंचयवक्षारोखिलान्यपि
एतानिसमभागानिसूक्ष्मचूर्णानिकारयेत् यावंत्येतानिचूर्णानितावद्देवात्रगुग्गुलुः संमर्घसर्पि
षापथ्वासर्वसंमिश्रयेत्ततत् एकपिंडंततःकृत्वाधारयेद्घृतभाजनेगुटिकाःटंकमात्राःसुखादेत्तां
चयथोदितं पथ्योदितमितिदोषकाला

भा॰प्र॰ युगतेवातेसामेसर्वांगगेपिवेत् इतिमहायोगराजोगुग्गुलुः पुक्तः कल्कोरसोनस्यतिलतैलेनसि
२७७ धुनावातरोगान्हरेत्सर्वान्विषमज्वरांश्चविषमानपि रसोनकल्कः क्षीरेणतैलेनघृतेनवापिमांसेन
सार्द्धंलसुनानिखादेत् शाल्योदनेनापिचषष्टिकेनपलार्द्धसंख्यादिवसानिसप्त वातोत्थरोगा
न्विषमज्वरांश्चशूलंश्चगुल्मंदहनस्यमांद्यं प्लीहानमुग्रंभुजपार्श्वशूलंशिरोव्यथांकृंततिशुक्र
दोषान् रसोनकल्कः अन्नप्रकारैः पललप्रकारैः गोधूमकैर्वायवशक्तुभिर्वादुग्धेनतैलेनघृ
तेनचापि युक्तानिशीतेलशुनानिखादेत् संवर्तकैर्लावककपिंजलैर्वामृग्याः पलैर्वाप्ययकोकु
टैर्वावाराहवार्ध्रीरकहारिणैर्वा सुसंस्कृतैरग्निवलंसमीक्ष्यरसोनपक्वकंदस्यगुटिकानिःकुली
कृताः पाटयित्वाचमध्यस्थंदूरीकुर्याच्चिदंकुरं निशुग्रगंधनाशायदध्यासंनीपरस्थयेत् ततः
प्रक्षाल्यसंशोष्यशिलायांपरिपेषयेत् कल्कस्यपंचमंभागंचूर्णमेषांविनिःक्षिपेत् सौवर्चलं
यावनीचनजीर्ततंहिंगुसैंधवं कटुत्रिकंजीरकंचसमभागंविचूर्णयेत् तिलतैलंचकल्कस्य। २७७

चतुर्थ्यांशंतत्रमिश्रयेत् खादेत्कर्षमितंप्रातः किंवादोषाद्यपेक्षया। अनुपानंप्रकुर्वीतवातारिश्र
तमन्वहंसर्वांगैकांगजंवातमर्दितंचापतंत्रकं अपस्मारंतथोन्मादमूरुस्तंभंचगृध्रसीं उरःपृ
ष्ठकटीपार्श्वकुक्षिपीडांकृमीन्हरेत् मद्यंमांसंतथाम्लंचरसंसेवेतनित्यशः व्यायाममातपंरोष
मतिनीरंगुडंपयः रसोनमश्नन्पुरुषस्त्यजेदेतन्निरंतरं वर्जयेन्नदतीसारीप्रमेहीपांडुरोगवान्
अरोचकीग्रजीर्णीचमूर्च्छार्शोरोगसंयुतः रक्तपित्तीचशोषीचयक्ष्माच्छर्दितोनरः पित्तेच
पथ्यघाकुर्यात्प्रयोगांतेविरेचनं अन्यथातस्यजायतेकुष्ठपांड्वामयादयः क्षीरस्तनांतरितंद
ग्धशालानामप्यनिच्छतां तथापिलभतेसिद्धिंमहावीर्यात्रसोनतः रसोनाष्टकं अथवातव्या
धिषुरसः रसोगंधोवराचव्रीगुग्गुलुःक्रमवर्द्धिताःतत्रैकभागंसूतस्यगंधकोद्विगुणस्ततः त्रि
भागास्त्रिफलायोज्याश्चतुर्भागस्तुचित्रकः गुग्गुलुःपंचभागःस्यादुद्धृतेलेनमर्दितः क्षिप्त्वातत्रो
दितंचूर्णंतितत्तैलेनमर्दयेत् गुटिकांकर्षमात्रांतुभक्षयेत्प्रातरेवहि नागरैरंडमूलानांकषायंप्र

भा॰प्र॰ पिबेदनु अभ्यज्येरंडतैलेनस्वेदयेत्पृष्ठदेशकं विरेकपरिणामेतुस्निग्धमुष्णंचभोजयेत् वातारिसं
२०१ ज्ञकोह्येषरसोनिर्वतसेवितः मासेनमरुतोरोगान्हरेत्पुरतवर्जितः वातारिरसः अथोरुस्तंभाधि
कारः तत्रोरुस्तंभस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह शीतोष्णद्रवसंशुष्कगु
रुस्निग्धैर्निषेवितैः जीर्णाजीर्णेतथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः सश्लेष्ममेदः पवनःसाममत्यर्थसं
चितं अभिभूयेतरंदोषमूरूचेत्प्रतिपद्यते शक्थ्यस्थीनिप्रपूर्यांतःश्लेष्मणास्तिमितेनसः तदास्त
भ्नातितेनोरूस्तब्धौशीतावचेतनौ परकीयाविवगुरूस्यातामतिशायव्यथौ ध्यानांगमर्दस्तैमित्य
तंद्राछर्घरुचिज्वरैः संयुतौपादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः तमूरुस्तंभमित्याहुराढ्यवातमथाप
रे जीर्णाजीर्णेकिंचिज्जीर्णेकिंचिदजीर्णेतस्मिन्भोजनेइत्यर्थः तत्रशीतादिभिःनिषेवितैःमुक्तैः
संक्षोभेणसंचलनेन स्वप्नेनदिवाजागरेणनरात्रौअभिभूयपराभूयपित्वाइतरंदोषंपित्तंस्तिमितेन
आर्द्रेणकुतेनेतियावत्तनुघनेनतेनसःपवनस्तदा ऊरूस्तभ्नातितेनस्तंभेन अचेतनौअन्योपर २०१

ग्यपेक्षयापरिभाषपाच आदौबालोन्मितंखादेततःकर्षार्द्धमात्रकंततःकर्षमितंखादेद्गु
ग्गुलुंक्रमतोनरः दिनानांसप्तकेपूर्वेगुग्गुलोःभ्रमाणमाहरेत् द्वितीयेकर्षमर्द्धंतुपूर्णंकर्षंत
तःपरं गुग्गुलुर्योगराजोयमंहामुष्णोरसायनः मैथुनाहारपानानांनियमोनात्रविद्यतेस
र्वान्वातामयान्हन्यादामवातमपस्मृतिं वातरक्तंतथाकुष्ठंतथादुष्टव्रणानिच अर्शांसिग्र
हणीरोगंप्लीहगुल्मोदराण्यपि आनाहंमंदमग्निंचश्वासकासारोचकं प्रमेहंनाभिशूलं
चक्रमिक्षयमुरोग्रहं शुक्रदोषंरजोदोषमुदावर्त्तंभगंदरं रास्नादिकाथसंयुक्तःसर्ववाताम
यान्हरेत् काकोल्यादिसृतात्पित्तंकफमारग्वधादिना दार्वीशृतेनमेहांश्चगोमूत्रेणचपांडुतां
मधुनामेदसोवृद्धिंकुष्टंनिंबशृतेनच छिन्नाक्काथेनवातास्रंसोफंमूलकजाघृतात् पाटलाक्का
थसंयुक्तोविषंमूषकसंभवम् त्रिफलाक्काथसंयुक्तोदारुणांनेत्रवेदनां पुनर्नवादेःक्काथे
नहंतिसर्वोदराण्यपि अत्ररास्नादिकाथोयथा रास्नापुनर्नवाशुंठीगुडूच्येरंडजंशृतं सवधा

मा·प्र·

२०१ स्वेदलंघनरूक्षणं आममेदःकफाधिक्यान्मारुतंनयतासमं तस्मात्कफप्रशमनंनतुमारुतकोप
नं तत्सर्वसर्वदाकार्यंऊरुस्तंभस्यभेषजं सर्वोरुस्तंभःक्रमःकार्यस्तत्रादौकफनाशनः पश्चाद्वातवे
नाशायविधातव्याखिलाक्रिया भोज्याःपुराणाःश्यामाककोद्रवोद्दालशालयः जांगलैःरशृते
र्मांसैःशाकैश्चालवणैर्हितैः उद्दालोवनकोद्रवः दद्याद्वास्तुकशाकेनहीनेनलवणेनतु जीर्ण
शाल्योदनंरूक्षमूरुस्तंभेर्वेतेनिषक्त रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशादिसंभवः स्नेहस्वेदक्र
मस्तत्रकार्योवातामयापहः प्रतारयेत्प्रतिस्रोतःसरितःशीतलोदकं सरस्तुविमलंशीतंस्थि
रतोयंपुनःपुनः मूलैर्वाप्यश्वगंधायाअथवार्कस्यकारयेत् गाढमुत्सादनंचैवऊरुस्तंभेसवेद
नेत्रिफलार्यंपिकव्योषचूर्णंलिह्यात्समाक्षिकं ऊरुस्तंभविनाशायपुरंमूत्रेणवापिबेत् नाग
रंपिप्पलींवापिगुग्गुलुंवाशिलाजतु ऊरुस्तंभीपिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेनवा इत्यूरुस्तंभाधि
कारः अथामवाताधिकारःतत्रामवातस्यनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह विरुद्धाहारचेष्टस्यमंदा २०१

ग्नेर्निश्चलस्यचस्निग्धंभुक्तवतोह्यन्नंव्यायामंकुर्वतस्तथा वायुनाप्रेरितोह्यामःश्लेष्मस्थानंप्रधावति
तेनात्यर्थमपक्वोसौधमनीभिःप्रपद्यते वातपित्तकफैर्भूयोदूषितःसोन्नजोरसः स्रोतांस्यभिष्यंदय
तिनानावर्णोतिपिच्छिलः जनयत्यग्निदौर्बल्यंहृदयस्यचगौरवं व्याधीनामाश्रयोह्येष आमसंज्ञोतिदा
रुणः विरुद्धाहारचेष्टस्यविरुद्धाहारःक्षीरमत्स्यादिःविरुद्धचेष्टाभुक्त्वाव्यायामादिः तद्युक्तस्यनि
श्चलस्यनिर्व्यापारस्यस्निग्धंभुक्तवतोह्यन्नंव्यायामंकुर्वत इतिमिलितोहेतुःश्लेष्मणःस्थानंआ
माशयसंध्यादितेनश्लेष्मस्थानगमनेन अत्यर्थम् अपक्वम् पित्तस्थानगमनेनपक्वोभविष्यती
त्यभिप्रायः असौआमोधमनीभिःप्रपद्यतेधमनीमार्गैश्चलति भूयोदूषितःसोन्नजोरसः आम
ःस्रोतांसि अभिष्यंदयतिसंक्लिद्यरसवाहिशिरोवरोधंकृत्वास्रोतांसिगुरूणिकरोति नानावर्णः
वातादिजनितवर्णभेदान्नानावर्णः आमस्यलक्षणमाह अजीर्णाद्योरसोजातःसंचितोहिक्रमे
णवै आमसंज्ञांसलभतेशिरोगात्ररुजाकरः अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् आमवातस्यसा

मान्यं लक्षणमाह युगपत्कुपितावेतौत्रिकसंधिप्रवेशकौस्तब्धंचकुरुतेगात्रमामवातःसकथ्यते॥
तौवातकफौत्रिकसंधिप्रवेशकौ वेदनयेतिशेषोध्यंतंत्रांतरेस्येवलक्षणांतरमाह अंगमर्दोरुचि
स्तृष्णालस्यंगौरवंज्वरः अपाकःशूनतांगानामामवातस्यलक्षणम् विशेषःर्थमस्यसंग्रहः अस्ये
वातिरब्धस्यलक्षणमाह सकष्टःसर्वरोगाणांयदाप्रकुपितोभवेत् हस्तपादशिरोगुल्फत्रिक
जानूरुसंधिषु करोतिसरुजंशोथंयत्रदोषःप्रपद्यते सदेशोरुज्यतेत्यर्थमाविद्धइववृश्चिकैः
जनयेत्सोग्निदौर्बल्यंप्रसेकारुचिगौरवं उत्साहहानिंवैरस्यंदाहंचबहुमूत्रतां कुक्षौकठिनतां
शूलंतथानिद्राविपर्ययं तृट्छर्दिभ्रममूर्छाश्चहृद्ग्रहंविड्विबद्धतां जाड्यांत्रकूजमानाहंकष्टां
श्चान्यानुपद्रवान् यदाप्रकुपितोभवेत् प्रकर्षेणकुपितोभवेत्स्यात्तदावक्ष्यमाणानु
करोतितानाह हस्तेत्यादियत्रदोषःकुष्ठआमःप्रपद्यतेगच्छति जाड्यंत्रकर्मणपत्वं अन्या
नुपद्रवान् कलायखंजत्वादीनतस्यैवविशिष्यानिलक्षणान्याह पित्तात्सदाहरागंचसशूलंप २७२

कीयाविव अक्रियावित्यर्थः ध्यानंप्रमृदतापादसंबंधिनीभिः सदनकंपोद्धरणसुप्तिभिश्चसंयु
क्तौ अयंश्रुश्रुतेनमहावातव्याधिषुपठितः वातशंकिभिस्नानात्तत्रस्यात्स्नेहनात्पुनः पादयोः
सदनंसुप्तिःकृच्छ्रादुद्धरणंतथा जंघोरुग्लानिरत्यर्थंशश्वच्चादाहवेदनापादंचव्यथतेन्यस्तंशीतं
स्पर्शंनवेत्तिचसंस्थानेपीडनेगत्यांचालनेचाप्यनीश्वरः अन्यनेयोहिसंभग्नाविवपादौचमन्य
ते अज्ञानात्त अनिश्चयात् स्तंभसुप्तिकंपादिदर्शनेनवातशंकिभिर्वातव्याधिसंकिभिः तत्र
ऊरुस्तंभेस्नेहनात्स्नेहन्याचिकित्सया पादसदनादयऊरुस्तंभोयमत्वादिविकाराःस्युः जंघोरु
ग्लानिः जंघोर्वेर्गमनाशावशक्तिः आदाहवेदनाईषद्दाहेनसहवेदना ऊरुस्तंभस्यारिष्टल
क्षणमाह यदादाहार्तितोदार्तोवेपनःपुरुषोभवेत् ऊरुस्तंभस्तदाहन्यात्साधयेदन्यथान
वं अन्यथादाहाद्युक्तोपद्रवरहितंतमपिनवमुत्पन्नमात्रंसाधयेत् अथोरुस्तंभस्यचिकित्सा स्ने
हास्रक्स्रावमनंवस्तिकर्मविरेचनं वर्जयेदाढ्यवातेतुयतस्तेतस्यकोपनं तस्मादत्रसदाकार्यं

भा·प्र·
२०४

तः आमवातप्रशान्त्यर्थं खादेच्छ्रावरहतानि वा शुंठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः आम
वाते कटीशूले पाचनं रुक्प्रणाशनम् कटिशूले पिबेत्तैलमेरंडफलसंभवं महौषधगुडूच्योर्वा
क्वाथं मागधिकायुतं विशोध्यैरंडबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौ
षधं रास्नावातारिमूलं च वासकः सदुरालभः शटीदारुबलामुस्तानागरातिविषाभया स्वादंष्ट्रा
व्याधिघातश्च मिसिरैरंडपुनर्नवा अश्वगंधामृताकृष्णावृद्धदारुः शतावरी वचासहचरश्चैव
चविकाबृहतीद्वयं समभागानि सर्वाणि रास्नात्र द्विगुणा मता पिबेत्कषायमेतेषामष्टभागाव
शेषितं क्षिप्त्वा नागरचूर्णं च प्रक्षेपो वा यथाबलं सर्वेषु वातरोगेषु सामेषु च विशेषतः पक्षाघा
तेऽर्दिते कंपे कुब्जे संधिगतेऽनिले जानुसंधिस्थिते पीडासु गृध्रस्यां च हनुग्रहे ऊरुस्तंभे वातरक्ते विश्वा
च्यां क्रोष्टुशीर्षके हृदामये चांत्रवृद्धौ योनिशुक्रामयेषु च पुंसां मेढ्रगते वाते स्त्रीणां वंध्याम
ये तथा योषितां गर्भदं मुख्यं नास्त्यस्मात्परमौषधं महारास्नादिकः क्वाथो वेधसा परिनिर्मितः २०४

अजमोदमरिचपिप्पलीविडंगसुरदारुचित्रकशताह्वाः सैंधवमागधिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः
शुंठी दशपलिका स्यात्पलानि तावंति वृद्धदारस्य अभयापलानि पंच स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णं विधारयेदेषां स
मगुडं वटकान् दद्याच्चूर्णं वा कोष्णवारिणा स्फुटनं चैवास्थिजंघयोस्तीव्रवेपथुस्तथांगसंधिषु ये
चान्ये स्युरामवातजा रोगाः सर्वे प्रयांति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वस्तं अजमोदादिमोदकचूर्णं
आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिगुग्गुलुर्मतः तथैव योगराजाख्यश्चरकादिचिकित्सकैः अ
त्रग्रंथे पथ्यादिगुग्गुलुः वातरोगांतर्गतगृध्रसीव्याधिचिकित्सायामस्ति योगराजो गुग्गुलुः
सामान्यवातव्याधिचिकित्सायामस्ति नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य कुडवं तथा क्षीराढक
समायुक्तं खंडस्यार्धशतं पलं सौषत्रिजातकं प्रत्येकं त्वक्पलं पलं निःक्षिप्य चूर्णितं तस्मा
द्देदग्निबलं यथा आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं वल्यमानपुष्यमोजस्यं वलीपलित
नाशनं शुंठीखंडं मेथिकायाः पलान्यष्टौ शुंठ्या अष्टपलानि च तयोश्चूर्णं पटे पूतं दुग्धे

मृद्वग्निनापचेत् दुग्धाढकयुतंगव्यंघृतमष्टपलंक्षिपेत् तन्नावत्सुपचेद्यावद्भवेदतिघनंपयः पुनःपचे
च्छनैःस्तत्रदत्वाशर्कसितांसितां ततःपाकेसुविज्ञातेज्वलनादवतारयेत् मरीचंपिप्पलीशुंठीकणा
मूलंसचित्रकं जवानीजीरकौधान्यंकारवीशतपुष्पिका जातीफलंसटीत्वक्चपत्रकंभद्रमुस्तकं
गृह्णीयात्पलमेतेषांसर्वेषांचपृथक्पृथक् षडक्षंनागरंतत्रमरीचंचषडक्षकं एषांचूर्णंपरिक्षिप्यस
र्वंसंमिश्रयेत् एतद्भेषजंप्रोक्तंमेथिकापाकसंज्ञकं भक्षयेत्पलमात्रंतद्यथाचाग्निबलंतथा
आमवातंनिहंत्येतत्सर्वांश्चपवनामयान् ज्वरांश्चविषमान्हंतिपांडुरोगंसकामलंहंत्युन्मादमप
स्मारंप्रमेहान्वातशोणितं आमपित्तंशीतपित्तंशिरःपीडांदृगामयान् प्रदरंसूतिकारोगंहन्या
देतन्नसंशयः वपुषःपुष्टिकृद्बल्यंवीर्यवृद्धिकरंपरं मेथिकापाकः रसोरसोनस्यपिचुःप्रमा
णःक्षिपेच्चतत्राज्यमितंघृतंगोः पिबेदुमेतेनदहत्यवश्यंशिखीवतूलंहिमहामवातं सामान्यवा
तव्याधिचिकित्सायांलिखितंरसोनाष्टकमामवातेऽतिगुणाढ्यं सैंधवंश्रेयसीरास्नाशतपुष्पाप २०५

पवनात्मकंलिखितंपुरुकंडुकंकफपुष्टंतमाक्षिपेत् पुरुकंडुकंवकुर्कंडुकंतस्यसाध्यत्वादिक
माह एकदोषानुगःसाध्योद्विदोषोयाप्यउच्यते सर्वदेहचरःशोथःसकष्टःसान्निपातिकः अथा
मवातस्यचिकित्सा लंघनंस्वेदनंतिक्तंदीपनानिकटूनिचरेचनंस्नेहवमनवस्तयश्चाममारुते
रूक्षःस्वेदोविधातव्योवालुकापुटकैरिह उपनाहाश्चकर्तव्यास्तेपिस्नेहविवर्जिताः वास्तुकय
त्रहंताकंपटोलंकारवेल्लकंकोरह्षायवाःपथ्याःषष्टिकाः शालयोऽनवाः अनवाःपुराणाःला
वकानांतयामांसंहितंतक्रेणसंस्कृतं हितश्चयूषःकौलत्थःकालायश्चणकस्यच चित्रकंकटु
कापथ्यानागरातिविषामृताः चूर्णिताःकोष्णतोयेनपिबेदामानिलापहाः शटीशुंठीशिवा
सोग्रादेवाक्काविषामृताः क्वथिताःप्रपिबेदामवातीस्तत्तंचभक्षयेत् देवाकंदेवदारु आम
वातगजेन्द्रस्यशरीरवनचारिणः एकएवाग्रणीर्हन्ताएरंडस्नेहकेसरी एरंडतैलयुक्तांहरीतकीं
भक्षयेद्विधिवत् आमानिलार्तियुक्तोयुक्तोवृध्याचवंगश्रस्याआरग्वधस्यपत्राणिश्रयानिकटुतैल

वृत्ताकालेनभुंक्ते तस्यकालस्यमध्यमभागेतथैवजरताजीर्यताभुक्तेनमध्यंदिने मध्याह्नेमध्यांशेरज
न्ते: त्रिधाविभक्तस्यदिवसस्यतथारात्रेर्मध्यमभागे अकालपलितंनेत्ररक्तता मूत्ररक्तता नेत्रस्यपीति
मातद्वन्मूत्रस्यापिचपश्चिपीतिमा मलस्यपीतिमाप्रोक्तानखानामपिपीतिमा दंतानांचापिपीतत्वपी
तत्वंवपुषस्तथा तमसोदर्शनंचापिपिरितःपीतदर्शनं निद्राल्पताविशेषश्चमुखेगंधश्चलोहवत् मु
खस्यतिक्तताचापितथाचवदनाम्लता उच्छ्वासस्योष्णतावापिधूमोद्गारस्तथैवच भ्रमःक्लमस्तथा।
क्रोधोदाहोभेदसमन्वितः तेजोद्वेषश्चशीतेच्छाह्यतृप्तिरतिस्तथा मत्तितस्यविदाहश्चजठरानिलतीक्ष्णा
ता रक्तप्रवृत्तिर्विड्भेदःपुरीषस्योष्णतातथा मूत्रोष्णताम्लकत्वेशुक्राल्पत्वंतनूष्णता स्वेदःस्वेदस्यदौर्ग
न्ध्यंदेहावदरणंतथा शरीरस्यावसादश्चपाकश्चवपुषस्तथा चत्वारिंशदमीपित्तव्याधयोमुनिनिर्मिताः
अथपित्तव्याधीनांसामान्यचिकित्सामाह तिक्तस्वादुकषायपशीतपवनछायानिशाव्यजनज्योत्स्नाभू
गृहयंत्रवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्शनं सर्पिःक्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावप्रदेहादिकंयानाहारविहा २०६

रान्भेषजमिदंपित्तंप्रशांतिनयेत् यंत्रवारिधारायंत्रजलं इतिपित्तव्याध्यधिकारः अथश्लेष्मव्याध्यधिका
रः तत्रश्लेष्मव्याधीनांविप्रकृष्टनिदानान्याह गुरुमधुररसादिस्निग्धमंदोदराग्निवदधिदिननिद्राशालिनि
वेष्टताभिः प्रथमदिवसभागे भुक्तमात्रेवशंतेभवतिहिकफरोगोरात्रिभागेपित्ताद्ये मधुररसादीत्यादि
शब्देनाम्ललवणौगृह्येते निश्चेष्टताकायिकव्यापाराकरणं प्रथमदिवसभागेत्रिधाविभक्तस्यदिव
सस्याद्यभागे भुक्तमात्रे भुक्तस्यपाककालस्य[illegible]विभक्तस्यप्रथमकालेकफरोगोभवतितेप्रो
च्यंते प्रथमंमुखमाधुर्यंतथैवमुखलिप्तता मुखप्रसेकश्चतथानिद्राधिक्यंतथैवच कंठेधुर्घुरता
चापिकंडूकाद्योभकामिता बुद्धिमांद्यमचैतन्यमालस्यंततिमिवच अग्निमांद्यमलाधिक्यंमनशो
थ्यंतथैवच मूत्राधिक्यंमूत्रसोल्कंपशुक्राधिक्यंतथैवच स्तैमित्यंगौरवंशोन्यमेतश्चहिविंशतिः
योगेनस्थितःप्रोक्तामुनिभिःश्लैष्मिकागदाः अथश्लेष्मव्याधीनांसामान्यचिकित्सामाह रूक्षक्षा
रकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनंधूमोत्पानलघर्मनस्यवमनःस्वेदोपवासादिकं दृष्टा।

भा॰प्र॰
२०७

ताध्वनियुद्धजागरजलक्रीडाङ्गनासेवनं पानाहारविहारश्लेष्मजमिदं श्लेष्मामयान्संहरेत् निष्ठीवनं क
वलग्रहः नियुद्धं बाहुयुद्धं जागरो रात्रौ सच दिवाशयनोत्थे कफव्याधौ कार्यः जलक्रीडा जलक्रीडा(
स्यो व्यायामः श्लेष्मजनितोरुस्तंभसंमूढवातादिषु कार्यः अङ्गनासेवनं श्लेष्मजनितस्योत्पादोका
र्य इति श्लेष्मव्याध्यधिकारः अथ वातरक्ताधिकारमाह तत्र वातरक्तस्य विप्रकृष्टं निदानमाह लवणा
म्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः कुलत्थमाषनि(
ष्पावशाकादिपललेक्षुभिः दध्यारनालसौवीरसक्ततक्रसुरासवैः विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्ना
तिजागरैः प्रायसः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणां स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येद्वातशोणितं ह
स्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं संविदाहासनस्य क्षारो यवक्षारादिः अजीर्णभोजनैः अजीर्ण
भोजनैः अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः क्लिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि क्लिन्नसरितं शुष्कमातपेशो
षितं अंबुजं मत्स्यादिमांसं आनूपं गोडादि पूर्वदिशाजं मांसं पिण्याकं तिलपेलिः मूलकं प्रसिद्धमेव २०७

वानिका स्वर्जिकामरिचं कुष्ठं शुण्ठी शोवर्चलं विडं वचाजमोदाजरणः पौष्करं मधुकं कणा एतान्य(
र्धपलांशानि सूक्ष्मकल्कानि कारयेत् प्रस्थमेरंडतैलस्य प्रस्थांवुष्ठातपुष्पतं कांजिकं द्विगुणं द(
त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा एतत्संभृत्य संभारं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् सिद्धमेतत्प्रयोक्तव्यमानवातहरंप
रं पाने चाभ्यंजने बस्तौ कुरुते ऽग्निबलं महत् वातार्ते वंक्षणे शूले कटीजानूरुसंधिजे तथा हृत्पार्श्व
शूले च ग्रस्तं श्लेष्मनिपीडिते अन्यांश्चानिलजान्रोगान्नाशयत्याशु देहिनाम् वृहत्सैंधवादितैलं
दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकं वर्जयेदामवातार्तो गुरु[illegible]मांसमनूपजं इत्यामवाताधिका
रः अथ पित्तव्याध्यधिकारः तत्र पित्तव्याधीनां विप्रकृष्टानि निदानान्याह कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्ण
लवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसंभोगक्षुधातृषाभिहननव्यायाममद्यादिभिः मध्ये चापि हि भोजन
स्य जरतां भुक्ते नभस्यं दिने मध्ये ऽर्धरजने निदाघशरदोः पित्तं करोत्यामयान् मद्यादिभिरित्यादिश
ब्देन दधिमत्स्यमाषतिलातसीकांजिकादयः संगृहीता तीक्ष्णा राजिकादि मध्ये चापि हि भोजनस्य वा

भा॰प्र॰ क्तं केनचिद्दुर्भयमपि प्रकुप्येत् तत्संप्राप्तिमाह कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रवत्पादयोश्चीयते तत्स्थं
२०८ रक्तं वायुना दूषितेन तदा बलवाद् उच्यते वातरक्तं पूर्वोक्तैर्हेतुभिः कृत्स्नं समस्तं रक्तं विदहति अत्र द
हधातुरविवक्षितकर्मकः तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः तच्च दुष्टं रक्तं स्रवत् अधोगतं पादयोः चीयते
संचितं भवति तद्रुधिरं दूषितेन स्वहेतुभिः वायुना संरक्तं मिलितं वा तद्रक्तं उच्यते ननु एवमस्य संप्राप्तिरु
क्ता सुश्रुतेन शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मार्गसंरुणद्ध्याशु वातः क्रुद्धोत्यर्थं मार्गरोधात्स वायुर
त्युद्धिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति व्यपदेशमुचितं भवत्यत आह त
त्मावल्याद्धिति तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते पूर्वरूपमाह स्वेदोऽत्यर्थं
न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेतिरुक् संधिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः जानुजंघोरुकट्यंसहा
स्तपादांगसंधिषु निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च कंडूः संधिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति वासकृ
त् वैवर्ण्यं मंडलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् स्वेदोत्यर्थं घर्मागमनं अत्यर्थं न वा सर्वथा भवति ए २०८

तच्च व्याधिमहिम्ना कुत्स्थवत् बोधव्यं सुप्तिः स्वापः कार्ष्ण्यं कांतिक्षयः वैवर्ण्यं विच्छायता क्षतेतिरुक् यदि क्षतं
स्यात्तदात्यातिरुक् सुप्तिश्च रुक् कांतिक्षयः अथाधिकवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह वातेऽधिकेऽधिकं त
त्र शूलस्फुरणतोदनं शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता वृद्धिहानयः धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोंगग्रहोतिरु
क् शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः तत्र पादयोः शूलादिकमधिकं यत आह सुश्रुतः स्पर्शोद्वि
ग्नौ तोदभेदप्रशोषकस्वापोपेतौ वातरक्तेन पादाविति तथा शोथस्य रौक्ष्यादिकं वृद्धिहानयश्च विज्ञेयाः
धमन्याः संकोचः अंगग्रहः शीतद्वेषः अनुपशयः असात्म्यं अत्र सुप्तिः स्पर्शाज्ञत्वं अधिकरक्तं वा
तरक्तमाह रक्ते शोथोतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते स्निग्धरूक्षैः समं नैति कंडूक्लेदसमन्वितः
रक्ते अधिकेऽस्यानुवर्तनीयं एवं वक्ष्यमाणपित्तादिष्वपि अतिरुक् तोदः अतिरुक्तोदो यत्र सः शो
थः चिमिचिमेति कंडूभेदः स्पर्शप्रियत्वे तियावत् चहचहावदति लोके तद्युक्तः क्लेदसमन्वितः क्ले
दः आर्द्रता तद्युक्तः अधिकपित्तं तदाह पित्ते विदाहसंमोहस्वेदमूर्छामदस्तृषा स्पर्शासहत्वरुग्रागः

भा·प्र· शोथः पाकोऽत्रशोफता पित्ते अधिके विदाहः विशेषेण दाहः विदाहस्य पादयोरेव बोद्धव्यः अत्र आह सु

२०९ श्रुतः पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहो भवेतामत्यर्थोल्लिंगेरक्तशोथोमृदुश्च पादावितिशेषः संमोहश्चातुरस्यस्वेदःस्या

दयोः मूर्च्छा पादयोः समुच्छ्रायः शोथस्तिष्ठति यावत् न तु मूर्च्छा मोहः संमोहस्योक्तत्वात् अधिककफं तदाह

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिः स्निग्धत्वशीतताः कंडूर्मंदाचरुग्द्वन्द्वसर्वलिङ्गंचसङ्करे कफे अधिके स्तैमि

त्यं शरीरस्यार्द्रचर्मावगुंठितत्वमिव गुरुताद्वयःपादयोरेव यत आह सुश्रुतः कंडूमंतोऽश्वेतशीतोऽथशो

थोपीनस्तब्धोऽश्लेष्मदुष्टेतुरक्ते पादावितिशेषः अधिकद्विदोषमधिकत्रिदोषंचतदाह द्वन्द्वसर्वलिङ्गं

च संकरे त्रिदोषसंसर्गे एवं द्वाभ्यामन्यदप्यंगमारंभस्थानमाह पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि

आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति आखोर्मूषकस्य आखोर्विषमित्यनेन मंदविसर्पणं बोधि

तं देहमनुसर्पति अप्रतिक्रियमाणं वातरक्तस्योपद्रवानाह अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्र

हाः मूर्च्छा च मंदरुक् तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः हिक्कापांगुल्यविसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः अंगुलीवक्रता २०९

निष्पावः बोडाशाकं पत्रशाकं आदिशब्देन हंताकादीनि फलशाकानि संगृह्यंते पललंशाठि

तल्वादिदोषरहितमपि मांसं वातशोणितं प्रकोपयेत् शाटितादिनु मांसं विशेषतो वातशोणितं प्र

कोपयेत् आरनालं संधानभेदः सौवीरं संधानभेदः शुक्तं च तक्रं चतुर्थसजलयुक्तं वस्त्रपूतं द

धिसुरासंधानभेदः आसवः संधानभेदः विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि अध्यसनं अजीर्णे भुज्यते यद्भुक्त

दध्यशनमुच्यते अतिजागरो निशि प्रायशः बाहुल्येन सुकुमाराणां अल्पतरकायव्यापारा

णां अयथामिथ्याहारविहाराणां अयथाहारविहाराणां स्थूलानां सुखिनां वातरक्तं स्याद्धस्त्य

श्वोष्ट्रैर्गच्छतः यतो वायुर्वृद्धः तेन रुधिरेण बाधितो गच्छति हस्त्यादय उपलक्षणानि पद्भ्यामप्यतिवितनतः अ

न्नतः विदाह्यन्नं विदाहि निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि संविदाहाशनस्य संविदाहेऽशनं यस्य भु

क्ते विदग्धे तदुपरि भुंजानस्येत्यर्थः अध्यशनमुक्ताप्येतदुच्यते विदग्धाजीर्णे भोजनस्य विशेषतो

हेतुत्वार्थं पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः एतेषां कारणानां मध्ये केन चित्

भा·प्र· वइतिलोकेप्रछन्नंप्रच्छन्नाऽइतिलोकेव्रजदितिरक्तविशेषणं अंगेम्लानेतुनस्राव्यंरूक्षेवातोत्तरंचयत् गंभी
२१० रंश्वयथुंस्तंभंकंपस्नानिशिरामयाम् रोगानन्यांश्चवातोत्थान्कुर्यात्क्षायुरस्थितः विविधान्वातरोगान्वाम्
त्युंवात्पवञ्चेषितं रक्तंकुर्यान्नतः स्निग्धान्नल्पमाणेननिर्हरेत् विरेचयेत्तुपित्तादौस्नेहयुक्तैर्विरेचनैः वा
ह्यमालेपनाभ्यंगपरिषेकोपनाहनैः विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गंभीरमाचरेत् वाह्यंवातरक्तंगंभीरमाभ्यं
तरंतदेवआचरेत्त्यजेच्चरेतदिवास्वप्नंचकोपव्यायाममैथुनंतथा कटूष्णगुर्वभिष्यंदिलवणाम्लेचवर्जये
त् पुराणयवगोधूमशालयःषष्टिकास्तथा भोजनार्थेरसार्थेवाविष्किराःप्रतुदाहिताः विष्किराःलावतित्ति(
कवर्तकतित्तिरप्रभृतयः।प्रतुदाधवलापांडुप्रभृतयः आढकचणकामुद्गामसूराःसकुलत्थकाः यूषार्थेवकु
सर्षपकाःप्रशस्तावातशोणिते सुनिषण्णकवेत्राग्रंकाकमाचीशतावरी वास्तुकोपोदिकाशाकंशाकं
सतुक्कसेव्यकंत्रोचवर्लितथाघृतमांसरसैर्भृष्टंशाकंशाल्पापदापयेत् सुनिषण्णकःचांगेरीसदृशश्चतुः
पत्रःसजलेस्थलेजवतिसुसनइतिलोके घवलीचाम्लीइतिकश्चित् हितोगोधूमचूर्णैश्चछागाक्षीरघृतसु २१०

तैःलेपस्तद्वत्तिलाःश्चताःपिष्टाःपयसिनिर्वृताः घृतमत्रछागंगव्यंचग्राह्यंपयसिनिर्वृताः दुग्धेतिक्ताः क्षी
रपिष्टातसीनिर्वावर्द्धमानफलैरपिदुग्धपिष्टैःप्रलेपःस्याद्धितःपवनशोणिते वर्द्धमानएरंडःगुडूच्याः
स्वरसंकल्कंचूर्णंवाक्वाथमेववा सेवतेयोनरोनित्यंवातरक्तात्प्रमुच्यते वत्सादनीकृतःक्वाथःपीतो
गुग्गुलमिश्रितः अवश्यंनाशयेदेषःससमीरणशोणितं घृतेनवातंसगुडाविवंधंपित्तंसिताद्याम्मधुनाऽ(
कफंच वातास्त्रमुग्रंरुवुतैलयुक्ताशुंठ्यामवातंशमयेद्गुडूची मंजिष्ठात्रिलफलातिक्तावचादारुनिशा
मृतानिंवश्चेभिःपिवेन्नीरंक्वाथोयंनवकार्षिकः वातरक्तंतथाकुष्टंपामानंरक्तमंडलं कंडूविचर्चिवि
स्फोटंपानादेवव्यपोहतिपंचरक्तिकमाषेणकर्षेत्रिंदशमाषिकःकिंत्वेवंसाधितेक्वाथेमात्रायेग्यपात्र
दीयते अथमंजिष्टादिक्वाथः गुडूचीवाकुचीचक्रमर्दश्चपिचुमंदकः हरीतकीहरिद्राचधात्रीवासा
शतावरी वालंनागवलायष्टीमधुकंक्षुरकोपिच पटोलस्यलतोशीरंमंजिष्टारक्तचंदनं गुडूच्यादिरयंक्वा
थोवातरक्तांतकारकः कुष्टानांश्रेयस्यंहर्त्ताकंडूमंडललखंडनः वातिकानोधिरान्सर्वान्विकारानाशुनाशयेत्

ना·प्र· मुनिभिः करुणाकीर्णैः कषायोयं प्रकाशितः गुडूच्यादिक्वाथः गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतं वात
२११ रक्तं निहंत्याशु कुष्ठं हरति दुस्तरं गुडूचीघृतं तुलां पचेद्गुडूच्यास्तु जलद्रोणे चतुष्टये पादशेषः कषायस्तु गोदुग्धद्रो
णसंमितं तिलतैलाढकं ताभ्यां पचेन्मृदुवह्निना भिषक् वक्ष्यमाणैस्तु तोद्रव्यैः सम्यक्कल्कीकृतैः पचेत् मंजिष्ठाम
धुकं कुष्ठं जीवनीयगणस्तथा एलामुस्तमहीकामांसीव्याघ्रनखो नखी हरेणुः श्रावणी व्योषं स्थिराकामल
कीधात्री तथाश्वगंधिपामाशताह्वाकाचविष्णुक्रांता च पत्रकं नागकेशरवालत्वक्पद्मकोत्पलचंदनं एतानि
कल्कवस्तूनि कथितानीह कोविदैः पानेभ्यंगेनुवासे च तैलमेतन्निषेवितं वातरक्तं तदुद्भूतोपद्रवांश्चापे
नाशयेत् धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् हन्यात्तवणकृतान्दोषान् गुरुचीतैलमुत्तमं इतिगुडूच्या
दितैलं वनमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थं संक्षोभ्य तोयराशौ प्रत्येकं त्रैफलं प्रस्थं द्वात्रिंश
च्छिन्नरुहापलानि सर्वाणि संक्षुद्य क्षिप्त्वोपचेद्वयपक्वोतद्दर्व्या संघट्टयेन्मुहुर्वैद्यः अर्द्धक्षपितं यावत्तोयं स्या
त्पचेत्तावत् अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि संसाधयेद्यः पात्रे सांद्रीभूतं गुग्गुलमवतार्य धारयेद्भूमौ २११

स्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः मांसक्षोथो मांसगलनं मूर्छातिदंगसमुच्छ्रायः अमंदरुक् पीडावाकुल्यं प्रवेपकः
प्रवेपनं प्रवेपकः ततः स्वार्थे कः असाध्यत्वादिकमाह एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् अरु
स्त्रोपद्रवं याप्यं साध्यं यन्निरुपद्रवं मोहेनैकेनेति क्वचनमस्वप्नादिभिः समस्तैरसाध्यत्वं बोधयति एक
दोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् यत्त्रिदोषमसाध्यं स्याद्यस्य चास्युरुपद्रवाः नवं संवत्सराद्वर्वाची
नं तत्साध्यं त्र्याजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतं च यत् उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः वातर
क्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोषितं आजानुपद्भ्यां जानुपर्यंतं यन्नवति तदसाध्यं स्फुटितं यच्च त्वक्
त्रेशीतेनेव किंचिद्विदीर्णं प्रभिन्नं अधिकविदीर्णं प्रस्रुतं चवहत् अथ वातरक्तस्य चिकित्सा वातश्चो
णितेनोस्रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् अल्पाल्पं रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथाबलं रक्षयेद्वायुं यस्याद्वायु
र्वृद्धिं तथा रक्तं हरेदित्यर्थः रुग्रागदाहतोदेषु जलौकाभिर्हरेदसृक् शृंगतुंबैश्चिमिचिमाकंडूरु
ग्वेदनान्वितं प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशाद्देशांतरं व्रजत् निर्हरेत् निष्काशयेत् चिमिचिमा चहचुहा

भा॰प्र॰ उष्णोदके परिक्षिपेत् अत्र भल्लातकासहत्वे तु प्रदेयं रक्तचंदनमिति वचनाद्भल्लातकासहत्वे रक्तचंदनं न
२१२ प्रदेयं अत्र भल्लातकस्य प्राधान्यत्वात्प्रधानद्रव्यस्यानुकल्पाविधानात् प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्चतुर्गुणं तत्राम्भ
सि क्षिपेत् चतुर्थांशावशेषं तु कषायमवतारयेत् वस्त्रपूते कषायेऽत्र वक्ष्यमाणानि निःक्षेपेत् सर्वा
णि कृत्वा ताम्रे पचेन्मृद्वग्निना शनैः सर्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत् तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि कृमिवि
ड्गमिवामृता वाकुचीचक्रमर्दश्च पिचुमंदो हरीतकी धात्री रात्रिश्च मंजिष्ठामस्विं नागरं कणा यवा
नी सैंधवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरं पर्पटः पत्रकं वालसुश्रीरं च चन्दनं तथा गोक्षुरस्य च वीजानि कर्पूरो
रक्तचंदनं पृथक्पलार्द्धमानानामेषां चूर्णमिह क्षिपेत् सम्यक्संमिश्र्य तत्स्नेहभाजने मृण्मये नवे श्रभा
तेन क्षितौ जीर्णेऽमृतभल्लातकाभिधं अवलेहं समश्नीयात्पलमात्रं जलेन हि प्रकृत्या देहिनो यस्य सह
ते रुष्करो न चेत् सोऽरुष्करस्य संसर्गं सदा दूरात्परित्यजेत् अरुष्करो भल्लातकः भल्लातकावलेहोऽयं वा
तरक्तात्सर्वतः वातरक्तसमुद्भूतान्विकारानाशु नाशयेत् कुष्ठानि सकलान्येव दुर्नामानि हरेदयं वि २१२

सर्प्पमंडलं कंडूश्चामयेदेष सेवितः विकारान्वातिकान्सर्वान्त्रयाद्रुधिरसंभवान् हरत्येव प्रयोगोऽयं यत्न
तः सेवितः सदा व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियं तैलाभ्यंगं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत् अ
मृतभल्लातकावलेहः तालकस्य तु यस्येह पत्राणि स्युः पृथक्पृथक् अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं वि
चक्षणैः पुनर्नवायाः स्वरसैः तालकं तद्विमर्दयेत् दिनमेकं ततस्तस्मिन्घनत्वं गमिते सति कुर्वीत
चक्रिकां तां तु शोषयेत्सम्यगातपे पुनर्नवासमस्तांगक्षारैः स्थालीं गलावधि पूरयेत्ततः क्षारं कठयेत्स्था
डनेन हि क्षारस्योपरि तां सम्यग्दद्यात्तालकचक्रिकां ततस्तामाच्छादनं दत्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत्
स्थालीं चुल्ह्यां निधायाग्निमसंदं ज्वालयेद्भिषक् निरंतरमहोरात्रपंचकं तेन सिध्यति स्वांगशीतं समु
त्तार्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमं तालकेश्वरनामायं रसो गुंजामितोऽशितः गुडूच्यादिकषायेण दातेतान्वि
नाशयेत् सोपद्रवं वातरक्तं कुष्ठान्यष्टादशापि च फिरंगदेशजं जंतोर्हन्ति रोगं सुदुस्तरं विशीर्य्यमंडलकं
डूंयार्मा विस्फोटकं तथा वातरक्तकृतान्रोगानन्यानपि विनाशयेत् एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विव

र्जयेत् तथा कटुरसं वह्निमान्द्यं रूक्षं त्यजेत् लवणं पयः परित्यक्तुं न शक्नोति कथंचन सद्यः सैंधवमश्नीयान्म
धुरो परसो हितः तालकेश्वररसः इति वातरक्ताधिकारः अथ शूलाधिकारः तत्र शूलस्य सन्निकृष्टं निदान
माह दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोष्टधा भवेत् सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः प्रभुः कर्ता व्याप्ति
कस्य विप्रकृष्टं निदानं संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिः
पानात् कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् कषायतिक्तादिविरूढजान्नविरुद्ध
वल्लूरकशुष्कशाकैः विट्शुक्रमूत्रानिलसंनिरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् वायुः प्रवृ
द्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकबस्तिदेशे जीर्णे प्रदोषे च घनागमे वा शीते च कोपं समुपैति गाढं मुहु
र्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तंभनतोदभेदैः संस्वेदनाभ्यंजनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च
शमं प्रयाति व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरो रात्रौ एषामतियोगात्
शीतजलस्य प्रभूतपानात् कलायः त्रिपुटः आढकी तुवरी कोरदूषः कोद्रवः अत्यर्थरूक्षद्रव्यसे २१२

शीतिदीपेच्च तस्मिन्व्याधिद्व्याणितान्याह पारदगौरीरजसोः कज्जलिकां विल्वपरिमाणां त्रिफलां प्रथक्पृ
लार्द्धप्रत्येकं त्रिकटु विल्वार्द्धं विल्वार्द्धकं विडंगं कर्षं कर्षं त्रिवृद्दन्त्योः पलमेकं गुग्गुल्वाः संचूर्ण प्रक्षिपे
त्सर्वं आदौ शाणेो मितं खादेत्ततः शाणद्वयोन्मितं ततः शाणत्रयोन्मानं गुग्गुलं भक्षयेत्सदा दिनमांसम
के पूर्वे गुग्गुलोः शाणमाहरेत् द्वितीयेन शाणयुगलं ततः शाणत्रयं सदा उपयुज्य चानुपेयं द्राक्षं संगंधि(
शालिलं च रच्छाहार विहारीभेषजमिति सर्वकालीनं तनुरोहि वातशोणितमेकजमथ सर्वजं हरति श्रुत
मति शुष्क स्फुटितं दीर्णजीर्णं यदायानु सुप्तं वहत स्फुरितं शीतिमेचत्वङ्मात्र किंचित् दीर्णं दीर्णं त्र
धिक विदीर्णजीर्णं अतिक्रांत संवत्सरं आजानुपद्भ्यां यानु पर्यंतं पद्मवति व्रणकासगुल्मकुष्ठश्च य
मूदरपांडुमेहांश्च मंदाग्निं च विबंधं प्रमेहपीडकांश्च नाशयत्याशु शातं निषेव्यमाणः सर्वान्रोगान्हरेद्दे(
षः अग्निद्वपजरा दोषान्करोति केशोरकं रूपं केशोरकोयगुग्गुलुः निम्बतुं त्रिजलेपात्सुमल्लातकयश्चता(
हिताः ताश्च सर्वा विधातव्याः संछिन्नमुखमुद्रिकाः मुखमुद्रिकाः मुहटीइतिलोके तासां प्रत्यक्षं छित्वा(

वाअध्यशनं भुक्तस्योपरिभोजनं अभिघातोलोष्टादिभिःकषायतिक्तरससेवाविरूढजान्नंविरूढमं
कुरितमन्नंकलायचणकादितत्तुमन्नंभक्ष्यं वल्लूरकंशुष्कमांसं तस्यशूलस्यदेशमाह हृदयादिषु
तत्रहृच्छूलस्यपृथगपिलक्षणंपवंतिकफपित्तावरुद्धस्तुमारुतोरसवर्द्धितः हृदिस्थःकुरुतेशूल
मुच्छ्वासावरोधकंसहृच्छूलइतिख्यातोरसमारुतकोपजः पार्श्वशूलस्यापिलक्षणमाह कफंनिगृह्य
पवनःसूचीभिरिवनिस्तुदन् पार्श्वस्थःपार्श्वयोःशूलंकुर्यादाध्मानसंयुतं तेनोच्छ्वसितिवक्त्रेणनरो
नंचनकांक्षति निद्रांचनाप्नुयादेषपार्श्वशूलःप्रकीर्तितः बस्तिशूलस्यापिलक्षणमाह संरोधात्कुपितो
वायुरस्थिसंश्रित्यतिष्ठतिबस्तिवंक्षणनाडीषुततःशूलोस्यजायते विण्मूत्रवातसंरोधोबस्तिशूलःस
उच्यते प्रकृतमनुसरतिजीर्णेभुक्तेप्रदोषेराध्यागमे रात्रिभवश्री तेनवातप्रकोपात् धनागमेवा
र्षासुमेघोदयेच अथपैत्तिकमाह क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थप्र
षैःकट्वम्लसौवीरसुराविकारैःक्रोधानलायासरविप्रतापैःग्राम्यातियोगाद्दशनैर्विदग्धैःपित्तंप्रकु

भा॰प्र॰ प्याथकरोतिशूलं तृषमोहदाहार्तिकरंहिनाभ्यांसंस्वेदमूर्छाभ्रमशोषयुक्तंमध्यंदिनेकुप्यतिचार्द्धरात्रे
२१४ निदाधकालेजलदात्ययेच शीतेचशीतैःसमुपैतिशांतिंसुस्वादुशीतैरपिभोजनैश्चनिष्पावोराजमाषः
सौवीरंसंधानभेदः सुराविकारैः परिपक्वान्नसंधानसमुत्पन्नासुरामतातस्याःप्रकारैः रविप्रतापश्च
तपःग्राम्यातियोगोमैथुनाधिक्यंविदाहीत्युक्तापि अन्नैर्विदग्धैरितिबोधयति अविदाह्यपिवस्तु
नोपिपित्तवशात् विदाहित्वंभवतिजलदात्ययोशरदिशीतकाले शीतैर्वातादिभिः श्लेष्मिक
माह आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः अन्यैर्बलासज
नकैरपिहेतुभिश्चश्लेष्माप्रकोपमुपगम्यकरोतिशूलं हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये
स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैःभुक्तेसदैवहिरुजंकुरुतेतिमात्रंसूर्योदयेथशिशिरेकुसुमागमेच आनू
पंवकूलदेशजंमत्स्यंवारिजंशालूकादिपक्वंदध्नासमंक्षीरंविज्ञेयादधिकूर्चिका तक्रेणतक्रकू
र्चीस्यात्तयोःपिंडःकिलाटकःपयोविकारःपायसादिःपिष्टंमाषादिअन्यैर्गुर्वादिभिःस्तिमितमा २१४

संनिविष्टंसर्वेषुदेशेषुचसंनियातात् हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यांसहितेकुक्षौ कफसन्निविष्टंकफेनाविष्टं
वस्तौहृत्कण्ठएवपार्श्वेषुसशूलःकफवातिकः कुक्षौहृन्नाभिमध्येतुसशूलःकफपैत्तिकः दाहज्वरकरो
घोरोविज्ञेयोवातपैत्तिकः तंत्रांतरोक्तमामशूलमाह अतिमात्रंयदाभुक्तंयावकंमृदुतांगते स्थिरीकृ
तंतुतत्कोष्ठेवायुरावृत्यतिष्ठति यदान्नमगतंयाकंतच्छूलंकुरुतेभृशं मूर्छाध्मानविदाहांश्चहृल्लेखंश्वास
विलंबिकं कंपंवांतिमतीसारंप्रमोहंजनयेदपि अविपाकोद्भवंशूलमेतमाहुर्मनीषिणः अविपाको
द्भवं आमोद्भवमित्यर्थः शूलस्योपद्रवानाह वेदनातितृषामूर्छाआनाहोगौरवंज्वरः भ्रमोरुचिःकृ
शत्वंचबलहानिस्तथैवच उपद्रवादशैवेतेयस्यशूलेषुनास्तिसः शूलस्यैवभेदंपरिणामशूलमाह
स्वैर्निदानैःप्रकुपितोवायुःसंनिहितेयदा कफपित्तेसमावृत्यशूलकारीभवेद्बली भुक्तेजीर्यति
यच्छूलंतदेवपरिणामजं स्वैर्निदानैरित्यादिनानिदानपूर्विकासंप्राप्तिरुक्ता भुक्तेजीर्यतिइत्या
दिनालक्षणमुक्तंसमावृत्यप्राप्य अथान्नद्रवनामानंशूलविशेषमाह जीर्णेजीर्यत्यजीर्णेवायच्छू २१५

लमुपजायते पथ्यापथ्यप्रयोगेणभोजनेनवा नशमंयातिनियमात्सोन्नद्रवउदाहृतः नेदंशूलमसा
ध्यंचिकित्साभिधानात् अथशूलस्यचिकित्सा वमनंलंघनंस्वेदःपाचनंफलवर्तयः क्षारश्चूर्णानिगुटि
काःशस्यंतेशूलशांतये विज्ञायवातजंशूलंतुस्नेहस्वेदैरुपाचरेत् शूलव्याकुलस्यास्यस्वेदएवसुखा
वहः मृत्तिकांसजलांपाकात्घनीभूतांपटेक्षिपेत् कृत्वातत्पोटलींशूलीतयास्वेदंविधापयेत् मृत्तिका
स्वेदः कार्पासास्थिकुलत्थिकातिलयवैरेरंडमूलातसीवर्षाभूशणबीजकांजिकयुतैरेकीकृतैर्वापि
पक्वस्वेदःस्यात्पयकूर्परोदरशिरःस्फिक्पाणिपादांगुलीगुल्फस्कंधकटीरुजोविजयतेनिःशेषवातार्ति
हा कार्पासास्थ्यादिस्वेदः तिलैश्चगुटिकांकृत्वाभ्रामयेज्जठरोपरि शूलंमुक्त्वातेनशांतिंगच्छतिस
त्वरं नाभिलेपाज्जयेच्छूलंमदनंकांजिकान्वितं मदनंमधुफरबिल्वमेरंडजंमूलंक्वाथयित्वाशृतंपिबे
त् हिंगुसौवर्चलोपेतंसद्यःशूलनिवारणं गुडंशालीयवाःक्षीरंसर्पिःपानंविरेचनं जांगलानिचमांसा
निभेषजंपित्तशूलिनां मणिरजततांम्राणांभाजनानिगुरूणिच तोयेनपरिपूर्णानिशूलस्योपरि

मा·प्र·
२१६

धारयेत् विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं रसाश्च सस्ताः शशलावकानां संतर्पणं लाजमधूपपन्नं योगाश्च सुशी
तामधुसंप्रयुक्ताः सगुडां घृतसंयुक्तां भक्षयेद्वा हरितकीं प्रलिह्याच्छूलवांस्तर्षं धात्रीचूर्णं समाक्षिकं श्या
ल्पन्नं जांगलं मांसमरिष्टं कटुकं रसं मधूनि जीर्णगोधुमं कफशूले प्रयोजयेत् अरिष्टं भेषजं कायसिद्धम
घं लवणत्रयसंयुक्तं पंचकोलं सरामठं सुखोष्णेनांबुना पीतं कफशूलं प्रणाशयेत् आमशूले कि
याकार्या कफशूलप्रणाशिनी सेव्यमामहरं सर्वं घमग्निविवर्द्धनं तीक्ष्णायाः चूर्णसंयुक्तं त्रिफ
लाचूर्णमुत्तमं प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणं तीक्ष्णाराजिका दारुहैमवती कुष्टश्च ता(
क्ताहिंगुसैंधवैः अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च लिपेच्छूलपुतोदरं मूलं बिल्वं तथैरंडं चित्रकं विश्वभेषजं
हिंगुसैंधवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणं वातरोगांतर्गताध्मानचिकित्सायां लिखितो नाराचनामा र
सोऽप्यत्र विरेचनं शूले हितं कूष्मांडकं तनुकं कृत्वा छित्वा घर्मे विशोषयेत् स्थाल्यां निःक्षिप्य त
त्सर्वं पिधानेन पिधाय च चुल्यां निवेश्य वह्निं च ज्वालयेत् कुशलो जनः पश्चात्तन्नवेन्नसकिंत्वंगा २१६

र्द्रचर्म्मावगुंठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वैः सह स्यादित्यर्थः इति त्रिधा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योप
लक्षणं शिशिरे तत्र कफस्यातिसंचयात् कुसुमागमे वसंते द्वंद्वजमाह द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं
द्विदोषजं त्रिदोषजमाह सर्वेषु देशेषु च सर्वलिंगां विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलं सुकष्टमेनं विषवज्रतु
ल्यं विवर्जनीयं प्रवदंति तज्ज्ञाः सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु सर्वभवं त्रिदो
षजं शूलं विद्यात् सुकष्टमसाध्यं विषवज्रतुल्यं मारणात्मकत्वात् आमजमाह आटोपहृल्लासवमी
गुरुत्वस्तैमित्युमानाहकफप्रसेकैः कफस्य लिंगेन समानलिंगमामोद्भवं शूलमुदाहरंति कफस्य
कफशूलस्य आमोद्भवं आमाद्भवो यस्य तं शूलं अत्रामाच्छूले जाते पश्चाद्दोषसंबंधः अत एव शूल
स्याष्टत्वमुक्तं स च प्रथमसामाशये पश्चात्संबंधि दोषैर्वस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोषसंबंध
ः आमशूलदोषविशेषेण देशविशेषमाह वातात्मकं वस्तिगतं वदंति पित्तात्मकं चापि वदंति नाभ्यां
हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसंनिविष्टं सर्वेषु देशेषु च संनिपातात् हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ कफ

भा·प्र· चलवणेनसुपूरितं मृद्धावेष्टितंशुष्कंपक्वंगोमयवह्निना पिप्पल्यानद्धितंहंतिशूलंहिपरिणामजं वातिकं
२१७ पैत्तिकंवापिश्लैष्मिकंसान्निपातिकं नारिकेलक्षारः अथान्नद्रवस्यचिकित्सा अन्नद्रवाख्येशूलेतुनता
वस्याप्यमश्नुते यावत्कटुकपीताम्लमन्नंनछर्दयेद्द्रवं जातमात्रेजरत्पित्तेशूलमाशुविनाशयेत् पित्तान्तं
वमनंरूक्षाकतंचविरेचनं अन्नद्रवेचयत्कार्यंजरत्पित्तेयदीरितं जरत्पित्तेपित्तपथ्यंप्रोक्तमन्नद्रवेतुयत् आ
मपक्वाशयेशुद्धेगच्छेदन्नद्रवःशमं माषेंडरीसलवणांसुस्विन्नांतैलपाचितां ताहृत्त्वासर्पिषास्वादेदन्नद्र
वनिपीडितः धात्रीफलभवचूर्णमयश्चूर्णसमन्वितं यष्टीचूर्णेनवायुक्तंलिह्यात्क्षौद्रेणतद्गदे श्यामा
कतंडुलैःसिद्धंसिद्धंकोद्रवतंडुलैः प्रियंगुतंडुलैःसिद्धंपायसंससितंहितं प्रियंगुःकंगुविशेषः गोडिकांशो
णांकंदंकूष्मांडमपिभक्षयेत् कलायपक्वशाकंवाशाकंवालाजसंभवान् गोडिकं गुडेनसंस्कृतं पक्वा
न्नं कुलत्थशाकंअथवादक्षाषाढ्याधिकंतया चक्राकानमथोस्नेहकल्कोद्रवस्योदनंतथा दाधिकंदक्षासं
स्कृतंभक्तं महेरिशतिलोकेगोधूममंडकंतत्रसर्पिषागुडसंयुतं ससीतंशीतदुग्धेनमर्दितंकथितं(२१७

हितं अन्नद्रवोदुश्चिकित्स्योविज्ञेयोमहागदः तस्मात्तस्यप्रशमनेपरंयत्नंसमाचरेत् अन्नद्रवेजरत्पित्तेव(
ह्निर्मंदोभवेद्यतः तस्मात्तत्रान्नपानानिमात्राहीनानिकारयेत् कलायधववगोधूमाःश्यामाकाःकोरदूषकाः
रक्तमाषाश्चमाषाश्चकुलत्थाःकंगुशालयः दधिलुप्तरसंक्षीरंसर्पिर्गव्यंसमाहितं वास्तूकंकारवेल्लीच
कर्कोटकफलानिच बर्हिणोहरिणामत्स्यारोहिताद्याःकपिंजलाः एतस्मिन्नामयेशस्तामतामुनिचि
कित्सकैः दधिलुप्तरसं दध्नालुप्तःप्राकृतोरसोयस्यतत् क्षीरंदधियुक्तंक्षीरमित्यर्थः गुडामलक
पथ्यानांचूर्णंप्रत्येकशःपलं त्रिपलंलोहकिट्टस्यतत्सर्वंमधुसर्पिषा समालोड्यसमश्नीयाद्यत्समात्रं
प्रमाणतः आदिमध्यावसानेषुभोजनस्यनिहंतितत् अन्नद्रवंजरत्पित्तंमम्लपित्तंसुदारुणं परिणा
मशूलंचशूलंसंवत्सरोत्थितं गुडमंडूरं व्यायामंमैथुनंमद्यंलवणंकटुकंरसं वेगरोधंशुचंक्रो
धंविदग्धंचात्स्यजेत् इतिशूलपरिणामशूलान्नद्रवजरत्पित्ताधिकारः अथोदावर्ताधिकारःतत्रो
दावर्तस्यविप्रकृष्टंनिदानमाह वातविण्मूत्रजृंभाश्रुक्षवोद्गारवमींद्रियैः क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणांधृ

सोदावर्त्तसंभवः इंद्रियमत्र शुक्रं अत्र तृतीया सहार्थे इत्यावेगविघातेन उदावर्तस्य सामान्यं लक्षणमाह
यतोर्ध्वं जायते वायोरावर्तः स चिकित्सकैः उदावर्त इति प्रोक्तो व्याधिस्तत्रानिलप्रभुः आवर्त्तो भ्रमः तत्र
वेगाभिघातभिन्नानामुदावर्त्तानां क्रमेण विशिष्टानि लक्षणान्याह तत्रापानवातनिरोधकस्योदावर्त्त
स्य लक्षणमाह वातमूत्रपुरीषाणां संगो ध्मानं क्लमो रुजा जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहा
त् संगः अप्रवृत्तिः आध्मानमाध्मानं रुजा जठरे अन्ये तोदशूलगुल्मादयः पुरीषनिरोधजमाह
आटोपशूलं परिकर्तिका च संगः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभि
हते नरस्य परिकर्त्तिका गुदे कर्त्तनवत्पीडा ऊर्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यं मूत्रनिग्रहजमाह बस्तिमेह
नयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा विनामो वंक्षणानाहः स्याल्लिंगं मूत्रनिग्रहे विनामः व्यथया वपुषो नम
नं वंक्षणानाहः वंक्षणयोराकर्षणवद्वेदना जृंभानिरोधजमाह मन्यागलस्तंभशिरोविकाराः जृंभोप
घातात्पवनात्मकाः स्युः तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवंति तीव्राः सह कर्णरोगैः अश्रुनिरोधजमाह । २१८

रो हृद्रोगो भवेत् तदाग्निर्वापयेच्छीतं चूर्णयेच्चूर्णितं तु तत् माषद्वयमितं तावद्गुडूचीचूर्णेन मिश्रितं जलेन भक्ष
येन्निःस्वं महाशूलाकुलो नरः असाध्यमपि तच्छूलं यदप्येते न शाम्यति कूष्मांडक्षारः अथ परिणामशू
लस्य चिकित्सा लंघनं प्रथमं कुर्याद्वमनं सविरेचनं पक्तिशूलोपशांत्यर्थं तत्र वाते विधिर्यथा पीत्वा तु द्वी
रमाकंठं मदनक्वाथसंयुतं कांगारकस्य मोद्रस्य कोशाकारस्य वा रसं कषायं वाथ निंबस्य कटुतुंबीर
सं वचां यथाविधि वमेद्धीमान् पक्तिशूलार्दितो जनः त्रिवृता च तथा दंत्या तैलेनैरंडजेन वा दत्तं विरेच
नं सद्यः पक्तिशूलनिवारणं विडंगतंडुलव्योषत्रिवृद्दंतीकचित्रकं सर्वाण्येतानि संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि
कारयेत् गुडेन मोदकान्कृत्वा खादेदुष्णेन वारिणा जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवं विडंगादिमो
दकः नागरतिलगुडकल्कं पयसा संसिध्य यः पुमान् । लिह्यात् उग्रं परिणतिशूलं नश्येत्तस्य त्रिरात्रे
ण पीतं संबूककजं भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात् पक्तिजं नाशयत्येव शूलं विष्णुरिवासुरान् लोहपथ्याक
णाचूर्णं समधुसर्पिषा विलिहन्विनिहंत्येव शूलं हि परिणामजं पथ्यादिलोह नालिकेरसतोयं

भा॰ प्र॰ तजमाह जृंभांगमर्दौ छिच्छिरोर्तिज्वरास्य निद्राविघातादथवापि तंद्रा अर्तिजाड्यं गौरवं शिरोगात्रादिगौरवने
२१८ ति तद्रांतरेपाठात् वेगावरोधजमुदावर्त्तमभिधाय रूक्षादिकुपितवातजं तमाह तस्य निदानसंप्राप्तिपूर्व
कं लक्षणमाह वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति-
च वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं च प्रवर्त्तयेत् ततो हृद्वस्तिशूलार्तो
हृल्लासारतिपीडितः वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषा
ज्वरान् वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् बहूनन्यांश्च लभते विकारान्वातकोपजान् उ
दावर्त्तयति वायुरूर्ध्वभ्रमणेन वातादिवहानि स्रोतांसि निरुणद्धि न तु विडादीन्यधोगमयति पुरीषं
च प्रवर्त्तयेत् प्रवर्त्तयति शोषयति कठिनं कुर्यादित्यर्थः विभ्रमः रज्जौ सर्पज्ञानं श्रवणविभ्रमः अ
न्यथाश्रवणं असाध्यलक्षणमाह तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् शकृद्वमंतं मतिमानुदा
वर्त्तिनमुत्सृजेत् परिक्लिष्टं रोगांतरेण अथानाहस्य लक्षणमाह आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो वि २१८

बद्धं विगुणानिलेन प्रवर्त्तमानं न यथा स्वमेनं विकारमानाहमुदाहरंति आमं अपक्वमाहाररसं वा
मज्जमानाहसंज्ञोस्मिन् भवेत्स्यामसमुत्थे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहः आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तं
भउद्गारविघातनं च विघातकं अप्रवर्त्तिः शकृत्संचयजमाह स्तंभः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोथ मूर्च्छा शकृ-
तो वमिश्च श्वासाश्च पक्वाशयजे भवंति तथालसोक्तानि च लक्षणानि पक्वाशयजे शकृत्संचयजे आना
हे स्तंभशब्दः कटीपृष्ठयोः स्तब्धतावाची पुरीषमूत्रयोरप्रवृत्तिवाची अलसोक्तानि लक्षणानि आध्मा
नवातनिरोधादीनि अथोदावर्त्तानां चिकित्सा अधोवातनिरोधोत्थेप्युदावर्त्ते हितं मतं स्नेहपानं-
तथा स्वेदो वस्तिर्वायनुलोमनं विड्विघातसमुत्थे तु विड्भेदन्नं तथौषधं कर्माभ्यंगावगाहश्च स्वेदो वस्ति
र्हितो मतः वर्तिः फलवर्त्तिः मूत्रावरोधजनिते क्षीरवारि विवापिबेत् सर्वथैव प्रकुर्वीत मूत्रकृच्छ्रा
स्मरी विधिं जृंभाविघातजे स्नेहं स्वेदं वापि प्रयोजयेत् अन्यानपि प्रयुंजीत समीरणहरान्विधीन् नेत्रनी-
रावरोधोत्थे मुंचेद्बाष्पं शोकजं च स्वप्याच्च सुखे न तस्यायेकथयेच्च कथाः प्रियाः छिक्काविघातजे तीक्ष्णघ्राणन-

स्यार्द्रदर्शनाःप्रवर्तयितुं सक्तंस्नेहस्वेदौचशीलयेत् तीक्ष्णंमरिचराजिकादि उद्गारस्यावरोधेतु
स्नेहिकंधूममाचरेत् छर्दिनिग्रहसंजातेवमनंलंघनंहितं विरेचनंवातमतंतथा वस्तिशुद्धिकरैःसि
द्धंचतुर्गुणजलंपयः आवारिनाशंक्वथितंपीतवंतंप्रकामतः रमयेयुःप्रियानार्यःशुक्रोदावर्तिनंनरं
तस्याभ्यंगोवगाहश्चमदिराचरणायुधाः शालीःपयोनिरूहश्चहितंमैथुनमेवच क्षुद्विधातसमुद्भूतेस्नि
ग्धमुष्णंतथालघु रूक्षमल्पंहितंभक्ष्यंपुष्पसेव्यंसुगंधिपुत् तृषाविधातसंभूतेशीतःसर्वोविधिर्हितः कर्पू
रशिशिरंस्वच्छंपीतंतोयंशनैःशनैः श्रमश्वासेधृतेश्रान्तोविश्रामःसरसोदनः निद्रावेगविघातेपि
वेत्क्षीरंसितायुतं सुवाहनंसुशय्याचहितास्तेत्रप्रियाःकथाः बाष्पादिवेगविघातजनितानामुदावर्तानां
चिकित्सामभिधायरूक्षादिकुपितवातजनितस्योदावर्तस्यचिकित्सामाह हिंगुमाक्षिकसिंधूत्थैःपिष्टै
र्वर्त्तिर्विनिर्मितां घृताभ्यक्तांगुदेन्यस्येदुदावर्तविनाशिनीं फलवर्त्तिः मदनंपिप्पलीकुष्ठंवचागौराश्चस
र्षपाः गुडक्षीरसमायुक्ताफलवर्तिरिहोदिता मदनफलादिःफलवर्तिः खंडपलंत्रिवृताक्षःकृत्वा २२०

आनंदजंवाष्पथशोकजंवानेत्रोदकंप्राप्तममुंचतोहि शिरोगुरुत्वंनयनामयाश्चभवंतितीव्राःसहपीन
सेनः क्षिकानिरोधजमाहः मन्यास्तंभःशिरःशूलमर्दितार्धावभेदकैः इंद्रियाणांचदौर्बल्यंक्षवथोःस्याद्वि
धारणात् उद्गारनिरोधजमाह कंठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः कूजश्चवायोरथवाप्रवृत्तिः उद्गारवेगेभि
हतेभवंतिजंतोर्विकाराःपवनप्रसूताः कंठास्यपूर्णत्वंकवलेनैवतेदोद्गामशाय्येव क्लमोऽथकर्णाक्ष
दरेवाघोरप्रवृत्तिःउच्छ्वासादिरोधःपवनप्रसूताः पवनाज्जाताविकाराःहिक्काद्यः वांतिनिरोधजमाह कंडू
कोठारुचिव्यंगशोथपांड्वामयज्वराःकुष्ठहृल्लासवीसर्पाःछर्दिनिग्रहजाःगदाः शुक्रनिरोधजमा
ह मूत्राशयेवैगुदमुष्कयोश्चशोथोरुजामूत्रविनिग्रहश्चशुक्राश्मरीतत्स्रवणंभवेच्चतेतेविकाराविह
तेतुशुक्रे तत्स्रवणंशुक्रस्रावः तेतेविकाराः वातकुंडलिकाद्यः क्षुधाविघातजमाह तंद्रांगमर्दावरुचिः
श्रमश्चक्षुधाविघातात्स्युःकृशताचदृष्टेः तृष्णाविघातजमाह कंठास्यशोषःश्रवणावरोधस्तृष्णाविधातात्
हृदयेव्यथाच श्वासनिरोधजमाह श्रांतस्यनिःश्वासविनिग्रहेणहृद्रोगमोहावथवापिगुल्मः निद्राविधा

दयोत्पर्थमिथ्याहारविहारतः कुर्वंतिपंचधागुल्मंकोष्ठांतर्ग्रंथिरूपिणं दुष्टाःस्वकारणैः मिथ्याहारोध्यश्ना
नादिमिथ्याविहारोबलवद्विग्रहादिपंचधेतिवातपित्तकफसंनिपातरक्तजान्येवंपंचरक्तजास्तुप्रकृतिसम
वेतत्वान्नस्त्र्यगाएवंतेशोरोगवत् कोष्ठांतर्हृदयाद्बस्तिपर्यंतंकोष्ठस्तस्यमध्येकृत्वापिंडंग्रंथिरूपिणंगुटिका
कारंतस्यपंचविधत्वंविवृणोति सत्त्वस्तैर्जायतेदोषैःसमस्तैरपिचोच्छ्रितैः पुरुषाणांतथास्त्रीणांज्ञेयो
रक्तेनचापरः आर्तवन्पादपिरक्ताद्गुल्मोभवतीत्याह आर्तवादपिगुल्मःस्यात्सतुस्त्रीणांप्रजायतेऽ
न्यस्त्वसंभवःपुंसांतथास्त्रीणांचजायते कोष्ठेपिस्थाननियममाह तस्यपंचविधंस्थानंपार्श्वहृन्नाभि
वस्तयः गुल्मस्यसामान्यंलक्षणमाह हृद्बस्त्योरंतरेग्रंथिः संचारीयदिवाचलः वृत्तश्चयोपचयवान्स
गुल्मइतिकीर्तितः हृन्नाभ्योःइतिपाठेनाभिशब्देनवस्तिर्बोध्यः सामीप्यादेवयथागंगायांघोषइति(
वस्तेरपिगुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् अन्येवस्तौविद्रधिःस्यात्सगुल्मइतितन्त्रवस्तेरपिगुल्मस्थानत्वात्
तथाचचरकः पंचस्थानानिगुल्मस्यपार्श्वेहृन्नाभिवस्तयइतिसंचारीचलनशीलः अथाचलःस्थिरः २२१

वृत्तोवर्तुलःचयापचयवानितिकदाचिच्चीयतेवृद्धिंगच्छतिकदाचिदपचीयतेहीनोभवति एतल्लक्षणंसा
मान्योक्तमपिवातिकमवतिष्ठतइतिजेज्जटः गयदासस्तुसामान्यमेवाहसर्वगुल्मानांवातमूलकत्वात् अ
रुचिःकृच्छ्रविण्मूत्रवातत्वंचांत्रकूजनं आनाहंचोर्ध्ववातंचसर्वगुल्मेषुलक्षयेत् तस्यवातिकस्यनिदा
नमाह रूक्षान्नपानंविषमातिमात्रंविचेष्टनंवेगविनिग्रहंच शोकाभिघातोतिमलक्षयश्चनिरन्नताचानिलगु
ल्महेतुः विचेष्टनं विरुद्धचेष्टाबलवद्विग्रहादिःशोकेनमनोभिघातस्यहृदयस्याभिघातः अतिमलक्षयः
विरेचनादिनानिरन्नताउपवासः तस्यलक्षणमाह पः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पंविड्वातसंगंगलवक्त्र
शोषंस्यावारुणत्वंशिशिरज्वरंचहृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजंच करोतिजीर्णेभ्यधिकंप्रकोपंभुक्तेमृदुत्वंस
मुपैतियश्च वातस्सगुल्मोनचतत्ररूक्षंतिक्तंकषायंकटुचोपशेते श्यावारुणत्वंशरीरस्यशिशिरज्वरं
जीर्णेआहारेप्रकुप्यतिभुक्तेचशांतिंगच्छतिसवातिकोगुल्मः रूक्षः आहारः कषायकटुतिक्तरसाःत
त्रतस्मिन्वातगुल्मेनोपशेतेनसुखयति पैत्तिकस्यनिदानमाह कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधा

भा·प्र· तिमद्यार्कहुताशसेवा — भिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तं विदाहिवंशकरीरादि अति
२२२ शयोष्णमद्यादिषु योऽग्निः आमोऽत्र विदग्धाजीर्णं अभिघातो लगुडादिना तस्य लक्षणमाह ज्वरं पिपासा
सदनांगरागो शूलं महत्तं जीर्यति भोजने च स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरू
पं अंगरागः देहस्य लौहित्यं जीर्यति भुक्ते विदाहः आहारस्य श्लैष्मिकस्य सान्निपातिकस्य च हे
तुमाह शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दि
ष्टो निचयात्मकस्य संपूरणं अत्यशनं उदरपूरणं निचयात्मकस्य सांनिपातिकस्य सर्वे हेतुः वा
तपित्तकफानां हेतुः श्लैष्मिकस्य लक्षणमाह स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवा
णि कफस्य लिंगानि च यानि तानि भवंति गुल्मे कफकोपजाते कफस्य लिंगानि च वेदनाल्पतावकि
माद्यादीनि सान्निपातिके सर्वे हेतुरूपलक्षणं लक्षणान्यपि सर्वाणि बोध्यानि धातुरूपस्य रक्त
स्यापि विप्रकृष्टानि निदानानि लक्षणानि च पैत्तिकस्येव बोध्यानि परमत्राभिघातादिहेतुर्विशेषः २२२

कर्षद्वयोश्चूर्णं प्राग्भोजनस्य मधुना विडालपदकं नरो लिह्यात् एतन्नाराचपुरीषभेदे यं विरोकदावर्तमधुरं तस्य
तियोग्यं चूर्णं नाराचकं नाम्ना नाराचचूर्णं समोषं पिप्पलीमूलं त्रिदंतीं च चित्रकं चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्ष
येत्प्रातरुत्थितः एतद्गुडाष्टकं नाम्ना बलवर्णाग्निवर्द्धनम् उदावर्तं प्लीहगुल्मशोथपांड्वामयापहं गुडा
ष्टकं मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्षाभूः पंचमूलकं कृतमालफलं चापि पक्त्वा तेन घृतं पचेत् तत्पीतं शमये
त्क्षिप्रमुदावर्त्तमशेषतः पंचमूलकमत्र बृहत् शुष्कमूलकाद्यं घृतं अथानाहस्य चिकित्सा तुल्य
कारणकार्यत्वादुदावर्त्तहरीं क्रियां आनाहेऽपि तु कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो
द्विचतुःपंचभागिकाः गुडेन वटिका तुल्या गुडिका हरत्यानाहमुल्बणम् वर्त्तिस्त्रिकटुकसैंधवसर्षपगृहधू
मकुष्ठमदनफलैः मधुनि गुडे वा पक्के निहिता सांगुष्ठपरिणामा वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहि
ता गुदे घृताभ्यक्ता आनाहोदावर्त्तं शमयति जठरं तथा गुल्मं त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः इत्युदावर्त्तानाहाधि
कारः अथ गुल्माधिकारः तत्र गुल्मस्य संनिकृष्टविप्रकृष्टकारणपूर्वं सामान्यं लक्षणमाह दुष्टा वाता

मा॰प्र॰ रिणा क्षीरपाणिना आर्तवादपि गुल्मस्यात्सतु स्त्रीणां प्रजायत इति गर्भसमानलिंगत्वे विशेषज्ञानार्थ
२२३ माह मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः नवमदशममासयोः प्रसवकालत्वादित्येके तन्नः यः स्पंदते।
पिंडित एवनांगैरित्यादिनैव संशयस्य निराकृतत्वात् गर्भः प्रत्यंगैर्निरंतरं निःशूलं तो दगुल्मस्त्वेवादि
परि।तइति किंच नवमे दशमे प्रसूयत इत्युत्सर्गो न तु नियमः तदधिककालेपि प्रसवदर्शनादाग
मञ्च यतश्चाह चरकः तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टं यदा वर्षगणैरपि स्यात् तस्मात् मासे व्यती(
ते दशमे चिकित्स्य इति न संशयच्छेदार्थं किंतु तदानीं सुखेन चिकित्सार्थं यतउक्तं रक्तगुल्मे
पुराणत्वं सुखसाध्यत्वलक्षणं पुराणता चास्य दशमासातिक्रमेणैव भवति जेज्जटेनाप्युक्तं द
शममासोपरि पिंडिते गुल्मे स्नेहादिनोपस्कृतदेहाया गर्भाशयक्षतिमादधाति रक्तभेदनमिति
असाध्यलक्षणमाह महारुजं दाहपरीतमश्मवत् घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणं मनःशरीराग्नि
बलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् दाहपरीतं दाहेन व्याप्तसकलदेहं शीघ्रविदाहि २२३

शीघ्रं विदग्धाजीर्णकरं दारुणं मारकं मनोपहारिणं मनःवैकल्यकरं शरीरापहारिणं शरीरस्यकार्श्य
करं अपरं चासाध्यलक्षणमाह संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्न
तः दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः तृष्णातंद्राप्रतिश्यायैर्युज्यते सन सिध्यति महावास्तुपरिग्र(
हः व्यापकतयाऽदेहस्थलं गृह्णाति युज्यते युक्तो भवति अपरं च गृहीत्वा सज्वरश्वासं छर्द्यतीसारपी
डितं हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनं कर्षति मारणायाकर्षति अपरं च श्वासः शूलं पि(
पासान्नविद्वेषो ग्रंथिमूढता जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै ग्रंथिमूढता ग्रंथिरूपस्य गुल्मस्याक
स्मादविलयनं अथ गुल्मस्य चिकित्सा वातात्तैलेन पयोयुतेन पथ्यासमेतेन विरेचनं हि संस्वेदनं स्नि
ग्धमतिप्रशस्तं प्रभंजनक्रोधकृते तु गुल्मे स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसंभवः पीतस्तैलेन शम(
येद्गुल्मं पवनसंभवं तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौंचवर्तकान् सर्पिःशालिप्रसन्नांश्च वातगुल्मे प्र
योजयेत् पित्तगुल्मे तु सच्चूर्णं पातमंत्रिफलाबुना विरेकाय सितायुक्तं कंपिल्लं वा समाक्षिकं त्रिफला।

मा॰ प्र॰ वुनात्रिफलाक्वाथेन कंपिल्लं कंपीलाइतिलोके अनयोःसहतपांखादेत्पित्तगुल्मीगुडेनवा योगैश्चवा
२२४ तगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् अपरैश्चवलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमंनयेत् हिंगुग्रंथिकधान्यजीरक
वचाचव्याग्निपाठासटी सक्षाम्लंलवणत्रयंत्रिकटुकंक्षारद्वयंदाडिमं पथ्यापौष्करवेतसाम्लहवुषा
जाज्यस्तदेभिः कृतंचूर्णंभावितमेतदार्द्रकरसैःस्याद्वीजपूरद्रवैः गुल्माध्मानगुदांकुरान्ग्रहणीको
दावर्तसंज्ञोगदौप्रत्याध्मानकादोदरश्वासरियुतांस्तुनी।रुपाटोयकान् उरुस्तंभमतिभ्रमंचमनसोवा
धियमष्ठीलिकांप्रत्यष्ठीलिकपासहापहरतेप्राश्नीतमुष्णांबुना हृत्कुक्षिवंक्षणकटीजठरांतरेषुव
स्तिस्तनांसफलकेषुचपार्श्वयोश्च शूलानिनाशयतिवातवलाससंज्ञानि हिंग्वाद्यमाद्यमिदमाश्विनसं
हितोक्तं हिंग्वादिचूर्णं धीमानुपाचरेद्गुल्मंप्रत्याख्यायत्रिदोषजं सन्निपातोत्थितेगुल्मेत्रिदोषो
क्तोविधिर्हितः शरपुंखस्यलवणंपथ्याचूर्णंसमंद्वयं शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णंगुल्मगदापहं खर्जि
काशाणमात्रस्यात्तावदेवगुडंभवेत् अनयोर्वटिकांखादेत्गुल्मामयविनाशिनी पलासवज्रिशि २२४

आर्त्तवरूपरक्तजमाह नवप्रसूताहितभोजनायायाचामगर्भंविसृजेदृतौवा वायुर्हितस्याः परिगृह्यर
क्तंकरोतिगुल्मंसरुजंसदाहं पैत्तस्यलिंगेनसमानलिंगंविशेषणंचाप्यपरंनिबोधयः स्पंदतेपिंडितएव
नांगैश्चिरात्सशूलःसमगर्भलिंगः सरौधिरःस्त्रीभवएवगुल्मोमासेव्यतीतेदशमेचिकित्स्यः यानव
प्रसूता प्राकृताग्निवलवर्णमांसहीना अहितभोजना याचामगर्भंविसृजेत् नवममासादर्वाक्प्र
सूयते साप्यहितभोजनाऋतौवाआर्त्तवप्रवृत्तिकाले अहितभोजना भोजनपदंविहारस्याप्युपलक्ष
णं यतआहचरकः ऋतावनाहारतयाभयेनविरूक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च संस्तंभनोल्लेखनयोनिदो
षैःगुल्मःस्त्रियारक्तभवोपयेति चिरात् स्पंदते चलति नांगैः नहस्तपादाद्यवयवैः समगर्भलिं
गः अत्रसमशब्दः सर्वशब्दार्थः तेनसमानिसर्वाणिगर्भलिंगानि आर्त्तवादर्शनमुखपीततास्त
नमुखकृष्णता दोहदादीनियत्रसः एतच्चव्याधिप्रभावात् यथायक्ष्मिणोरिरंसा सरौधिरः आ
र्त्तवरूपरक्तजः स्त्रीभवएव अतएवोक्तंफलवमेवजेजुटमायदासनेडरिहरिर्यद्धारणमभिप्रायानुसा

ना·प्र· कुमारिकाधिडकुक्ष्यादिरितिलोके वल्लूरंसलकंमत्स्यंशुष्कशाकानिवैदलं नरवादेदालुकंगुलीमधरा
२२५ णिपलानिच वैदलानांनिषेधेपिमाषकुलत्थयोर्नत्रनिषेधइतिशुश्रुतटीका इतिगुल्माधिकारः अथप्ली
हाधिकारः तत्रप्लीहाशरीरावयवविशेषस्यस्वरूपमाह शोणिताज्जायतेप्लीहावामतोहृदयादधः रक्त
वाहिशिराणांसमूलंख्यातोमहर्षिभिः अथप्लीहरोगस्यनिदानसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह विदाह्यभि
ष्यंदिरतस्यजंतोःप्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च प्लीहाभिवृद्धिंकुरुतः प्रवृद्धंतंप्लीहसंज्ञंगदमामनंति वामे
सपार्श्वेपरिवृद्धिमेतिविशेषतःसीदतिचातुरोत्र मंदज्वराग्निःकफपित्तलिंगैरुपद्रुतःक्षीणबलोति
पांडुः विदाहि कुलत्थमाषसर्षपशाकादि अभिष्यंदि माहिष्यंदध्यादिकफपित्तलिंगैरुपद्रुतइति
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्चेतिसंप्राप्तिःअसृजः पित्तस्यचसमानधर्मत्वात् रक्तजमाह क्लमोभ्रमोवि
दाहश्चवैवर्ण्यंगात्रगौरवं मोहोरक्तोदरत्वंचज्ञेयंरक्तजलक्षणं पैत्तिकमाह सज्वरःसपिपासश्चस
दाहोमोहसंयुतः पीतगात्रोविशेषेणप्लीहापैत्तिकउच्यते अथश्लैष्मिकमाह प्लीहामंदव्यथःस्थू २२५

लःकठिनोगौरवान्वितः अरोचकयुतःशीतःप्लीहा कफजउच्यते वातिकमाह नित्यमानद्धकोष्ठस्यान्नित्यो
दावर्तपीडितः वेदनाभिःपरीतश्चप्लीहावातिकउच्यते दोषत्रितयरूपाणिप्लीहासाध्यंवदंतिहि अथश
रीरावयवविशेषस्ययकृतस्वरूपमाह अधोदक्षिणतश्चापिहृदयाद्यकृतःस्थितिः तत्तुरंजकपित्तस्यस्था
नंशोणितजंमतं अथयकृद्रोगमाह प्लीहामयस्यहेत्वादिसमस्तंयकृदामये किंतुस्थितिःतयोर्ज्ञेयावाम
दक्षिणपार्श्वयोः अथप्लीहारोगस्यचिकित्सा प्रातर्भोयुक्तिताःक्षारःक्षारेणोदधिशुक्तिजः तथाऽम्येन
पातव्याःपिप्पल्यःप्लीहशांतये अर्कपुष्पंसलवणंपुटदग्धंतुकर्षितं निहंतिमस्तुनापीतःप्लीहानमति
दारुणं हिंगुत्रिकटुकंकुष्ठंयवक्षारेश्चसैंधवं मातुलुंगरसोपेतंप्लीहशूलहरंरजः पलाशक्षारतोयेनपि
प्पलीपरिभाविता प्लीहगुल्मापहाशमनीवह्निमांद्यहरीमता रसेनजंवीरफलस्यशंखनाभेर्रजः पीत
मधस्यमेव शाणप्रमाणंशमयेदशेषंप्लीहामयंकूर्मसमानमाशुशरपुंखमूलकल्कस्तक्रेणालोडि
तःपीतःप्लीहानंपदिनहंतिशिरोलोपितदाजलेप्रवर्तते सुपक्वसहकारस्यरसःक्षौद्रसमन्वितः पीतःप्र

भा॰प्र॰ आमयस्येवप्लीहानंनैवरुणाशयः सुचित्रंसाल्मलीपुष्पंनिशायांपर्युषितंनरः राजिकाचूर्णसंयुक्तंखादेत्प्लीहोपशां
२२६ तये यवानिकाचित्रकयावशूकषड्ग्रंथदंतीमागधीकल्कानां चूर्णंहरेत्प्लीहगदंनिपीतंमुष्णांवुनामस्तुसुरा
सवैर्वा अथयकृद्रोगचिकित्सा प्लीहोदिष्टाःक्रियाःसर्वायकृत्यपिसमाचरेत् कार्यंचदक्षिणेवाहौत
अशोणितमोक्षणं क्षारंचविडरुष्णाभ्यांप्रतिकस्यांवनिःसृतं पीत्वेष्यात्पथ्याक्रियंयकृतप्लीहप्रशांतये
फलिकःकरंज इतिप्लीहयकृदधिकारः अथहृद्रोगाधिकारः तत्रहृद्रोगस्यविप्रकृष्टंनिदानमाह अ
त्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यसनप्रसंगैः संचिंतनैर्वेगविधारणैश्चहृदामयःपंचविधःप्रदिष्टः
प्रसंगःसततंसेवा संचिंतनं अतिचिंता राजभयादिकमितियावत् पंचविधः वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मि
कः सांनिपातिकः क्रिमिजश्चेति तस्यसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह दूषयित्वारसंदोषाविगुणाहृदयंगताः
हृदिबाधांप्रकुर्वंतिहृद्रोगंतंप्रचक्षते विगुणाद्रुष्टाः बाधांदोषभेदेननानाविधांव्यथां जगत्पीडामिति
गयदासः वातिकहृद्रोगमाह आयम्यतेमारुतजेहृदयंतुद्यतेतथा निर्मथ्यतेदीर्यतेचस्फोट्यतेपाट्यते २२६

खरिविंवार्कतिलनालजाः यवजःस्वर्जिकाचेतिक्षाराष्टौचप्रकीर्तिताः गुल्मशूलहराःक्षाराअजी
र्णस्यचपाचनाः क्षाराष्टकं सामुद्रंसैंधवंकाचंयवक्षारंसुवर्चलं टंकणंस्वर्जिकाक्षारस्तुल्यंकर्णंप्र
कल्पयेत् वज्रक्षीरैरविक्षीरैरातयेभावये अर्कं वेष्टयेदर्कपत्रेणस्थांभांडेपुटेपचेत् तत्क्षारंचूर्णंपि
प्पल्याश्यूषणंत्रिफलातथा यवानीजीरकौवह्निश्चूर्णमेषांचकारयेत् सर्वचूर्णसमःक्षारःसर्वमे
कत्रकारयेत् तच्चूर्णंटंकयुगलंशालिलेनप्रयोजयेत् गुल्मेशूलेतथाजीर्णेशोथेसर्वोदरेषुच मंद
वह्नावुदावर्तेप्लीह्निचापिपरंहितं वातेधिकेजलैःकोष्णैर्हितंपित्तेधिकेघृतैः गोमूत्रेणकफाधिक्ये
कांजिकेनत्रिदोषजे वज्रक्षारइतिख्यातःप्रोक्तःपूर्वंस्वयंभुवा सेवितोहरतेजीर्णंतथाजीर्णमिवान्न
दान् वज्रक्षारः सुवर्चिकाटंकमितापत्राणमानार्द्रिकाप्लिव अश्नीयात्युगपत्सुल्मामयनिवृत्तये
सुवर्चिकासोराइतिलोके शुक्तिकाचूर्णगुटिकांटंकमात्रांसुवेष्टयेत् गुडेनशाणमात्रेनतांगिलेत्
गुल्मरोगवान् गुल्मीकुमारिकामांसंकर्षाष्टिंगोघृतान्वितं भिलेबोधान्नयासिंधुसूक्ष्मचूर्णावधूलितं

भा॰प्र॰ शेद्धृदयैकदेशे संक्लेदः सादितत्वं रसउपगच्छति संक्लेदात्रसस्यक्षारितत्वात् उपहतात्मनः तिला
२२७ द्यहिताहारेण तस्य लक्षणमाह उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शो
षश्च कृमिजे भवेत् उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितं हृद्रोगस्योपद्रवानाह क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेया
स्तेषामुपद्रवाः कृमिजे तु कृमीणां ये श्लेष्मिकाणां हिते मताः क्लमः पिपासास्थानस्य सादः शोषो
मुखस्य तेषां हृद्रोगाणां कृमिजे तु हृद्रोगे श्लेष्मिकाणां कृमीणां ये उपद्रवा हृल्लासास्यस्रवणमन्ना
विपाकादयस्ते मताः अथ हृद्रोगस्य चिकित्सा घृतेन दुग्धेन गुडांभसा वापि पिबंति चूर्णं ककुभत्वचो
ये हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते हरीतकीवचारास्नापिप्पलीनागरोद्भवं
शटीपुष्करमूलोत्थं चूर्णं हृद्रोगनाशनम् पुटदग्धहरिणशृंगं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः हृत्पृष्ठ
शूलमचिराद्व्रजेति शांतिं सुकष्टमपि तैलाज्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूमपार्थोत्थं पिबति पयो भुक्त्वा सभ
वति गतसकलहृदामयः पुरुषः पार्थः को ह इति लोके गोधूमककुभचूर्णं पक्वं छागक्षीरगव्यसर्पि २२७

र्भ्यां मधुशर्करासमेतं समयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसां पार्थस्य कल्केन रसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु अ
र्जुनघृतं घृतं बलानागबलार्जुनानां क्वाथेन कल्केन च यष्टिकायाः सिद्धं निहन्यात् हृदयामयं हि स
वातसृक्क्षतरक्तपित्तं बलादिघृतं इति हृद्रोगाधिकारः अथ मूत्ररोगाधिकारः तत्र मूत्रकृच्छ्रस्य दे
प्रकर्षं निदानमाह व्यायामतीक्ष्णौषधिरूक्षमद्यप्रसंगनृत्यद्रुतपृष्ठयानात् आनूपमत्स्याध्यशना
दजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ तीक्ष्णौषधिराजिकाशूरणादियुक्तं रूक्षेति मद्यविशेषणं
प्रसंगः सततं सेवा नृत्यं नर्तनं नित्येति द्वितीयः पाठः द्रुतपृष्ठयानात् अश्वादिना गमनात् आनूपं प्रचुरज
लदेशभवं मत्स्यं अष्टौ वातिक पैत्तिक श्लैष्मिक सान्निपातिक शल्यज पुरीषज शुक्रजाश्मरीजानि
तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह पृथङ्मलाः स्वैः कुपिताः निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ मूत्रस्य
मार्गं परिपीडयंति तदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् तेषु वातिकमाह तीव्रारुजो वंक्षणबस्तिमेढ्रे स्वल्पं
मुहुर्मूत्रयतीह वातात् तीव्राः मारणात्मकाः वंक्षणो रूमेढ्रानामंतरालसंधिः पैत्तिकमाह पीतं सर

मा·प्र· कं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणं श्लैष्मिकमाह बस्तेः सलिंग(
२२७ स्यगुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे सान्निपातिकमाह सर्वाणि रूपाणि च संनिपाताद्भवंति त
त्कृच्छ्रतमं हि रुकृच्छ्रं कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं शल्यजमाह मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा मूत्रकृच्छ्रं(
तदाघातात् जायते भृशदारुणं वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिंगानि निर्दिशेत् मूत्रवाहिषु स्रोतस्सु(
शल्येन कंटकेन क्षतेषु सक्षतीकृतेषु अथवा निहतेषु मुष्ट्यादिभिरभिहते तदाघातात् मूत्रमार्गा
घातात् मूत्रकृच्छ्रं जायते भृशदारुणं मारकं तस्य शल्यजस्य पुरीषजमाह सकृतस्तु प्रतीघातात् वा
युर्विगुणतां गतः आध्मानं वातशूलं च मूत्रकृच्छ्रं करोति च प्रतीघातात् निरोधात् विगुणतां दुष्टतां
शुक्रजमाह शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते सशुक्रं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्वस्तिमेहनशूलवान् उप
हते दूषिते अश्मरीजमाह अश्मरीहेतुकं त्वापि मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतं श्रूयते शर्कराजमपि मूत्रकृ
च्छ्रमुक्तं तत्तु तस्य नवसंख्यानिरासार्थमश्मरीशर्कर्योः साम्यमाह अश्मरीशर्करा चैव तुल्यसंभव २२७

पि वा मारुतजे हृद्रोगे इति शेषः आयम्यते विस्तार्यते इव तुद्यते सूचिभिरिव विध्यते निर्मथ्यते मंथानेनेव दी
र्यते करपत्रेण द्विधा क्रियत इव स्फोट्यते आरयेव पाट्यते कुठारेण द्विधा क्रियत इव पैत्तिकमाह तृ(
ष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः धूमायनं च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ऊष्मा शीतमात्रस्येव
शीतवाताभिलाषहेतुः किंचिदंतर्दाहः पार्श्वस्थेन वह्निनेव दुःखहेतुर्गात्रस्य संतापः चोषः कष
पणेनेव पीडा हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः धूमायनं कंठाद्धूमनिर्गम इव क्लेदः किंचित्शो
षः शातटिश्च श्लैष्मिकमाह गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तंभोऽग्निमार्दवं माधुर्यमपि चास्यस्य बलासाव
तते हृदि कुपितकफव्याप्ते हृदि स्तंभो जडता मार्दवं जलघृतमिव गौरवं गात्रस्य त्रिदोषमाह विद्यात्त्रि
दोषमप्येवं सर्वलिंगं हृदामयं कृमिजमाह अत्र कृमयो जायते अस्मिन्निति कृमिज इति निरुक्तिः त
स्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह त्रिदोषहेतुहृद्रोगे योऽदुरात्मा निषेवते तिलक्षीरगुडादीनि ग्रंथिस्तस्यो
पजायते मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति संक्लेदात्कृमयश्चास्य भवंत्युपहतात्मनः मर्मैकदे

लक्षणं विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्त्यतो मम संभवः कारणं पच्यमाना स्मरी पित्तात् शोष्यमाणा च वा
युना विमुक्तकफसंधानात् क्षरंती शर्करामता पित्तेन पच्यमाना मूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः प्रथमं पित्तेन रं
जनधर्मकरेण पच्यमाना पश्चाद्वातेन शोषिता कफेन श्लिष्टा अस्मर्येव विमुक्तकफसंधाना स्वल्पकफा
रहितश्लेष्मा सती शर्करारूपा मूत्रमार्गात् क्षरंती शर्करामता एतावता किंचिदेव भेदः शर्करायाः उप
द्रवानाह हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः तया भवति मूर्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दारुणं शूलं कुक्षा
वित्यन्वयः तया शर्करया अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा त्रिकंटकारग्वधदर्भकाशयवासधात्रीगिरिभेद
पथ्या निघ्नंति पीता मधुनाश्मरीं वसमीपमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रं त्रिकंटकादिकाथः एलाश्मभेदकशि
लाजतुपिप्पलीनां चूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा यद्वा गुडेन सहितान्यवलिह्यमानान्यासन्नम
त्युमपि जीवति मूत्रकृच्छ्री अन्यच्च एलाश्मभेदकशिलाजतुगोक्षुराणामेवैरुवीजलवणोत्तमकुंकुमानां
चूर्णानि तंडुलजले लुलितानि पीत्वा प्रत्यक्षमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री एलादिचूर्णम् अयोरजः सत्व

 पिष्टं मधुना सह योजितं मूत्रकृच्छ्रं निहंत्याशुसलीतं दिवसत्रयात् गुडेन मिश्रितं क्षीरं कदुष्णं कामतः पिबे
 त् मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करायां च नित्यशः धात्रीरसं गोक्षुरसं पिबेत्कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रं शस्त्राभिघा
तोत्थितमूत्रकृच्छ्रे कुर्यात्क्रियां मारुतकृच्छ्रतुल्यां क्वाथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारसमन्वितः पीतः प्रशामय
त्येव कृच्छ्रं विड्भ्रमणोत्थितं त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितं वारिणा लवणीकृत्य पिबे(
न्मूत्ररुजापहं कोलं बदरं गुडमामलकं हर्ष्यं श्रमघ्नं तर्प्पणं प्रियं पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रहरं परं स
पादशाणवुल्लितोय वक्षारः सितायुतः भक्षितो नाशयत्येव मूत्रकृच्छ्रं न संशयः द्राक्षासितोपलाकल्क
ः पीतः कर्षमितो नरैः मस्तुना पलमात्रेण मूत्रकृच्छ्रं मयो हति समूलगोक्षुरक्वाथः सितामाक्षिकसंयुतः
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथैवोष्णसमीरणं ऊर्ध्ववातमूत्राघात विशेषणं इति मूत्रकृच्छ्राधिकारः अथ मू
त्रघाताधिकारः तत्र मूत्रघातस्य विप्रकृष्टं संनिकृष्टं निदानं संख्यां चाह प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुंडलि
काद्यः जायंते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश मूत्रविघाताद्यैरित्यादिशब्देन पुरीषशुक्रादिवेगवि

घातादीनांरूपाण्याहवातादीनांचग्रहणं मूत्रविघाताद्यैःकुपितैःदोषैरितिसन्बन्धः ननुमूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोः
कोभेदः उच्यते उच्यते मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रमधिकंविबंधोऽल्पः मूत्राघातेतुविबंधोबलवान्कृच्छ्रमल्प
मित्यनयोर्भेदः वातकुण्डलिकायाःनिदानसंप्राप्तिलक्षणंचाह रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वावायुर्बस्तौसवेद(
नः मूत्रमाविश्यचरतिविगुणःकुंडलीकृतः मूत्रमल्पाल्पमथवासरुजंसंप्रवर्त्तते वातकुंडलिकांतां
तुव्याधिंविद्यात्सुदारुणं आध्मापयन्बस्तिगुदंरुध्वावायुश्चलोन्नताम् कुर्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलांमूत्रविरा
मार्गरोधिनीं वेगंविधारयेद्यस्तुमूत्रस्याकुशलोनरः निरुणद्धिमुखंतस्यबस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः मूत्रसं(
गोभवेत्तेनबस्तिशूलातिपीडितः वातबस्तिरितिज्ञेयःसव्याधिःकृच्छ्रसाधनः चिरंधारयतोमूत्रंत्वरयान
प्रवर्त्तते मेहमानस्यमन्दंवामूत्रातीतःसउच्यते मूत्रस्यवेगेऽभिहतेतदुदावर्त्तहेतुकः अपानःकुपितोवा
पुरुदरंपूरयेद्भृशं नाभेरधस्तादाध्मानंजनयेत्तीव्रवेदनं तन्मूत्रजठरंविद्यादधोबस्तिनिरोधनं वास्तोवा
पद्विवानाभेर्मणौवायस्यदेहिनः मूत्रंप्रवृत्तंसज्जेतसरक्तंवाप्रवाहतः श्रवेच्छनैरल्पमल्पंसरुजंवाथनी(

मा॰प्र॰ रुजं विगुणानिलजो व्याधिः समूत्रोत्संगसंज्ञितः मणौमेहनमध्ये सज्यते निरुद्धः स्यात सरक्तंप्रवाहतः
२३० कारणहृत्क्रलेनसशूलंमूत्रपुरीषाणामधःप्रेरणंप्रवाहणंतेनकुपितेनवायुनावस्त्यादिभेदात्सरक्तम्
अस्तवेदित्यर्थः रूक्षस्यक्लांतदेहस्यवस्तिस्थौपित्तमारुतौ मूत्रक्षयंसरुग्दाहंजनयेतांतदाकयं क्लां
तदेहस्यम्लानदेहस्यतदाकर्यं मूत्रक्षयसंज्ञं मूत्रग्रंथिमाह अंतर्वस्तिमुखेवृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा
भवेत् अश्मरीवत्सरुग्ग्रंथिः मूत्रग्रंथिः सउच्यते अंतर्वस्तिमुखेवस्तिमुखस्याभ्यंतरेऽल्पः क्षुद्र
मलकप्रमाणः नन्वस्याश्मर्यासहकोभेदः उच्यते अश्मरीक्रमशः संचयेनस्यादयंतुसहसाभ
वेदितिभेदः अपरोभेदः अश्मर्यांपित्तादिकंसंहन्यते अत्रतुरक्तमेव यतउक्तंतंत्रांतरे रक्तंवा
तकोपाद्दुष्टंवस्तिद्वारेतुदारुणंग्रंथिंकुर्यात्सकृच्छ्रेणसृजेन्मूत्रंतदाहृतं मूत्रशुक्रमाह मूत्रित
स्यस्त्रियंयातोवायुनाशुक्रमुद्धतं स्थानाच्युतंमूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वाप्रवर्त्तते भस्मोदकप्रतीका
शंमूत्रशुक्रंतदुच्यते मूत्रितस्यमूत्रवेगयुक्तस्यशुक्रंस्थानाच्च्युतं पश्चाद्वायुनोद्धतंऊर्ध्वंनीतं २३०

भा·प्र· मूत्रविवर्णता श्लेष्मणागौरवंशोथोमूत्रंस्निग्धंघनंसितं द्रुताध्वलंघनंशीघ्रंमार्गचलनंतद्दतःउपि

२२१ तःस्पंदनंकिंचिच्चलनंघोरंमारकंशस्त्रविषोयमंशस्त्रंखड्गादिवद्भीघ्रंमारकंविषमत्रगरलस्त

द्विलंब्यमारकंएतावतामारकमवश्यंशीघ्रंविलंबेनवातस्यैवासाध्यस्यलक्षणमाह श्लेष्मरुद्धविलोव

स्तिःपित्तोदीर्णोनसिध्यति अविभ्रांतविलस्साध्योनवयःकुंडलीकृतःस्यात्कस्तोकुंडलीभूतेतरामोहः

स्यासएवच अविभ्रांतविलःकफेनानाहृतविलः पश्चात्कुण्डलीकृतोऽसाध्यःएतेतकुंडलीभूतोसा

ध्यःकुंडलीभूतस्यलक्षणमाह तदित्यादिकुंडलीभूतस्यायमर्थःकफेनविलावरोधात्तत्रवातकुंडला

कारेणतिष्ठतीत्यर्थः अथमूत्राघातस्यचिकित्सा नलकुशकाशेक्षुबलाक्वाथंप्रातःसुशीतलं

ससितंपिबतो नश्यतिनियतंमूत्राग्रहइत्युवाचकविःकविशुक्रः कर्पूरःरजसायुक्तावस्त्रवर्तिः

शनैः मेढ्रमार्गांतरेन्यस्तामूत्राघातव्यपोहति धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कसिद्धंहितंघृतं मूत्राघा

तेमूत्रकृच्छ्रेशुक्रदोषेचदारुणे धान्यगोक्षुरकघृतं मूत्रकृच्छ्रेश्मरीरोगेभेषजंयदकीर्तितं मूत्रा २२१

घातेषुसर्वेषुतत्कुर्याद्देशकालवित् इतिमूत्रघाताधिकारः अथाश्मर्यधिकारः तत्राश्मर्याःसंनिकृष्टं

निदानंसंख्यांचाह वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थीशुक्रजापरा प्रायःश्लेष्माश्रिताःसर्वाअश्मर्यःस्युर्यमो

पमा शुक्रजांविनाशुक्रजायास्तुशुक्रस्यैवसमवायिकारणत्वात् अन्येतुशुक्राश्मर्यामपिकफकारण

त्वमिच्छंतिप्रायःशब्दस्यविशेषार्थः यमोयमःचिकित्सांविना संप्राप्तिमाह विशोषयेद्वस्तिगतंस

शुक्रंमूत्रंसपित्तंपवनःकफंच यदातदाश्मर्युपजायतेतुक्रमेणपित्तेष्विवरोचनागोः गोपित्तेषुरो

चनेवेत्यन्वयःतस्मादनेकदोषाश्रयत्वादहनेकदोषाश्रयाःसर्वाःअथासांपूर्वलक्षणं वस्त्याध्मा

नंतदासन्नदेशेषुपरितोतिरुक् मूत्रेवस्तसगंधत्वंमूत्रकृच्छ्रंज्वरोरुचिः वस्तःछागलकःसामा

न्यलक्षणमाह सामान्यलिंगंरुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्धसु विशीर्णधारंमूत्रंस्यात्तयामार्गेविरोधिते तद्

व्यपायात्सुखंमेहेदच्छंगोमेदकोपमं तत्संक्षोभात्क्षतेसास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् वस्तिमूर्धाना

भेरधोदेशः विशीर्णधारंसविच्छेदधारंतया अश्मर्यामार्गेमूत्रवाहिस्रोतः तद्व्यपायात्कदाचित्

मा.प्र. वायुनास्यर्थमूत्रमार्गादन्यत्रागमनात् सुरवंमेहेत् मूत्रयेत् गोमेदकोपमं गोमेदकोमणिः किंचि
२२२ ल्लोहितस्तत्वर्णंतत्संक्षोभात् तस्यायमर्थः संचारात् धर्षणेनमूत्रवहेस्रोतसिक्षतेजातेसास्रंसरक्तंमे
हेत् आयासात् प्रवाहनादिजनितात् वातोल्वणमाह तत्रवाताद्धूम्रंचार्तोदंतानरवादतिवेपतेम
ह्यतिमेहनंनाभिंपीडयत्पानिसंक्रमणेन सानिलंमुंचतिशिश्नमुष्कौदहतिविद्धः रूक्षाचास्यणासरीचास्य
स्याचिताकंटकैरिवक्रणात् आर्तनादंकुर्वन् चित्राकंटकैरिव वदरवीजकंदुर्यकुरैर्वेष्ठिता पित्तो
ल्वणमाह पित्तेनदह्यतेवस्तिपच्यमानइवोष्मणा भल्लातकास्थिसंस्थानारक्तापीतासितास्मरी पच्य
मानइवकक्षवान् ऊष्मस्पर्शः कफोल्वणमाह वस्तिर्निस्तुद्यतइवश्लेष्मणाशीतलोगुरुः अस्म
रीमहतीश्लक्ष्णामधुवर्णाप्यवासितामहती कुक्कुटाडतुल्यामधुवर्णा ईषत्पिंगलशुक्ला एताभवंति
बालानांतेषामेवहिभूयसा आश्रयोपचयाल्पत्वाग्रहणाहरणेसुखं एताःदोषत्रजयनिताः बाला
नांसुःपतःसर्वएवा स्मर्योविशेषतः श्लेष्मसमवायीकारणाः बालास्तुविशेषतस्तंनिदानसेविनः २२२

नस्मोदकप्रतीकाशंभस्मसहितंजलसदृशं उष्णवातमाह व्यायामाध्वातपैःपित्तंवस्तिंप्राप्यानिलावृ
तं वस्तिंमेढ्रंगुदंचैवप्रदहेत्स्रावयेदधः मूत्रंहारिद्रमथवासरक्तंरक्तमेववा कृच्छ्रात्पुनःपुनर्जंतोः
रक्तमूत्रंवदंतितंसरक्तंईषल्लोहितं मूत्रसादमाह पित्तंकफोद्वावपिवासंहन्येतेऽनिलेनचेत् कृ
च्छ्रान्मूत्रंतदापीतंरक्तंश्वेतंघनंसृजेत् सदाहंरोचनाशंखचूर्णवर्णंचियन्नवेत् शुष्कंसमवर्णंच
मूत्रसादंवदंतितं संहन्येतेघनीक्रियेतेशुष्कंअल्पंसमस्तवर्णंक्कसकलवर्णयुक्तं विड्विघा
तमाह रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्त्तंसकृद्यदामूत्रस्रोतोनुपद्येतविट्संसृष्टंतदानरः विड्गंधंमूत्रं
येत्कृच्छ्राद्विड्विघातंतमादिशेत् उदावर्त्तंऊर्ध्वनीतं विड्गंधंवावाशब्देऽन्वयोजितः वस्तिकुंडल
माह द्रुताध्वलंघनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तःस्थूलस्तिष्ठतिगर्भवत्
शूलस्पंदनदाहार्त्तोबिंदुंबिंदुस्रवत्यपि पीडितस्तुसृजेद्धारांसंस्तंभोद्वेष्टनार्त्तिमान्वस्तिकुंडल
माहुस्तंघोरंशस्त्रविषोपमं पवनप्रबलंप्रायोदुर्निवारमबुद्धिभिः अस्मिन्पित्तान्वितेदाहःशूलं

भा.प्र.
२२२

तस्या लक्षणमाह वस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वं मुष्कश्वयथुकारिणी तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते पी
डितेत्यवकाशेस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा तस्यां शुक्राश्मर्यां शुक्रं एति मूत्रमार्गात्स्रवति पीडितेत्यवकाशेस्मि
न्वृषणशेफधारणे तेन अस्मिन्नेव अवकाशेस्य ने मेढ्रवृषणयोरंतरे पीडितेसति सा विलीयते अंतर
लीना भवति अवस्थाभेदादश्मरी शर्करा सिकता च भवतीत्याह अश्मर्येव च शर्करा च कारात्सिकता
या अभेदो महत्वाल्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः कथमश्मरी शर्करा भवतीत्याह सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्यभि
धीयते साश्मरी शर्करया अपातमवरोधं च सहेतुकमाह अनुलोमे वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे नि
रेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते मूत्रस्रोतः प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् सा अश्मरी तस्मिन्वायौ सा
शर्करा सक्ता लग्ना सति उपद्रवानाह दौर्बल्यसदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिं पांडुत्वमुष्णवातं च तृष्णां
हृत्पीडनं वमिं चैव उष्णवातं मूत्रघातविशेषं अश्मरीशर्करासिकतानामरिष्टमाह प्रशूननाभिवृषणं बद्ध
मूत्रं रुजान्वितं अश्मरी क्षपयत्याशु शर्करासिकतान्विता शर्करासिकतेति चनामक्षयमन्वर्यं अथाश्म २२२

र्याश्चिकित्सा शुंठ्यग्निमंथपाषाणभित्शिग्रुवरुणगोक्षुरैः अभयारग्वधफलैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणः रामठक्षारल
वणचूर्णं क्षिप्त्वा पिबेन्नरः अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं च नाशमायाति निश्चितं क्वाथः शुंठ्यादिनामायं दीपनः पाचनः
परं हंति कोष्ठाश्रितं वातं कटिपृष्ठगुदमेढ्रजं रुक् कुष्ठशुंठ्यादिक्वाथः एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौं
तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः शृतं पिबेदश्मजतु प्रगाढं सशर्करां मूत्रगदेश्मरीषु अरूबूक एरंडस्यात्रमूलं
मूत्रगदे मूत्रकृच्छ्रे एलादिक्वाथः कूष्मांडकारसं हिंगुयवक्षारयुतं पिबेत् वस्तौ मेढ्रे शूलयुक्तेश्मरी
शर्करां जयेत् वरुणत्वककल्कशिलाभेदशुंठीगोक्षुरकैः कृतः कषायः क्षारसंयुक्तः शर्करां पातयत्यधः
क्षारः यवक्षारः त्रिकंटकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं अविक्षीरेण सप्ताहादश्मरीनाशनं पिबेत्
अविर्मेषी वरुणत्वक्कषायस्तु पीतो गुडसमन्वितः अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलं च नाशये-
त् क्वाथो वरुणमूलस्य तस्य कल्केन संयुतः शिग्रुमूलस्य च क्वाथः कदुष्णोश्मरीं हरेत् शृंगवे
रयवक्षीरपथ्याकालीपकान्वितः दधिमंडोभिनस्युमाश्मरी मासुपानतः शृंगवेरं नागरं नेजगंधरु

मा. प्र. भिन्निर्घ्नं सुतरुणं स्निग्धशुचिस्थानजंवस्त्रेपुण्यपनिरीक्ष्यते वरुणकंक्षित्वावुलांग्राहयेत् संगृह्यापसुच
२२४ कुर्णानुविपचेत्पादावशेषंजलंतत्तुल्येनगुडेनवेष्टतरेभांडेपचेत्सुतः शाल्वेवंघनतांगुडेपाणितेप्रत्ये
कमेषांपलंशुष्के वरुकवीजगोक्षुरकणाप्याषाणभित्छीतलाः कूष्मांडत्रपुषाक्कवीजकुनटीवास्तु
कसोमंजनंप्राच्छेलागिरिजामयकमिहृतांचूर्णीकृतानांक्षिपेत् पथ्यासीप्रतिचासरंयुडमसुंयोग्यप्र
माणंनरः खादेत्तस्यसमस्तदोषजनितास्मर्यःपतंतिकृतं एर्वारुकवीजं पाषाणभित् हाथ्याजोडीतिलो
केशीतला नीलदूर्वातथाच नीलदूर्वास्मतासस्यसाच्छलंहरितंतथा शतपर्वाशीतकुंभीशिलावाम
नीतथेतिनिर्घंबोधन्वंतरिः कुनटीधान्यकंगिरिजं सिलाजतुकमिहस्त् किंडंग वरुणादिगुडः मंजि
ष्ठात्रापुषंवीजंजीरकःशतपुष्पिका धात्रीफलंवदरकंगंधकंचमनःशिला एतेषांसमभागानांचूर्णं
टंकमितंनरः भक्षयेन्मधुनासार्धंपतेत्तस्याश्मरीध्रुवं पलद्वयमितिकोलेकुलत्थस्यशृतेतुपः लवणं
शरपुंखस्यसार्धमाषद्वयोन्मितं क्षिप्त्वापिवेत्पतेत्तस्यमूत्रेणसममश्मरी शार्कराश्चिकतावापिदृष्टमेत २२४

भवंति उक्तंचसुश्रुते प्रायेणैताश्मर्योदिवस्वप्नसमशनाध्यशनस्निग्धशीतगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषे
णबालानांभवंतीतिभूयः यदोषादानात् महतामपित्रिदोषजनिताभवंति तेषामेव बालानामेव ग्र
हणेहरणेसुखाःग्रहणंनिःकाशनार्थमंगुलिभ्यां आहरणंपवनादिपूर्वकंनिःकाशनंतत्रसुखाःसु
खदाः तत्रहेतुमाह आश्रयोपचयाल्पत्वादिति आश्रयोवस्तिः तस्योपचयःस्थौल्यंतस्याल्पत्वात्
शुक्राश्मरीमाह शुक्राश्मरीतुमहतांजायतेशुक्रधारणात् अन्यःपानामनेकार्थत्वात् तुशब्दोप्य
वधारणार्थः तेनमहतामेवनतुबालानांतेषांवक्ष्यमाणसंभावितेरसंभवात् नतुशुक्राभावोवाच्यःशु
क्रधारणात् वेगायमानस्यशुक्रस्यधारणात् शुक्राश्मर्याःसंप्राप्तिमाह स्थानाच्च्युतममुक्तंहिमुष्क
योरंतरेनिलः शोषयत्युपसंहृत्यशुक्रंतच्छुक्रमश्मरी अनिलःमैथुनवेगेनस्थानाच्च्युतं अमुक्तंमैथु
नवेगनिवारणेनधृतं शुक्रंमुष्कयोःमेढ्रसहितयोः मेढ्रवृषणयोरंतरमितिशुक्रभवनात् तेनमे
ढ्रवृषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्यएकीकृत्यशोषयतितच्छुक्रमश्मरी तथाभूतंशुक्रमेवाश्मरी

मा॰प्र॰ गतं वस्तिप्राप्तं कफः प्रकृष्टश्लेष्मिकान्मेहान्करोति उष्णैरुष्णवीर्यस्य चोष्णैः समुदीर्णवेगं पित्तं तेनैव मेदो
२३५ मांसशरीरक्लेदान् वस्तिगतान्प्राप्य पैत्तिकान्मेहान्करोति वायुश्च वातापेक्षया क्षीणेषु दोषेषु कफपित्ते
षु धातून् वसामज्जालसीकाख्यानवकृष्य वस्तिमुखं नीत्वा वातजान्मेहान्करोति (शरीरजां क्लेदं जलं समु
दीर्णं उद्धृतं तानेव मेदोमांसशरीरस्थक्लेदान्) दोषेषु पित्तकफेषु बहुत्वं तयोर्नैर्दयात्कल्पात् क्षीणेषु अनि
लापेक्षया धातून् अस्रमज्जौजोवीर्यरूपान् अवकृष्य वस्तिमुखं नीत्वा सलसीका स्रवत्या मज्जौजः
शुक्राण्यपि सर्वेष्वेव प्रमेहेष्वेव रूप्याणि अत एव उशनाः प्राह कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोस्रशुक्रां
बुवसालसीकाः मज्जारसौजः पिशितं च दूष्यं प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः दन्तादीनां मलाभ्यत्वं प्राग्रूपं पाणि
पादयोः दाहः चिक्कणता देहे तृट्स्वाद्वास्यश्च जायते असंस्रधिरं अंबु शरीरजलोदः वलामांसस्नेहः ल
सीका उदकविशेषः उक्तं चरकेण आमगंधिय तु मांसान्तरे त्वगंतमुदकं तत लसीका शब्दं लभत इ
तिश्रोजश्चात्रार्धांजलिमितं श्लेष्मरूपं उक्तं च श्लेष्मरूपस्योजसोर्धांजलिः परिमाण इति नत्वर्थविकल्प २३५

कं तस्य त्रयो नमरणाभिधानात् सर्वमेहानामवस्था विशेषेण मधुमेहे न संख्याधिक्य शंका निवारणार्थमाह
विंशतिरेव मेहा इति सर्वेष्वेव प्रमेहेषु मूत्रं चाविशेषं दूष्यमित्याह दोषो हि वस्तिं समु पेत्य मूत्रं संदूष्य मेहा
न्कुरुते यथास्वं दोषः कफः पित्तं वायुश्च यथास्वं यथा दोषं स्वकीयं दूष्यं दूषयित्वा पश्चान्मूत्रं संदूष्य मेहा
न्कुरुते तथा च प्रमेहे दूष्यसंग्रहः मेदो मांसं तनुक्लेदो वसा मज्जा लसीकया ओजो रसो सरक्तं शुक्रं च मूत्रं मे
हेषु दूष्यति क्रमेण कफपित्तवातजानां साध्यत्वादिकमाह साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट्याप्यास्त्व
साध्याः पवनाच्चतुष्का समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते कफोत्था दश साध्याः स
मक्रियत्वात् कफस्य दोषस्य दूष्याणां मेदोमांसदेहक्लेदरसशुक्रमूत्राणां कटुतीक्ष्णोष्णादिभिरुपश
मिस्तुल्यप्रतिक्रियत्वात् अत्रायमभिप्रायः अत्र व्याधिस्वभावात्तुल्यदूष्यता साध्यतायां हेतुः यत उ
क्तं ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणमिति पित्तजाः षड्याप्याः
विषमक्रियत्वात् पित्तस्य दोषस्य दूष्याणां मेदोमांसदेहक्लेदरसरक्तशुक्रमूत्राणां विषमोपक्रमत्वा

त् पतः पित्तहरं शीतमधुरादितम्भेदप्रभृतिकरं भेदप्रभृतिहरं कटुकादितत्पित्तकरमितिचिकित्सायां वैष
म्यं पवनाच्चतुष्का असाध्याः महात्ययत्वात् महत्तामज्जादिगंभीरधातुनामत्ययोनाशोपेनसमहात्ययस्तज्जा
वात् आशुकारित्वादितीशानः चकाराद्विषमक्रियत्वं च तजानांसमुच्चीयते सामान्यलक्षणमाह सामान्यं
लक्षणं तेषांप्रभूताविलमूत्रता ननु दोषास्त्रयो दूष्याणि पेकादशातत्कथं विंशतिर्मेहा इतिश्रीआसंकायामाह दोष
दूष्याविशेषेपितत्संयोगविशेषतः मूत्रवर्णादिभेदेनभेदः मेहेषुकल्पते तत्संयोगविशेषतः तेषांदो
षदूष्याणामुत्कर्षापकर्षकृतात्संयोगभेदात् सुश्रुतः यथापंचानांवर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेनसं।
योगविशेषेण कपिलादिनानावर्णोत्पद्यन्ते एवं दोषदूष्यसंयोगभेदान्मेहेनानात्वमितिपंचानांश्वेतपीत।
लोहितहरितकृष्णानां कफजानांदशानांलक्षणान्याह तत्रोदकमेहस्यलक्षणमाह अच्छं बहुसि
तं शीतं निर्गंधमुदकोपमं मेहत्युदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छिलं अच्छमितिप्रमेहांतरापेक्षया नत्व
च्छमेवप्रभूताविलमूत्रतेतिसामान्यलक्षणात् अतएवपुनर्विशेषणमाह किंचिदाविलपिच्छिलं २२६

दनेकधा इत्यश्मर्यधिकारः अथप्रमेहाधिकारः तत्रमेहस्यप्रकृष्टंनिदानमाह आस्यासुखंस्वप्नसुखं
दधीनिग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि नवान्नपानंगुडवैकृतंचप्रमेहहेतुः कफकृच्चसर्वं आस्यासुखं आ
स्यातउपविष्टिः तयासुखमभ्यायमइतियावत् स्वप्नसुखं दिवास्वप्नसुखं दधीनिरतिबहुत्वंदध्नोऽष्टविध
त्वात् ग्राम्योदकानूपरसाः ग्राम्याः छागोमेषमेदः पुच्छप्रभृतयः औदकाः मत्स्यकूर्मादयः आनूपाः
बहुलजलदेशभवाहंसचक्रवाकादयः तेषांरसाः रसंतइतिरसाः अत्रमांसानिपयांसीतिबहुत्वंदधि
वत् नवान्नपानं नवमन्नंपीतपद्धतिपानं पानीयंच नवंगुडवैकृतं गुडविकाराः शार्करादयः गुड
कृतान्यन्यान्यपिभक्ष्याणिच अनुक्तसंग्रहार्थमाह कफकृच्चसर्वं तदादध्यादीनांपृथकनिर्देशोवि।
शेषार्थः श्लेष्मिकपैत्तिकवातिकानांक्रमात्संप्राप्तिमाह मेदश्चमांसंचशरीरजंचक्लेदंकफोबस्तिगः।
तं प्रदूष्य करोतिमेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तानेवपित्तंपरिदूष्यचापि क्षीणेषुदोषेष्ववकृष्यधातून्संदूष्यमे
हान्कुरुतेनिलश्च अत्रकफजाश्चमेहाः नयस्तेनसाध्यत्वेनतत्राद्यावुक्तंते शारीरजंक्लेदनंचबस्ति।

मा॰प्र॰ लाभं नीलवर्णं मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् ४ हारिद्रमेहमाह हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दहत् दहदिति
२३७ मूत्रविशेषणं मूत्रयेदिति योजनीयं माञ्जिष्ठमेहमाह विस्रं मांजिष्ठमेहेन मंजिष्ठासलिलोपमं विस्रं इत्याम
गंधि मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् रक्तमेहमाह विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः मूत्रं मूत्रयेदिति योज॰
नीयं अथ वातजांश्चतुरः प्राह तत्र वसामेहमाह वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः वसाभं सर्वमूत्रं
वसातुल्यं वा मज्जमेहमाह मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् ३ क्षौद्रमे
हमाह कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः कषायं कषायवर्णं हस्तिमेहमाह हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वे
गविवर्जितं सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति अजस्रं अनवरतं अत एव वेगविवर्जितं विविधानु
पद्रवानाह अविपाकोरुचिः छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनां वस्ति
मेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः दाहः तृष्णाम्लिका मूर्छा विड्भेदः पित्तजन्मनां वातजानामुदावर्त
कंपहृद्ग्रहलोलताः शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते लौल्यमिति सर्वरसभक्षणेच्छा शोषो मुखस्य। २३७

कासः शुष्कः असाध्यमाह यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा पिडिकापीडितं गाढं प्रमेहो हंति मानवं उक्तो
पद्रवैरविपाकादिभिरन्यैश्च सुश्रुतोक्तालस्योपदेहसेचिरस्य कफप्रसेकमक्षिकाद्युपतर्पणादिभिर्युक्तं अ
तिप्रस्रुतं अतिशयेन मूत्रस्राविणं पिडकापीडितं वक्ष्यमाणशराविकादिपीडितं अपराण्यप्युपद्रवांस्तेर
साध्यतां चाह मूर्छाछर्दिज्वरश्वासकासविसर्पगौरवैः उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही ह्यप्रतिक्रियः सर्वेषां
च प्रमेहाणां कालमवस्थाविशेषेण मधुमेहमाह सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः मधुमेहत्वमायां।
ति तदासाध्या भवंति हि अप्रतीकारिणः अप्रतीकार एषामस्तीति अप्रतिकारिणः उपेक्षिता इति
यावत् कालेन वृद्धिं दिनैः धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुसंभवमाह मधुमेहो मधुसमं जाय
ते स किल द्विधा क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा सावरणमाह आवृतो दोषलिंगानि सोनि
मित्तं प्रदर्शयत् क्षीणः क्षणात्क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यतां मधुमेहश्चादृश्यप्रवृत्तो निमित्तमाह मधु
रयत्वात्सर्वेषु प्रायो माधुर्यं च मेहति सर्वेपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः यत् हेतोः तनोः शरीरस्य मा॰

धुर्यात् पुरुषः प्रायः बाकुल्येन सर्वेषु प्रमेहेषु मधुरत्वमधुरं मेहति अतः हेतोः सर्वेपि प्रमेहाः मधुमेहाख्याः भ
वंतीत्यर्थः मधुमेहीत्वसाध्यमेवमधुमेहिनो जातोप्यसाध्य इत्याहः जातः प्रमेही मधुमेहिनोपि नसाध्यमेहः
सहिवीर्यदोषात् येचापि केचित्कुलजाविकाराभवंतितांश्चप्रवदेदसाध्यान् जातोपीत्यन्वयः वीर्जदोषात्
पितुर्मधुमेहारंभकदोषैर्वीर्जस्य दूषितत्वात् मधुमेहशब्देनात्र मेहमात्रमुच्यते नतुवातिकरूपोपेक्षितो
वामेहो मधुमेहमात्रमुक्तं तद्यथा गुल्मीचमधुमेहीचराजयक्ष्मीचयोनरः अचिकित्साभवंत्येतेवलमां
सपरिक्षयादिति यद्यत्र मधुमेहो नीष्टः स्यात् तस्यात्यंतासाध्यत्वात् किंच येचेत्यादिविकाराः कुष्टादयः
तथाच वक्ष्यंते दंपत्योः कुष्टवाकुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्टितं प्रमेहनि
वृत्तिलक्षणमाह प्रमेहीणोपदाम्स्त्रमनाविलमपिच्छिलं विशदं कटुतिक्तं चतदारोग्यं प्रचक्ष्यते अना
विलस्वच्छं विशदं स्वेतं प्रमेहोपेक्षयापि पिडिकापि भवंतीत्याह शराविकाकच्छपिकाजालिनी विनताला
जी मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका विद्रधिश्चेति पीडिकाप्रमेहोपेक्षयादशसंधि मर्मसुजायंतेमां २३९

मिति मेहति मूत्रयते इक्षुमेहमाह इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः मेहतीति शेषः सांद्रमेहमाह ३ सां
सांद्रीभवेत्पर्युषितं सांद्रमेहे नमूत्रितं ४ सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधोघनं मेहतीति विशेषः पिष्टमे
हमाह ५ संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहलं सितं पिष्टेन पिष्टमेहेन पिष्टवत् पिष्टतंडुलवत् वहलं गाढं
मेहतीति योजनीयं शुक्रमेहमाह ६ शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति शुक्राभं शुक्रसदृशंन
तु वास्तवं शुक्रं तस्यासाध्यप्रसंगः सिकतामेहमाह मूत्रेणात्सिकतामेही सिकतारूपिणोन् मला
त् मलान्मेदः प्रभृतीन् प्रमेहतीति शेषः शीतमेहमाह ८ शीतमेहीति बहुशो मधुरं भृशशीतलं प्र
मेहतीति शेषः ९ शनैर्मेहमाह शनैः शनैः शनैर्मेही मंदं मंदं प्रमेहति शनैः शनैः कालविलंबे
नमंदं मंदं अल्पमल्पं लालामेहमाह १० लालातंतुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलं प्रमेहतीति शेषः
अथ पित्तजान्माह तत्र क्षारमेहमाह गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् क्षारेण क्षारमेहेन
मूत्रं च मूत्रयेदिति योजनीयम् नीलमेहकालमेहावाह नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभं नी

सश्लेषुचधामसु संधिमर्म्मसु संधिषुमर्म्मसुच धामसु अंगेषु तासांलक्षणान्याह अंतोन्नताचतद्रूपानि।
म्नमध्याशराविका सदाहाकूर्म्मसंस्थानाज्ञेयाः कच्छपिकाबुधैः तद्रूपाशरावरूपा कूर्म्मसंस्थानाकूर्म्मा
कृतिः जालिनीतीव्रदाहार्त्तिः शिराजालसमन्विता अवगाढरुजाक्लेदापृष्ठेवाप्युदरेपिवा अवगाढरु
जाक्लेदा अंतःपीडारुजाक्लेदयुक्ता महतीपीडिकानीलाविनताविनतास्मृता रक्तासितास्फोटचिताद्रा
रुणात्वलजीभवेत् स्फोटचिन्ना स्फोटैराद्रुताद्रारुणाद्रुःसहा मसूरमर्म्मसंस्थानाविज्ञेयाचमसूरिका
गौरसर्षपसंस्थानातत्प्रमाणाचसर्षपी महत्यल्पचिताज्ञेयापीडिकाचापिपुत्रिणी विदारीकंदवद्वृ
कठिनाचविदारिका अल्पचिन्ना अल्पैःसूक्ष्मैः स्फोटैराच्छन्नाव्याप्ताः वर्तुलाविद्रधेर्लक्षणैर्युक्ताचेया
विद्रधिकातुसापिडिकानांदोषमाह येयत्कृताःस्मृतामेहास्तेषामेतास्तुतत्कृताः प्रमेहंविनाप्येतास्तु
रित्याह विनाप्रमेहमप्येताजायंतेदुष्टमेदसः तावच्चैताननलक्ष्यंतेयावद्वास्तुपरिग्रहः वास्तुव्रणस्थानंतस्य।
परिग्रहः पिडिकानामुपद्रवानाह गुदेहृदिशिरस्यंसेपृष्ठेमर्म्मसुचोत्थिताः सोपद्रवादुर्बलाग्नेःपिडिकाःप

मा·प्र· रिवर्जयेत् केचित्स्त्रीणांसहेतुकंप्रमेहाख्यवामाह रजःप्रसेकान्नारीणांमासिमासिविशुध्यतिकृत्स्नंशरीरं
२३५ दोषश्चनप्रमेहंतितास्त्रियः किंतुस्त्रीणामेतद्धेतुवत्तेनान्यरोगासंभवोपपन्नेरेतश्चः प्रायिकंतेनस्त्रियो
पिप्रमेहंतिसिद्धांतः रक्तपित्तरक्तप्रमेहयोर्भेदार्थमाह हारिद्रवर्णंरुधिरंचमूत्रंविनाप्रमेहस्यहिपूर्वरू
पैः योमूत्रयेत्तन्नवदेत्प्रमेहंरक्तस्यपित्तस्यहिसप्रकोपः हारिद्रोवर्णोयस्यतत् मूत्रंरुधिरंयन्मूत्रयेत्तत्प्रमे
हंनवदेत् किंतुरक्तस्यपित्तस्यकोपोविकारः रक्तपित्ताख्योव्याधिर्द्रष्टव्यः अथप्रमेहस्यचिकित्साश्या
माककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाढकी कुलत्थाःकथिताभोज्येपुराणामेहिनांहिताः यवान्नविकृतिर्मुद्गा
शालयःषष्टिकास्तथा कटुतिक्तानिशाकानिजांगलाःपक्षिणोमृगाः उद्दालोवनकोद्रवः प्रमेहीगुड
दुग्धाज्यतैलशुक्तसुराःसदा म्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानिवर्जयेत् मुस्तहरीतकीलोध्रैःकट्फलेन
शृतंकृतं पीतंमधुयुतंहंतिप्रमेहंकफहेतुकं पटोलनिंबामलकामृतानांपिबेत्कषायंमधुनासमेतं उ
शीरलोध्रार्जुनचंदनानांतथापिबेत्पित्तनिमित्तमेही पाठाशिरीषडुःस्पर्शकृवातिंदुककिंशुकैःकपि २३९

ष्यस्य त्रिफलक्काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् पावादिभिः सहितस्य कपित्थस्य क्काथं गुडूच्या स्वरसः पेयो मधुना स
द्रमेहजित् हरिद्राकल्कयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः मधुना त्रैफलं चूर्णं मद्य वा च्छजत दक्कं लोहजं वा
ज्ञयोत्संवा लिह्यान्मेहतिलरत्नये चंद्रप्रभा वचा मुस्ता भूनिंबसुरदारवः हरिद्रातिविषा दार्वी पिप्पलीमूल
चित्रकं धान्यकं त्रिफला चव्यं विडंगं गजपिप्पली सुवर्णमाक्षिकं व्योषं क्षौ द्वारो लवणात्रयम् एतानि टं
कमात्राणि संगृह्णीयात्पृथक् पृथक् द्रहद्दंती पत्रकं च त्वगेला वंशरोचना प्रत्येकं कर्षमात्राणि कु
र्यादेतानि बुद्धिमान् द्विकर्षं हतलोहं स्याच्चतुःकर्षा सिता भवेत् शिलाजित्वष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गु
ग्गुलुः विधिना योजितैरेतैः कर्तव्या गुटिका शुभाः चंद्रप्रभेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी निहंति विं
शति मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा चतस्रश्चाश्मरीस्तद्वन्मूत्राघातांस्त्रयोदश अंडवृद्धिं पांडुरोगं कामलां
च हलीमकं कासं श्वासं तथा कुष्ठं अग्निमांद्यमरोचकं वातपित्तकफव्याधीन्बल्या वृष्या रसायिनी समा
राध्य शिवं तस्मात्प्रयत्नात्गुटिकामिमां प्राप्तवांश्चंद्रमा यस्मात्तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता चंद्रप्रभाया कर्षस्तु च

भा·प्र· वुःसाणाविधियते चंद्रप्रभा कर्करः व्योषत्रिकटुकोक्षारौयवक्षारो सर्जिक्षारो लवणत्रयं सैंधवंरुचक
२४० विडलवणत्रयमिति चंद्रप्रभाख्यागुटिका प्रमेहपिडकानांप्रकर्कार्यरक्तविमोचनं पाटलंचविपक्का
नांततोव्रणविधिस्मृतः इतिप्रमेहपिडकाधिकारः अथमेदोरोगाधिकारः तत्रमेदसोविप्रकृष्टनि
दानमाह अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः मधुरोन्नरसःप्रायःस्नेहान्मेदोविवर्द्धते अन्नरसः
आमरूपः तथाचसुश्रुतः आमरूपरसान्नेमधुरस्थभवतीति मेदसोविवृद्धौवैगुण्यमाह मेदसावृत
मार्गत्वात्पुष्यंत्यन्येनधातवः मेदस्तुचीयतेतस्मादशक्तःसर्वकर्मसु अन्येधातवः अस्थ्यादयः
शुक्रांतः नपुष्यंति नपुष्टाभवंति चीयतेसंचितंभवति वर्द्धतइतियावत् तस्मात् मेदस्वीसर्वक
र्मसुअसक्तःस्यात् मेदसःसौकुमार्यत्वात् अपरानपिदोषामाह क्षुत्श्वासतृषामोहस्वप्नकुंथ
नसादनैः युक्तःक्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोल्पमैथुनः मेदसःस्वेददौर्गंध्याक्षायंतेजंतवोएवः
कुंथनंकुच्छ्रासावरोधः कंठेधुर्घुरइत्यन्येजंतवः कृमयःमेदसःस्थानमाहमेदस्तुसर्वभूतानामु॥ २४०

दरेऽस्थिषुसंस्थितं अतएवोदरेवृद्धिःप्रायोमेदस्विनोभवेत् मेदस्विनोऽग्निर मेदसावृत्तमार्गत्वाद्वायुः
कोष्ठेविशेषतः चरन्संधुक्षयत्यग्निमाहारंशोषयत्यपि तस्मात्सशीघ्रंजरयत्याहारंचापिकांक्षतिविका
रानश्नुतेघोरान्कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् संधुक्षयतिप्रदीपयति मेदस्वीआहारंशीघ्रंजरयति पुन
र्नेकुंवाकांक्षति सदीप्ताग्निःकालव्यतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् कांचित् विकारान् घोर
मश्नुते प्राप्नोतिएतेवातपित्तेमेदसावृते विशेषादुपद्रवकरेइत्याह एतावुपद्रवकरौविशेषा
ग्निमारुतौ एतौहिदहतःस्थूलंवनंदावानलोयथा एतौपित्तमारुतौमेदसोरुद्धमार्गत्वात्कोष्ठ
स्थेप्रवृद्धौसंतौविशेषादुपद्रवकरौदहतःनाशयतः मेदसोऽतिवृद्धिविनाशेहेतुमुक्त्वाह मेदस्यतीवसं
वृद्धेसहसैवानिलादयः विकारान्दारुणान्कृत्वानाशयंत्याशुजीवितं विकारान् प्रमेहपिडकाज्वरभगं
दरविद्रधिवातरोगाणामन्यतमान् अतिस्थूलतयावैगुण्यमाह अतिस्थूलेषुसंदृश्यः विसर्पाःसभगं
दराःज्वरातीसारमेहार्शःश्लीपदापचिकादयः अतिस्थूलस्यलक्षणमाह मेदोमांसातिवृद्धत्वा

चलः स्फिगुदरस्तनः अयथोपचयो त्साहो नरो तिस्थूल उच्यते अयथोपचयोत्साहः नयथाउपचयोमांसो
पचयः उत्साहो बलं च यस्य सः अथ मेदसश्चिकित्सा पुराणाः शालयो मुद्गाः कुलत्थोद्दालकोद्रवाः लेखा
नावस्तपथ्यापि सेव्या मेदस्विना सदा श्रमचिंताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः हंत्यवश्यमतिस्थौल्यं
यवश्यामाकभोजनः क्षारं वा तारियत्रस्य हिंगुयुक्तं पिबेन्नरः सहितं अक्रमंडेन मेदोवृद्धिनिवृत्तये गुडू
चीत्रिफलाक्काथः पीतो मेदोहरः परः गुडूची त्रिफलाक्काथस्तथा लोहरजोयुतः लोहेण त्रिफलाक्का
थः पीतो मेदोहरस्मृतः प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनं उष्णमन्नस्य मंडं वा पिबेत्कृशतनुर्भवेत्
व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविडंगैर्गुग्गुलुं समं खादन्सर्वांजयेद्रोगान्मेदःश्लेष्मामवातजान् पिप्पलीमधुना
सेव्या मेदःकफविनाशिनी धत्तूरपत्रस्वरसेन गाढमुद्वर्त्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टं वासादलरसो लेपात
शंखचूर्णेन संयुतः बिल्वपत्ररसो वापि देहदौर्गंध्यनाशनं निंबूपत्रस्वरसप्रदिग्धकक्षादियोजितं
जयति दग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिरात्ववरदेहदौर्गंध्यं शिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः

शरीरदौर्गंध्यहरः प्रदेहः पत्रांबुलोध्रामयचंदनानां शिरीषस्यापत्रपत्रंगसंव्यवहारात् लामज्जकं सुगंध

तृणविशेषः तदलाभे उशीरं ग्राह्यं हेम नागकेशरं अंबु बालकं अभयमुशीरं हरीतकीवुसंपिष्य

देहमुद्वर्त्तयेन्नरः पश्चात्स्नानंप्रकुर्वीत देहस्वेदोपशांतये बकुलस्य दलैः सम्यग्वारिणापरिपेषितैः दे

हमुद्वर्तयेत्पश्चाद्धरितक्या सुपिष्टया अथउद्वर्तनंकुर्यात्पश्चात्स्नानंसमाचरेत् प्रस्वेदान्मुच्यते शीघ्रं

मेदोवृद्धिसमुद्भवात् इति मेदोधिकारः अथ कार्श्याधिकारः तत्र कार्श्यस्य निदानमाह वातोरूक्षा

न्नपानानि लंघनंप्रमिताशनम् क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः नित्यंरोगोरतिर्नित्यंव्याया

मोभोजनाल्पता भीतिर्ध्यानादिचिंता च कार्श्यकारणमीरितं लंघनमुपवासः प्रमितमत्यल्पं क्रियातियो

गः वमनविरेकाद्यतिविधानं वेगनिद्राविनिग्रहः निद्रानिर्दिष्टो विशेषाय कृशस्य लक्षणमाह शुष्क

स्फिगुदरग्रीवाधमनीजालसंततिस्त्वगस्थिशेषोतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः अतिकृशस्य के रोगा भवं(

तितानाह प्लीहकासक्षयः श्वासगुल्मार्शांस्युदराणि च अर्शांकृशंप्रधावंतिरोगाश्चग्रहणीमुखाः कश्चिद

मा·प्र· स्यकृशोऽतीवबलवान्नस्यात्तत्रहेतुमाह आधानसमयेजस्यशुक्रभागोधिकोभवेत् मेदोभाग
२५२ स्तुहीनस्यात्सकृशोपिमहाबलः यस्याधानसमयेजनपितुःशुक्रस्याधिक्यंभवतिमेदोसोल्पतात
स्यकृशस्यापिबहुबलमित्यर्थः कस्यचित्स्थूलस्यापितादृग्बलंनदृश्यते तत्रहेतुमाह मेदसांशोधि
कोयस्यशुक्रभागोल्पकोभवेत् सस्निग्धोपिसुपुष्टोपिबलहीनोविलोक्यते व्याख्यानंपूर्ववत् अथ
कार्श्यस्यचिकित्सा स्नानादिनिमित्तैस्तुकृशेयुंजीतभेषजं बृंहणंबलकृतदृष्यंतथावाजीकरंच
यत् असाध्यंकार्श्यमाह स्वभावात्कृशकायोयःस्वभावादल्पकायकः स्वभावादबलोयश्चतस्य
नास्तिचिकित्सितं इतिकार्श्याधिकारः अथोदराधिकारः तत्रोदरस्यनिदानमाह रोगाःसर्वेपि
मंदेऽग्नौसुतरामुदराणिच अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंतेमलसंचयात् अग्नौमंदेसर्वेरोगाःजायंते
किंतु सुतरां अतिशयेन उदराणिजायंते अपराण्यपिहेतूनाह अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैःअत्यंतदो
षजनकैःमलसंचयात् मलानांदोषाणांपुरीषस्यचातिवृद्धेः अत्रोदरशब्देनोदरस्थोरोगउच्यतेय २५२

मा·प्र· पार्श्वेदिरित्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वामदक्षिणभागद्वयवाची सर्वतो गतिः सकलकोष्ठे संचरन् पैत्तिकमाह पि
२४२ त्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता भ्रमोतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरितं पीतताम्रशिरानद्धं सस्वे
दं सोष्मदह्यते धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते शाकवर्णं हरितं सोष्मात्रं संतापयुक्तं दह्यतेव हि
दाहयुक्तं धूमायते धूममिवोद्वमतीति क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकाज्जलोदरतां याति प्रदूयते व्यथते कफोद
रमाह श्लेष्मोदरेंगसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं तन्द्रोत्क्लेशोरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता उदरं
स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरं स्वापः स्पर्शाज्ञता गौरवम
ङ्गानां तन्द्रा निद्रावत्क्लमः उत्क्लेशो हृल्लासः शुक्लराजीततं शुक्लसिराव्याप्तं सन्निपातोदरमाह स्त्रियोन्न
पानं नखलोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दूष्यांबुदूषीविषसेवनाद्वा तेना
शु रक्तं कुपितश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गं तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च
स चातुरो मूर्छति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव प्लीहोदरं कीर्तयतो नि २४२

बोध स्त्रिय इत्यविवेकसन्निहितजनोपलक्षणं तास्त्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः विड्मार्जारादीनां आर्तवं रक्तः
अरयो वा गरान्संयोगजानि विषाणि दूष्यम्बु सविषमत्स्यतृणपर्णादियुतं शकृदूषितं वा दूषीविषं विषमेवा
ग्न्याद्युपघातेन स्वल्पप्रभावं यदुक्तं जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं च स्वभावतो
वा गुणविप्रयुक्तं विषं हि दूषीविषतामुपैति गुणविप्रयुक्तं तत्तदरम् शीतादिषु कुप्यति दूषीविषस्य
कोपात् मूर्छति विषयेग्रात् प्रसक्तं निरन्तरं एतदेवानियतोदरं तन्त्रान्तरे दूष्योदरं कीर्तितं अथवा पर
स्परं दूषयन्ति दोषा एव दूष्यास्तैः कृतमुदरं दूष्योदरं प्लीहोदरमाह वर्द्धते प्लीहदूष्यात यकृत्प्लीहोदरं हि
तत् तत्पामे वर्द्धते पार्श्वे निमित्तं तस्य तत्र यन् प्रवृद्धप्लीहलिङ्गानि यान्युक्तानि निषाद्यवरैः प्लीहोदरे पि दृश्यन्ते
तानि सर्वाणि देहिनां प्लीहोदरस्यैव भेदो यकृद्दाल्युदरं न पुनरपि विशेषकमित्याह सव्यान्यपार्श्वे यकृ
ति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव यकृद्दालयति दोषैर्भेदयतीति यकृद्दाल्युदरं तदेव तरमेव बद्धगु
दमाह ६ यस्यान्नमन्नैरुपलेपिभिर्वा वालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् संचीयते यस्य मलः सदोषः शनैः शा

ना॰प्र॰ नैः संकरवद्वनाड्यां निरुध्यतयस्यगुदेपुरीषंनिरेतिकृच्छ्रादपिचाल्पमल्पम् हृन्नाभिमध्येपरिवृद्धिमेतितस्यो

२४४ दरंबद्धगुदंवदंति उपलेपिभिःपिच्छिलैरन्नैः शाकशाल्कादिभिः वालाश्मभिः वालैःकेशैरश्मभिर्याथा

गोर्वायथावत् यस्यपर्वसंभवतिमलःपुरीषंसंकरवत् संमार्जनीक्षिप्ततृणधूल्यादिवत्तन्नाड्यां अन्ननाड्यां

हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभ्योर्मध्ये बद्धोदरमाह ४ शल्यंतथान्नोपहितंयदन्नंभुक्तंभिनत्त्यागतमन्यथावा तस्मात्स्रु

तोन्त्रात्सलिलप्रकाशःस्रावःस्रवेद्वैगुदतस्तुभूयः नाभेरधश्चोदरमेतिवृद्धिंनिस्तुद्यतेदाह्यतिचातिमात्रं ए

तत्परिस्राव्युदरंप्रदिष्टंदकोदरंकीर्तयतोनिबोध शल्यं कंटकशर्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भु

क्तंयत् अन्त्रंभिनत्तितथाअन्यथावा आगतंभोजनंविना आगतंशरादिकंतदपिपदन्त्रंभिनत्ति एतदुपल

क्षणं नेत्रणमहानन्त्रंभिनत्ति यतउक्तंचरके शर्करातृणकाष्ठास्थिकंटकैरन्नसंयुतैः भिद्येतान्त्रं

यदाभुक्तैर्जृंभयात्यशनेनवेति तस्मात्भिन्नादन्त्रात्गुदतस्तुभूयः अंत्रात्संस्रुत्यपुनर्गुदतः स्रवेदि

त्यर्थः दाह्यतिविदीर्यतेऽत्रपदसिद्धिरार्षत्वात् एतच्छतोदरंतथांतरेपरिस्राव्युदरंप्रदिष्टं उदकोदर २४४

तत्राह तालव्यमतदर्भतांव्यंचतत्समीपतयापिचतत्साहचर्याद्विशोष्यानांदरतिरूक्षाच्चतुर्विधा संप्राप्तिमाह

रुद्ध्वास्वेदांबुवाहीनिदोषाःस्रोतांसिसंचिताः स्वेदवाहीन्युदकवाहीनिअनयोर्ग्रहणमेष्वेवउदकवाहीनां

मेदोमूलंरोमकूपाश्चेत्यनेनस्रोतोनिरोधश्चवहिरेवनपुनरंतः यदुक्तंचरके स्वेदस्यवाहीषुमार्गेष्वपि

हतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययतीतिप्राणाग्न्यपानान्संदूष्यजनयंत्युदरंनृणां सामान्य

रूपमाह आध्मानंगमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यंदुर्बलाग्निता शोथःसदनमंगानांसंगोवातपुरीषयोः दाहस्तं

द्राचसर्वेषुजठरेषुभवंतिहि संनिकृष्टनिदानपूर्विकांसंख्यामाह पृथक्दोषैःसमस्तैश्चप्लीहबद्धक्ष

तोदकैः संभवंत्युदराण्यष्टौतेषांलिंगंपृथक्शृणु तत्रवातोदरस्यलक्षणमाह तत्रवातोदरेशोथःपाणिपा

न्नाभिकुक्षिषु कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभेदनं शुष्ककासोंऽगमर्दोऽधोगुरुतामलसंग्रहः श्यावा

रुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् सतोदभेदमुदरंतनुकृष्णसिरातत्तं आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतंप्रक

रोतिच वायुश्चात्रसरुक्शब्दोविचरेत्सर्वतोगतिः पाणिपादित्यत्रव्यंजनांत्यायाश्छन्दः आर्षत्वात् कुक्षि

वर्द्धलदोलनेनसंचलति कंपतेवहिः शब्दायतेकंपमानंसशब्दंकरोति साध्यासाध्यलक्षणमाह जन्मने
वोदरसर्वप्रायः कृच्छ्रतमंमतंवर्तिनस्तदजातांवुयत्नसाध्यंनवोत्थितं वलिनः अजातांवुनवोत्थितं च यत्नसा
ध्यमित्यन्वयः पक्वाशयस्थुदंवर्ध्वं सर्वजातोदकंतथा प्रायोभवत्यभावायछिद्रांत्रस्यदकोदरं छिद्रांत्रस्या
दिनाछिन्नमंत्रंयस्यतदुदरं अभावायभवतिजातोदकस्योदरस्यलक्षणमाह चरकः एषः पूर्णदृति।
दृवत्क्षोभेशब्दकरंमृदु अप्रव्यक्तशिरःशूलंनितांतमुदरंमहत् आलस्यमास्यवैरस्यंमूत्रंवकृच्छ्रकृच्छ्रुतं
जातोदकस्यलिंगंस्यान्मंदोग्निः पांडुतापिच शूनस्तकुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचं वलशोणितमां।
साग्निपरिक्षीणंचवर्जयेत् कुटिलोपस्थवक्रमेहनं उपक्लिन्नतनुत्वचं उपरिआर्द्रतन्वीत्वग्यस्यतंउ
दरिणं पार्श्वभंगान्नविद्वेषशोफातीसारपीडितं विरिक्तंचाप्युदरिणंपूर्यमाणंविवर्जयेत् विरिक्तमपि
पूर्यमाणंपूर्यमाणोदरं उदरिणंविवर्जयेत् अथोदरस्यचिकित्सा एरंडतैलंदशमूलमिश्रंगोमूत्रयुक्तः
त्रिफलारसोवा निहंतिवातोदरशोथशूलान् क्वाथः समूत्रोदशमूलजश्च कुष्ठदंतीयवक्षाराः पागत्रि

लवणंवचा शुंठीचोष्णांभसापीतायायूदररुजापहा कृष्णादिचूर्णं लशुनस्यतुलामेकांजलद्रोणेविपाच
येत्त्रिकटुत्रिफलादंतीहिंगुसैंधवचित्रकं देवदारुवचाकुष्ठंमधुशिग्रुपुनर्नवा सौवर्चलंविडंगानिदी
प्यकोगजपिप्पली एतेषांपलिकाभागानत्रिवृत्तः षट्पलानिच पिष्ट्वाकषायेणैतेनतैलंमृदग्निनापचे
त् तत्पिवेल्लातरुत्थाययथाग्निवलमात्रया निहंतिसकलान्रोगानुदराणिविशेषतः मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त
मंत्रवृद्धिगुदक्रिमीन् पार्श्वकुक्षिभवंशूलमामवातमरोचकं यकृद्दष्ठीलिकानाहान्प्लीहानंचांगवेद
नां मासमात्रेणनश्यंतिकृष्णशीतिर्वतिजाग्गदाः रसोनतैलं पित्तोदरंतुवलिनंपूर्वमेवविरेचयेत् ऊर्ध्व
लंत्वनुवास्यादोशोधयेत्क्षीरवस्तिना संजातवलकाव्याधिंपुनः स्निग्धंविरेचयेत् पयसाचत्रिवृत्कल्के
रूवूकस्यसृतेनच सातलात्रायमाणाभ्यांसृतेनारग्वधेनचघृतंपित्तोदरेपेयंमधुरौषधिसाधितं पिप्पल्या
दिगणेनाज्यंपाचितंपाययेद्भिषक् नरंपथ्यभुजंनित्यंकफोदरनिवृत्तये नागरत्रिफलाकल्केर्दधिमंतु
परिपेषितैः पाचितंतैलमाज्यंचपिवेत्सर्वोदरापहं नागरादितैलंघृतंच शालिषष्टिकगोधूमयवनी

भा॰प्र॰ वारिभोजनम् निरूहोरेचनंश्रेष्ठंसर्वेष्वपिजठरेषुच आनूपंसौदकंमांसंशाकंपिष्टकृतंतिलान् व्यायामाध्वदि
२४६ वास्वप्नपानयानानिवर्जयेत् तथोष्णलवणाम्लानिविदाहीनिगुरूणिच नाद्यादन्नानिजठरेतोयपानंचवर्जयेत्
उदराणांमलाढ्यत्वात्प्रकृत्याः शोधनंहितं हरीतकीमेरंडजंतैलंपिवेन्मूत्रेणवासकृत् वातोदरीपिबेत्तक्रंपिप्पली
लवणान्वितं शर्करामरिचोपेतंस्वादुपित्तोदरीपिबेत् यवानीहपुषाजाजीव्योषयुक्तंकफोदरी सन्निपा
तोदरीयुक्तंत्रिकटुक्षारसैंधवैः यवानीहपुषाधान्यंत्रिफलाचोपकुंचिका कारवीपिप्पलीमूलमजगं
धाशटीवचा शताह्वाजीरकंव्योषंस्वर्णक्षीरीचचित्रकं द्वौक्षारौपौष्करंमूलंकुष्ठंलवणपंचकं विडंगंच
समांशानिदंत्याभागत्रयंभवेत् त्रिवृद्विशालेद्विगुणेशातलास्याच्चतुर्गुणा एषनारायणोनाम्नाचूर्णोरोग
गणापहः एनंप्राप्यनिवर्तंतेरोगाविष्णुमिवासुराः तक्रेणोदरिभिःपेयोगुल्मिभिर्बदरांबुना आनद्धवा
तेसुरयावातरोगेप्रसन्नया दधिमंडेनविट्संगेदाडिमांबुभिरर्शसैः परिकर्तेसवृक्षाम्लैरुष्णांबुभिरजीर्ण
के भगंदरेपांडुरोगेकासेश्वासेगलग्रहे हृद्रोगेग्रहणीरोगेकुष्ठेमंदेऽनलेज्वरे दंष्ट्राविषेमूलविषेसगरे २४६

माह यःस्नेहपीतोऽप्यनुवासितोवावांतोविरिक्तोऽप्यथवानिरूढः पिबेज्जलंशीतलमाशुतस्यस्रोतांसिदु
ष्यंतिहितद्वहानि स्नेहोपलिप्तेष्वथवापितेषुदकोदरंपूर्ववदभ्युपैति स्निग्धंमहत्तत्परिवृत्तनाभिसमा
ततंपूर्णमिवांबुनाच यथादृतिःक्षुभ्यतिकंपतेचशब्दायतेचापिदकोदरंतत् स्नेहपीतःपीतस्नेहस्त्राष्य(
वसितादित्वात्कर्तरिक्तः पश्चात् स्नेहंपीतःस्नेहपीतइतितत्पुरुषः तेनस्नेहपीतवानित्यर्थः अनुवा
सितोवा गृहीतानुवासितवस्तिः वांतःअत्रापिपूर्ववत् कर्तरिक्तः तेववांतवानित्यर्थः एवंविरिक्तः
विरिक्तवान् तथानिरूढःगृहीतनिरूढवस्तिः सचेदाशुशीतलंजलंपिवेत् तस्यतद्वहानि जलवहा
निस्रोतांसिदुष्यंति स्वकर्मकुर्वंतिनिमवंतिजलवहेषुस्रोतःसुदुष्टेषुसत्सु अन्नरसेउपस्नेहन्यायेनव
हिर्गतोदकोदरमायाति तथावातेषुउदकवहेषु स्रोतःसुस्नेहेषुपलिप्तेषु पूर्ववत्यथापूर्वंअन्न
रसेउपस्नेहः न्यायेनबहिर्निःसृतोदकोदरमायाति तथाजलेपिवहिर्निःसृतोदकोदरमायातीति
त् उदरंपरिवृत्तनाभिः गंभीरनाभिःसमाततंसर्वं यथादृति चर्ममयंजलाहरणपात्रंक्षुभ्यतिअं

कृत्रिमेविषे यथार्हंस्निग्धकोष्ठेनपेयमेतद्विरेचने अपक्वं चिकाकारवीच शहजीरकःयस्यप्रसारेलङ्क्ते
नामलोके तस्याश्चभागत्रयंग्राह्यंपुनरुक्तेःस्वर्णक्षीरे चोकइतिविशालाइन्द्रवारुणी श्रातला से
हुण्डभेदः सातलेत्येवप्रसिद्धा परिकर्त्तापरिकर्त्तनवत् गुदेपीडानारायणचूर्णं स्नुकक्षीरदंतीत्रि
फलाविडंगसिंहीत्रिवृच्चित्रकमूलकल्कैः घृतंविपक्वंकुडवप्रमाणंतोयेनतस्याक्षमथार्द्धकर्षं
पीत्वोष्णमम्लोनुपिवेद्विरेकेपेयांरसंवाप्यपिवेद्विधिज्ञः नाराचमेनंजठरामयानांयुक्त्याप्रयुक्तंप्र
वदंतिसंतः नाराचघृतं वज्रांड्याः कर्षमात्रायाःकल्कंदध्यादिवेष्टितं निगलेद्धारिणानित्यमुद
रव्याधिशान्तये वज्रांडी अरण्यपत्रोमानभेदः वज्रांडीइतिलोके पुनर्नवादारुनिशासतिक्ताप
टोलपथ्यापिचुमंदहारु सनागराछिन्नरुहेतिसर्वैः कृतःकषायोविधिनाविधिज्ञैः गोमूत्रयु
क्तगुग्गुलुनाचयुक्तःपीतःप्रभातेनियतंनराणां सर्वांगशोथोदरपार्श्वशूलश्वासान्वितंपांडुग
दंनिहंति पुनर्नवादिक्वाथः इत्युदराधिकारः अथशोथाधिकारः तत्रशोथस्यविप्रकृष्टंनिदान

माह क्षुधामयातुरकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा दध्याममृच्छाकविरोधिपिष्टगरोप
 सृष्टान्ननिषेवणं च अर्शांस्यचेष्टा च वपुषो ह्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमाप्रसूतिः मिथ्योपचारः प्रतिक
र्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः शुद्धिः वमनविरेकादिः आमयाः पांडुरोगादयः आतुरं च
भोजनं आमः अपक्वोतुरकस्य रसः एतैर्ये कृशाः तथा अबलाश्च तेषां क्षारादिसेवनं श्वयथोः
कारणं दध्यादि तु स्वजं त्रहेतुः मृतं मृत्तिका शाकानि प्रसिद्धानि विरोधी क्षीरमत्स्यादि पिष्टं गरोपसृ
ष्टान्नं पिष्टो योगरः संयोगजं विषं तेन संसृष्टमन्नं अर्शांसि दुर्नाम अचेष्टा व्यायामः वपुषो ह्यशुद्धिः
शोधनार्हस्य वपुषो शोधनं मर्मोपघातः दोषकृत एव ज्ञेयः बाह्यहेतुकृतमर्मोपघातस्त्वागंतुज
शोथहेतुरेव विषमाप्रसूतिः आमगर्भपतनादिका प्रतिकर्माणां वमनादिपंचकर्माणां मिथ्यो
पचारः असम्यक्करणं श्वयथोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य सन्निकृष्टस्य हेतोर्वातादेः हेतुः रू
क्षोष्णमधुरादिः सन्निकृष्टनिदानमाह दोषैः पृथक्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि सर्वैर्हि तु विशेषे

स्वरूपभेदेननवात्मकम् सर्वमितिपूर्वेणसंबध्यते सर्वमुत्सेधंशोथमित्याहुरित्यर्थः दुष्टादोषविशे।
षार्थः यद्यपिसर्वस्त्रिदोषजः शोथःतथापिहेतुविशेषैर्दोषत्रयोभिघातप्रभृतिभिः कारणभेदैर्यास्व
रूपभेदोलक्षणभेदस्तस्मान्नवात्मकंनवप्रकारकंशोथमाहुरिति पूर्वक्रियासंबंधः सर्वहेतुवि
शेषैरितिपाठांतरे तत्रसर्वेषांशोथानांहेतुविशेषैरित्यर्थः दोषैरितिपृथक्त्रिभिर्दोषैः सर्वमि
लितैरेकः द्वंद्वैस्त्रयः अभिघातेनैकः विषेणचैकः एवंनवप्रकारं संप्राप्तिपूर्वकंसामा।
न्यलक्षणमाह रक्तपित्तकफान्वायुर्दुष्टोदुष्टान्बहिःशिराःनीत्वारुद्धगतिस्तैर्हिकुर्यात्त्वङ्मांस।
संश्रयं उत्सेधंसंहतंशोथंतमाहुर्निचयादतः तस्यपूर्वरूपमाह तत्पूर्वरूपंदवथुःशिरायामो
ङ्गगौरवं दवथुःउपतापः तस्यसमान्यलक्षणमाह सगौरवंस्यादनवस्थितत्वंसोत्सेधमूष्मा
थशिरातनुत्वं सलोमहर्षंचविवर्णताचसामान्यलिंगंश्वयथोःप्रदिष्टं उत्सेधं उन्नतत्वं किंचि।
च्छिष्टंउत्सेधंअतःपूर्वोक्तात् निचयात् रक्तपित्तकफवातानांसमुदायात्संहतं घनं वमुत्सेधं

मा॰प्र॰ शोथमाहुरित्यन्वयः तस्य शोथस्य किं स्यादित्याकांक्षायामाह अनवस्थितत्वं स्यात् अनियतास्थि
२४८ तिः स्यादित्यर्थः चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवर्त्तते तथानवस्थितत्वं सगौरवं स्यात् गौरवमप्यनव
स्थितं स्यात् अथवा सोत्सेधं स्यात् उत्सेधत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः वातिकं शोथमाह चरः
तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतोऽनिमित्ततः प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा
बली स्याच्छ्वयथुः समीरणात् चरः संचारी तनुत्वक् अबलत्वक् परुषः कर्कशः अरुण
रक्तवर्णः असितः कृष्णः प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञता हर्षो झिनिझिनिरोमांचो वा अर्त्तिः पीडा एभिर्युतः अनि
मित्ततः प्रशाम्यतीति उपशाम्यति दिवाबली विकृतिविषमावातारब्धत्वात् अत एवोक्तं चरके
ण स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां प्रशाम्येत्स च वातिकः पश्चाप्यरुणवर्णः स्याच्छोथो नक्तं प्रशाम्यती
ति पैत्तिकमाह मृदुः सगंधोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः य उष्यते स्प
र्शरुगक्षिरागकृच्च पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् उष्यते संतप्यते भृशं दाहपाकवान् भृशं २४८

मा॰ प्र॰ शरीरोपरिसंचरणं दंष्ट्राद्विगुणीकृतार्दतावलिःचौहरतिलोकेदंताः अयमेवाः अविषप्राणिना
२४९ भक्षीत्यनेनदंष्ट्रादंतनखानांस्वभावादेवसद्विषत्वमुक्तं किंतुसर्पादिविषं मारकंभवतिअवि
षप्राणिनांदंष्ट्रादिविषंशोथमथादिकरंभवतीतिविशेषः विएमूत्रेत्यादि विडाद्युपहतंमलिनं
वयपदस्त्रंतथाश्रांकरःसंमार्जनीभिःक्षितोधूल्यादिः तैर्यासंस्पर्शात गरयोगाच्चूर्णनात गरसं
योगजंविषंतस्ययोगोपस्पृतेनवस्तुनावधूलनात अवलंबीलंबमानः अयंमप्यागंतुजस्तथापि
सामान्यागंतुजशोथचिकित्सातोस्यविशिष्टचिकित्साभिधानात पृथक्कृतः यत्रास्थिताः दोषाः
यत्रशोथंकुर्वन्तितदाह दोषाःश्वयथुमूर्ध्वंहिकुर्वन्त्यामाशयेस्थिताः पक्वाशयस्यामध्येतुवर्च
स्थानगतास्त्वधः कृत्स्नंदेहमनुप्राप्ताकुर्युःसर्वसरंतथाः ऊर्ध्वंउरःप्रभृत्यूर्ध्वंमध्येउरःपक्वा
शयमध्ये अधःपक्वाशयादधः उपद्रवमाह छर्दिःश्वासोरुचिस्तृष्णाज्वरातीसारएवच सप्त
कोयंसदौर्बल्यःशोथोपद्रवसंग्रहः सोपद्रवस्यासाध्यत्वमाह श्वासःपियासाछर्दिश्चदौर्बल्यं २४९

ज्वरएवच यस्यचान्नेरुचिर्नास्तिशोथिनंतंविवर्जयेत् कष्टसाध्यादिकानाह योमध्यदेशेस्याच्छ्वयथुःसक
ष्टःसर्वगश्चयः अर्धांगेरिष्टभूतःस्याद्यश्चोर्ध्वंपरिसर्पतिशति मध्यदेशेउरःपक्वाशयमध्येसर्वगःश
कलशरीरगःयः सर्वतइतियावतेसान्निपातिकः अर्धांगेअर्धनारीश्वराकारेण यश्चोर्ध्वंपरिसर्पतीतिपु
रुषविषयंतथाच ऊर्ध्वगामीनरंपश्चादधोगामीमुखात्स्त्रियं अभयंवस्तिसंजातःशोथोहंतिनसंपापः
ऊर्ध्वगामीमुखगामीतथाचतंत्रांतरे स्त्रीणांवक्त्रात्पदंप्यातिवस्तिजश्चतसिध्यतीति अभयंनरंनारीच
अपरंच अनन्योपद्रवकृतः शोथःपादसमुत्थितः पुरुषंहंतिनारींतुमुखजोवस्तिजोद्वयम् अस्यम
र्थः पादस्तुमुत्थितः पादाभ्यामुत्थितोमुखगामीयावत् शोथःपुरुषंहंतिसकिंविशिष्टः अनन्योप
द्रवकृतः शोथादन्योव्याधिजोऽतीसारग्रहणादिःसोनतिस्तेषामुपद्रवैःकृतः तदुपद्रवेनजातइत्य
र्थःनअन्योपद्रवकृतः अर्थात्स्वहेतुभिरेवजातः शोथव्याधिरेवतुपुनःमुखजःमुखजातःपाद
गामीयावत् नारींहंति सोप्यनन्योपद्रवकृतएव वस्तिजःद्वयंपुरुषंनारींचहंतिसोप्यनन्योपद्रव

मा·प्र· कृतएव अथशोथस्यचिकित्सा: शुंठीपुनर्नवैरंडंपंचमूलसृतंजलं वातिकेस्वपयोशस्तंपानाहारपरि
२५० ग्रहैः पटोलत्रिफलारिष्टेर्दार्वीक्वाथःसगुग्गुलुः हंतिपित्तकृतंशोथं तृष्णाज्वरसमन्वितं कृष्णीरमादि
ताकृष्णापथ्यामूत्रेणवापुना योजिताःशमयंत्याशुशोथंश्लेष्मसमुत्थितं मिश्रेमिश्रक्रमंकुर्यात्सर्वजे
सर्वमेवहि बिल्वपत्ररसंयुक्तंसोषणंत्रिभवेपिबेत् शोथेत्वागंतुजेकुर्यात्सेकलेपादिशीतलं भ।
ल्लातकाहरेच्छोथंसतिलाकृष्णमृत्तिका महिष्यानवनीतंवालेपाद्दुग्धतिलान्वितं अत्रदुग्धंचमहि
ष्याएवअत्राह महिषीक्षीरसंपिष्टर्नवनीतसमन्वितैः तिलैर्लिप्तःशमंयातिशोथोभल्लातकोत्थि
तः पष्टीदुग्धतिलैर्लेपोनवनीतेनसंयुतः शोथमाहष्करंहंतिचूर्णैःशालदलस्यच विषजशोथचि
कित्साविषचिकित्सायांद्रष्टव्या अथसामान्यचिकित्सा पथ्यानिशाभार्ङ्गीमृतामिदार्वीपुनर्न।
वादारुमहौषधैश्चक्वाथंप्रपीतोदरपाणिपाद मुखाश्रितंहंत्यचिरेणशोथं पथ्यादिक्वाथःफ
लत्रिकोद्भवंक्वाथंगोमूत्रेणैवसाधितं वातश्लेष्मकृतंशोथंहन्यात्दूषणसंभवं दृष्टिवदेवकुमनागरे। २५०

दाहेयःपाकस्तद्युक्तः श्लेष्मिकमाह गुरुस्थिरःपांडुररोचकान्वितःप्रसेकनिद्रावमिवन्हिमांद्यकृत् सकृ
च्छ्रजन्मप्रशमोनिपीडितोनचोन्नमेद्रात्रिबलीकफात्मकः द्वंद्वजमाह निदानाकृतिसंसर्गात्ज्ञेयःशोथोद्वि
दोषजः सन्निपातिकमाह सर्वाकृतिःसन्निपाताच्छोथोव्यामिश्रलक्षणः व्यामिश्रलक्षणस्त्युक्तेसर्वा
कृतिरिति उक्तवातजादिशोथलक्षणनिपमार्थ अभिघातजमाह अभिघातेनशस्त्रादिछेदभेदक्ष
तादिभिः हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः रसैःशूकैश्चसंस्पर्शाच्छ्वयथुःस्याद्विसर्प।
वान् भृशोष्मालोहिताभासःप्रायसःपित्तलक्षणः छेदःखङ्गादिना भेदःपाषाणादिना क्षतंश
रादिनानाडीव्रणादिश्चादिशब्देनलकुटप्रहारादिर्गृह्यते भल्लातजैरसैःकपिकच्छुजैःयुक्तैःशूकैः
विसर्पवान् प्रसरणशीलःपित्तलक्षणःपैत्तिकशोथलक्षणः विषजमाह विषजःसविषप्राणिप्र।
रिसर्जनमूत्रसमात् दंष्ट्रादंतनखाघातादविषप्राणिनामपि विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरा।
त् विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् मृदुश्चलोवलंबीचशीघ्रोदाहरुजाकरः परिसर्पण

वादंतीत्रिवृत्कृष्णाचित्रकैर्वाकुंभं सुसिद्धं विधिनानिपीतं गीतं परं शोथहरं भिषग्भिः हस्त्विवः श्वेतवर्षाभूः
सेकस्तथार्कवर्षाभूनिंबक्वाथेन शोथहृत् गोमूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णेनावसेचनम् पुनर्नवादारुशुंठी
शिग्रुः सिद्धार्थकस्तथा अम्लपिष्टः सुखोष्णोयं प्रलेपः सर्वशोथहृत् गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयं वा
गुडपिप्पलीं वा कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्षमथापि मासं शोथप्रतिश्यायगलास्यरो
गान् सश्वासकासारुचिपीनसादीन् जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान् हन्यात्तथान्यान् कफवातरोगा
न् क्लिन्नं गुडेन तुल्यं रसश्रीवरसानुपानमभ्यस्तं विनिहंति सर्वशोथं घनवृंदं दृष्ट्वं वायुरिव कणाना
गरजं चूर्णं सगुडं शोथनाशनं आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनं गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शृंगवेर
पलत्रयम् शृंगवेरसमा कृष्णा लोहविट्तिलयोः पलं चूर्णमेतत्समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनं गु
डादिवटिकामानकक्काथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् एकजं द्वंद्वजं शोथं त्रिदोषं च व्यपोहति मा
नकघृतं शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्नामहौषधैः पक्वमभ्यंजने तैलं सशूलं श्वयथुं हरेत् शुष्कमूल

मा॰ प्र॰ कतैलं इति शोथाधिकारः अथ वृद्ध्यधिकारः तत्र वृद्धेर्निदानं संख्यां चाह दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सह वृद्धिः
२५१ सप्तधा मता मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलः दोषत्रयेस्त्रयं रक्तेनैकः मेदसाचैकः मूत्रेणै।
कः अन्त्रवृद्ध्या चैकः एवं सप्त निर्देशादेव संख्याप्राप्तौ पुनः सप्तधेति वचनं न्यूनाधिकसंख्यानिरासा
र्थं दंष्ट्रजायां अपि वृद्धेर्निरासः दंष्ट्रजायास्त्वसंभवो व्याधिस्वभावात् मूत्रान्त्रवृद्ध्योर्वातवृद्ध्यांतर्भा
वात् न्यूनसंख्यायाः निरासः वृद्धिशब्दः औणादिकस्तिगतः पुल्लिंगः प्रस्तुते क्त्यंतः स्त्रीलिंगः
प्रयुक्तोस्ति हेतुभेदः विप्रकृष्टहेतुभेदः अनयोः मूत्रान्त्रवृद्ध्योः पृथक्त्वादेव वातजात्पृथक्चिकि
त्साभिधानात् संप्राप्तिमाह क्रुद्धो रूद्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फल
कोषाभिवाहिनीः प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः अनूर्ध्वगतिर्वायुः मुष्कौ चरणे वंक्ष।
णतः मेढ्रजंघासंधेः आकाशात् फलं च कोषं च फलकोषौ अथवा फलयोः कोषौ फलकोषा
भिवाहिनीः मुष्कगामिनीर्धमनीः प्रपीड्य सहसा वृद्धिं करोति फलकोशयोरिति द्विवचनमुपल २५१

त्वणंतेनैकफलकोषेपिवृद्धिर्भवति वृद्धिः कुरंडइतिलोके तत्रवातिकमाह वातपूर्णदृतिस्पर्शोरू
क्षोवातादहेतुरुक् अत्रैषदर्थेनञ् तेनस्वल्पादपिप्रविरुद्धात्कारणात् रुक्पीडायत्रसः पैत्तिकमा
ह पक्वोदुंबरसंकाशः पित्तात्दाहोष्मपाकवान् दाहः अभ्यंतरः ऊष्मावहिस्तप्तता श्लैष्मिकमाह
कफाच्छीतोगुरुस्निग्धः कंडूमान्कठिनोल्परुक् रक्तजमाह कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिंगश्चरक्त
जः कृष्णस्फोटावृतइतिपैत्तिकाद्भेदः मेदोजमाह कफवन्मेदसोवृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः तालफ
लोपमः नीलवर्तुलः मूत्रजमाह मूत्रधारणशीलस्यमूत्रजःसतुगच्छतः अंभोभिःपूर्णदृतिवत्क्षो
भंयातिसरुङ्मृदुः मूत्रकृच्छ्रमधः कुर्यात्संचलन्फलकोषयोः मूत्रधारणशीलस्यमूत्रजोभवतिगच्छतः
पुंसः जलपूर्णदृतिवत् क्षोभंयातिपूरितोभवति सरुकथ्यथः संचलन्फलकोषयोरधः मूत्रकृच्छ्रम्
त्रेणेव्यथः कुर्याद्विस्पर्शः अंत्रवृद्धिमाह वातकोपिभिराहारैः शीततोयवगाहनैः धारणेरणभाराध्व
विषमांगप्रवर्त्तनैः क्षोभणैः क्षोभितोन्यैश्चक्षुद्रांत्रावयवंयदा पवनोद्विगुणीकृत्यस्वनिवेशादधो

मा॰प्र॰ नयेत् कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थोयं ग्रंथ्याभंश्वयथुंतदा धारणमुपस्थितस्यवेगस्य ईरणमप्राप्तवेगस्यप्रेरणं विषमां
२५२ गप्रवर्तनं वक्रत्वेनांगमोटनं अन्येपिक्षोभणानि बलवद्विग्रहकठोरधनुराकर्षणादीनि तैः क्षोभितः संरु
द्धसंचालितः पवनःपदार्थांशुकावयवं वृद्धिगुणीकृत्यस्वनिवेशादधोनयेत् तदावंक्षणसंधिस्थः वंक्षणसंधौ
ग्रंथिरूपंश्वयथुंकुर्यादित्यर्थः उपेक्षितायाः अंत्रवृद्धेरवस्थामाह उपेक्ष्यमानस्यचमुष्कवृद्धिमाध्मान
रुकस्तंभमतीवकुर्यात् सपीडितोंतः स्वनवान्प्रयातिप्रध्मापयन्नेतिपुनश्चमुक्तः उपेक्ष्यमाणस्यवृद्धि
मित्यर्थः मरुत्वृद्धिंमुष्कवृद्धिं आध्मानरुकस्तंभमतीवकुर्यात् तत्राध्मानमुदरेरुग्वृद्धीमुष्कयोः
स्तंभोगात्रेतद्युक्तंकुर्यादित्यर्थः सोप्याह अंत्रंवृद्धिगुणमाक्षायपवनोनयतिवंक्षणं वंक्षणात्कुजामु
ष्कफलकोशंप्रपद्यतइति सःमुष्कवृद्धिः अंतः उदरेप्रध्मापयन् आगमनमार्गमुच्छ्वनंकुर्वन्एतिप्रया
याति असाध्यमाह यस्यांत्रावयवाश्लिष्यन्मुष्कयोर्वातसंचयात् स्यादंत्रवृद्धिःसोसाध्योवातवृद्धिसा
माकृतिः आश्लेषात् संयोगात् वातसंचयात् मुस्कयोरंत्रवृद्धिर्भवतिसकीदृक्स्यादित्याकांक्षायामाह २५२

वातवृद्धिसमाकृतिः सामीप्यात्तत्रैवब्रध्नमाह अत्यभिष्यंदिगुर्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् करोतिग्रंथि(
वच्छोफंदोषोवंक्षणसंधिषु ज्वरशूलांगसादाढ्यंतंब्रध्नमितिनिर्दिशेत् अथवृद्धेश्चिकित्सा वृद्ध्यावस्था(
सर्वमार्गमुपवासंगुरूणिच वेगाघातंपृष्ठयानंव्यायाममैथुनंत्यजेत् वातवृद्धौपिबेद्धिस्निग्धंयथाप्रा(
प्तंविरेचनं सक्षीरंवापिबेत्तैलंमासमेरंडसंभवम् गुग्गुलेरंडतैलंगोमूत्रेणपिबेन्नरः वातवृद्धिंजयत्या
शुचिरकालानुबंधिनीं पित्तग्रंथिक्रमेणैनंपित्तवृद्धिमुपाचरेत् जलौकोभिर्हरेद्रक्तंरक्तेपित्तसमुद्भवे
चंदनंमधुकंपद्ममुशीरंनीलमुत्पलं क्षीरपिष्टंप्रलेपेनदाहशोथरुजापहं त्रिकटुत्रिफलाक्वाथंस
क्षारंलवणंपिबेत् विरेचनमिदंश्रेष्ठंकफवृद्धिविनाशनम् लेपनंकटुतीक्ष्णोष्णैःस्वेदनंरूक्षमेवच प
रिषेकोपनाहौचसर्वमुष्णमिहेष्यते मुहुर्मुहुर्जलौकोभिःशोणितंरक्तजेहरेत् पिबेद्विरेचनंवापिशर्क
राक्षौद्रसंयुतं शीतमालेपनंसर्वंसर्वंपित्तहरंतथा पित्तवृद्धिक्रमंकुर्यादामेपक्वेचरक्तजे स्वेदःमेदः
समुत्थेतुलेपयेत्सुरसादिना शिरोविरेचनद्रव्यैःसुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः संस्वेद्यमूत्रप्रभवंवस्त्रपट्टेनवे

भा.प्र. छयेत् सीवन्याः पार्श्वतोधस्तात्छिंद्याद्व्रीहिमुखेनवै मुष्ककोशमथाछंद्यात्मंत्रवृद्धौविचक्षणः व्रीहिमुखे
२५२ नशस्त्रविशेषेणः अथाछंद्यांत्रसंस्रवंत्यांलेलमैरंडजंपीत्वाबलासिद्धंपयोन्वितम् आध्मानशूलोपचितामं
त्रवृद्धिंजयेन्नरः रास्नायष्टमृतैरंडवलारग्वधगोक्षुरैः पटोलेनकषायेणपिविविधिनाविहितंशृतं रुवुतै
लेनसंयुक्तमंत्रवृद्धिंव्यपोहति रास्नादिक्वाथः गंधर्वहस्ततैलेनक्षीरेणचयुतंपिवेत् विशालाम्
लजंचूर्णंवृद्धिंहन्यान्नसंशयः विशालात्रिवृदवारुणी वचासर्षपकल्केनप्रलेपःसोथनाशनः।
शिग्रुत्वत्कलकैःपिष्टैःशोथःश्लेष्मानिलापहः शुध्दंसूतंद्विधागंधंमृतान्येतानियोजयेत् लोहंरंगं
तथाताम्रंकांस्यंचापविशोधितं तालकंतुत्थकंचापितथाशंखवराटकं त्रिकटुत्रिफलाचव्यंविडं
गंवृद्धदारुकं कर्चूरंमागधीमूलंपाठांसहवुषांवचां एलावीजंदेवकाष्टंतथालवणपंचकं एतानि
समभागानिचूर्णंपिदथकारयेत् कषायेणहरीतक्यावटिकांटंकसंमितां एकांतांवटिकांपस्तु
निगिलेद्वारिणासह अंडवृद्धिरसाध्योपितस्यनश्यतिसत्वरं वृद्धिवाधिकावटिका अथव्रध्म २५२

स्य चिकित्सा अर्कस्यैरंडतैलेन सम्यक्कल्कोम्लपानवः कृत्वा सैंधवसंयुक्तो व्रध्नरोगहरः परः अजाजी
हवुषा कुष्ठं गोमेदं बदराण्वितं कांजिकेन तु संपिष्टं तल्लेपो व्रध्नजित्परः गोमेदं पत्रं तथा च निघंटौ धन्वं
तरिः पत्रं दलाकयं रामं गोमेदं वसनाह्वयमिति इति व्रध्नाधिकारः अथ गलगंडाधिकारः तत्र ग
लगंडस्य सामान्यलिंगमाह निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लंबते गले महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगंडं तमा
दिशेत् निबद्धः दृढः अचलो वा मुष्कवत् अंडवत् गल इति हनुमन्ययोरुपलक्षणं तथा च भोजः महांतं
शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयं मुष्कवल्लंबमानं तु गलगंडं विनिर्दिशेत् इति संप्राप्तिमाह वातः क
फश्चापि गले प्रदुष्टौ मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः कुर्वंति गंडं क्रमशः स्वलिंगैः समन्वितं तं गल गंड
माहुः क्रमशः शनैः शनैः स्वलिंगैः वातकफमेदोलक्षणैः वातिकमाह तोदान्वितः कृष्ण
शिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाक मिया
कदाचित् वैरस्यमास्यस्य च तस्य तु स्यात् भवेत्तथा तालुगले प्रशोषः चिरवृद्ध्यपाकः चि रेण

ना॰प्र॰ वृद्धिरपाकश्चैतद्रूपस्यसः श्लैष्मिकमाह स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकंडूः शीतो महांश्चापिकफात्मकस्तु
२५४ चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मंदरुजः कदाचित् माधुर्यमास्यस्य च तस्य जंतोर्भवेत्तथाता लुगल
प्रलेपः कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिरेण भवति प्रलेपः श्लेष्मणा मेदोजमाह स्निग्धो मृदुः पांडुर
निष्टगंधो मेदोऽन्वितः कंडुयुतोऽरुजश्च प्रलंबतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियु क्तः
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जंतोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् देहानुरूपं क्षयवृद्धिः देहस्य ये कार्श्यपांत
यं देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः असाध्यमाह कृच्छ्रात्त्वसंतं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तं क्षी
णं च वैद्यो गलगंडयुक्तं भिन्नः स्वरं चैव नरं चिकित्सेत् अथ गंडमाला तत्र गंडमालायां लक्षणमाह कर्कं
धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवंक्षणेषु मेदः कफाभ्यां चिरमंदपाकैः स्याद्गंडमाला बहु
भिस्तु गंडैः कर्कंधुः क्षुद्रबदरं कोलं बृहद्बदरं चिरमंदपाकैः चिरेण मंदोऽल्पपाको येषां तैः अथ गंड
मालायामवस्थाविशेषमपचीमाह ते ग्रंथयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवंति नश्यंति भवंति चान्ये काला २५४

मा॰प्र॰ विस्तरितः वस्तिरिवमृदुःनत्वतःकठिनः अस्रंरुधिरंअच्छंप्रकृतिस्थवेदित्यर्थः पैत्तिकमाह दंदह्यते धू
२५५ प्यति कृष्यतेचयापच्यतेप्रज्वलतीवचापि रक्तःसपीतोप्यथवापिपितात्रिन्नाःस्रवेदुष्णमतीवचास्रं दंद
ह्यतेभृशंदाहंकरोतित्रिकलसरीरंधूप्यति अतंस्तापंकरोतिचूष्यते शृंगेनेव यापच्यते भृशंपाकंकरोति
प्रज्वलतीव अग्निरिव ज्वालायुक्तइवभवतिग्रंथितः अस्रंरुधिरंअतीवरक्तसतादियुक्तंमत्युष्णंच श्ले
ष्मिकमाह शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोतिकंडूःपाषाण इवसंहननोपपन्नः चिराभिवृद्धिश्चकफप्रकोपाद्भि
न्नःस्रवेच्छुक्लघनंचपूयं अविवर्णः प्रकृतवर्णःपाषाणवत्संहननोपपन्नःसंहततायुक्तः भिन्नःसन्शु
क्लघनंपूयंस्रवेच्च मेदोजमाह शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धोमहान्कंडुयुतोरुजश्चमेदः कृतोगच्छ
तिचात्रभिन्नेपिन्याकसर्पिःप्रतिमंचमेदः तिलखलिसदृशंवामेदःगच्छति स्रवतीत्यर्थः सिराजमाह
व्यायामजातैरवलस्यतैस्तैराक्षिप्यवायुस्तुशिराप्रतानं संकोच्यसंपीड्यविशोष्यचापिग्रंथिंकरोत्युन्नत
माशुवृत्तं ग्रंथिःसिराजःसतुकृच्छ्रसाध्योभवेद्यदिस्यात्सरुजश्चलश्च अरुक्सएवाप्यचलोमहांश्चमर्मो २५५

त्थितश्चापिविवर्जनीयः तैस्तैर्बलवद्विग्रहादिभिः आक्षिप्य चालयित्वा संपीड्य संहतीकृत्य चकारेणात्र
रुजादियुक्ताश्चान्येपिग्रंथयोसाध्याः तथाचभोजः पंचैतानरुजोग्रंथीन्नमर्मजानचलांस्त्यजेत् कपोल
गलमन्याश्रुकुक्षिकिक्ष्याहिसंधिषु अथार्बुदंतस्यसंप्राप्तिपूर्वकंसामान्यलक्षणमाह गात्रप्रदेशेक्वचिदे
वदोषाःसंमूर्छितामांसमसृक्प्रदूष्य वृत्तंस्थिरंमंदरुजंमहान्तमनल्पमूलंचिरवृद्ध्यपाकं कुर्वंतिमांसो
च्छ्रयमत्यगाधंतदर्बुदंशास्त्रविदोवदंति महांतंग्रंथ्यपेक्षया चिरेणवृद्धिरपाकश्चयस्यतत् चिरवृध्य
पाकं अपाकमितिग्रंथेःसकाशात्दस्यभेदज्ञापकं अत्यगाधंदृढमनुप्रविष्टं निदानपूर्विकानिविशि
ष्टानिलक्षणान्याह वातेनपित्तेनकफेनवापिरक्तेनमांसेनचमेदसाच तज्जायतेतस्यचलक्षणानिग्रं
थेःसमानानिसदाभवंति ग्रंथेःसमानानि वातिकपैत्तिकश्लेष्मिकमेदोजानांग्रंथीनांलक्षणैर्वातिकपै
त्तिकश्लेष्मिकमेदोजानामर्बुदानांलक्षणानितुल्यानिभवंतिशोणितमांसजयोस्तुलक्षणंपृथक्कथ्यते रक्ता
र्बुदमाह दोषःप्रदुष्टोरुधिरंशिरांश्चसंकोच्यसंपीड्यततस्त्वपाकं सास्रावमुन्नह्यतिमांसपिंडंमांसांकुरैराचि

मा॰प्र॰ व्रमस्रुदादिभिः स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्पांडुर्भवेदर्बुदपी
२५६ डितस्तु देहो अयमर्थः रुधिरं शिराश्च संकोच्य संहतीकृत्य मांसासृजोः सर्वेष्वर्बुदेषु रूपाख्यं रक्तजे तु विशेषतो
रक्तदुष्टिः एवं मांसार्बुदे विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या ततः मांसपिंडमुन्नहति उन्नतं करोति अपाकं ईष
त्पाकं यथासंख्यं विभक्तिक्रियाविशेषणं ईषत्पाकस्त्वेकदेशपाकेन रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् रक्तक्ष
योपद्रवाः सुश्रुतोक्ताः तैः पीडितत्वात् अर्बुदपीडितः रक्तार्बुदपीडितः मांसार्बुदस्य संप्राप्तिमाह मुष्टि
प्रहारादिभिरर्दितेंगे मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचा
ल्यं मुष्टिप्रहारादिभिः पीडितेंगे मांसं प्रदुष्टं वातेन अवेदनं वेदनारहितमीषद्वेदनं वा अपाकं पा
करहितमीषत्पाकं च अनन्यवर्णमन्योपमं पाषाणवत्कठिनं अप्रचाल्यम् स्थिरं यद्यपि रक्तमां
सार्बुदयोः रक्तमांसयोः हेतुत्वेनोक्तिः तथापि रक्तजेपि तन्मांसजे वायुरारंभकः एवमपि तान्यांदृष्ट
दृष्टन्यायेन व्यपदेशः निदानमाह प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य मांसाश्रा २५६

नुबंधं चिरमाद्धाति सिवाप्यचीति प्रवदंति केचित् ते ग्रंथयः गंडमालाया एवं गंडाः केचिद्वातपाकाः संस्र
वंति केचित् नश्यंति सुरोहंति अन्ये भवंति वा कालानुबंधं चिरमाद्धाति या गंडमाला चिरं तिष्ठति सैवाप
चीति केचिद्वदंति अपच्याः साध्यत्वादिकमाह साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुतास्त्व
साध्या स्मृतेति पूर्वग्रंथेन संबंधः ग्रंथेर्लक्षणमाह वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा शिरा
श्च वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वंत्यतो ग्रंथिरिति प्रदिष्टः विग्रंथितं ग्रंथिरूपं अत एव ग्रंथिः स पंच
धा वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिको मेदोयः शिराजश्चेति तेषु वातिकस्य लक्षणमाह वातादयो वातपित्त
कफाः प्रत्येकं दुष्टाः मांसमसृक्प्रदूष्य शोफं कुर्वंतीति संबंधः एतेनात्र योग्रंथिजनकाः मेदोजः कफसं
बंधाद्यो भवति शिराजोपि वायुना शिरा दूष्या योजन्यत्र नियुज्यते आयम्यतेस्यति तुद्यते च प्रभंस्यते भि
द्यते निघ्यते च कृष्णो मृदुर्बस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेद्वातिलतोस्रमच्छं आयम्यते आकृष्य दीर्घक्रिय
त इव स्त्रयते निश्चयं छिनत्तीव प्रत्यस्यते सवलतीव मंथयति आलोड्यतीव निघ्यते विदार्यत इव आततः

भा·प्र· कालाबुफलेपक्वे सप्ताहमुषितंजलं सद्यस्त्याज्जलगंडघ्नंपानात्पथ्यानुसेविनां तैलंपिबेच्चामृतवल्लि
२५७ निंबाहिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः सिद्धंबलाभ्यांसहदेवदारुहितायनित्यंगलगंडरोगी रज्जकोत्र
वृणिः उक्तंचनिघंटेधन्वंतरिणा वृणिस्तुणीकपीतंचनंदिरक्षोयरक्षकश्रति बलाभ्यांबलातिबला।
भ्यां अमृतादितैलंपथ्यमुद्गपटोलादिकंटुरूक्षान्नभोजनं वमनंरक्तमोक्षंचगलगंडेप्रयोजयेत्
दापयेज्जलगंडेतुप्रलन्नानिवन्नानिव गंडगोपालिकांपिष्ट्वा तत्रलेपंप्रकल्पयेत् अथचश्वेतपांसुल
भाकीटविशेषोभवति लवणंजलकुंभ्यास्तुकणचूर्णेनसंयुतं प्रभातेनित्यमश्नीयाज्जलगंडप्रशां
तये अथगंडमालायाश्चिकित्सा कांचनारत्वचःक्वाथः शुंठीचूर्णेनसंयुतः माक्षिकाद्यरसक
ल्पीतःक्वाथोवरुणमूलजः गंडमालाहरत्याशुचिरकालानुबंधिनी पलमर्द्धपलंवापिपिष्ट्वात
डुलवारिणा कांचनारत्वचंपीत्वागंडमालांव्यपोहति कांचनारस्यगृह्णीयात्त्वचंपंचपलोन्मितां
नागरस्यकणायाश्चमरिचस्यपलंपलं पथ्याविभीतधात्रीणांपलमर्द्धंपृथक्पृथक् वरुणस्या। २५७

ल्पमेकंचपत्रकैलात्वचांपुनः एकैकसमादायचूर्णमेकत्रकारयेत् यावच्चूर्णमिदंसर्वंतावन्नेवात्र
गुग्गुलुः संकुट्यसर्वमेकत्रपिंडंकृत्वाविधारयेत् गुटिकाःशाणिकाःकृत्वाप्रभातेभक्षयेन्नरः गंड
मालांजयत्युग्रमपचीमर्बुदानिच ग्रंथीन्व्रणानिगुल्मांश्चकुष्ठानिचभगंदरं प्रदेयश्चानुपानार्थंक्वा
थोमुंडतिकाभवः क्वाथखदिरसारस्यक्वाथः कोष्णोऽभयाभवः कंचनारगुग्गुलुः चक्रमर्दकमूल
स्यकल्कंदत्त्वाविपाचयेत् केशराजरसेतैलंकटुकंमृदुनाग्निना पाकशेषेविनिःक्षिप्यसिंदूरम
वतारयेत् एतत्तैलंनिहंत्याशुगंडमालांसुदारुणां केशराजोभृंगराजः चक्रमर्दकतैलं गुंजामूल
फलैस्तैलंविपक्वंद्विगुणांभसा हरेदभ्यंगनस्याभ्यांगंडमालांसुदारुणां। गुंजातैलं अथापच्याश्चि
कित्सा चंदनंसाभयालाक्षावचाकटुकरोहिणी एतैस्तैलंसमातंपीतंसमूलामपचींहरेत् चंदना
दितैलं व्योषंविडंगंमुष्ककंसैंधवंदेवदारुच तैलमेभिःस्नतंतस्यात्कृच्छामप्यपचींहरेत् व्योषादि
तैलं अथग्रंथेश्चिकित्सा स्वर्जिकामूलकक्षारःशंखचूर्णसमन्वितः एतेनविहितोलेपोहंतिग्रं

भा॰प्र॰ थितथार्बुदं ग्रंथिर्तयोनस्यपतिभेषजेननिःकारयेतंशस्त्रचिकित्सिकेन जात्यादिपक्केनघृतेनवैद्यो
२५८ व्रणेनचान्येनचसंचिकित्सेत ग्रंथिमुत्कृत्यवैपश्चाद्व्रणेकंकममाचरेत् शिराग्रंथिविहायान्येशेषे
शास्त्रंप्रयुज्यतेअन्येआचार्य्याः अथार्बुदस्यचिकित्सा ग्रंथ्यर्बुदानांनयतोविशेषः प्रदेशहेतुाकृ
तिदोषदूष्यैः अतश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानिविधानवित्ग्रंथिचिकित्सितेन हरिद्रालोध्रपत्तंगगृ
हधूममनःशिला मधुप्रगाढोलेपोयंमेदोर्बुदहरःपरः मूलकस्यस्तुतःक्षारोहरिद्रायास्तथैवच
शंखचूर्णेनसंयुक्तालेपःसिद्धोर्बुदापहः वद्दुग्धकुष्ठनररोमकलितंवधवटस्यपत्रेण अश्व
त्थिसमरात्रमस्महदस्पुपशांतिमर्बुदमाप्नोत्त त्रिपुमूलकयोर्वीजंरक्तोधंसुरसंजवं तक्रेणमूरि
पुंपिष्ट्वालिपेदर्बुदशांतये स्त्रोधंसर्षपं सुरसांतुलसीं यवंइंद्रयवं अम्बुरिपुंकरवीरं इति
गलगंडमालापचीग्रंथ्यर्बुदाधिकारः अथश्लीपदाधिकारः तत्रश्लीपदस्यविप्रकृष्टनिदा
नमाह पुराणोदकभूयिष्ठाःसर्वर्तुषुचशीतलाः येदेशास्तेषुजायंतेश्लीपदानिविशेषतः किं २५८

नस्यासेनपःअंगुष्ठमांसस्त्रस्येवतन्नवतास्यर्थः असाध्यमाह मांसार्बुदंतेतदसाध्यमाहः साध्येष्वपीमा
निविवर्जयेच संप्रस्नुतंमर्म्मसुयच्चजातंस्रोतस्सुवायच्चभवेदचाल्यं साध्येष्वपिवातजादिष्वपिरस्मानिव
र्ज्यमाणानिसंप्रस्नुतादीनि अपरमसाध्यमाह यज्जायतेन्यत्खलुपूर्वजातेज्ञेयंतदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः
यद्द्वंद्वजातंयुगपत्क्रमाद्वाद्विरर्बुदंतच्चभवेदसाध्यं अधिकमर्बुदमध्यर्बुदम् एवद्विरर्बुदमेवयद्द्वंद्वजा
तं युग्मेनजातंयुगपदेनक्रमेणवातद्विरर्बुदंनसाध्यं अर्बुदानांपाकाभावेहेतुमाह नयाकमायां
तिकफाधिकत्वान्मेदोवहुलत्वाच्चविशेषतस्तु दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्चतेषांसर्वार्बुदान्येवनिसर्गतस्तु
ग्रथनात्ग्रंथिरूपत्वात् नन्वपक्वाःकफमेदसोराधिक्येपिपाकोदृश्यते तथात्रकथंनयाकइत्याह
निसर्गस्वभावात् अथगलगंडस्यचिकित्सा सर्षपाशिग्रुवीजानिशणवीजातसीयवान् मूलकस्य
तुवीजानितक्रेणाम्लेनपेषयेत् गलगंडोगंडमालाग्रंथयश्चैवदारुणाः प्रलेपादस्यनश्यंतिविल
यंयांतिसत्वरं श्वेतापराजितामूलंप्रातःपिष्ट्वापिवेन्नरःसर्पिषानियताहारोगलगण्डप्रशांतये ति

यो·प्र· रोत्थमपि दारुणं असाध्यमपि जातस्तं श्लीपदं चिरकालजं मूलेन सहचरायास्तालमिश्रेण लेपयेत् तालस्य
२५९ फलरसो ग्राह्यः सातलास्थूलपत्राणां कल्कं तत्तेन वारिणा संसृष्टं लवणोपेतं सेवितं श्लीपदं हरेत् शाखो
टवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत् श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्न
रः सर्वांश्च श्लीपदं हंति दद्रु कुष्ठविशेषतः वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सहयोजितं सक्षौद्रं विलिहेल्लेहं
चिरोत्थं श्लीपदं व्रजेत् गंधर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोंबुना पिबति श्लीपदबंधविमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण गं
धर्वतैलं एरंडतैलं गोंबुना गोमूत्रेण इति श्लीपदाधिकारः अथ विद्रध्यधिकारः तत्र विद्रधेः संप्राप्तिपूर्वकं
सामान्यलक्षणमाह त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयंत्युच्छ्रिता भृ
शं महामूलं रुजावंतं वृत्तं वाप्यथवायतं स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः अस्थिसमाश्रिता दो
षा इति वक्ष्यमाणव्रणशोथाद्विद्रधेर्भेदार्थं यतो व्रणशोथे दोषाणां अस्थिसमाश्रयप्रतियमो नास्ति घोरं व्रणशो
थदारुणं आयतं दीर्घं षड्विधत्वं विवृणोति पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा षण्णामपि हि तेषां तु ल २५९

क्षणं संप्रवक्ष्यते अथ विशिष्टानि लक्षणानि तत्र वातिकस्य लक्षणमाह कृष्णोरुणो वा विषमो भृशमत्य
र्थवेदनः चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः विषमो भृशं लक्षणमल्पः क्षणं महान् चित्रोत्थानप्रपाकश्च
चित्रो नानाविधो वायोर्विषमक्रियत्वात् उत्थानं चित्रो नानाविधो वायोर्विपाको यस्य सः पैत्तिकमाह पक्वोदुंबर
संकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः श्लैष्मिकमाह शरावस
दृशः पांडुः शीतः स्निग्धोल्पवेदनः चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः तनुपीतासिताश्चैषा
मास्रावाः क्रमशो मताः सांनिपातिकमाह नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् विषमं प
च्यते चापि विद्रधिः सांनिपातिकः नानानेकविधाः वर्णाः कृष्णरक्तपांडुरूपाः रुजाः तोददाहकंड्वा
दिरूपाः स्रावाः तनुपीतसितादयस्तस्य सः घाटालः कर्कटिका यस्यास्तीति घाटालः अत्युच्छ्रितायत त्वर्थः
विषमः निम्नोन्नतः विषमो पच्यते चापि चिरक्षिप्रं नीरोगता नोर्ध्वदिभेदेन विषमं यथा स्यात्तथा पच्यते अ
भिघातस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वापथ्यकारिणः क्षतोष्मा वायुविसृतः स(

भा·प्र· रक्तंपित्तमीरयेत् ज्वरःतृषाचदाहश्चजायतेतस्यदेहिनः आगंतुविद्रधिर्ज्ञेयपित्तविद्रधिलक्षणः तेस्त्रैर्म
२६० वेष्काश्लोष्टपाषाणादिभिः अभिहतेयथारक्तस्रावोनभवति तथाअभिहतेहतेवा अथवाखङ्गशर
शूलादिभिः क्षते यथारक्तस्रावोभवतितथाक्षतेकृते क्षतोष्माअत्रचतुशब्देनहतमात्रमुच्यते तेना
भिहतक्षतयारक्तोष्मावायुविसृतक्षतेरक्षयात् अभिहितेअभिघातोद्भववातकोपविसृतः प्रसृतः रक्तं
पित्तंचकुपितेनवायुनाप्रसृतः ईरयेत् कोपयेत् यद्यप्येवंवातपित्तरक्तजस्यापिप्रमाणाभिःधानसंभव
त्वेनागंतुः पित्तविद्रधिलक्षणइति अत्रोक्तज्वरदाह व्यक्तिसंस्थानवर्णवेदनादिपित्तविद्रधिलक्षण
इत्यर्थः रक्तजमाह कृष्णस्फोटावृतःश्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः पित्तविद्रधिलिंगस्तुरक्त विद्रधि
रुच्यते अधिष्ठानविशेषेणलिंगविशेषबोधयितुमाभ्यंतरान् विद्रधीनाह आभ्यंतरानतस्त्वूर्ध्वंवि
द्रधीन्परिलक्षयेत् गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसंकीर्णाकाम्लभोजनात् अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदा
हिभिः पृथक्संभूयवादोषाःकुपितागुल्मरूपिणंवल्मीकवत्समुन्नद्धमंतःकुर्वंतिविद्रधिंगुदेवस्ति २६०

षतइतिवचनेनान्यत्रापिश्लीपदंभवतीतिबोध्यते श्लीपदस्यसामान्यलक्षणमाह यःसज्वरोवंक्षणजोभृशार
तिःशोथोनृणांपादगतःक्रमेण तत् श्लीपदंस्यात्करकर्णनेत्रशिश्नोष्ठनासास्वपिकेचिदाहुः तच्चत्रिविधंवा
तिकंपैत्तिकंश्लैष्मिकंचेतितत्रतेषांलक्षणमाह वातजंरूक्षकृष्णंहिस्फुटितंतीव्रवेदनं अनिमित्तरु
जं चास्यबहुशोज्वरएवच पित्तजंपीतसंकाशंदाहज्वरयुतंभृशं श्लैष्मिकंतुभवेत्स्निग्धंतथापांडुगुरु
स्थिरं त्रीण्यप्येतानिजानीयात्श्लीपदानिकफोब्रूयात् गुरुत्वंचमहत्त्वंचयस्मान्नास्तिविनाकफात् असा
ध्यत्वमाह वल्मीकमिवसंयातंकंटकैरुपचीयते सर्वात्मकमहत्तत्तुवर्जनीयंविशेषतः यच्छ्लेष्मला
हारविहारविहारजातैर्जातंतथानरिकफस्यपुंसः सस्रावमत्युन्नतसर्वलिंगंसकंटकंचापिविवर्जनीयं
अथश्लीपदस्यचिकित्सा लंघनालेपनस्वेदरेचनैःरक्तमोक्षणैः प्रायःश्लेष्महरैरुक्षैःश्लीपदंसमुपाच
रेत् सिद्धार्थसोभांजनदेवदारुविश्वौषधैर्मूत्रयुतैःप्रलिंपेत् पुनर्नवानागरसार्षपाणांकल्केनवा
कांजिकमिश्रितेन श्लीपदमितिशेषः धत्तूरैरंडनिर्गुंडीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः प्रलेपःश्लीपदंहन्याद्धे

भा·प्र· रेषु कदाचन शस्त्रवैद्यव्यापारेण भिन्नेषु पुरुषः कदाचित्‌ जीवेत्‌ इतरेषु हृन्नाभिवस्तिजेषु तथा भिन्ने।
२६१ पुनर्जीवेत्‌ हृदादीनां मर्मत्वात्‌ बाह्याभ्यंतरा ह्वावाह्या कदाचनेति पाके अपाके वा अतएव क्लोमजः अ
साध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्कोपक्कश्च विद्रधिः सन्निपातोत्थितोप्येवं पक्क एव हि वस्तिजः त्वजो नाभेरधो
जश्च साध्यो मर्मसमीपतः अपक्कश्चैव पक्कश्च साध्यो नो परिनाशितः आभ्यंतरेषु साध्यमाह आध्मानं ब
द्धनिस्यंदं छर्दिहिक्कातृषान्वितं रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरं बद्धनिस्यंदं बद्धमूत्रं वाह्य
विद्रधीनामसाध्यत्वमाह साध्या विद्रधयः पंच विवर्ज्याः सान्निपातिकाः आमपक्कविदग्धत्वं तेषां शो।
थवदादिशेत्‌ शोथवत्‌ वक्ष्यमाणशोथवत्‌ अथ विद्रधेश्चिकित्सा जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्न
पि विद्रधौ मृदुर्विरेको वमनं स्वेदः पित्तोत्तरं विना अपक्के विद्रधौ कुर्यात्‌ व्रणशोथवदौषधं वातघ्नमूल
कल्कैस्तु वसातैलघृतान्वितैः सुखोष्णो विहितो लेपः प्रजेज्यो वातविद्रधौ यवगोधूममुद्गैश्च पिष्टैरा।
ज्येन लेपयेत्‌ विलीयते क्षणेनैव ह्यविपक्कस्तु विद्रधिः ये तिक्कं विद्रधिवैद्यः प्रदिह्यात्‌ सर्पिषा युतैः पय। २६१

स्योसीरमधुकचंदनैर्दुग्धपेषितैः पयस्यानेकार्थत्वदत्र क्षीरकोलीगुणाधिक्यात्तस्या स्वलाने अश्वगंधाग्रा
ह्या पंचवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपयेत्‌ पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतं इष्टिकासि
कतालोहकिट्टैर्गोसकृता सह मूत्रैस्सुखोष्णैः सरुजं स्वेदयेत्‌ श्लेष्मविद्रधिं दशमूलीकषायेण सस्ने।
हेन रसेन च शोथं व्रणं वा कोष्णेन सशूलं परिषेचयेत्‌ पित्तविद्रधिवत्सर्वाः क्रिया निरवशेषतः वि
द्रधौ कुशलः कुर्याद्रक्तागंतुनिमित्तयोः रक्तचंदनमंजिष्ठानिशामधुकगैरिकैः क्षीरेण विद्रधौ ले
पो रक्तागंतुनिमित्तके कुलत्थजाजीविशालाच धामार्गवफलं तथा पिष्ट्वा हेति निहंत्याशु विद्रधीको
ष्टसंभवाम्‌ धामार्गवफलं कोशातकीफलं श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च जलेन क्वाथि।
तं पीतमंतर्विद्रधिहृत्परं शिग्रुमूलं जले धौतं विश्वं वस्त्रेण गालयेत्‌ तद्रसं मधुना पीत्वा हंत्यंतर्विद्रधि
नरः शोभांजनकनिर्यूहो हिंगुसैंधवसंयुतः हंत्यंतर्विद्रधिं शीघ्रं प्रातः प्रातर्निषेवितः निर्दहन्काथः
इति विद्रध्यधिकारः अथ व्रणशोथाधिकारः तत्र व्रणशोथस्य संख्याविवरणपूर्वकं सामान्यरूपमाह

पृथक्समस्तदोषोत्थास्सृगागंतुर्योत्तथा शोथाः षडेति विज्ञेयाः संयुक्ताः शोथलक्षणैः शोथलक्ष
णैः पूर्वोक्तैः विशिष्टरूपमाह विषमंपच्यते वातात्पित्तोत्थश्चचिरंचिरं कफजः पित्तवच्छोथोरक्ता
गंतुसमुद्भवो अपक्वस्यव्रण शोथस्यलक्षणमाह मंदोष्मताल्पशोथत्वंकाठिन्यंत्वक्सवर्णता मं।
दवेदनताचैवशोथस्यामस्यलक्षणम् तस्यपच्यमानस्यलक्षणमाह दह्यतेदहनेनेवक्षारेणेव
प्रपच्यते पिपीलिकागणेनेवदश्यतेछिद्यतेतथा भिद्यतेसेवशस्त्रेणदंडेनेवचताड्यते पिड्यते
पाणिनेवांतः सूचीभिरिवतुद्यते सोषचोषोविवर्णःस्यादंगुल्येवावपीड्यते आशनेशयनेस्थाने।
शांतिरवृश्चिकविद्धवत् नगच्छेदाततःशोथोभवेदाध्मातबस्तिवत् ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैतस्यपच्यमा
नस्यलक्षणं छिद्यतेद्विधाक्रियतइव भिद्यतेविदार्यतइव सोषचोषउषोदाहः चोषःपार्श्वस्था
ग्निनेवसंतापः तार्न्याद्युक्तः आततः त्वक्संकोचरहितः बस्तिर्मूत्राशयश्चर्मपुटोवा पक्वस्यल
क्षणमाह वेदनोपशमःशोथोलोहितोल्पोनचोन्नतः प्रादुर्भावोवलीनांचतोदःकंडुर्मुहुर्मुहुः २६२

॥

मुखेनाल्पांकुक्षेर्वक्षणयोस्तथात्वक्कयोः प्लीहयकृतिहृदिवाल्कोम्निवाप्यथ एषांचिह्नानिजानीयाद्बाह्यवि
द्रधिलक्षणैः संभूयवामिलित्वावासमुन्नद्धं समंतादुन्नतं स्थानविशेषेणरूपविशेषमाह गुदेवातनिरोध
स्तुवस्तौकृच्छ्राल्पमूत्रता नाभ्यांहिक्कातथाटोपःकुक्षौमारुतकोपनम् कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रोवंक्षणोत्थे
चविद्रधौ वृक्कयोःपार्श्वसंकोचःप्लीह्निश्वासावरोधनं सर्वांगप्रग्रहस्तीव्रोहृदिकासश्चजायते श्वासो
यकृतिहिक्काचक्लोम्नियेपीयतेपयः स्रावमार्गमाह नाभेरुपरिजाःपक्वायांत्यूर्द्धमितरेत्वधःनाभे
रुपरिजाःहृत्क्लोमाद्युत्पन्नाः यांतिश्रवंतिऊर्ध्वंमुखादितरेतरेवस्त्यादिजाः अधःगुदात् नाभिजस्तु
नाभ्यांमार्गद्वयात्तथाचहारीतः ऊर्ध्वप्रभिन्नेषुमुखान्नराणांप्रवर्ततेरक्तहितोविपूयः अधःप्रभिन्ने
षुपायुमार्गात् नाभ्यांप्रवृत्तिस्त्विहनाभिजेषुसाध्यत्वादिकमाह अधःस्रुतेषुजीवेत्तुस्रुतेषुभिन्नेषु
वाह्यतः हृन्नाभिवस्तिवर्ज्यायेप्लीहक्लोमादिताःतेषुवाह्यतः अधःस्रुतेषुतत्रैषुस्रुतेषूर्द्ध्वंनजीवति।
जीवसधोनिस्रुतेषुस्रुतेषूर्द्ध्वंनजीवति हृन्नाभिवस्तिवर्ज्याये तेषुभिन्नेषुबाह्यतः जीवेत्कदाचित्पुरुषोनेत

मा-प्र- लक्षणंतदमाह सुश्रुतः कफजेषुचशोथेषुगंभीरंपाकमेत्यसृक् पाकलिंगंततःस्पष्टंयतःस्याच्छोणसी
२६३ तता त्वक्सावर्ण्यंरुजोल्पत्वंघनस्पर्शत्वमश्मवत् कफजेषुचशोथेषुगंभीरंमसृक्रमेति तत्रकथंपाक
ज्ञानमित्याह तत्रततःकारणात् पक्वलिंगंस्पष्टंयतःपच्यमानावस्थांतर्गतरागदाहप्रथावनंतरंशो
फशीतत्वाद्योनवंविधघनस्पर्शत्वंस्पर्शोघनत्वंच आनिर्हृतस्यपूयस्यदोषमाह कक्षंसमासाद्यय
थैववन्हिर्वातेरितःसंदहतिप्रसह्य तथैवपूयोह्यविनिःसृतस्तुमांसंशिरास्नायुचखादतीह कक्षंव
णवनं शोथस्यामपक्वलक्षणज्ञानाज्ञानेभिषजंगुणदोषावाह आमंविदह्यमानंचसम्यक्पक्वंच
योभिषक् जानीयात्सभवेद्वैद्यःशेषास्तस्करस्तयः विदह्यमानपच्यमानं तस्करहतयः तेषांत
स्कराणामिवप्रत्ययलाभमात्रंभवति नवुधर्मयशोमैत्रीलाभःयच्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्चपक्वमुपेक्षते
श्वपचाविवविज्ञेयौतावनिश्चित्यकारिणौ इतिव्रणशोथाधिकारः अथव्रणाधिकारःसद्विधेत्याह
व्रणोद्विधापरिज्ञेयोदोषजश्चागंतुभेदतः निदानमाह दोषयोकुद्धदोषैःस्यादन्यःसस्त्रादिसंभवःत २६३

त्रवातिकस्यलक्षणमाह स्तब्धःकठिनसंस्पर्शोमंदस्रावोमहारुजः तुद्यतेस्फुरतिश्यावोव्रणोमारुतसं
भवः स्तब्धःअचलःश्यावःशाकवर्णःपैत्तिकमाह तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः व्रणंपित्त
कृतंविद्यात्स्त्रावैर्गंधैश्चपूतिकैः क्लेदःआर्द्रतादुःखंव्यथारूपंअवदारणं व्रणेविदारणवत्पीडा श्लैष्मि
कमाह वहुपिच्छोगुरुःस्निग्धःस्तिमितोमंदवेदनः पांडुवर्णोल्पसंक्लेदःचिरपाकीकफव्रणः वहु
पिच्छिलःअल्पसंक्लेदईषद्दाहः रोधिरंद्वंद्वजंसांनिपातिकंचाह रक्तोरक्तस्रुतीरक्तात्द्वित्रिजःस्यात्त
दन्वयः द्वित्रिदोषलिंगसंबंधः शुद्धव्रणलिंगमाह जिव्हातलाभोतिमृदुःश्लक्ष्णःस्निग्धोल्पवेदनः सु
व्यवस्थोनिरास्रावःशुद्धोव्रणइतिस्मृतः जिव्हातलाभःतलशब्दोत्रस्वरूपार्थःतेनजिव्हावत्कःसु
व्यवस्थःउच्चनतारहितः दुष्टव्रणलिंगमाह पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्रावणोत्संगीचिरस्थितिः दुष्टव्रणो
तिगंधादिःशुद्धलिंगविपर्ययःउत्संगीकोचरवान् अतिगंधादिः आदिशब्देनस्रावावेदनाविवर्ण
तादयःसंगृह्यंते संरोहव्रणस्यलिंगमाहकपोतवर्णप्रतिमायस्यांताःक्लेदवर्जिताः स्थिराश्चपीडका

मा॰प्र॰ वंतोरोहतीतितमादिशेत् कपोतवर्णप्रतिमाःपांडुधूसराःस्थिराः विदीर्णताररहिताः पीडकांचवतःसंरोह
२६४ णार्थेयिमांसांकुरस्तत्पुक्ताः सुरूढलिंगमाह रूढवर्त्मानमग्रंथिमशूनमरुजंव्रणं त्वक्सवर्णंसमतलं
सम्यक्रूढंविनिर्दिशेत् रूढवर्त्मानंरूढव्रणवर्त्मागं समवृत्तंअनिम्नं सुखसाध्यत्वादिकमाह त्वङ्मां
सजःसुखेदेशेतरुणःस्यादनुपद्रवः धीमतोभिनवःकालेसुखसाध्यःसुखव्रणःसुखेदेशेमर्मरहिते
अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाकासश्वासकासारोचकादिरहितः धीमतःपथ्यसेविनः सुखेकालेहेमंते
शिशिरेच गुणैरन्यतमैरेर्विहीनःकृच्छ्रोव्रणःस्मृतः सर्वैर्विहीनोविज्ञेयस्त्वसाध्योनिरुपक्रमःएभि
स्त्वङ्मांसजत्वादिभिःनिरुपक्रमःअनुपक्रांतःचिरमुपेक्षितइतियावत् वसांमेदोथमज्जानंमस्तुलुं
गंच्यवेत् आगंतुकोव्रणःसिद्ध्येन्नसिध्येद्दोषसंभवःमस्तुलुंगंमस्तकाभ्यंतरस्नेहं कुष्ठिनांविषजु
ष्टानांशोषिणांमधुमेहिनां व्रणाःकृच्छ्रेणसिध्यंतियेषांचापिव्रणेव्रणाःअरिष्टमाह दहंतेवांतरेत्य
र्थंवहिःशीताश्चयेव्रणाः दहंतेवक्रिरत्यर्थंसर्वंत्यक्त्वाशीतलाःप्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीड २६४

उपद्रवाणांप्रशमोनिम्नतास्फुटनंत्वचां वस्त्याविवांबुसंचारःस्याच्छोथेअंगुलिपीडितेपूयपश्चपीडयत्येकमं
तंअंतेचपीडिते बुबुदाव्रणशोथस्फनवेत्यकृस्यलक्षणं वेदनोपशमःदाहादिदुःखोपशमः अल्पो
लोहितःअल्पश्वयथुः नचोन्नतः पच्यमानोपेक्षया उपद्रवाणाम् ज्वरादीनांनिम्नता स्वरूपतोअंगुलि
पीडनाच्च त्वचांस्फुटनंकिंचिद्विदरणं वस्ताविवेत्यादिशोथे अंगुलिनिपीडितेसति अंगुलि
पीडितादेशादन्यदेशेअंबुसंचारःकचितवस्तौचर्मपुटके इवअंतेएकदेशे पीडितेएकमन्यमप
रमंतंप्रसःपीडयति एकदोषारब्धेविशोथेपाककालेसर्वदोषसंबंधमाह अतेनिलाद्दुग्विनानापि
तंपाकंकफंवापिविनान्नपः तस्माद्धिसर्वेपरिपाककालेपचंतिशोफांस्त्रिभिरेवदोषैःपचंतिपाकं
प्राप्नुवंति एवशब्दोत्राप्यर्थःअव्ययानामनेकार्थत्वात् पाकेमतांतरमाह कालांतरेणाभ्युदितंचपि
तंहत्वाचशोवातकफौप्रसह्य पचत्यतःशोणितमेवपाकोमतःपरेषांविदुषांद्वितीयःवशोहत्वाहि
नीरुत्पशोणितंकर्मपूर्ववत्कफात्पूयोवशोणितात्पूयइतिभेदःगंभीरपाकेशोथेपाकज्ञानार्थं

ष्ठिताः प्रदुष्टपूयरुधिरव्रणेष्वपिमर्मसुक्रियाभिः सम्यगारब्धानसिध्यंतिचयेव्रणाः चिकित्स्यानैवतान्वै
द्यःसंरक्षेत्प्रात्मनोपद्रवः मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचंदनचंपकैः सगंधादिव्यगंधाश्चसुमनःपूर्णाव्रणाःस्मृताः
मर्मसुपायुनाभिहृदयादिषुसुमनाजातिः दिव्यगंधाःपारिजातादिगंधाः अथागंतुव्रणस्यनिदानमाह
नानाधारमुखैःशस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः भवंतिनानाकृतयोव्रणांस्तांस्तान्निबोधमे नानाधारमु
खानियेषांतैःशस्त्रैः अर्धचंद्रभल्लखड्गकुंतत्रिशूलशरादिभिः नानाकृतयःषडाकृतयः तत्राकृ
तीरह छिन्नंभिन्नंतथाविद्धंक्षतंपिच्चितमेवच घृष्टमाकृतयाषडेतेषांवक्ष्यामिलक्षणं तत्रछिन्नस्य
लक्षणमाह तीर्यक्छिन्नऋजुर्वापियोव्रणस्त्वायतोभवेत् गात्रस्यपातनंतद्धिछिन्नमित्यभिधीयते
योव्रणःतीर्यक्छिन्नःषड्गादिकृततीर्यक्छेदकृतः ऋजुर्वापिअथवाखड्गादिकृतोवक्रोव्रणःआ
यतःदीर्घःआयतइतितीर्यक्छिन्नस्यऋजोश्चविशेषणंगात्रस्ययातनंगात्रस्यैकदेशस्यछेदेनपृथ
करणंवाछिन्नमित्यभिधीयते भिन्नमाह शक्तिकुंतेषुखड्गाग्रविषाणैराशयोहतः यत्किंचित्प्रस्रवेत्से

वेत्तद्विभिन्नमित्यभिधीयते आशयः कोष्ठः कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रु
धिरस्य च हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते तस्मिन्भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते मूत्रमार्ग
गुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति मूर्च्छाश्वासस्तृषाध्मानमभक्तच्छन्द एव च विण्मूत्रवातसंगश्च स्वेद
श्रावोक्षिरक्तता लोहगंधित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते
तस्मिन्कोष्ठे भिन्ने शस्त्राद्यादिभिः रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्मादंगाद्भिन्नात्तु तेन रक्तेन पूर्णे च ज्वराद्याः योज्य
यन्ते आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि
आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणं पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च अधःकाये विशे
षेण शीतता च न वेदिह रुजा शूलं गौरवं पक्वाशये अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौर
वमित्यन्वयः शीततां च न वेदिह इह नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् सा च व्याधिस्वभावात् विद्ध
माह सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदंगं त्वाशयं विना उत्पुंडितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् आश २६५

यं विना कोष्ठं चिना अनुद्धृतं अनिर्गतशल्यं निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा सशल्यसशल्यस्य व्रणस्य लक्ष
णमाह श्यावं सशोफं पिडकायुतं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं च मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सश
ल्यं सरुजं वदंति मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं यदा यदा शल्यं चलति तदा तदा रुधिरं वहतीत्यर्थं निःशल्यि
त मुखं तत्र कोष्ठस्थितस्य लक्षणमाह त्वचोतीत्य शिरादीनि भित्त्वा परिहृत्य वा कोष्ठे प्रतिष्ठितं
शल्यं कुर्यात्क्रमानुपद्रवान् त्वचः समायि अतीत्य अतिक्रम्य यथाक्रमानुपद्रवात् आटोपमाहो
व्रणमुखेन मूत्रपुरीषदर्शनं च असाध्यस्य कोष्ठस्थस्य पुरुषस्य लक्षणमाह कोष्ठांतर्लोहि।
तं पांडु शीतपादकराननं शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं च विवर्जयेत आनद्धं आनाह वंतं क्षतमा
ह नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितं विषमं व्रणमंगे यत्तत्क्षतं परिकीर्तयेत् नातिच्छि
न्नं नातिदीर्घघातं नातिभिन्नं नातिगंभीरघातं उभयोः छिन्नभिन्नयोः विषमं व्रणमंगे यत् यद्व
णमंगवैषम्यकरं पिच्चितमाह प्रहारपीडनाभ्यां तु यदंगं पृथुतां गतं सास्थि तत्पिच्चितं विद्यात्क्ष।

मा॰प्र॰ मज्जपरिस्रुतं प्रहारोमुद्गरादीनापीडनं कषायादिना एषतां विपिठितां द्दष्टमाह घर्षणाद्विघाताद्वायदं
२६६ गंविगतत्वचं कथमश्रावान्वितंयत्तुघृष्टमित्यभिधीयते घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणमित्यादिभिः ।
~~नचेतिशांति निघघिपश्चिदिदित्वार्थस्त्रतत्नमस्थि विद्ध्युस्तंभ्रमक्लिसर्वास्ववस्थ~~ मांसशिरास्नायुसं
ध्यस्थिमर्मसुच्छ्रतेषुसामान्यलक्षणमाह भ्रमःप्रलापः पतनंप्रमोहोविचेष्टनंसंज्ञानिरयोष्णताच स्र
स्तांगतामूर्च्छनमूर्ध्ववातस्तीव्ररुजोवातकृताश्चनास्ताःमांसोदकाभंरुधिरंगच्छेत्सर्वेंद्रियार्थोपरम
स्तथैवदशार्द्धसंख्येष्वथविद्धतेषुसामान्यतोमर्मसुलिंगमुक्तं दसार्द्धसंख्येषुमांसशिरास्नायुसंधिस्थि
षुपतनंप्रमोविचेष्टनंविरुद्धंचेष्टनंहस्तपादादिप्रक्षेपणादिकंमूर्च्छनंइंद्रियमोहः प्रमोहोमानोमा
त्रमोहः तीव्ररुजोवातकृताश्चताश्चाः दंडापतानकाद्यः रुधिरंचगच्छेत् मेहननगयुदाभ्राणेभ्य
ःस्रवेत् सर्वेंद्रियार्थोपरमः इंद्रियाणांकृत्स्नकार्यनाशः अथमर्मशिरास्नायुसंध्यस्थिविद्धानांप्र
त्येकलक्षणमाह पांडुर्विवर्णःस्पर्शितंनवेत्तियोमांसमर्मण्यभिताडितस्यात् सुरेंद्रगोपप्रति २६६

ंप्रभूतंरक्तंस्रवेत्तत्क्षयतश्चवायुः करोतिरोगान्विविधान्यथोक्तान् शिरासुविद्धास्वथवाक्षतासुसुरेंद्रगोपो
वार्षिकोऽतिरक्तःकीटविशेषःविषकर्दीइतिलोकेप्रसिद्धःप्रभूतांवक्तिविविधान्शिरोभितापांधताद्येयका
दीन् विद्धासुशरादिनाक्षतासुखड्गादिनाकोऽन्यःशरीरावयवावसादःक्रियास्वशक्तिस्तुमुलारुजाच
चिराद्व्रणोरोहतियस्यचापितंस्नायुविद्धंपुरुषंवदंति कौब्ज्यंविद्धस्यांगस्यवक्रतातुमुलाःमहती शो
थोतिवृद्धिस्तुमुलारुजश्चबलक्षयःसर्वतएवशोथः क्षतेषुसंधावचलेचलेचस्यात्संधिकर्मोपरमश्च
लिंगं सर्वतएवशोथःसर्वसंधीन् व्याप्यशोथःउपरमः नात्रः घोरारुजोयस्यनिशादिनेषुसर्वास्व
वस्थासुनचैतिशांतिं भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धंपुरुषंप्रवक्तिसर्वास्ववस्थासुशयना
शनादिकासुविदितार्थसूत्रः ज्ञातशल्यतंत्रःमर्मशिरादिविद्धलिंगानिपृथगभिधायमर्मशिरादीनां
विद्धानांपृथक्लिंगान्यतिदेशेनाह यथास्वमेतानिविभावयेच्चलिंगानिमर्मस्वपिताडितेषु यथास्वं
शिरादीनांविद्धानां एतानिलिंगानिपृथगुक्तानिलिंगानिचकाराद्भ्रमप्रलापादीनिच मर्मस्वपि शिरादि

भा॰प्र॰ २६७ ताडितेषुविद्धेषुक्रियांचयेत जानीयात् सर्वव्रणानामुपद्रवानाह विसर्प्पःपक्षघातश्चशिरास्तंभोपतानकःमो
होन्मादौव्रणेपीडाज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः कासश्छर्दिरतीसारोहिक्काश्वासःसवेपथुःषोडशोपद्रवाः प्रोक्ताव्र
णानांव्रणचिंतकैः अथाग्निदग्धस्यनिदानमाह तत्राग्निर्द्विविधोज्ञेयोस्नेहरूक्षसमाश्रितः स्नेहदग्धं
तु तैलादिरूक्षंलोहादिकथ्यते अग्निदग्धंचतुर्विधमित्याह अग्निदग्धंचतुर्द्धास्यात्प्लुष्टंदुर्दग्धमेवच।
सम्यग्दग्धंतथातीवदग्धंचपरिकीर्त्तितं तेषांलक्षणान्याह यद्विवर्णमतिप्लुष्टंतत्प्लुष्टमभिधीयते तीव्र
दाहव्यथावत्तोयत्रस्फोटाभवंतिचचिरेणतेप्रशाम्यंतितद्दुर्दग्धमुदाहृतं ताम्रवर्णमगंभीरंदाहपीडास
मन्वितं सुसंस्थितंचकथितंसम्यग्दग्धंभिषग्वरैः त्वङ्मांसंयत्रदग्धंस्याद्विश्लेषोवपुषस्तथा शिरास्नाय
स्थ्यंधीनांतंवदंत्यतिदग्धकं अत्यर्थवेदनादाहोज्वरस्तृणमूर्छयासह स्याद्व्रणस्तुचिराद्देहेरूढोगेया
तिविवर्णतां अथव्रणस्यचिकित्सा आदौशोथहरोलेपस्ततस्तुपरिषेचनं विम्लापनमसृङ्मोक्षस्त
तस्माद्उपनाहनं पाचनंभेदनंपश्चात्पीडनंशोधनंतथारोपणंवर्णकरणंव्रणस्यैतेक्रमाःस्मृताःक्रमा २६७

श्चिकित्सासुश्रुतेव्रणस्यषष्टिरुपक्रमाःलिखिताःसंति तेसर्वत्रविस्तरभयान्नलिखिताः तत्रादौशोथ
हरलेपमाह यथाप्रज्वलितेवेश्मन्यंभसापरिषेचनं क्षिप्रंप्रशमयत्यग्निमेवमालेपनंरुजं वीजपूरज।
टाहिंस्रादेवदारुमहौषधं रास्नाग्निमंथोलेपोयंवातशोथविनाशनः मधुकंचंदनंदूर्वानलमूलंचप
द्मकंउशीरंवालकंपद्मंलेपोयंपित्तशोथहान्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैःससर्पिष्कैःप्र।
देहःस्याच्छोथेपित्तसमुद्भवे आगंतुजेरक्तजेचलेपश्चैषोभिपूजितः अश्वगंधाजशृंगीचमंजिष्ठासर।
लस्तथा एकैषिकास्वगंधाचलेपोयंश्लेष्मशोथहा अजशृंगीमेढाशृंगी रुलापुराणपिण्याक।
शिग्रुत्वकशिकताशिवा मूत्रपिष्टःसुखोष्णोयंप्रलेपःश्लेष्मशोथहा नरात्रौलेपनंदद्याद्दत्तंचपति
तंतथा नचपर्युषितंशुष्यमाणंतत्रैवधारयेत् दत्तमेवपुनर्नदद्यात पतितंदीपमानंयद्गात्यति
तंपर्युषितंलेपनद्रव्यकल्कीकृतंयतपर्युषितं तमसापिहितोह्यूष्मारोमकूपमुखेस्थितः विनालेपे
ननियातिरात्रौनालेपयेदतः रात्रावपिप्रलेपस्तुविधातव्योविचक्षणैः अपाकिशोथंगंभीरंरक्तापि

शसमुद्भवे अथपरिषेचनमाह यथांबुभिः सिच्यमानः शांतिमग्निर्हि गच्छति दोषाग्निरेवं सहसा
परिषेकेणशाम्यति तद्यथा वातशोफघ्नैः क्वाथैस्तैलैर्मांसरसैर्घृतैः उष्णैः संसेचयेच्छोथं वा
तक्रकांजिकेनच पित्तरक्ताभिघातोत्थं शोथं सिंचेत्तु शीतलैः क्षीराज्यमधुखंडेक्षुरसैः पित्तह
रैः शृतैः कफशोफघ्नैः क्वाथैरशीतैः परिषेचयेत् तैलक्षीरांबुमूत्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम्
अथविम्लापनमाह रुजतः कठिनस्यास्य कार्यं विम्लापनं शनैः अस्य शोथस्य विम्लापनस्य
विधिमाह शुस्ततः अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः विमर्दयेद्भिषग्मंदं तलेनांगुष्ठके
नवा वेणुनाड्या स्वेदयित्वा ऊष्मस्वेदं कृत्वा अथरक्तमोक्षणमाह वेदनोपशमार्थाय तथा पाक
शमाय च अचिरोत्पतिते शोथे शोणितं स्रावणं चरेत् चरेत्कुर्यात् एकतस्तुक्रियासर्वा रक्तमो
क्षणमेकतः रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे वापि सवेद
ने विशेषेण यत्नाज्जलौकाभिः पदैरपि च शोणितं स्रावणं चरेद्दिसनेनात्ययः अथोपनाहस्वेदमा २६८

ना०प्र० नड्यानाह शाणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः अतसी शक्तवः किण्वमुष्णद्रव्यं च पा
२६९ चनं शणफलादीनामतस्पतानां समसक्तवः कर्त्तव्याः किण्वं सुराबीजं यवगोधूमधान्यादि
प्रकारः अनेनौषधद्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति अथ भेदनमाह अंतः पूयेष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सं
गवत्स्वपि गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते उत्संगवत्सु कोटरवत्सु गतिमत्सु नाडीव्रणेषु
भेदनं शस्त्रमौषधकर्म च तत्र शस्त्रेण भेदनमाह रोगे व्यधनसाध्ये तु यथोद्देशं प्रमाणतः
शस्त्रं विधाय दोषांस्तु स्रावयेत्कथितं यथा कृविधस्त्रनिक्षेपाय वादमाह बालवृद्धासहक्षी
णभीरूणां योषितामपि दुर्गेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् तत्र भेदनमाह चिरविल्वाग्नि
कोदंती चित्रको हयमारकः कपोतकंकगृध्राणां मलं लेपेन दारणम् चिरविल्वः करंजः अ
ग्निकः भल्लातकः भल्लातकासहत्वेतुरक्तचंदनमिष्यते हयमारकः करवीरः दारणं भेदनं क्रमः
क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परिकीर्त्तितः क्षारद्रव्यमपामार्गादिः क्षारः स्वर्जिका यवक्षा २६९

रादिः हस्तिदंतो यवलेपिष्टो बिंदुमात्रप्रलेपतः अत्यर्थकठिने शोथे कथितो भेदनः परः अथ
पीडनमाह कफगर्भान्नखारान्व्रणान्मर्मगतानपि यथोक्तैः पीडनद्रव्यैः समंतात्परिपीडये
त् पीडनद्रव्याण्याह द्रव्याणां पिच्छिलानां तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् यवगोधूममाषाणां चूर्णा
नि च समासतः शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति न चापि मुखमालिंपेत्तथा दोषः
प्रसिच्यते पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति पीडनद्रव्यलेपं शुष्यंतमो
पधारयेदित्यर्थः तथा व्रणस्य मुखलेपं विना प्रसिच्यते स्रवति अथ शोधनमाह व्रण
स्य विशुद्धस्य क्वाथः शुद्धिकरः परः पटोलनिंबपत्राभ्यां सर्वत्रैव प्रयुज्यते वातिके दश
मूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हितः अश्वत्थोदुंबरा
प्लक्षवटवेतसजं शृतम् व्रणशोथोपदंशानां नाशनं क्षीलनात्स्मृतम् तैलसैंधवपथ्याक
निंबपत्रानिशायुगैः त्रिवृद्वयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः एकं वासारिवामूलं सर्वत्र

ना०प्र० णविशोधनम् निंबपत्रतिलादंतीत्रिवृत्सैंधवमाक्षिकं दुष्टव्रणप्रशमनोलेपः शोधनकेशरीः
२५० शोधनश्रेष्टः लेपान्निदलैः कल्कैः व्रणशोधनरोपणः नक्तमालच्छदैर्मंदाग्निः पित्तश्लेष्मकृमी
न्हरेत् व्रणान्विशोधयेद्वर्तीः सूक्ष्मसास्यसंधिमर्मजान् अनयात्रिवृतादंतीलांगलीमधुसैंधवैः
निंबपत्रघृतक्षौद्रदार्वीमधुकसंयुता वर्त्तिस्तिलानांकल्कोवाशोधयेद्रोपयेद्व्रणं अथरोपण
माह अथेतिपूर्तिमांसानांमांसस्थानामरोहतांकल्कस्तरोपणेदेयस्तिलजेमधुसंयुतः अ
श्वगंधारुहालोध्रः कट्फलमधुयष्टिका समंगाधातकीपुष्पंपरमंव्रणरोपणं मधुयुक्ताशारा
युंखासर्वव्रणरोपिणीकथिता सुषवीपत्रधत्तूरवल्लामोचकुटेरकाः पृथगेतेप्रलेपेनगंभीर
व्रणरोपना सुषवीपत्रमगरेलपत्रवल्लामोच अस्याएतदेवनामपुस्तके धृतं कुटेरकः वरब
रीककुभोडुंबराश्वत्थजंबुकट्फललोध्रजैः तच्चूर्णैश्चूर्णिता आसुनाशायंतिमहाव्रणान् पि कृष्णः
यंगुधातकीपुष्पयष्टीमधुजतून्निचसूक्ष्मचूर्णीकृतानिस्यूरोपणान्यवधूलनात् यवचूर्णसम २५०

ह तस्यविधिर्भेषजसाधनफकरणेकथितएवास्ति रुजावतांदारुणानांकठिनानां तथैव
च शोथानांस्विदनंकार्यंयेचाप्येवंविधाव्रणाः शोथानांसामानांव्रणाः व्रणशोथाः तेषामपि
स्वेदनंकार्यंशोथयोरुपनाहंतुदद्यादामविदग्धयोः प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाक
मेतिच अविपक्वः आमः विदग्धपाकोमुखः सयथा दशमूलीवल्लारास्नावाजिगंधाप्रसा
रिणी मूलंचरक्तवातरेः सिंदुवारः पुनर्नवा शोभांजनः कणाचापिसैंधवंविश्वभेषजं शा
णकपीशायोवीजमतसी वकुलस्थिका तिलायवाश्चसिद्धार्थः कुटेरामूलकं मिसिः यथा
प्राप्तैरमीभिस्तु द्रव्यैरम्लेनसंयुतैः कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च स्वेदयेद्विधिवद्बुधैः अनेन
प्रशमंयाति वातशोथोनसंशयः दशमूल्यादिरुपनाहः पुनश्चवादारुशुंठीशिग्रुः सि
द्धार्थएवच अम्लपिष्टः सुखोष्णःप्रलेपः सर्वशोथहा पुनर्नवादिः अथपाचनमाह नय
शाम्यतियःशोथस्तुलेपादिविनाघनः द्रव्याणिपाचनीयानिदद्यात्तत्रोपनाहने पच

भा०प्र० वमांसमानूपमौदकं क्षीरं रूक्षाणि चान्नानि व्रणिनः परिवर्जयेत् व्रणेश्वयथुरायासात् स च
२५१ रागश्च जागरात् तौ च रुक् च दिवास्वापात्ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् अथागंतुव्रणश्चिकित्सा
कुर्यात्सद्योव्रणे युंज्यादूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् क्रियाःशीताःप्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनी लंघनं
च बलं ज्ञात्वा भोजनं चास्य भोजनम् धृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः छिन्ने भिन्ने तथा
विद्धे क्षते वासृगतिस्रवेत् रक्तक्षयाद्भृतरुजः करोति पवनो भृशं स्नेहपानपरीषेकलेपास्त्रो
पनाहनं कुर्वीत स्नेहवस्तिं च मारुतघ्नौषधैर्निषक्त खड्गादिछिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः
गांगेरुकीमूलरसैः सद्यः स्याद्धतवेदनः गांगेरुकी नागबला गुरुशकरी इति लोके कषायम
धुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयोजयेत् सद्योव्रणानां सप्ताहात्पश्चात्पूर्वोक्तमाचरेत् आमा
शयस्थे रुधिरे विदध्यादमतं नरः तस्मिन्पक्वाशयस्थे तु शस्तं स्यात्सविरेचनम् पक्वाशये वंशलगे व्रणः
उष्णदंष्ट्राश्मनिदाहकृतः हिंगुसैंधवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक पंचकोलकुलत्थानां निः २५१

स्नेहेन रसेन च भुंजीतान्नं पवा मूत्रं वा पिबेत्सैंधवसंयुतं जातिनिंबपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासा
रिवामंजिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रि
ताः स्राविणो गंभीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यंति रोहंति च हृद्यं वेधोपदिष्टेन पारंपर्योप
देशतः जातीघृतेतु संसिद्धे क्षेपयं सिक्थकं बुधैः जात्यादिघृतं जातीनिंबपटोलानां नक्तमा
लस्य पल्लवाः सिक्थकं मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी मंजिष्ठापद्मकं पथ्या लोध्रत्वड्नीलमु
सलं सारिवा तुत्थकं चापि नक्तमालफलं तथा एतानि समभागानि कल्कीकृत्य प्रयत्नतः ति
लतैलं पचेत्सम्यक् वैद्यः पाकविचक्षणः विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कच्छुरोगिणि दद्रुवीसर्परोगे
षु कीटदष्टेषु सर्वथा सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि नखदंतक्षते देहे दुष्टमांसापक
र्षणे म्लक्षणेन हितं तैलं दद्याच्छोधनरोपणं तैलं जात्यादिनामेतत्प्रसिद्धं भिषगाह्वयं जात्यादि
तैलं चित्रकरसोनामष्टशारयुक्ता लांगलीकसिंदूरैः सविषैस्तथा सुकुष्ठैः कटुतैलंसा

भा०प्र० २५२ धुंसपधं विपरीतमल्लसंज्ञं तैलं दुष्टव्रणं तथा नाडी वृक्षं भेषजैरसाध्याः पथ्यभोक्तुः श्वनिर्णुदति विप
रीतमल्लतैलं अमृतापटोलमूलत्रिफलात्रिकटुकक्रिमिघ्नानां सम भागानां चूर्णं सर्वैः समो गु
ग्गुलोर्भागः प्रतिवासरमेकैकां गुटिकां खादेद्विहाग्निपरिमाणं जेतुं व्रणवातासृक्गुल्मोदरश्वो
थवातरोगांश्च अमृताद्यगुग्गुलुः अथाग्निदग्धस्य चिकित्सा प्लुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं त
थौषधम् सम्यक्स्विन्ने शरीरे तु खिन्नं भवति शोणितं प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कंदयति शोणितं
तस्मात्सुखयति स्तोकमुष्णं न तु शीतं कदाचन स्कंदयति शोषयति शीता मुष्णा च दुर्दग्धे क्रियां कुर्या
त्ततः पुनः घृतालेपनशेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् सम्यग्दग्धे तु गाङ्गोरी प्लक्षचंदनगैरिकैः
सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ग्राम्यानूपौदकैर्मांसैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् अतिदग्धे
विशीर्णे निर्मांसात्तद्रुत्त्वशीतलां क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितंडुलकंडनैः तिंदुकाम्रत्वक्कषा
यैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् वदरीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपनं यवान्दग्ध्वा मरवीकृत्वा तैलेनयु कृ०सः २५२

धुक्तं सतैलं सह सर्पिषा दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये करंजारिष्टनिर्गुंडीलेपो हन्या
द्व्रणक्रिमीन् लसुनस्याथवा लेपो हिंगुनिंबकृतोऽथवा अरिष्टो निंबः निंबपत्रवचाहिंगुसर्पिः लव
णसर्षपैः धूपनं स्याद्व्रणे रक्षः क्रिमिकंडूरुजापहः ये क्लेदपाकस्रुतिगंधवंतो व्रणा चिरोत्थाः
सरुजाः सशोथाः प्रयांति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शांतिं त्रिफलाशृतेन पटोलनिंबवासनसा
रधात्रीपथ्याशृतनिर्यूहमहमुखे तु पिबेद्घृतं गुग्गुलुना विसर्पविस्फोटदुष्टव्रणशांतिमिच्छ
न् अथ सवर्णताकरणं मनःशिलासमंजिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयं प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वचः
सावर्ण्यकृन्मतः अथ व्रणिनो भोजनं जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरं भुंजानो जांग
लैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति तंडुलीयकजीवंतिवास्तुकः सुनिषण्णकैः बालमूलकवार्त्ताकि
पटोलैः कारवेल्लकैः सदाडिमैः सामलकैः घृतभृष्टैः ससैंधवैः अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां
रसेन च एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भुंजानः शीघ्रं व्रणमपोहति यन्नवः अम्लं दधि च शाकं

ना०प्र० संधानस्थानेतन्त्रसंधौ उत्पिष्टादिभेदैः षट्प्रकारकंभग्नंभवति स्वल्पवक्तव्यत्वेनसंधिभग्नस्यादौ
२५२ विवरणं उत्पिष्टेत्यादि अथ अधोभग्नंसंधिभग्नस्यसामान्यंलिंगमाह प्रसरणाकुंचनवर्त्तनोग्रा
रुक्स्पर्शाविद्वेषणमेतदुक्तंसामान्यतः संधिगतस्यलिंगमुत्पिष्टसंधेःश्वयथुःसमंततात् विशे
षतोरात्रिभवारुजश्चविश्लिष्टकेतौचरुजाचनित्यं विवर्त्तनंपरिवर्त्तनंउत्पिष्टस्यलिंगमाह उत्पि
ष्टसंधेःउत्पिष्टःरुग्णास्थिसंधिरित्यर्थः संधिर्यस्यसमंततात् उभयभागयोःविश्लिष्टमाह विश्लि
ष्टइत्यादितौ उभयतःशोथौरुजाचानित्यंसदारुजाधिका भवति इतिउत्पिष्टाद्भेदः विवर्त्तितेति
पार्श्वप्रतिक्षिप्ताधोगताम्याह विवर्त्तितेपार्श्वरुजश्चतीव्रास्तिर्यग्गतेतिव्ररुजोभवंति क्षिप्तेतिव्य
लंविषमंवक्राक्षेपाः क्षिप्तेत्वधोरुग्विघटश्चसंधः विवर्तितेसंध्यावमुक्ते अस्थिद्वयोपरिवर्त्ति
तेपार्श्वरुजः संधिस्थितास्थिखंडद्वयपार्श्वयोरुजः तीर्यग्गतेसंधिगते एकस्मिन्नस्थिसंधि कृष्णः
स्थानंत्यक्त्वातिर्यग्गतेक्षिप्तेत्राकक्षोरुसंध्योः एकस्मिन्नस्थिपरस्यास्थ्नः उपरिगतेसक्थ्नोः २५२

अतिशूलंतत्रविषमंकदाचिदधिकं कदाचिन्न्यूनंअधःक्षिप्तेसंधिगते एकस्मिन्नस्थिअधो
गतेरुक्तेसंधेःविघटःविघटनंच काण्डभग्नमाह भग्नंतुकांडेवक्रधाप्रयातिविशेषस्तेनामभि
रेवतुल्यंभग्नंकांडेकांडविषयेयद्वधावक्रभिःप्रकारैःप्रयाति अत्रवक्रविधत्वंहृदयाविधत्वंबो
ध्यंकांडभग्नस्यपृथग्लक्षणेनोक्तंकिंतुनामभिरेवतुल्यंकर्कटकादिनामानुरूपमेवलक्ष
णंबोध्यं तान्प्रकारानाह कांडेत्वतः कर्कटकाश्वकर्णविचूर्णितंपिच्चितमस्थिच्छल्लितं
कांडेषुभग्नंह्यतिपातितंचमज्जागतंविस्फुटितंचवक्रं छिन्नंद्विधाद्वादशधाचकांडे अता
संधिभग्नानंतरं कांडेकांडभग्नंतदाह कर्कटकः अस्थिविश्लेषपूर्वकोमध्येप्रोन्नतःपार्श्व
योरवनतःकर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटः अश्वकर्णः अश्वकर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वक
र्णः विचूर्णितंचूर्णितमस्थितत्रशब्दस्पर्शाभ्यांबोद्धव्यं पिच्चितंयंत्रितं वक्रशोथं छल्लितं
विश्लिष्टंसम्यकनिष्पुतं कांडेषु भग्नंकांडभग्नं यद्यपिकर्कटकादिसर्वमेवकांडभग्नंत

मा०पृ० थापिइयंकांडभग्नसंज्ञाविशिष्टा अभग्नं भग्नत्रुटिः तेनसर्वथात्रुटितं पृथग्भूतंतत्रविस्थितंयत्रः
२५४ कांडतत्तज्ञानं अनिपातितं अशेषेणछित्वापातिमस्थिमज्जगतं अस्थ्यवयवो स्थिमध्येप्रवि
ष्टमज्जानंगतंविस्फुटितं विस्फुटितंसोकंविदीर्णंवक्रंस्थानंतस्त्काकुंत्रोमूतंछिन्नंद्विधाएकं
विदीर्णसलग्नं अपरंविदीर्यद्विधा नूतंरुद्दशधा चकांडेकांडे च भग्नंद्वादशधेत्यन्वयः तश्चो
क्तमेवककर्कटकादि कांडभग्नस्यसामान्यलक्षणमाह स्रस्तांगताशोथरुजातिवृद्धिः संपीड्य
मानेभवतीहशब्दः स्पर्शासहः स्पंदनतोदशूलंसर्वास्ववस्थासुनशर्मलाभः भग्नस्यकांडेख
लुचिह्नमेतत् स्पर्शासहमितिकांडभग्नस्यविशेषणं स्पंदनंतादिनांव्रणस्फुटणंशूलंशूलि
भेवव्यथारुजासामान्यापीडासर्वास्ववस्थासुशयनाशनादिषु कष्टसाध्यमाह अल्पाशिनो
ऽनात्मवतोजंतोर्वातात्मकस्यच उपद्रवैर्वायुष्टस्यभग्नंकृच्छ्रेणसिध्यति अनात्मवतः रोग रुसः
प्रतीकारेयत्नरहितस्यवातात्मकस्यच वातप्रकृतेः उपद्रवैः ज्वराध्मानमोहमूत्रपुरीषसं २५५

तयातया आयसंवाग्निदग्धेषुलेपनात्‌व्रणरोपणाः व्रणंगुडूचीपत्रैर्वाछादयेदथवोदनैः मक्ष
छिष्टैः समधुकंलोध्रंसर्जरसंतथामंजिष्ठाचंदनंमूर्वांपिष्टवासर्पिर्विपाचयेत् सर्वेषामग्निदग्धा
नामेतद्रोपणमुत्तमम् स्थिकादिश्रुतं सिद्धंकषायकल्काभ्यांपयेल्पाः कटुतैलकंव्रणदाधयु
तास्रावदाहविस्फोटनाशनं पयेलतैलं वातास्रमश्रुतंदुष्टंसंशोध्यग्रंथितंव्रणं कुर्यात्सदाहं
कंडवाद्यंव्रणग्रंथिस्कसस्मृतः पिप्पलकंविडंगानिवचंदार्वास्तथैवच पिष्टातैलंपचेत्तत्तुव्रणग्रं
थिहरंपरं इतिव्रणागंतुव्रणाग्निदग्धव्रणाग्निदग्धव्रणाधिकारेः अथभग्नाधिकारः तत्रभग्न
स्यभेदमाह भग्नंसमासाद्विविधंकृशाग्निकांडेचसंधावपितत्रसंधो उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तिता
नितीर्यगातंक्षिप्तमधश्चषष्टं भग्नं अत्रनावेर्थेक्तप्रत्ययस्तेनभग्नंभग्नः सचात्रविश्लेषोऽभि
प्रेतः तेनभग्नमत्रास्थिविश्लेषलक्षणंसमासात्संक्षेपात् कृताशाह अग्निवेशः यतश्चरके
अग्निवेशश्चकृताशेतिनामात्तरमुक्तं कांडेसंधिपर्यंते एकखंडे अस्थिसंधेर्द्वयोरस्थ्नाः

मा०पृ० २५५ पस्थिपर्वाणि निघंते अस्थ्यंतरागतानि तं वांसगंडतालुशंखवंक्षणशिरोस्थीनि विभज्यंते स्फुटंतिरु
चकाः दंताः स्फुटंति त्रुटंति अस्थीनि च तरुणनलककपालरुचकवलयभेदात्पंचविधानि तत्ररु
रुचकानि चेति चकाराद्वलयान्यपि त्रुटंतीति बोद्धव्यं पाण्योः पार्श्वयुगे पृष्ठे च स्तोजठरवायु पाद
योरपि चास्थि निवलपानि विनाशिरे अथ भग्नस्य चिकित्सा भग्ने लेपाय मंजिष्ठामधुकं चांबु
पेषितं शतधौतघृतेनमिश्रं शालिपिष्टं च लेपनं लेपासिक्तकलवणैरसिकाफलरसा मांवासेधा
निधातजतिताशागरुजास्वपथवः शस्त्रामयंति सघृतं चास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्जुनं संधि
भग्नेस्थिसंभग्ने पिबेत्क्षीरेणेत्यर्थः अस्थिसंहारः हडसंधारि इतिलोके रसोनमधुलाक्षा
शर्कराकल्कसमश्नतः छिन्नभिन्नच्युतास्थ्नं च संधानमचिराद्भवेत् लाक्षास्थिसंहृतककु
भाश्वगंधाश्चूर्णीकृता नागबलायुरस्थ्यसंभग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्यादंगानि कुर्यात्कुलिशोप क्षसः
मानि अस्थिसंहृतहरसंधानि नागबलागुरूत्राकरि लाक्षादिगुग्गुलुः मांसंमांसरसक्षीरं २५५

सर्पिर्यूषः कलायजः बृंहणं चान्नपानं च देयं भग्नाय जानता लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनं
मातपं रूक्षमन्नं च श्रमं चापि न भग्नः सेवेत न कश्चित् इति भग्नाधिकारः अथ नाडीव्रणाधिकारः
तत्र नाडीव्रणस्य संप्राप्तिपूर्विकां निरुक्तिमाह यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षते योयोवाव्रण
प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः अभ्यंतरं प्रविशतिप्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः
तस्यातिमात्रगमनात् गतिरिष्यते तु नाडी वयद्वहति तेन मता च नाडी उपेक्षते तस्य शोथा
स्य मुखं न कारयति यो वा अयमामइति मत्वा यो व्रणं चोपेक्षते शोधनेनेत्रशोधयति प्रचुर
पूयमिति शोथस्य व्रणस्यापि विशेषणं असाधुवृत्तः अहिताहारविहारः सपूयः ततस्त
दनंतरं तस्य पूर्वविहितानि स्थानानि सुश्रुतोक्तानि त्वङ्मांससिरास्नायुसंध्यस्थिकोष्ठमर्म्माणि
प्रविदार्य सटितानि त्वङ्मांससिरास्नायुसंध्यस्थीकृत्वा अभ्यंतरं प्रविशति तस्य पयस्यअ
तिमात्रगमनात् अभ्यंतरे द्वारप्रवेशात् गतिरिष्यते सर्वदास्रावपइष्यते इतिसंप्राप्तिः अ

मा०प्र० थनिरुक्तिः अयंव्रणः नाडीवत्सरंध्रत्वादिनानाडीवद्यत्तद्धेतोः वहतितेननाडीमता अस्यदोषा
२७६ द्यवंधेनसंख्यामाह दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च संमूर्छितैरपिचशल्यनिमित्ततोऽन्या
सानाडीपृथक्त्रिभिर्दोषैस्तिस्रोभवंति एकशश्च संमूर्छितैः प्रत्येकंद्वाभ्यांत्रिभिरेका शल्यनिमि
त्ततोऽन्या आगंतुः तत्रवातजांपित्तजांचनाडीमाह तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखी सशूलाफेना
द्यवहमधिकंस्रवतिक्षपासु पित्तात्तुतड्ज्वरकरीपरिदाहयुक्ता पितंस्रवत्यधिकमुष्णमहस्सु
चापिकफजामाह ज्ञेयाकफाद्बहुघनासितपिच्छिलास्रा असंरद्धोपलक्षणम् कफादिस्त्र
वोद्व्यासकंडुररुजाकं डूप्रधानवेदनायुक्ता त्रिदोषजामाह दाहज्वरश्वसनमूर्छनवक्त्रशोषा
यस्यांभवंत्यभिहितानिचलक्षणानि तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्घोरगतिंचसुहरणमिव
कालरात्रिं घोराअगतिर्यस्यास्तांघोरागतिंत्वेहेतुमाह यतः कालरात्रिर्यमभगिनितामिव अ कृष्णः
सुहरांमारिकां शल्यनिमित्तमाह नष्टंकथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु स्थानेषुशल्यमचिरेणगतिं २७६

गादिभिः असाध्यमाह भिन्नंकपालंकट्यांतुसंधिमुक्तंतथा च्युतं जघनंप्रतिपिष्टंचवर्जयेत्तुचिकि
त्सकः कपाल्यंजानुनितंबसगराड्तालुशंखवंक्षणशिरोस्थीनिकपालानिः तथा च्युतं अधःक्षि
प्तंप्रतिपिष्टं पुनरसाध्यमाह असंश्लिष्टकपालंचललाटेचूर्णितंचयत् भग्नंस्तनेगुदेपृष्ठेशं
खेमूर्ध्निविवर्जयेत् असंश्लिष्टकपालमितिभग्नविशेषणं सानेस्तनयोरंतरेउरसिमूर्ध्निचू
डास्थाने अपरमप्यसाध्यमाह सम्यक्संहितमस्थीप्यर्यदुस्सादुष्टबंधनात् संक्षोभाद्वापिय
च्छेद्विक्रियांतच्चवर्जयेत् सम्यक्संहितमपि सम्यग्योजितमपि अस्थिदुर्न्यासात् दुस्थापना
त् सम्यक्स्थमपिदुष्टबंधनात् सुबद्धमपिसंक्षोभात् अभिघातादिनासंचलनात् यत्विक्रियां
गच्छेत्विकृतंभवतितद्वर्जयेत् अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह तरुणास्थीनिनम्यंतेभिद्यं
तेनलकानितुकपालानिविभज्यंतेस्फुटंतिरुचकानिच तरुणास्थीनिघ्राणकर्णाक्षिकूटेषुकी
मलास्थीनिनम्यंते वक्रीभवंतितेनात्रवक्रलक्षणं भग्नंनलकानिनलादिनिनाडीवत्सरंध्रा

ना०प्र० पट्टं गुग्गुलुः त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितां अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेच्छीतांवुनानरः नाडीदु
२७७ ष्टव्रणं शूलं भगंदरं गुल्मं च गुदजाहन्यात्पक्षिराट्पन्नगानिव सप्तांगो गुग्गुलुः इति ना
डीव्रणाधिकारः अथ भगंदराधिकारः तत्र भगंदरस्य रूपमाह गुदस्य द्व्यंगुले क्षेत्रे पार्श्वतः क
पीडिकार्तिकृत् भिन्नो भगंदरो ज्ञेयः एवं पंचविधो भवेत् अर्तिकृत् पीडाकृत तं पंचविधः वातिक
पैत्तिकश्लेष्मिकसांनिपातिकआगंतुजभेदैः पूर्वरूपमाह कटीकपालनिस्तोददाहकंडूरुज
दयः भवंति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगंदरे कटीकपालं अत्र कटीफलकं भगंदरशब्दस्य निरु
क्तिमाह भोजः भगं परिसमंताच्च गुदं वस्तीं तथैव च भगं विदारयेत् यस्मात्तस्माद्दोषः भगंदरः
भजं स्पंदनेनेति भगं मेहनं भजं त्वस्मिन्निति भगं योनिः अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते भगव
त् योनिवत् वातिकं शतपोनकसंज्ञं भगंदरमाह कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदे कृष्णः
शे पिडकां करोति यः उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी तत्रागा २७७

मो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् दारुणं अतिदारुणं व्रणैरनेकैः सूक्ष्ममुखैः
शतपोनकः चालनीतुल्यं पैत्तिकमुष्ट्रग्रीवसंज्ञकमाह प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति र
क्तां पिडकां गुदे गतां तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं भगंदरं चोष्ट्रशिरोधरं वदेत् आशुपाका
हिमपूतिवाहिनीं शीघ्रपाकां दुष्टदुर्गंधवाहिनीं च तदा तं भगंदरं उष्ट्रग्रीवसंज्ञा च पिडका काली
नीवक्ततयोष्ट्रग्रीवाकारत्वेन श्लैष्मिकं परिस्राविसंज्ञमाह कंडूयनो घनस्रावी कठिनो मंदवेदनः
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावि भगंदरः कठिनः पिडकावस्थायां परिस्रावी निरंतरस्रवणा
च्छीलः सन्निपातिकं शंबूकावर्तसंज्ञकमाह बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा शंबूका
वर्तवन्नाडी शंबूकावर्तको मतः बहुवर्णरुजास्रावा बहुशब्दो वर्णादिभिः प्रत्येकं संबध्यते नाडी
स्रावमार्गः आगंतुजमुन्मार्गिसंज्ञमाह क्षतात्कृतिः पायुगता विवर्धते ह्युपेक्षणात्सुः क्रमयो विदार्य
ते प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्व्रणैस्तमुन्मार्गिभगंदरं वदेत् क्षतात् कंटकादिना नखेन कंडूप

भा॰प्र॰ नाडीनाडीवातात् गतिः स्रावः उन्मार्गि भगंदरं एतस्य क्रिमिकृत मार्गैः पुरीषादिनिर्गमात् उन्मार्गसंज्ञः
२५८ कष्टसाध्यं चाह घोरो साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगंदराः तेषु साध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः
वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रं च क्रमयस्तथा भगंदरस्य वंतस्तु नाशयंति तमातुरं अथ भगंदरस्य चि-
कित्सा अथास्य पिडकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् शुद्ध्यसृक्स्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति इति
पुनर्नवामृता शुंठी वटपत्रेष्टिका कृता लेपाय पिडकावस्थे कल्कः सस्तो भगंदरे पयः पिष्टैः तिला-
रिष्टमधुकैः शीतलैः कृतः लेपो भगंदरे शस्तः पैत्तिके वेदनावति अरिष्टो निंबः सुमनः वटपत्रा-
णि गुडूची विश्वभेषजम् सैंधवं तक्र संपिष्टं लेपाद्धंति भगंदरं सुमना जातिस्तस्याः पत्रं पिडकानामपक्व- २
नामपक्वतर्पणपूर्वकं कर्म कुर्यात् विरेकांतं तिलानां व्रणवत्क्रिया निशार्कक्षीरसिंधुत्थपुराश्वहनन-
वृंदैः सिद्धमभ्यंजनं तैलं भगंदरहरं परं पुरो गुग्गुलुः अश्वहनच्छदः करवीरपत्राणि निशादि तै- कृष्णः
लं त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपंचैकांशयोजिता गुटिका शोथगुल्मार्शो भगंदरवतां हिता नवका- २५८

करोति सा फेनिलमथितमुष्णमसृग्विमिश्रं स्रावं करोति सहसा सरुजं नितांतं उदीरितेषु स्थानेषु लक्ष्मां-
सादिषु कथंचिन्नष्टं अदृश्यमानं शल्यं किं विशिष्टं अनुमार्गं अत एवादृश्यमानं तत् अचिरेण शीघ्रं
गतिं स्रावं करोति सा शल्यनिमित्ता नाडी मथितं मथितमिव स्रावं करोति स्रावश्च प्रसारणाकुंचना-
दौ शल्यसंचलनेन भवति असाध्यां चाह नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिद्ध्येच्छेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः
अथ नाडीव्रणचिकित्सा स्नुह्यर्कदुग्धदार्वीभिर्वर्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् एष सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्या-
त्सुयोगराट् आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता सूत्रवर्तिर्व्रणे योज्या शोधिनी गतिनाशि-
नी कालामंजिष्ठाजातकेसंपाककरंजदंतीसिंधुत्थसौवर्चलयावशूकैः वर्तिः कृता हंत्यचिरेण
नाडीं स्नुकक्षीरपिष्टा सह चित्रकेन नाड्याः शस्त्रेण वदनं बृहत्कृत्वा प्रवेशयेत् कुशलो वस्तिवि-
धिज्ञो तैलं जात्यादि साधितं एवमन्यच्च यत्तैलं यत्तु घनं पक्वं स्वरसं वात एव च नाड्याश्च अंतरे वेद्यो
लघुहस्तः प्रवेशयेत् कर्करकरसे सैतैलं सिद्धार्थकतवं निषक्व पचेत् सिंदूरकल्के न नाडी दुष्टव्रणा

ति तजवातिकस्यपैत्तिकस्य चोपदंशस्य लक्षणं आह सतोदभेदस्फुरणैस्सकंडूः स्फोटैर्व्यवस्येन्मा
रुतोपदंशं पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः व्यवस्येत् जातीयात् पीतैः
रक्तैर्वेतिविकल्पैः श्लैष्मिकसान्निपातिकं चाह सकंडुरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः
कफेननानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशं असाध्यमाह विशीर्णमांसं क्रि
मिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेत्तं विशीर्णमांसं गलितमांसं प्रजग्धं खादितं मुष्कावशेषं वि
शीर्णसमस्तमेहनमांसस्वेनावशिष्टफलकोषमात्रं उत्पन्नमात्रस्य चिकित्साया अकरणे दोषमा
ह संजातमात्रेण करोति मूढः क्रियां नरो यो विषयप्रसक्तः कालेन शोफक्रिमिदाहपाकैः प्रशी
र्णशिश्नो म्रियते स तेन विषयप्रसक्तः प्रतिस्त्रीरतः लिंगार्शआह अंकुरैरिव संजातैरुपर्युपरि
संस्थितैः क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा कोशस्याभ्यंतरे संधौ पर्वसंधिगतापि च सवे
दनापिच्छिला चटुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा लिंगवर्त्तिरिति ख्याता लिंगार्श इति चापरे लिंगवर्त्तेः

स्थानमाह कोशस्याभ्यंतरे अंड कोशस्याभ्यंतरे संधौ लिंगरंध्रसंधौ पर्वसंधिगता मणिपर्वणोः सं
धिगता अथोपदंशस्य चिकित्सा उपदंशेषु सर्वेषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः मेढ्रमध्ये शिरां विध्येत् पा
तयेद्वा जलौकसः सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः पाको निवार्यो यत्नेन शिश्नक्षयक
रः स यतः वटप्ररोहार्जुनजंबुलोध्रपथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः व्यथां तथा शोथमपाकरोति सर्वो
पदंशेषु ततो हितोयं उपदंशेषु पक्वेषु व्रणवत्क्षालनं हितं त्रिफलायाः कषायेन भृंगराजरसे
न वा नीलोत्पलं सकुमुदं पद्मं सौगंधिकं तथा एषां चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र सस्यते बब्बूकदल
चूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः गुंठनं हि व्रणं तद्वणे कुर्यात् छिंपफगफलेन वा दहेत् क्वथयेत् त्रिफलां तत्र
क्षौमधुसंयुता प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणं सद्यः प्ररोहयेत् पटोलनिंबत्रिफलाकिरातक्वाथं पिबे
द्वा खदिरासनानां सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः भूनिंबनिंबत्रिफलाप
टोलकरंजधात्रीखदिरासनानां कषायकल्कैः सृतमाज्यमाशु सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः भू

भा०प्र० बिंबादिघृतं घृतानियानिप्रोक्तानिकुष्ठेनाडीव्रणेव्रणे उपदंशेप्रयोज्यानिशेषाकासंजननोजने क्षार
२५६० सूत्रेणसंछिद्यलिंगवर्तिमशेषतः दहेद्वातांततस्तस्यचिकित्सांव्रणवच्चरेत् इत्युपदंशाधिकारः अ
थशूकदोषाधिकारः तत्रशूकदोषस्यनिदानमाह अक्रमाच्छेफसोवृद्धिंयोनिवांछतिमूढधीः व्या
धयस्तस्यजायंतेदशचाष्टौचशूकजाः अक्रमात् अनुचितवृद्धिक्रमात् अनुचिताच्चवृद्धिर्नूशिविः
कारजनकस्यशूकस्ययोगेनशूकजाः शूकोजलशूकः सविषोजलजंतुविशेषःसतुजलमंलाङ्गवः
अलंडुडुनइत्यादिकः तथाशूकप्रधानोलिंगवृद्धिकरोवात्स्यापनाद्युक्तोयोगःशूकउच्यते यथाम
ल्लातकास्थिजलशूकमथाजपत्रमंतर्विदह्यमतिमान्सहसैंधवेन एतद्धिचूर्णमवहतीफलतीयपिष्ट
मालेपितंमहिषविद्विमल्लीकृत्तेलिंगे स्थूलंमहद्भवतितुरंगमलिंगतुल्यंशेफः करौतसन्निमतंनहिसंशयो
स्तिइत्यादि यतुजलशूकरहितमश्वगंधादितैलंतदुचितमेवलिंगवर्द्धनम् यथा अश्वगंधावरी कृस्नः
कुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितं चतुर्गुणेनदुग्धेनतिलतैलंविपाचयेत् तत्तैलंमेद्रवक्षोजकर्णपालिवि २९०

पिकोगुग्गुलुः शस्त्रक्रियापिकथिताशस्त्रसाध्येनगंदरेसाच तेनैवकर्त्तव्याशस्त्रशस्त्रशाम
वैतियः व्यायामंमैथुनंयुद्धंपृष्ठयानंगुरूणिच रूढव्रणोपिपत्तोनवर्जयेद्वत्सरंनरः इतिभगं
दराधिकारः अथोपदंशाधिकारः तत्रोपदंशस्यविप्रकृष्टनिदानमाह हस्ताभिधाताल्न
खदंतघातादधावनादत्युपसेवनाद्वा योनिप्रदोषाच्चभवंतिशिश्नेपंचोपदंशाविविधप्रकारैः ह
स्ताभिधातात्हस्तेनमैथुनात् नखदंतघातात् नखदंतघातस्यानत्वेनानुक्तेपिमेहननापदंत
घातोवलवदनुरागोदयात् उक्तंचकामशास्त्रे शास्त्रस्यविषयस्तावत्यावन्मंदरसानरः इति
यत्क्रे प्रवृत्तेतुनशास्त्रंनापिवक्रमः कलहेदुष्टस्त्रीकृतेवामेहनेनखदंतघातः उत्कटत्वादौस्त्रि
योमुखयोनयोभवंतितामिर्वामेहनेदंतघातः योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कशरोमयोनिलोमयोगात्या
निश्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वावातादिकृताद्वायोनिदोषात् विविधोपचारैःदुष्टयलप्रक्षालनव्रह्म
चारिणीगमनादिभिः पंचोपदंशाः वातिकःपैत्तिकःश्लैष्मिकःसान्निपातिकः आगंतुजश्च

मा०प्र० इत्यनुवर्त्तते अवमंथमाह दीर्घा बह्व्यश्च पीडका दीर्यंते मध्यतस्तु या सोऽवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारो
२८१ महर्षकृत् दीर्घाः दीर्घांकुराः पुष्करिकामाह पिडकापिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसंभवा पद्मकर्णि
कसंस्थानात्तेया पुष्करिकेति सा पिडकाव्याप्ता पार्श्वतः सूक्ष्मपिडकाव्याप्ता अत एव पद्मकर्णिक
संस्थाना स्पर्शहानिमाह स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदोषजं अल्पस्पर्शासहत्वमेव लक्षणं
उत्तममाह मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या एवोत्तमाख्या पिडका शूकाजीर्णसमुद्भवा शू
काजीर्णनिमित्तमाह शूकाजीर्णं पुनः पुनर्दुःखाचारितं शूकविकृतरूपमेवं तद्दैवनिमित्तं ततो
दैवाद्वा याजाता इति शतपोनकमाह छिद्रैरणुमुखैर्लिंगं चितं यस्य समंततः वातशोणितजो व्या
धिर्विज्ञेयः शतपोनकः शतपोनकं चालनीं तुल्यत्वात् शतपोनकः त्वक्पाकमाह वातपित्तकृतो
ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् एतस्य लिंगस्य त्वक्पाक लक्षणं शोणितार्बुदमाह कृष्णैः स्फोटैः सर कृसः
क्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितं लिंगं वास्य रुजश्चोग्रा ज्ञेयात् छोणितार्बुदं वास्य रुजः स्फोटइपि २८१

ड्काधिष्ठाने वेदना मांसार्बुदमाह मांसादुष्टं विजानीयादर्बुदं मांससंभवं मांसपाकमाह शीर्यंते ज
स्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् शीर्यंते गलंति सर्ववेद
नाः वातपित्तकफजाः विद्रधिमाह विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् उक्तसान्निपातिकवि
द्रधितुल्यं कथयेत् तिलकालकमाह कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि तु पातितानि पचं
त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यंते यस्य देहिनः सन्निपातसमुत्थांश्च तान्विद्या
त्तिलकालकान् चित्राणि नानावर्णानि शूकानि शूकवृणानि मंचाः कोशं तीतिवत् सविषशूकाख्यं
जंतुविशेषकृतत्वात् शीर्यंते गलंति कृष्णतिलतुल्यत्वात्तिलकालकाः असाध्यानाह तत्र मांसार्बुदं
यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः विद्रधिश्च सिध्यंति ये च स्युस्तिलकालकाः अथ शूकदोषस्य चिकित्सा
शूकदोषेषु सर्वेषु विषघ्नीं कारयेत्क्रियां जलौकाभिर्हरेद्रक्तं रेचयेच्च मधुना जयेत् गुग्गुलुं पाययेच्
चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतं क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतान्नेवाहि कारयेत् दार्वीसुरसयष्ट्याह्वैर्गर्दभ

निशायुतैः संपक्वं तैलमभ्यंगान्मेढ्ररोगं विनाशयेत् सुरसस्कृती दार्वी तैलं रसांजनं साक्तपमेव पूर्वोक्तले
पमात्रेण नयेच्छांतिं संपूतिपूयव्रणशोथकंडूशूलान्वितं सर्वमनंगरोगं साक्तपमित्यनंगरोगः
स्य विशेषणं अनंगरोगस्य नामापि दूरीकरोतीत्यर्थः इति शूकदोषाधिकारः अथ कुष्ठाधिकारः
तत्र कुष्ठस्य निदानमाह विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चा।
न्यान्प्रतिघ्नतां व्यायाममग्निसंतापमतिभुक्तावशेविणां शीतोष्णलंघनाहारान्क्रमं मुक्त्वा निषे
विणां घर्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीतांबुसेविनां अजीर्णाध्यसिनां चापि पंचकर्मापचारिणां न
वान्नदधिमत्स्याम्ललवणानि निषेविणां माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् व्यवायं चाप्य
जीर्णे न्नेदिवानिद्रां निषेविनाम् विप्रान्गुरून्धर्षयतां पापकर्म च कुर्वतां वातादयस्त्रयो दोषास्त्व
ग्रक्तं मांसमंबु च दूषयंति सुकुष्ठानां सप्तकं द्रव्यसंग्रहः अतः कुष्ठानि जायंते सप्त चैकादशैव च
विरोधीन्यन्नपानानि क्षीरमत्स्यादीनि दधिदुग्धादीनि व्यायाममित्यादि अति भुक्ता व्यायामं अ

वर्द्धनं ते च शूकदोषाः दश चाष्टौ भवंति तेषादौ सर्षपिकामाह गौरसर्षपसंस्थाना शूककदुर्भगहेतु
का पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा शूककदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दुष्टयोनिदुर्निमित्ता
च अष्ठीलिकामाह कठिना विषमैर्भग्नैर्वायुनाष्ठीलिका भवेत् अष्ठीला लोहकारस्य भांडविशेषः
निहाई इति लोके तद्वत्कठिना अष्ठीलिका विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणं विषमैः ह्रस्व
दीर्घैः भुग्नैर्वक्रैः ग्रथितमाह शूकैर्यत्पूरितं शश्वद्ग्रथितं नाम तत्कफात् यल्लिंगं सदा शूकैः पूरितं
तद्ग्रथितं ग्रथितत्वाद्ग्रथितं कुंभिकामाह कुंभिका रक्तपित्तोत्था जांबुकास्थितिभासिता कुंभिका
कुंभीफलतुल्यत्वात् अलजीमाह अलजीस्याद्यथा तादृक् प्रमेहपिडका लजी सा च रक्तासिता
स्फोटचित्रा एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया मृदितमाह मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः शूक
दोषे जाते पीडितं यद्यत्संरब्धं सशोथं भवति तल्लिंगं मृदितमुच्यते संमूढपिडकामाह पाणिभ्यां भृश
संमूढे संमूढपिडका भवेत् शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिच्छिते लिंगे तत्रापि वातकोपत

ना०प्र० सिध्मपुष्पिका सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषूक्ता धातुषु प्रविष्टं तु सिध्मं महाकुष्ठमेव एवंविधस्य सिध्मस्य चरकेण म
२८३ हाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् एषां महाकुष्ठत्वं च शीघ्रमुत्तरोत्तरं धात्ववगाहनात् उल्वणदोषजन्यत्वात् चि
कित्साबाहुल्याच्च क्षुद्रकुष्ठान्याह एककुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतं ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि
विचर्चिका विपादिकानिधा सैव पामकच्छूस्ततः परा ततो दद्रुश्च विस्फोटः किटिभं च ततः परं ततश्चा
लसाख्यं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परं क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ननु दद्रूः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु
गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात् उच्यते असितानवगाढमूला दद्रूः सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्ता अ
सितेतरा नवगाढमूला दद्रूः क्षुद्रकुष्ठमेव एवंविधायाः दद्र्वाश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् कुष्ठानां
त्रिदोषत्वेनैकत्वेऽपि दोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः कुष्ठानि
सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वसमागतैः सर्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशोऽधिकत्वतः व्यपदेशः कपा कुष्ठः
लादिसंज्ञास्तेषामष्टादशानां तत्र पंपदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा व्यपदेशोऽधिकत्व इति पाठे अधिकत्वतः २८३

अधिकत्वात् व्यपदेशः कार्यः सन्निपातस्य समविषयत्वात् यथा वातेन कुष्ठं कपालमिति कैः दोषैः कथं
भूतैः पृथग्द्वन्द्वसमागतैः संगतैर्मिलितैरिति यावत् अस्यायमर्थः किमपि कुष्ठं वातोल्वणं किमपि पि
त्तोल्वणं किमपि कफोल्वणं किमपि वातपित्तोल्वणं किमपि वातश्लेष्मोल्वणं किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणं
किमपि त्रिदोषोल्वणमिति पूर्वरूपमाह अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता दाहः कंडूस्त्व
चि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः रूढानामपि रूक्षत्वं
निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनं रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजं अतिश्लक्ष्णः अतिमसृणः अथवा
खरः रूक्षः कर्कशो वा स्पर्शः स्वेदास्वेदौ धर्मादिप्रसंगाभावे स्वेदः अथवा धर्मप्रसंगेऽपि स्वेदाभावः
त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता शीघ्रोत्पत्तिः शीघ्रा उत्पत्तिः व्रणानामित्यन्वयः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह
सिराः प्रपद्य तिर्यग्गाः त्वग्लसिकासृगामिषं दूषयंति श्लथीकृत्य निश्चरंतो बहिः स्थिताः त्वचः कुर्वंति वि
वर्णं दोषाः कुष्ठमुशंति तत् तिर्यग्गताः सिराः प्रपद्येत्यन्वयः येनोल्वणेन दोषेण यत्कुष्ठमुत्प

ना० पृ० घंतेतदाह वातेनकुष्ठं कपालं पित्तेनौडुंवरं कफात् मंडलाख्यं विचर्चीच कक्षाख्यं वातपित्ततः चर्मैक
२८५ कुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रुशतारुषी पुंडरीकं सविस्फोटं या
माचर्मदलं तथा सर्वैरिवोत्काकणं दोषैरादुः काकणकं बुधाः विचर्ची चकफादित्यन्वयः पुंडरीकसपि
त्तकफादित्यन्वयः महाकुष्ठानांमध्ये कपालस्य लक्षणमाह कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं त
नु कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतं किंचित्कृष्णाः किंचिदरुणाः ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्र
खंडाः खर्पराइतियावत् तद्वर्णं परुषं खरस्पर्शं तत् तनु तुच्छकं कपालं कपालसंज्ञं विषमं दुश्चिकित्स्यं
औडुंवरमाह सदाह रागकंडूभिः परीतं रोमपिंजरं उडुंवरफलाभासं कुष्ठमौडुंवरं वदेत् परीतंयु
क्तं रोमपिंजरं कपिललोमा उडुंवरफलाभासं उडुंवरफलाकारं मंडलमाह श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्या
नं स्निग्धमुत्सन्नमंडलम् कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मंडलमुच्यते श्वेतरक्तं किंचिच्छ्वेतं किंचिद्रक्तं कुष्ठः
स्थिरं चिकित्सां विना स्त्यानं दिंसदलं चनत्सन्नं मंडलं उत्सन्नमंडलं कृच्छ्रं कष्टसाध्यं अन्योन्यसंसक्तं २८५

ग्निसंतापं अग्निरूपलक्षणं सूर्यादिसंतापं च निषेविणां अत्र निषेविणामिति द्वंद्वस्य योगे षष्ठी प्राप्ता
द्वितीया तिवचनात् एवमग्रेत्रीतोष्णलंघनाहारान् इत्यादिष्वपि द्वितीया क्रमं विधिं धर्मेत्यादि धर्मादि
नात्यत्वे सति द्रुतमविश्राम्य पानस्नानादीनि शीतांबुसेविनां अन्ने अजीर्णे विदग्धादिरूपे सति व्य
वायं मैथुनं निषेविणां दिवानिद्रानिषेविणामिति निमित्तहेतुः धर्षयंतं अभिनववतां दोषदृष्यसंग्र
हार्थमाह वातादयस्त्रय इत्यादि वातादीन्त्रादेनत्रिषु पिद्धती तेषु त्रय इति पदं सर्वकुष्ठेषु त्रयाणामपि
वातादीनां दुष्टिबोधनार्थं लकरस्सः अंबु प्रसीकासंख्यामाह अतः कुष्ठानीत्यादि अतः पूर्वोक्ता
दोषदृष्यसमुदायात् सप्तवैकादशैव चेति संख्याविच्छेदयाटेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशा
नां क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति तत्र महाकुष्ठान्याह पूर्वंत्रिकं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा पुंडरीक
र्ष्यजिह्वे तु महाकुष्ठानि सप्त च पूर्वं त्रिकं कापालौडुंबरमंडलाख्यं सिध्मस्य द्वोऽकारांतो नपुंसकलिं
गः न तु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषु पठितत्वात् उच्यते स्वशास्त्रगता

मा०पृ० देककुष्ठंमहावास्तुमहास्थानंमत्स्यशकलोपमं अत्रशकलशब्देनलक्षणमुच्यते नवत्काकास
२८५ नुकपत्रसहस्रंनवति एककुष्ठमितिरूढकुष्ठेषुमुख्यत्वात् गजचर्माह चर्माख्यंबहलंहस्तिचर्म
वत् गजचर्माख्यंबहलस्थूलंहस्तिचर्मवत् रूक्षंकृष्णंच चर्मदलमाह रक्तंसशूलंकंडूमत्सस्फो
टंदलयत्यपि तच्चर्मदलमाख्यातंस्पर्शास्पासहनंचतत् दलयत्यपिविदारयत्यपि चर्मेतिशेषः
विचर्चिकामाह सकंडूःपिडकाश्यावः बहुस्रावाविचर्चिकापिडकारूढपिडका ननुरूढकुष्ठा
नांकथमेकादशत्वंविपादिकायादादशत्वसंभवात् उच्यते विचर्चिकैवपादयोर्भवतिविदरणा।
योगाद्विपादिकातेनसंख्यातिरेकः अतः एवभोजः दाल्यतेत्वक्खरारूक्षापादयोर्ज्ञेयाविचर्चिका
पादेविपादिका कण्डूर्विस्फोटकश्चैवकुष्ठेष्वेगणितसंभवेविस्फोटकः विशेषेणाप्यृयः मांसगतमाहक्लेद्या
स्थनंनेदाह्विचर्चिकादाल्यतेविदार्यते केचिद्विचर्चिकातोविपादिकांभिन्नामाह वैपादिकंपाणिपाद कुष्ठः
स्फुटनंतीव्रवेदनंपाणिपादस्फुटनंपाण्योःपादयोश्चस्फुटनंविदरणंयेनतत् पामामाहसूक्ष्मावह्नः २८५

पिडकाःस्रावत्यःपामेत्युक्ताःकण्डुमत्यःसदाहाः पीडयंतीतिपिडकाःइतिशिपकादित्वान्निपात्यते
कच्छूमाह सैवस्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेताज्ञेयापाण्योःकच्छूरुग्रास्फिजोश्च सैवपामास्फोटैर्महद्भिः।
स्फिजोःपायोः दद्रुमाह संकंडूरागपिडकंदद्रुमंडलमंडलंरूपेणोत्पन्नेःउन्नतंतच्छ्रनंस्फोमाह स्फोटाः
श्यावारुणाभासाविस्फोटाःस्युस्तनुत्वचः श्यावारुणाभासाःवर्णतःश्वेतलोहिताःकिटिभमाहश्या
वंकिणखरस्पर्शंकिटिभंपरुषंस्मृतं किणंशुष्कव्रणस्थानंतद्वत्कर्कशंस्पर्शेपरुषंरूक्षं अलसक
माह कंडूमद्भिःसरागैश्चगंडैरलसकंचितंगंडैःमहापिडकाभिःचितंवेष्टितंज्ञातारूमाह रक्तंश्या
वंसदाहंशिःज्ञातारूःस्याद्दुष्टव्रणः अथसप्तधातुगतानांकुष्ठानांलक्षणमाह तत्ररसगतस्यल
क्षणमाह त्वक्स्थेवैवर्ण्यमंगेषुकुष्ठेरौक्ष्यंचजायते त्वक्स्वापोरोमहर्षश्चस्वेदस्यातिप्रवर्त्तनं
म् त्वक्त्वेदनात्ररसःउच्यते धातुपरत्वाचात्स्याः त्वतस्वक्स्वायः स्पर्शाज्ञत्वंत चंस्वापइत्यादिकं कुष्ठ
केचिदत्ररक्तस्पर्शलिंगमन्यंते रुधिरगतमाह वाहुल्यंवक्रशोषपश्चकार्कश्यापिडकोदगमः तोट

मा॰प्र॰ स्थिरत्वंचकुष्ठेमांससमाश्रितेबाहुल्यं कुष्ठस्यपुष्टिः पिडकोद्गमः रूढपिडकोद्गमः स्फोटाद्वस्ती
२८६ डकाः स्थिरत्वंअसंचारित्वं मेदोगतमाह कौण्यंगतिक्षयोंगानांसंभेदः क्षतसर्प्पणं मेदस्था
नगतेलिंगंप्रागुक्तानितथैवच कौण्यंहस्तताऽत्राः अंगानांसंभेदः अंगभंगक्षतसर्पणंस्फोटाप्रा
गुक्तानिरसरक्तमांसगतलिंगानि अस्थिमज्जगतमाह नासाभंगोक्षिरागश्च क्षतेषुकृमिसं
भवः स्वरोपघातः पीडाश्चभवेत्कुष्ठेऽस्थिमज्जगे शुक्रगतमाह दंपत्योः कुष्ठबाहुल्यात् दुष्टशोणितशु
क्रयोः यदपत्यंतयोर्जातंज्ञेयंतदपिकुष्ठितं दंपत्योस्त्रीपुरुषयोः दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यंत
योर्जातमिति ननुशुद्धशोणितशुक्रयोरेवापत्योः गर्भसंभवात् दुष्टशोणितशुक्रयोः दंपत्योः क
थमपत्यंनिः यतआहसुश्रुतः कामान्मिथुनसंयोगेशुद्धशोणितशुक्रजः गर्भः संजायतेतायोः सज ।
तोबालत्वच्यतेइति अन्यच्च वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादनेनसमर्थाइतिउच्यते गर्भोत्रशुद्धेबाध कुष्ठः
यः अशुद्धस्तुगर्भोदुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति पंगुजन्मांधबधिरादीनांसंभवात् शोणितमत्रा २८६

सोत्सेधंचसरागंचपुंडरीकंकफोल्बणं पुंडरीकदलोपमंपुण्डरीकंस्वेतत

परस्परंमिलितं सिध्ममाहश्वेतंताम्रंचतनुयद्रजोघृष्टंविमुंचति प्रायेणोरसितत्सिध्ममलाबुकुसुमोपमंश्वे
तताम्रश्वेतंसताम्रं ~~सोत्सेधंचसरागंचपुंडरीकंकफोल्वणंपुंडरीकदलोपमंपुण्डरीकंस्वेत~~तनु तनुत्व
कषायेणोरसि प्रायः शब्दादन्यत्रापिबोधव्यं काकणमाह यत्काकणंतिकावर्णमपाकंतीव्रवेदनं।
त्रिदोषलिंगंतत्कुष्ठंकाकणंनैवसिध्यति काकणंतिकागुंजागुंजवर्णत्वेनमध्येश्यामंअंतेरक्तं अथवा
मध्येरक्तमंतेकृष्णं अपाकंस्वभावात् त्रिदोषलिंगंसर्वेषांकुष्ठानांत्रिदोषजत्वेत्वल्वणदोषत्रयलिंगं
पुंडरीकमाह सश्वेतंरक्तपर्यंतंपुंडरीकदलोपमं कमलंतस्यपत्रोपमं अतएवसश्वेतंरक्तपर्यंतंअंते
रक्तंसरागमिति अंतेलौहित्याधिक्यबोधनार्थंसरागमित्यत्रसदाहमितिपाठेसोत्सेधंचकृतं अथजि
ह्वामाह कर्कशंरक्तपर्यंतमंतःश्यावंसवेदनम् यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वंतदुच्यते रक्तपर्यंतं
अंतेरक्तं अंतःश्यावंमध्येधूम्रवर्णं ऋष्यजिह्वासंस्थानंकर्कशोनश्लक्ष्णः ऋष्यकश्वेतनीलांडुःजिह्वा
कृतिः अथरूढकुष्ठानांमध्येएककुष्ठस्यलक्षणमाह अस्वेदनंमहावास्तुयन्मत्स्यशकलोपमं त

मा॰ प्र॰ २८५ कुष्ठैकसंभवंकुष्ठेनसहएकंस्थानंसंभवोनिदानंयस्यतत् श्वित्रस्यभेदंचाह किलासंचारुणंभवेत्
श्वित्रमेवरक्तमांसाश्रयात्किलासमरुणंचभवेदित्यर्थः ननुकुष्ठस्यश्वित्रस्यकोभेदइत्यतआह नि
दोषमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठंतुस्रावि अथवात्रिधातूद्भवसंश्रयमिति श्वित्रं
त्रयोधातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्यउद्भवोयस्यतत् अथवात्रयोधातवोरक्तमांसमेदां
सिसंश्रयोधिष्ठानंयस्यतत् कुष्ठंसांनिपातिकंसर्वधातुगतंचभवतीतिभेदः दोषभेदेनलक्षणभे
दानाह वाताद्रूक्षारुणंपित्तात्ताम्रंकमलपत्रवत् सदाहंरोमविध्वंसिकफाच्छ्वेतंघनंगुरु संकडु
कंक्रमाद्रक्तमांसमेदस्सुचादिशेत् वर्णैरेवेदृगुभयंकृच्छ्रंतच्चोत्तरोत्तरं अरुणाभीषल्लोहितंकम
लपत्रवदित्यनेनमध्यश्वेतमंत्येलोहितंबोधयति घनंपुष्टंक्रमाद्रक्तमांसमेदस्सुचादिशेत् तथा
चचरकः अरुणंरक्तगेवातेताम्रंपित्तेपलंगते श्वेतंश्लेष्मणिमेदस्थंश्वित्रंकुष्ठंपरंपरमिति त्रयं कृस्मः
द्विविधमपिश्वित्रंवर्णेन ईदृगेव अरुणंताम्रंश्वेतंचतथाचभोजः श्वित्रंतुद्विविधंविद्याद्दोषजंव्रण २८५

जंतथेति श्वित्रंसाध्यमसाध्यंचाह अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथोनवं अनग्निदग्धजंसाध्यंश्वित्रं
वर्ज्यमतोन्यथा अबहुलंतनु असंबद्धं गुह्यपाणितलौष्ठेषुजातमप्यचिरंतनंवर्जनीयंविशेषेणकिला
संसिद्धिमिच्छता गुह्यंमेहनंभगंचतलमत्रपादतलं ओष्ठौतेनांतेजातमिति सामान्यतोनिर्दिष्टत्वात्
अप्यचिरंतनं नवमपि कुष्ठस्यसंसर्गजत्वप्रसंगेनान्यानपि संसर्गजान्रोगानाह प्रसंगाद्गात्र
संस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् एकशय्यासनाच्चापिवस्त्रमाल्यानुलेपनात् कुष्ठंज्वरंचशोषश्च
नेत्राभिष्यंदएवच औपसर्गिकरोगाश्चसंक्रामंतिनरान्नरं प्रसंगात्प्रकर्षेणसंगः प्रसंगोमैथु
नंतस्मात् गात्रसंस्पर्शनात् तर्हिमैथुनादितिविशेषार्थंवस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव शो।
षोयस्मात्औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः सकुष्ठस्समृतस्सपुनर्जातस्यापिकुष्ठंभवतीत्याह म्रियते
यदिकुष्ठेनपुनर्जातस्यतद्भवेत् नातोनिंदिततरोरोगोयथाकुष्ठंप्रकीर्तितं एतावता कुष्ठीनांकुष्ठंसर्व
थाप्रतिकरणीयंनतदुपेक्षणीयं अथकुष्ठस्यचिकित्सा वातोत्तरेषुसर्पिर्वमनंश्लेष्मोत्तरेषु

ना०प्र० तोतरेषु मोक्षोरकस्यविरेचनं श्रेष्ठं पथ्याकंरजसिद्धार्थनिशावल्गुजसैंधवैः विडंगसहितैः पिष्टै
२८८ र्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत अवल्गुजः वाकुचीइति लोके पथ्यादिभिर्लेपः सोमराजी नवं चूर्णं शृंगवे
रसमन्वितं उष्णेनमिदं हंति कुष्ठरोगहतास्पदं सोमराजीवकुचीइति लोके सोमराजुष्णेन
म्‌ रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतं मार्कंडेयप्रभृतिभिर्ये प्रयुक्तं महर्षिभिः पुष्यकाले तु पु
ष्पाणि फलकाले फलानि च संगृह्य पिचुमंदस्य त्वङ्मूलानि दलानि च द्विरंपानि समाहृत्य भागि
कानि प्रकल्पयेत त्रिफलाव्यूषणं ब्राह्मी स्वदंष्ट्रारुष्कराग्नयः विडंगसारवाराही लोहकर्णीम
त्ताः समाः निशाह्वया वल्गुजकव्याधिघातासशर्कराः कुष्ठमिंद्रयवाः पाठाकर्णमेषां तु संयुतं ख
दिरत्रानिंबानां घनक्वाथेन भावयेत्‌ सप्तधा सप्तधा च निंबं तु मार्कवस्वरसेन च स्निग्धशुद्ध तनु
धीमान्‌ योजयेत्तत्तु मेदिने मधुना तिक्तकं हविषा खदिरासनवारिणा लेह्यमुष्णं भसा वापि को कुष्ठः
लवृध्यापलं भवेत्‌ जीर्णे तस्मिन्‌ समश्नीयात्‌ स्निग्धं लघु हितं च यत्‌ विचर्चिकोडुंबरपुंडरी २८८

मेवं कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादित्वादितच्‌ कुत्सितं वगतं कुष्ठमपसेनव्याप्तइति तात्पर्यं कुष्ठे
पृथ्वणवातादिदोषलिंगमाह खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात्कुष्ठं सवेदनं पित्तात्प्रकुपितं दाहः रागः
स्रावान्वितं मतं कफात्क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवं द्विलिंगं द्वंद्वजं कुष्ठं त्रिलिंगं सान्निपातिकं ख
रं कर्कशं श्यावारुणं श्यावं चारुणं प्रकुपितं पूतिक्लेदि वकुलं क्लेदि आर्द्रताद्युक्तं घनं कुष्ठं साध्यत्वा
दिकमाह साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यत्‌ मेदोगं कृच्छ्रं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितं कृमि
तृड्दाह मंदाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजं वातश्लेष्माधिकं च यत्‌ एतेष्वसिध्मैककुष्ठगजचर्मविपादिका किटि
नालसकानि साध्यानि मज्जप्रसासस्याशुक्रगतमप्यसाध्यं कृमितृड्दाघपिवर्ज्यानि सन्त्वयः अरिष्टमा
ह प्रभिन्नं त्रपतं यं चरकेनेत्रं हतस्वरम्‌ पंचकर्मगुणातीतं कुष्ठं हंतीह कुष्ठिनं प्रभिन्नं विदीर्णमूहन्तस्व
रं धुर्धुरस्वरं पंचकर्मगुणातीतं असंजातवमनादिपंचकर्मगुणं अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात्‌ कुष्ठभेदत्वाच्छ्व
त्रैव श्वित्रमाह कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्‌ निर्दिष्टमपरिस्राविस्त्रिधातूद्भवसंश्रयं

शा०प्र० वलितपलितंयोगः स्वायंभुवोनाम्ना त्राशिलेखासोमराजी गिरिजस्यशिलाजतुनः ताप्यस्यसुवर्णमा
२८९ क्षिकस्यअग्रवणीकामुंडीइतिलोके स्वायंभुवोगुग्गुलुः चित्रकंत्रिफलाव्योषमजाजीकारवीवचा
सैंधवातिविषेकुष्टंचव्येलायवशूकजं विडंगान्यजमोदाचमुस्ताचामरदारुच यावंत्येतानिसर्वा
णितावन्मात्रंतुगुग्गुलुंसंक्षुद्यसर्पिषासार्द्धंगुटिकांकारयेद्भिषक् प्रातर्भोजनकालेचखादेद
ग्निबलंयथा हंत्यष्टादशकुष्टानिक्रमिकुष्टव्रणानिच ग्रहण्यर्शोविकारांश्चमुखामयगलग्रहः
हान् गृध्रसीमथ भग्नंचगुल्मंचापिनियच्छति व्याधिंकोष्टगतांश्चापिजयेद्विष्णुरिवासुरान् ए
कविंशतिकोगुग्गुलुः वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाभिधः कुष्टानांवातरक्तानांनाशा
यपरमोषधम् कैशोरकोगुग्गुलुः भल्लातकंप्रस्थयुगंछित्वाद्रोणजलंक्षिपेत् प्रस्थद्वयंगुडूच्या
श्चखंडंतत्रांबसिक्षिपेत् चतुर्थांशावशेषंतुकषायमवतारयेत् वस्त्रपूतेकषायेत्रवक्ष्यमाणा। कुष्ठः
निःक्षिपेत् शाणप्रमाणंगोसर्पिर्दुग्धकस्यढकंतथासितांप्रस्थमितांदद्यात्प्रस्थार्द्धंमाक्षिकंक्षिपे २८९

त् सर्वाण्येकत्रभांडेतुपचेन्मृद्वग्निनाशनैः सर्वद्रव्येघनीभूतेपावकादवतारयेत् तत्रक्षेप्याणिचूर्णा
निबूमोविल्वमितामृताबाकुचीक्वाथदद्रुघ्नः पिचुमंदोहरीतकीधात्रीरात्रीद्वयमंजिष्ठामस्तिवाग
रंकणायवानीसैंधवंमुस्तंत्वमेलानागकेशरंपर्पटः पत्रकंवालमुशीरंचंदनंतथा गोक्षुरस्यच
बीजानिकर्पूरोरक्तचंदनं पृथक्पलार्द्धमानानांचूर्णमेषामिहक्षिपेत् पलमात्रमिदंप्रातःसम
श्नीयाज्जलेनहि नाशयेद्वलिदोषंकुष्टानिनिखिलानिच अमृतभल्लातकावलेहः निंबगोपा
रुणाकदीशापंतीत्रिफलाधनम् पर्पटीवल्गुजानंताबचाखदिरचंदनं पाठाशुंठीसटीभृंगीवा
वासाभूनिंबवत्सकं स्पामेंद्रवारुणीमूर्वाविडंगेन्द्रयवानलं हस्तिकर्णीमृताडक्रापटोलंरजनीद्वयं
कणारग्वधसप्ताह्वकुष्ठवेत्रोवटाफलंमंजिष्ठालांगलीरास्नारक्तमालपुनर्नवा दंतीबीजकसारंच
भृंगराजंकुरंटकं अंकोटकंचसारवोर्द्धपलांशंपृथक्पृथक् गृह्णीयात्तानिसर्वाणिजलद्रोणेप
चेच्छनैः अष्टमांशावशेषेणकषायमवतारयेत् विधायवाससापूतंस्थापयेद्भाजनेदृढे भल्ला

गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहवत्साधु साधयेत् भल्लातकसहस्राणि नवनीजी विनिक्षिपे ता१

भा०प्र० कसहस्राणि छित्त्वा त्रीण्यर्मणां नवसि पचेद्दृष्टावशेषं तु कषायमवतारयेत् तच्च वस्त्रेण संसोध्य हो
२९० कषायो विमिश्रयेत् त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडंगं चित्रकं तथा सैंधवं चंदनं कुष्ठं दीप्यकं च पलं पृथ
क् सौगंध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलं महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः प्राणिनां हित
कामेन जये श्वीध्रं प्रयोजितः श्वित्रमौडुंबरं दद्रुमृक्षजिह्वं सकाकणं पुंडरीकं चर्मारव्यं विस्फो
टं रक्तमंडलं कंडूकपालकं कुष्ठं यामानं च पिपादिकां वातरक्तं षडर्शांसि पांडुरोगं व्रणं क्रमीन् र
क्तपित्तमुदावर्तकासंश्वासं भगंदरं सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरं निर्यंत्रणस्तकथितो
विहाराहारमैथुने कुरुते परमां कांतिं प्रदीप्तं जठरानलं अनुपानं पयो त्र्यंकं छिन्नातोयं पयोथवा
भोजने तु सदा साज्यमुष्णमन्नं विशेषतः गोपांगं यातीति गोपा गोपकन्यास्तेतसा वङ्ति लोके यत
आह निघंटः शारिवा सादरास्फोता गोपकन्या प्रतानिकेति तद्वा चको गोपपत्रा व्दश्च यत आह गो कुष्ठः
पीसामा सारिवास्यात् चंदनोत्पलशारिवेत्यमरः गोपांगना गोपवल्ली नलहरी काष्ठसारिवेति २९०

ककपालदद्रुकिटिभालसादिशतारुविस्फोटविसर्पमालाः कफप्रकोपं त्रिविधं किलासस्य भगंदरः
श्लीपदवातरक्तं जाड्यांध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान् सर्वान्प्रमेहान्प्रदरांश्च सर्वान्दंष्ट्राविषं मूलविषं निहंति
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्सुश्लिष्टसंधिर्मधुनोपयोगात् सदोपयोगादुपदंशशांतिः सर्पादयो
यांति विनाशमासु जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभेरतस्यंद्रसमानकांतिः अयमर्थः निंबस्य फल
पुष्पत्वकपत्रमूलानि सर्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृंगराजरसे सप्तवारान् भावयेत्
त्रिफलादीनि पाठांतानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासनानिंबानांनि विडक्वाथेन भाव
येत् ततः सर्वमेकीकृत्य मध्वादिना च लिह्यात् पंचनिंबकावलेहः शशिलेखा पंचपलं शावरिफि रिजस्य
गुग्गुलोर्दशाच ताप्यस्य पलत्रितयं हेलोहा ब्रावणीकायाः त्रिफलाकरंजपल्लवखदिरगुडूचीत्रि
वृद्दंत्यः मुस्ताविडंगरजनीकुटजवत्सकनिंबवह्निसंपाकाः एतैरचितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत्सा
तः गोमूत्रेण व कुष्ठं निहंति सद्यश्च समचिरेणश्वित्राणि पांडुरोगं विषमातुदरं प्रमेहगुल्मांश्च नाशयति

ना० पु० २९१ त्वाजं मंजिष्ठादिरयंकषायविधिनानित्यंपुमान्यः पिबेत्त्वग्दोषाह्यचिरेणयांतिविलयंकुष्ठानिचा
ष्टादश नाशंगच्छतिवातरक्तमखिलाः नत्रंपतिरक्तामयाः वीसर्प्पश्चविचित्रम्सतानयनजारोगाः
प्रसाम्यंतिच अरिष्टः निंबः कलिंगमिंद्रयवं तृंग तंगरावरी शाखावरी शाखावरी गायत्री खदिरः
असनः विजयसारः श्यामा प्रियंगुः चंदनमत्ररक्तं ग्राह्यं सरिवसाव अनंताद्गुरालनाविशाल
इंद्रवारुणी जलं नेत्रवाला वृहन्मंजिष्ठादिक्वाथः मरिचं त्रिवृत्ता मुस्तं हरितालं मनःशिला देव
दारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचंदनं विशालं करवीरंच क्षीरमर्कसमुद्भवं गोमयस्य रसं कुर्यात्त्वः
सैकंकर्षसंमितंविषस्यार्धपलंदेयंतैलंप्रस्थमितंकटुप चेच्चतुर्गुणेमूत्रेद्विगुणेतथा मरिचा
द्यमिदंतैलंअभ्यंगात्कुष्ठनाशनम् एतस्याभ्यंगतः श्वित्रंविवर्णंतल्लक्षणाद्भवेत् तैलमेतज्जयेत्कं
डूयामसिध्मविचर्चिकाम् पुंडरीकंतथादद्रुशम्मतंनित्यसेविनां लघुमरिचादितैलं मरि कुष्ठः
चंत्रिवृत्तादंतीक्षीरमार्कंशकृद्रसः देवदारुहरिद्रे द्वेमांसीकुष्ठंसचंदनम् विशालाकरवी २९१

रंचहरितालंमनःशिलाचित्रकंलांगलीमुस्ताविडंगंचक्रमर्दकः शिरीषः कुटजोनिंबःसप्त
पर्णोमृतास्नुही संपाकोनक्तमालश्चखदिरोवाकुचीवचा ज्योतिष्मतीचपलिकाविषंद्विपलिकं
भवेत् आढकंकटुतैलस्यगोमूत्रंचचतुर्गुणम् मृत्पात्रेलोहपात्रेचशनैर्मृद्वग्निनापचेत् मरि
चाद्यमिदंतैलंमहन्मुनिभिरीरितं भिषग्गेतनतैलेननाशयते कौष्टिकाव्रणान् यामाविचर्चि
कादद्रुसिध्माविस्फोटकानिच वलीपलितंछायांनीलंव्यंगंतथैवच अभ्यंगेनप्रणाशयति
सौकुमार्यंचजायते प्रथमेवयसिस्त्रीणांयासांनस्यंप्रदीयते तासामपिजरांप्राप्यनस्तनौस्व
लितौस्तनौ वलिवर्दस्तुरंगोवागजोवावायुपीडितः त्रिभिरभ्यंजनैरस्यभवेन्मारुतविक्रमः
महा ज्योतिष्मतीउमिजिनीमालकंगुनीइतिलोके इतिमरिचादितैलं नालकस्तुयत्त्राणियस्यस
तिपृथक्पृथक् अन्तकस्येवतस्माद्धिहरितालंचिकित्सके पुनर्नवायाःस्वरसेतालकंतद्वि
मर्दयेत् दिनमेकंततस्तस्मिन्घनत्वंगमितेसति कुर्वीतचक्रिकांतांतुसोषयेत्सम्यगातपे

ना०प्र० पुनर्नवासमस्तांगक्षारैः स्थालीगलावधिपूरयेत्सुतः क्षारहठयेत्ली इत्येनेहिस्तास्तोपरितांदघात्ता
२५२ लकस्सतु चक्रिकां तत्रयाच्छादनं दत्वामुद्रां कृत्वाविशोषयेत् स्थालीं चुल्ल्यांनिधायाग्निमंमंदं ज्वा
लयेद्दिवसाष्टं निरंतरमहोरात्रपंचकंतेनसिध्यति स्वांगशीतंसमुत्तार्यगृह्णीयाद्रसमुत्तमं ताल
केश्वरनामानंतुक्षोगुंजामितोरसः गुडूच्यादिकषायेनगदानेना त्रिनाशयेत् अष्टादशानिकु
ष्ठानिवातरक्तं तथोत्तरं फिरंगदेहजाडोरोगंडुस्तरं चव्यपोहति एतद्भेषजसेवीतुलवणान्तोवि
वर्जयेत् तथाकटुरसं वह्निमात्रपंक्तरतस्सजेत् लवणंयः परित्यक्तुं नशक्नोतिकथंचन सतु
सैंधवमश्रीयान्मधुरोपरसोहितः तालकेश्वरोरसः तालतालप्रशिलास्तत्टंकणाः सिंधुसंयुताः
गंधार्कोद्विगुणोसूतात्जंवीराद्भिः प्रमर्दयेत् षट्हपुटितेत्रिशेदात्तधरेसकलत्रिदंषहलं क्षिप
लंतामंलोहतस्मचतुः पलं जंवीरद्भिर्दिनंघृष्टंत्रिसदंसंविषंक्षिपेत् अस्यमाषद्वयंखादेत्तमहिषी कुष्ठः
घृतसंयुतंमध्वाज्येर्वाकुचीवीजैः कर्षलिह्यात्ततः परं तालकेश्वरनामायंसर्वकुष्ठहरोरसः अ २५२

मदनपालः अरुणाअतीशाअवल्गुजः सोमराजी अमंताडुरालना चंदनंश्वेतंनाझी अलानेकंट
कारीमूलंगृह्णीयात् श्यामाहलसांडहस्तिकर्णः हथिकनदेकावकाइति सप्ताकः कृतिवनक्त
श्वेतजलवेतस उञ्चय फलंआरक्तगुंजाफलं कुरंटकः पीतपुष्पकटसरेआदीप्यकः यवानी
महानल्लतकः मंजिष्टात्रिफलातिक्तावचादारुनिशामृतानिंवश्चेषांकृतः क्वाथः सर्वकुष्टानि
नाशयेत् लघुमंजिष्टादिक्वाथः मंजिष्टावाकुचीचक्रमर्दचपिचुमंदकः हरीतकीहरिद्राचधात्री
वासाशतावरिवलानागवलापष्टीमधुकंरूरकोपिच पटोलस्यलतोशीरंगुडूचीरक्तचंदनं मं
जिष्टादिरयंक्वाथः कुष्टानांनाशनंपरः वातरक्तस्यसंहर्ता कंडूमंडलखंडनः मध्यमंजिष्टादि
क्वाथः मंजिष्टाकुटजामृताधनवचाशुंटीहरिद्राद्वयंक्षुद्राशिष्टपटोलकुष्टकटुका भार्ङ्गी विडंगारि
नकंमूर्वादारुकलिंगभृंगमगधात्रायंतिपाटावरीगायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिंवासनार
ग्वधंश्यामावल्गुजचंदनंवरुणकंदंतीकुशारंवारकं वाशापर्यटसारिवाषृतिविषानंताविशा

भा०प्र० कंतस्मिन्नुपर्युपरिधारयेत् तारावोर्धस्यत्रीससपत्राणि चतनूनि च धारयेत्ताम्रपत्राणि तु पर्येवं तथै
२५७ व च गंधकस्य तारा वाङ्गपत्राणामंतरांतरं दत्वा तस्यां बहिष्टं तु सर्वेषामुपरि क्षिपेत् ततः पिधानं दं
त्वा तु विदध्यात्संधिमुद्रणं गुडं चूर्णं च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्या
मुपरि धारयेत् तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि स्वांगशीतं समुत्तार्य ततो निःकास्य पत्रावशेषं
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतं च कारयेत् त्रिदोषजन्यो यस्तु विज्ञातस्य महौषधं गुडचूर्णकृ
तैः पंके राग लेलपयेद्बहिः सर्वः षडंगुलायामः सार्धषडंगुलोथवा फणिकः कृष्णवर्णः स्यात्किं वा
गोधूमवर्णवान् बंधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न विद्यते तालकं सदलं यत्तु चूर्णयेत्कुडवद्वयं विषं
पलमितं कृत्वा दत्वांतरांतरम् हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरं विषं पलमितं कृत्वा वा कुची
प्रस्थसंमितां नक्तमालकं सुपक्वं यत्तस्य प्रस्थं यवं तथा सर्वाणि सम्यगास्तीर्य धारयेत्तं महाघटे ते कुस्तः
षामुपरि सर्पं च धारयेत्कुंडलीकृतं सर्पस्योपरि संछिद्य धार्याण्येतानि पीडनैः सनालमर्कपत्रं तु त्रा २५७

रावयुगलं क्षिपेत् स्नुहीदलं सनालं च क्षिपेत्प्रस्थमितं तथा वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीप्रस्थसंमितां-
दत्वा पिधानं चूर्णेन गुडेन खदिरेण च मुद्रयेत्सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितया पि च मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यां
तु धारयेत्तं महाघटं तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं पयोदने ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत्स्युः प्रहरा
दश पुनः प्रहरमेकं च वह्निं दद्याद्यथोदने ततो लोहकटाहे वस्त्रारावस्त्रिते वोन्मिते गोधूमे प्रक्षि
पेत्सर्वमौषधं यद्घटे स्थितं दत्वाग्निं ज्वालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः भेषजं च नवे छेतस्तस्मि
न्परि क्षिपेत् तुष्टायाः स्फटिकाख्यायाः षष्पलं तत्र निःक्षिपेत् तुत्थस्य टंकणस्यापि पलयुग्मं ततः
क्षिपेत् ततः प्रहरमेकं तु ज्वालयेच्चुल्लिकोपरि ततस्ताम्रं च त्रीत्रां च मिश्रयित्वावतारयेत् रसोना
गवधाख्योयं विधिनानेन सिध्यति आदौ गुंजामितं खादेत् तावन्मरिचसंयुतं क्रमेण वर्द्धयेत्ताव
द्यावद्गुंजाचतुष्टयम् वर्द्धयेन्मरिचं वापि तथैव हि यथा रसम् यवस्य पर्यटी नो कुं दद्यात्षष्टिको
दनं लवणं वर्जयेत्सप्त दिनानि गुणलोलुपः लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथंचन सैंधवं खा

दयेन्नेनतच्चसप्तदिनोपरि रसेनानेनेनसप्तंतिकुष्ठानिसकलान्यपि सन्निपाताश्च नरपतिराजयक्ष्मा
दयस्तथा वल्हानावग्निमांद्यवातपित्तपरंहितः स्नानामंगोवर्जनीयोल्लस्याद्यंमंगलाह्वयं सप्तरात्रा
तरंत्रास्तंपथ्यमंवापिसात्म्यतः अनुपानेप्रयोक्तव्योदीपनक्वाथएवच लावत्तित्तिरमांसंचतथाप्रसप
कारकः पथ्यावित्तंत्रातश्चात्ररोगानीकंमहन्नवेत इतिनागवधः कुष्ठश्वित्रयोर्ब्रह्मणापुराअसंख्स
यैणरविवेन्नुवनस्पाहितैषिणा रसस्याहसाक्रियालिख्यते हांडीसुपक्कजेहिनासरावआढपानी
अमाईतेहिकीपेंदीतेगलेताईगुरचूनतेस्लेपकरवसुखाइल्लेवगंधकंआनवनेनिआसरावएक
चूर्णकरवेतेहिकरआधावेंहीहांडीमापसारवसहिकऊपरतांवेकापत्रपातरसरावआधतेरेऊपर
धरवपुनित्रीनत्राणवआधतेकरपत्रपातरतांवेकेपत्रऊपरऊपरधरवगंधकचूर्णऊपरआरावः
आधसेतांवेकेत्रीत्राकेपत्रन्हअंतरेअंतरेदेवकिछुसवपत्रन्हकेऊपरदेवपुनिहांडीपरइसेटा कुष्ठः
पवगुरचूनखपरसेमुद्राकरवमुद्रासुखइकेहांडीचूल्हीउपरेखेदावववत्तरआचदेवप्रहर १२ वा २५४

कौमारितंताम्रंद्वितीयतालकेश्वरोरसः रसोवलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः शिलाजतुस्यात्द्विपति
ङकश्चवएचतुल्यंगगनंकरंजवीजंपथ्यभागचतुष्पंचसंमर्द्यसर्वमधुनाघृतेनघृतस्यपात्रेनिहि
तंपयल्लात कर्षेनजेयस्पहमस्य पथ्यंत्राह्मीदनंदुग्धमधुत्रयंच विशीर्णकर्णांगुलिनासिको
पित्तवेदनेनस्मरतुल्यमूर्त्तिः दारापरित्यागइहप्रदिष्टोजलौदनंतत्रनिवहमूले ताम्रमपश्चम
रितंपुरोगुग्गुलुः अग्निंचित्रकंविषतिंदुकः कुचिलावरात्रिफलारसादित्रिफलांतंसर्वंतुल्यंग
गनसत्त्वकंकरंजवीजंचपथ्यकचतुर्गुणंरसात् तत्रकुष्ठेवढमूलेसतिपलोदनमेवपथ्यं गलत्कु
ष्ठानिरसः अथनागवधाख्यास्परसस्यविधिरुच्यते यः पुरामुनिवरैरुदाहृतोयश्चसकजनैः
समाहृतः पस्तुकुष्ठिपरमोपकारकोनागमारणविधिः सलिख्यते सुपक्कांस्थालिकांमेकामाट
कांवुध्यति स्तमांगुडचूर्णकृतैः पंकैरागलंलेपयेदृढैः गंधकंनिषगानीपत्राराचमितसुत्तमं कर्षा
यित्वातदर्धंतुतस्यांस्थाल्यांप्रसारयेत् सरावार्धस्यताम्रस्यपंत्राणपतितन्नूनिचस्यायकंध

२८ पुनि स्वांगश्रीतलकै उतारव त्रिलमदहकबक परछानकै राषव नतः कुडा आनव सु
पक्क करव चक्कले मुहक हजे हमा पानी आवक १२ अमा इत्ति हिकी पेदी तेगरेता इयुरु
चूनतेलेपक रवपुनि सर्प एक फणिक अति कृष्ण वर्ण किंवा गोऊ आवर्ण सा अंगुल
दीर्घ किंवा पचहत्तरि अंगुल दीर्घ आनवमारव जेहि सेवो हिरकर आगफाटैन पुनि द
रिता तत्ताव कीमारा वक्तूर्ण के दसर्पकै पटमाहमेलव आतरे आनरं विषं चूर्ण पल १ देहै
विषकूचिकै पल १ वक्कुचासराव २ मेलासुपक्कसराव २ इंडपवमारा २ कूडा भीत
रविष्ठा उवत्ते हिकपर सर्पकं उत्तित्तकै धरव सर्पउपर काटिका चापि चापि भरव २ आ
ककेपातन लसहित सराव तपासे कुड़का पात नालसहित सराव वराराहराव २ धि
उक्कवारिका पात सराव २ सवकाटिकाटि चापि चापि भरवये से सर्प मुद्दिजाई पनि
परइसेवापव गुरस्चूनष परसे ममुझकरव ते हिकपरक परोटीमाटी से हृगमुझक स्व

ना॰प्र॰ मुद्रा सुखाइकै कूडा का ऊपर स्वगा उवतै हितर अग्नि देव नताग्नि प्रहर २ रूवाग्नि प्र
२०५ हर १० पुनि नताग्नि प्रहर १ पुनि लोहे की कराही मध्य गाईका धितै देव नूारा ३ तीनि
तेहि माकूडा की सव औषध मेलव अग्नि देव चालाउवत वत्ताई यवत्ताई अग्नि मदे औ
षध स्वतक्लोइ पुनि फटकरी पल २ मुंजिकै मेलव तथा सोहागा पल २ मूंजिकै मेल
व अग्नि देव चलाउव प्रहर १ पुनि उतार का वेरता म्रचूर्ण त्रीशा का चूर्ण से देइकै मेरा
इकै उतारव एहि विधि नागव घरस सिद्ध होइ रसकै मात्रा प्रथम दिरती १ अनुपानम
रिचरती १ सेदेव पुनि क्रम ते मात्रा वगावती ७ पर्यंत जे सेरस वगा तै से मरिच उव
गाइ रसम रिच तुल्य पथ्य देव पव के रोटी किं वा साठी का भात अनवण दिन सात तदुपरि
२ पेनवण कैसे कुना छाडै पारै तवसे धक लोन देव एहिं सते सव कुष्ट जाइ गलत्कुष्टो जा
इ सन्निपातक जाइ राजरोगादिक सर्व रोग जाइ नागवङ्गोम हारसः अथ विद्रिष्टानां कु

ष्टानां चिकित्सा तत्र सिध्मचिकित्सा कुष्टंमूलकवीयप्रियंगवः सर्षपा रजनी एतत्के
न्नारषष्टनिहंति वज्जवार्षिकं सिध्मं केन्नारषकटंन्नारिखदीरसेन पिष्टं मूलवीजं प्रले
पतः सिध्मं क्षारेण वा कदल्या रजनी मिश्रेण नाशयति दार्वीमूलकवीजानि तालकः
सुरदारु चतांबूलपत्रं सर्वाणि कार्षिकानि एपकृप वृत्तं खचूर्णंतु नणं स्यात्सर्वाण्ये
कत्र वारिणा पेषयेत्तु लिपयद्व सिध्मानां नाशनः परः अथ चर्मदलस्य चिकित्सा
शालिनेत्वाम्लयेन्नातु किंचित्सैंधवसंयुता ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्मदलापहः आ
म्लपेष्या अंबचुलुशालिनतुशुष्काणि घृष्टवा धात्रीफलानि च कण्ड्वां सुखमाप्नोति न
रश्चर्मदलान्वितः अथ पामाचिकित्सा जीरकस्य पलं पिष्टं सिंदूरार्द्धपलं तथा कु
टुतैलं पचेद्दाम्यां सद्यः पामहरं परं कटुतैलं षट्पलमितं जीरकादितैलं मंजिष्ठा
त्रिफलालाक्षालांगलीरात्रिगंधकैः चूर्णीकृतैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परं आ

ना॰प्र॰ दिव्यपाकस्तैलं सैंधवं चक्रमर्दश्च सर्षपाः पिप्पलीतथा आरनालेन संपिष्टाः पामाकंडुहरा
२९६ स्मृताः अथ कच्छूचिकित्सा अर्कपत्ररसैः पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतं नाशयेत्सार्षपं तैलं
पामां कच्छूं विचर्चिकां अर्कतैलं मनःशिलालं कासीसं गंधाश्मसिंधुजन्म च स्वर्णक्षीरा
शिलाभेदी शुंठी कुष्ठं च मागधी लांगली करवीरश्च दद्रुघ्नः कृमिहा नलः दंती निंबदलं चै
भिः ष्टपलकर्षमितैर्भिषक् कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितं अर्कसेकं दडुग्धे
नष्टपलान्मितेन च गोमूत्रस्याढकेनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् अभ्यंगेन हरेदेतत्क
च्छूं दद्रुः साध्यतामपि सामान्येन च तथा कंडूत्वा व्याधिकृधिरामया न कच्छूराक्षसनामेदं तै
लं हारीतभाषितं कच्छूराक्षसनामतैलं अथ दद्रुचिकित्सा कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो नि
शासैंधवसर्षपाः अम्लेपिष्टा प्रलेपोयं दद्रुकुष्ठनिषूदनः दूर्वाभयासैंधवचक्रमर्दकुठे
रकाः कांजिकतक्रपिष्टाः त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां दद्रूं च कुष्ठं च विनाशयंति कुठेर

कवरखरी इति लोके गं॰ इति लकारस्या सिरूपं एक अवस्तु ही पत्रं त्रयमिति सम भागं स्याद्देषां
द्विगुणं स्नुदध्रः अष्टगुणे गोलके तानि सूक्ष्म कृत्वा निसंदधात् दिवसत्रितयादूर्ध्वं सम्पाद्य भेष
येतानि वस्त्रोपलेन घृष्ट्वा दद्रूमालेपयेत्तेन सप्ताहात् छिन्ने योयं दद्रुमकुर्पं विना त्रायति अथ
श्वित्रस्य चिकित्सा विभीतकं डमलपूजटानां क्वाथेन कृत्वा गुडसंयुतेन अवल्गुजंवीज
मपाकरोति श्वित्राणि कृत्स्नान्यपि पुंडरीकं मलपूका कोडुंवरिका अवल्गुजः सोमराजीकु
डवावल्गुजवीजं हरितालं तं चतुर्थभागं मनःशिलातालकार्द्धगुंजा फलमग्निमूलं च मूत्रेण
गवां पिष्टं सवर्णताकारकं कुं श्वित्रस्य श्वित्रकुष्टंनयासस्तं पक्वार्द्धेनाधिके नवा गिरिकर
र्योः शितायाश्च मूलेन परिलेपितं गिरिकर्ण्णेनालापराजिता क्वाथः सवाकुची चूर्णधात्री
खदिर सारयोः ग्रंखेंदुकुंद धवलं श्वित्रं संसेविनां हंति मध्पितेन पिवेच्चूर्णं काष्टं उवर्य
वल्गुजं तेन क्तोधर्मसेवी स्यात्क्रमात् श्वित्र हृद्भवेत् मध्पितं निर्जलीं विलोडितं दधितक्रं चतु

शा०पू० थंविशजंनयुतंवस्त्रपूतंदधिचतुष्पलंसोमराज्याः खदिरस्यपलंतथापटोलमूलंत्रिफ-
२९५ लात्रायमाणदुरालभा कंत्काईकादुकांचापिकार्षिकांसूक्ष्मपेषिताम् पलद्वयंकौशि
कस्यगुग्गुलस्यत्रप्रदापयेत् सिद्धंसर्पिरिदंश्वित्रंहन्यादंभस्वानलं अष्टादशानांकुष्ठानां
परमंचैतदौषधं सोमराजीघृतंनामनिर्मितंब्रह्मणापुरा लोकानामुपकारायश्वित्रकुष्ठा-
दिरोगिणां सोमराजीघृतं इतिकुष्ठश्वित्राधिकारः अथशीतपित्ताधिकारः तत्रशीत
पित्तस्यविप्रकृष्टसंनिकृष्टनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौकफ
मारुतौपित्तेनसहसंभूयबहिरंतर्विसर्पतः शीतमारुतसंस्पर्शात् शीतोयोमारुतस्तस्यसं
स्पर्शात् पित्तेनस्वहेतुदुष्टेनसंभूयसंगम्यबहिःत्वचिअंतःरुधिरादौविसर्पतः प्रसरतः
अथपूर्वरूपमाह पिपासारुचिहृल्लाससदेहसादांगगौरवं रक्तलोचनतातेषांपूर्वरू
पस्यलक्षणं शीतपित्तस्यलक्षणमाह वरटीदष्टसंस्थानःशोथःसंजायतेबहिःसकं

तृट्स्तोदवक्तलत्वछर्दिज्वरविदाहवान् वाताधिकं च तं विद्याच्छीतपित्तमयं भिषक् उदर्दस्य ल
क्षणमाह सोत्संगैश्च सरागैश्च कंडूमद्भिश्च मंडलैः शैशिरः श्लेष्मवक्तलनुदर्द इति कीर्तितः
सानुबंधः पुनःपुनर्भवः उक्तं च क्षणिकोत्पत्तिनाशो यः स कोठ इति कीर्तितः सानुधुबंधस्तु स
एवोत्कोठ इति कथ्यते अथ एतेषां पित्तादीनां चिकित्सा शीतपित्ते तु वमनं पटोलवारिवृषवा
सकैः त्रिफलापुरकृष्णाभिः विरेकश्च प्रशस्यते अभ्यंगः कटुतैलेन सेकश्चोष्णेन वारिणा
त्रिफलाक्षौद्रसंयुक्ता खादेन्नवकार्षिकं नवकार्षिको यथा त्रिफलापुरकृष्णानां त्रि
पंचैकांशयोजिता गुटिका शीतपित्तार्शोभगंदरवतां हिता सितां मधुकसंयुक्तां गुडामा
मलकैः सह यवानीं खादयेच्चापि सव्योषां क्षारसंयुतां आर्द्रकस्य रसश्चैव पुराणगुडसंयु
तः शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वह्निमांद्यविनाशकः सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुन्नाटतिलैः सह क
टुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्तनं हितं सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेदुष्णान्नभुग्नरः तस्य नश्यति सहा

भा॰प्र॰ ह्वाड्वदर्द्दः सर्वदेहगः। घृतं पित्वा महातिक्तं शोणितं मोक्षयेत्तथा। स्निग्धस्विन्नस्य संशु-
२९८ द्धिमादौ कोष्ठे समाचरेत्। उत्कोठे शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नीं कारयेत्क्रियां। निंबस्य पत्राणि सदा
घृतेन धात्रीविमिश्राणि नरः प्रयुंज्यात्। विस्फोटकोठक्रिमिशीतपित्तं कंडुसपित्तं च कफं
च हन्यात्। आर्द्रकं प्रस्थमेकं स्यात् गोघृतं कुडवद्वयं। गोदुग्धं प्रस्थयुगलं तदर्धा शर्करा
मता। पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजं। चित्रकं च विडंगं च मुस्तकं नागकेसरं। त्व-
गेला पत्रकं चूर्णं प्रत्येकं पलमात्रकं। विधाय पाकं विधिवत्खादेदेतत्पलोन्मितं इदमार्द्र-
कखंडाख्यं प्रातर्भुक्तमपोहति। शीतपित्तमुदर्दं च कोठमुत्कोठमेव च। यक्ष्माणं रक्तं च का-
सः श्वासमरोचकं वातगुल्ममुदावर्तं शोथं कंडुक्रमीनपि दीपयेदुदरे वह्निं बलं वीर्यं वि-
वर्द्धनं वपुः पुष्टं प्रकुरुते तस्मात्सेव्यमिदं सदा। आर्द्रकखंडं॥ इति शीतपित्तोदर्दकोठोत्को-
ठाधिकारः। अथ विसर्पाधिकारः। तत्र विसर्पस्य विप्रकृष्टं निदानं संख्यां निरुक्तिं चाह

लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् आदि
शब्दाच्चरकोक्तकटुतिक्तशाकशुण्डाकी प्रभृतीनां ग्रहणं सप्तधा त्वेवं विवृणोति पृथक्त्रयस्त्रि
भिश्चैको विसर्पो द्वंद्वजास्त्रयः वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः चत्वार एते वी
सर्पा वक्ष्यंते द्वंद्वजास्त्रयः आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रंथ्याख्यः कफवातजः यस्तु कर्दमको
घोरः स पित्तकफसंभवः विसर्पे दोषदूष्याणि संगृह्णाह रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्र
यो मलाः विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः त्रयो मलाः वातपित्तकफाः दोषाः दूषका
इत्यर्थः अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्तिर्दोषो लगिष्यति वातिकस्य लक्षणमाह तत्र वा
तात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान् परीसर्पो वि
सर्पः वातज्वरसमव्यथः शिरोरुजाज्वरोदरशूलादियुक्तः भेदः विदारणेनेव व्यथा आया
मः आकर्षणेनेव व्यथा पैत्तिकमाह पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः द्रुतगतिः

भा०प्र०
२३९

शीघ्रप्रसरणश्चलः श्लैष्मिकमाह कफात्कंडुयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् वातपैत्तिकस्या
ग्निविसर्पस्य लक्षणमाह वातपित्तज्वरः छर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्रमैः अस्थिभेदाग्निसदन
तमकारोचकैर्युतः करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् यं यं देशं विसर्पति भवेत्स सः शांतां
गारोसितो नीलो रक्तो वाशु प्रपद्यते अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं च सः मर्मानुसारी
वीसर्पः स्याद्वातोतिबलस्ततः व्यथेतांगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् हिध्मां च स गतोवस्था
मीदृशीं लभते नरः क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्र
मोद्भवां दुष्प्रबोधोश्नुते निद्रां सोग्निवीसर्प उच्यते स्फोटैः उपचीयत इत्यन्वयः मर्मानुसारी हृ
दयानुसारी भवेद्विसर्प इत्यन्वयः हिध्मां हिक्कां ईरयेत् अत्यर्थं प्रेरयेत् मनोदेहश्रमोद्भवाम्
निद्रां मरणतुल्यां अश्नुते प्राप्नोति वातश्लैष्मिकं ग्रंथिविसर्पमाह कफेन रुद्धः पवनो भित्वा
तंव बहुधा कफं रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नायुमांसगं दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखर

रात्मनां ग्रंथीनां कुरुते मालां रक्तां तीव्ररुग्ज्वरां श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्र
मैः मोहवैवर्ण्यमूर्छांगभंगाग्निसदनैर्युतः इत्ययं ग्रंथिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपतः कफेन
स्वहेतुदुष्टेन पवनोपि स्वहेतुदुष्टः तेनायं वातश्लेष्मिकः तं कफं बहुधा भित्वा रक्तं च दूष
यित्वेत्यन्वयः त्वगादिगामिति सर्वविशेषणं पित्त श्लेष्मिकं कर्दमाख्यं विसर्पमाह कफ
पित्तज्वरस्तंभो निद्रा तंद्रा शिरोरुजा अंगावसादविक्षेपः प्रलापारोचकभ्रमः मूर्छाग्नि
हानिर्भेदोस्थ्नां पिपासेंद्रियगौरवं आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति प्रायेणामाश
यं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् पिडकैरवकीर्णोतिपीतलोहितपांडुरैः स्निग्धोसितो मेच
कामो मलिनः शोफवान्गुरुः गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोवदीर्यते पंकवच्छी
र्णमांसश्च स्पष्टस्नायुशिरागणः शवगंधिश्च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशंतितं स च सर्पति
एकदेशमित्यन्वयः पिडकैः पिडकाभिः अवकीर्णः व्याप्तः असितः कृष्णः मेचकः स्क

भा०प्र०
३१००

कृस्नः श्यावोष्मा स्वल्परोमा स्पृष्टः किंन्नोवदीर्यते स स्पृष्टः सन्नार्द्रो भवति विदीर्यते च पंकं त्वक्
कर्दमवर्णो त्वक्च्युतस शीर्णमांसः गलितमांसः अत एव स्पृष्टरक्तास्सुप्तशिराजालः सान्निपातिक
माह सन्निपातसमुत्थस्तु सर्वरूपसमन्वितः क्षतजं चाविसर्पमाह बाह्यहेतोः क्षतात्क्रुद्धः
सरक्तं पित्तमीरयन् विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितं स्फोटैः शोफज्वररुजादा
हाढ्यं श्यावशोणितं बाह्यहेतोः शस्त्रप्रहारान्नदंतनखाघातागंतुहेतोः यस्य श्यावशोणितं
धूम्रवर्णं रक्तं उपद्रवानाह ज्वरातीसारौ वमथुः त्वङ्मांसदरणं क्लमः अरोचकाविपाकौ च
विसर्पाणामुपद्रवाः साध्यत्वादिकमाह सिध्यंति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः
क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति पित्तात्मकोंजनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवंति च सर्व
एव पित्तात्मकोंजनवपुः पित्तजः सत्कज्जलवर्णः सर्व एव साध्या अपि व्रणविसर्पस्य चि
कित्सा विरेकवमनालेपसेचनास्रविमोक्षणैः उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः

रास्नानीलोत्पलंदारुचंदनंमधुकंबलाघृतक्षीरयुतोलेपोवातवीसर्पनाशनः चंदनमत्र
रक्तंप्रयोज्यंकशेरुशृंगाटकपद्मगुंद्रैः सशैवलैःसोत्पलकर्द्दमैश्चवस्त्रांतरैः।पित्तकृतेवि
सर्पलेपोविधेयःसघृतःसुशीतः।त्रिफलापद्मकोशीरसमंगाकरवीरकं नलमूलमनंता
चलेपःश्लेष्मविसर्पहा समंगालज्जालूः वातपित्तश्रामममग्निवीसर्पिणे।हितं वातश्ले॰
ष्मदरंकर्म्मपं।पित्तवीसर्पिणे।हितं।पित्तश्लेष्मप्रशममनं।हितंकर्द्दमसंज्ञके।त्रिदोषजेक्रियां
कुर्याद्विसर्पेत्रिमलापहां।शिरीषपद्मनतचंदनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः लेपो
दशांगःसघृतःप्रयोज्योविसर्पकुष्ठव्रणशोथहारी। नतंतगरंचंदनमत्ररक्तंग्राह्यं दशां
गो॰लेपः परिषेकः प्रलेपाश्च सस्नंतेपंचवल्कलैः पद्मकोशीरमधुकचंदनैर्वा।विसर्पि
णे ॥ कुनिंबवासाकटुकापटोलाफलत्रयैश्चंदननिंबसिद्धः विसर्पदाहज्वरशोथकंडु
विस्फोटतृष्णावमिहृत्कषायः कुष्ठेषुजातीसर्प्पीषिव्रणेषुविविधेषुचविसर्पेतामियो

ना. प्र. त्वानिषेककाले पत भोजनैः करंजसप्तच्छदलांगलीकस्नुह्यर्कदुग्धानलभृंगराजैः तैलं निहन्या
२१०१ मूत्रविषे विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्च्चिकाद्यं करंजतैलं कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्तचि
कित्सया चाशु हरेद्विसर्पान् सर्वांश्च पक्वान् परिशोध्य धीमान् व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तं इति
विसर्प्पाधिकारः अथ स्नायुकलक्षणाधिकारः शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पव
त् भित्त्वा वृतं कृतं तत्र सोष्मा वा पुं विशोष्य च कुर्यात्तंतुनिभं सूत्रं तत्पिंडैस्तत्क्रमक्रुजैः शनैः
शनैः क्षताद्याति छेदात्तत्कोपमावहेत् तस्याक्षतो प्रशान्तिः स्यात्पुनः स्थानांतरे भवेत् सस्ना
वा युक इति ख्यातः क्रिया चात्र विसर्पवत् ह्येपदि प्रमादेन जंघयोस्तु यति कश्चित् संकोचं खं
जतां वापि छिन्नस्तु तु करोत्यसौ अथ स्नायुकस्य चिकित्सा स्नेहस्वेदप्रलेपादिकमक्रु
योघ्रणो दित्ते रामगंज्ञाततोयेन पीतं स्नायुकरोगनुत् स्वेदास्नायुकमत्युग्रं भेकैः कांजिकसा
ति धितैः तहत्वलनं जंवा जंपि हुंहैं प्रलेपनात् गव्यं सर्पिस्त्र्यहं पीत्वा निर्गुंडीस्वरसं त्र्यहं पिबेत्स्ना

सुकमस्तुगुंडस्यबन्धनंपनसंज्ञायः मूलंसुरव्याघ्रिमवाऽपिपिष्टंपानादिनातंतुकरोगमशु यंत्रांगति
नयेत्सप्तगुणमात्रामुंसंगंधर्वगंधेनघृतेनपीता अतिविषमुस्तकभार्ङ्गीविश्वौषधिपिप्पली
विभीतकाः चूर्णमिदंतंतुधूम्रपुंसामुष्णेनवा। एरंडपीतम् त्रिवृन्मूलदलैः पिष्टैः कांजिके
नसिसैंधवैः लेपनंस्नायुकव्याधेः समस्तंपरसंमतं अहिंस्रामूलककल्केनतोयपिष्टेनयत्नतः।
लेपात्संबंधनस्तंतुर्निःसरसनेन्नेवत्र्यांसयः इतिस्नायुकाधिकारः अथविस्फोटकाधिका
रः तत्रविस्फोटकस्यविप्रकृष्टनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहि
रूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च तथर्तुदोषेणविपर्ययेणकुप्यंतिदोषाः पवनादयस्तुत्व
चमाश्रित्यतेरक्तमांसास्थीनिप्रदूष्यच घोरान्कुर्वंतिविस्फोटान्सर्वान्ज्वरपुरःसरान् ऋतु
ये दोषेणऋतुहेतुशीतोष्णादीनामतियोगेनविपर्ययेण ऋतुश्चिताहारविहारवैपरीत्येन त्व
चमाश्रित्यत्वचिविस्फोटान्कुर्वंतीत्यर्थः ज्वरपुरस्सरान्ज्वरपूर्वान्रूपमाह अग्निदग्ध

मा॰ प्र॰ निभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः क्वचित्सर्वत्र वा देहे विस्फोटक इति स्मृतः रक्तपित्तजाः
३१०२ एतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वं यथा शूलेषु वातस्य तथा वातानुगतिरपि
बोद्धव्या तथा च भोजः यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं त्वचि अग्निदग्धनिभान्स्फोटान्कुरु
तः सर्वदेहगान् वातिकमाह शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्वभेदनं सकृष्णवर्णता चेति वा
तविस्फोटलक्षणं शूलमत्र तोदरूपं पैत्तिकमाह ज्वरदाहरुजापाकस्रावतृष्णासमन्वितं पी
तलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् रुजादित्रयं विस्फोटकेषु च श्लैष्मिकमाह छर्द्यरोच
कजाड्यानि कंडूकाठिन्यपांडुताः यस्मिन्नरुक् चिरात्पाकः स विस्फोटः कफात्मकः जाड्यं ज
डत्वमंगानां कंडुप्रभृतिर्विस्फोटेषु वातपैत्तिकमाह वातपित्तकृतो यस्तु तत्र स्युस्तीव्रवेदनाः
वातश्लैष्मिकमाह स्तैमित्यं गौरवं कंडूर्भवेद्वातबलासजे पित्तश्लैष्मिकमाह कंडूर्दाहो ज्वरः छ
र्दिर्जायते कफपैत्तिके सांनिपातिकमाह मध्ये निम्नोन्नतोंते च कठिनः स्वल्पपाकवान् दाह

रागतृषामोहच्छर्दिमूर्छारुजाज्वराः प्रलापोवेपथुर्यत्र सोसाध्यश्च त्रिदोषजः मोहो विपरीत
ज्ञानंमूर्छासवर्णाङ्गानत्ररक्तमता रक्तजामाह वेदितव्या ग्नूरक्तेनपैत्तिकेनचहेतुनागुंजाफलस
मारक्तारक्तश्यावाविदाहिनः नतेसिद्धिं समायांति सिद्धैर्योगशतैरपि पैत्तिकेनचहेतुनाक
ष्ठादिनारक्तरक्तजामाहस्सपि तस्यतुल्यत्वात् नचतेसाध्याः एतेचाष्टविधावाह्या अंतरोपि
भवेदयंतस्मिन्नंतर्यपातीज्वरयुक्तानिजायंते तस्मिन्बहिर्गते कार्य्यावातान्नस्यवहिर्ग
तिः तत्रवातिकविस्फोटक्रियाकार्य्याविजानता उपद्रवानाह दद्दूश्वासमांससंकोथदा
हहिक्कामदज्वराः विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्तानुपद्रवाः मांससंकोथः मांसस्यसटितत्वंम
र्मसंरोधोमर्मव्यथास्तेषांविस्फोटानां केचिदुपद्रवाणांनरूणंतरपवंति हिक्काश्वासोरुचि
स्तृष्णासांगमर्द्दोहृदिव्यथाविसर्पज्वरहृल्लासाविस्फोटैनाम्युपद्रवाः साध्यत्वादिकमाह ए
कदोषोत्थितःसाध्यःकृच्छ्रसाध्योद्विदोषजः सर्वरूपान्वितोघोरोह्यसाध्योभूर्युपद्रवः अथवि

भा० प्र० विस्फोटस्य चिकित्सा विस्फोटे लंघनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनं यथादोषबलं वीक्ष्य युंज्याच्चापि वि
३१०२ रेचनं जीर्णः शालिर्यवा मुद्गा मसूराश्चाढकी तथा एतान्यन्नानि विस्फोटे हितानि मुनयोब्रुवन्
द्वे पंचमूल्यौ रास्ना च दार्व्युशीरं दुरालभा सामृता धान्यकं मुस्तमेषां क्वाथं पिबेन्नरः विस्फोटान्ना
शयत्याशु समीरणनिमित्तकान् द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः कटुकालाजदु
स्पर्शैः पैत्तिके शमितं [illegible] भूनिंबवचावासात्रिफलेंद्रयववासकैः पिचुमंदपटोलाभ्यां क
फजे मधुसंयुतं किराततिक्तकारिष्टयष्ट्याह्वांबुदवासकैः पटोलपर्पटोशीरत्रिफला
कोटजान्वितैः कषितैर्हन्त्युग्रांगमसु सर्वविस्फोटनाशनम् विस्फोटस्याधिनाशाय पत्रं तुल्यां
बुषपेषितैः बीजैः कुटजस्य [illegible] लेपः कार्यो विजानता छिन्नपटोलभूनिंबवासकारिष्टप
र्पटैः खदिराब्दयुतैः क्वाथो हंति विस्फोटकज्वरं चंदनं नागपुष्पं च सारिवां तंडुलीयकं त्रि
रीषवल्कलं जातीलेपः स्याद्दाहनाशनः अन्यलं चंदनं लोध्रमुशीरं सारिवा द्वयं जलेन पिष्ट

लेपेन स्फोटदाहार्त्तिनाशनम् पुत्रजीवस्य मज्जानं जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् कालस्फोटस्य घोर
स्यास्य वेदनं करुणायं पिंगलयं घिंकणेयं पिंचनाशयेत् असृक्स्फोटकृतामयं पुत्रजीवो विनाश
येत् इति विस्फोटाधिकारः अथ फिरंगस्य निरुक्तिमाह फिरंगसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भ
वेत् तस्मात्फिरंग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः तस्य विप्रकृष्टनिदानमाह गंधरोगः फिरंगो
यं जायते देहिनां ध्रुवं फिरंगिणोतिसंसर्गात्फिरंगिण्याः प्रसंगतः व्याधिरागंतुजो ह्येष दोषाणा
मत्र संक्रमः भवेत्तां लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः फिरंगिण्याः प्रसंगत इति विज्ञेयार्थं नृपमा
ह फिरंगस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्यो आभ्यंतरस्तथा बहिरंतर्भवश्चापि तेषां लिंगानि च ब्रुवे तत्र
बाह्यः फिरंगः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् स्फुटितो व्रणवद्वैद्यैः सुखसाध्योपि स स्मृतः संधि
ष्वाभ्यंतरः सः स्यादुभयोर्लक्षणैर्युतः कष्टदोतिचिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च सः उपद्रवाना
ह कार्श्यं बलक्षयो नासाभंगो वह्नेश्च मंदता अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरंगोपद्रवा अमी

भा०प्र० साध्यत्वादिकमाह बहिर्भवो भवेत्साध्यो नूतनो निरुपद्रवः आभ्यंतरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमा
३१०४ मयः बहिरंतर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युतः वोध्योव्याधिरसाध्योयमित्यूचुर्मुनयः पुरा अथ
फिरंगस्यचिकित्सा फिरंगसंज्ञकरोगस्य रसः कर्पूरसंज्ञकः अवश्यं नाशयेदेत इत्यूचुः सर्वेचि
कित्सकाः लिख्यते रसकर्पूरप्रस्तावे विधिरुत्तमः अनेन विधिना खादेन्मुखव्रणो यथा न विंद
ति गोधूमचूर्णसंनीयविदध्यात्सूक्ष्मकूपिकां तन्मध्ये निक्षिपेत्सूतं चतुर्गुंजामितं भिषक् त
तस्तद्गुटिकां कुर्याद्यथा न स्याद्यथा बहिः सूक्ष्मचूर्णैर्लवंगस्य तां वटीमवधूलयेत् दंत
स्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामंभसा गिलेत् तांबूलं भक्षयेत्पश्चाच्छाकाम्लं लवणं त्यजेत् श्रम
मातपमध्वानं विशेषात्स्त्रीनिषेवणं कर्पूररसः पारदष्टंकमानः स्यात्खदिरष्टंकसंमितः आ
कारकरभश्चापि ग्राह्यः टंकद्वयोन्मितः टंकत्रयमितं क्षौद्रं खल्वे सर्वं विनिःक्षिपेत् संमर्द्य त
स्य सर्वस्य कुर्यात्सप्तवटीर्भिषक् सरोगी भक्षयेत्प्रातरेकैकामंबुनावटीं वर्जयेदम्ललवणौ फि

रंगस्तस्मन्नृपति सप्तसाणिकावटी पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावानेव हि गंधकः तंडुलाश्च
कृमात्राः स्युस्तेषां कुर्वीत कज्जलीं तस्याः सप्तवटीः कुर्यात्ताभिर्धूमं प्रयोजयेत् दिनानि सप्त
तेन स्यात्फिरंगाख्यो न संशयः धूमप्रयोगः पीतपुष्पवल्लापत्ररसेष्टंकमितं रसं हस्ताभ्यां म
र्दयेत्तावद्यावत्स्यूतो नदन्नृपते ततः संस्वेदयेद्धस्तादेवं वासप्तकं त्यजेल्लवणमम्लं च फिरंग
स्तेन नृपति चूर्णयेन्निंबपत्राणि पथ्यां निंबाभ्रमांत्रिकां धात्रीकं तावरीं रात्रीं निंबघोटूण्णाभा
गिकां शाणमात्रं इदं चूर्णमश्नीयादंभसा सह फिरंगनाशायेत्येव वाह्यमास्यं तरं तथा चोप
चानि नवं चूर्णं शाणमानं समाक्षिकं फिरंगव्याधिनाशाय नकूप्येल्लवणं त्यजेत् लवणं यदि
वात्पकुं नशाक्नोति तदा जनः सैंधवं सहितं भुंजीत मधुरोपरसंहितं तत् अरुक कर्षमितं सूतं टंक
रणककरसेस्सदस्वल्वे विमर्दयेत्तत्रपलार्द्धंगुग्गुलुं क्षिपेत् तत्रार्ककरभांकु हं त्रिफलां च ट
ंकरूटंकरू अर्धकर्षमितं सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् तत्सर्वं मधुसर्पिभ्यां द्विपलाभ्यां

भा॰प्र॰
२१०५

णकृष्टपकमर्दयेद्यतत्स्वादेदर्धकर्षमितंरसंबुधः फिरंगरोगोत्यस्तस्यावश्यंविनश्यति अ
न्योपिचिरजातोपिप्रशाम्यतिमहाबुधः एतद्भक्षयतःशोथोमुखस्यांतर्नजायते वर्जयेदत्रल
वणमेकविंशतिवासरान् इतिफिरंगाधिकारः अथमसूरिकाधिकारः तत्रमसूरिकाया विप्र
कृष्टनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह कट्वम्ललवणक्षारविरुधाध्यसनाशनैः दुष्टनिष्पावशा
काद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः क्रूरग्रहेक्षणाच्चापिदेशेदोषाःसमुद्भताः जनयंतिशरीरेस्मिन्दुष्ट
रक्तेनसंगताः मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाःस्युर्मसूरिकाः क्षारोपवक्षारादिः विरुधाध्य
शनाशनैः क्षीरादिविरुद्धान्नानामशनैः अथवा अध्यसनाशनः अधिकमशनमध्यशनंतत्रा
शनंतेनच दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः विषदुष्टोनिष्पावःशाकंच आयशाद्वातमधास्तुकादितैः
प्रदुष्टपवनोदकैः सविषकुसुमादिसंसर्गात् क्रूरग्रहेक्षणाच्चापिदेशेक्रूरग्रहा भौमशनैश्च
राहवस्तेषामीक्षणंदृष्टिः यस्मिन्देशेक्रूरग्रहदृष्टिस्तत्रापिमसूरिकोत्पत्तिरित्यर्थः मसूराकृ

तिसंस्थाना मसूरसमया आकृतिस्तु ह्यतसंस्थानमाकृतिर्यासां ताः पूर्वरूपे ज्वरः कंडुर्गात्रभंगो
ऽरतिर्भ्रमः त्वचि शोथः सवैवर्ण्यं नेत्ररागस्तथैव च सवैवर्ण्यं विच्छायमुक्तः तत्र वातजामाह
स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः कठिनाश्चिरपाकाश्च भवंत्यनिलसंभवाः संध्य
जि स्थिपर्वणां भेदः कासकंपारतिभ्रमाः शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता पित्त
जामाह रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः भवंत्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमु
द्भवाः विड्भेदश्चांगमर्द्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारु
णः रक्तजामाह रक्तजायां भवंत्येते विकाराः पित्तलक्षणाः कफजामाह श्वेताः स्निग्धा भृ
शं स्थूलाः कंडूरामंदवेदनाः मसूरिकाः कफोद्भूताश्चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः सन्निपातजामा
ह नीलाश्चिपिटिविस्तीर्णमध्ये निम्ना महारुजाः पूतिस्रावाश्चिरंपाकाः प्रभूताः सर्वदोष
जाः ताः सप्तधातुगताः प्राह तत्र रसस्थामाह मसूरिकाः त्वग्गतास्तोयबुद्बुदसन्निभाः स्व

मा॰प्र॰
रु॰ ४

स्नेदोषाः प्रजायंते भिन्नास्तोयं स्रवंति च त्वचं प्रासः त्वक्छेदेनात्र रसस्रवते रसाश्रयत्वात् रक्त
स्थामाह रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुस्त्वचः असाध्या नात्यर्थपीड्यास्तु भिन्ना रक्तं स्र
वंति च साध्याः रक्तस्थास्मर्पः नात्यर्थपीड्यास्तु अत्यर्थपीड्यश्रोणिताः पुनर्न साध्याः किंतु कष्टसा
ध्याः मांसस्थामाह मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाकास्तनत्वचः गात्रसूत्राद्यपाकं दुःस्मृ
र्णोदाहतृषान्विता मेदस्थामाह मेदोजामंडलाकाराः मृदवः किंचदुन्नताः घोरज्वरपरी
ताश्चस्थूलास्निग्धाः सवेदनाः संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् अस्थिमज्जाग
तांप्राह स्नुशागात्रसमारूढाश्चिपिटाः किंचिदुन्नताः मज्जस्थाभृशं संमोहावेदनारतिसं
युताः भ्रमरेणैव विद्धानि कुर्वंत्यस्थीनि सर्वतः छिंदंति मर्मधामानि प्राणानाशुहरंति ताः
गात्रसमाः गात्रतुल्यवर्णाः चिपिटाकाराः मज्जागतव्रणेनास्थ्नोरपि गृह्णं तदाधारत्वात् अतएवा
पि भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वंत्यस्थीनि सर्वतस्तु क्रमधामानि शुक्रगतामाह पक्वाभाः पिडकाः

स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चाल्पवेदनाः स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः श्लक्ष्णायामसूर्या
तल्लक्षणानि भवंतिहि निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनं तु न दृश्यते पक्वाभाः पक्वाकारेण तु पक्वाः
श्लक्ष्णाः कोमलाः निर्दिष्टं केवलं चिह्नं न त्वस्यां चिकित्सा युक्तापत्तो जीवेनं न दृश्यते गंभीर
धातुदोषदुष्टेः समाप्यता दोषहेतुं विना न भवंति दोषमंतरेण रसादिदुष्टेरभावात् उक्तं चा
ह दोषमिश्रास्तु सप्तैता दृष्ट्या दोषलक्षणैः चर्मजामाह कंठरोधारुचीतंद्राप्रलापारति
संयुताः दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टा पिटकाश्चर्मसंज्ञिता रोमांतिकामाह रोमकूपोन्नतिसमा
रागिण्यः कफपित्तजाः कासारोचकसंयुक्ताः रोमांत्यो ज्वरपूर्विकाः साध्याः प्राह त्वग
तारसगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः एता वि
नापि क्रियया प्रशाम्यंति नृणां शरीरिणां त्वग्गताः रक्तगताः कष्टसाध्यतमा प्राह वातजा वातपित्तो
त्था वातश्लेष्मकृताश्च याः कष्टसाध्यतमास्तास्तु यत्नादेतानुपाचरेत् असाध्याः प्राह आसा

मा॰ पु॰ ध्याः सन्निपातोत्थास्ता सां वक्ष्यामि लक्षणं प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जम्बूफलोपमाः लो
टू॰ ५ हजालसमाः काश्चिदतसीफलसंनिभाः आसां बहुविधा वर्णा जायंते दोषभेदतः प्रवालस
दृशा इत्यादि आसां प्रवालजंबूफललोहगुटिकाऽतसीफलसादृश्यं वर्णेन अनुक्तवर्णसंग्र
हार्थमाह आसां बहुविधा वर्णा इति अपराश्चासाध्याः प्राह कासो हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्ती
व्रः सुदारुणः प्रलापारतिमूर्च्छाश्च तृष्णादाहोऽतिघूर्णता मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षु
षा कंठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणं मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरैः लक्ष
णानि दृष्टरूपं तेन दद्यात्तत्र भेषजं मसूरिकाया अरिष्टमाह मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणे
न निःश्वसेत् स भृशं त्यजति प्राणान् तृष्णार्तो वायुदूषितः वायुदूषितः अपतानकादिवात
व्याधिदूषितः मसूरिकाहेतुकं शोथविशेषमाह मसूरिकांते सोथः स्यात्कूर्परे मणिबंधके
तथांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः कूर्परे जानुकूर्परे मणिबंधेन गुटिकायां अंस

फलकक्षे पार्श्वयोरुपरि दृश्यंते याः कष्टसाध्याः इत्यादौ न निषेधस्तेनासाध्यमित्येके काश्चिद्विनापि
यत्नेन सिध्यंत्यमसूरिकाः दुष्टाः कृच्छ्रतराः काश्चित्सिध्यंति वा न वा काश्चिन्नैव तु सिध्यंति
साध्यमानाः प्रयत्नतः अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा मसूरिकायां कुष्ठोक्तालेपनादिक्रिया हिताः
पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते श्वेतचंदनकल्काढ्यं हिलमोचारसं पिबेत्तु म
सूरिकारं भेनैवं वा केवलं रसं हिलमोचिका शाकविशेषः कुरु कुरु इति लोके हे पंचमूलीरास्ना
च धात्र्युशीरं दुरालभा सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकां मंजिष्ठा वकुपास्क कुन्निराखो
दुंबरत्वचः वातजायां मसूर्यां स्यात्प्रलेपः सघृतो हितः वरुणापट्टः सुसुरवी मधुकं कर्कामोरटं
दाडिमैः सह पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतं तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यांति मसूरिकाः
मसूरिकासु भुंजीत शालीन्मुद्गान्मसूरिकान् रसं मधुरमेवाद्यात्सैंधवं वाल्पमात्रकं पटोलमूलं
कृपितं मोरटस्वरसं तथा आदावेव मसूर्यां तु पित्तजायां प्रयोजयेत् निंबः पर्प्पटकः पाठा पटो

३०८ भा० लमुस्तंचंदनद्वयंउशीरंकटुकाधात्रीतथावासादुरालभा एषांपानंश्टतंशीतंसमुत्तमंशर्करान्वितं म
सूर्यांपित्तजायांतुप्रयोक्तव्यंविजानता दाहेज्वरेविसर्पेचव्रणेपित्ताधिकेपिच मसूर्यारक्तजाता
त्रंयांतिक्तोणितमोरूपैः वासामुस्तकभूनिंबत्रिफलेंद्रयवासकं पटोलारिष्टकंवापिक्काथंपि
त्वासमाक्षिकंपिबेत्तेनप्रशाम्यंतिमसूर्यः कफसंभवाः इन्द्रः इन्द्रयवः शिरीषोदुंबरत्वाग्भ्यांख
दिरादिष्टजैर्जलैः कफोत्थास्तुमसूरीषुलेपः पित्तोत्थितासुचनिंबः पर्पटकः पाठापटोलः कटु
रोहिणी चंदनेद्वेउशीरंचधात्रीवासादुरालभा एषनिंबादिकः क्काथः पीतःशर्करयान्वितः
मसूरीसर्वजांहंतिज्वरवीसर्पसंयुतां तस्थितांतर्विशोधाचतांपुनर्वाह्यतोनयेत् कांचनारत्व
चःक्काथस्ताप्यचूर्णावचूर्णितः ताप्यंसुवर्णमाक्षिकं धात्रीफलंसमधुकंक्काथितंमधुसंयु
तंमुखवक्त्रेव्रणेजातेगंडूषार्थेप्रशस्यते अथलक्षणःश्लोकंप्रसंगात् त्रिगवेधुमधुकांविनागवेधुःग
काःगरेडुस्थाइतिलोकेमधुकंत्रिफलामूर्वादार्वीत्वङ्गावसुत्पलं उशीरंलोध्रंमंजिष्ठाप्रलेपा

श्रोतनेहिता: नश्चंपत्सनेनहर्म्जातामसूर्यानभवंतिच प्रलेपंचत्तुषोदैघाहकुवारस्यवल्क
लै: पंचवल्कलचूर्णेनक्लेदिनीमवधूलयेत् भस्मनाकेचिदिछंतिकिंचिद्रुममपरेएणुनास्तु
खवापत्रनिर्यासंहरिद्राचूर्णसंयुतंरोमंति ज्वरघ्नासर्वव्रणानांशांतयेपिवेत् निर्यासंद्रवं
ऽथमसूरिकाभेदस्यशीतलायाअधिकार: तत्रशीतलायानूपमाह देव्याशीतलयाक्रां
तामसूर्यैवहिशीतला ज्वरएवयथाभूताधिष्ठितोविषमज्वर: साचसप्तविधाख्यातातासां
भेदान्तुचब्रुवे ज्वरपूर्वाबृहत्स्फोटै: शीतलाबृहतीभवेत् सप्ताहान्नि:सरत्येषासप्ता
हात्पूर्णतांव्रजेत् ततस्तृतीयेसप्ताहेशुष्यतिस्खलतिस्वयं तासांमध्येयदापाकंगत्वास्फो
टा: स्रवंतिहि तत्रावधूलनंकुर्याद्दग्धगोमयभस्मना निंबस्यपत्रशाखाभिर्मक्षिकामपसारये
त् जलंचशीतलंदद्याज्वरेपिनतुतन्यचेत् स्थापयेत्तंस्थलेपूतेरम्येरहसिशीतले नाशुचि:
संस्पृशेत्तंतुनचतस्यांतिकंव्रजेत्बहवोभिषजोनात्रभेषजंयोजयंतिहि केचित्तुयोजयंत्ये

वमतं तेषाम एव तु वे ये शीतलेन सलिलेन विपिप्पसमक चिंचाजवीजसहितां रजनौ पिबंति ते
षां भवंति न कदापि चहहपाडपीडाकरा जगति शीतलाका विकराः मोचारसेन सहितं सितचंद
नं यद्वा सारसेन मधुकं मधुकेन वाथ आदौ पिबंति समनास्वरसेन मिश्रं ते नाप्नुवंति शुचि शीतलि
काविकारं मोचारसेन कदलीस्तंभजलेन मधुकेन वाथ अथवा मधुना आदौ पूर्वरूपे ज्वरागमन
मात्रे सुमनास्वरसेन जातिपत्ररसेन शीतलासु क्रियाकार्या शीतलारक्तया सह वध्वीयात् तनिं
व पत्राणि परितो भुवनांतरे कदाचिदपि नो कार्यं सुछिद्रस्य प्रवेशनं स्फोटे ष्वधिकदाहे षुरक्ता
रेणुरक्तरोहितः तेन तेज्ञोषमायांति षष्पाकं न भजंति वरकारेणल्करः गुष्कगोमयभस्म चूर्णप
रूपः चंदनं वा सकोमुस्तयुड्चीडच्चयासह एषां शीतकषायः स्तु शीतला ज्वरनाशनः शीतक
षायो हिमः जपहोमोपहारैश्च दानस्वस्त्ययनाचैनैः विप्रगोत्रं गुणौराराणां पूजनैस्तां ज्ञामंनयेत
स्तोत्रं च शीतलादेव्याः पठेच्छीतलिनोन्निके ब्राह्मणः श्रद्धयायुक्तस्तेन ज्ञाम्यति शीतला स्कंद

उवाच भगवन्देवदेवेश शीतलायास्तवं शुभं वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहं ई
श्वरउवाच वन्देहं शीतलां देवीं रासभस्थां दिगंबरां मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालंकृतमस्तकां
वन्देहं शीतलां देवीं सर्वरोगभयापहां यामासाद्य निवर्त्तेत विस्फोटकभयं महत् शीतले शीत
ले चेति यो ब्रूयाद्दाहपीडितः विस्फोटकभयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रणश्यति यस्त्वामुदकमध्ये तु ध्ये
त्वा संपूजयेन्नरः विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगंधगत
स्य च प्रनष्टचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवनौषधं शीतले तनुजान्रोगान्नृणां हरसि दुस्तरान्वि
स्फोटकविशीर्णानां त्वमेकामृतवर्षिणी गलगण्डग्रहारोगा ये चान्ये दारुणानृणां त्वदनु
ध्यानमात्रेण शीतले यान्ति संक्षयं न मंत्रं नौषधं किंचित्पापरोगस्य विद्यते त्वमेका शीतले
धात्रिं नान्यां पश्यामि देवतां मृणालतंतुसदृशीं नाभिहृन्मध्यसंस्थितां यस्त्वां विचिंतयेद्देवी
तस्य मृत्युर्न जायते अष्टकं शीतलादेव्याः यः पठेन्मानवः सदा विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य

शा॰ पृ॰ नजायते शीतलं पठितं चनरे भक्तिसमन्विते: उपसर्गा विनाशाय परं स्वस्त्ययनं महत् शीत
तृ॰ १० लाष्टकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् किं तु तस्मै प्रदातव्यं भक्ति श्रद्धान्वितो हि यः इति श्री
स्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलाष्टकं स्तोत्रम् अथ शीतलायाः भेदमाह वातश्लेष्मसमुद्भू
ताः कोद्रवाः कोद्रवाकृतिः तां कश्चित्स्याद्दहपक्केति सा तु पाकं न गच्छति जलपूर्णकोद्रवां या निसा
विध्यति विशेषतः सप्ताहाद्दशाहाद्वा शांतिं याति विनौषधं यदि वा भेषजं दद्यात्तत्खदिराष्ट
कनिर्मितं कषायं हितदं दद्यात्कोद्रवायाः प्रशांतये खदिरत्रिफलानिंबपटोलामृतवास
काः अष्टकोयं जयेत्तु कुष्ठं कण्डूविस्फोटकानि च विसर्प्पयामे किटिभं शीतपित्तं मसूरिकां
कोद्रवाः कोदवा इति लोके ऊष्मुरणतृष्ण जारूपा सकण्डूः स्पर्शनप्रियाः नाम्ना पाणिसहा
ख्याता स सहात्सुष्यति स्वयं ऊष्मजारूपा राजिकाकृतिः अन्होरी इति लोके तद्रूपा पाणि
सहापनिसहा इति लोके चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिनी नाम्ना सर्षपिका ज्ञेया भ्यंग

मा०प० शरीरोष्मा देहाग्निः पित्तं च भ्राजकाख्यं तच्च शिरोगतं क्रोधात्कुपितं पित्तं पचति शोकेन श्रमे
३११ ण च कुपितो वायुः शरीरोष्माणं शिरो नयति एकः प्रकुपितो दोषः इतरानपि कोपयेत् इ
ति वचनात् पित्तश्लेष्माणौ च कोपितः स एव केशानां शौक्ल्यं करोति एवं त्रयोपि दोषाः प
लितस्य हेतवः पलितं केशशुक्लता अथ पलितस्य चिकित्सा लोहचूर्णस्य कर्षं तु द
शार्द्धं चूतमज्जतः धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकं पिष्ट्वा लोहमये भांडे स्थापयेन्निशि
वासयेत् लेपोयमचिराद्धंति पलितं नेह संशयः दशार्द्धं पंच कर्षाणि कासमर्दमूलमादौ
सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं लोहं चूर्णं समं भृंगत्रिफलपलयुतं तैलमेभिः पचेयुः कृत्वा
लोहस्य भांडे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकं केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभाः
अस्य योगाद्भवंति त्रिफला नीलिका पत्रं भृंगराजोत्थयो रजः अविमूत्रेण संपिष्टं लेपात्कृष्णी
करं परं अथेंद्रलुप्तस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं च लक्षणमाह रोमकूपानुगं श्लेष्मपित्तेन स

ह मूर्छितं प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभ
वः तदिंद्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभावयेत् अथेंद्रलुप्तस्य चिकित्सा तिक्तपटोलीपत्र
स्वरसैर्घृष्टा नाशमेयाति चिरकालजापि रुज्या नियतं दिवसत्रयेणैव गोक्षुरस्तिलपुष्पा
णि तुल्यं च मधुसर्पिर्भिः शिरःप्रलेपितं तेन केशाः समुपचीयते हस्तिदंतमसीं कृत्वा छाग
गीदुग्धं रसांजनं लोमान्येतेन जायंते लेपात्पाणितलेष्वपि पटोलेंदीवरसृष्टीका तैलाज्यकृ
तलेपनैः इंद्रलुप्तं शममायाति केशाः स्युश्च घना दृढाः जातीकरंजवरुणकरवीराग्निपाचितं
तैलमभ्यंजनाद्धन्यादिंद्रलुप्तं न संशयः स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य लांगली मार्कवो विषं अजा
मूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेंद्रवारुणी सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगंधा सम्यगेभिर्विपाचितं तैलं भव
ति नियमात् खालित्यव्याधिनाशनं मार्कवो भृंगराजः स्नुहीदुग्धादितैलं अथ दारुणलक्ष
णमाह दारुणा कंडुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकं तु त

मा० प्र० त् दारुणा कर्कशा दारुणकं लोके रूसी इति ख्यातं अथ दारुणस्य चिकित्सा कार्या दा
पू० १२ रुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः प्रियालबीज मधुक कुष्ठ माषैः ससैंधवैः आम्रबीजं तथा
पथ्या द्वयं स्यात्तत्र यासमं दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हंति दारुणम् दुग्धेन खाखसबीजं
प्रलेपात् दारुणं हरेत् गुंजाफलैः शृतं तैलं भृंगराजरसेन च कंडूदारुणहृत्कुष्ठकपाल
व्याधिनाशनं गुंजातैलं अथारूंषिकालक्षणमाह अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि
मूर्ध्नि कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरूंषिकां अरूंषि व्रणानि अथारूंषिकयाश्चि
कित्सा नीलोत्पलस्य किंजल्को धात्रीफलसमन्वितः यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरूं
षिकां त्रिफलायोरजोयष्टीमार्कवोत्पलसारिवासैंधवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरूंषिकां त्रि
फलादितैलं अथ परिवेल्लिकं पिडकास्तु तमां गस्थां हन्तामगुरुजां ज्वरां सर्वात्मिकां सर्व
लिंगां जानीयात्परिवेल्लिकां अथ तस्य चिकित्सा पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकी

मत्र विवर्जयेत् किंचिदुष्यति पित्तेन जायते रात्रिकाकृतिः एषा भवति बालानां सुखं कु
ष्यति च स्वयं एषा दुष्टकोठ्वा इति लोके ख्याता कोठ्वत् जायते षष्ठी लोहितोज्ज्वलमराड
ला ज्वरपूर्वा यथायुक्ता ज्वरस्तिष्ठेद्दिनत्रयं एषा मगधदेशे दामस इति प्रसिद्धा स्फोटा
नां मिलनादेषा वक्रस्फोटा पिदृश्यते एकस्फोटेव कक्ष्या च बोधव्या चर्मजाभिधा चर्मजा
भिधा चर्मरगोटी इति लोके एताः सप्तापि बोधव्याः शीतलादेव्यधिष्ठिताः शीतलोषितमा
चारमासु सर्वासु चाचरेत् सप्तविधत्वमासां शीतलानामारभ्य चर्मजाभिधापर्य्यंतं एतासां
साध्यत्वादिकमाह काश्चिद्विनापि यत्नेन सुखं सिध्यंति शीतलाः दुष्टाः कष्टतराः काश्चि
त्काश्चित्सिध्यंति वा न वा काश्चिन्नैव तु सिध्यंति यत्नतोपि चिकित्सिताः इति मसूरिकाशी
तलिकाधिकारः अथ क्षुद्ररोगाणामधिकारः तत्र पलितस्य निदानं संप्राप्तिपूर्वकं लक्ष
णमाह क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः पित्तं च केशान्पचति पलितं तेन जायते

भा० प्र०
प्र० २३

मुखे भवंति स्वभावात् अथ तच्चिकित्सा अंगुलस्य चतुर्थांशो मुखे लेपः कनिष्ठकः मध्यम
स्तु त्रिभागस्यादुत्तमोऽर्द्धांगुलो भवेत् स्थितिकालोपि तस्योक्तो यावत्कल्को न शुष्यति शु
ष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचं मुखलेपमाह लोध्रधान्यवचालेपस्तरुणपिड
काप्रहः तद्वत्स्तुदीचनायुक्तं मरिचं मुखलेपितं सिद्धार्थकवचालोध्रसैंधवैश्च प्रलेपनं
वमनं च निहंत्याशु पिडकां यौवनोद्भवां केवलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः शाल्मलिकंटकाः
आलिप्तस्त्र्यहमेतेन भवेत्पद्मोपमं मुखं अथ व्यंगस्य लक्षणमाह क्रोधायासप्रकुपितो वा
युः पित्तेन संयुतः मुखमागत्य सहसा मंडलं प्रसृजत्यतः नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यंगं तमा
दिशेत् व्यंगं झांई इति लोके अथ नीलिकामाह कृष्णमेवंगुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः
एवंगुणं नीरुजं स्यात्तनुकं मुखमंडले अथ व्यंगस्य नीलिकायाश्चिकित्सा शिरावेधैः प्रलेपै
श्च तथाभ्यंगैरुपाचरेत् व्यंगं च नीलिकां चापि न्यच्छं च तिलकालकं वटांकुरमसूराश्च प्र

लेपाद्व्यंगनाशनाः व्यंगे मंजिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रु
धिरेण च व्यंगहृद्वरुणत्वक्स्यादजामूत्रेण पेषिता जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्व्यंगं च नीलि
कां अर्कक्षीरं हरिद्रां च मर्दयित्वा प्रलेपनात् मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं
ध्रुवं मसूरैः क्षीरसंपिष्टैः लिप्तमास्यं घृतान्वितैः सप्तरात्राद्भवेत्सत्यं पुंडरीकदलोपमं व
टस्य पांडुपत्राणि मालतीरक्तचंदनं कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रलेपयेत् युवानपिड
कानां तु व्यंगानि च विनाशनं स्यादेतेन मुखं चापि वर्जितं नीलिकादिभिः कालीयकं कलंब
क इति लोके युवानपिडका यूनामाननं तत्रस्या पिडका पृषोदरादित्वान्नकारलोपः कुंकुमं
चंदनं लोध्रं पतंगं रक्तचंदनं कालीयकमुशीरं च मंजिष्ठा मधुयष्टिका पत्रकं पद्मकं पद्म
कुष्ठं गोरोचना निशा लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरं पलाशकुसुमं चापि प्रियंगु
श्च वटांकुराः मालती च मधूच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्वचा चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैर्द्विमितैः

भा०प्र० पृथक् पचेन्मंदाग्निना वैद्यः तैलंप्रस्थद्वयोन्मितं वदनाभ्यंजनादेतद्व्यंगंनालिकयासह
क्षु० १४ तिलकं माषकं न्यच्छं नाशयेन्मुखदूषिकां पद्मिनीकंटकंवापिहरेज्जनुमणिंतथा विदध्याद
दनंपूर्णचंद्रमंडलसुंदरं पतंगवकमइतिलोके कालीयकंकलंवकंइतिलोके सुरभिर्वचा
मत्ताभरीइतिलोके कुंकुमाद्यंतैलं अथवल्मीकस्यलक्षणमाह ग्रीवांसकक्षाकरपाद
देशेसंधौगलेवात्रिभिरेवदोषैः ग्रंथिःसवल्मीकवदक्रियाणांजातःक्रमेणैवगतःप्रवृद्धिं मु
खैरनेकैस्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पतिचोन्नताग्रैः वाल्मीकमाहुर्भिषजोविकारंनिष्प्रत्य
नीकंचिरजंविशेषात् ग्रीवाक्षकोटिका अंसःस्कंधः कक्षावाहुमूलं गलं कंठः वल्मीक
वदित्यनेनप्रचुरशिखरत्वमुच्चत्वमवगाढमूलत्वंचसूच्यते निःप्रत्यनीकं उपचारायोग्यं
अथतस्यचिकित्सा शास्त्रेणोत्कृत्यवल्मीकंक्षाराग्निभ्यांप्रसाधयेत् विधानेनार्बुदोक्तेन
शोधयित्वाचरोपयेत् वल्मीकंतुभवेद्यस्यनातिवृद्धंनमर्म्मजं तत्रसंशोधनंकृत्वाशोणितंमो

क्षिता तमेवभिषगेतांश्चचिकित्सेदिरिवेल्लिकां अथपनसिकालक्षणमाह कर्णस्या
भ्यंतरेजातांपिडकामुग्रवेदनां स्थिरांपनसिकांतांतुविद्याद्वातकफोत्थितां अथतस्य
चिकित्सा भिषक्पनसिकांपूर्वंस्वेदयेत्प्रलेपयेत् कल्कैर्मनःशिलाकुष्ठनिशातालक
दारुभिः पक्वांविज्ञायतांभित्वाव्रणवत्समुपाचरेत् अथपाषाणगर्दभस्यलक्षणमाह
वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसंधिजः स्थिरोमंदरुजः स्निग्धोज्ञेयःपाषाणगर्दभःस्थि
रःकठिनः अथपाषाणगर्दभस्यचिकित्सा पाषाणगर्दभंपूर्वंस्वेदयेत्कुशलोभिषक् त
तःपनसिकाप्रोक्तैःकल्कैरुक्तैःप्रलेपयेत् वातश्लेष्मिकरोगघ्नैः कल्कैरन्यैश्चलेपयेत्
परिपाकगतंभित्वाव्रणवत्समुपाचरेत् जलौकाभिर्हरेद्रक्तं सद्यःशाम्यतिविनौषधं एतस्य
लेखवक्रपुष्पेक्षितंपलितंततः अथमुखदूषिकालक्षणमाह शाल्मलीकंटकप्रख्याःक
फमारुतरक्तजाः जायंतेपिडकायूनांज्ञेयास्तामुखदूषिकाः प्रख्याःसदृशाः एतायूनामेव

लयेद्भिषक् कुलत्थकानाम्मूलैश्च गुडुच्यालवणेन च आरेवतस्य मूलैश्च दं
तीमूलैस्तथैवच श्यामामूलैः सपत्रैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् सुस्निग्धैश्च सुखो
ष्णैश्च भिषक्समुपनाहयेत् पक्वं तच्च विजानीयात् ततः सर्वाय थाक्रमं अभिज्ञाय
गतिः छित्वा प्रदहेत्तान्मतिमान्भिषक् संशोध्य दुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत्
व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान्भिषक् मनःशिलालमञ्जिष्ठातसूक्ष्मैलागुरुचं
दनैः जातीपल्लवतर्कैस्तु निंबतैलं विपाचयेत् वल्मीकंनाम्नायेतद्धिवक्रुव्रणं पाणिपा
दोपपेशास्तु छिद्रैर्वक्रभिराहतं वल्मीकं यस्तशोथकस्याहुर्यं तद्धि विजानता मनःशिला घंते
तं अपक्वकक्षा गंधनामयोल्लेदृणमात् वक्रकक्षां समापार्श्वेषु हृत्स्फोटां सवेदनां पि
त्तप्रकोपसंभूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् एकां तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसंनिभां
त्वग्जातां पित्तकोपेन गंधनामां प्रचक्षते तादृशीं वाकादिषक्रुसांसवेदनां च अपत्त

भा॰प्र॰ योग्निचिकित्सा कर्त्तव्या गंधनामां च चिकित्सेच्च चिकित्सकः पैत्तिकस्य विसर्प्पस्य क्रि
क्षु॰ २५ ययापूर्वमुक्तया अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह कक्षाभागेषु ये स्फोटाः जायंते मांस
दारणाः तद्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नंति
मानवं तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां संनिपात्तिकीं सप्तरात्रादित्यादि वातपितकफाधि
क्यापेक्षया बोधव्यं घ्नंतीत्यनुपक्रांताः उपक्रांतास्तु साध्या एव चरकेणाग्निरोहिण्या
चिकित्सायाः उक्तत्वात् अथ तस्याश्चिकित्सा पित्तवीसर्प्पविधिना साधयेदग्निरो
हिणीं रोहिण्यां लंघनं कुर्याद्रक्तमोक्षणं रूक्षणं शरीरस्य च संशुद्धिं तां तु वृद्धां परि
त्यजेत् अथ विदारिकालक्षणमाह विदारीकंदवद्वृत्तां कक्षावंक्षणसंधिषु रक्तां
विदारिकां विद्यात्सर्वजां सर्वलक्षणां अत्र पिडकामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयं
अथ तच्चिकित्सा विदारिकायां प्रथमं तु जलौकायोजनं हितं पाटनं च विपक्वायां च

तोव्रणविधिः स्मृतः अथ चिप्पस्य लक्षणमाह नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तं च
देहिनां करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् विप्पं चेदवार इति लोके अ
थ कुनखस्य लक्षणमाह अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षो ऽसितः खरः भवेत्तं कु
नखं विद्यात्कुलीनं चेऽभिधानतः अभिधानतः नामतः अथ तयोश्चिकित्सा चिप्पं रु
धिरमोक्षणेन शोधनेनाप्युपाचरेत् गतोष्मानमथैनं तु सेचयेदुष्णवारिणा शस्त्रेणापि यथा
पायोगमुच्छिद्य स्रावयेत्ततः व्रणोक्तेन विधानेन एवमेव च विचक्षणः स्वरसेन हरिद्रायाः
पात्रे कृत्वायसे मयां धृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिंपेच्चिप्पं पुनः पुनः कार्ष्मर्यास्य सभिः पत्रैः
कोमलैः परिवेष्टितः अंगुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति श्लेष्मविद्रधिकल्पेन
खं समुपाचरेत् नखकोटिप्रविष्टेन टंकनेन प्रशाम्यति कुनखश्चैतदा तैलः सलिले
स्रवतेऽपि च अथ परिवर्त्तिकालक्षणमाह मर्द्दनात्पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः

मा०प्र०
३१६

मेढ्रचर्म्मयदावायुः भजतेसर्वतश्चरन् तदावातोपसृष्टंतुतच्चर्म्मपरिवर्त्तते सवेदनंसदा
हंचपाकंचव्रजतिक्वचित् मणेरधस्तात्कोशस्तुग्रंथिरूपेणलंबते मारुतागंतुसंभूतांवि
द्यात्तांपरिवर्त्तिकां सकंडूःकठिनावापिसैवश्लेष्मसमन्विता अस्यांवातजायामपिपित्त
नुवन्धोवारुक्षोदाहपाकभावात् कोशश्चर्म्मकोशः अथतस्याश्चिकित्सा परिवर्त्ति
कांत्व्यक्तांसुस्विन्नामुपनाहयेत् त्रिरात्रंपंचरात्रंवावातघ्नैःस्वेदनादिभिः ततोभ्यज्यश
नैश्चर्म्मचैवशयेत्पीडयेन्मणिंप्रविष्टेचर्म्मणिमणौस्वेदयेदुपनाहनैः दद्याच्छातहरान्वस्ती
नूस्निग्धान्यन्नानिभोजयेत् अथअवपाटिकालक्षणमाह अल्पीयःखांयदाहर्षाद्बालांग
च्छेत्स्त्रियंनरः हस्ताभिघातादथवाचर्म्मण्युद्वर्त्तितेवलात् मर्द्दनात्पीडनाद्वापिशुक्रवे
गाभिघाततः यस्यावपाट्यतेचर्म्मतांविद्यादवपाटिकां वातेनकर्क्कसारूक्षास्फुटास्फु
टारुगन्विता पित्तेनपीतरक्तावादाहतृष्णासमन्विता श्लेष्मणाकठिनास्निग्धाकंडुमत्य

स्यवेदना अशीयः स्वां अल्पतरं स्वयोनिच्छिद्रमुखं यस्यास्तां अवपाद्यात्तेविदीर्य्यते अ
पतस्यचिकित्सा स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकां अथनिरुद्धप्रकशस्यल
क्षणमाह वातोपसृष्टमेढ्रस्तु चर्म्मसंश्रयते मणिं मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च नि
रुद्धप्रकशे तस्मिन मंदधारमवेदनं मूत्रं प्रवर्त्तते जंतोर्म्मणिर्विपुश्चितेनच निरुद्धप्रकशं
विद्यात्सरुजं वातसंभवं निरुद्धप्रकाशा इत्यस्यस्थाने निरुद्धप्रकशपदमार्षत्वात् अथ
तस्यचिकित्सा निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीं दारवीं जतुकृतां घृताक्तां संप्र
वेशयेत् परिषिंचेद्वसामज्जायस्मुमारवराहयोः चक्रतैलं तत्र पायो ज्यं वातघ्नं स्थूलसंयु
तं अहात्स्थूलतरां सम्यक् नाडीमार्ग प्रयोजयेत् प्रवेशयेत् स्रोतो विवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नं
सभोजयेत् भित्त्वा वा सेवनीं मुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत् अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्ष
णमाह वेगसंधारणाद्वायुः विहतो गुदसंश्रितः निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च

भा०प्र०
३१७ मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्तरं अथ त
स्य चिकित्सा सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः तथा निरुद्धप्रकशक्रियापि कथिता हि
ता अथ वृषणकच्छूलक्षणमाह स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः प्रक्लिद्यते यदा स्वे
दात् कण्डूं जनयते तदा ततः कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्म
रक्तप्रकोपजां उत्सादनं उद्वर्त्तनं मलः मैलि इति लोके प्रक्लिद्यते आर्द्रो भवति अथ तस्य चि
कित्सा सर्जार्ककुष्ठैः धवखदिरसिरीषैः प्रकल्पितो योगः उद्वर्त्तनेन नियतं शमयन्ति वृषण
स्य कण्डूतिं भिषक् वृषणकच्छूं तां चिकित्सेत्पामरोगवत् अथ अहिपूतनं निर्हिप्रक्रिययापि च तं
हरेत् अथाहिपूतनस्य लक्षणमाह शकृन्मूत्रसमायुक्ते धौतेऽपाने शिशोर्भवेत् स्विन्ने वा
स्नाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते एकीभूतं व्र
णं घोरं तं विद्यादहिपूतनं अधौते गुदे स्विन्ने स्वेदवति अस्नाप्यमाने अक्रियमाने तस्य वि

कित्सा तत्रसंशोधनैः पूर्वंधान्यास्तम्भंविशोधयेत् स्निग्धा लारवादिरकाथैः ब्रणानांक्षालनं
हितं गौरखसौवीरयष्ट्या ह्वेलेपः कार्य्यो हि पूतने अथगुदभ्रंशस्य लक्षणमाह प्रवाहणाति
सारास्यांनिर्गच्छतिगुदंबहिः रूक्षदुर्बलदेहस्यतंगुदभ्रंशमादिशेत् अथतस्यचिकित्सा
गुदभ्रंशे गुदंस्विन्नंस्नेहेनाक्तंप्रवेशयेत् प्रविष्टंरोधयेद्गालाकृत्यसच्छिद्रचर्म्मणा पद्मिन्याःको
मलंपत्रंयःखादेच्छर्करान्वितं एतन्निश्चित्यनिर्दिष्टंनतस्यगुदनिर्गमः मूषकानांवसाभिर्वा
गुदभ्रंशेप्रलेपनं सुस्विन्नमूषिकामांसेना वा स्वेदयेद्गुदं क्षीराम्लनलचांगेरीविल्वपाग
यवाग्रजंतक्रेणग्राहयेत्पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनं मूषकान्त्रामूलानिगृहीत्वा ष्णेनपक्वे
नपचेत्तैलंयथोदितं अभ्यंगात्तस्यतैलस्यगुदभ्रंशोविनश्यति विनश्यतिनपानेनगुद
शूलंभगंदरं मूषकतैलं अथशर्कराबुदस्यलक्षणमाह सदाहोरक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी
तीव्रवेदनः कंडूमाञ्ज्वरकारीचयस्स्याच्छर्करार्बुदकः सगुदभ्रंशः तस्यचिकित्सामाह

भृंगराजकंमूलमस्यरजन्यासहितस्यच चूर्णंतुसदृशालेपाद्दाराहंति जनागान: राजीवमूल
कल्कः पीतोवासेनसर्प्पिषाप्रयतः शमयतिनखकरदं दुष्टोन्नतं ज्वरंघोरं रजनीमार्कवमूलंपिष्टं
शीतेनवारिणातल्लेपाद्धंतव्या सर्प्पवाराहदंष्ट्रनाकपं अथानुशयीलक्षणमाह गंभीरामल्पऽ
संरंभांसवर्णामुपरिस्थितां पादस्यानुशयींतांतुविद्यादंतःप्रपाकिनीम् अत्रपिडकामिति
विस्रोष्पदैपमधास्तरणीयंगंभीरां अंतःपाकेन अथतस्याश्चिकित्सा हरेदनुशयींवैद्यः क्रियया
श्लेष्मविद्रधेः तस्यालक्षणमाह छिन्नागुल्मान्तरोपादौ कराडुदाहसमन्वितौ दुष्टकर्दमसंस्पर्शाद
लसंतंविभावयेत् अलसंकदरइतिलोके अथतस्यचिकित्सा पादौसिक्त्वारनालेनलेपनं
खलसंहितं पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलैः कुष्ठस्वरसपिष्टेनकटुतैलेनलेप
येत् ततःकासीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत् विचूर्णयेत् अवधूलयेत् करंजीबीजर
जनीकासीसपद्मकंमधु रोचनाहरितालंचलेपोयमलसेहितः अथदर्पोःलक्षणमाह प

रिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रितां दारी बेवाई इ
ति लोके ॥ अथ तस्य चिकित्सा ॥ पाददार्यां शिरां पार्ष्णौ मोक्षयेत्तलन्नाडीस्वेदस्वेदोपपन्नौ
तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः मधूच्छिष्टवसामज्जाधृतैः क्षारविमिश्रितैः क्षारो यवक्षारः सर्जक
सिंधूद्भवयोश्चूर्णं मधुधृतप्लुतं निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पाददपमार्जनं मधुसिक्थकगैरिक
धृतगुडमहिषाक्षगुग्गुलनिर्यासैः गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः ॥ सिक्थः मधुसिक्थ
कं मयनं पूणमं गैरिकं शिलाजतु हितीयं गैरिकं गेरू इति लोके गुग्गुलनिर्यासः रालः अस्म
तकस्य बीजेन मानकक्षारवारिणा विपक्वं कटुतैलं तु हन्यात् दारीं न संशयः ॥ धत्तूरतैलं अ
थ कदरस्य लक्षणमाह ॥ शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कंटकादिभिः ग्रंथिः कोलवदुत्सन्नो जा
यते कंदरस्तु सः ॥ शर्करात्र वालुका कोलवत्तु बदरवत् उत्सन्नः उठेतः ॥ अथ तस्य चि
कित्सा ॥ दहेत्कदरमुत्कृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ अथ तिलकालकमाह ॥ कृष्णानि तिलमात्रा

भा०प्र०
३१८

णिनीरुजानिसमानिच वातपित्तकफोद्रेकात्ताविद्यात्तिलकालकान् समानि अनुन्नतानि
अयं तिलइतिलोकेप्रसिद्धः अथ मसकमाह अवेदनं स्थिरं चैवयस्यगात्रेप्रदृश्यते मा
षवत्कृष्णमुत्सन्नं मसकं माषकं दिशेत् स्थिरमचलं मसा इतिलोकेप्रसिद्धः अथ जतु
मणिमाह सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजं सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु
सः कृष्णस्निग्धो जमणिर्ज्ञेयो वाताततैस्त्रिभिः अरुजं त्वपरैरक्तं लसोत्याकुर्निषगक्का. समं
समवर्णं उत्सन्नं किंचिदुन्नतं सहजं शरीरेण सहजातं एवंविधं यन्मण्डलं स जतुमणिर्ल
क्ष्मः लक्ष्म चैकेषामिति एकेषामाचार्याणां मते तन्मण्डलं लक्ष्मसंज्ञं च लक्ष्म लहसुन इतिलो
के अपरेषु न जतुमणिलक्ष्मणो भेदकं लक्षणमाह कृष्णइत्यादि अथ तिलकालकमस
कजतुमणीनां चिकित्सामाह चर्म्मकीलं जतुमणिं मसकान्तिलकालकान् उत्कृत्य शस्त्रे
ण दहेत्क्षाराग्निभ्यामशेषतः अथ न्यच्छमाह मंडलं महदल्पं वन्नपावंवाय दिवासितं सहजं

३४

निरुजं गात्रमस्य स्यात्तदभिधीयते ॥ अथ तस्य चिकित्सा ॥ शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यंगैरुपाच
रेत् ॥ मच्छं लिंपेत्पयसा पिष्टैः कल्कैः क्षीरतरूद्भवैः ॥ त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्याद्विरसस्य त्रिं
त्रिपाच्चैरपि ॥ उद्वर्त्तनं विरचितं यस्य छंगपदं विरुद्धस्य विरसस्य हृद्दारोः ॥ अथ पद्मिनीकंट
कमाह ॥ कंटकैराचितं वृत्तं कंडूमत्पांडुमंडलं ॥ पद्मिनीकंटकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवात
जं ॥ आचितं प्रखसं पद्मिनीकंटकप्रख्यैः पद्मिनीनालकंटकप्राहृतैः ॥ तदाख्यं पद्मिनीकंट
कनामकम् ॥ अथ तस्य चिकित्सा ॥ पद्मिनीकंटके रोगे छर्दयेन्निंबवारिणा ॥ तेनैव सिद्धं सक्षौ
द्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥ निंबारग्वधकल्केन वा मुहुरुद्वर्त्तनं हितं ॥ चतुर्गुणेन निंबोत्थपत्रक्वा
थेन यो घृतं पचेत्तत्तु निंबघृतं तमालस्य पत्रजैः कल्कैः भूयः पचेत्सिद्धं तत्पिबेत्परिमितं
पद्मिनीकंटकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥ निंबादिघृतं ॥ अथाजगल्लिका ॥ स्निग्धा सवर्णा ग्रथि
ता निरुजा मुद्गसन्निभा ॥ कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥ प्रपिताग्रुंफितेन समुद्गस

५०५०
३२०

न्निभामुद्गा इति: अथतस्याश्चिकित्सा तत्राजगल्लिकामामांजलौकाभिरुपाचरेत् शुक्तिसौ
राष्ट्रिकक्षारकल्कैश्चालेपयेत्सुक्तः कठिनंक्षारयोगैश्चदारयेद्जगल्लिकांसामांजगल्लि
कामूर्वाकल्कैरपिविलेपयेत् पक्कांव्रणविधानेनयथोक्तेनप्रसाधयेत् अथयवप्रख्यामाह
यवाकारा घनकठिना ग्रंथिर्मांससमाश्रिता पिडकाश्लेष्मवाताभ्यांयवप्रख्येतिसो अते अबका
रामधेस्थूलाग्रान्ते इत्यत्रा अथांधालजीमाह घनामवक्रांपिडकामुन्नतांपरिमंडलां अन्धाल
जीमल्पपूयांतांविद्यात्कफवातजां वृत्तांकठिनां परिमण्डलांवर्त्तुलां अल्पपूयांस्वल्पस्त्रावां
अथतयोश्चिकित्सा अंधालजीयवप्रख्यांपूर्वंस्वेदैरुपाचरेत् मनःशिलादेवदारुकुष्टक
ल्कैःप्रलेपयेत् पक्कांव्रणविधानेनयथोक्तेनप्रसाधयेत् अथविवृतामाह विवृतास्यांम
हादाहांपक्कोदुंबरसन्निभांविवृतामितितांविद्यात्पित्तोत्थांपरिमण्डलां पवित:ग्रोपवती अ
थेंद्रवृद्धामाह पद्मकर्णिकवन्मध्येपिडकांपिडकाचितां इंद्रवृद्धांतुतांविद्याद्वातपित्तोत्थि

३

तां भिषक् पद्मकर्णिकवत् पद्मफलाधारोपमां पिडकां चितां किंजल्कवद्बहुपिडकां वे ३२
ष्टितां अथ गर्दभिकामाह मंडलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तां पिडकां चितां रुजाकरीं गर्दभिकां तां वि
द्याद्वातपित्तजां अथ जालगर्दभमाह विसर्पवत्सर्पति यः शोफस्तनुरपाकवान् दाहज्व
रकरः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः अपाकवान् ईषत्पाकवान् पित्तकृतत्वेन सर्वथा पाकाभा
वस्याप्युक्तत्वात् अयमग्निवात इति ख्यातः अथ विवृतेन्द्रवृद्धागर्दभिकाजालगर्दभानां कि
त्सा विवृतामिन्द्रवृद्धां गर्दभीं जालगर्दभं पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक्
पाके तु रोपयेद्द्राक्ष्यैः पक्कैर्मधुरभेषजैः अथ कच्छपिकामाह ग्रंथिताः पंच वा षड्वा दारुणाः क
च्छपोन्नताः कफानिलाभ्यां पिडकास्ताः स्मृताः कच्छपी बुधैः कच्छपोन्नताः मध्ये प्रोन्नताः प्रांतेन
ताः अथ तस्याश्चिकित्सा कच्छपीं स्वेदयेत्पूर्वं ततः एभिः प्रलेपयेत् कल्कीकृतैर्निशाकुष्ठ
शिलातालकदारुभिः तां पक्कां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रणचिकित्सकः अथ शर्करार्बुदस्य

तल्लक्षणमाह प्राप्य मांसं शिरास्नायुं मेदः श्लेष्मान्वितानिलः ग्रंथीः कुर्वन्नसौ भिन्नो मधुसर्पिर्व
सानिभं स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र संदृश्यते ऽनिलः मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयत्यतः दुर्ग
न्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः स्रवंति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्बुदं शर्करा वालुकातु
ल्यत्वात् अथ शर्करार्बुदस्य चिकित्सा मेदोर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदं अथ षस हेतुका
सलक्षणान्कृमिचिह्निकारानाह शुक्रस्य चाप्यनुत्साहकर्मस्वल्पमुच्यते अस्वास्थ्यं चित्त
तास्यंतमूरतिः कण्ठेतुधैः उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकष्ठीवनेरितं हृदयं पीड्यते वास्य तमुल्लेखं
विनिर्दिशेत् वक्त्रे मधुरतां तंद्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः न चान्नं रोचते यस्य ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत्
ग्लानि रोगजः कुर्यात् दुःखादजीर्णो श्लेष्मा भवेत् उद्दानकोपादाहारः सुस्थितत्वाच्चयं भवेत् एव
तस्मिन्नर्गमनं तस्मुद्गारं प्रचकृते आटोपो गुडगुडा गूढः ऊर्ध्वको जनरसं नवः तमस्थ्यस्मेवय ज्ञानं
तत्समं कण्ठेतुधैः इति हृद्रोगाधिकारः अथ शिरोरोगाधिकारः तत्र शिरोरोगस्य निदानं संख्या

वाह शिरोरोगास्तु जायंते वातपित्तकफैस्त्रिभिः सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा सूर्या
वर्तानंतवातार्धांसवकार्णव भेदकाः एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रवक्ष्यते शिरोरोगाः अत्र
शिरोरोगाः इह लक्षणानुगाभिधीयते शिरोरोग इति वातपित्तकफैस्त्रिभिरित्युक्तत्रित्वमभ्युपगम्यत एवय
सुलक्षितैस्त्रिभिरिति ग्रहणं सर्वेषां शिरोरोगाणां सन्निपातजत्वख्यापनार्थं वातादिभेदजास्तु कर्ष
तु यदुक्तं सर्व एव शिरोरोगाः सन्निपातसमुद्भवाः औत्कटात्कीर्तितास्ते दिग्दर्शेति क्षये
ण स्वरसादिक्षयेण वातिकस्य लक्षणमाह यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवंति तीव्रा निशि वा
तिमात्रं बंधोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोभितापः समीरणेन अनिमित्तं अतर्कितं विपक्ष्ट
निमित्तं निशि वातिमात्रं रात्रौ शैत्येन वायोराधिक्यात् उपतापः स्वेदनं शिरोभितापः शिरःपी
डा पैत्तिकमाह यस्योष्णमंगारचितं यथैव भवेच्छिरो दह्यति चाक्षिनासं शीतेन रात्रौ च भ
वेच्छमश्च शिरोभितापस्सतु पित्तकोपात् दह्यतीत्यार्षत्वात् श्लैष्मिकमाह शिरो भवेद्यस्य क

मा०पं०
३२२

फोपदिग्धंगुरुप्रतिष्टब्धमथोहिमंचसूनाक्षिनासावदनंचयस्यशिरोभितापस्तुकफप्रको
पात् कफोपदिग्धंअंतःकफलिप्तंप्रतिष्टब्धंस्तब्धंशिरःसन्निपातिकमाह शिरोभितापेत्रि
तयप्रवृत्तेसर्वाणिलिंगानिसमुद्भवंति रक्तजमाह रक्तात्मकःपित्तसमानलिंगःस्पर्शासहत्वं
शिरसोभवेच्च पैत्तिकाभेदलिंगमाह स्पर्शासहत्वमिति क्षयजमाह वसावलासक्षतसं
भवानांशिरोगतानामतिसंक्षयेण क्षयप्रवृत्तःशिरसोभितापःकष्टोभवेदुग्ररुजोतिमा
त्रं क्षतसंभवंरुधिरं कष्टःकष्टसाध्यः क्रिमिजमाह निस्तुद्यतेयस्यशिरोतिमात्रंसंभक्ष्यमा
णंस्फुरतीवचान्तः घ्राणाच्चगच्छेद्रुधिरंसपूयंशिरोभितापःक्रिमिभिःसघोरःसंभक्ष्यमाणंक्रि
मिभिरितिशेषः घ्राणाच्चेति चकारेणक्रिमिनिर्गमोपिबोध्यते सूर्यावर्तमाह सूर्योदयंया
प्रतिमंदमंदमक्षिभ्रुवोरुक्समुपैतिगाढं विवर्द्धतेचांशुमतासहैवसूर्यापवृत्तौविनिवर्त्तये
च्चशीतेनसंशांतिंलभेतचाकिंचिदुष्णेनजंतुःसुखमाप्नुयाद्वा सर्वात्मकंकष्टतममंविकारं

३१

सूर्य्यापवृत्तं तमुदाहरंति सूर्योदयं प्रतिलक्षीकृत्य आरभेतियावत् यारुक् अक्षिता भ्रुवा
समुपैतीतिसंबंधः सूर्य्यस्यापवृत्तौ सूर्य्यस्याधोगतौ अनंतवातमाह दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव
मन्यासंपीड्य वा टं स्वरुजां सुतीव्रां कुर्वन्ति साक्षिभ्रुविशंखदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेष
तस्तु गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कंपं हनुग्रहं लोचनजान् विकारान् अनंतवातं तमुदाहरंति दो
षत्रयोत्थं शिरसो विकारम् एवंशब्दो वाप्यर्थः अव्ययानामनेकार्थत्वात् स्वरुजांसंघा
रुजां मध्याद्याहगौरवादिरूपां दोषाः कुर्वंतीत्यर्थः अनंतवातः अक्ष्यादिषु स्थितिं करोति वि
शेषतस्तु गण्डस्य पार्श्वे स्थितिं करोति पीड्या स्थितिं कृत्वा कफादीन् करोति शंखक
माह पित्तरक्तानिलाः दुष्टाः शंखदेशे विमूर्च्छिताः तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वंति दारुणं
स शिरो विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शंखको नाम नामतः त्र्यहं जी
वति भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् पित्तरक्तानिलाः अत्र कफोपि योज्यः कृतानुतापः कु

प्र०प्र०
३२३

फपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् विमूर्छिताः पूर्वरूपाः सन्त्येषु शिरोवातात् त्रिरात्रमवधि भूतास्त्रि
रात्रमध्य इतियावत् अर्द्धावभेदकमाह रूक्षाशनात्यध्यशनानावश्यप्राग्वातमैथुनैः वेगसं
धारणायासव्यायामैः कुपितोनिलः केवलः सकफोवार्द्धशिरसः हित्वा शिरसोवली मन्याभ्रूशंख
वर्णाक्षिललाटार्द्धेषु वेदनां शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः नयनं वाथवा श्रो
त्रमभिवृद्धो विनाशयेत् अवश्यः अवश्यायः आयासः अतिचलनमारोहणोद्वहनादिः व्या
यामः मल्लश्रमः शस्त्रारणिनिभां शस्त्रपातेनेव वज्रपातेनेव वेदनां अथ शिरोरोगाणां चिकि
त्सा वातजात शिरोरोगे स्नेहस्वेदं विमर्दनं पानाहारोपनाहांश्च कुर्यात् शतमयायदानक्क
ष्टमेरंडमूलं च नागरं तक्रपेषितं पाण्डुं भाले लेपनतो हरेत् रुजः श्वासकृद्रोगस्तस्य नस्यं वि
शेषतः शिरःशूलं हरत्येव विधेयो नात्र संशयः अथ शिरोवस्तिविधिः आशिरोव्याधितश्च
र्म षोडशांगुलमुच्छ्रितं तेनावेष्ट्य शिरोधस्तात् माषकल्केन लेपयेत् निश्चलस्योपविष्टस्य

३९

तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत् धारयेद्यावद्रुजः शांतो यामं यामार्द्धमेव वा ॥ शिरोबस्तिर्हरत्येष शिरोरोगान्म
रुद्भवं हनुमन्याक्षिकर्णार्तिं मर्दितं मूर्द्धकंपनं विना भोजनमेवैष शिरोबस्तिः प्रयुज्यते दिना
नि स सप्त वा पंच वा रुक्शांतिः स्यात्ततो पि वा ततोपनीय तैलं हस्तौ मोचयेद्धस्तिबंधनं शिरोनल्लाटवदन
ग्रीवांसादीन्विमर्दयेत् सुखोष्णेनांभसा गात्रं प्रक्षाल्याश्नीयाद्धितं ग्रामियं ज्ञात्वा तं पथ्यं तत्र
शीतत्रयो पि च मुद्गमाषान्कुलत्थांश्चान्वादेशानिशि केवलान् कटुकोष्णान् ससर्पिष्कानु
ष्णक्षीरं पिबेत्तथा ॥ पित्तात्मके शिरोरोगे शीतानां चंदनांभसा कुमुदोत्पलपद्मानां स्पर्शाः सेव्या
श्च मारुताः सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितं ॥ सः श्वासकुंकुगरो ऽन्यः कर्पूरं कुंकुमं नवं
सिताछागीपयः सर्वं चंदनेनानुधर्षयेत् ॥ तस्य नस्यं निषेवेद्युः पित्तजायां शिरोरुजि ॥ किंतु मस्त
कशूलेष्वेषु सर्वेष्वेव हितं मतं ॥ गुडनागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥ रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोज
जनालेपसेवनं ॥ शीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषाद्रक्तमोक्षणं ॥ कफजे लंघनं स्वेदो रूक्षोष्णैः

पावकात्मकैः सन्निपात भवेत्कार्य्यासन्निपातहरा क्रिया पुराणस्सर्प्पिषः पानं विरेको पेण दिनाति
हि एरंडमूलं तगरं स्नाताका जीवंतिकासैंधवरास्निके च भृंगं विडंगं मधुयष्टिका च क्लिंत्वौष
धं कृष्णतिलस्यतैलं अजापयस्तैलविमिश्रितं चतुर्गुणं भृंगरसे विपक्कं षट्विंदवोनासिकयोः
प्रदेयाः सर्वान्निहन्युः शिरसो विकारान् युतांश्च केशांश्च लितांश्च दंतानिवद्ध भूतान्सुदृढांकरो
ति सुपर्णगृध्रप्रतिमं च चक्षुः कुर्वन्निषाद्धोरधिकं बलं च जीवंतिकात्रहरीतकी नागकर्कि
त्रोषध षड्बिंदुतैलं वंहकमि स्यजे कृष्णयना नायुकर्त्तव्योद्दहणो विधिः पानेनस्ये च सर्प्पिःस्या
द्वात घृः मधुरैः शृतं कृमिजे व्योषनकाकृत्रिपुत्रीजैश्च नावनं अजमूत्रयुतं नस्यं कर्तव्यं कृमिवु
स्मरं सूर्य्यावर्त्ते विधातमनस्य कर्म्मादि भेषजं योजयेत्सपुंड्सर्प्पिर्धृत पूराश्च भक्ष्येत् नावनं क्षी
रसर्प्पिस्यां पानं च कुल्माससर्प्पिषोः क्षारपिष्टैस्तिलैः स्वेदोजा वनायै। अत्रापस्यते भृंगराजरसस्का
गक्षीरस्तुल्याकर्त्तापितः सूर्य्यावर्त्ते निहंत्याशु नरूपेनैव प्रयोगराट् अर्द्धावभेदके पूर्वंसेहस्वे

देहि भेषजं विरेकः कायशुद्धिश्च धूमः स्निग्धोष्णभोजनं विडंगानि तिलान्कुष्ठं समान् पिष्ट्वा वि
लेपयेत् भक्ष्यं चाप्याचरेत्तस्मादर्द्धभेदं व्यपोहति पिबेत्सशर्करं क्षीरं नारंवा नालिकेरजं सुशीतं
वा पिबानीयं सर्पिर्वातस्ता नस्ययोः नाशिकया पिबेदित्यन्वयः तयोः सूर्यावर्त्तार्द्धभेदकयोः श्र
न तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्ते हितो विधिः भ्रमाय धृष्ट्य कर्त्तव्योऽनंतप्रशांतये आहारश्च प्रदातव्यो तवात
पित्तविनाशनः मधुमस्तकसंयावघृतपूरैर्विशेषतः संयावः पक्वान्नविशेषः पेरकियां इति लो
के म च मधुमस्तकः मधुनोपलिप्तः घृतपूरो पूपः पथ्यादिधात्रीरजनीगुडूची भूनिंबनिंबैः सप
डंकषायः भृंगराजकरागोक्षि भ्रूशिरोदईश्च ललंनिदंतितानासानि हंत रूपेण पथ्यादिक्वाथः दार्वी
हरिद्रामंजिष्ठा सा निबो नागरपद्मकं एतत्प्रलेपनं कुर्याच्छंखकप्रशांतये भीतत्तोयाभि
षेकश्च भीतलयुं भ्रो क्षीरसेचनं कन्दकेश्च क्षीरहशानंगरवकेलेपनं हितम् सर्वेशुध्यस्याम धुक
माषः स्यात्पर्यात्रांत्तु विषं भवेत् तयोश्चूर्णं तु सर्वेषां स्यात्तच्चूर्णं सर्षपोन्मितं नासिकायां तरेत्

मा०प्र०
३२५

संसर्वे त्रीणि येन यथां हरेत् दृष्टकायोपयोगो यमनुनाभिविभिराहतः आधाय शुक्तिकाचूर्णं चूर्णितेन
वसादरं तमसंयोजितं गंधातस्य न नुपतित्रीणिवक्कु इति शिरोरोगाधिकारः अथ नेत्रस्य प्रमाण
माह विद्याद्व्यंगुलबाहुल्यं स्वांगुष्ठोदरसंमितं द्व्यंगुलं सर्वतः सार्द्धं भिषक् नयनमंडलम् द्व्यं
गुलेन बाहुल्यं द्व्यंगुलप्रमाणं स्थौल्यं यस्य तत् स्थौल्यस्य अंगुलीनां वैषम्यात्पुनराह स्वांगुष्ठो
दरसंमितं द्व्यंगुलं सर्वतः सार्द्धं स्यादिति घ्राणे नेत्रस्यापांगान्याह पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां म
ण्डलानि तु अनुपूर्वं तु ते मध्याश्चत्वारोन्त्याय यथोत्तरं ते पक्ष्मादयो दृष्ट्यन्ताः अनुपूर्वं यथापूर्वं म
ध्याश्चत्वारः दृष्ट्यादयः यथोत्तरं अन्त्याः तत्र नेत्रमण्डलेष्वस्य सन्तियोधयो भवंतीत्याह द्वादश
मा भयोर्दृष्टौ तन्मैवान्योगदातु भौ कृष्णभागे तु चत्वारो दशैकः शुक्लभागतः तत्र दृष्ट्यावर्त्मौ
नत्सेष्वेको विंशतिश्च पक्ष्मजौ द्वौ प्रकीर्तितौ नवसंधिषु सर्वस्मिन्नेत्रे सप्तदशाश्रिताः एवं नेत्रस
मपास्त्वष्टसप्ततिरामयाः तत्र दृष्टावन्यौ द्वौ चरकोक्तौ सुश्रुतोक्तषट्सप्ततिसंख्येभ्योऽधिकौ

सुश्रुतोक्तान् षट्सप्ततिसंख्यानाह वाताद्दश तथा पित्तात्कफाच्चैव त्रयोदश रक्तात्षोडश विज्ञे
याः सर्वजाः पंचविंशतिः वाह्यौ पुनर्द्वौ नयने रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः नेत्ररोगाणां समान्यतो वि
प्रकृष्टसन्निकृष्टं च निदानमाह उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च स्वेदा
द्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात् शुक्तारनालाम्लकुलत्थमाषाद्विण्मूत्रवा
तागमनिग्रहाच्च प्रसक्तसंरोदनशोकतापाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात् तथा ऋतूनां च वि
पर्ययेण क्लेशाभितापादतिमैथुनाच्च वाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयंति
दोषाः उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशात् आतपादिजनितोष्मणा सहवह्निभूतस्य नयनतेजसो ज
लावगाहनेनाभिभवात् दूरेक्षणात् दूरस्थसूक्ष्मदर्शनात् स्वेदात् स्विद्यते अनेनेति स्वेदोऽ
ग्न्यादिस्तस्मात् रजोधूमनिषेवणात् नेत्रेण शोकतापात् शोकजनितात्संतापात् शिरोऽभि
घातात् शिरसि प्रहारात् ऋतूनां विपर्ययेण ऋतूक्तचर्याविपरीताचरणेन क्लेशाभितापात्

क्लिन्नपेते ऽनेनेति क्लेदनः कामक्रोधप्रदुःखं तेनाभितापः पीडा ततः बाष्पग्रहणात् अश्रुवेगविधाता
त् संप्राप्तिमाह शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्द्धमाश्रितैः जायंते नेत्र भागेषु रोगाः परमदारुणाः ने
त्र भागेषु नेत्रस्य दृष्याः चत्वपटलेषु आदौ दृष्टिरोगानाह तत्र दृष्टिलक्षणं मसूरदलमात्रां तु पंचभूतप्र
सादजां खद्योतविस्फुलिंगाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः आवृतां पटलेनाक्ष्णो र्बाह्येन विवराकृतिं शी
तसात्म्यां नृणां दृष्टिर्माहुर्नयनचिंतकाः मसूरदलमात्रां नेत्रगत कृष्णमण्डलमध्यस्थं मसूरविदल
प्रमाणम् निमेषेः कदाचिद्द्योताभावात् खद्योतवन्निमेषाभावे विद्योतमानत्वात् विस्फुलिंगवत् अ
व्ययैः चिरस्थायिभिः तेजोभिः सिद्धां तस्य न्नां विवराकृतिं सच्छिद्रां त् अक्ष्णो र्बाह्येन पटलेन तस्य र
क्षाक्षानिसरूपानि कदाचिदपपतृपति प्रपमे पूर्णो भ्यंतरे न तु बाह्ये दृष्टेरसंधारभूतया आवृतां
तत्र पटलानि चत्वारि भवंति तान्याह तेजो जलाश्रितं बाह्यं ते ष्वन्यत्पिशिताश्रितं मेदस्तृतीयं पटलं
माश्रितेत्वस्थिषापरं धमं पंचमं पंचमांससमं दृष्टेस्तेषां वाकुल्यमिष्यते अत्र तेजो रक्तं जलं रसः ते

नरसरक्ताधारमित्यर्थः पटलं त्वक् अपरं चतुर्थं दृष्टेः स्वांगुष्टोदरस्थूलस्य नेत्रस्य पंचमांससमंतेषां
चतुर्णांपटलानां मिलितानां बाहुल्यमस्यैवोत्पद्यते तत्रप्रथमपटलगतस्य दोषस्य स्वभावमाह प्रथ
मेपटलेयस्य दोषोदृष्टौव्यवस्थितः अव्यक्तरेदोषाःपटलेसमधिष्ठिताः एकैकमनुपद्यंतेपर्य्यायात्स्पट
लांतरमितिविदेहवचनात् व्यवस्थितःस्थितः अव्यक्तानि ईषद्व्यक्तानिरूपाणिअरुणवर्णादियुक्ता
निवातेनपित्तेनादित्यखद्योतादिदीपितानीलवर्णानि कफेनशुक्लचामरगौराणिवर्णानि रक्तेनरक्तवर्णा
निसन्निपातेनविविधानीति एवंद्वितीयतृतीयचतुर्थपटलेष्वपिव्याख्येयं अथकदाचित्तद्रूप
तिव्यक्तान्येवेतिविशेषःदोषात्स्यात्तया अथद्वितीयपटलगतस्याह दृष्टिर्भृशंविकलतिद्वितीयपट
लेगते मक्षिकामशकान्केशान्जालकानीवपश्यति मण्डलानिपताकाश्चमरीचिःकुंडलानिचप
रिप्लवांश्चविविधान्वर्षमभ्रंतमांसिच दूरस्थानिचरूपाणिमन्यतेचसमीपतः समीपस्थादूरेचदृ
ष्टेर्गोचरविभ्रमात् यत्नवानपिचात्यर्थंसूच्याश्छिद्रंनपश्यति विकलतिविकलंआचरतिविक

भा०प्र०
३२८

त्वतिनाल्लिङ्गनाशेऽक्षिप्रवेत्ति रूपं सम्यक्कृत्वा गृहीतुं न शक्नोति विकलत्वमेव विवृणोति मक्षि
कादीन् जालकानीव पश्यति गोचरविभ्रमात् गोचरो रूपं तत्र विभ्रमः अथ यथा ग्रहणं तस्मा
त् तृतीयपटलगतस्माद् ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात् तृतीयपटलं गते सुमहान्त्यपि रूपाणि च्छादिता
नीव चाम्बरैः कर्णनासाक्षिरूपाणि विकृतानि च पश्यति अत्रागारुपाप्तिमाह यथादोषं च रज्ये
त दृष्टिर्दोषे बलीयसि यथायथं दोषवर्णेनारुणपीतकृष्णतादियुज्यते दृष्टिर्दोषे बलीयसि रक्त
मांसमेदःसहाये च भवति तृतीयपटलगतस्य दोषस्य तथा स्वभावाद्धाराणोपलब्धिः तृतीयपट
लादारभ्य राणादयस्त्वपर्णः अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते पार्श्वस्थिते पुनर्दोषे पा
र्श्वस्थानि न पश्यति समन्ततःस्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं
[illegible] प्रपश्यति दोषे दृष्टिस्थिते तिर्यग्गेकं चैव मन्यते द्विधा द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानव
स्थिते ऊर्ध्वं पश्यति ऊर्ध्वमपि यादृक् पश्यति तादृक्कृत्वाह सुमहान्तीत्यादि अम्बरैः वस्त्रैः अ

धःस्थेतुसमीपस्थंनपश्यतीत्यन्वयः तथा उपरिस्थितेदोषेदूरस्थंनपश्यतिसमंततः उपर्य्यधः
पार्श्वेषुसंकुलानिभिन्नान्यपिरूपाणिमिश्रितानीवपश्यतीत्यन्वयः अनवस्थिते अनियताव
स्थानेवहुधावहूनिपश्यति चतुर्थपटलगतदोषमाह तिमिराख्यःसवैदोषश्चतुर्थपटलंग
तः रुणद्धिसर्वतोदृष्टिंलिंगनाशाइतिक्वचित् अस्मिन्नपितमोभूतेनातिरूढेमहागदे चंद्रादि
त्यौसनक्षत्रावंतरिक्षेचविद्युतः निर्म्मलानिचतेजांसिभ्राजिष्णूनिचपश्यति सएवलिंगनाश
स्तुनीलिकाकाचसंज्ञितः योदोषः दोषोऽत्ररोगोपिदोषाख्यंलभतेइत्यागमात् चतुर्थपटलंवाह्यंप
टलंगतःसतिमिराख्यः तिमिरदर्शनेनेतितिमिरमस्यास्तीतितिमिरः अर्शआदित्वादच् तस्यलक्ष
णमाह रुणद्धीत्यादितिमिराख्यःसर्वतःसर्वत्रलिंगनाशः इतिक्वचित् तंत्रांतरेलिंगनाशसंज्ञः
अत्रनिरुक्तिश्च लिंग्यतेविद्यतेऽनेनेतिलिंगंदृष्टितेजः तस्यनाशोऽस्मिन्नितिलिंगनाशः अस्मि
न्नपितिमिरेऽपितमोभूतेतमस्तुल्ये अत्रभूतशब्दस्तुल्यार्थः भूतंप्राण्यतीतेसमेत्रिष्वपीत्यमरवच

भा०प्र०
३२८

नात् नातिरूढे स्पर्शेगे नवेचंद्रादित्यौ नक्षत्राणि च पतंगवत्ति भूमिस्तमोमयपित्याह तत्रास्य चतुर्दंत्रा नात्रक्लि
रतत्राह अंतरिक्षे अंतरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेतमो ऽपि भवत्वात् तेजांसि अग्न्यादेः मुक्ति स्फूनि
रत्नसुवर्णादीनि अस्मिन्रोगे विरजैश्चैरदीप्सुज्ञापिनपत्रपतीत्यात्रायः तस्यैव लिंगनात्रास्य नामांत
रमाह नीलिकाकाचसंज्ञितैः नीलिकाकाचेति नामांतराण्यायुक्तः यः तृतीयपटलगतः काचसंज्ञि
तो दोषः स एवोपेक्षया चतुर्थे पटलेषु लिंगनात्रो नीलिकासंज्ञः तुल्यः पुनरर्थ यषोवाच तिमिरः का
चस्त्वेष विज्ञेयो याप्यस्त्रिपटलस्थितः चतुर्थपटलप्राप्ते लिंगनाशः स उच्यते दृष्टिरोगाणां संख्या
नामानि चाह दृष्ट्याश्रयाः षड्भूषडेव रोगाः षड्लिंगनाशाय भवंति तत्र वातेन पित्तेन कफेन सर्वैः रक्ता
स्रसरिस्राष्यमिधस्रषष्टः दृष्ट्याश्रयारोगाः षट् द्वादत्रोस्लपर्धेः तत्र लिंगनाशाः षट्तानि दृष्ट्वाणीति वाते
नेत्यादि तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चाम्लस्तु पधूमदर्शी यो ह्रस्वजात्यो नकुलांधसंज्ञो गं
भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः तत्र ह्यावत्यो

च तंत्रे चाप्यौगदोबद्धोसन्निमित्तकौ तेषुवातजस्यलिंगनाशस्यलक्षणमाह वातेनखलु
रूपाणि भ्रमंतीवसपश्यति आविलान्यरुणाभानिव्याविद्धानीवमानवः आविलानिकलु
षाणिअरुणानिअभकलोहितयुक्तानिव्याविधानिकुटिलानीव पैत्तिकमाह पित्तेनादि
त्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् नृत्यतश्चैवशिखिनःसर्वंनीलंचपश्यति आदित्यादीनां
गुणान्रूपाणि श्लैष्मिकमाह कफेनपश्येद्रूपाणिस्निग्धानिचसितानिच सलिलप्लावि
तानीवजालकानि चमानवः सन्निपातजमाह सन्निपातेनचित्राणिविप्लुतानिचपश्यति
बहुधाद्विधावाप्यसर्वाण्येवसमंततः हीनाधिकांगान्यथवाज्योतींष्यपिचपश्यति चित्रा
णिनानावर्णानिविप्लुतानिविपरीतानिवैपरीत्यंविहूणेतिवक्रधेत्यास्रजमाह पश्येद्रक्तेनर
क्तानितमांसिविविधानिच हरितश्यावकृष्णानिपीतान्यपिचमानवः परिम्लायिनमाह रक्ते
नमूर्छितंपित्तंपरिम्लायिनमाचरेत् तेनपीतादिशः पश्येदुद्यंतमिव भास्करं विकीर्णमानः

भा॰प्र॰ ३२९

खद्योतैर्हांस्तेजांसि चैव हि विकार्यमानमाप्यमानात् तेजांसि चाग्न्यादेरिव वातादिजनि
तैर्नेत्रवर्णैरपि च षड्विधः लिंगनाशो निगदितो वर्णवातो द्वितीयथा रागोरुणोमारुतात् प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् कफात्सितः शोणितः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्र वा
तादिना हेतुभूतेन जनितेनेत्रविषये मण्डलेरूपविशेषमाह अरुणं मण्डलं वातात्त्वंचलं
परुषं तथा पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकं श्वेतपीतं वा कथमेतत्। व्याधिप्रभावा
त् श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शंखकुंदेंदुपाण्डुरं चलपद्मपलाशस्थः शुक्लो बिंदुरिवांभसः। मृद्य
माने तु नयने मंडलं तद्विसर्प्पति वक्रलं स्थूलं मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिंगनाशे त्रिदोषजे प्रवा
लपद्मपत्राभं मंडलं शोणितात्मकं चित्रं वातादिवर्णैः रक्तजं मंडलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्र
भं स्थूलकाचमेवारुणप्रभावस्थितं एतेन स्थौल्यमरुणत्वं चबोध्येत दोषक्रयादित्या
दितत्र परिमाप्तिनि कालांतरेण दोषक्रयात् कदाचित्स्वयमेव दर्शनं स्यात् अनुक्तयथा

द्राहगौरवादि दोषलिंगसंप्रहार्यमाह यथास्वंदोषलिंगानिसर्वेष्वेव भवंतिहि पित्तविद
ग्धदृष्टेर्लक्षणमाह पित्तेनदुष्टेनगतेनदृष्टिः पीता भवेद्यस्यनरस्यदृष्टिः पीतानिरूपाणिच
तेनपश्यन्सवैनरः पित्तविदग्धदृष्टिः पित्तेनगतेनदृष्टिः दृष्टावपिप्रथमद्वितीयेपटलेगतेन
बोधव्यं तेनमाधिनातस्मिन्नेवदृष्टेः तृतीयंपटलंगतेरूपविशेषमाह प्राप्तेतृतीयंपटलंतु
दोषेदिवानपश्येन्निशिवीक्षितेसः रात्रौसशीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावात्सकलानिवि
पश्येत् दोषेऽत्रापिपित्ते श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिंगमाह तथानरःश्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव
शुक्लानिहिमन्यतेतु अत्रापिश्लेष्मणोदृष्टेःप्रथमद्वितीयपटलगतस्येतल्लिंगंबोध्यं सएव
श्लेष्मादृष्टेःपटलंतृतीयंगतोनक्तांध्यंकरोतीत्याह त्रिषुस्थितोयःपटलेषुदोषोनक्तांध्यमाप
दयतिप्रसह्य दिवाससूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तुरूपाणिकफाल्पभावात् दोषोऽत्रक
फस्तस्योपक्रांतत्वात् नक्तांध्यश्लेष्मविदग्धदृष्टावंतर्भूतत्वात् नपृथग्गणना भूमदर्शिन

माह शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहतायस्यनरस्यदृष्टिः धूम्रांस्तथापश्यतिसर्वभावा
न्सधूमदर्शीतिनरःप्रदिष्टः शिरोऽभितापः शिरसिधर्मादिनासंतापः एतस्यपित्तदोषोबोध्यः
ह्रस्वजाड्यमाह योवासरेपश्यतिकृच्छ्रतोयद्रूपंमहच्चापिनिरीक्षितेऽल्पं रात्रौपुनर्यःप्रकृतानि
पश्येत्सह्रस्वजाड्योमुनिभिःप्रदिष्टः नकुलांध्यमाह विद्योततेयस्यनरस्यदृष्टिर्दोषाभिपन्ना
नकुलस्ययद्वत् चित्राणिरूपाणिदिवासपश्येत्सवैविकारोनकुलांध्यसंज्ञः दृष्टिर्विरू
पाश्वसनोपसृष्टा संकुच्यतेऽभ्यंतरतस्तुयातिरुजावगाढाचतमक्षिरोगंगंभीरकेतिप्रवदंति
तज्ज्ञाः वातोपद्रुतारुजावगाढागंभीरवेदनान्विता एवंदृष्टिगताद्वादशरोगकथिताः बाह्योपुनर्द्वावि
हसंप्रदिष्टौनिमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च निमित्ततस्तत्रशिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यंदनिदर्शनैःसः
बाह्योसुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ तत्रनिमित्तमाह शिरोऽभितापात् शिरोऽभितप्यते
येनविषकुसुमगंधवह्न्यादितस्माच्छिरोऽभितापस्तस्मात् अभिष्यंदनिदर्शनैः रक्ताभिष्यंद

ल्लिंग इति गयदासः सन्निपाताभिष्यंदलिंग इति कार्त्तिकः अनिमित्तमाह सुरर्षिगंधर्वमहोर
गाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य सल्लिंगनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः अ
नुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शनं निमित्तमप्यनिमित्तं मन्यते अनिमित्ततो लिंगनाशस्य लक्षण
माह तत्राक्षि विस्पष्टमिव प्रभाति वैडूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः विस्पष्टं ज्योतियुक्तं वैडूर्यव
र्णा नृपमाविभासा निर्मला एवं चतुर्दश दृष्टिरोगाः तेयथा वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः रक्त
जः सान्निपातिकः विम्लायि एवं षट् लिंगनाशाः दिवांधः रात्र्यंधः धूमदर्शी ह्रस्वजात्यः नकुलांधः
गंभीरिकाः एवं षट् अपरे रोगाः एवं द्वादश बाह्या चापरौ द्वौ सनिमित्तानिमित्तजौ एवं चतुर्द
शदृष्टिरोगाः इति दृष्टिरोगाः अथ दृष्टिमण्डलप्रत्यासन्नतया कृष्णगतविकाराभिधानं अथ
कृष्णमण्डलजान् रोगाः तेषां नामान्यभिसंख्यां चाह यत्सव्रणं शुक्रमथाव्रणं च पाकात्ययश्चा
प्यजकास्तथैव चत्वार एते नयनामयास्तु कृष्णप्रदेशे नियता भवंति तत्र सव्रणशुक्रलिंगमाह

भा०प्र०
३२१

निमग्नरूपं तु भवेद्धि क्रक्षेत्र सैव विरूपं प्रविभाति यस्य हे आवंश्च वेद्यं न मतावचापि तत्स्वरूपेणानू
क्रमुदाहरंति निमग्नरूपमित्यात्मक विशेषणं सैव विरूपमिति नुक्तस्य वर्त्तनत्वे यथा वत्वं
च बोधयति स्व वेद्यत्वेनैव भावे बोधिते भाव पदं निरंतरभाव बोधनार्थं आसमस्ताधारा घृणतक्र
णमाह दृष्टेः समीपेन भवेत्तु यत्न नचावगाढं न च संभवेद्यत् आवेदनं यन्न च युग्मनुक्तं तत्सिद्धि
साया ति कदाचिदेव नचावगाढं एकत्वागतिनचसम्भवेत् भत्यर्थमित्यर्थः आवेदनं ईषद्वेद
नं न च युग्मनुक्तं युग्मं = अनुक्तमित्यिक्त तन्नुक्तं एवमित्यर्थः एवंविधं संवेदणं कदाचित् सिध्यंति
एतद्धि परात्तं न सिध्यति अथवणनुक्तमाह स्पंदात्मकं लक्षणतं तु अनुक्तं शंखं डुकं दपुतिमा
व भासं वेद्यायसा भ्रप्रततु प्रकानूमथार्थरूपंएणं सा ध्यतमेवदंति स्पंदात्मकं आ भिष्पंदहेतुकं स
वेषाम क्षिरोगणाम निष्पंदहेतुकत्वेपि नियमबोधनार्थं स्पंदात्मकमिति शंखं डुकुं दस्म द्वा
भव भासत्वे एतेनक्तुक त्वं बोधितं वेद्यपसा भ्रप्रततुप्रकनं आकानं आकाशस्यमेववक्त

सुयथास्यादेवंप्रकाशयत् शुक्लं चंद्रार्केन्दुकुंदप्रतिमावभासत्वेनैव लक्ष्यं वेदितायसाध्ययदृहणे से
जत्वाभाव्यवच्छेदनार्थं साध्यतमस्याप्यसाध्यस्य भेदेन कष्टसाध्यतामाह गंभीरजातं बहलं च
शुक्रं चिरोत्थितं चापि वदंति कृच्छ्रं गंभीरजातं छित्त्वक्गतं बहलं पुष्टं असाध्यतां चाह
विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं च चलं शिरासक्तमदृष्टिकृच्च छित्त्वग्गतं लोहितमंतलश्च चिरोत्थि
तं चापि विवर्जनीयं विच्छिन्नमध्यं पिशितवर्णमांसत्वान्निम्नमध्यं सिरासक्तं शिरायां जातं अदृष्टि
कृतदर्शनाभावकृत् छित्त्वग्गतं पटलद्वयगतं एतद्विच्छिन्नमध्यत्वादिलिंगसहितं असाध्यं न तु
केवलं गंभीरजातस्य कष्टसाध्यत्वाभिधानात् एवं चिरोत्थितमपि अपरमप्यसाध्यलक्षणमा
ह उष्णाश्रुपातः पिडका च नेत्रे यस्मिन्भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रं तदप्यसाध्यं प्रवदंति केचिदन्ये तु वा
तित्तिरपक्षतुल्यं मुद्गनिभं च शुक्रं आकारेणेति तत्र नेत्रं ततः तित्तिरपक्षतुल्यं तित्तिरपक्षवद्बलक्षि
पाकात्ययमाह श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमंडलं तु तमक्षिपाकात्ययमा/क्षि॰

भा० प्र०
३३२

कार्यं सर्वात्मकं जानीयात् पित्तव्यमाकुः यः श्वेतदोषेण कृतः तमक्लिकोपं अक्लिपाकात्ययमाह अत्र
पाकोपिस्मात् अतस्तुश्रुतः शोफाश्रुपाकात्रियुतिचनेत्र इति अजकातमाह अजापुरीषप्रतिमो
रुजावानसलोहितोलोहितपिच्छिलाश्रु विगृह्य कृष्णं प्रचयोभ्युपैति तं चाजकाजातमितिव्यवस्ये
तू यस्य प्रचयस्तत्र प्राय: स च मंदसो बोधव्यो यत एतान्यपात्यतिविविधेहेन तृतीयपटले कपितात्कलोहि
तः विगृह्य कृष्णं अभ्युपैति महत्त्वेन समस्तं कृष्णभागं प्रसित्वा आयाति व्यवस्येत् जानीयात् इ
ति कृष्णमंडलजा रोगा अथ शुक्लभागजा रोगास्तेषां नामानि संख्यां चाह प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधि
मांसस्नायुर्मसंज्ञा: खलु पंचरोगा: स्याच्छुक्तिका सार्जुनपिष्टकाख्या जालं सिराणां पिडकाश्चता
सां रोगावज्रासमपस्थितेन सार्द्धमेकादशोक्ता: खलु शुक्लभागे तेषु प्रस्तारिर्मणो लक्षणमाह प्रस्ता
रितनुविस्तीर्णं त्रणवं रक्तनिभं सितं नमुपत्तलं विस्तीर्णं प्रस्तारिप्रसमुक्तमित्यर्थः श्यावरक्तानि
मित्यत्र विकल्पो बोधव्य: शुक्लमाह सश्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तदृद्धैते चिरात् क्षतजमाह पद्मा

ं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते तत्सि पद्माभं वर्णेन रक्तमित्यर्थः चीयते उपचीयते अधिमांसार्म्मा
ह पृथु मृद्वधिमांसार्म्म बहलं च यकृत्सन्निभं पृथु विस्तीर्णं बहलं पुष्टं यकृत्सन्निभं ईषत्कृष्णं लोहि
तं स्नाय्वर्म्माह स्थिरं प्रस्तारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म्म पंचमं स्थिरं कठिनं शुष्कं श्यावरहितं शुक्ति
कामाह श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिंदवो ये शुक्त्याभा सितनिभाः स शुक्तिसंज्ञः श्यावाः पांडुश्या
माः पिशितनिभाः पिशितस्येव निभा दीप्तिर्येषां ते तथा शुक्त्याभाः जलशुक्तिनिभाः तस्मादन्याद
शितशिताः अशिताः शिताश्च अशितशिताः इत्यादि वर्णत्रयेपि विकल्पो बोध्यः अर्जुनमाह एको
यः शशरुधिरप्रभस्तु बिंदुः शुक्लस्य भवति तमर्जुनं वदंति पिष्टकमाह श्लेष्ममारुतकोपेन
शुक्ले मांसमुन्नतं पिष्टवत्पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभं पिष्टवत् श्वेतं मलाक्तादर्शसलि
नमिति धूल्यादिप्रक्षिप्तदर्पणतुल्यं शिराजालमाह जालाभः कठिनशिरो रक्तः शिराणां संता
नो भवति शिरादिजालसंज्ञः कठिनशिरः कठिनाः शिराः यस्य स तथोक्तः शिरादिजालसंज्ञः शि

रापूर्वको जालसंज्ञः शिरादिजालसंज्ञः शिराजालसंज्ञः शिरापिडकामाह शुक्लकस्थाः सितपि
डका शिराभृतायाः तां विद्याद्सितसमीपजां शिराजाः बलासग्रथितमाह कांस्याभो मृदुरथ
वारिबिंदुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः बलासग्रंथिसंज्ञः क्वचिदेकदेशेनापि समुद
यावगमात् यथा भीमो भीमसेन इत्यादि अत एव सुश्रुतो नामसंग्रहे बलासग्रथितपदं निर्दिष्टवा
न् इति शुक्लभागजा रोगाः तत्र वर्त्मनिर्दिष्टं पतत्याह वर्त्मनानयनच्छदावित्ति त वर्त्मानां रोगाणां
नामाभिसंख्यां चाह उत्संगिन्यथ कुंभीकासंयोप्यको वर्त्मशर्करा तथार्शोवर्त्मशुष्कार्शस्तथै
वांजननामिका बहुलं वर्त्म यच्चापि प्रोक्तो वर्त्मबंधकः क्लिष्टवर्त्म तथा वर्त्मकर्दमः श्याववर्त्म
च प्रक्लिन्नवर्त्म वातहतं च तत् वर्त्मार्बुदं निमेषश्च शोणितार्शस्तथैव च लगणो बिसवर्त्माऽपि कुंचनं
नाम तत्परं एकविंशतिरित्येके विकारा वर्त्मसंश्रयाः तेषूत्संगपिडकामाह अभ्यंतरमुखी ताम्रा बा
ह्यतो वर्त्मनश्च या सोत्संगोत्संगपिडका रक्तजा स्थूलकंडुरा अभ्यंतरमुखी वर्त्मनोऽभ्यंतरमुखं य

म०प्र०
३३४

हृष्टत्वर्त्मेतत् वर्त्मबंधकमाह कंडूरेणाल्पतोदेन वर्त्मशोफेन मानवः असमंछादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्म
बंधकः क्लिष्टवर्त्माह मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः
सममेककालं रक्तं लोहितं भवति एतत्कफयुक्ष्टरक्तजं वर्त्मकर्दममाह क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणि
तं विदहेद्यदा तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः क्लिष्टमिति पायुक्तलक्षणमेव वर्त्मपित्तमि
श्रितं शोणितं कर्तृभूतं यदा विदहेत्तदा पित्तदापितमधिकं तरूक्तं क्लिन्नत्वमायन्नमिति आर्द्रतां गतं
वर्त्मकर्दमनुच्यते श्यावंवर्त्माह यद्वर्त्म बाह्यतोंऽतश्च श्यावं शूनं सवेदनं सकंडूकं परिक्लेदि श्या
ववर्त्मेति तन्मतं अत्र श्यावत्वेन वाताधिक्यं बोधयमु प्रक्लिन्नवर्त्माह अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म य
स्य नरस्य हि प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमंततः अरुजं ईषच्छूणा अक्लिन्नवर्त्माह यस्य धो
ताम्यधौतानि संवध्यंते पुनः पुनः वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्मतत् वातहतवर्त्माह विमुक्तसं
धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते एतद्वातहतं विद्यात्सरुजं यदि वारुजं विमुक्तसंधि स्वस्थान च्युतसंधि

१२

नि तत्र त्वयोरोगयोर्नामत्र्याह पक्ष्मकोपः पक्ष्मशातो रोगौ द्वौ पक्ष्मसंश्रयौ तत्र पक्ष्मकोपमाह प्रचालिता
नि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशंति हि असितेसित भागे च मूलकोशात्पातंत्यपि धृष्यत्यक्षि मुहुस्तानि संरंभं
जनयंति च पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः संरंभं शोथं तंत्रांतरोक्तं पक्ष्मकोपमाह यत्य
क्ष्म देहत्वं मुक्त्वा वर्त्मनोंऽतः प्रजायते दूषयत्यक्षि सितेत्रैवेते पक्ष्मकोपः ऽसतत्च्यते पक्ष्मशातमाह व
र्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् कंडूं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं तदादिशेत् शातयेत् इति पक्ष्म
रोगौ अथ संधिजा रोगाः तत्र संधयः षट् तानाह पक्ष्मवर्त्मगतः संधिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः शुक्लकृष्णगत
स्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपि च ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापांगसंश्रितः तत्र संधयः नवरोगाणां नामानि संख्यां चा
ह पूयालसः सोपनाहः स्रावाश्चत्वार एव च पर्वणी कालजो जंतुः ग्रंथिः संधौ नवामयाः तेषु पूयालस
माह पक्वः शोथः संधिजः संस्रवेद्यः सांद्रं पूयं पूतिपूयालसः सः संधिजः कनीनकसंधिजो वोच्यः पूया
लसं तु तं विद्यात्संधौ कानीनके व्रणमिति वचनात् कनीनसंधिश्च नासा मनु नेत्रांतः उपनाहमाह ग्रंथि

मा०पृ०
२३५

निचेष्टनिमेषोन्मेषा इति हितं ज्ञातएव निमील्यते संकुच्यते वर्त्मार्दमाह वर्त्मांतरस्थं विषमं यत्तेपि भूतमेवे
दनं आचक्षीतार्बुदमिति सरक्तमविलंबितं विषमं अवर्तुलं ग्रंथिभूतं कठिनं अवेदनं ईषद्वेदनं सर
क्तं ईषद्रक्तो हितं आविलं विलंबमानं निमेषमाह निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयः स चालयति व
र्त्मानि निमेषः स न सिध्यति निमेषणीः निमेषकारिकाः शिराः प्रविष्टो यानो वायुर्वर्त्मानि चालयति शोणि
तार्शोलक्षणमाह वर्त्मस्थो यो विवर्द्धते रक्तो हितो मृदुरंकुरः तद्रक्तजं शोणितार्शः छिन्नं चापि प्रवर्द्धते एतद
क्तजमस्याध्यंलगणमाह अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रंथिवर्त्मभवोऽरुजाः स कारादः पिच्छिलः कोलप्रमाणो
लगणः स्मृतः श्लेष्मजनितः अरुजः पीडारहितः बिसवर्त्माह त्रयो दोषाः बहिः शोफं कुर्युः छिद्राणि
वर्त्मनोः प्रस्रवंत्यंतरुदकं बिसवद्बिसवर्त्म तत् छिद्राणि अंतश्छिद्राणि कुर्युः इत्यन्वयः बिसावहि
ति बिसं मृणालं यथा तच्छिद्रं अभ्यंतरे स्थितो बहुछिद्रत्वात् कुंचनमाह वाताद्या वर्त्मसंकोचनं ज
नयंति मलायदा तदाद्रष्टुं न शक्नोति कुंचनं नाम तद्विदुः इति वर्त्मरोगाः अथ पक्ष्मरोगौ तत्र पक्ष्मणः रोमा

१२

स्याः सा वर्त्मनो बाह्यतस्ताम्रा स्रोतसंगा अंतः पूया उत्संगा पिडका उत्संगे क्रोडे बाह्यपिडका यस्याः सा स्थू
लकंडुरा स्थूला कंडुरा वेति कर्मधारयः एषा धरवर्त्मांतरजा बोध्या वर्त्मोत्संगे धरे जंतो रितिविदेहव
चनात् कुंभिकामाह वर्त्मांतः पिडकाध्माता विद्यंते च स्रवंति च कुंभीकबीजसदृशाः कुंभीकासन्नि
पातजाः कुंभिका कच्छदेशोद्भवरिमाकारफलावत्तातदीजतुल्याः पोथकीमाह स्राविण्यः कंडुरा गु
र्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः रुजावंत्यश्च पिडकाः पोथका इति कीर्त्तिताः वर्त्मशर्करामाह पिडका भृशं
ला सूक्ष्माभिर्यन्ना भिरभिसंवृता पिडकाया खराः स्थूला वर्त्मस्था वर्त्मशर्करा अर्शोवर्त्माह एर्वारु
बीजप्रतिमाः पिडका मंदवेदनाः श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते एर्वारुः कर्कटी रक्त
नीक्ष्णाग्राः शुष्कार्शमाह दीर्घांकुरः खरस्तब्धो दारुणो अंतरोद्भवः व्याधिरेषोऽप्यभिस्यातः शुष्कार्श
नामनामतः अंजननामिकामाह दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसंभवा मृद्वी मंदरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया
सांजननामिका बहुलवर्त्माह वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समंततः सवर्णाभिः स्थिराभिः श्लक्ष्णाभि

नोत्थो दृष्टिसंधावपाकी कंडुप्रायो नीरुजश्चोपनाहः नात्यर्थमहान् आपाकि दूषित्याक्ष नीरुजः ईषद्दे
देतः अरुणं कठिनं ग्रंथिजनपत्यल्पवेदनामिति विदेहवचनात् स्रावाणां संप्राप्तिमाह गत्वासं
धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् स्वरूपैस्तैरुपेतान् तं हि स्रावं नेत्रनाडीमित्येके तस्या लिंगं कीर्त्यपि
प्पे चतुर्धा अश्रुमार्गेणेति अश्रुवाहिन्यो धमन्या वश्रुमार्गः संधीनिति कनीनसंधीन् कनीनसंधिग्र
नासामनुनेत्रांता संधीनिति वक्रवचनेन सर्व एव संधयो गृह्यंते एके वदंतीति त्रोषः वातिकः स्रावो न भ
वति केवलेन वातेन तदसंभवात् वातिकं स्रावमाह हरिद्राभं पीतमुष्णं जलं वा पित्तस्रावः संस्रवे
त्संधिमध्यात् हरिद्राभं पीतरक्तं परतः पीतशब्दप्रयोगात् जलं वेति वात्र द्वौ हरिद्राभं पीतं वेत्यत्र स
वध्यते पित्तस्रावात् पित्तस्रावः एवं श्लेष्मस्रावादयः श्लेष्मस्रावमाह श्वेतं सांद्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु
श्लेष्मस्रावेऽसौ विकारः प्रदिष्टः सन्निपातस्रावमाह त्रोषः संधौ संस्रवेद्यस्तु पक्वं पूयं स्रावः सर्वजः
सः समंतात् रक्तस्रावमाह रक्तस्रावः शोणितात्स्यो विकारो गच्छेदुष्णं तत्र रक्तं प्रभूतं पर्वणीका

भा०प्र०
३३६

माह तास्मात्तन्वाद्दाहपाको पपन्ना रक्तोज्ञेया पर्वणी ह तत्त्रोफा जातासंधौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात्तस्मि
न्नेवं माह तां पूर्वलिंगैः अलजीमाह अलजी स्यादित्यादि तस्मिन्नेव कृष्णशुक्लयोरेव संधौ भेदा
र्थमाह पूर्वलिंगैः प्रमेहाधिकारलिखितैः रक्ताऽसिता स्फोटप्रचिता दारुणाऽत्वलजी भवेदिति वचनैः
आहता कथिता जंतुग्रंथिमाह जंतुग्रंथिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कंडूं कुर्युः जंतवः संधिजाताः नानारू
पा वर्त्मशुक्ला तत्संधौ गच्छंतस्तं तर्न्नै वचनैः हृषयंतः वर्त्मणः पक्ष्मणश्च संधिजाता इत्यन्वयः इति संधि
जा रोगाः अथ सर्वजा रोगाः तेषां नामानि संख्यां चाह संदाश्चतुष्का इह संप्रदिष्टाश्चत्वार एव हत
याधिमंथाः पाकस्सशोथः सचशोथ एव हा मेहताधिमंथो निर्येपर्ययश्च शुष्काक्षिपाकस्त्विह कीर्तितश्च
तथान्यतो वातवरतश्च दृष्टिस्तथाम्लाध्युषिता शिराणां मुत्पात तद्धर्षो च समस्तनेत्रे एवं समस्तनेत्रेषु
रामयाः दशास्सम्यच एषामिह प्रथकु वक्ष्येयथावल्लक्षणमपि तेषां अभिष्यंदाश्चत्वार इत्याह वातात्पि
त्तात्कफाद्रक्ताद अभिष्यंदश्चतुर्विधः प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः घोर इति दुःसह वेदना

सर्वनेत्रामयाकर इति सर्वेषामेवनेत्ररोगाणामभिष्यंदानां माकरस्थानं उत्पत्तिकारकत्वादतए
वाहन्नुश्रुत: प्रायेणसर्वेनयनामयास्तेभवंत्यभिष्यंदनिमित्तमूला: इतितेषुवातिकमभिष्यंदमाह
निस्तोदनंस्तंभनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोभितापा: विशुष्कभावा: शिशिराश्रुता चवाताभि
पन्नेनयनेभवंतिसंघर्षोकर्करिकावालुकाभि: पूरितइव शिरोभितापः शिरोभिमथा विशुष्कभा
वा: दूषिकाराहित्यं वाताभिपन्नेवातेनोपद्रुते पैत्तिकमभिष्यंदमाह दाहप्रपाकौशिशिराभिनंदा
धूमायनंबाष्पसमुद्भवश्च उष्णाश्रुतापीतकनेत्रताचपित्ताभिपन्नेनयनेभवंति शिशिराभिनंदा शी
तेनेच्छा धूमायनं नेत्राद्धूमोद्गमइव बाष्पसमुद्भव: उष्णस्राव: श्लैष्मिकमभिष्यंदमाह उष्णाभिनंदा
गुरुताक्षिशोथ: कंडूपदेहावतिशीतताच स्रावोमुहु: पिच्छिल एवचापि कफाभिपन्नेनयनेभ
वंति उपदेह: दूषीकयालिप्तता रक्तजमभिष्यंदमाह ताम्राश्रुतालोहितनेत्रता चाराज्य: समंता
दतिलोहिताश्च पित्तस्यलिंगानिचयानितानिरक्ताभिपन्नेनयनेभवंति अनुक्तसंग्रहार्थमाह

मा०प्र०
३३७

पित्तस्य लिंगानि चोपेतिकाभिष्यंदलिंगानि अधिमंथानामभिष्यंदजन्यत्वमाह वृद्धैरेतैरभिष्यंदैर्न
राणामक्रियावतां तावंतस्त्वधिमंथाः स्युर्नयनेतीव्रवेदनाः अधिमंथानां सामान्यलक्षणमाह उत्पाट्य
तइवात्यर्थं तथा निर्मथ्यते पि वा शिरसोऽर्द्धं तु तं विद्यादधिमंथं स्वलक्षणैः यथोक्तवातलक्षणाभि
ष्यंदलक्षणैः अधिमंथं विद्यात् अभिष्यंदेभ्योऽधिमंथानां भेदार्थमाह शिरसोऽर्द्धमुत्पाट्यत इवात
था निर्मथ्यतेऽपि चेति चतुर्ष्वप्यधिमंथेषु बोद्धव्यं शिरसोऽर्द्धवेदनान्याधिष्वभावात् सर्वाधिमंथोप
द्रात्मकोऽपावतां कालेन मिथ्याचाराद्दृष्टिं हंति तावत्तमाह हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्राद्योऽधीमंथो
रक्तजः पंचरात्रात् षड्रात्राद्वावातिको वै विहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव अत्र सद्यः त्र्यहेन
त्रिरात्रमप्युच्यते तंत्रांतरे त्रिरात्रवचनात् सशोथपाकमाह कंडूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुंबरसंनिभः सं
रंभी पच्यते यस्तु नेत्रपाके त्वशोथके शोथहीनानि लिंगानि नेत्रपाके त्वशोथजे लिंगानि कंड्वादीनि लो
हित्यंतानि हताधिमंथमाह उपेक्षणादक्षि यदाधिमंथो वाताधिकः शोषमतिप्रसह्य रुजाभि

क्ष्मपाली रसाध्यएषहस्ताधिमंथः खलुनामरोगः शोषयतिशोषयित्वानाशयति अतएववि
देहः तत्पश्चमिवसंशुष्काक्षिपाकोपहतंपक्ष्माक्षिकूटंभ्रुवमाश्रितस्तुयदानिलःसंचरतिप्रदु
ष्टः पर्य्यायशश्चापिरुजांकरोति तंवातपर्य्यायमुदाहरंतिवारंवपर्य्येतिभ्रुवौनेत्रेचमारुतः रुजा
श्चविविधास्ताव्रुः सतेनेयोवातपर्य्ययः यत्कूणितंदारुणरूक्षवर्त्मसंदृश्यतेचाविलदर्शनंच सुदा
रुणंयत्प्रतिबोधनेचशुष्काक्षिपाकोपहतंतदक्षितदक्षि कूणितेसंकोचितंमुद्रितमितियावत्
दारुणरूक्षवर्त्म दारुणंविकृतरूक्षेचवर्त्मयस्यतत् इदमक्ष्णोविशेषणं संदृश्यतेसदाहंभव
ति आविलदर्शनं आविलेनअनच्छस्यदर्शनंयेनतत् यत्प्रतिबोधनेउद्घाटनेसुदारुणंअतिशा
येनविकृतं अन्यतोवातमाह १७ यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थोमन्यागतोवाप्यनिलोऽन्यतोवा कु
र्य्याद्रुजंवैभ्रुविलोचनेचतमन्यतोवातमुदाहरंतिविदेहेनाप्युक्तंमन्याद्यामांतरेवापुरःस्थितः पृष्ठतो
पिवाकरोतिभेदंनिस्तोदंशंखेचाक्ष्णोर्भ्रुवोस्तथा तमाहुरन्यतोवातंरोगंदृष्टिविदोजनाः इति
ज

भा०प्र०
३३८

अम्लाध्युषितमाह १५ कृष्णं वा लोहितपर्यंतं सर्वमक्षि प्रपच्यते सदाहं शोफं ससास्रावमम्लाध्युषितम
म्लतः अम्लतः अम्लभोजनात् तथा च सुश्रुतः अम्लेन भुक्तेनेत्यादि शिरोत्पातमाह १६ अवे
दना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवंति ताम्राः मुहुः विरज्यंति च ताः समंतात् इति शिरोत्पा
त इति प्रदिष्टः अक्षिराज्यः अक्षि शिराः विरज्यंति विकृतवर्णा भवंति शिराहर्षमाह १७ मोहा
च्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायते रोगः स शिराप्रहर्षः ताम्राक्षि वा स्रस्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्य
भिवीक्षितेच नेत्रस्य सामान्यलक्षणमाह उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोफसमन्वितं घर्षनिस्तोदशू
लाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः उदीर्णवेदनं उत्कटवेदनं घर्षः करकरिका एतल्लंघनादिविधा
नार्थमंजनादि निमेषधार्यं चोक्तं तथा च तंत्रांतरे सेकोद्वानानि चत्वारि लंघनं भोजनेरसः स्वादु
स्तिक्तश्च लेपाश्च वाष्पस्वेदनमेव च एतानि नेत्ररोगाणां समानां पावनानि हि अंजनं सर्पिषा पानं क
षायगुरुभोजनं नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं च परिवर्ज्जयेत् नेत्रस्य निरामतालक्षणमाह मंदवेदनता

कंडुसंरंभाश्रुपक्ष्मांतता प्रसन्नवर्णयोश्चाक्ष्णोर्निरामस्य च लक्षणं संरंभ नेत्रोष्म इति इति नेत्रजा रोगाः

अथ नेत्ररोगाणां चिकित्सा हेपाद मध्ये द्वे श्रुसत्निवेत्र त्रिशिरे गते ते बहुधा हि नेत्रे ताः प्रोक्षणे ॥

स्नादनलेपनाद्रीन्पाद प्रयुक्तानयनेनयंति प्रापयंति प्रोक्षणं अभ्यंग सेचनं उत्सादनं उद्वर्त्तनं म

लोष्मसंयुक्तमपीडनाद्येस्ता दूषयंते नयनानि दुष्टाः मजेन्म हा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यंजन

धावनानि मलधूल्यादि मलादिभिः दुष्टाः ताश्शिराः नयनानि दूषयंत इत्यन्वयः चक्षुष्याः गोल

योगुरूपवामां सत्तु जांगलं पक्षिमांसं विशेषेण वास्तूकं तंडुलीयकं पटोलकर्कोटककारवे

ल्लफलानि सर्पिः परिपाचितानि तथैव वार्त्ताकुफलं नवीनं कनो हितं स्वादुरथापि तिक्तः क

टुम्लगुरुता द्राक्षा माष निष्पाव मेथुनं मद्य वह्नूर पिण्याक मत्स्य शाकं विरूढजं विदाह्यन्न

पानानि न हितान्यक्षिरोगिणे सेकश्चाश्च्योतनं पिंडी विडालस्तर्पणं तथा पुटपाकोंजनं चैभिः

कल्पैर्नेत्रमु[illegible]पाचरेत् कल्पाविधिः तत्र सेकविधिः सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नपक्वे हितः मात्रि

भा० प्र०
३३८

तात्तस्य मर्त्यस्य प्रदेयस्तु रंगुलः सचापि स्नेहनो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः लेखनस्तु कफे कार्य्यो
स्समात्रा निधीयते षड्भिर्वाचश्शतैः स्नेहे चतुर्भिस्से तु रोपणे तैस्त्रिभिर्लेखने कार्य्यः सेको नेत्रप्रसा
दने निमेषोन्मेषणं पुंसामंगुल्या छोटिकाथवा गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः छोटिकावे
ष्टको इति लोके सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यंतिके गदे सपथ्या एरंडदलमूलत्वक्षु तमाजंप
योहितं सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिष्यंदनाशनं पथ्याद्यामलधायसफलवल्कलकल्केन सूक्ष्म
वस्त्रेण कृत्वा पोटलिकां तामहिफेनोत्थद्रवेण क्वांनिद्धीत लोचनेस्मात्सर्वाभिष्यंदसंक्षयः नृणांधूपो
गोपमृषिभिरुक्तोपड्पकाराय कारूणिकैः मुक्तापाणितलं धृष्ट्वा चक्षुषोयद्विलायते अचिरे
णैव तद्धारि तिमिराणि व्यपोहति स्नानं कृत्वा तिलैश्चापि चक्षुश्श्रमनिल्लापहं श्रामलैः सततस्नानं प
रं दृष्टिप्रसादनं त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः
अपामार्गोत्तनविधिः ध्रापक्षीरद्रवस्नेह विन्दुनां पततुपातनं द्व्यंगुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्च्योतनं

हितत् विन्दवोष्टौ लेखने षड्रोपणे दश विंदवः स्नेहने द्वादश प्रोक्तास्ते त्रा तेकोष्णरूपिणः कवोष्णेतु
त्रीरुरूपाः स्युः व सर्वत्रैवैष निश्चयः वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं कफे तिक्तोष्णरूक्षं स्या
ह्मादाश्च्योतनं हितं आश्च्योतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वचछतोन्मिता ततः परं लोचनाभ्यां भेत जाप
नयोमताः आश्च्योतनं न कर्तव्यं निशायां केनचित् क्वचित् तद्यथा विल्वादिपंचमूलेन वृहत्येरंड
शिग्रुभिः क्वाथ आश्च्योतने कोष्णो वाताभिष्यंदनाशनः त्रिफलाश्च्योतनं नेत्रे सर्वाभिष्यंदनाशनं
अथ पिण्डी विधिः युक्तभेषजकल्कस्य पिण्डो कवलमात्रया वस्त्रखण्डेन संवद्धोऽभिष्यंदद्व
एनाशिनी स्निग्धोष्णा पिंडिका वाते पित्ते स्याच्छीतला मता रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरुक्तो वुधै
रथम् सपथा एरण्डपत्रमूलत्वङ्निर्मिता वातनाशिनी धात्री विरचिता पित्ते शिग्रुपत्रकृता कफे
निंवपत्रकृता पिण्डी पित्तश्लेष्महरा भवेत् शुंठीनिंवदलैः पिण्डः सुखोष्णः स्वल्पसैंधवा धार्या नेत्रे
क्लिन्ने श्लेष्मशोथकण्डूव्यथाहरा त्रिफलापिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा पथ्याक्षामलकखारखस्व

भा०प्र०
३४०

ल्कले ऽहिफेनजलयुक्ता तेनरविचिता पिण्डीनाशयति सकलानभिष्यंदान् अथ विडालकविधिः
विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत् मुखलेपं य
था अंगुलस्य चतुर्थांशो मुखलेपः कनिष्ठकः मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमो र्द्धांगुलो भवेत् स्थिति
कालोपि तस्योक्तो यावल्कल्को न शुष्यति ते मापि गुणहीनं स्यात्तथा दूषयति त्वचं सयथा पथ्यागैरि
कसिंधूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः तार्क्ष्यं रसांजनं रसांज
नेन वा लेपः पथ्याबिल्वदलैरपि वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः अथ तर्प्पणविधिः वा
तातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ समौ दृढावसं
बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदके सर्पिषा त्राक्त धौतेन क्षीरजेन श
तेन वा निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत्स्युस्तावदेव हि पूरयेन्मीलिते नेत्रे ततउन्मीलयेच्छनैः निषष्नि
रेषः कथितः पुराणैस्तर्प्पणो विधिः पश्चात्कं परिशुष्कं च नेत्रे कुटिलमाविलं त्रणपक्ष्मत्रारोत्यातङ्क

च्छ्रोन्मीलनसंयुतं तिमिरार्ज्जुनशुक्राद्यैरभिष्यन्दाधिमन्थकैः शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यामायुतं पवनप
र्य्ययैः तत्रस्थं तर्प्पयेत्सम्यक् नेत्ररोगविशारदः तर्प्पणं धारयेद्वर्त्मरोगे वाचां शतं बुधः स्वस्थे कफेसं
धिरोगे वाचां पंचशतानि च षट्शतानि कफे कृष्णरोगे सप्तशतानि हि दृष्टिरोगे शतान्यष्टौ वाधिमं
न्थेसहस्रकं सहस्रं वातरोगेषु धार्य्यमेवं हि तर्प्पणं तर्प्पणोपांगतः स्नेहस्रावयित्वाक्षिशोधयेत्
स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहश्चर्य्येरितं ततः यथास्वधूमपानेन कफमस्य विरेचयेत् एकाहं वा त्र्यहं वापि
पंचाहं तर्प्पणं चरेत् तर्प्पणेत्तल्लिंगानि नेत्रस्यैतानि लक्षयेत् सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं दृष्टिपा
टवं निवृत्तिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च क्रियालाघवं नेत्रस्य क्रियायां निमेषोन्मेषादौ ल
घुता गुर्व्वाविलमतिस्निग्धमश्रुकण्डूपदेहवत् वर्षते दयुतं नेत्रमतितर्प्पितमादिशेत् अस्राव
शोफरागाद्युपदेहसमाकुलं रूक्षमस्राविलं रुग्णं नेत्रं स्याद्धीनतर्प्पितं अनयोर्दोषवाहुल्यात्युप
तेतश्चिकित्सितः रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया अनयोः अतितर्प्पितहीनतर्प्पितयोः

भा॰प्र॰ दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिंतायासभ्रमेषु च अशांतोपद्रवे चाक्ष्णि तर्प्पणं न प्रशस्यते सेन्नमोऽत्र मयं अ
३४९ थ पुटपाकविधिः द्वे बिल्वे स्निग्धमांसस्य परं द्रव्यपलं मतं द्रवस्य कुडवो मानं सर्वमेकत्र पेषयेत् त
देकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितं पुटपाकविधानेन ततस्स्वेदात्तद्रसं बुधः तर्प्पणोक्तेन विधिना य
थापि द्विनियोजयेत् दृष्टिमध्ये निषेक्तव्यो नित्यमुत्तानशायिना तेजास्यनिलमाकाशमादर्शं भास्वरा
णि च नेक्षेत तर्प्पिते नेत्रे यश्च वा पुटपाकवान् अथांजनविधिः अथ संपक्वदोषस्य प्राप्तमंजनमाच
रेत् अंजने क्रियते येन तद्द्रव्यं चांजनं मतं तद्यथा वटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यंजनानि हि कुर्या
ल्लेखनाक्षयोस्तुल्यहीनानि सुर्यथोत्तरं स्नेहनं रोपनं चापि लेखनं तत्त्रिधा पृथक् मधुरं स्नेहसंपन्नमंजनं
स्नेहनं मतं त्रिधा दृष्टमिति तत् वटिकारसचूर्णरूपं पृथक् प्रत्येकं त्रिधा स्नेहनं रोपणं लेखनं चेति
कषायतिक्तरसयुक् सस्नेहं रोपणं स्मृतं अंजने क्षारतिक्ताम्लरसैर्लेखनमुच्यते हरेणुमात्रां
कुर्वीत वर्तीर्लेखनांजने भिषक् प्रमाणं मध्यमे सार्द्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् रसक्रियातु त्तमा स्यात् त्रि

विध्यंगमिता हिता मध्यमा द्विविडंगा साही नात्वेक विडंगिका शलाका: स्नेहने चूर्णे चतस्र: प्राक्
रंजने रोपणे तास्तु तिस्र: सुस्नेव भेलेषने स्मृते मुखयो: कुंचिताश्च द्वणा शलाका ऽष्टांगुलोन्मि
ता अश्मजा धातुजा वास्यात्कलायपरिमण्डला अपेकलाय वहस्तुला सुवर्णरजताद्भूता श
लाका स्नेहने स्मृता ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाका स्नेहने स्मृता अंगुल्या तु मृदुत्वेन रोपणे रूषि
ता बुधै: अंजने केवलमपि शलाका विशेषमाह त्रिफला भृंगशुराठानां रसैस्तद्वत्सर्प्पिषा गोमू
त्रमधुजाज्यै: सिक्तो नाग: प्रतापित: तच्छलाका हरत्येव नेत्रा कलान्त्यपनामयान् दृष्टिप्रसादनी श
लाका कृष्णभागादध: कुर्य्यादपांगाद्वदंजनं हेमन्ते शिशिरे वापि मध्याह्नेंजनमिष्यते पूर्वाह्ने वा
पराह्ने वा ग्रीष्मे शरदि चेष्यते वर्षास्वनभ्रेनात्युष्णे वसन्ते तु सदैव हि प्रात:सायं च तत्कुर्य्यान्न चक्र
र्य्यास्तं दैव हि श्रान्ते प्रह्लादिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे अजीर्णे वेगधाते च नांजनं संप्रशस्यते तत्र व
टासास्नेहनायथा धान्यकृष्णा वा जानि एक द्वित्रिगुणानि च पिष्टांवुना वर्तीं कुर्य्यादंजने हि हरे

भा० प्र०
३४२

णुकं नेत्रस्रावं हरत्याशु वातरक्तरुजं तथा अथ रोपणी रसांजनं हरिद्रे द्वे मालती निंबपल्लवाः गोश
कृद्रससंयुक्ता वटी नक्तांध्यनाशिनी एतस्याश्चांजने मात्रा प्रोक्ता सार्द्धहरेणुका अथ लेखना गुं
खना निर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकं छागक्षीरेण
संपिष्य वटीं कुर्याद्यवोन्मिता हरेणुमात्रं संघृष्य जनमाचरेत् तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलम
र्बुदं रात्र्यंध्यं वार्षिकं पुष्पं वटी चंद्रोदया हरेत् चंद्रोदया वटी पलाशपुष्पस्वरसेबहुभिः परिभा
विते करंजबीजं तद्वर्त्तिर्दृष्टेः पुष्पं विनाशयेत् पुष्पहरा वर्त्तिः अथ रसक्रिया स्नेहनाय यथा कत
कस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमंजयेत् ईषत्कर्पूरसहितं तत्स्यान्नेत्रप्रसादनं अथ रोपणे रसांजनं स्त्री
क्षीरं सोजातिपुष्पं मनःशिला समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचं तथा एतत्समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नव
र्त्मनि अंजनं क्लेदकंडूघ्नं पक्ष्मणं च प्ररोहणं दुग्धेन कंडूं क्षौद्रेण नेत्रस्रावं च सर्पिषा पुष्पं तैले
न तिमिरं कांजिकेन निशांधतां पुनर्नवा हरत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा वब्बूलदलनिःक्वाथो लेहो ३४२

१८

भूतस्तदंजनात् नेत्रस्रावोद्भवे छोषं मधुयुक्तान्न संशयः अथ लेखनी वटकी रेणसंयुक्तो मुष्ककर्पू
रजोरजः क्षिप्रमंजनतो हन्ति कुसुमं तु क्षिमा सिक्तं कौशसुलालासं धृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमंजयेत् अतिनि
द्राममंयाति मनेः सूर्योदयादिव अथ चूर्णस्वेदनं यथा अग्नितप्तं हि सौवीरं निषिंचेत्त्रिफलारसैः
सप्तवेलं तथा स्तन्यैः स्नाणं सिक्तं विचूर्णितं अंजयेन्नेत्रनयने प्रत्यहं चक्षुषोरपि सर्वानक्षिविका
रास्तु हन्यादेतन्न संशयः अथ रोपणं त्रिफलामारसकं पिष्ट्वा समभागाह्यम्बवारिणि गृह्णीयात्तज्ज
लं सर्वं सिज्जेच्चूर्णमधो गतं शुष्कं च तज्जलं पर्पटी संनिभं भवेत् विचूर्ण्य भावयेत्सम्यक् त्रिवेलं
फलारसैः कर्पूररसरजस्तत्र दत्वा मांसेन निःक्षिपेत् अंजयेन्नयने तेन नेत्रारिवल्लणदच्छिदं अ
थ लेखनं दत्वा त्वक्क्षिलाक्षा चर्म्मरवचंदनं सैंधवैः चूर्णितेव च नं प्रोक्तं पुष्पामादि निकृन्तनं
अथ सामान्यांजनानि मुक्ताकर्पूरकाचागुरुमरिचकणासैंधवंस्रोतोंजनवालुतुरागीकंको
लंकोत्पत्रपुरजनिस्त्रिफलानूरवनाम्यामतुत्थं दक्षुंऽत्वक्क्षसाऽकुंकुमजपुत्तत्रिवाक्षातकंराज

स

वर्त्तज्जातीपुष्पंतुल्यस्याः कुसुममस्तिनवंबीजमस्यास्तस्यैव पूतीकनिंबांजनमजमुस्तंसतास्रसा
रंरंगनेयुक्तं प्रत्येकमेषांरवलुमाषकैकंपलेनपिष्यन्मधुनातिसूक्ष्मं नवंतिरोगानयनाश्रिता
पेनितांतमात्रोपचिताश्चतेषां विधीयतेत्रांतिरवम्पमेवमुक्ताद्विनानेनमहांजनेन एलवालुए
लवालुकनामाप्रसिद्धं कंकोलंसुगंधद्रव्यंतदलाभेजातीपुष्पंग्राह्यं तस्याप्यलाभेलवंगंग्रा
ह्यं कांतंपतद्भस्मरितंग्राह्यं नपुंरंगंतद्भस्मारितंग्राह्यं शिलानामनःशिला अ अं अ अंकं तद्भस्मारि
तं दक्षं त्वक् दक्षः कुक्कुटस्तस्यांडस्यत्वक् अक्षं विभीतकफलं तत्सहितंकृतंतद्बकुंकु
मं शिवाहरीतकी क्षौतकं यष्टीमधुराजवर्त्तरैवटा इतिलोके पूतिकः धोडावरंजः अंजनंसुर
मा इतिलोके नजमुस्तंनागरमुस्ततास्रसारंचमारितंग्राह्यं रसगंधस्यांजनं मुक्तादिमहांजनं
कणसलवणोषणासदरसांजनासांजनासरित्यतिकफः सितासितपुनर्नवासंनवारजन्य
रुणचंदनंमधुचतुल्यपथ्याशिला अरिष्टदलनुणावरस्फुटिकत्रांपनानोदंवः इमानितुविचूर्ण

यन्निविडवाससात्रोधयेत्ततोघस्विविमर्द्दयेत् समधुताम्रखंडेनतत् स्थंस्तुनिनिरीडितेन
यनन्त्राणनामांजनंकरोतितिमिरक्षयंपटलनघुष्टुननाचतत् लवणंसैंधवं अंजनंसुरमाद
तिलोके सरित्सतिकर्कः समुद्रफेन शिलामनः शिलानागवरः लोध्रः स्फुटिकापिस्टक
री ईंदुः कर्पूरः नयनन्त्राणंतिमिरे नूतनकुसुमेनूतनपटलेचा दरीतकीचचाक्षुष्टंपि
प्पलीमरिचानिच विभीतकस्थमज्जाचनूमवना निर्मनः शिला सर्वमेतत्समंकृत्वागव्यक्षी
रेणपेषयेत् नाशयेतिमिरंकराडूपटलान्यर्बुदानिच अपित्रिवार्षिकंशुक्रंमासेनैकेननना
शयेत् अधिकानिचमांसानिराशावंधत्वमेवच चन्द्रोदयावटी प्रथेतिमिरे रजनीनिंव
पत्राणिपिप्पलीमरिचानिच विडंगनडमुस्तंचसमभात्वनयास्मृता अजामूत्रेणसंपिष्य
छायायांशोषयेद्वटी वारिणातिमिरंहंतिगोमूत्रेणतुपिश्चकं मधुनापटलंहंतिनारीक्षी
रेणपुष्पकं एषाचंद्रप्रभावर्त्तिः स्वयंरुद्रेणनिर्मिता चंद्रप्रभावर्त्तिः कणाछागयक्ष्ठ

ना०प्र०
२४४

मध्येपत्वातद्सर्पिषिता अचिराद्धंतिनक्तांध्यंतत्स्मृतेऽस्तूषणं त्रिफलायाःरसप्रस्थंभृंग
राजरसस्यच वृषस्यचरसप्रस्थंशतावर्याश्चतत्समं गुडूच्याश्चामलक्याश्चरसंछागीपयस्तथा
प्रस्थंप्रस्थंसमाहृत्यसर्वैरेभिर्घृतंपचेत् कल्कःकणासिताद्राक्षात्रिफलानीलमुत्पलं मधुकं
क्षीरकाकोलीमधुपर्णीनिदिग्धिका तत्साधुसिद्धंविज्ञायशुभेभांडेनिधापयेत् ऊर्ध्वपानम
धःपानंमध्येपानंचशस्यते यावंतोनेत्रजारोगास्तान्सर्वानपकर्षति सरक्तेरक्तदुष्टेचरक्ते
चातिस्रुतेतथा नक्तांध्येतिमिरेकाचेनीलिकापटलार्बुदे अभिष्यंदेऽधिमंथेचपक्ष्मकोपे
सुदारुणे नेत्ररोगेषुसर्वेषुदोषत्रयकृतेष्वपि परंहितमिदंप्रोक्तंत्रिफलाद्यंमहाघृतं भृंग
रजःभृंगराजः भृंगरजोभृंगराजइतिनिघंटेः क्षीरकाकोल्यास्मलाभे अश्वगंधामूलंग्रा
ह्यं मधुपर्णी अत्रजलयष्टीमधुचक्षुष्यत्वात् तदलाभेसामान्ययष्टीमधुग्राह्यं तुल्यगुणत्वा
त् त्रिफलाद्यंघृतं ग्रामेकंहरीतक्याद्विगुणंचविभीतकं चतुर्गुणंत्वामलकंहृषंमार्कं

२४४
२२

वयोःसमं चतुर्गुणोदकं दत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् नागं चतुर्थसंरक्ष क्वाथं तमवतार
येत् शर्करामधुकं द्राक्षा मधुयष्टिनिशाग्धिका काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागके
शरा पिप्पली चंदनं मुस्तं त्रायमाणा तयोः समं घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्केरेतैः शनैः शनैः पचेत्
हन्यात्सतिमिरं काचं नक्तांध्यं शुक्रमेव च तथास्रावं च कंडूं श्लेष्मपित्तं च रूक्षायतां कलुषत्वं
च नेत्रस्य विड्भ्रंशं पटलाश्रितं बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान्नेत्रामयान्हरेत् यस्य चोपहता दृष्टिः
सूर्याग्नि न्याप्रपन्नपतः तस्मैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितं मार्ज्जितं दर्प्पणं च स्वयं निर्म
लतां व्रजेत् तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् वारिशेणद्वयं चात्र दृष्टमार्कवयस्तुले
काकोलीयुगलालामेऽश्वगंधामूले हि द्विगुणेऽष्टाहं छित्वा यं त्रिफलाघृतं वासा विश्वामृतं दा
वेरु चंदनं चित्रकैः भूनिंबनिंबकटुकापटोलत्रिफलांबुदैः शिग्रुकलिंगाकुरजैः
क्वाथः सर्वाक्षिरोगहा वैश्वर्यं पानसंभास्तांभूतां नाशयति ध्रुवं वासकादिक्वाथः इति

भा०प्र०
३४५

नेत्ररोगाधिकारः अथकर्णरोगाधिकारः तत्रकर्णरोगाणांनामानिसंख्यांच कर्णशूलंप्रण
दश्चबाधिर्यंक्ष्वेडएवच कर्णस्रावंकर्णकण्डूकर्णगूथस्तथैवच प्रतिनाहोजंतुकर्णोविद्र
धिर्द्विविधस्तथा कर्णपाकःपूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधं तथार्बुदंसप्तविधंशोफश्चापिच
तुर्विधः एतेकर्णगतारोगाअष्टाविंशतिरीरिताः तेषुकर्णशूलस्यसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमा
ह समीरणःश्रोत्रगतोन्यथाचरन्समंततःशूलमतीवकर्णयोः करोतिदोषैश्चयथास्वमाहृतः
सकर्णशूलःकथितोदुराचरः अन्यथाचरन्प्रतिलोमंचरन् दोषैःपित्तकफरक्तैः ररक्तस्या
पिरुजादिकर्तृत्वेनदोषसाम्याद्दोषत्वमत्रयथास्वं यथात्मीयनिदानकुपितैः अथवायथा
स्वमितिशूलविशेषणं दुराचरःदुरुपचरः मूर्छाद्युपद्रवसंसर्गात्कर्णशूलस्यासाध्यतांचाह
मूर्छामोहोज्वरःकासःक्लमोऽथवमथुस्तथा उपद्रवाःकर्णशूलेनवंस्पेतेमरिष्यतः कर्णना
दस्यलक्षणमाह कर्णश्रोत्रस्थिवातेनशृणोतिविविधान्स्वरान् भेरीमृदंगशंखानांकर्णना

३४५

23

दः स उच्यते नेष्यादिशृंगादीनामप्युपलक्षणं बाधिर्य्यमाह यदा शब्दवहं वायुः स्रोत्रमावृत्य ति
ष्ठति शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते असाध्यबाधिर्य्यमाह बाधिर्य्यं बालवृद्धोत्थं चि
रोत्थं च विवर्ज्जयेत् क्ष्वेडमाह ७ वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमस्वनं करोति कर्णयोः क्ष्वे
डं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते क्ष्वेडशब्दार्थमनक्ति वेणुघोषसमस्वनमिति यत उक्तं क्ष्वेडनं वे
णुघोषवदिति ननु कर्णनादकर्णक्ष्वेडयोः को भेद उच्यते कर्णनादः केवलेन वातेन जन्यते
तत्र नाना शब्दं शृणोति कर्णक्ष्वेडस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र नियमेन वेणुघोषमे
व शृणोतीति भेदः कर्णस्रावमाह ५ शिरोभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवा
पि विद्रधेः स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्तितः पूयमित्युपल
क्षणं जलेरसं च स्रवेत् श्रवणशब्दः पुल्लिंगोऽप्यस्ति कर्णकण्डूमाह ६ मारुतः कफसंयु
क्तः कर्णे कण्डूं करोति हि कर्णगूथमाह ७ पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः स

मा॰ पृ॰
३४६

कर्णगूथो द्रवतां यदागतो विलापितो घ्राणमुखं प्रपद्यते तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्वि
कारः शिरसोर्द्धभेदकृत् अर्द्धावभेदकार्धशिरोरोगकृत् कृमिकर्णमाह ९ यदा तु मूर्छ्छ
त्यथवा तु जंतवः सृजंत्यपत्यान्यथवापि माक्षिकाः तदंजनत्वाछ्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यै
: कृमिकर्णकोगदः तदंजनत्वात् कृमिलक्षणत्वात् श्रवणः कृमिकर्णकोगदो निरुच्यते द्र
त्यन्वयः पतंगादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह पतंगाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि अ
रतिं व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वंति वेदनां कर्णो निःस्तुद्यते तस्मात् वातफेरफरायते कीटे चरति रु
क्तौ स्पंदिते मंदवेदना निःस्पंदे निश्चले द्विविधं कर्णविद्रधिमाह क्षताभिघातप्रभवस्तु वि
द्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतोपरः पुनः सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्
क्षतप्रभवो ऽभिघातप्रभवश्च तयोर्द्वयोरप्यागंतुजत्वादैक्यं कर्णपाकमाह १२ कर्णपाक
स्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् कोथः पूतिभावः विक्लेदः आर्द्रता पूतिकर्णमाह १३ क

३४६

२४

णे विद्रधिपाके नस्य कर्णे वारिपूरणात् पूयं स्रवति यः पूतिः संज्ञेयः पूतिकर्णकः कर्णस्रावो
क्लेदार्थमाह पूतीति नियमेन पूतिर्यथा स्यादेवं स्रवति कर्णगतानां रोगाणामर्बुदानामर्शसां लक्षण
माह कर्णरोगाणामर्बुदानामर्शसां जातानां यथोक्तलक्षणैः कर्णरोगाश्च चत्वारो वातपित्तकफर
क्तजाः एवमर्शोऽपि चतुर्विधं शेषाणां रोगाणामर्शसां चात्र संभवश्चा धरणया वात् अर्बुदं
सप्तविधं वातपित्तकफरक्तमांसमेदःशिराजं एते कर्णरोगाश्चाष्टविंशतिः सुश्रुतोक्ता उक्ता
ः इदानीं चरकोक्तं वरं कर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह तत्र वातजमा
ह नादोऽतिरुक् कर्णतले तु शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणं तु वातात् अतिरागेण नादो व्यथा च
तनुः अल्पः श्रवणं न्यूनश्रुतिः पित्तजमाह शोथः सरागो दरणं विदाहः सपूतिपीतश्रवणं च
पित्तात् कफजमाह वैश्रुत्यकण्डू स्थिरशोथशुक्लस्निग्धश्रुतिः स्वल्परुजः कफाच्च वैश्रु
त्यमन्यथाश्रवणं त्रिदोषजमाह सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः

मा॰पु॰
३४७

आधिक्यदोषवर्णं इति सर्वदोषवर्णः कर्णपाल्याः कर्णवेधनत्वात् हि कारमप्येतेवाह तत्रसनि
द्दानं परिपोटकलक्षणमाह सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते कर्णे शोफो भवेत्पाल्यांसास्य
भवेत् श्यावो दाहपाकरुजान्वितः रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पात सरुजः परिपोटकः कृष्णारु
णनिभस्तब्धः सवातात्परिपोटकः गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्घर्षणादपि शोथः पाल्यौंदः स्मृतः ग
उन्मंथकमाह कर्णे बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति कफं संगृह्य कुरुते शोफं स्तब्धमवे
दनं उन्मंथकः सकण्डूको विकारः कफवातजः अवेदनं ईषद्वेदने दुःखवर्द्धनमाह संवर्द्ध
माने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः संवर्द्धमाने दुर्वि
द्धे कर्णे इति शेषः परिलेहिनमाह कफासृक्कृमयः क्रुद्धाः सर्षपा नातिसारिणः कुर्वन्ति पिडकाः पा
ल्यां कंडूदाहसमन्विताः कफासृक्कृमिसंभूतास्स विसर्पन्नितस्ततः लिह्यात्सशष्कुलीं पाली प
रिलेही च स स्मृतः सः पिडकात्मकः परिलेहीसंज्ञो व्याधिः लिह्यात् निर्मांसी कुर्यात् अथ कर्ण

३४७

रोगाणां चिकित्सा कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्ये क्ष्वेड एव च चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं
स्मृतं शृंगवेरं च मधु च सैंधवं तैलमेव च कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतत्स्याद्वेदनापहं लशुना
र्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे वारुणि वरुण
सेहुंड वरुणाकौ अर्कांकुरानम्लपिष्टान्सतैलाल्लवणान्वितान् संनिदध्यात्स्नुहीकांडे को
ष्ठे मृत्स्नयावृते पुटपाकक्रमस्विन्नं पीडयेद्रसमागतं सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छू
लशांतये अर्कस्य परिणतमपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनो प्रतप्तं आपीड्य तस्यांबु सुखोष्ण
मेव कर्णे निषिक्तं हरते च शूलं तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि छागमूत्रं प्रश
स्तं कोष्णं सैंधवसंयुतं तैलं श्योनाकमूलेन मंदाग्नौ विधिना शृतं हरेदाशु त्रिदोषोत्थं क
र्णशूलं प्रपूरणात् हिंगुसैंधवशुंठीभिस्तैलं सर्षपसंभवं विपक्वं हरते तूर्णं कर्णशूलं प्रपू
रणात् कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्ये क्ष्वेडकर्मणि पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधं त्रि

खदिरक्षारजवाक्षारातर्कस्नुकेनसाधितंस्तैलं अपहरतिकर्णनादंवाधिर्य्यंचापिपूरणतः त्रिख
राश्वापामार्गः गवांमूत्रेणपिष्ट्वानिपिष्टुंतैलंविपाचयेत् सजलंचसदुग्धंचतद्वाधिर्य्यहरंप
रं क्षारसत्राजंग्राहो विल्वतैलंविडंगानि कर्णस्रावेपूतिकर्णेतथैवक्रमिकर्णके सामान्यंक
र्मकुर्वीतयोगान्वैत्रेषिकानपि स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तंवाजपूररसंक्षिपेत् कर्णस्रावरुजादा
हंतेननस्यस्ससंत्रायं आम्रजंबूप्रवालानिमधुकस्यवटस्यच एभिस्तुसाधितंतैलंपूतिकर्णग
दंहरेत् जातीपत्ररसैस्तैलंविपक्कंपूतिकर्णजित् धूमंरसांजनंनार्य्याः क्षीरेणक्षौद्रसंयुतंप्र
शस्तेचिरोत्थेतुतस्रावेपूतिकर्णिके कुष्टहिंगुवचादारुशताह्वाविश्वसैंधवैः पूतिकर्ण
पहंतैलंवस्तमूत्रेणसाधितं कुष्टादितैलम् शंबूकस्यतुमांसेनकटुतैलंविपाचयेत् तस्यपूरण
मात्रेणकर्णनाडीप्रशाम्यति चूर्णेनगंधकशिलारजनीभवेनसूक्ष्मत्राकेनकटुतैलमल्लाष्टकेन
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदंविपक्कंनाडीजयेच्चिरभवामपिकर्णजातां मुष्टिःपलं क्रमिकर्णविनाशा

यकृमिघ्नीं कारयेत्क्रियां वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च पूरणं हरितालेन गव्यमूत्र
युतेन च धूपने कर्णदौर्गंध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते चिकित्सा कर्णनाडीनां तथा कर्णार्शसाम
पि कर्णार्बुदानां कुर्वीत नाड्यर्शोर्बुदवद्भिषक् अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा पाली
संशोषणे कुर्य्याद्वातकर्णरुजः क्रियां स्वेदयेद्यत्नतस्तां च स्विन्नां संवर्द्धयेत्तिलैः शताव
रीवाजिगंधापयस्यैरंडबीजकैः तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां संवर्धयेत्सुखं यपस्यात्रक्षीरका
कोली शतावरी तैलं जीवनीयस्य कल्केन तैलं दुग्धेन पाचयेत् चिकित्सेत्तेन तैलेन हत्वा
संपरिपोटकं शीतैर्लेपैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् फलिनीसुरसामांसंचगोधाकंकव
सान्वितं तैलं विपक्वमभ्यंगादुन्मंथं नाशयेद्ध्रुवं दुःखवर्द्धनकं सिक्तां जंब्वाम्राश्वत्थपत्रजै
: क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैश्चावधूलयेत् वकुत्रागोमयैस्तप्तैः स्वेदितं परिलेहितं धनसा
रैः समालिंपेद्गजामूत्रेण कल्कितैः इति कर्णरोगाधिकारः अथ नासारोगाधिकारः तत्र ना

ना०प्र०

३४८

सारोगाणां नामानि संख्यां चाह आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनास्यस्ततः परं नासापाकोऽत्रशोणितः पू
यशोणितश्चैव च क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तिः प्रतीनाहः परिस्रवः नासाशोषः प्रतिश्यायाः पंच सप्तार्बु
दानि च चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोफाश्चत्वारि रक्तपित्तानि च रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद् रुदा
स्मृताः तेषु पीनसस्य लक्षणमाह आनह्यते शुष्यति यस्य नासा प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च न
वेत्ति यो गंधरसांश्च जंतुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन आनह्यते श्वासनिरोधितकफेन आव
ध्यते आवरुध्यते इति यावत् प्रक्लेदं आर्द्रतां धूप्यते संताप्यते गंधरसान् गंधान् सुरभीन् असुर
भीन् सुगन्धवेत्ति नासायामानहत्वे तत्र हेतुः तथा रसान् मधुरादींश्च न वेत्ति नासारोगारंभक
दोषेण रसनाया अपि दुष्टेः व्यवस्येत् जानीयात् अपीनसः पीनसो द्वावपात्रिष्टेस्तः अवा
प्यारैरसेन ह्यदिष्टा दोषे तिस्रस्ते विकल्पेनाकारलोपात् अनुक्तसंग्रहार्थमाह तं चानिल
श्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिंगं ते विकारं पीनसं प्रतिश्यायसमानलिंगं वात

३४८

श्लेष्मिकप्रतिश्यायतुल्यलक्षणं पूतिनस्यमाह १ दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूलात्संदूषितो यस्य
समीरणस्तु निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगं दोषैः पित्तकफरक्तैः अ
त्र रक्तस्यापि दोषत्वं दोषसाहचर्यात् विदग्धैर्दुष्टैः संदूषितः पूतिभावं नीतः पूतिनस्यं नासायां
भवो नस्यः वायुः पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यः तं नासापाकमाह घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद्य
स्मिन्विकारे बलवांश्च पाकः तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावपि यत्र विक्ले
दः आर्द्रता कोथः पूतिभावः पूयरक्तमाह दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः
नासास्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगं क्षवथुमाह घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टे य
स्यानिलो नासिकया निरेति कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं गदज्ञाः घ्राणाश्रि
ते मर्मणि शृंगाटके दोषजक्षवथुमभिधायागन्तुजं क्षवथुमाह तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान्कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्घर्षितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति तीक्ष्णो

पयोगात्स्वरात्तिकादिनकृणात् अर्कनिरीक्षणात् नेत्रकफविलयनात् तरुणास्थिनासावंशा
स्थिमर्मणि शृंगाटकेश्ठहेतैकत्वं अन्यः आगंतुजः नेत्रानाहमाह प्रत्रपते नासिकयातु यस्य
संगोविदग्धोलवणः कफस्तु प्राक्संचितोमूर्द्ध निपित्ततप्तंतं नासाशोषमुदाहरंति दीप्तमाह
घ्राणे भृशंदाहसमन्वितेतु विनिःसरेद्धूमइवेहवायुः नासाप्रदीप्तेव चयस्य जंतोर्व्याधिंतुतंदीप्त
मुदाहरंति प्रदीप्तेव प्रज्वलितेव प्रतीनाहमाह ८ उच्छ्वासमार्गंतु कफःसवातो रुंध्यात्प्रती
नाहमुदाहरेत्तं स्रावमाह घ्राणाद्घनःपीतसितस्तनुर्वा दोषःस्रवेत्स्रावमुदाहरेत्तं नासाशोष
माह १० घ्राणाश्रितेश्लेष्मणिमारुतेन पित्तेनगाढंपरिशोषितेच कृच्छ्राच्छ्वसत्यूर्ध्वमधश्चजंतुर्य
स्मिन्सनासापरिशोषउक्तः अथप्रतिश्यायमाह १५ तस्यनिदानंद्विविधं एकंसद्योजनकंतद
लवत्त्वेन चयं नापेक्षते यत्तउक्तं नकेवलंचयंप्राप्य दोषाःकुप्यंति देहिनां असदापिहि कुप्यंति
हेतुबाहुल्यतोरणाच्च हेतूनांबाहुल्येनत्वराकरणात् अपरंचयादिक्रमेणजनकं चयादि

क्रमेण यथा निदानात्संचयः संचयात्प्रकोपः प्रकोपात्प्रसरः प्रसरात्स्थानेसंश्रयः ततोभिव्यक्ति
: ततो भेद इति तत्र प्रतिश्यायस्य सद्यो जनकं निदानपूर्वकं संप्राप्तिमाह संधारणाजीर्णर
जोति भावक्रोधर्तुवैषम्यशिरोभितापैः संजागरतिस्वपनांबुशीतावश्यायकैर्मैथुनबाष्प
सेकैः संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु संधारणं मूत्रपुरीषधारणं
रजो धूलिः तच्च नासाप्रविष्टहेतुः ऋतुवैषम्यं ऋतुचर्या विपरीताचरणं शिरोभितापः
शिरसोभितापो येन धूमादिना सः अवश्यायस्तुषारः बाष्पसेको रोदनं संस्त्यानदोषे शि
रसि संहतकफे चयादिक्रमेणो जनकनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह चयंगता मूर्ध्नि मारु
तादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितं प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैस्ततः प्रतिश्यायक
रा नवंति हि पूर्वरूपमाह क्षवप्रवृत्तिः शिरसोभिपूर्णतास्तंभोङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधाः धूाणं धूमायनं तालुविदरं नृणां प्रतिश्यायपुरःसरा मताः शि

मा०प्र० रसो निपूर्णता शिरसो गौरवेण वमाम्मि उपद्रवाश्चाप्यपर इति उपद्रवास्तत्कालभाविनो रोगाः

३५१ अमरेष्टपञ्चविधाः घ्राणधूमायनतालुविदरणनासामुखस्रावादयो विदेहोक्ताः बाधकाः

वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिणी गलता

ल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शंखयोस्तथा भवेत्स्वरोपघातश्च प्रतिश्याये निलात्मके आनद्धा

स्तब्धा अपिहिता नपिहिता अपिहिता अत एव तनुस्रावप्रसेकिनी पैत्तिकमाह उष्णः स

पीतकः स्रावो घ्राणात्स्रवति पैत्तिके कृशोऽतिपाण्डुः संतप्तो भवेत्तृष्णाग्निपीडितः नासया तु

सधूमाग्निं वमतीव स मानवः सपीतकः ईषत्पीतकः श्लैष्मिकमाह घ्राणात्कफकृते श्वेतः क

फः स्रावः प्रवर्तते शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरो नरः गलताल्वोष्ठशिरसां कण्डुभि

रतिपीडितः सान्निपातिकमाह भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात्संनिवर्त्तते संपक्वो वाप्य

पक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः अत्र यद्यपि दोषत्रयलिंगानि नोक्तानि तथापि त्रिदोषजत्वा

३५१

२१

तु असाध्यमसाध्यः अत एवाह नृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सर्वजश्च न सिध्यति दुष्टप्रतिश्याय
लिंगमाह प्रक्लिद्यति मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा
निश्वासो वापि दुर्गन्धो नरो गन्धान्न वेत्ति च एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनं
आनह्यते विबद्धो भवति विव्रियते अविबद्धः स्यात् क्लेदशोषविबंधानेककालं न भ
वति किंतु पर्यायपर्यायदोषाधिकं भवति तदा तदा तद्दोषकृतः स सर्वोद्भवदुष्ट इति न
विरोधः कृच्छ्रसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यं च रक्तजमाह रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः
प्रवर्त्तते पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिंगैश्चापि समन्वितः ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातात्प्रपी
डितः दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः उरोघातप्रपीडितः उरोघातेनेव प्रपीडि
तः अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्वएव प्रतिश्याया असाध्या भवंतीत्याह सर्वएव प्रतिश्या
या नरस्याप्रतिकारिणः दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवंति च प्रतिश्यायेषु कृमयोऽपि

मा०पु०
३५२

भवंतीत्याह मूर्छंतीति कृमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाणवः कृमितोयः शिरोरोगस्तुस्मंतेनात्र
लक्षणं अत्र एषुप्रतिश्यायेषु कफस्यप्राधान्यात्सर्वेषुप्रतिश्यायेषुकफजा एव कृमयो भवंतीति
श्वेता स्निग्धाश्चह्रस्वाप्रतिश्यायाः अपरानपि विकारान्कुर्वंतीत्याह बाधिर्यमांध्यमघ्र
त्वं घोरांश्चनयनामयान् शोथाग्निमांद्यकासादीन्वृद्धाः कुर्वंति पीनसाः घोरांश्चनयना नाम
यानिति वचनेप्यांध्यग्रहणं विशेषार्थं अघ्रत्वं नजिघ्रतीत्यघ्रः तस्य भावो घ्रत्वं तत्रपीनस
मारभ्यप्रतिश्यायपर्यंतं पंचदशरोगाः उक्ताः अपरान् चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायाह अर्बुदं स
सधाशोथाः चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधं चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणे पित्तं हि दुः अर्बुदानि सप्त
वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोजानि शोथाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसंनिपातजाः
अर्शांसि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्नि
पातजानि एतानि यथोक्तलिंगानि घ्राणेपि भवंति चिकित्साभेदात्पीनसस्यामस्य लक्ष ३५२

३०

एणमाह शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुःस्वरः क्षामः ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्ष
णं नासास्रावः तनुस्वरः क्षामश्चस्यन्वयः पक्वस्यपीनसस्यलक्षणमाह आमलिंगान्वि
तः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणं आमलिंगान्वितः
श्लेष्मा आमलिंगैः शिरोगुरुत्वादिभिर्युक्तः पश्चात् घनः निविडः अथ च खेषु नासारं
ध्रेषु निमज्जति सक्तो भवति वर्णविशुद्धिः श्लेष्मणः पक्वत्वर्णता अथ नासारोगाणां चि
कित्सा सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु मरिचं गुडेन दध्ना भुंजीत नरः सुखं ल
भते कट्फलं पौष्करं शृंगी व्योषं यासश्च कारवी एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रकजैरसैः पी
नसे स्वरभेदे च तमके सहलीमके सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च नाशयेत कलिंग
हिंगुमरिचलाक्षासुरसकट्फलैः कुष्ठोग्रशिग्रुजंतुघ्नैः अवपीडः प्रशस्यते पीनसादि
षु व्योषचित्रकतालीसतिंतिडीकाम्लवेतसं सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादि

ना.प्र.
३५३

कं व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितं पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परं व्योषादि
वटी व्याघ्रीदंतीवचाशिग्रुसुरसाव्योषसिंधुजैः सिद्धतैलं नयेत् क्लिन्नं पूतिनासागदापहं
व्याघ्रीतैलं शिग्रुसिंही निकुंभानां बीजैः सव्योषसैंधवैः बिल्वपत्ररसैः सिद्धं तैलं नस्यात्पूति
नस्यनुत् निकुंभादंती इति नस्यनुत् नस्यात् शिग्रुतैलं घृतगुग्गुलमिश्रस्य सिक्थक
सप्रयत्नतः धूमः कफवपुरोगघ्नं तंसघ्नं च विनिर्दिशेत् शृंगी कुष्ठकणा बिल्वउत्पलाक
ल्ककषायवत् तैलं पक्वमपाजंवा नस्यात् कफवपुनाशनं नस्यं हितं निंबरसांजनाभ्यां दी
प्तेशिरः स्वेदनमभ्यंगमस्तु नस्ये कृते क्षीरजलावसेकानसंकुंति तिलुंजीत चमधुरूक्षैः ना
सास्रावे घ्राणयोश्चूर्णमुक्तं नावपीडं प्रयेयेऽवपीडाश्चपथ्या तीक्ष्णधूमान् देवदार्वाग्नि
काश्यामांसं वाजं पयमत्राद्दिनुंति इति नृपाये पुसर्वेषु गृहं वातविवर्जितं वस्त्रेण वारुणे
स्येन शिरसोवेष्टनं हितं विडंगसैंधवं हिंगुगुग्गुलुः समनःशिलः वचेत चूर्णमाघ्रातं प्रति

तृपायं विनाशयेत् घृततैलसमायुक्तं सक्तु धूमं पिबेन्नरः स धूमः स्यात्प्रतिश्यायकासे
हिक्काहरः परः प्रतिश्याये पिबेद्धूमं सर्वगंधसमायुतं वा तु पीतकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्ण
जीरकं कृष्णजीरकमत्रमगरैरत्न पुटपक्वं जयापत्रं तैलसैंधवसंयुतं प्रतिश्यायेषु सर्वे
षु शंसितं परमौषधं जया विजया भंगेति यावत्त् पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडंगं मरिचा
नि च अवपीडः प्रशस्तोयं प्रतिश्यायनिवारणे शिरसो भ्यंजनैः स्वेदैः नस्यैर्मृदो ष्ठ भो
जनैः वमनैर्घृतपानैश्च तान्यथास्वमुपाचरेत् क्रिमिघ्नाः ये कल्काः प्रोक्तास्तांश्च क्रिमिषु
योजयेत् नवनानि क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् रक्तपित्तानि दोषांश्च तथार्शां
स्यर्बुदानि च नासिकायां स्युरेतेषां स्वं स्वं कुर्याच्चिकित्सितं गृहधूमकणादारुक्षार
नक्ताह्वसैंधवैः सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसे हितं इति नासारोगाधिकारः अ
थ मुखरोगाधिकारः तत्र मुखस्य स्वरूपमाह ओष्ठौ च दंतमूलानि दंताः जिह्वा च ता

त्युक्ता गलोगत्वादिसकलेसर्वांगंमुखमुच्यते अथमुखरोगाणां संख्यामाह स्युरष्टावोष्ठ
योर्दंतमूले दशाषट्दंतयोः दंतेष्वष्टौ रसनायां पंच स्युर्नवतालुनि कंठेत्वष्टादशप्रोक्ता
स्त्रयः सर्वेषु च स्मृताः एवंमुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिमता बुधैः मुखरोगाणां निदानमाह आ
नूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् मुखमध्येगदान्कुर्युः क्रुद्धादोषाः कफोत्तराः तत्रोष्ठरोगाः
तेषांनिदानपूर्विकांसंख्यामाह पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजामांसजस्तथा मेदोजश्चाभिघा
तोत्थएवमष्टौष्ठजागदाः तत्रवातिकस्यलक्षणमाह कर्कशौपरुषौस्तब्धौकृष्णौतीव्ररुगं
न्वितौ दाल्येतेपरिपाट्येते ओष्ठौमारुतकोपतः परुषौरूक्षौ दाल्येतेविदार्येते परिपाट्यते
किंचिच्छिद्रीक्रियेत पैत्तिकमाह चीयेतेपिडकाभिस्तुसरुजाभिः समंततः सदा
हपाकपिडिकोपीताभासौ च पित्ततः सरुजाभिःपैत्तिकरुगन्विताभिः श्लैष्मिकमाह सव
र्णाभिस्तुचीयेतेपिडकाभिरवेदनैः कण्डूमन्तौ कफाद्दोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू सन्निपाति

कमाह सकंडूकः शोसरक्तःपीतोसरुक्च्युतोतथैवच सन्निपातेनविज्ञेयावनेकपिडकान्वितो
रक्तजमाह खर्जूरफलवर्णोनिःपिडकाभिर्निपीडितो रक्तोपसृष्टोरुधिरंस्रवेत्तःशोणि
तप्रभो मांसजमाह मांसादेशोगुरुःस्थूलोमांसपिंडवदुद्गतो जंतवश्चात्रमूर्छंतिनरस्यो
भयतोमुखात् जंतवःक्रमयःमूर्छंतिवर्द्धंते मुखाद्भयतःसृक्कणाः मेदोजमाह स
र्पिर्मंडप्रतीकाशोमेदसाकंडूरोमृदुः स्वच्छस्फटिकसंकाशमास्रावंतोगुरुः अभि
घातजमाह क्षतजाभौवादीर्यंतेपाट्यंतेचाभिघाततः ग्रथितौचसमाख्यातावोष्ठौक
ण्डूसमन्वितौ मथितौमृदिताविव अतएवक्षतजौरुधिराभाविति संगतं अथोष्ठ
रोगाणांचिकित्सा गलदंतमूलदन्तानच्छदेषुरोगाःकफास्रभूयिष्ठाः तस्मादेतेषुसत
तुधिरंविस्रावयेत् दुष्टंचतुर्विधेनस्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेनच वातजेसंजनंकुर्यान्ना
डीस्वेदंचबुद्धिमान् चतुर्विधेनस्नेहेनतैलघृतवसामज्जरूपेण वेधंनृणांवमनंवि

भा॰प्र॰ रेकं तिक्तस्य पाने रसभोजनं च शीताः प्रदेहाः परिषेचनं च पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् शि
३५५ रोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च हृते रक्ते प्रयोक्तव्याः ओष्ठकोपे कफात्मके मेदोजे स्वे
दिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः प्रियंगुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणं प्रतिसारणस्य
विधिमाह दंतजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः शनैर्घर्षणमंगुल्या तदुक्तं प्रतिसा
रणं ओष्ठरोगे ब्रणो ये ये तु दृष्टदोषमुपाचरेत् तेषु ब्रणत्वं प्राप्तेषु ब्रणवत्समुपाचरेत् अथ
दंतवेष्टरोगाः तत्र दंतवेष्टरोगाणां नामानि संख्यां चाह शीतादो दंतगदितः पूर्वं दंतपुप्पु
टकस्ततः दंतवेष्टः सौषिरश्च महासौषिर एव च ततः परिदरः प्रोक्तस्ततः स्यादुपकुशः स्मृ
तः वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खल्लिवर्द्धन एव च अधिमांसकनामा च दंतनाड्यश्च पंच च
दंतविद्रधिरप्यत्र दंतवेष्टेऽष्टषोडश स्मृताः तत्र शीतादस्य लक्षणमाह शोणितं दंतवेष्टेभ्यो य
त्राकस्मात्प्रवर्त्तते दुर्गंधीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च दंतमांसानि शीर्यंते पचंति

३५५

३३

चपरस्परं शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः यदन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसेभ्यः
अकस्मात् अभिघातं विना शीर्यन्ते पतन्ति पच्यन्ते च परस्परं पाकाख्येण मांसानि शो
णितं पच्यते शोणिमांसानि पच्यन्ति दन्तपुप्पुटमाह दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते
महान् दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः दन्तवेष्टमाह स्रवन्ति पूयरुधिरं चला
दन्ता भवन्ति च दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः अत्र दन्तमूलानीति कर्तृपदमध्याहर
णीयं शौषिरमाह ध श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्कफवातजः लालास्रावी कण्डुरश्च स ज्ञेयः
शौषिरो गदः महाशौषिरमाह दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते दन्तमांसानि प
च्यन्ते मुखं चापरबाध्यते यस्मिन्स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिर इत्येष सप्तरात्रान्निहंत्यसून्
निति परिदरमाह दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन्ष्ठीवति चाप्यसृक् पित्तासृक्कफजो व्याधि
र्ज्ञेयः परिदरो हि सः उपकुशमाहः पाकश्चलता मांदन्ताश्चलन्ति च आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शो

मापु०
नृप ६

णितंमंदवेदनं ॥ आमायतेस्रुतेरक्तेमुखेपूतिश्चजायते यस्मिन्नुपकुशः सम्यात्पित्तरक्त
समुद्भवः ॥ आवृद्धिताःश्लिष्टाः वैदर्भमाह ॥ घृष्टेषुदंतमूलेषुसंरंभो जायतेमहान् चलंतिच
रदायस्मिन्नसवैदर्भोभिघातजः संरंभः शोफः चलंतिचेति चकाराद्वेदनादाहपाकाः
॥ मारुतेनाधिकोदंतोजायतेतीव्रवेदनः खल्लिवर्द्धनसंज्ञोसौसंजातेरुक्प्रशाम्यति सं
जातेदंतेश्चानैःश्चानैःप्रकुरुतेचापिदंतसमाश्रितः करालान्विकटान्दंतान्करालोनससिद्ध्य
ति ॥ अधिमांसकमाह ॥ हंते ह्योपश्चिमेदंतेमहाञ्छोफोमहारुजः लालास्रावीकफकृतो
विज्ञेयःसोधिमांसकः ॥ हंते ह्योहनुरुग्भेपश्चिमेस्त्यन्नलजेयेचदंतनाडीमाह ॥ दंतमूलगता
नाड्यःपंचज्ञेयायथेरिताः ॥ यथारुजायथानाडाव्रणे वातपित्तकफसंनिपातागंतुनिमि
त्तंपंचनाड्यः ॥ कुपितास्तथात्रापीत्यर्थः ॥ दंतविद्रधिमाह ॥ १६ ॥ दंतमांसमलैः सास्रैर्बाह्यांतः
श्वयथुर्महान् सदाहरुक्स्रवेद्भिन्नःपूयास्रंदंतविद्रधिः ॥ दंतमांसमलैः दंतवेष्टगतदो

यो:सास्रो:सरक्तैर्हेतुभिः अथदंतवेष्टरोगाणांचिकित्सा शीतादेहृतरक्तेतुतोयना
गरसर्षपात् निःक्वाथस्त्रिफलानांचापिकुर्य्याद्गंडूषधारणं कासीसलोध्रकृष्णामनःशि
लाप्रियंगुतेजोह्वा एषांचूर्णमधुप्लुच्छीतादेपूतिमांसहरं तेजोह्वातेजवल्कलःस्व
र्णजीवंतीमूर्तिवा तैलंघृतेवावातघ्नैःशीतादेःसंपक्वास्यते दंतपुप्पुटकेकार्य्यंतरुणेरक्त
मोक्षणे सपंचलवणक्षाराःसक्षौद्राःप्रतिसारणे शिरोविरेकश्चहितोनस्यंप्रस्निग्धंच
भोजनं विस्राविते दंतवेष्टेतुव्रणंतुप्रतिसारयेत् लोध्रपत्तंगमधुकलाक्षाचूर्णमधुप्लु
तैःप्रतिसारयेत् अंगुल्याघर्षयेत् पत्तंगंवकमट्टतिलोके गण्डूषेक्षीरिणोयोज्यास्स
क्षौद्रघृतशर्कराः चलदंतस्थैर्य्यकरंकार्यंवकुलचर्वणं भद्रमुस्ताभयाव्योषविडं
गारिष्टपल्लवैः गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकांछायाशुष्कांप्रकल्पयेत् तांनिधायमुखेसोपन्न
लदंतातुरोनरः नातःपरतरंकिंचिच्चलदंतस्यभेषजं भद्रमुस्तादिवटिका तुल्याधृतं

नीलसर्व्वाङ्गवरस्पर्शेणं न सा संश्रपयेद्युधावत् ततस्तु नागरसेनतु तैलं पचेच्छनैरर्द्धपल्लव
माणैः कल्कैरनंतारवदिरैरिमेदजंब्वाम्रपक्षीमधुकोत्पलानां तलैनमाजंपव ध्रुवंतंसुमुखेन
स्थैर्य्यं हि जानां विदधातिमर्त्यः नीलसर्ह्वचरा नीलपुष्पकटसैरेया अनंताहुराल नाम्र्द
ला नेय वासोप्याह्यः अरिमेदोदुर्गंधरवदिरः सदृचराद्यैस्तैलं तूणोपिरं हृततरकेतुल्लोधुमु
स्तारसांजनैः सक्कौडैः न्यस्पत्तेलेपोगंडूषकद्दोरिणोन्हितः क्रियांपरिद्दरेकुर्याच्छीताद्दोकं
विचक्रूणः संभ्रोध्मो नयतः कापाः निरस्थोपकुर्त्तृतपा कार्ष्टेचरिकापत्रैर्व्दुणं विस्रावये
द्विषक्कु लवणैः क्रोडपुक्केप्रसव्यपैः परिसारयेत् भूस्रनोक्त्यैवेदं मेदंतमूलानितृणोधये
त् ततः क्षारं प्रयुंजीत क्रियास्सर्वस्वनुणि तत्लाः उद्धृत्याग्धिकदंतं तु ततो ग्निमवचारयेत् क्त
मिदंत कवञ्चात्रविधिः कार्य्यो विजानता दूपंस्वलि वर्द्धनस्मच्चिकित्सा छित्वाधिमांसंस
क्षौडैरेतैस्चूर्णैरुपाचरेत् वचातेजोवत्तीपाठास्वर्जिकायावसूकजैः तेजोवतीतेत्तवल्क

लवणंजीवंतीतिच क्षौद्रं द्वितीयापिप्पल्यः कवलेचात्रकीर्तिताः पटोलनिंबत्रिफला कषाय
ष्चात्र धावनः नाडीव्रणहरंकर्म्मदंतनाडीषुकारयेत् यद्दंतमधिजायेतनाडीदंततमुद्धरेत्
छित्वामांसानिशस्त्रेणयदिनोपरिजोभवेत् उद्धृत्य चहरेच्चापिक्षारेणज्वलनेनवा भिन्न
मुपेक्षितेदंतेहनुकास्थिगतिंध्रुवं समूलंदंतंतस्मादुद्धरेभग्नमस्थिच उद्धृतेतूत्तरदंते
भूशोणितंप्रस्रवेदति रक्तातिसेकात्पूर्वोक्ताघोररोगा भवंतिहि काणसंजायतेयस्तुरहितं
तस्मजायते चलमप्युत्तरंदंतमतोनैवोद्धरेद्भिषक् धावनंजातिमदनस्वादुकंटककरवादि
रैः करवायेरितिनेयः कषायजातिमदनकंटकीस्वादुकंटकैः मंजिष्ठालोध्रखदिरयष्ट्या
केश्चापिपयत् कृतंतैलंपरस्याधितंतत्रहन्यात्दंतगतागतिं जात्यादिचतुष्टयस्यकषा
येणमंजिष्ठादिचतुष्टयस्यचकषायेणतैलमिदंपचेत् जातिचवेल्लीइतिलोके तस्याःपं
चांगंग्राह्यं मदनोधत्तूरस्तस्यापिपत्रमत्रग्राह्यं कंटकीवड़ीकटैयातस्याःमूलंग्राह्यं

मा.पु॰ स्राद्धकंटकोगोक्षुरस्तस्य पंचांगग्राह्यं जात्यादितैलं विदध्युक्तं विधियुक्तं विद्रधौ दंतविद्र
३५८ धौ नास्य कर्मनरस्तत्र कुर्यात् नैनैव कारयेत अथ दंतरोगाः तत्र दंतरोगाणां नामानि संख्यां
चाह दालनः कृमिदंतः पूर्वं कृमिदंतक एव च प्रोक्तो भंजनको दंतहर्षो वैदर्भनामकः कपालि
का त्र कषितान् पाव दंतक एव च करालनसंज्ञ इत्यष्टौ दंतरोगाः प्रकीर्तिताः तत्र दालनस्य ल
क्षणमाह दीर्यमाणेष्विव रुजा यस्य दंतेषु जायते दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः
कृष्णच्छिद्रश्चलस्रावी ससंरंभो महारुजः अनिमित्तरुजो वातात्स ज्ञेयः कृमिदंतकः ससंरं
भः दंतमूलनुन्नोपयुक्तः तत्रैव स्याद्विचो धमः अनिमित्तजः अवघट्टनादिनिमित्तं विनैव म
हारुजावान् भंजनकमाह वक्त्रं वक्रं भवेद्यत्र दंत भंगश्च जायते कफवातकृतो व्याधिः
स भंजनकसंज्ञिकः दंतमांसमलैः सास्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः सदाहरुक्स्रवेत्क्लिन्नः प्र
पाकं दंतविद्रधिः दंतहर्षमाह ध नीतरूक्षप्रवातानां स्पर्शानामसहा द्विजाः यत्रस्युर्वा
३६

त्पिता यां दंतहर्षः स कीर्तितः दंतशर्करामाह मलोदंतगतो यस्तु कफश्चानिलशोषि
तः शर्करं च परस्पर्शो सज्ञेया दंतशर्करा शर्करासिकता कपालिकामाह द कपाले
ष्विव दीर्यंस्तु दंतेषु समलेषु च कपालिकेति विज्ञेया दंतविद्दंतशर्करा कपालानिम्
लपवृटादिवदानि तेष्विव समलेषु दंतेषु मलसहितदंतावयवेषु दीर्यंस्तु पादंतश
र्करा सा कपालिकेति विज्ञेया सा कपालिका दंतास्थित दंतनाशिनी श्यावदंतकमा
ह योसृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दंतस्त्वशेषतः श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदंतकः
दग्धः दग्ध इव करालमाह शनैः शनैः प्रकुरुते पवनो दंतानाश्रितोऽनिलः करालान्विकटा
न्दंतान्स करालो न सिध्यति करालान् भयानकान् अयं सुश्रुतेनोक्तः संग्रहकारेण से
गृहीतः अथ दंतरोगाणां चिकित्सा तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् द्रव्यैः
पलमितैरेतैः कार्षिकैश्चापि चतुर्गुणे लोध्रं कट्फलं मंजिष्ठा पद्मकेसरपद्मकैः चंदनो

सलवणस्पाकैस्तत्तैलं वस्तं धृतं । दालनं दंतचालं च दंतमोक्षं कपालिकां । शीतादं पूतिवक्त्रं च
विरुचिं विरसास्यतां हन्यादाशु गदानेतान् कुर्याद्दंतानपि स्थिरान् । लाक्षादिकमिदं तैलं दंतरो
गप्रपूजितं । लाक्षाद्यं तैलं । जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदंतकं । तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहग
ण्डूषधारणैः । भद्रदार्व्यादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः । कृमिदंतापहं कोष्णं हिंगु दंतांतरे
स्थितं । बृहती भूमिकदंबी पंचांगुलकंटकारिकाक्वाथः । गण्डूषस्तैलयुक्तः कृमिदंतकवे
दनाशनः । नीलीवायसजंघाकटुतुंबीमूलमेकैकं संचूर्ण्य दंतान्नविधृतं दंतान्न कृमि
पातनं प्राक् । स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च । निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दंत
हर्षप्रमर्दनाः । त्रिवृतस्य सर्पिषः त्रिवृतापक्वस्य सर्पिषः कवलग्रहणं । स्नैहिकोऽत्र हि
तो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च । लाक्षारसपचापक्षीरेसंतापिकाधृतं शिरोवस्तिर्हि
तैश्चापि क्रमोऽयं स्यादनिलापहः । अत्र दंतहर्षे । साच्छिद्रं दंतनालानि शर्करामुद्धरेद्भिषक्

रा

लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैः तत्स्त्संप्रतिसारयेत् दंतहर्षक्रियां चात्रकुर्यान्नरपतेषतः कपालिका
रूरूतमानशाथेषाक्रियाहिता अत्रदंतशर्करायांदंतहर्षक्रियाम्लफलजाम्लान्यानिनीतांबुरू
क्षाम्लंदंतधावनं तथातिक गिनं नक्षंदंतरोगी विवर्ज्जयेत् अथजिह्वारोगाः तत्रजिह्वा
रोगाणांनिदाननामसंरव्यामाह वातजापित्तजश्चापिकफजानामसंज्ञकः उपजिह्वि
काचगदाजिह्वायांपंचकीर्त्तिताः तत्रवातजस्यलक्षणमाह जिह्वानिलेनस्फुटिताप्र
सुप्ताभवेच्छाकच्छदनप्रकाशा स्फुटितामनाग्विदीर्णे पस्मसारसानच्छिन्नतथासुप्तेव
शाकच्छदनप्रकाशाकामरूभूमिजोद्रुमस्तत्रवत्कंटकचिता पित्तजमाह २ पित्तात्म
दाहैरनुचीयतेचदीर्घैः सरक्तैरपिकंटकैश्च अयंरोगोलोकेजातीइतिरव्यातः कफज
माह कफेनगुर्वीबहलाचिताचमांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकंटकाभैः बहलास्थूलामांसो
च्छ्रयेमांसजकंटकेः अलसमाह जिह्वातलेयःश्वयथुःप्रगाढःसोलाससंज्ञः कफर

नाप्र॰ रक्मूर्त्तिः जिह्वासदृक्तस्तत्र पतति प्रवृद्धो मूलेन च जिह्वा शत्रूमेतिपाकं प्रयाणः प्रकर्षेण गाढो
३६० दारुणः कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य कफरक्तजत्कृत्यर्थः जिह्वस्तंभेन वायु
रप्पत्रवो हृमः नृत्रपाकेन पित्तं च भ्रातस्त्रिदोषजो ऽपं अस्या ध्यत्वं चास्य उपजिह्विकामा
ह जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः प्रसेककराडुपरिदाह
युक्तः प्रकथ्यते सा उपजिह्वकोति जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्ररूपाणि अथ जिह्वारोगाणां
चिकित्सा जिह्वागतविकाराणां शस्त्रशोणितमोक्षणं गुडूची पिप्पली निंबकवलः कटु
निःमुखे ओष्ठप्रकोपेनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितं कंटजेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं
भिषजा खलु पित्तजं परिघृष्टे तु निस्रुत्ते दुष्टशोणिते प्रतिसारणगंडूषनस्यं च मधुरं हि
तं कंटकेषु कफोत्थेषु लिखितं प्रसृजेत्ऽसृक् पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसार
णः उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् शिरोविरेचनं गंडूष धूमैश्चैनामुपाचरेत्

रा

मोषकृताः नयावन्हिचूर्णमित्तस्य घर्षणं उपजिह्वाप्रवृत्तंल्पर्पिएलिप्तेलंचपाचयेत् ॥ अथ
तालुरोगाः तत्रतालुरोगाणांनामानिसंख्यांचाह गलशुंडीतुंडिकेर्यध्रुषः कच्छपएवच
तालवर्बुदंमांसकथितोमांससंघातएवच तालुपुप्पुटनामाचतालुशोषस्तथैवच तालु
पाकश्चकथितातालुरोगाश्चामीनव तत्रगलशुंडीलक्षणमाह १ श्लेष्मास्रभ्यांतालुमू
लात्प्रवृद्धोदीर्घः शोफोध्मातबस्तिप्रकाशः तृष्णाकासश्वासकृत्तंवदंतिव्याधिंवैद्याः
कंठशुंडीतिनाम्ना ध्मातबस्तिप्रकाशः वातपूस्तिचर्मपुटतुल्यः तुंडिकेरीमाह २
शोफः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी श्लेष्मास्रग्भ्यांकीर्तितातुंडिकेरी तुंडिकेरीवनकर्पा
सीफलंतत्तुल्या अध्रुषमाह शोफःस्तब्धोलोहितः शोणितोत्थोध्रुषः सज्व
रस्तीव्ररुक् कच्छपमाह ४ कूर्मोत्सन्नोवेदनावानशीघ्रजन्मारोगोज्ञेयः कः श्लेष्मणास्या
त् कूर्मोत्सन्नः मध्येप्रोच्चःप्रांतेनतः तालवर्बुदमाह पद्माकारंतालुमध्येतुशोफं विद्या

रक्तादर्बुदं पित्तलिंगं पद्माकारं पद्मकर्णिकावत् केसरैरिव पार्श्वतोद्दीर्घमांसांकुरै
र्वेष्टितं मांससंघातमाह दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजं च तालुन्वितस्थं मांससंघातमाहुः
तालुपुप्पुटमाह नीरुक्स्थायी कोलमात्रः कफात्मा मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे तालु
शोषमाह शोषोत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः श्वासो वातात्तालुशोषः सपित्तः तालुपा
कमाह पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदंति अथैतालुरोगा
णां चिकित्सा कुष्ठोषणवचासिंधुकणपाठाद्वैः सह सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गल
शुंडीप्रघर्षणं अत्र केवली मे पाठः प्रागुक्तजा इति वचनं अंगुष्ठांगुलिसंदंशेनाकृष्य गल
शुंडिकां छेदयेन्मंडलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थितां मंडलाग्रेण शस्त्रविशेषेण अत्या
दीनात्स्रवेद्रक्तं ततो देतोऽपि तत्र हीनछेदाद्भवेच्छोफो लालास्रावो भ्रमस्तथा तस्मा
द्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्म्मा विचक्षणः गलशुंडीं तु संछिद्य कुर्य्यात्स्रावसमिमं क्रमं पिप्प

ल्पातिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत्
वचामतिविषां पाठां रास्नां कटुकरोहिणीं निष्क्वाथ्य पिचुमर्दं च कवलं तत्र कारये
त् तुंडिकेर्यध्रुषे कूर्मे संघाते तालुपुप्पुटे एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्म
णि तालुपाके च कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनं स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलना
शनः अथ गलरोगाः तत्र गलरोगाणां नामानि संख्यां चाह रोहिणी पंचधा प्रोक्ता
कंठशालूक एव च अधिजिह्वश्च वलयो बलासनामैकवृंदकः ततो वृंदः शतघ्नी
च गलायुः कंठविद्रधिः गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च विदारी कंठदेशे
तु रोगाः अष्टादश स्मृताः तत्र पंचानामपि रोहिणीनां संप्राप्तिमाह गलेऽ
निलः पित्तकफौ च मूर्छितौ ननु त्रयोपि मूर्छिताः पृथग्दोषजाया अपि वल्पमा
णत्वात् तस्य कत्तजायालक्षणमाह १ जिह्वासमंतात् भृशवेदनाय मांसांकुराः क
प्रदुष्य मांसं च तथैव शोणितं गलोपसंरो
धकरैस्तथांकुरैर्निहंसन्त्याधिरियं हि रोहिणी अनिलः मूर्छितः प्रहृष्टौ कफपित्तौ च मूर्छितौ पि
त्तं वा मूर्छितं कफो वा मूर्छितः ॥ २

नाप्र० राग निरोधनास्तु: सारोहिणीनात कृतापदिष्टावातात्मकोपजिह्वागतकंटुष्टा जिह्वासमंतात्

३६२ जिह्वायाः सर्वतः वातात्मकोपजिह्वागतकंटुष्टास्तं मादिनिरतिव्राणेनयुक्ता पित्तजामाह र

क्तिपोऽरुमाक्तिपविदाहपाकातीव्रज्वरापित्तनिमित्तजाता श्लेष्मजामाह स्रोतोनिरोधिम

पिमंदपाकागुर्वीस्थिरासा कफसंभवात्तु स्रोतोऽत्रकंवस्रोतः सन्निपातजामाह गंभी

रपाकोन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिंगा त्रि भवा भवेत्सा रक्तजामाह स्फोटैश्चिता पित्तस

मानलिंगासाध्याप्रदिष्टारुधिरात्मिकातु रक्तजेतरणांसामारक्तत्वावधिमाह सद्य

स्त्रिदोषजाहंति अहात कफसमुद्भवापं चाहास्त्यिक्तसं भूतास साहास वनोऽस्थिता कं

वनूलूकमाह ६ कोत्नस्थिमात्रः कफसंभवोयो मंपिर्यलेकरास्कत्रक भूतः ख

रःस्थिरःत्रास्त्रनिपातसाध्यस्तंकरागनूलूकमितिब्रुवंति कराग स्कभूतः कंटक

वच्छूकवच्चवेदनाजनकः अधिजिह्वकमाह जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वा

६०

परिस्पंदसृजेनमिश्रात् ज्ञेयोधिजिह्वः खलुरोगएषविवर्जयेदागतपाकमेनं ॥
सृजामिश्राद्देवेस्यन्वयः वलयमाह ९ बलासएवायतमुन्नतंचशोथंकरोत्यन्न
गतिंनिवार्यतंसर्वथैवाप्रतिवार्यंविवर्जनीयंवलयंवदंति ॥ बलासमाह ९ गले
तुशोथंकुरुतः प्रवृद्धौश्लेष्मानिलौश्वासरुजोपपन्नंमर्म्मच्छिदंदुस्तरमेनमाहुःबला
ससंज्ञंभिषजोविकारं मर्म्मछिदं हृदयमर्म्मणिछेदनेववेदनाजनकं एकवृंदमा
ह वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयथुःसदाहःसकंडुरोऽपाकिमृदुर्गुरुश्च नाम्नैकवृंदःपरि
कीर्तितोऽसौव्याधिर्बलासकृतजप्रसूतः अंतः गलमध्ये अपाकी ईषत्पाकी ॥ मृदुः
ईषन्मृदुः वृंदमाह समुन्नतंवृत्तममंददाहंतीव्रज्वरंवृंदमुदाहरंति तच्चापिपित्तक्ष
तजप्रकोपाद्विद्यात्सतोदंपवनात्मकंतु शतघ्नीमाह वर्त्तिर्घनाकरावनिरोधिनी
तुचितातिमात्रंपिशितप्ररोहैः नानेकरुक्प्राणहरात्रिदोषात् ज्ञेयाशतघ्नीत्वह

नाग्र० शोत्रातथा घनाकठिना ऽनेकरुक्क वातपित्तकफजतो चदाह्कंठाद्दिप्रुक्ता नृत्तथा
३५३ न्नाद्दन्त्री लोहकंटकसंछन्ना नृतथामहती त्रिला तत्तुल्यायत्तः प्राणहोरा गलायुमा
ह ग्रंथिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक्स्यात्कफरक्तमूर्त्तिः संलक्ष्यतेसक्त
मिवाशितेचसशस्त्रसाध्यस्तुगलायुसंज्ञः गलविद्रधिमाह १४ सर्वंगलंव्याप्यसमु
त्थितोयःशोफोरुजःसंतिचयत्रसर्वाःससर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तुतस्यैवतुल्यःखलुस
र्वजस्य गलौघमाह १५ शोफोमहानन्नजलावरोधीतीव्रज्वरोवायुगतेर्निहंता कफे
नजातोरुधिरान्वितेनगलेगलौघःपरिकीर्त्यतेसौवायुगतेर्निहंता उदानवायुगतिरो
धकः स्वरघ्नमाह १६ यस्ताम्यमानःश्वसतिप्रसक्तोभिन्नस्वरःशुष्कविमुक्तकं
ठ कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषुज्ञेयःसरोगःश्वसनात्स्वरघ्नःताम्यमानःतमःप्रपतत्सु
ष्कविमुक्तकंठः शुष्कोविमुक्तोऽस्वाधीनःकंठोयस्यसः अन्नवाधीनतासुक्तंगिलि

४१

तु मन्त्राकारत्वात् अनिलाद्यैर्नेषु वा शुवर्त्मसु रूवसनात् वातात् मांसतानमाह प्रता
नवान्यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्रा
णप्रणुत्सर्वकृतो विकारः प्रतानवान् विस्तारवान् सुकष्टः अतिनापित्ते कष्टप्रत्र
सः विदारीमाह १९ सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसं पित्तेन
विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते पार्श्वे विशेषात्सह येन शेते स पुरुषो
येन पार्श्वेन विशेषाद्बाहुतुल्येन शेते तस्मिन्पार्श्वे सा विदारी भवतीत्यर्थः अपगत
रोगाणां चिकित्सा रोहिणीनां सुसाध्यानां हितं शोणितमोक्षणं वमनं धूमपानं च गंडूषो
नस्यकर्म च वातजां तु हृत्वा स्रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् सुखोष्णांस्तैलगंडूषांश्चारये
च्चाप्यतीक्ष्णशः विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः धर्षयेत्कवलो द्राक्षाप
रूषैः कथितो हितः आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् आगारे धूमः फोलदृत्ति

नापु० लोके कटूकानि शुंठी पिप्पली मरिचानि च स्वेता विडंग दंती पुतैल सिंहसैंधवं नवपक
३६४ र्मेणि दातव्यं कुवलेन कफो छुपे स्वेता अपराजिता पित्तवत्साधयेद्वै घोरो रोहिणी रक्तसं नवं वि
स्राम कण्ठशालूकं साधयेत्तुंडिकेरिवत् एकालं पवालं च तुंजातं स्निग्धमत्स्यमत्र: उपत्ति
ह्लकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकं एकवृंदं तु विश्राम विधिं शोधनमाचरेत् एकवृंदमिवश
यो वृंदं च समुपाचरेत् गलायुं चापियोग्या धिस्तं च शस्त्रेण साधयेत् आमर्मस्थं सुसंपक्वं
छेदयेत्फलविद्रधिं अपसामान्यानां कंठरोगाणां चिकित्सा कण्ठरोगेषु सर्वेषु गमो दैस्ती
द्वैर्णनस्यादिकर्मभिः चिकित्सक चिकित्सांतु कुर्यात् लोत्रसमाचरेत् क्वाथं दद्यात् ज्वरा
वीत्वं त्रिवृत्ता दर्वी कलिंगजं हरीतकी कषायो वा हितो माक्षिक संयुतः कटूकान्ति विषास
रूपाठामुस्तकलिंगकाः गोमूत्रक्वथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः मृद्वीका कटूकाव्यो
षदावीत्वक्त्रिफलाधनं पाठारसांजनं ह्रवातेजो के तिसु चूर्णितं कौद्रयुक्ते विधातव्यंमया

रोगमहोघधं योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ताः वातपित्तकफास्रहाः ॥ जंतेजवती चपांगरसांज
नंदारुनिंबोसकहंसा क्वाथेन कुर्यात् गुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु अथ स
मस्तमुखरोगाः तत्र तेषां निदानं संख्यां चाह पृथग्दोषैश्च सर्वे रोगाः समस्तमुखजाः स्मृता
ः तत्र वातिकस्य लक्षणमाह स्फोटैः सतोदैर्वदनं समंतात् यस्याचितं सर्वसरः स वातात् पै
त्तिकमाह रक्तैः सदाहैः पिडकैः सुपीतैः यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् कफजमाह
अवेदनैः कंडुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन अवेदनैः ईषद्वेदनैः यत्तदुक्तं
सुश्रुतेन अल्पवेदनैरिति मुखरोगेष्वसाध्यानाह उष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रि
दोषजाः दंतावेष्टेषु वर्ज्यः स्युस्त्रिलिंगगतिर्नोषिर त्रिदोषजानाडी महान्नोषिरश्च दंते
षु च न सिध्यंति श्यावदालनभंजनाः जिह्वारोगेष्वलासस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा स्वर
स्योवलयो वृंदोवलासः स शतदारिणः गलोघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले असा

नाकु०
३६५

धाः कीर्तिताह्येते रोगाद्व्रणनवोत्तराः तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्यायसमाचरेत् अथ स
मस्तमुखरोगाणां चिकित्सा वातात्सर्वसरे चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् तैलं वातहरैः सिद्धं
हितं कवलनस्ययोः पित्तात्मके सर्वसरे मुक्तकायस्य देहिनः सर्वः पित्तहरः कार्यो विधिर्म
धुरशीतलः प्रतिसारणगंडूषधूमसंशोधनानि च कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात्कफापहं
मुखपाके शिरावेधः शिरसश्च विरेचनं मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः जातीपत्रा
मृताद्राक्षायासदार्वीफलत्रिकैः क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गंडूषो मुखपाकनुत् कार्यं च च
र्वणं नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणं क्षुद्रजीरककुष्ठेंद्रयवचर्वणतः अहात् मुखपाकव्रण
क्लेददौर्गंध्यमुपशाम्यति पटोलनिंबजंब्वाम्रमालतीनवपल्लवाः पंचवल्कलत्तः क्वाथ
स्त्रिफलासमवोपि वा मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रं मुखधावने स्वरसः कथितो दार्वी
घनीभूतो रसक्रिया सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त

हरीतकीत्तिल्लकरोहिणीभिः मष्टाक्वराजद्रुमचंदनैश्च काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य
राजद्रुमः धनबहेरहृतिल्लोकः तिलाः नीलोत्पलंसर्प्पिः शर्कराक्षीरमेवच क्षौद्रं ज्यद्दि
ग्धवत्कस्य गराद्गूषोमुखपाकनुत् ग्रासस्ताद्दित्तत्तुसकृद्दपिमुखगंधं सकलमपनयति
त्वग्वीजपूरफलजातवनमवाधं चतारयन्ति हरिद्रानिंबपत्राणिमधुकं नालमुत्पलं
तैलमेभिर्विपक्तं मुखपाकहरं परं यष्टीपलमधुमेकं त्रिंशत्नीलोत्पलस्य तैलस्य
प्रस्थं तद्दि गुणपयोविधिनापक्वं तुनस्येन निश्चिक्वदनस्यसावं कृपयत्तिगात्रस्यदोषसं
घातं कच्चरवर्द्धत्वमवनस्यकमत्रो संगेनजंतूनां इतिमुखरोगाधिकारः अथविषाधि
कारः तत्रविषस्य द्वैविध्यमाह स्थावरंजंगमंचैव द्विविधं विषमुच्यते दशाधिष्ठानमा
द्यंतु द्वितीयं षोडशास्त्रयं स्थावरविषस्य दशास्थानानाह मूलंपत्रंफलंपुष्पंत्वक्क्षी
रंसारमेवच निर्यासोधातवः कंदस्थावरस्याश्रया दश तद्यथा यद्यथा मूलविषं

मा०पृ०
३५५

करवीरादिपत्रविषं विषपत्रिकादि फलविषं कर्कोटकादि पुष्पविषं वेत्रादित्वक्सार
निर्यासविषाणि करंभादीनि क्षीरविषं स्नुह्यादि धातुविषं हरतालादि कंदविषं वत्सना
भशाकुकादि जंगमविषस्य षोडशाधिष्ठानान्याह दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्राचनखमूत्रमलानि
च शुक्रं लालामुखसंस्पर्शाः सदंशावमर्दितं गुदास्थिपित्तपाकानि दशाः षट् जंगमाश्र
याः तत्र यथा दृष्टिनिःश्वासविषा दिव्याः सर्प्पाः दंष्ट्राविषा भौमाः सर्पाः दंष्ट्रानखवि
षाः व्याघ्रादयः मूत्रपुरीषविषाः गृहगोधिकादयः शुक्रविषाः मूषिकादयः लालावि
षाः उच्चिटिंगादयः लालास्पर्शमूत्रपुरीषार्त्तवशुक्रमुखसंदंशस्पर्शावमर्दितगुद
पुरीषविषाश्चित्रशीर्षादयः अस्थिविषाः सर्प्पादयः पित्तविषाः शकुलमत्स्याद
यः शूकविषाः भ्रमरादयः स्थावरविषाणां सामान्यानां कार्यमाह स्थावरं तु ज्वरं
हिक्कां दंतहर्षं गलग्रहं फेनछर्द्यरुचिश्वासमूर्छाश्च कुरुते विषं आग्नेय भेदेन

विशिष्टानांविषाणांकार्य्याण्याह तत्रमूलविषस्यकार्यमाह उद्वेष्टनंमूलविषैर्मोहः
प्रलपनंभवेत् तत्रविषस्यकार्य्यमाह जृंभणंवेपनंस्वासोनृणांपत्रविषे भवेत् फ
लविषकार्यमाह मुष्कशोफः फलविषैः दाहोद्वेषश्च भोजने पुष्पविषस्यकार्यमाह
भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानंमूर्छनंतथा त्वक्सारनिर्य्यासविषकार्यमाह त्वक्सार
निर्य्यासविषैरुपयुक्तैर्भवंतिहि आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः क्षी
रविषकार्यमाह फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदोगुरुजिह्वता धातुविषकार्य्यमाह हृत्पी
डनंधातुविषैः मूर्छादाहंचतालुनि प्रायेणकालघातीनि विषाण्येतानिनिर्दिशेत् एतानिमू
लानिविषाणिनव कालघातीनिकालांतरमारकानि कंदविषस्यकार्य्यमाह कंदजास्तु
ग्र वीर्जाणिपान्युक्तानीत्रयोदश सर्वाण्येतानिकुशलैः ज्ञेयानिदशभिर्गुणैः स्थावरंजं
गमंवापिकृत्रिमंचापियद्विषं सद्योनिहंतितत्सर्वंगुणैर्यद्दशभिर्युतं तान्दशगुणानाह

मा०प्र० रूक्षमुष्णंतथातीक्ष्णंसूक्ष्ममाशुव्यवायिच विकाषिविशदंचैवलघ्वपाकिचतेदश ते
३६८ गुणैर्विषस्यकार्यमाह तद्रौक्ष्यात्कोपयेद्वायुमौष्ण्यात्पित्तंसशोणितं तैक्ष्ण्यान्मतिंमो
हयतिमर्मबंधांछिनत्तिहि शरीरावयवान्सौक्ष्म्यात्प्रविशेद्विकरोतिच आशुत्वादाशु
व्याप्नोतिव्यवायात्प्रकृतिंहरेत् विकाषित्वात्क्षपयतिदोषान्धातून्मलानपि अतिरिच्य
तेवैशद्यादुश्चिकित्स्यंचलाघवात् दुर्जरंचाविपाकित्वात्तस्मात्क्लेशयतेचिरं विषमि
सन्नास्त्वहतस्यलक्षणमाह सद्यःपाकंयातियस्यकृतंतत्तस्त्रवेद्रक्तंपच्यतेचाप्यभीक्ष्ण
कृष्णीभूतःक्लिन्नमत्यर्थंपूतिकृत्वात्वमांसंशीर्यतेयस्यवापि तृष्णातापोदाहमूर्च्छेचयस्य
सदिग्धविद्धंतंमनुष्यंमनुष्येत् लिंगान्येतान्येवकुर्याद्धिमित्रेदंतःक्लेशोवाव्रणेयस्य
नापि पच्यतेचाप्यभीक्ष्णंपुनःपुनःपाकमेति तापःबहिःस्थितःदाहोंतरेकुर्यादि
त्यत्रकृतकस्यपदंवोढव्यं प्रायेणराजादीनांमन्त्रादौतत्रवोविषंददाति तेषांज्ञाना

पर्यन्तकृणमाह इंगितज्ञोमनुष्याणांवाक्चेष्टामुखवैकृतैः जानीयाद्विषदातारमेभि
र्लिंगैश्चबुद्धिमान् नददात्युत्तरंपृष्टोविवक्षुर्मोहमेतिच अपार्थकंबहुसंकीर्णंभाषते
चापिमूढवत् अंगुलीःस्फोटयेद्भूमिंविलिखेत्प्रहसेदपि वेपथुश्चास्यभवतित्रस्त
श्चैकैकमीक्षते विवर्णवक्त्रोध्यामश्चनखैः किंचिच्छिनत्तिच आलभेतसहृद्दीनःक
रेणचशिरोरुहान् निर्ययासुरपद्वारैर्वीक्षतेचपुनःपुनः वर्त्ततेविपरीतंचविषदाता
विचेतनः इङ्गितमभिप्रायस्यचेष्टाआकारः मुखवैवर्ण्यादिभिर्लिंगैः वक्ष्यमाणैः न
ददात्युत्तरंपृष्टः स्वीयासतत्कर्मजनितव्यामोहात् संकीर्णं अस्फुटं भयजवायुज
नितपर्वभयाऽपनोदायांगुलीःस्फोटयेत् प्रहसेत् अहेतावपिध्यामः दग्धसमानव
र्णः आलभेतस्पृशेत् विपरीतंयथास्यादेवंवर्त्तेत जंगमविषाणांसामान्यानांकार्य्या^
ण्याह निद्रांतंद्रांक्लमंदाहंसपाकंलोमहर्षणं शोथंचैवातिसारंचकुरुतेजंगमंविषं

मा॰पु॰ जंगमेषु तीक्ष्णत्वेन सर्प्पानाह वातपित्तकफात्मानो भोगिमंडलिराजिलाः यथाक्रमं स
३६८ मारमातास्त्वंतरा द्वंद्वरूपिणः भोगिनः फणिनः ते च विंशतिः मंडलिनो विविधैश्चित्राः पृथ
ग्वा मंदगामिनः एते मंडलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषाः स्निग्धं विविधवर्णाभिस्ती
र्यगूर्ध्वं च राजिभिः चित्रा इव ये ते राजिलास्ते हि ते पि षट् एते यथाक्रमं वातपि
त्तकफात्मानः द्व्यंतराः द्व्यंतरे भेदो येषां ते द्व्यंतराः यथा भोगिनां मंडलिन्या जाताः
इत्यादि भोगिप्रभृति कृतदंष्ट्रालक्षणभेदमाह दंष्ट्रेण भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातवि
कारकृत् पीतो मंडलिनः उष्णो मृदुः पित्तविकारवान् राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिर
शोथश्च पिच्छिलः पाण्डुः स्निग्धोतिसांद्रसृक् सर्वश्लेष्मविकारवान् देशविशेषेका
लविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासु चतुः
पथेषु याम्ये च पित्र्ये परिवर्ज्जनीयाः ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः याम्ये नराणां पित्र्येम

ध्यायां दार्वीकराणां विषमानुहंति सर्वाणि चोक्तेन द्विगुणी भवंति तद्वत्तद्वत्सं
योगो दार्वीकरस्त्र कृष्णमाह रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुशधारिणः ज्ञेया दार्वी
कराः सर्प्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः अपरेषु येषु विषमानुकारकं भवति तानाह
अजीर्णे पित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठयुक्ते रूक्षे ब
ले गर्भवतीषु चापि शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लता निश्च न संभवंति शीताभिर
द्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेच्च जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसा
दश्च सकंठभंगः कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वं च स वर्जनीयः केश
शातः आकर्षणात् नासावसादः नासायनत्वं कंठभंगः ग्रीवाधारणाशक्तिः हन्वोः
स्थिरत्वं हनुस्तंभः अपरं च वर्त्तिर्घनी यस्य निरेति वक्त्रात् रक्तं स्रवेदूर्द्धमधश्च यस्य
दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च यस्य यस्यापि वैद्यः परिवर्जयेत्तं वर्त्तिः रुधिरस्य रक्तं स्रवेदूर्द्ध

मथश्च यस्य च नासामुखलिंगगुदादिभ्यो रक्तं स्रवेत् उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं
वाप्यथवा विवर्णं सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् अत्यर्थमु
पद्रुतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिमात्रेणोपद्रुतं हीनस्वरं वक्तुमक्षमं विवर्णं कृष्णवर्णं
सारिष्टं नासाभंगादियुक्तं अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरिरिति लोके तद्रहितं स्थाव
रजंगमं च विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैः दूषीविषसंज्ञां लभते तदाह जीर्णं वि
षौषधिदूषितं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि
दूषीविषतामुपैति जीर्णमतिपुराणं विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्नीभिरौषधीभिः वीर्य
हीनीकृतं स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये एकद्वित्र्यादिगु
णहीनं दूषीविषस्य कार्यमाह वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कफान्वितं वर्षगणा
नुबंधि तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगंधवैरस्ययुतः पिपासी मूर्छां भ्रमं गद्गदवाग्वि

मिश्रे विचेष्टमानो रक्तमाप्नुयाद्वा न निपातयेत् न मारयति कफान्वितं कफेन मं
दीकृतोऽस्य गुणं वर्षगणानुबंधि कफेनाग्नेर्मांद्याद्दोषत्वाच्च चिरस्थायि यथाह दू
षीविषजुष्टदुरोगवति भिन्नः पुरीषवर्णैः भिन्नपुरीषोऽत्र तमस्तु भिन्नवर्णो विचे
ष्टमानः विरुद्धां चेष्टां कुर्वन्मूर्छादीन्व्याधीन्नन्न नते स्थानविशेषे स्थिते दूषीवि
षे लिंगविशेषमाह श्लेष्मामाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी
भवेत्समुद्धस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षस्तु यथा विहंगः समुद्धस्तशिरोरुहाः
समुद्धस्ताः शिरोरुहाः केशाः अंगरुहाः लोमानि यस्य सः एतदपि लिंगं पक्वाशय
स्थे दूषीविषे बोद्धव्यं स्थितं रसादिषु यथा वा यथोक्तान्करोति धातुप्रभवान्विका
रान् तत्र दूषीविषं यथोक्तात् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तात् दूषीविषस्य प्रकोपस
मयमाह कोपं तु यात्यानिलदुर्दिनेषु प्रयात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपं कुपितस्य दूषीवि

मा॰प्र॰ षस्य पूर्वरूपमाह निद्रागुरुत्वं च विजृंभणं च विश्लेषहर्षावथवांगमर्द्दः विश्लेषः गात्रशै
थिल्यं हर्षः रोमांचः रूपमाह ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मंडलकोठजन्म
३८० मांसक्षयं पाणिपदेषु शोथं मूर्छां तथा छर्दिमथातिसारं दूषीविषः श्वासतृषाज्वरांश्च
कुर्यात्प्रवृद्धिं जठरस्य चापि अन्नमदे भुक्ते पूगफलेनेव मदः अविपाकः अन्नस्य दूषी
विषभेदे विकारभेदमाह उन्मादमन्यत् जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रं
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् अन्यत् दूषीविषं तांस्ता
न्विकारान्विसर्प्पविस्फोटादीन् दूषीविषस्य निरुक्तिमाह दूषितं देशकालान्नदि
वास्वप्नैरभीक्ष्णशः यस्मात्संदूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतं देशः आनूपादिः का
लो दुर्दिः अन्नं कुलत्थतिलमसूरादि धातुदूषकत्वात् दूषीविषं दूषीविषस्य साध्य
त्वादिकमाह साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितं दूषीविषमसाध्यः स्यात्क्षी

एस्याहितसेविनः कृत्रिमं विषं द्विविधं एकं सविषं दूषीविषसंज्ञं अपरमविषं तद्देवा
रसंज्ञं तथा च कात्यायनसंहितायां संयोगजं च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते दूषीवि
षं तु सविषमविषं गरमुच्यते संयोगजं कृत्रिमं विषं द्वितीयं स्वाभाविकात् तच्च द्विवि
धं तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजा
न्मलान् न्नात्तु प्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् गरकार्यमाह तैः स्यात्पाण्डुः कृ
गि शोऽल्पाग्निर्ज्वरश्चास्योपजायते ज्वरस्यास्फोटजायेत मर्मप्रधमनाध्मानेहस्तयोः शो
फसंभवः जठरीग्रहणीरोगो यक्ष्मगुल्मो ज्वरः एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेः लिंगं च जा
यते तैर्गरैः मर्मप्रधमनं मर्मस्थमाध्मानं क्षयो धातुक्षयः लूतानां जन्म तु विश्वामित्रादुत्पत्ति
निरुक्तिं संख्यां चाह यस्मात् लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिंदवः ते भ्यो जातास्ततो लू
ता इति ख्यातास्तु षोडश। अत्र सुश्रुतः विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदपि सत्तमं वसि

नापु० ष्टं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदबिंदवः अप
३८१ तन्दर्भेनादेवद्यधस्तात्तीव्रवर्चसः लूनेतृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे संभृतेपि च ततो जाता
स्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः तासामष्टौ कष्टसाध्याः वर्ज्यास्तावंत्य एव हि तत्र
त्रिमंडला प्रवृत्तयोऽष्ट कष्टसाध्याः सौवर्णिका प्रवृत्तयोऽष्टावसाध्याः तासां सामा
न्यानां दंष्ट्रालक्षणमाह तानि दष्टे दंष्ट्राकोथः प्रवृत्तिः कृतयस्य च ज्वरो दाहोऽतिसा
रश्चरादाः स्फुरश्च त्रिदोषजाः पिडिका विविधाकारा मंडलानि महांति च शोथामहां
तो मृदवो रक्ताः रूपावाश्चलास्तथा सामान्यं सर्वलूतानामेतत्त दंष्ट्रस्य लक्षणं दंष्ट्राको
थः दंष्ट्रामध्ये पृतिभावः आखुविषलक्षणमाह आदंष्ट्राच्छोणितं पाण्डु मंडलानि
ज्वरोऽरुचिः लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते प्राणहरमूषकविषकार्य
माह मूर्छांगशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चा

नापृ० माह मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युः दाहं शोथं रुजं तथा जलौकविषकार्यमाह कण्डूं शोथं
३६२ ज्वरं मूर्छां सविषास्तु जलौकसः कुर्युरिति शेषः गृहगोधिका विषकार्यमाह विदाहं
श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगोधिका कुर्यादिति शेषः शतपदी विषकार्यमाह पुंसां स्वे
दं रुजां दाहं कुर्याच्छतपदी विषं शतपदी गोजर इति लोके मशक विषकार्यमाह क
ण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यान्मंदवेदनः असाध्यमशककृतलक्षणमाह असाध्या
स्यकीटसदृशं शूरसाध्येः कीटैः लूतादिभिः कृतं यत् कृतं तत्सदृशवेदनं माक्षिकदं
शलक्षणमाह सद्यः संस्राविनी श्यावा दाहमूर्छाज्वरान्विता। पिडका मक्षिकादं
शे तासां तु स्थगिका भृशं तासां मिस्रादि तासां तु तौ क्तानां षण्णां मक्षिकाणां मध्ये सु
स्थगिका नाम्नी शीघ्रं प्राणहरेत् सर्पः व्याघ्रादिविषाणां कार्यमाह चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भि
र्वानरैर्नखैर्दंतैश्च यत्कृतं स्रूयते पच्यते तेन तु स्रवति ज्वरयत्यपि चतुःपाद्भिः व्याघ्रादिभिः कृष्णः

५०

द्विपाद्भिर्वानरमानुषादिभिः स्रवं भवति विषोन्मत्तस्य लक्षणमाह प्रसन्नदोषं प्रकृ
तिस्थधातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कं प्रसन्नवर्णेंद्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं म
नुष्यं प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमं अथ विषाणां चिकित्सा तत्र स्थावरविष
चिकित्सा स्थावरेण विषेणार्त्तं नरं यत्नेन वामयेत् वमनेन समं तास्ति एतत्तस्य चि
कित्सितं विषमसर्पमुखं चतोद्दंशं च कथितं यतः अतः सर्वविषेषु शः परिषेकश्च
शीतलः शैघ्र्यात्तैक्ष्ण्यात् हि शेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत् वमितं सेवयेत्तस्माच्छीत।
लेन जलेन च पाययेन्मधुसर्पिर्मां विषघ्नं भेषजं दद्यात् भोक्तुमन्नं रसं दद्यात् च वर्षये।
न्मरिचानि च यस्य यस्य च दोषस्य प्रकोपे लिंगानि दृश्यते तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्वि
परीतगुणैः क्रियां शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियंगवः भोजनार्थं विषार्त्तानां
हिताः पटुसैंधवं प्रियंगुः कंगुमूलत्वक पत्रपुष्पा लिवीजं चेति शिरीषतः गवां।

ना०७० मूत्रेणसंपिष्टं लेपाद्विषहरं परं दूषीविषार्त्तं सुस्निग्धमूर्द्ध्वं चाधश्च शोधनं पाययेदग
३६३ दं मुख्यमिदं दूषीविषापहं पिप्पली ध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका मरिचं वाल
कं चैला तथा कनकगैरिकं क्षौद्रयुक्तः कषायोयं दूषीविषमपोहति ध्यामकं
रोहिषं तद्वलाम्ने उशीरं देये कनकगैरिकं अप्रसंतमारक्तं गैरिकं सोनगेरु इति
लोके अथ जंगमविषचिकित्सा अन्यथा रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलं नल
वेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा सकालिंगां समं जिह्वाम नंतां च शतावरी शृंगा
टकं समंगां च पद्मकेशरमिश्रमपि कल्किकृतमपचेत्सर्पिः पयोदद्याच्चतुर्गुणं स।
मकपक्वे वल्मीकं च शर्करा तेन सम्मिश्र्य निःक्षिपेत् सर्पिस्तुल्यं भिषक् क्षौद्रं कृत्वा सं
निधापयेत् विषाणि हंति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च सर्वाण्हंति विषं सर्वं सर्वा। कृष्णः
क्तस्थैर्यहतिं त्वचि योगजं तमकं करं दूमांससादं विसंज्ञतां नात्राय संजनास्मं ५८

साध्यमूषकात् अंगशोषोत्र मूषकाकारो वोथस्य इति तत्रांतरे कृकलासदष्टस्य ल
क्षणमाह शोषस्य कर्द्रूपमथवा नानावर्णत्वमेव च मोहो पवर्चसो भेदो दष्टस्य कृक
लासकैः वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्ती वोर्द्ध्वमाशु च वृश्चि
कस्य विषं याति पश्चाद्दंशेऽवतिष्ठते असाध्यवृश्चिकस्य दष्टस्य लक्षणमाह दष्टोऽ
साध्यैर्हृतघ्राणरसनोपहतो नरः मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून् असाध्यैः
वृश्चिकैः तेषामेवानुवृत्तेः हृदयादिष्वपहतः हृदयादिकार्य्यैर्रहितो भवति अत्यर्थं
वेदनार्त्तस्यान्वयः उच्चिंटगदष्टस्य लक्षणमाह हृष्टरोमोच्चिंटेन स्यादलिंगोर्द्ध्वमूर्च्छि
मान् दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यंगानि मन्यते सविषमंडूकदष्टस्य लक्षणमाह एक
दंष्ट्रार्दितः सशोफः सरुजः पीतकः सतृट् सुमिश्च्छर्दिमान्दष्टो मंडूकैः स
विषैर्भवेत् एकदंष्ट्रार्दितः स्वभावादेकैव दंष्ट्रया दष्टो भवति मत्स्यविषस्य कार्य्य

गपानवस्त्रेषु योजितं सर्प्पकीटाखुलूतादिदष्टानां विषहृत्परं मस्तुपात्राच्छेदिधूत्तं
धत्तूरस्य शिफा पेषाह्वरिरेण परिवेष्टिता अंकोटवंशजीवापि श्वविषघ्नी द्वयत्नतः र
जनीयुग्मपत्तंगमंजिष्टानागकेशरैः शीतांबुपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् जी
रकस्य कृतः कल्को घृतसैंधवसंयुतः सुखोष्णोमक्षना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् गं
धमाघ्राय महृदितसूर्य्यावर्त्तदलस्य तु वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्विषः इति
विषाधिकारः अथ पुरुषाणां स्त्रीणां च ज्वरादिसाधारणरोगाणामधिकारानभिधा
य स्त्रीणां प्रदरादिरोगाणामधिकरमाह तत्र प्रदराधिकारमाह तत्र प्रदरस्य विप्रकृ
ष्टं च निदानमाह विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च यानाध्वशो
कादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैरिति च्च
त्वा तपित्तयोरादौ श्लेष्मणोऽभिधानं श्लेष्मिकेऽतिप्रवृत्तिबोधनार्थं प्रदरस्य सामान्य

भा० प्र०
३८४

लक्षणमाह असृग्दरं भवेत्सर्वं सांगमर्दं सवेदनं असृगुदीर्यते च भवेत् अनेनैव सस्रग्द
रं अस्रस्य जातं सवेदनं सशूलं श्लैष्मिकप्रदरस्य लक्षणमाह आमं सपिच्छप्रतिमं सपां
डुपुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु आमं अपक्वरसयुक्तं सपिच्छा प्रतिमं सपिच्छा शाल्मल्या
द्रेर्निर्यासस्तत्तुल्यं पिच्छिलमिति सर्वः सपांडुः सहशब्दोऽत्रेषदर्थः तेनेषत्पांडुपुलाक
तोयप्रतिमं कफात्तु पुलाकस्तुच्छधान्यं तद्धावनतोयं तत्तुल्यं इति सर्वः रुधिरं स्रवेदिति सर्वः पै
त्तिकमाह सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् सपीतनीला-
सितरक्तं पीतादिवर्णयुक्तं पित्तार्त्तियुक्तं दाहादियुक्तं भृशवेगि वारंवारं स्रवदित्यु
क्तं वातिकमाह रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातात्सतोदं पिशितोदकाभं मांसधा
वनतोयाभं सान्निपातिकमाह सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रि कुष्ठः
दोषं तं चाप्यसाध्यं प्रवदंति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्सां सक्षौद्रेत्यादि।

क्षौद्रादिवर्णैसहितं कुणपंत्रावगंधिरक्तंस्रातिप्रदरसा उपद्रवानाह तस्यप्रदरस्यो
दौर्बल्यंभ्रमोमूर्च्छामदस्तृषा दाहः प्रलापः पांडुत्वंतंद्रारोगाश्चवातजाः वातजरोगाः आ
क्षेपकादयः असाध्यंप्रदरमाधिमतीमाह शश्वत्स्रवंतीमास्रावंतृष्णादाहज्वरा
न्वितादुर्बलांक्षीणरक्तांच तामसाध्यांविवर्जयेत् चिकित्सानिवृत्तसर्प्यं प्रदरार्त्तवल
क्षणमाह मासान्निष्पिच्छदाहार्त्तिपंचरात्रानुबंधिच नैवातिबहुनात्यल्पमार्त्तवंशुद्धं।
मादिशेत् निपिच्छदाहार्त्तिअपिच्छिलदाहमशूलं पंचरात्रानुबंधिप्रवृत्तप्रदरस्यात्रिरात्रा
नुबंधितत्तोमध्यमप्रदरस्यापंचरात्रानुबंधि ततःपरंकष्टसाध्यंचेत्स्रवति तदाल्पप्र
वृत्तसाषोडशादिनानियावत्तदपिशुद्धमेव अथप्रदरचिकित्सामाह दध्यासोवर्च्चला
जीजीमधुकंनीलमुसलं पिबेत्क्षौद्रयुक्तंनारीवातासृग्दरशांतये चौहारजीरजे
ठीमधुनीलकमलपुष्पदृषांप्रसेकं माषद्वयंसर्वमेकीकृत्यसदध्नाकर्षचतुष्टयेनपि

भा० प्र०
३८५

ष्ठ्वा तत्र माषाष्टकं मधु प्रक्षिप्य पेयं मधुकं कर्षमेकं तु कर्षैकां च सितां तथा तंडु-
लोदकसंपिष्टां लोहिते प्रदरे पिबेत् पलाकं कुतिलाख्यायास्तस्या मूलं सुचूर्णितं लोहि-
तप्रदरे खादेच्छर्करामधुसंयुते श्वाचिस्थाने वाघुनखी मूलमुत्तरदिग्भवं नीतमुसल
फाल्गुनां कटिबद्धं हरेदसृक् वाघुनखी वधनही इति लोके रसांजनं तंडुलकस्य मू-
लं क्षौद्रान्वितं तंडुलतोयपीतं असृग्दरं सर्वभवं निहंति श्यामं च शार्ङ्गी सहनागरेण
तंडुलरपतं पलंडकस्य पलं पिबेत् शतसीत्वासृग्दरनाशनं अशोकवल्कलपलं द्वा-
त्रिंशत्सलसंमिते जलेन निःक्वाथ्य शेषं रक्षेत् पलाष्टकं क्वाथं तेन क्वाथेन सह क्षीरं प-
लाष्टकमितं विपचेत्तत्र दुग्धावशेषः कर्तव्यः तन्मध्ये पलचतुष्टयमितं दुग्धं पेयं व-
ह्निबलापेक्षया कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत्तंडुलांबुना एतत्पीत्वासृग्दरं नारी प्रदरात्स-
रिमुच्यते क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोदुंबरजं पिबेत् असृग्दरविनाशाय शर्करासप

५३

पोलभुक् अन्नामोदनः मलपूफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य च मक्षनामोदकं कृत्वा
खादे। प्रदरशांतये दार्वीरसांजनकिरातवृषाब्दबिल्वसद्रक्तचंदनदिनेशजनवपुस्र
नैः काथः कृतो मधुयुतो विधिनापीतो रक्तं सितं च सरजं प्रदरं निहंति शाल्मादिः का
थः रक्तपित्ताधिकारोक्तं कूष्मांडखंडं च प्रदरे देयं इति प्रदराधिकारः अथ सोमरो
गाधिकारः तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह स्त्रीणामतिप्रसंगेन शोकाच्चा
पि श्रमादपि अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यंति
प्रस्रवंति च तस्मास्ताः प्रच्युताः स्थानात् मूत्रमार्गं व्रजंति हि अथ तस्य लक्षणमाह प्र
सन्ना विमलाः शीताः निर्गंधा नीरुजः सिताः स्रवंति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्ब
ला वेगं धारयितुं तासां न विंदति सुखं क्वचित् शिरः शिथिलता तस्याः मुखं तालु च शुष्य
ति मूर्छा जृंभा प्रलापश्च त्वक् रूक्षा चातिमात्रतः भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा

ना०प्र०
३६६

संधारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंज्ञिताः ततः सोमक्षयात्स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः
अथ सोमरोगस्य चिकित्सा कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु शर्करासहितं खा
देत् सोमधारणमुत्तमं माषचूर्णं समधुकं विदारीमधुशर्करा पयसा पाययेत्प्रातः सोम
धारणमुत्तमं स एव स्मरजः सोमः स्रवेन्मूत्रेण चेन्मुहुः तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तरु
णीं सुरां जलेनामलकीबीजकल्कं समधुशर्करं पिबेद्दिनत्रयेणैव स्वेतप्रदरनाशनं
तक्रोदनाहाररतां संपिबेन्नागकेशरं मर्हितक्रेण संपिष्टं स्वेतप्रदरनाशनं अत्रैव मूत्रा
तीसारस्य लक्षणं चिकित्सां चाह सोमरोगे चिरं जाते यदा मूत्रमतिस्रवेत् मूत्रातिसा
रं तं प्राहुर्बलविध्वंसनं परं तालकं देवखर्जूरं मधुकं च विदारिकं सितामधुयुतां खा
देन्मूत्रातीसारनाशनः चक्रमर्दकमूलं तु संपिष्टं तण्डुलांबुना प्रजातसमये पीतं ज कृष्णः
लप्रदरनाशनं इति सोमरोगमूत्रातीसाराधिकारः अथ योनिरोगाधिकारः तत्र योनि

रोगाणां निदानमाह मिथ्याहारविहाराभ्यां दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितात् आर्त्तवाद्वीर्यतश्चा
पि दैवाद्वाप्युर्योगरोगदाः रोगिणीनां योनीनां नामान्याह उदावर्त्ता तथा वंध्या विप्लुता
च परिप्लुता वातला योनिजो रोगो वातदोषेण पंचधा पंचधा पित्तदोषेण तत्राद्या लो।
हितक्षरा प्रस्रंसिनी वामनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा अत्यानंदा कर्णिनी च चरणानंद।
पूर्विका अतिपूर्वा पि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिना पाषंडिनी च महती सूचीवक्त्रा त्रि
दोषणी पंचैताः योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः अथ तासां लक्षणमाह सफेनिल
मुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुंचति वंध्या निरर्त्तवा ज्ञेया विप्लुता निःसवेदना परिप्लुतायां भ
वति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशं ४ वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ५ चतसृष
पि चाप्यासु भवंत्यनिलवेदनाः अनिलवेदनाः स्तोदादयः वातलायां त्वतिशयिता वा
तवेदना बोध्या वातलेसन्वयात् सदाहं क्षरते रक्तं यस्याः सा लोहितक्षरा ६ प्रस्रंसि

भा०प्र०
३६६

नीसंस्रुतेच शोणिताडःप्रजायिनी ७ शोणिताविमर्द्दितास्रंसते स्रवेत् डःप्रजायिनीड
ष्टप्रजननशीला सवातमुद्गिरेद्वीर्यंवामिनीरजसायुक्तंस्थितंस्थितंहंति गर्भंपुत्रघ्नीरक्त
संस्रवात् ९ पुत्रघ्न्याष्टोत्रपसोपलक्षकः असर्थंपित्तलायोनिः दाहपाकज्वरान्विता
१० चतसृष्वपिचाद्यासुपित्तलिंगोछ्रयोभवेत् असानंदानसंतोषंग्राम्यधर्म्मेणविंदति
११ कर्णिमाकर्णिकायोनौश्लेष्मासृग्भ्यांप्रजायते १२ कर्णिकामांसस्यकर्णिकाका
रोग्रंथिः मैथुनाचरणात्पूर्वंपुरुषादतिरिच्यते १३ अतिरिच्यते रजोमुंचतीसर्थः बहु
शश्चातिचरणः तयोर्बीजंनतिष्ठति १४ बहुशः वारंवारमतिरिच्यते तयोः आचरणा
तिचरणयोः श्लेष्मलापिच्छिलायोनिः कंडूयुक्तातिशीतला १५ चतसृष्वपिचाद्यासुश्ले
ष्मलिंगथ्योभवेत् अनार्त्तवास्तनीषंढाखरस्पर्शाचमैथुने १६ अस्तनीईषत्स्तनीय कृशः
सासा अत्रल्पस्थामा खंडीमहामेढ्रेण यच्छायावालायांअंडिनीभवेत् १७ बालायांस्

स्त्रयोनिश्छिद्रायाः अंडिनी अंडवल्लंबमाना योनिर्भवति विवृतातिमहायोनिः १८ सूची
वक्त्रातिसंवृता १९ सर्वलिंगसमुत्थानां सर्वदोषप्रकोपजा २० चतसृष्वपि चाद्यासु सर्व
लिंगनिदर्शनं अथासाध्या योनिराह पंचासाध्या भवंतीह योनयः सर्वदोषजाः पंच
षंडीप्रभृतयः अथ योनिकंदस्य निदानमाह दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादति
मैथुनात् क्षताच्च नखदंताद्यैः वाताद्याः कुपिता यथा यथानिदानं कुपिता वाता
द्याः रूपमाह पूयशोणितसंकाशं लकुचाकृतिसंनिभं जनयंति यदा योनौ नाम्ना कं
दः स योनिजः लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकरं गुडाकमात्र विज्ञेयम्बोद्धव्यं वा
तजादिभेदेन रूपभेदमाह रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् दाहरागं
ज्वरयुतं विद्यात्पित्तात्मके रुजं तिलपुष्पप्रतीकाशं कंडूमंतं कफात्मकं सर्वलिंग
समायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् अथ योनिरोगाणां चिकित्सा तत्र वंध्याचिकित्सा त

ना०प्र० स्याः लक्षणमाह वंध्यानष्टार्त्तवाज्ञेयेति ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा आर्त्तवा
३६८ दर्शने नारी मत्स्यान् सेवेत निसग्रः कांजिकंचतिलान्माषानुदश्वित्तथादधिइ ।
इक्ष्वाकुबीजदंतीचपलागुडमदनकिण्वयवशूकैः सस्नुक्क्षीरैर्वर्त्तिर्योनिगता
कुसुमसंजननी इक्ष्वाकुः कटुतुंबीचपलापिप्पलीमदनोमयनफलंकिण्वंसुरा
बीजंपीतंज्योतिष्मतीपात्रंराजिकोयासनंस्महंत्रीतेनपयसापिष्टंकुसुमंजनये ।
ध्रुवं ज्योतिष्मतीकटभीहृस्वविशेषः करहीइतिलोके अथवातुमिजिनीमालकं
गुनीइतिच असनः विजयसारइतिलोके पयसादुग्धेन अथवंध्याचिकित्सा वा ।
लासिताचातिबलामधूकंवटस्यशुंगंगजकेशरंच एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीयवं ।
ध्यासुपुत्रंनियतंप्रसूते अश्वगंधाकषायेण सिद्धंदुग्धंघृतान्वितंऋतुस्नातांगनापा कृत्स्नः
तः पीत्वागर्भंदधातिहि पुष्योधृतंलक्ष्मणायाः मूलंदुग्धेनकन्यया पिष्टंपीत्वाऋतु

स्नातागर्भंधत्तेनसंशयः कुरंटमूलंधातक्याःकुसुमानिवटांकुराः नीलोत्पलंपयोयुक्तमे
तत्गर्भप्रदंध्रुवंकुरंटपीतपुष्पाकटसरैयायावलापिबतिपार्श्वपिप्पलंजीरकेणसहि
तंहितात्रिनी श्वेतयाविशिषपुंखयायुतंसासुतंजनयतीतिनामचा पार्श्वपिप्पलोगज
हृदइतिलोके श्वेतकुसुमयाशरपुंखयासहमुत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वाडुग्धेनगर्भिणी।
पीतापुत्रमवाप्नोति वीर्यवंतंनसंशयः शूकरशिंबीमूलंमध्यंकादधिफलस्यसपयस्कं।
पीत्वापोऽन्यलिंगीबीजंकमांनसूतेस्त्री शूकरशिंबीसुश्रुराशोविदधिफलःकयथातदी।
यफलस्यमध्यं उभयलिंगीपंचगुरिकापुत्रमजारीमूलंविष्णुक्रांतसलिंगिनीसहिता ए
तेगर्भेऽष्टदिनंपीत्वाकमांनसर्पयासूते पुत्रमजारीपत्रजिकातस्याःमूलंसलिंगिनीपंच
गुरिका गर्भेषुदरमेदजकपनावसरगर्भजनकमपिभेदमाह पिप्पलीविडंगटंकण
समचूर्णंयापिबेसयसाऋतुसमयेनहितस्याः गर्भःसंजायतेक्वापि आरनालपरिपेषि

भा०प्र० तंत्र्यहं याजपाकुसुममस्त्रिपुष्पिणि ससुराणगुडमुष्टिसेविनी सादधति नहीं गर्भमगना
३८५ तासुयोनिषुवाधस्तुस्नेहादिक्रमइष्यतेवस्रसंगपरीषेकंप्रलेपपिचुधारणं वस्तिरत्र
रूरूवस्तिः पिचुः फोहाइति लोके क्रमश्चिचिस्रा ननवाज्ञींकिनीकुष्टसैंधवामदारु।
भिः तिलतैलंपचेन्नारी पिचुः तस्यविधारयेत् विप्लुतायांसदायोनौयथातेनव्रणांमति
नतंतगरंवास्रोकिनीवरेटहा वातलांक कर्कुणस्तव्यमत्स्यस्रणंतथैवच कुंभीस्वेदेरूपच
रेत् दंतवेश्मनिसंवृत्ते धारयेद्वापिचुयोनौतिलतैलस्यसासदा पित्तलानांचयोनीनांसे।
कास्मंगापिचुक्रियाशीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थंघृतानिच प्रसंसिनीधृतासक्ता।
क्षीरस्विन्नांप्रवेशयेत् विधयवेश्मवारेणततोबंधंसमाचरेत् शुंठीमरिचकृष्णाभिः लांबु
ना योमांतुपूयस्नाविरायांशोधनद्रव्यनिर्मितैः सगोमूत्रैः सलवणैः पिंडैः संपूरणंहितंशो कृष्णः
धनद्रव्याणिनिंबपत्रादीनि दुर्गंधांपिच्छिलांवापिचूर्णैः पंचकषायजैः पूरयेद्वाचयेद्राज

वृहत्यादिक्कथितांबुना पंचकषायाः वचावासापटोलप्रियंगुनिंबाः राजवृक्षादिर्यथा
धन्वहेरामयनफटकरि आसाववेरीकापत्रकोरैत्र्याकामूलपाटीकामूलपाडुरित्वा।
क चूर्णहारमूल इंद्रजवनिंबपीतपुष्पकटसरैआगुरिचचीतमूलतुषकरंजाग्रा।
रिद्रुतिलोकेकरंजधोराकरंजत्वक परोरलता चिरायतामगरेलपिप्पलामरिचैर्माषेः
ज्ञातापाकुष्टसैंधवैः वर्त्तिस्तुल्यापदेशिमायोनोश्लेष्मविद्रोधिनीतुल्यापदेशिमादेर्धे
लापरिणाहेनचकर्णिमांवर्त्तयोदेयाः ओधनद्रव्यनिर्मिताः गुडूचीत्रिफलादंतीक्वथि
तोदकधारया योनिंप्रक्षालयेत्तेनतत्रकराडुः प्रशममति मुक्तपुष्पंसखदिरंपथ्यांजा
तीफलंसपावकीपूगंचसंचूर्णवस्त्रपूतंक्षिपेद्भगेयोनिर्भवतिसंकीर्णानस्रवेच्चजलं
ततः कपिकच्छूनवंमूलंक्वाथयेद्विधिना भवेत् योनेः संकीर्णताशांतिः क्वाथेनानेनधा
वनात् जीरकंद्वितयंकृष्णासुरवीसुरजीर्वचावासकैः सैंधवश्चप्रियंवक्षारोपवानिका

ना०प्र० एषांचूर्णंधृतेकिंचिद्गुडखंडेनमोदकंकृत्वाखादेद्यथावह्निंयोनिरोगाद्विमुच्यतेध्रुव।
३८० ककाथ्यांसंसिद्धंतिलतैलंकृतःपिचुःनाशयेद्योनिरोगान्स्त्रीधृतोयोनौनसंशयः।त्रिफ
लाद्वौसहचरौगुडूचीसपुनर्नवांशुकनाशांहरिद्रेद्वेरास्नांमेदांसशतावरी कल्कीकृत्यधृ
तप्रस्थंपचेत्क्षीरेचतुर्गुणे तत्सिद्धंपाययेन्नारींयोनिरोगप्रशांतये त्रिफलादिधृतं
मंजिष्ठामधुकंकुष्ठंत्रिफलाशर्करावला मेदेपयस्याकाकोलीमूलंचैवाश्वगंधजंअ
जमोदाहरिद्रेद्वेप्रियंगुःकटुरोहिणीउत्पलंकुमुदंद्राक्षाकाकोल्यौचंदनद्वयं एतेषांका
र्षिकैर्भागैर्धृतप्रस्थंविपाचयेत् शतावरीरसंक्षीरंघृताद्देयंचतुर्गुणं सर्पिरेतन्नरः।
पीत्वास्त्रीषुनित्यंसंहृष्यायते पुत्रान्जनयतेवीरान्मेधावान्प्रियदर्शनान् यावैवास्थिरग
र्भास्यात्पुत्रंवाजनयेन्मृतं अल्पायुषंवाजनयेद्याचकन्यांप्रसूयते योनिदोषेरजोदो कृष्णः
षेपरिस्रावेचशस्यतेप्रजावर्द्धनमायुष्यंसर्वग्रहनिवारणं नाम्नाफलधृतंह्येतदश्वि

स्मांपरिकीर्त्तितं अनुक्तं लक्षणमूलं क्षिपं सत्रचिकित्सकाः जीवकस्तैकवर्ण्णायाः घृतं
त्वत्रप्रयुज्यते अरण्यगोमयेनेह वह्निज्वाला च दीयते मेदेमहामेदेतयोरभावे शताव
री द्विगुणा देया पयस्यात्र क्षीरकाकोलीकाकोलीयुगलाभावे अश्वगंधा द्विगुणा देया
प्रियंगुः स्थाने केचिद्धिंगु पठंति पयस्या काकोली सक्ता पुनः काकोलीइति काकोली
लीक्षीरकाकाकोल्यो द्वेयुगपर्य्यं एतस्य फलघृतस्य पाठो नानातंत्रेषु नानाविधः तत्रहिं
गुवचातगरजीवकर्षभका एवाधिकाः तत्रजीवकर्षभयोरभावे विदारीकंदो द्विगुणो
देयं फलघृतंसकलयोनिरोगेषु अथयोनिकंदस्य चिकित्सामाह गैरिकाम्रास्थिजंतु
घ्नंरुजस्यंदनकल्काः पूरयेद्योनिमेतेषांचूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः त्रिफलायाः कषाये
णसक्षौद्रेण च सेचयेत् एवमद्य योनिकंदेन व्याधिना परिमुच्यते अथ गुर्व्विण्यारोगाणां
चिकित्सा ह्रीवेरातिविषामुस्तमोचरसकैः शृतं जलं दद्यात् गर्भपवच्लितेप्रदरेकुक्षिरुज

ना०प्र०
३८१

पि कुक्षिरुक्करदरश्च यथा चलितगर्भस्यापि ह्रीवेरादिक्वाथः मधुकं चंदनोशीर
शारिवायष्टिपद्मकैः शर्करामधुसंयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरं चंदनं सारिवा लोध्र
मृद्वीका शर्करान्वितं क्वाथं कृत्वा प्रदद्याच्च गर्भिणीज्वरशांतये पीतं विश्वमजाक्षीरे
नाशयेद्विषमज्वरं गर्भिण्याः आम्रजंबूत्वचः क्वाथे लेहयेल्लाजसक्तुकं अनेन लीढमा
त्रेण गर्भिणी ग्रहणीं जयात् ह्रीवेरारलुरक्तचंदनवलाधान्याकवत्सादिनी मुस्तोसीर
यवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेत् गर्भिणी नानावर्णरुजातिसारकगदैरक्तैर्युतो वाज्व
रैर्योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितो सूसामयेषूत्तमः अथ गर्भस्रावपातयोर्निदानमा
ह ग्राम्यधर्माध्वगमनायासाच्चलनपीडनैः ज्वरोपवासोसततप्रहाराजीर्णधावनैः
वमनाच्चविरेकाच्च कुंथनात्फलपातनात् तीक्ष्णोष्णाम्लकटुकतिक्तरूक्षनिषेव क्रष्टः
णात् वेगाभिघाताद्विषमासनाच्छयनाच्च यथात् गर्भःपततिरक्तस्य सशूलं दर्शनं

भवेत् गर्भपातनं नियमेन गर्भपातनशीलं द्रव्यं गर्भस्य स्रावपातयोः पूर्वरूपमाह ग
र्भे पततीत्यादि पतति स्रावेन पातेन वा यास्यति स्रावपातयोरवधिमाह आचतुर्था
त्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ततः स्थिरशरीरस्य पातः पंचमषष्ठयोः आचतुर्थात्
मासात् चतुर्थमासपर्यंतं गर्भस्य द्रवः शोणितरूपः गर्भः स्रवति। शोणितमिति शो
जवचनात् स्थिरशरीरस्य कठिनशरीरस्य गार्भिण्याः गर्भपातस्य दृष्टांतं दर्शयति
गर्भोभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन यथा वृंतलग्नं
पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोप्यभिघातादिनाकाले पतति अथ
गर्भस्रावस्य चिकित्सामाह गुर्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः तन्निरोधाय सादु
ग्धं मुत्पलादिश्रृतं पिबेत् उत्पलादिगणमाह उत्पलं नीलमारक्तं कल्हारं कुमुदं तथा
श्वेतांभोजं च मधुकमुत्पलादिरयं गणः संशीलितो हरत्येव दाहं तत्स्रांतृदामयं रक्तं।

ना० पृ० ३८२

पित्तं च मूर्छासृक्स्रावः छर्दिमरोचकं अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह प्रस्रंसमाने गर्भे
स्याद्दाहः शूलं च पार्श्वयोः पृष्ठरुक्प्रदरानाहो मूत्रसंगश्च जायते प्रस्रंसमाने पतति स्थ
या गर्भस्य स्थानांतरगमने चोपद्रवानाह स्थानात्स्थानांतरं तस्मिन्व्रजत्यपि च जायते अथ
यक्ष्माद्यायादौ तु स्रोतः पूर्वेषूपद्रवाः पूर्वेषूपद्रवाः पार्श्वशूलादयः तच्चिकित्सामाह।
स्निग्धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् कुशकाशोरुबूकानां मूलैर्गोक्षुरकस्य
च शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत्परं स्वदंष्ट्रामधुककसेरुकाम्लानैः सिद्धं पय
:पिबेत् शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विणीवेदनापहं अम्लानः पुष्पजातिः अयं वारणपुष्प
इति गौडादौ प्रसिद्धः मृत्कोष्ठांगारिकागेहसंभवानवमालिका समंगाधातकीपुष्पं गो
रिकं च रसांजनं तथा सर्जरसश्चैतान्यथालाभं विचूर्णयेत् तच्चूर्णं मधुना लिह्यात् कृस्त्रः
लारीप्रदरशांतये मृत्कोष्ठांगारिकागेहसंभवा कोष्ठागारिका वदरीतन्निर्मितगृह

नवाममृत्तिकासमंगालजालूः कशेरुसलशृंगाटककल्कंचापयसापिबेत् पक्वंवचा
रसोनाम्रांहिंगुसौवर्चलान्वितं आनाहेतुपिबेद्दुग्धंगुर्विणीसुखिनीभवेत् सौवर्च
लंचौहारइतिलोके तृणपंचकमूलानांकल्केनविपचेत्पयः तस्ययोगुर्विणीपीत्वा
मूत्रसंगात्प्रमुच्यते शालीक्षुकुशकाशेः स्यात् शरेणतृणपंचकं एषांमूलंतृषादा
हपित्तासृङ्मूत्रसंगहृत् अतःपरंमासानुमासिकंपथ्यामः मधुकंशाकबीजंचप
यस्यासुरदारुच १ अश्मंतकस्तिलाः कृष्णातामवल्लीशतावरी २ वृक्षादनीपय
स्याचलताचोत्पलसारिवा ३ अनंतासारिवारास्नापद्मंमधुकमेवच ४ बृहती
काश्मरीचापिक्षीरीशृंगास्त्वचोघृतं ५ पृश्निपर्णीबलाशिग्रुश्वदंष्ट्रामधुपर्णिका ६ शृं
गाटकंबिसंद्राक्षाकशेरुमधुकंसिताः ७ वत्सैतेसप्तयोगाः स्युरर्द्धश्लोकसमापनाः
यथासंख्यंप्रयोक्तव्याः गर्भस्रावेपयोयुताः एवंगर्भेपततिगर्भशूलंचशाम्यति शा।

ना०प्र०
३८४

कवीजंज्ञाकोमहावृक्षः कर्कशापत्रस्तस्य वीजंपयस्यात्र क्षीरकाकोली तदलाभेऽश्वगं
धायाह्या अश्मंतकः कोविदारसदृशोऽम्लपत्रोऽम्ललोनाइतिलोके ताम्रवल्लीरोम।
कांतामंजिष्ठेतिकेचित् लताप्रियंगुः अनंताउत्पलसारिवा पद्मापद्मचारिणीलाङ्गी
तिकेचित् बृहत्सौस्थूलफलास्वल्पफला च बृहती क्षीरिवृक्षांगाः क्षीरिणांवटादीनांशुंगा
त्र अविकल्पिताः प्रवालाः मधुपर्णिकागंभारीपयोयुताः प्रतिमासमर्द्धश्लोकोक्ता औ
षधयोमिलिताः कर्षमिताः शीततोयेनसंपिष्टाः पलमितेनदुग्धेनालोडिताः पा।
तव्याः इत्सर्थः कपित्थबृहतीविल्वापटोलेक्षुनिदिग्धिकाः मूलानिक्षीरसिद्धानिदा
पयेद्भिषगष्टमे कपित्थादीनांमूलानिमिलितानि पलमितानिपलाष्टकमितेक्षी
रेद्वात्रिंशत्पलजलयुक्ते क्वाथयित्वा क्षीरमात्रमवशिष्टंपातुंदद्यादित्सर्थः नवमेमधु कुष्ठः
कानंतापयस्याः सारिवापिवेत् अत्रादिमधुकादीन् मिलित्वाकर्षमितान् शीततो

दा

येनसंपिष्टान् पलपरिमितेनदुग्धेनालोडितान् पिबेदित्यर्थः क्षीरंशुंठीपयस्याभ्यां।
सिद्धंस्यादष्टमेहितं सक्षीरावाहिताशुंठीमधुकंसुरदारुच दशमेशुंठीपयस्याभ्यांपूर्व
वत् क्वथितंक्षीरंपिबेत् अथवाशुंठीमधुकसुरदारुणिशीतलजलपिष्टानिदुग्धेना
लोडितानिपिबेदित्यर्थः क्षीरिकामुसलीदुग्धंसमंगामूलकंत्रिवं पिबेदेकादशेमासि
गर्भिणीशूलशांतये अत्रक्षीरिकायाःफलंदद्यात् समंगामूलकंलजालुमूलकं।
सिताविदारिकाकोलीक्षीरीचैवमृणालिका गर्भिणीद्वादशेमासिपिबेच्छूलघ्नमौ
षधं काकोल्याअभावेऽश्वगंधामूलंग्राह्यं एवंप्रप्याय्यतेगर्भः तीव्रारुक्चोपशाम्यति
अथवातशुष्कस्यगर्भस्यचिकित्सा गर्भेवातेनसंशुष्कोनोदरंपूरयेद्यदि साबृंह
णीयैःसंसिद्धंदुग्धंमांसरसंपिबेत् शुक्रार्तवमजातांगर्भसंगमरुतार्दितंस्त्रक्षंजा।
वेनतस्तस्मात् क्वथितंचावतिष्ठते शुक्रार्तवादेकोवायुरुदराध्मानकृद्भवेत्क

ना०प्र० दाचिच्छेत्तदाधानं स्वयमेवोपशाम्यति नैगमेयेन गर्भोयं हृतो लोकध्वनिस्तदा नैगमे।
३८५ योनामैषग्रहः सएवास्यापहृत्सा चेद्वपुर्न्नेतावतिष्ठते तदा सगर्भो न भवति लोके नागोद
राकयः धामकुंहनमुरमास्यास्त्रिकि। तत्तु तयोरपि अथ प्रसवमासानाह नवमेद
शमेमासि नारी गर्भं प्रसूयते एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः अथ प्रसवमा
समतिक्रमस्थायिनि गर्भे चिकित्सामाह वातेन मार्गसंरोधात् प्रसूतिसमये पि वा ग
र्भं न जानयेन्नारी तस्याः शृणु चिकित्सितं कुट्टयेन्मुसलेनैषा कृत्वा धान्यमुलूख
ले विषमं वासनं पानं सेवेत प्रसवार्थिनी अथ काले प्रसवविलंबे चिकित्सामाह
प्रसवस्य विलंबे तु धूपयेदजितो भगं कृष्णसर्प्पस्य निर्मोकेन तथा पिंडीतकेन वा।
निर्मोकः सर्प्पकंचुकः पिंडीतकः मयनफर इति लोके तत्तुती लांगलीमूलं वध्नी कृष्णः
हस्तपादयोः सुवर्चलां विशल्यां वा धारयेदाशु सूतये सुवर्चला सूर्य्यकांता विश

६३

सोपाटला करंकीभूतगोमूर्द्धा सूतिकाभवनोपरिस्थापितस्तत्क्षणान्नार्याः सुखप्र
सवकारकः करंकीभूत अस्थिमात्रेण स्थितः पोतकीमूलकल्केन तिलतैलयुतेन
च योनेः सम्यक् लिप्ता सुखं नारी प्रसूयते पोतकी पोय इति लोके कुष्ठा वचा चापि जि
लेन पिष्ट्वा सैरंगाडतैलाख्यलुनाभिलेपात् सुखप्रसूतिं कुरुतेंगनानां निःपीडिता
नां वक्रभिः प्रमादैः मातुलुंगस्य मूलं तु मधुकं मधुसंयुतं घृतेन सहितं पीत्वा सुखं ना।
री प्रसूयते ईश्वरोत्तरमूलं निजतनुमानेन तंतुना बद्ध्वा कटिविषये गर्भवती सु
खेन सूते विलंबितं नापि तालस्य चोत्तरं मूलं स्वप्रमाणेन तंतुना बद्ध्वा कट्यां तु नि।
यतं सुखं नारी प्रसूयते अथ मूढस्य गर्भस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमा
ह मूढः कारोति पवनः खलु मूढगर्भं शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसंगं भुग्नो निले
न विगुणेन ततः स गर्भः स गर्भः संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिं अस्यायमर्थः प

मा०प०
३८६

ततः स्वहेतुनिर्दिष्टः ततोमूढः रूढगतिः मूढगर्भेरूढगतिगर्भेयोन्यादिषुस्खलंमूढसंगं
चकरोति ततः तेनश्वानिलेनविगुणेनरूढगतिनामगर्भः भुग्नः कुटिलीकृतः चतु-
र्भिःप्रकारैःयोनिंपातीत्येके अष्टभिरपरे तत्संख्यानिरासार्थमाह संख्यामतीत्य
उक्तः संख्यामतिक्रम्यवक्रधावक्रप्रकारैःयोनिंसमुपैति तत्रप्रथमतः चतुरः प्र-
कारानाह संकीलकः प्रतिखुरः परिघोबीजस्तेषूर्ध्ववाहुचरणैः शिरसाचयो
नौसंगीचयोभवतिकीलकवत्सकीलोहस्तैःपादैःखुरैःप्रतिखुरःसहिकायसंगी गच्छे
द्भुजद्वयशिरसश्चबीजाख्योयोनौस्थितःसपरिघःपरिघेणतुल्यःसंज्ञाह्येषोऽत्रछंदो
नुरोधात् कथस्ययोपिस्यादर्थस्तेनकीलइतिनाम। तस्यलक्षणमाह ऊर्ध्ववाहुच
रणैरिति उस्थितैःवाहुचरणैःशिरोभिःयोनौयःसंगीभवतिसकीलकः कील। कूचः
रखोमूढगर्भः हस्तपादैर्वहिर्गतैःखुरैःखुरसाधर्म्यात् खुरशब्देनात्रहस्तौपादौचगृह्य

ते तेन हस्तद्वयपादद्वयैर्वहिर्गतैः प्रतिगृह्यखुरः स हि कायसंगो हस्तपादेन रका
येन शक्यो भवति यो गर्भः भुजद्वयमध्ये शिरो यस्य एतादृक् गच्छेत् निस्सरेत् तच्छे
षेण शरीरेण शक्यो भवति स हि वीजकाख्यः परिधमाह योनाविसादि अथाष्टौ प्र
कारानाह द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित् कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तनकुब्जकायः
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः पार्श्वाप
वृत्तगतिरेति तथैव कश्चित् इति सप्तधा भवति गर्भगतिः वस्तुतो अयमर्थः कश्चिच्छि
रसा योनिं निरुध्य शक्यो भवति कुब्जकायः स कुब्जेन देहेन शक्यो भवति कश्चित् एके
न भुजेन योनिद्वारान्निःसृतेन शक्यो भवति कश्चित्तिर्यग्भूत्वा शक्यो भवति अन्यः
ग्रीवाभंगादधोभूतेन सुमुखेन शक्यो भवति कश्चित् पार्श्वेन अपवृत्ता निरुद्धा गति
र्यास्य एवंविधः योनिद्वारं एति याति सुश्रुतस्त्वष्टौ प्रकारान्तराण्याह कश्चिद्दंधुमां

ना०प्र०
३२८

सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते १ कश्चिदाभुग्नैकसक्थिइतरेणसक्थ्ना कश्चिदाभुग्नस
क्थिशरीरः स्फिग्देशेनतिर्यगागतः ३ कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेनयोनिद्वारंपिधा
यावतिष्ठते ४ अंतःपार्श्वापवृत्तशिरः कश्चिदेकेनबाहुना ५ कश्चिदाभुग्नमध्यशिराः बा
हुद्वयेन ६ कश्चिदाभुग्नमध्योहस्तपादशिरोभिः ७ कश्चिदेकेनसक्थ्नायोनिद्वारंप्रति
पद्यते परेणपायुमिति ८ अप्राप्यासाध्यमूढगर्भिण्यो लक्षणमाह अपविद्धशिराया
तु शीतांगीनिरपत्रपा । नीलोद्धतशिराहंतिसांगर्भंसवैतत्तथा अपविद्धशिराः अवन
तशिराः शिरोपिधारयितुमशक्तेतियावत् निरपत्रपालज्जाशून्या नीलोद्धतशिराः ।
कुक्षौ नीलाउद्धताःशिराःयस्याः सा मृतस्यगर्भस्यक्रमेणाकर्षणार्थं लक्षणमाह ग
र्भास्पंदनमावीनांप्रणाशःश्यावपांडुता । भवेदुच्छ्वासपूतित्वंशूलश्चांतर्मृतेशिशौ गर्भ कृष्णः
स्पंदनंशूलः अंतर्मृतस्यशिशोरुच्छूनतया गर्भस्यमरणहेतुमाह मानसागंतुभिर्मा

६४

गुरूपतापैः प्रपीडितः गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः उपतापोऽङ्गः स्वा-
मानस उपतापो वंधुजनरूपादिना आगंतुरूपतापः प्रहारादिः अपरं साध्यगर्भिणी-
लक्षणमाह योनिसंवरणं संगः कुक्षौ मक्कल्ल एव च हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्तश्चा-
५ पुंडवाः योनिसंवरणं व्याधिविशेषणं तथा चोक्तं तंत्रांतरे वातलान्नपानानि ग्राम्यं
धर्मं प्रजागरं अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गगः मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वा-
रस्य संवृत्तिं कुरुते रुद्धमार्गत्वात् पुनरंतर्गतोऽनिलः निरुणद्ध्याशयद्वारं पीडयन् ग-
र्भसंस्थितं निरुद्धवदनो ह्युच्छ्वासो गर्भस्याशु विपद्यते उच्छ्वासरुद्धहृदयां नाशयत्याशु ग-
र्भिणीं योनिसंवरणं नाम व्याधिमेनं प्रचक्षते संगः कुक्षौ गर्भस्य लग्नता अप्रवृत्तिरि-
तियावत् कुक्षौ मकल्लः रक्तमांसजः शूलविशेषः यद्यपि प्रसूतायाः मकल्लश्शू-
लमुक्तं तथापि सुश्रुते प्रयातायाश्चेति चकारेण प्रसूताया अपि मक्कल्लशूलं भव

भा० प्र०
३८८

नीतिबोध्यतेउपद्रवाः अपेरुक्कासग्नुपासादयः अथमूढगर्भस्यचिकित्सामाह यथा।
भिः संकटकालेवह्येनार्य्यः प्रवीसारिताः समस्ककल्पसूयज्ञाः समंतास्ताएवात्रक्रियांकु
र्युः गर्भेजीवतिमूढस्तु गर्भंयत्नेननिर्हरेत् हस्तेनसर्पिषाक्तेनयोनेरंतर्गतेनसाजनयि
त्रीमृतेतुगर्भेगर्भिण्याः योनौशस्त्रंप्रवेशयेत् शास्त्रसास्त्रार्थविदुषी लघुहस्तानयोषि
ता सचेतनंतुशस्त्रेणनकथंचहारयेत् सदीर्घ्यमानेजननीमात्मानंचापिमारयेत्
नोपेक्षितंमृतंगर्भंमुहूर्त्तमत्तिपीडिता सैवाशुजननींहंतिप्रसूतारूपयापष्ठंच
सूतालंग्रतिमात्रमेवच्छेदतत्प्रकारमाह यद्यदंगंहिगर्भस्ययोनौसज्जतिवह्निपक्वस
म्यक्कविनिर्हरेत्स्त्रीलावारक्षेत्नारींप्रयत्नतः एवंनिर्हृत्यशल्यांतुशल्यांतुसिंचेदुष्णेनवा
रिणा ततोऽभ्यक्तशरीरायायोनौस्नेहंनिधापयेत् एवंमृदुर्भवेद्योनिः तच्छूलंचोप कृष्टः
शाम्यति अथप्रसूतायांयोनेरुच्छूनतादेस्तुचिकित्सा तं तुंबीपत्रतण्डुलोध्रंसमभागं

उपेषयेत् तेन लेपो भगे कार्यः अग्रीधुः स्याद्यो निरुद्धता फलान्यग्रोधोडुंवरफलं इति लतैले
समन्वितं योनौ विलिसं मधुना गाढीकरणमुत्तमं प्रसूता वनिता हृष्ट्वा कुक्षिहासा।
पसः पिवेत् घातमपित संमिश्रं त्रिसप्तांस्तत्करणाज्जरं अथ प्रसूतायाः उदरस्था
परोपद्रवानाह प्रसूतायाः न पतिता जठरादपरा यदि तदा साकुरुते शूलमाध्मा
नं वह्निमंदतां अपरा आवर इति लोके अथ तच्चिकित्सा केशावेष्टितमंगुल्यातस्या
ः कंठं प्रधर्षयेत् निर्मोककटुकालावूकृतवेधनसर्षपैः चूर्णितैः कटुतैलाक्तैर्धू
पयेद्रमितोन्नां निर्मोकः सर्पकंचुकः कृतवेधनकोशातकः लांगलीमूलकल्केन
पाणिपादतलानि हि प्रलिंपेत् सूतिकायोषिदपरापातनाय वै हस्तं क्लिन्नं स्निग्धं सू
तायोनौ शनैः क्षिपेत् अपरां तेन हस्तेन जनयित्री विनिर्हरेत् एवं निर्हृत्य तु स्नातां सिं
चेदुष्णेन वारिणा ततोऽस्य कस्तूरी राया योनौ स्नेहं निधापयेत् अथ मकल्लस्य निदा

भा०प्र० नसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह वनितायाःप्रसूतायाःवातोरूक्षैरणैर्वृद्धिसः तीक्ष्णैरक्तोधितं
३८९ रक्तंरुध्वाग्रंथिंकरोतिहि नाभ्यधःपार्श्वयोर्वस्तौवस्तिमूर्द्धनियापिवातत्रश्चतानोवस्तो
चमनवेच्छूलंतथोदरे नवेसक्तान्नायाध्मातंमूत्रसंगश्चजायतेएतद्भिषग्भिरुदितंमक
ल्लस्यचलक्षणं अथमकल्लस्यचिकित्सा संचूर्णितयवक्षारंपिवेत्कोष्णेनवारिणा
सर्पिषावापिवेन्नारीमकल्लस्यनिवृत्तये पिप्पलीपिप्पलीमूलंमरीचंगजपिप्पली
नागरंचित्रकंचव्यंरेणुकैलाजमोदिका सर्षपोहिंगुभार्ङ्गीचपाठेंद्रजवजीरकाःम
हानिंबमूर्वाचविषातिक्ताविडंगकं पिप्पल्यादिर्गणोह्येषःकफमारुतनाशनः।
त्रिकटुचातुर्जातककुस्तुंबुरुचूर्णसंयुक्तं खदेद्गुडंपुराणंनित्यंनारीमकल्लदलना
य अथप्रसूतायाहितामाह प्रसूतायुक्तमाहारंविहारंचसमाचरेत् व्यायामंमै क्लमः
थुनंक्रोधंशीतसेवांचवर्जयेत् मिथ्याचारात् सूतिकायायोव्याधिरूपजायतेसकृ

कृच्छ्रसाध्योवा नचेत्तस्मात्तत्पथ्यमाचरेत् अथसूतिकारोगनिदानम् मिथ्योपचारात्संक्लेशाद्वा
विषमाजीर्णभोजनात् सूतिकायास्तुतेरोगाजायंतेदारुणाश्चते मिथ्योपचारात् अनुचिता
चरणात् प्रवातादिसेवनात्संक्लेशात् संक्लिश्यंतेदोषाः अनेनेतिसंक्लेशोदोषजनकमन्नं
तस्माद्दारुणाःकष्टसाध्याःकेतेव्याधयइत्याकांक्षयामाह अंगमर्दोज्वरःकासःपिपा
सागुरुगात्रताशोथःशूलातिसारौचसूतिकारोगलक्षणं एतेंऽगमर्दादयःसूतिकायांभ
वंतिसूतिकारणत्वेनलक्ष्यंते ज्वरादीनांरोगविशेषेणनिदानमाह ज्वरातीसारशोथा
श्चशूलानाहबलक्षयाः तंद्रारुचिप्रसेकाद्याःवातश्लेष्मसमुद्भवाः कृच्छ्रसाध्याहितेरो
गाःक्षीणमांसबलाश्रिताः तेसर्वेसूतिकानाम्नारोगाश्चाप्युपद्रवाः सूतिकाभवत्वेन
सूतिकानाम्नातेरोगाः आश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात् तेचाप्युपद्रवाःइतितएवज्व
रादयः उक्तानांरोगाणामनंतरंप्रधानीकृत्योपद्रवांश्च अथसूतिकारोगचिकित्सामा

भा०प्र०
३५०

ह सूतिकारोगमसर्वं कुर्याद्वातहरीं क्रियां दशमूलकृतं क्वाथं कोष्णं दद्यात् घृतान्वि
तं अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपंचमूलकं जलदः शृतशीतं समधुयुक्तं शमयसचि
रेण सूतिकातंकं देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषज भूनिंबकट्फलं मुस्तं तिक्त
धान्य हरीतकी गजकृष्णा सदुःस्पर्शा गोक्षुर धन्वयासकः बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्क
टः कृष्णजीरकः समभागान्वितैरेतैः सिंधुरामवसंयुतैः क्वाथमष्टावशेषं तु प्रसूतां पा
ययेत्त्रियं शूलकासज्वरश्वासमूर्छाकंपशिरोर्तिभिः युक्तं प्रलापतृड्दाहतंद्राती
सारवातिभिः निहंति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवं कषायो देवदार्वादिः सूतायाः
परमौषधं देवदार्वादिः क्वाथः जीरके स्थूलजीरश्च शतपुष्पाद्वयं तथा जवानी चा
जमोदा च धान्यकामेथिका तथा जवानीचाजमोदाचधान्यका शुंठी कृष्णाकणा कृष्णः
मूलं चित्रकं हवुषा पिच बदरीफलचूर्णं च कुष्ठं कंपिल्लकं तथा एतानि पलमात्राणि

गुडं पलशतं मतं क्षीरप्रस्थद्वयं दद्यात्सर्पिषः कुडवं तथा पंचजीरकपाकोयं प्र।
सूतानां प्रशस्यते भुज्यते सूतिकारोगेयो निरोगो ज्वरे क्षये कासे श्वासे पांडुरोगे का।
र्श्ये वातामयेषु च पंचजीरकपाकः आज्यस्यांजलियुग्ममत्र पयसः प्रस्थद्वयं खंडतः
पंचाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्य तेनागरं प्रस्थार्द्धं गुडवाद्वि पाच्यविधिना मुष्टित्र
यं धान्यकात् मिश्रणः पंचपलं पलं कृमिरिपोः साजाति जीरादपि व्योषांभोधदलोर
गेंद्रभुजगस्त्वक्द्राविडीनापलं पक्कं नागरखंडसंज्ञकमिदं सौभाग्यदं योषितां तृट्छ
र्दिज्वरदाहशोकशमनं सश्वासकासापहं प्लीहाव्याधिविनाशनं मिह रंमंदाग्निसंदी
पनं द्रलंपत्रकं उरगेंद्रसुमनसः नागकेशरं द्राविडी सूक्ष्मैला सौभाग्यशुंठी प्रसूता
याः नियमसमयावधिमाह सर्वतः परिशुद्धास्याः स्निग्धपथ्याल्पभोजना स्वेदाभ्यंगप
रा नित्यं भवेन्मासमतंद्रिता। सर्वतः परिशुद्धाः सुताः दोषदुष्टरुधिराः अतंद्रिताः प।

मा०प्र० ष्यादेो साऽवधानाप्रसूता सार्द्धमासांते दृष्टे वा पुनरार्त्तवे सूतिकानामहीनास्यादिति ध॰
३५१ न्वंतरेर्म्मतं मुपक्वा विस्रुष्टं च विज्ञाय वरवर्णिनी ऊर्द्धं चतुरमासेभ्यः परिहारं विसर्ज्जे
येत् अथ स्तनरोगस्य संप्राप्तिमाह सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियः रक्तं मां
सं च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते अदुग्धावपि स्तनौ प्रसूताया गर्भिण्या अस्त्रियो वोढ॰
सौ यतः आह सुश्रुतः धमन्यः संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसंस्थिताः दोषाविसरणस्ता
सां न भवंति स्तनामयाः दोषविसरणाः संवृतद्वारं तेन दोषाणामविसरणसंचारोपा
सुताः तासामेव प्रसूतानां गर्भिणीनां च ताः पुनः स्वभावादेव विवृता जायते संभव
स्ततः स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणमाह पंचानामपि तेषां तु हित्वा शोणितविद्र॰
धिं लक्षणानि समानानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः पंचानां वातपित्तकफसन्निपातागं क्ष्मः
तुजानां आगंतुजः स्तनरोगोऽभिघातेन ज्ञातेन च वोद्धव्यः रक्तजस्यासंभवः स्वभा

वात् अथस्तनरोगचिकित्सामाह शोफ्यस्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्विद्रधाव
त्सिहितंवकुधाविधानंआमेविदाहिनितथैवचतेच्चपाकंयथास्तनौसततमेवचनिर्दुही।
तेपिस्तघ्नानितुशीतानिद्रव्याणिप्रयोजयेत् जलौकाभिर्हरेद्रक्तंनस्तनावुपनाहयेत्
उपनाहयेत्स्वेदयेत् लेपोविशालामूलेनहंतिपीडांस्तनोत्थितां निशाकनककल्का
भ्यांलेपःशोकःस्तनार्त्तिहा विशालाइंद्रवारुणि कनकस्यधत्तूरस्यपत्रंययाहि लेपात्ति
हंतिस्थूलंस्तनरोगंबंध्यककर्कसाः निर्वाप्यतप्तलोहंसलिलेनद्यापिवेत्तत्रस्त्रीः इतिश्री
लटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचितेभावप्रकाशेस्त्रीरोगाधिकारः स्त्रीः अथ।
बालरोगाधिकारः बालग्रहाः अनाचारात्पीडयंतिशिशुमतः तस्मात्तदुपसर्गेभ्योऽक्षे
द्बालंप्रयत्नतः अथबालग्रहाणांनामान्याह स्कंदग्रहस्तुप्रथमःस्कंदापस्मारएवचश
कुनीरेवतीचैवपूतनागंधपूतना पूतनाशीतपूर्वाचतथैवमुखमंडिका नवमोनैग

भा॰पु॰ ३५२ मेयश्चप्रोक्ताःबालग्रहाःअमी अथग्रहाणामुत्पत्तिमाह नवस्कंदादयःप्रोक्ताःबालानां
येग्रहाअमीश्रीमंतोदिव्यवपुषोनारीपुरुषविग्रहाःएतेस्कंदस्यरक्षार्थंकृत्तिकोमा।
ग्निशूलिभिःसृष्टाःशरवणस्थस्यरक्षितस्यस्वतेजसाकंदःसृष्टोभगवतादेवेनत्रिपुरा
रिणाविभर्तिचापरांसंज्ञांकुमारइतिसंग्रहः।अयंहिकार्त्तिकंपादःस्कंदापस्मार
संज्ञेयाःसोऽग्निनातत्समप्रकृतिःसचस्कंदसपोनाम्नाविशाखइतिचोच्यतेस्त्रीविग्रहा
येतेनानारूपाःप्रकीर्तिताःदेवानांकृत्तिकानांतेनागाराजसतामसाःनैगमेयस्तुपा
र्वत्यासृष्टोमेषास्यस्ततोग्रहः कुमारःसहिदेवस्यगुहस्यात्मसमोस्तिवै ततोभगवतिस्कं
देसुरसेनायतौकृतेतत्पतस्पुर्ग्रहाहेतेदीप्तशक्तिधरंगुहं ऊचुःप्रांजलयश्चैनंहृष्टं
नोदीयतामिति तेषामर्थेततस्कंदः शिवंदेवमवादयेत् ततोग्रहास्तानुवाचभग। कृष्यः
वान्भगनेत्रहृतातिर्यग्योनिंमानुषंचदैवंचत्रितयंजगत् परस्परोपकारेणवर्त्तेतैधा

र्पंते तथा देवा नरान्स्त्रीणयंति तिर्यग्योनेः तथैव च यथा कालं प्रवृत्तास्त ऊष्मवर्षा हि
मानिलैः इज्यांजलिनमस्कारैर्जपहोमैस्तथैव च सम्यक्प्रयुक्तैश्च नरा प्रीणयंत्यपि देव
ताः नाण धेयैर्विनकं च ग्रोषं किंचिन्नविद्यते तत युष्माकंस्थ नाहत्तिः वालेष्वेव नविष्य
ति अथ वालग्रहाणां वालग्रहणकारणमाह कुलेषु येषु न ज्यंते देवा पितर एव च ब्राह्म
णासाधवो वापि गुरवो तिथयस्तथा निवृत्तज्ञौचाचारेषु तथा कुत्सितवृत्तिषु निवृत्त
भिक्षावलिषु भग्नकांस्यपगृहेषु च गृहेषु तेषु वै वालास्तांस्तान्हिंस्यमसंज्ञां किता तत्रैव
वोविलाहत्तिः पूजाचैव नविष्यति एवं ग्रहाः समुसन्नाः वालान्हिंसंति वा यथा ग्रहोपसृ
ष्टावालाः सुःडश्चिकित्स्यतमास्ततः अथ सामान्यग्रहजुष्टानां वालानां लक्षणमाह क्ष
णाद्विजते वालः क्षणात्त्रस्यति रोदिति नखैर्दंतैर्दारयंति धात्रीमात्मानमेव च ऊर्द्ध नि
रीक्षते दंतान्खादेत् कूजति जृंनति भ्रुवौ क्षिपति दष्टोष्ठः फेनं वमति वासकृत् क्षा

आ०प्र०
३४३

मोतिनिद्रितोजागर्त्तिस्थूलांगोभिन्नविट्स्वरः मत्स्यशोणितगंधश्चनवाश्नातिपयापुरा
दुर्बलोमलिनांगश्चनष्टसंज्ञोपजायते सामान्यग्रहजुष्टस्यलक्षणंसमुदाहृतं अथवि
शिष्टग्रहजुष्टानांलक्षणमाह स्रस्तांगः क्षतजसगंधिकस्तनद्विड्वक्रास्योहतचरणैक
पक्ष्मनेत्रः उद्विग्नःससलिलचक्षुःरस्ररोदी स्कंदार्त्तोभवतिचगाढमुष्टिवंधः १ निःसंज्ञो
भवतिपुनर्लभेतसंज्ञांसंरब्धःकरचरणैश्चनृत्यतीव विण्मूत्रेसृजतिविनद्यजृंभमा
णः फेनंवासृजतिचतत्सखाभिजुष्टः २ तत्सखाभिजुष्टः स्कंदापस्मारजुष्टः स्रस्तां
गोभयचकितोविहंगगंधिः सास्तवव्रणपरिपीडितःसमंतात् स्फोटैश्चप्रचिततनुः
सदाहपाकैर्विज्ञेयोभवतिशिशुः जुष्टःशकुन्याः ३ रक्तास्योहरतिमलोतिपाण्डुदे
हः शूनोवामुखकरपाकवेदनार्त्तः मृन्नातिप्रथितपोतनूहः कुमारःत्वस्मालुर्भवेत् । कृष्णः
तिचपूतनागृहीतः ५ योद्वेष्टिस्तनमतिसारकासहिक्काछर्दिज्वरसततानिरर्दमानः

डुर्बलःसततमप्यापियोसृग्गंधिस्तंब्रूयाद्भिषग्ग्रहपूतनार्त्तं ६ अकंदवमरिचकिंच
स्त्वयमानःसंलीनोनभवतियथांत्रकूजःस्वस्तांगोभृशम्मितिसार्यतेचयोवैतंब्रूयाद्भि
षग्ग्रहशीतपूतनार्त्तं ७ म्लानांगःसरुचिरपाणिपादवक्त्रोबहाशीकलुषशिराहृतो
दरीयःसज्ञेयःत्रिश्चरथवक्रमणिकालोसोद्वेगोभवतिचमूत्रतुल्यगंधिः ८ यःफेनंवा।
मतिविनाम्यतेचमध्येसोद्वेगोविहसतिमूर्द्धवीक्षमाणःकूजेच्चयततमयोवसासगं
धिःनिःसंज्ञोभवति ९ त्रुटिःसनैगमेयजुष्टः १० अथसामग्रहजुष्टानांचिकित्सामा।
ह सहामुंडतिकोदीच्यवक्राथस्नानंग्रहापहं सहामाषपर्णीसप्तच्छदामयन्तिग्राच्चंदने
श्चानुलेपनं सर्वत्वग्लसुनंमूर्वासर्षपारिष्टपल्लवाः बिडालविड्जालोममेषसंगीच
चामधुधूपःत्रिसोज्वरघ्नोयंअशेषग्रहनाशनः बलिशांतीष्टकर्म्माणिकार्य्याणिग्रह
शांतये वचाकुष्टंतथाब्राह्मीसिद्धार्थकमथापिच सारिवासैंधवंचैवपिप्पलीघृता।

भा०प्र
३६४

मष्टमंसिद्धंघृतमिदंमेध्यंपिबेत्सातद्दिनेदिने दृढस्मृतिःक्षिप्रमेधाकुमारोबुद्धिमान्भ
वेत् नपिशाचानरक्षांसिनभूतानचमातरः नन्नवंतिकुमाराणांपिबतामष्टमंगलं
अष्टमंगलघृतं अथविशिष्टग्रहजुष्टानांचिकित्सामाह तत्रस्कंदग्रहजुष्टस्यचिकि
त्सामाह स्कंदग्रहोपसृष्टस्यकुमारस्यप्रशस्यते वातघ्नद्रुमपत्राणांक्वाथेनपरिषेच
नं देवदारुणिरास्नायांमधुरेषुगणेषुच सिद्धंसर्पिश्चसक्षीरंपानमस्मैप्रदापयेत्स
र्षपाःसर्पनिर्मोकोवचाकाकादनीघृतं उष्ट्राजाविगवांचापिरोमाण्युद्धूपनंभवेत्
काकदनीश्वेतगुंजा सोमवल्लींबिंदुवृक्षंवृंदाकंविधजंशमीमृगादन्यास्चमूलानिग्र
थितानिविधारयेत् सोमवल्लीसोमलता इंद्रवृक्षंककुभवृक्षंमृगादनीइंद्रवारुणी
रक्तानिमाल्यानितथापताकान्रक्तांश्चगंधान्विविधांश्चभक्ष्यान् घंटांचदेवायव कुष्ठः
लिंनिवेद्यसकुकुटंस्कंदगृहेनिधाय स्नानंत्रिरात्रंनिशिचत्वरेषुकुर्य्यात्सरंध्रांति

यवेनिवेद्य गायत्रिपूताभिः प्याज्ञिरग्निंप्रज्वालयेदाकृतिभिश्चधीमान् रक्षामतः प्रव
क्ष्यामिबालानांपापनाशिनीं अहन्यहनिकर्त्तव्यायाभिरज्ञिरतंद्रियैः तपसांतेजसां
चैवयशसांवपुषांतथा निधनंयोऽव्ययोदेवः सतेस्कंदः प्रसीदतु ग्रहःसेनापतिर्देवो
देवसेनापतिर्विभुः देवसेनारिपुहरः पातुत्वांभगवान्गुहः देवदेवस्यमहतः पावकस्य
तुयःसुतः गंगोमाकृतिकानांचसतेशर्मप्रयच्छतु रक्तमाल्यांवरधरोरक्तचंदनभू
षितः रक्तदिव्यवपुर्देवः पातुत्वांक्रौंचसूदनः अथस्कंदापस्मारग्रहजुष्टस्यचिकि
त्सामाह बिल्वःशिरीषोगोलोमीसुरसादिश्चयोगणः परिषेकोप्रयोक्तव्यःस्कंदाप।
स्मारशांतये गोलोमी श्वेतपूर्वासुरसादिर्गणोयथा सुरसाश्वेतसुरसापवाफंजीफ
णिज्झकःसौगंधिकंभूस्तृणिकाराजिकाश्वेतबर्बरी कच्छालःखरपुष्पाचकासमर्द
क्षमक्षकी विडंगमथनिर्गुंडीकर्णिकाउदुंबरःबलाचकाकमाचीचतथाचविष

ना०प्र० २५५

मुष्टिका कफकृमिहरः ख्यातः सुरसादिरयंगणः सुरसा कृष्णातुलसी श्वेतसुरसा च।
वनतुलसी फंजी भार्ङ्गी कणिंजकः मरूवकः सौगंधिकं कल्हारं भूःस्तृणकः अनेनैव ना
म्ना गोडादेशे प्रसिद्धः खरपुष्पा भमरी कासमर्दः कसौंदी कर्णिकारः अनेनैव नाम्ना प्र।
सिद्धः विषमुष्टिका वकाइ इति च अष्टमूत्रे विपक्वं चेत्तैलमभ्यंजने हितं मूत्राष्टकमा
ह गोजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणां तथा मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु सं
मतं क्षीरि वृक्षकषायेण काकोल्यादिगणेन च विपक्वं ततः पश्चाद्धृतं पयसा
सह कल्कीकृतेन तैलं पक्वं काकोल्यादिर्गणो यथा काकोली क्षीरकाकोली
जीवको ऋषभकस्तथा ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडुचिका मुद्गपर्णी माषपर्णी प
द्मकं वंशरोचना शृंगी प्रपौंडरीकं च जीवन्ती मधुयष्टिका द्राक्षा चेति गणो नाम्ना का कृष्ठः
कोल्यादिरुदीरितः स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः भसादनं वचा हिंगु

युक्तमत्रप्रकीर्त्तितं गृध्रोलूकपुरीषाणिकेशाहस्तिनखोघृतंवृषभस्यचरोमाणियो
ज्यानिधूपनेसदा अनंताकुक्कुटीबिंबीमर्कटीश्चापिधारयेत् अनंतायवासकु
क्कुटीशाल्मलीपक्वामामानिमांसानिप्रसन्नारुधिरंपयः घृतोदनंनिवेद्याप्यस्कं
दापस्मारिणा वटे वटतलेवलिंनिवेद्यसन्वयः चतुःपथेकारयेच्चस्नानंतेनततः
पठेत् तेनास्कंदापस्मारिणा स्नानंकारयेदिसन्वयः स्कंदापस्मारसंज्ञोयः स्कंदा
स्यदयितःसाख्यविशाखःसंज्ञितोरस्यशिवापास्तुश्रुताननः अथशकुनीग्रहजुष्ट
स्यचिकित्सामाह शकुनीग्रहजुष्टस्यकार्यंवैद्येनजानता वेतसाम्लकपित्थानां
क्वाथेनपरिषेचनं ह्रीवेरमधुकोशीरशारिवोत्पलपद्मकैः लोध्रप्रियंगुमंजिष्ठागै
रिकैःप्रदिहेच्छिशुं प्रदिहेत् लिंपेत् रूपसिद्धिरार्षत्वात् स्कंदग्रहोक्ताधूपाश्चहिता
स्तत्रभवंतिहिस्कंदापस्मारस्नानमनंघृतमत्रापिपूजितं शतावरीमृगेर्वारुःनागदंती

ना०पृ०
३५६

निदिग्धिकांलक्ष्मणा सहदेवीच बृहती चापि धारयेत् मृगेर्वारुः वडीइंद्रायणी नाग
दंती नांगफली इति लोके प्रसिद्धा तिलतंडुलकं माला हरिताल मनःशिला वलिरे
षां करंजेत्तु निवेद्यानि प्रत्यात्मनानि कुंभोक्तेन विधिना[illegible]ह्यर्पयेत्तं ततः परं तु अंत
रिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता अयोमुखी सूक्ष्मतुंडा शकुनी ते प्रसीदतु ऊर्द्
ध्वनामा महाकाया पिंगाक्षी भैरवस्वरा लंबोदरी शंकुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु अथ
रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह अश्वगंधजश्रृंगी च सारीवा च पुनर्नवा सहा विदा
री होतासां क्वाथेन परिषेचनं अजश्रृंगी मेढासिंगी सहा सेवती पुष्पजातिः तैल
मभ्यंजने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा पलंकषायां नलदे तथा गोरकदंबके सर्ज
रसः राल: पलंकषा गुग्गुलुः नलदं जटामासी कांउगीर वसीत छवि: गोरकदंबकः। कृष्णः
हारिद्रकः हरदियाकदंबक इति लोके ध्वाक्षकर्णक कुम्भ सक्त कीतिंडकेषु च

काकोल्यादिगणेश्चापि सिद्धं सर्प्पिः पिबेत्स्त्रियः अश्वकर्णः सोखु इति लोके प्रसि
द्धः कुलत्थाः शंखचूर्णं त्रिघदेहः पूर्वगंधिकः गृध्रोलूकपुरीषाणि यवानूयवफलो
द्भूतं मध्ययोरुन्नयोः कार्यमेतदुद्वर्त्तनं स्त्रियाः यवफलो वंशांकुरः श्चुक्ताः सुमनसो
लाजापयः शाल्योदनं दधि वलिर्निर्विघ्नो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना गोतीर्थे गोष्ठे
स्नानं धात्रीकुमाराणां संगमे कारयेद्भिषक् नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपा
ना चलत्कुंडलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु उपासते यां सततं देव्यो विविधभूष
णाः लंवा कराला विनता तथैव वकुपुत्रिका रेवती शुष्कनासा च तु मे देवी प्रसीद
तु अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह कपोतवंकास्योनाकोवरूणः पारिभद्र
कः आस्फोता चेव योज्याः सुः वालानां परिषेचने कपोतवंकाव रम्ली इति लोके पा
रिभद्रको निंवः आस्फोता अपराजिता नवा पयस्या गोलोमी हरितालमनःशिला

कुष्ठंमज्जेरसश्चैवतैलार्थेकल्केडष्पते नवापयसानूतनाक्षीरविदारीगोलोमीश्वेतदूर्वा
ना०चि० हितंघृतंतुगाक्षीर्यासिंसिद्धंमधुकेऽपिच कुष्ठतालीसखदिराःस्पंदनोर्जुनएवच पनसः
२५८ ककुभश्चापिमज्जानोवदरस्यच कुक्कुटास्थिघृतंचापिधूपनंसहसर्षपैः स्पंदनद्रुस्तैव
नाम्नापसिद्धः काकादनीचित्रफलाविंबीगुंजाचधारयेत् काकादनीगुंजाश्वेताचित्रफ
लाद्दृहदिंद्रवारुणि मत्स्योदनंबलिंदद्यात्कृशरांपललंतथा सरावसंपुटेकृत्वात्
सेप्सभेगृहेभिषक् उत्सृष्टान्नानिषक्कस्यत्रिज्ञोःस्नपनमिष्यते कुष्ठतालीसखदिरचं
दनंतथा देवदारुवचाहिंगुकुष्ठंगिरिकर्णिदंबकः एलेहरेणवश्चापियोज्यातद्धूपनेसदा
मलिनांबरसंवीतामलिनारूक्षमूर्द्धजा शून्यागाराश्रयादेवीदारकंपातुपूतना अथ
गंधपूतनाग्रहजुष्टस्यचिकित्सामाह तिक्तकटुमानोह निंबःपटोलःकृष्णाचगुडूचीवा कुष्ठः
सकस्तथा विसर्पकुष्ठकुस्थातेगणोयंपंचतिक्तकः पिप्पलीपिप्पलीमूलंचव्यगोमधु

७४

रकोमधुशालिपर्णौ बृहत्सोच धूतार्थसममाहरेत् सर्वगंधैः प्रदेयश्च सिंचेच्चाद्वणे
श्च शीतलैः सर्वगंधैः कुंकुमागरुकर्पूरकस्तूरीरक्तचंदनैः अप्रक्लोस्तु शीतलैः चंदन
कर्पूरैः नतुकस्तूरीकुंकुमागरुभिस्तेषामुष्णत्वात् पुरुषं कौकुटं केशांश्चर्म्मसर्प्पस्य
यं तथा जीर्णंचभीस्त्रधेवासो धूपनायोपकल्पयेत् कुक्कुटीमर्कटीबिंबीमनंताचा
पिधारयेत् मांसमासंतथापक्वं शोणितं च चतुष्पथे निवेद्यमंतश्च गृहे त्रिशोस्तपन
मिष्यते करालापिंगलामुंडा कषायांबरसंवृता देवी बालमिमंपीतारक्तुणादंधपूतना
अथशीतपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह गोमूत्रं बस्तमूत्रं च मुस्तां वामरदारु च कुष्ठं च
सर्वगंधश्च तैलार्थमवधारयेत् सर्वगंधान् चंदनादीन् रोहिणीनिंबखदिरपलाशाक
कुमत्वचः नेक्काप्यतस्मिन्निः कार्यसक्षीरे विपचेद्धृतं गृध्रोलूकपुरीषाणि वस्तगंधम
हिलचं निंबपत्राणि च तथा धूपार्थं च समाहरेत् धारयेदपि गुंजांश्च वलांकाकादनीत

ना०प्र० या नद्यांमुक्तोदनैःस्नापितःपर्यवेक्षीतपूतनां जलाशयांतेवालस्यस्नपनंचोपदिष्टंपतेज
३९६ लाशयांतेजलाशयतीरे देव्यैदेयश्चोपहारोवारुणिरुधिरंतथा मुक्तोदनाशिनीदेवीसु
राशोणितपायिनी जलाशयरतानिसंपातुत्वांशीतपूतनां अथमुखमंडिकायाहजुष्ट
स्यचिकित्सामाह कपित्थंविल्वतर्कारीवासागंधर्वहस्तकाः कुवेराक्षीचयोज्याःसुर्वा
लानांपरिषेचने तर्कारीगणिकारीइतिलोकेगंधर्वहस्तकःश्वेतएरंडःकुवेराक्षीपाड
रीइतिलोके स्वरसैःशृंगवृक्षाणांतथैववहृयगंधर्वपातैलंचपंचसयोज्यपचेदभंज
नेशिग्रुणःशृंगवृक्षःशृंगराइतिलोके वचासर्जरसंकुष्ठंसर्पिश्चोद्धूपनेहितं वर्ण
कंचूर्णकिंमात्स्यमंजनंपारदंतथा मनःशिलांचोपहरेगोष्ठमध्येवलिंततःपाय
संचपुरोडाशंतदल्पमर्थमुपाहरेत् मंत्रपूताभिरद्भिश्चतत्रैवस्नपनंहितं जलाभि कृष्णः
मंत्रमाह अलंकृताकामवतीसुभगाकामरूपिणी गोष्ठमध्यालयरतापातुत्वां

मुखमणिका अथनैगमेयग्रहजुष्टस्यचिकित्सामाह बिल्वाग्निमंथपूतीकैःकार्य
मस्यपरिषेचनं पूतीकःधोराकरंजइतिलोकेप्रसिद्धः प्रियंगुसरलानंताशातपु।
ष्पाकुटंनटैःपचेत्तैलंसगोमूत्रंदधिमस्त्वम्लकांजिकेःकुटंनटंवितुन्नकनाम्नोवृ
क्षविशेषस्यत्वक्गुडत्तजीइतिलोकेप्रसिद्धमुस्ताकृतिःसोनाकोवाचवांवयस्थां
जटिलांगोलोमीचापिधारयेत् वयःस्थाआमलकीगुडूचीवा उत्सादनंहितंचात्र।
स्कंदापस्मारनाशनं मर्कटोलूकगृध्राणांपुरीषाणिपितृगृहे धूपःसुमजनेकार्यो
वालस्यहितमिच्छता पितृगृहेनैगमेयगृहे तिलतंडलकंमाल्यंनैवेद्यांश्चविविधा
नपि कौमारमस्यमेषायवृक्षमूलेनिवेदयेत् मेषायनैगमेयगृहाय अधस्तात्।
क्षीरवृक्षस्यस्नपनंचोपदिश्यते अजाननश्चलाक्षिभ्रूःकामरूपीमहायशाःवाल
वालपितादेवोनैगमेयोऽभिरक्षतु अथवालस्यरोगाणांनिदानानिलक्षणानि

ना०प्र०
३५६

चाह धात्र्यास्तुविषमैर्नौज्झैर्विषजैस्तथा दोषाःदेहेप्रकुप्यंतिततस्तन्मंप्रदुष्यतिमि
थ्याहारविहारेणदुष्टावातादयस्त्रियाः दूषयंतिपयःस्तन्मंजायंतेव्याधयःशिशोः
वातदुष्टंशिशुःस्तन्मंपिवन्वातगदातुरः क्षामःस्वरःकृशांगःस्यात्स्तब्धविण्मूत्रमारु।
तःस्विन्नोभिन्नमलोवालःकीमलापित्तरोगवान् तृष्णालुरुष्णसर्वांगःपित्तदुष्टंप
यःपिवेत् श्लेष्मदुष्टंपिवेत्क्षीरंलालालुःश्लेष्मरोगवान् निद्रातुरोजडःशूनवक्त्रा
क्षःछर्द्दनंशिशुःज्वराद्याःव्याधयःसर्वेवर्द्धंतेमहतांतुये वालानामपितेतद्वद्वोध
व्याःभिषगुत्तमैः वालानामेवयेरोगाभवंतिमहतांनच तालुकंटकमुख्यांस्तानव।
धारययत्नतः तत्रादौतालुकंटकमाह तालुमांसेकफःक्रुद्धःकुरुतेतालुकंटकं
तेनतालुप्रदेशस्यनिम्नतामूर्द्धिजायते तालुपातात्स्तनद्वेषःकृच्छ्रात्पानंशकृद्द्रवं तृषः
तृडक्षिकंठास्यरुजाग्रीवादुर्द्धरतावमिः पानंस्तनस्यसकृत् द्रवंद्रवरूपंत्रप्य

७६

महापद्ममाह विसर्पस्तु शिशोः पानात् नाशनः शीर्षवस्तिजः पद्मवर्णो महापद्मो रोगो
दोषत्रयोद्भवः शंखाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् पद्मवर्णलोहितवर्णः तत्र शी
र्षजो विसर्पः एवं वस्तिवस्तिजो गुदं याति गुदात् हृदयं हृदयाच्छिरो याति इति बोद्धव्यं
अथ कुकूणकमाह कुकूणकं क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि जायते तेन तन्ने।
त्रं कंडुरं स्रवेन्मुहुः शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणं शक्तो नार्कप्रभां
द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः कुकूणकं कुथुम्बाइ इति लोके ख्यातं अथ तु गुदपाका
माह वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुंडिरुच्यते वालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पि
त्तेन जायते अथाहिपूतनामाह शकृन्मूत्रसमायुक्ते धौते यानैः शिशोर्भवेत् स्वि
न्ने वाह्याप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जा।
यते एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनं स्विन्ने स्वेदयति अथाजगल्लीमाह स्निग्धा

ना०प्र०
५००

सवर्णग्रथितानीरुजामुद्गसन्निभा कफवातोत्थिताज्ञेया बालानामजगल्लिका॥
पिटिकासुकिलैवमुद्गसंनिभामुद्गाकृतिः अथपारिगर्भिकमाह मातुःकुमारोगर्भि
ण्याःस्तन्यःप्रायःपिबन्नपिकासाग्निसादवमथुस्तंद्राकार्श्यारुचिभ्रमैःयुज्यतेकोष्ठ
वृद्ध्याचतमाहुःपारिगर्भिकः रोगंपरिभवाख्यंचतत्रयुंजीतदीपनंपिबन्नपीत्यपि
गर्भाद्पिबन्नपिपारिगर्भिकः अहिडीइतिलोकेप्रसिद्धः परिभवाख्यंपरिभवेतिना
मांतरं अथदंतोद्भेदकान्रोगानाह दंतोद्भेदःशिशूनांसर्वरोगाणांकारणंस्मृतं
विशेषाज्वरविड्भेदकासच्छर्दिःशिरोरुजंअभिष्यंदस्यपोथकाःविसर्पस्यचजा
यते कारणमित्यन्वयः पोथकाःवर्त्मरोगविशेषस्य अथबालरोगस्यचिकि
त्सा भैषज्यंपूर्वमुद्दिष्टंमहतांयज्ज्वरादिषु तदेवकार्य्यंबालानांकिंतुदाहादिकं ह्रस्वः
विना अग्निदाहादिक्षारवमनविरेचनशिराव्यधनादिकंविना महाकष्टेषोस

त्वेवमनविरेकाद्यमपि दद्यात् यत आह सुश्रुतः विरेकवस्तिवमनाद्दृते कुर्या
च्छ्नासयादिति अस्मयात् विनाशंकरकष्टात् कृते विना तएव दोषा दूष्याश्च ज्वरा
द्या व्याधयश्चतत् अतः तदेव भेषजं मात्रा बालस्य कनीयसी अथबालस्य कनी
यसीं मात्रामाह विश्वामित्रः विडंगफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजं अनेनैव प्रमा
णेन मासि मासि प्रवर्द्धयेत् विडंगपरिमितं भेषजं चूर्णीकृतस्य किंवा कल्कीकृ
स्याथवावलेहीकृतस्य दद्यादित्यर्थः तंत्रांतरेत्वमप्याभिहितं प्रथमे मासि बाला
यदेया भेषजरक्तिका अवलेह्यानुकर्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः एकैकां वर्द्धयेत्ता
वद्यावत्संवत्सरो भवेत् तदूर्द्धं माषवृद्धिः स्याद्यावत्षोडशवत्सराः एकैकां रक्ति
कां तदूर्द्धं च वर्षोपरि माषवृद्धिः प्रतिवर्षं पंचगुंजात्मकस्य माषस्य वृद्धिर्भवति
गुंजापंचाद्यमाषकइसमरसिंहः ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ततो

मा०सु० ५०१ वालकवन्मात्राज्ञासनीयाद्भानैःस्थानैः ततः षोडशवत्सरोपरि चूर्णकल्कावलेह
नामियं मात्रा प्रकीर्त्तिता कषायस्य पुनः सैव विज्ञातस्याच्चतुर्गुणा क्षीरं यस्य त्रि
ण्णोर्दयमौषधं क्षीरसर्प्पिषा धात्र्यास्तु केवलं देयं मातुः क्षीरेण सर्प्पिषा क्षीरान्ताद
स्य पूर्ववत् क्षीरसर्प्पिषा प्रकारान्तरेणौषधं पायनमाह सुश्रुतः येषां गदानां ये यो
गाः प्रवक्ष्यन्ते गदंकराः तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत्तु शिशुं स्तनौ स्रवाचलानां वा
लानां अश्मन्तरस्याधिज्ञानोपायमाह अंगप्रसंगदेशेत्तरुजा यत्रास्य जायते मुक्त
मुक्तः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति निमीलिताक्षो मूर्द्धस्य रोगे नो धारयेच्छिरः व
स्तिस्थो मूत्रसंगार्त्तो रुजार्त्तः स्पृशति मूर्च्छति विण्मूत्रसंगवैवर्ण्यच्छर्द्याध्मानान्त्रकूज
नैः कोष्ठे व्याधीन् विजानीयात् सर्वेष्वास्यास्रोदनैः तत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह कृष्णः
सर्वं निवार्य्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्य्यते मात्रया लंघयेद्धात्रीं त्रिगुणोरेत द्विलंघनं

मात्रया लंघयेत् लघु भोजयेत् वा भद्रमुस्ता भयानिंबपटोलमधुकैः कृतः क्वाथः कोष्णः
त्रिदोषेषः निःशेषज्वरनाशनः भद्रमुस्तादिः क्वाथः सर्वज्वरेषु घनकृष्णारुणाशुण्ठी चू
र्णं क्षौद्रेण संयुतं त्रिदोषज्वरातिसार ध्वंकाश्वासंवमिं हरेत् अरुणातिविषा चातुर्भ
द्रिका ज्वरातीसारादिषु बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पलीनां
क्वाथावलेहो मधुना विमिश्रो बालेषु योज्याः तिसारितेषु जलं वाला बिल्वादिक्वाथा
वलेहावतीसारे समंगाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलं दुर्धरपि त्रिदोषेदेयमती
सारे समाक्षिकं समंगालज्जालुमूलं समंगादि दुर्धरातीसारे विडंगाभजमोदा च पि
प्पलीतंडुलानि च एषामालीन्य चूर्णानि सुखवतसेन वारिणा आमे पक्वे तीसारे कु
मारं पाययेद्भिषक् विडंगादि चूर्णमामातीसारे मोचारसः समंगा च धातकी पद्मके
शरं पिष्टैरेतैर्यवागूस्या दुक्कातीसारनाशिनी मोचरसं जालुमूलं धवफूलकमल
ल

ना०पु०
४०२

केन्नारसमुदितलोलेः तंडुलकीरावडीतोल्यं जलतोल्यः सर्वमेकीकृत्ययवागूःसा
धनीयामोचरसाढ्ययवागूरक्तातीसारे नागरातिविषामुस्तावालकेंद्रयवैःसृतंकु।
मारंपाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनं नागरादिःक्वाथःसर्वातीसारेषु लाजाःसपष्टी
मधुकश्शार्कराक्षौद्रमेवच तंडुलोदकयोगेनक्षिप्रंहंतिप्रवाहिकां लाजादिचूर्णं।
प्रवाहिकायां रजनीसरलोदारुवृहतीगजपिप्पली पृष्टिपर्णीशताकाच लीढा
माक्षिकसर्प्पिषा दीपनीग्रहनीहंति मारुतार्त्तिसकामलां ज्वरातीसारपांडुघ्नी
बालानांसर्वरोगनुत् रजन्यादिचूर्णंग्रहण्यादौ पौष्करातिविषाशृंगीमागधीधन्व
यासकैः कृतंचूर्णंतुसक्षौद्रं शिशूनांपंचकासजित् पौष्करादिचूर्णंकासेषु मुस्त
कातिविषावासाकरणाशृंगीरसंलिहेत् मधुनामुच्यतेबालःकासैःपंचभिरुत्थितैः कृष्णः
मुस्तकादिस्वरसःकासेषु धाधीकुसुमसंजातकेशरैरवलेहिका मधुनाचिरसं

ज्ञातान्त्रिदोषः कासानम्यपोहति कासे धामं शर्करया युक्तं तंडुलोदकसंयुतं पा
नादिकपानं कासश्वासयोः शाकवासानयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा लीढं
श्वासं निहंत्यसाध्यकासं च तमकं तथा तमकं श्वासनेदं शक्रादिचूर्णं कासश्वासयोः
चूर्णं च कटुरोहिण्या मधुना सह योजयेत् हिक्कां प्रशमयेच्छिघ्रं छर्दिं वापि चिरोत्थि
तां हिक्कायां छर्द्यां च आम्रास्थि लाजसिंधूत्थं सक्षौद्रं छर्दिभद्भवेत् छर्द्यां पीतं च
मेध्यमस्तुस्तमंतं मधुसर्पिषा द्विवार्त्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् द्विवार्त्ताकी
बृहस्फला रूक्षफला च बृहती पंचकोलानि पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकना
गनरं क्षीरच्छर्द्यां क्षीवेरशर्कराक्षौद्रं लीढं तत्प्राहरं परं घृतेन सिंधुबिल्वैलाहिंगु
नाड्डीरजो लिहन् आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा त्रिष्ठुः आनाहे वातस्य
लेच कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैंधवैः कृतः मूत्रग्रहे पयोक्त्व्यः त्रिफलानाले

मा०प्र०
४०३

इत्युत्तमः मूत्रघाते यदा तूर्द्ध्वं लो बालः खादन्नपि च वह्निमान् विदारिकं गोधूमयव
चूर्णं घृतप्लुतं खादयेन्नरस्तु क्षीरं शृतं समधुशर्करम् काश्मर्यं वमुस्तं कूष्मांडबीजा
नि मद्रदारुकलिंगकान् पिष्ट्वा तोयेन संलिपेद्वे हे यं शोषहृच्छिशोः कलिंगाः इंद्रय
वः पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्कथितं पिबेत् कृतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शांत
ये शिशोः कृतविस्फोटवीसर्पज्वरेषु गृहधूमनिशाकुष्टराजकेंद्रयवैः शिशोः ले
पस्तक्रेण हंसाम्बु सिध्मपामाविचर्चिका सिध्मपामाविचर्चिकासु सारिवातिल
लोध्राणां कषायो मधुरस्य च संस्राविनि मुखे शस्तो धवनार्घं शिशोः सदा मुखस्राव
त्रम्बुस्य त्वग्दलं क्षौद्रे मुखपाके प्रलेपनं पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतं ।
बालो रोदिति यस्तस्मै लेहं दद्यात्सुखावहं रोदने हारीतकीवचाकुष्ठंकल्कंमाक्षि कुष्ठः
कसंयुतं ।पीतः कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकंटकान् तालुकंटके फलत्रिकंलो

धुपुनर्नवे च सश्रृंगवेरं बृहतीद्वयं च आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्य्यमुदा
हरेति कुकूणके मत्तूपिंडेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा स्वेदयेदुत्थितां नाभिं
शोथस्तेनोपशाम्यति नाभिशोथे नाभिपाके निशालोध्रप्रियंगुमधुकैः शृतं तैलमभ्
यंजने शस्तमेभिर्वाप्यवधूलनं दग्धेन छागशकृता नाभिपाकेऽवचूर्णनं त्वक्चू
र्णैः क्षीरिणां वापि कुर्याच्चंदनरेणुना नाभिपाके गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीकार
येत्क्रियां रसांजनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितं शंखयष्ट्यंजनैश्चूर्णं त्रिभिश्चैनां गुद
पाकं तु स्त्रंजनं रसांजनं गुदपाके शंखसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने अहि
पूतने पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वह्निदीपनं पारिगर्भिके दंतपालिं तु मधुना चूर्णेन
प्रतिसारयेत् धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा दंतोत्थानभवो रोगाः पीड
यंति न बालकं जाते दंते हि शाम्यंति यतस्तद्धेतुका गदाः दंतोद्भेदजरोगेषु सोव

ना०वृ० णंसुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा मत्स्याक्षकः शंखपुष्पी मधु सर्पिः सकोचनं त्वर्क
५०६ पुष्पी घृतं क्षौद्रं चूर्णितं कनकं वचा सहेमचूर्णं कैडर्यं श्वेता दूर्वा घृतं मधुत्वचारोऽभि
हिताः प्राशा अर्द्धश्लोकसमापनाः कुमाराणां वपुर्मेधाबलपुष्टिकराः स्मृताः सौव
र्णं चूर्णं चतुर्ष्वपि च योगेषु मारितं सुवर्णं मत्स्याक्षकः ब्राह्मी वरनी इति लोके चक्र
मत्स्ये के अर्कपुष्पी अर्कशाहुलापुष्पी लता कैडर्यं कफलं श्वेता दूर्वा विशेषणं व
चेति केचित् संवत्सरं यावदेते योगाः प्रयोज्याः द्वादशवर्षाणीति केचित् बाला
नां वपुर्मेधाबलपुष्टिकराः लाक्षारससमं तैलं मस्तुमप्य चतुर्गुणं रास्ना चंदन कु
ष्ठाब्द वाजिगंधा निशायुतैः शताका दारु यष्ट्याह्व मूर्वा तिक्ता हरेणुभिः संसिद्धं
ज्वररक्षोघ्नं बलवर्णकरं शिशोः लाक्षादितैलं बालेषु इति बालरोगाधिकारः इति कृष्णः
श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे ज्वरादिव्याधिसनि

दानचिकित्साप्रकरणंसमाप्तं इतिमध्यमखंडः अथोत्तरखंडः तत्रवाजीकरा-
धिकारः तत्रवाजीकरणस्यलक्षणमाह यद्द्रव्यंपुरुषंकुर्याद्वाजिवत्सुरत
क्षमं तद्वाजीकरमाख्यातंमुनिभिर्भिषजांवरैः अत्रप्रसंगात्क्लैब्यस्यलक्षणं
संख्यानिदानंचाह क्लीवःस्यात्सुरताशक्तस्तद्भावःक्लैब्यमुच्यते तच्चसप्तविधंप्रो
क्तंनिदानंतस्यकथ्यते तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तुरिरंसोर्मनसिक्षते ध्वजःपतत्यतोनृ
णांक्लैब्यंसमुपजायते द्वेष्यःस्त्रीषुप्रयोगाच्चक्लैब्यंतन्मानसंस्मृतं १ तैस्तैःभावैः
भयशोकक्रोधादिभिःअहर्षैःदुःखतयाहितैःदुःखदत्वात् क्षतेपीडितेप्रसक्ती
क्षतइतियावत् ध्वजःशिश्नःतथाचध्वजश्चिह्नेपताकायांमेहनेशौंडिकेपिचे
ति विश्वप्रकाशः पततितन्नूनमतिसंप्रयोगोमैथुनंकटुकाम्ललवणैरति-
मात्रोपसेवितैः पित्ताच्छुक्रक्षयोदृष्टःक्लैब्यंतस्मात्प्रजायते कटुकादिभिरतिमात्रै

शा०पु०
४०५

।।३ वृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैब्यं भवति पित्तजमेतद्द्वितीयं अतिव्यवायत्वा
न्तोयो न च वाजीक्रियारतः ध्वजभंगमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकं स शुक्रक्षयजं तृ
तीयं सहसा मेहरोगेण चतुर्थी क्लीवता न चेत् वीर्यवाहिशिराछेदान्मेहनानुन्नति
र्भवेत् ५ बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तंभनि
मित्तकं बलिनः पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामासक्तचित्तमनसः ब्रह्मचर्यतः निरोधा
त् क्लैब्यं भवति जन्मप्रभृति यत् क्लैब्यं सहजं तद्विद्यात् सप्तमं असाध्यं क्लैब्यमाह अ
साध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् मर्मच्छेदात् वीर्यवाहिशिराछेदात् अ
पक्लैब्यस्य चिकित्सामाह क्लैब्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः मुख्यं चि
कित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्जनं अपक्लैब्यस्य चिकित्सायां वाजीकरं विधि कुष्ठः
माह नरो वाजीकरान्योगात् सम्यक् शुद्धो निरामयः सप्तत्यंतं प्रकुर्वीत वर्षाद्

र्ध्वंतु षोडशाब्दात् नचवैषोडशाब्दादर्वाक् सप्ततःपरतोपिच आयुःकामोनरस्त्रीभिःसं
योगंकर्त्तुमर्हतिरूपयक्ष्मोपदंशाद्याघोरारोगाश्चातीवदुर्जयाः अकालेमरणंयस्मा
ज्जायतःस्त्रियमन्यथा स्त्रीनिषेवणविधिर्विस्तरतोरात्रिचर्यायांलिखितोस्तितत्रद्र
ष्टव्यः विलासिनामर्थवतांरूपयौवनशालिनांनराणांवहुनार्यानांविधिर्वाजी
करंहितं स्थविराणांरिरंसूनांस्त्रीणांवल्लभमिच्छतां योषित्प्रसंगात्क्षीणानांक्ली
वानांमल्परेतसां हितावाजीकरायोगाः प्रीसपत्सवलप्रदाः एतेपिपुष्टदेहानांसे
व्याःकालाद्यपेक्षया वाजीकरणमाह भोजनानिविचित्राणिपानानिविविधान्य
पि वीर्यस्रोतोभिरामाश्चत्वचःस्पर्शसुखास्तथा यामिनीसेंदुतिलकाकामिनीन
वयौवना गीतंश्रोत्रमनोहारितांवूलंमदिरास्रजःगंधाःमनोज्ञाःरूपाणिचित्राण्यु
पवनानिच मनसश्चाप्रतीघातोवाजीकुर्वंतिमानवं मार्द्वीकधात्रमधुपारदलो

ना०प्र०
४०६

हच्चूर्णं पथ्याशिलाजतुविडंगघृतानि लिह्यात् एकायविंशतिदिनानि गदार्दितो।
पिसाशीतिको पि रमयेत्समदांयुवेव सत्वं गुडूच्याः गगनं सलोहमेलासितामागधि
कासमेतं एतत्समस्तं मधुनावलीढं रामात्रातं सेवति चापि खंडः गवां विरूढवत्सा।
नां सिद्धं पयसि पायसं गोधूमचूर्णं च तथा सिता मधु घृतान्वितं तुल्काहृष्यति जी
र्णोपि दशाश्वाराम्बुजसपि दध्नो हृदि कमीषदम्लमधुरं खंडस्य चंद्रद्युतिः प्रस्थं द्रो
णपलं पलं च हविषं श्वरासाश्चतुर्माषकान् तद्वन्माषचतुष्टयं मरिचतः कर्षेल
वंगं तथा धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतले नोन्मथ्य विस्रावयेत् मृद्भांडे मृगनाभि चंदन
रसस्पृष्टे गुरुद्रुपिते कर्पूरेण सुगंधितं तदखिलं संलोड्य संस्थापयेत् स्वसार्थेम
धुरेश्वरेण रचिता चेषा रसाला स्वयं नोकुर्मन्मथदीपनी सुखकरी कांतेव निसं कृष्ण:
श्रियो रसालागोक्षुरेक्षुरवीजानि वाजिगंधशतावरी मुशली वानरीवीजं यष्टी

मागवलावला: एषांचूर्णंदुग्धसिद्धगव्येनाज्येनतुजर्जितं सितयोमोदकंकृत्वानक्तं
वाजीकरंपरं चूर्णाद्दिगुणंक्षीरंघृतंचूर्णसमंस्मृतं सर्वतोद्विगुणांखंडंखादेद्य।
तिबलंयथा वाजीकराणिभूरीणिसंग्रह्यरचितोमया तस्माद्दक्षुसुयोगेषुयोगो
यंप्रवरोमत: रतिवर्द्धनोमोदक: पिप्पलीलवणोपेतंवस्तांडेघृतसाधिते कद्भय।
स्मायखादेत्तत्तुवाजीकरेभृशं पूर्णदक्षिणदेशजंदशपलोन्मानंभृशंकर्त्तयेंक्षि त
संजलयोगतोमृदुतरंसंकुससचूर्णीकृतं तच्चूर्णंपटशोधितंवसुगुणेगोक्षुद्दुग्धे
पचेत् गव्याज्यांजलिसंयुतेतिनिखिलेदद्यात्तुलार्द्धंसितां पक्वंतज्जलनाद्धृतिं
प्रतिनयेत्तस्मिन्पुन: प्रक्षिपेच्चचतत्तदुदाहरामिवकुलादृष्टाद्दरासंहिता: एला
नागवलावलासचपलाजातीफलालिंगिता यातीपत्रकमत्रतत्रअकयुतंविश्वा
वीरणवारिवारिदवराखांजीवरीवानरीजारूजासेरूरगोक्षुरायमहतीखर्जूरिका

ना०वृ० ५०८

क्षीरिका धात्माकं सकेसरुकं समधुकं शृंगाटकं जीरकं ष्टष्वीकाप्ययवानिकावर
टिकामांसी मिसिमेथिका कंदे षत्र विदारिका प्यमुत्रालीगंधर्वगंधा तथा कर्चूरंक
रिकेशुरं समरिचं चारस्य वीजनिच्च वीजं शाल्मलिसंनवं करिकणावीजं चराजी
वं श्वेतं चंदनेमतत्र रक्तमपि च श्रीसंज्ञपुष्पैः समं सर्वाष्येति ष्टपकं ष्टपकं पलमितं
संचूर्ण तत्र क्षिपेत्सूतं वंग तु जं गालोहगगनं समारितं स्वेच्छया कस्तूरी घनसारश्चू
र्णमपि च प्रासं यथा प्रक्षिपेत् पश्चाद्दृसंतु मोदकान्विरचयेद्विल्वप्रमाणान्यता
न्भुक्त्वा च सदा यथानलबलं भुंजीत नाम्लं रसं पूर्वस्मिन्नप्रिते गते परिणतिं प्राप्तो
जनाद्रूपयेत् नित्यं श्रीरति वल्लभाख्यकमिपं यः पूगपाकं भजेत् सप्ताहीजविद्र
द्वि हृन्मदनो वाजीव तुरंगोरतो दीप्ताग्निर्बलवान्वलीविरहितो हृष्टः सपुष्टः सदा कृष्णः
कृष्णो यो पियुवेव सोपिरुचिरः पूर्णेंदुवत्सुंदरः वसुगुणे त्र्यष्टगुणे त्र्यंजलिरर्द्धेररा

वंशलार्धपंचाशत्पलमितं।संहिताःसुश्रुतायाः।नागवला।गुलशकरीगुरखंडा इति
चलोके बलावरियारी तस्याः मूलंत्वक्च पला पिप्पली जातीपत्रकं जाइपत्री वि
श्वा शुंठी वीरणं एरस्यमूलं मुत्तीरंग्राह्यं वारिसुगंधवाला।वारिदः मुस्तकः वरा त्रिफ
ला वांशी वंशरोचनं वरी शतावरी वानरी कपिकच्छूस्तस्याः बीजंग्राह्यं इतिलोके
मांसी जटामासी मिसिः सौंफ गंधर्वगंधश्चगंधस्तस्यमूलं ब्राह्मी संज्ञं लवंगं धनसारः
कर्पूरः विल्वप्रमाणात् पलप्रमाणात् रतिवर्द्धनाख्यः पूगपाकः एतस्मिन् रति
वर्द्धनेयदि पुनः स्वल्पकखुराणिकाधत्तूरस्य च बीजमाकल्लकरः पाथोधिज्ञो
षस्तथा सन्नाज्जुफलकं तथा खसफलत्वक्वापिनिःक्षिप्यते चूर्णी च विजया तदा
सहितं भवेत्कामेश्वरः संज्ञया। महाकामेश्वरः रक्तपित्ताधिकारोक्तः खंडः कूष्मांड
कोमहान् रक्तपित्तादिरोगध्नी महावाजीकरः स्मृतः पक्वाम्रसरसे द्रोण्यां सिता टंक

मा०पु० स्मसंमितां घृतप्रस्थमितं दद्यान्नागरस्य पलाष्टकं मरिचं कुडवोन्मानं पिप्पलीद्वि
६०८ पलोन्मितां सलिलस्याढकं दत्वा सर्वमेकत्र कारयेत् पचेत्तु मृन्मये पात्रे दारुदर्व्या
प्रचालयेत् चूर्णमेषां क्षिपेत्तत्र घनीभूते वितारिते धामकं चित्रकं जीरं पत्रकं मु
शु स्तकं तथा वृहत्क्षीरकमप्यत्र ग्रंथिकं नागकेशरं एलावीजं लवंगं चष्टपकं जा
तीफलं सिद्धशीते प्रदद्याच्च मधुनाकुडवद्वयं नक्षयेद्भोजनाद्र्वाक् पलमात्रमि
दं नरः अपथ्यवानियतानात्रमात्रा स्वादेद्यथावलं मानवः सेवनादस्य वाजीवसुर
तेभवेत् समर्थो वलवान्सुखी लोकशोनित्सं निरामयः ग्रहणी नाशयेदेतेत्तद्वयं श्वासम
रोचकं अम्लपित्तं च पित्तं च रक्तपित्तं च पांडुतां वृहत्क्षीरकं मगरेत्वश्राम्रपाक
:शमयति गोक्षुरुचूर्णं छागक्षीरेण साधितं समधुयुक्तं शमयति षाढं यक्ष्मनि क्षुद्रः
तं कुप्रयोगेण क्ष्माणि चंदनादेस्तु वंदनं रक्तचंदनं पतंगमद्यकीलीयागुरु।

कृष्णागुरूणि च देवद्रुमः सरलः पद्मकं तुणिकापि च कर्पूरो मृगनाभिश्च लता
कस्तूरिकापि च सिल्हकः कुंकुमं नखं जातीफलकमत्र च जातीफलं लवंगं च।
सूक्ष्मैला महती वसा कंकोलफलकं त्वक्पत्रकं नागकेशरं बालकं च तथोशी
रं मांसी दारु सितापि वा मुराकर्चूरकष्ठापि शैलेयं नदमुस्तकं रेंडका च प्रियंगु
श्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा लाक्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ग्रंथिपर्णं च
मंजिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा एतानि शाणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत्तैलं
प्रस्थमितं सम्यगेतस्मात्रेष्ठ नेक्षिपेत् अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धोशीतिसमोऽपि सः
शुद्धाः भवंति मुक्ताद्याः स्त्रीणामसंतवल्लभाः वंध्यापि लभते गर्भं षंढोपि तरुणा
यते अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतं चंदनादिमहातैलं रक्तपित्तं क्षयं ज्व
रं दाहं प्रस्वेददौर्गंध्यं कुष्टं कंडूं विनाशयेत् पतंगं वक्कमस्ति लोके लताकस्तूरि।

ना०प्र० का मुसुकदानाइतिलोके कंकोलफलस्यालाभेजातीपुष्पंग्राह्यं तदलाभेऽपिलवं
५०८ गंग्राह्यं दारुसितादारुचिनी शैलेयंछरीलाइतिलोके श्रीवासःगुग्गुरीइतिलोके यं
पिपलींगदिवनइतिलोके अग्नीतिरामः अग्नीतिवार्षिकः चंदनादितैलं दशमूल
कणावृक्षिकपिस्यंचविनीतकं कुंकुमंमरिचंविम्बंमूलंपिप्पलिसिंधवं रक्तरोहि
तकंदंतीद्राक्षाजाजिनिशाद्वयं धात्रीजंतुघ्नत्रिस्वरीशृंगीदारुपुनर्नवा धामकं
देवकुसुमंराजवृक्षस्त्रिकंटकं वृहद्दारु कुबेराक्षैमूलंवीरिणिकाभवं एतेषां
पलयुग्मंतु भेषजानांप्रथकप्रथक् आटकं चपपथ्यायास्तोयेपंचाढके पा
चेत् स्विन्नापथ्या भवेद्यावत्पश्चान्मधुनि निक्षिपेत् गुरूपदेशाद्विधिवत्त्रिदि
नंचततःपरं पुनःक्षिपेसंचदिनंतथा चंदवासरं संसिद्धायामयापश्चात् घृ कुष्ठः
तभांडेनिधापयेत् विमलेसुदृढे क्षौद्रपरिपूर्णेप्रयत्नतः चातुर्यातकणानां

चचूर्णमरपलेनान्वितं पश्चात्सूर्वेक्षिनां देतु क्षिपद्बुद्धिपरायणः एषा हरीतकी चैव धन्वं
तरीकृता पुरा भक्षयेद्यो नरो नित्यं रोगाः नश्यंति सर्वशः श्वासं कासं क्षयं हिक्कां छर्दिं
मूर्छां मदभ्रमान् मुखरोगांस्तथा तृष्णामरुचिं वह्निमांद्यतां यकृत्प्लीहोदराणां च वात
रक्तसुदारुणं शिरोक्षिकर्णजां पीडां तथा वक्त्रगुदोद्भवं ग्रहणीदुर्विकारांश्च शोषं दो
षत्रयोद्भवं मधुपक्केति विषस्तान्हंति रोगान्शेषतः इति मधुपक्वहरीतकी वीजानि
कपिकच्छोः कुडवमितानि स्वेदयेच्छनकैः पयस्ये गोनवकुंभे दुग्धं यावद्भवेद्गाढं त्वग्रहि
तानि च कृत्वा सूक्ष्मं संपेषयेत्तानि पिष्टिकाया लघुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाज्ये द्विगु
णे तच्छार्करया ता वटिकाः संपक्वया लेप्याः वटिका माक्षिकमध्ये भक्षनयोग्या खि
लास्थापिताः पंचटंकमितास्तांस्तु प्रातः सायं च भक्षयेत् अनेन स्त्रीषु द्रावी यो यश्चस्या
त् पतितध्वजः सोपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमतिवाजिवत् नातेन सदृशं किंचिद्दृष्यं

ना०प्र० वाजीकरंपरं वानरीवटिका आकारकरभाशुंठीलवणंकुकुमंकणाः जातीफ
४०८ लंजातिपुष्पंचंदनंकार्षिकंपृथक चूर्णयेदहिफेनंचतत्रदद्यात्सलोन्मितं सर्वमेकी
कृतंमाषमात्रंक्षौद्रेणभक्षयेत् शुक्रस्तंभकरंपुंसामिदमानंदकारकं नारीणांप्री
तिजनकंसेवतनिशिकामुकाः इतिवाजीकराधिकारः अथरसायणाधिकारः त
त्ररसायनस्यलक्षणमाह यज्जराव्याधिविध्वंसिवयसःस्तंभकारकः चक्षुष्यंबृंह
णंवृष्यंभेषजंतद्रसायनं रसायनस्यफलमाह दीर्घमायुःस्मृतिंमेधामारोग्यंतरु
णंवयः देहेंद्रियबलंकांतिंनरोविंदेद्रसायनात् तद्विधिमाह पूर्वेवयसिमध्येवा
मनुष्यस्यरसायनं प्रयुंजीतभिषक्प्राज्ञःस्निग्धशुद्धतनोःसदा नविशुद्धशरीरस्य
युक्तोरसायनोविधिः नभातिवाससिक्लिष्टेरागयोगइवाहितः अथतदुदाहरणानि कृष्णः
शीतोदकंपयःक्षौद्रंघृतमेकरसोद्वित्राः त्रिशःसमस्तमथवाप्राक्पीतंस्थापयेद्वयः

यः मंडूकपर्ण्याः स्वरसः प्रनातेप्रयोज्यःयष्टीमधुकस्यचूर्णं रसोगुडूच्यास्तुसमूल
पुष्पःकल्काःप्रयोज्याःखलुसंखपुष्प्याः आयुःप्रदान्यामयनाशनानिबलाग्निवर्णं।
स्वरवर्द्धनानि मेध्यानिचैतानिरसायनानिबलाग्निवर्णंस्वरवर्द्धनानि मेध्यानिचै
तानिरसायनानि मेध्याविशेषेणचशंखपुष्पीमंडूकपर्णीब्राह्मीवरनीइतिलो
के तदभावेमंजिष्ठापिग्राह्यं तस्मान्नपिरसायनंचात् माक्षिकेणतुगाक्षीर्यापि
प्पल्यालवणेनच त्रिफलासितयावापियुक्तासिद्धंरसायनं सिंधूत्थशर्कराशुं
ठीकणामधुगुडैःक्रमात् वर्षादिष्वभयाप्राश्यारसायनगुणैषिणा पुनर्नवस्या
र्द्धपलंनवस्यपिष्टंपिबेद्यः पयसार्द्धमासं मासत्रयंतद्द्विगुणंसमांवाजीर्णोपि
भूयःसपुनर्नवःस्यात् येमासमेकंस्वरसंपिबेद्यादिनेदिने भृंगराजःसमुत्थं।
क्षीराशिनस्तेबलवीर्ययुक्ताःसमाःशतंजीवनमाप्नुवंति शतावरीमुंडतिकागु

भा०प्र०
४१०

ड्डचीसहहस्तिकर्णासहतालमूली एतानिकृत्वासममागयुक्तान्याज्येनकिंवामधुना
वलिह्यात् जरारुजामृत्युवियुक्तदेहो भवेन्नरोवीर्यवलादियुक्तः विभातिदेवप्र
तिमः सनित्यं नामयो भूरिविवृद्धबुद्धिः पीत्वाश्वगंधापयसार्द्धमासं घृतेनतैलेन
सुखांवुनावा वीर्यस्यपुष्टिंवपुषोविधत्ते वलस्यसस्यस्तुपयांवुवृष्टिः अपः पलंगु
ग्गुलुरत्रयोज्यः पलत्रयंव्योषपलानिपंच पलानिचाष्टौत्रिफलारजश्च कर्षैलि
ह्यासममरत्वमेव लोहगुग्गुलुः नकेवलंदीर्घमिहायुरश्नुते रसायनंयोविधिवं
निषेवते गतिंसदेवर्षिनिषेवितांशुभां प्रपद्यते ब्रह्मतथैवचाक्षयं इतिरसाय
नाधिकारः यावद्व्योमनिविंवमंवरमणेरिंदोश्चविद्योतयेयावत्सप्तपयोधयः सा
गिरयस्तिष्ठंति पृष्ठेभुवः यावच्चावनिमंडलंफणिपतेरास्तेफणामंडले तावत्स कृष्णः
भिषजः पठंतुपरितोभावप्रकाशंग्रंथं १ ग्रंथस्यास्यध्यायकानांजनानांमध्येनृ

ना०प्र० णा मादरंकुर्वतांचश्रीरामेश्वरणादिसर्वविबुधप्रसादादायुर्दीर्घंसौख्यमास्तांसदैव।
५११ इत्यष्टमप्रकरणं इत्युत्तरखंडः   इतिश्रीमिश्रलटकनतनय।श्रीमन्मिश्रना
थविरचितेनाथप्रकाशःसमाप्तः शुभंभूयात्तरकांलिपीकृतंव्यासरामरतने
नसंमत् १९०६ कामितिफाल्गुनवदि १० बुधवासरे यत्रक्कापिनवेदत्रदू
षणंबुद्धिसंभ्रमात् तन्निक्काश्यप्रकुर्वन्तुपंडिताःसाधुभूषणं।श्रीरामजी।।

कृष्णः
५११

२५

X $\frac{120}{5}$ X

इति

"।भावप्रकाशः।"

मिश्र भावविरचितः

(उत्तरखण्डः)